

Чарльз
Діккенс

Девід
Копперфілд

Девід Копперфілд

Charles Dickens

David Copperfield

The Personal History, Adventures,
Experience and Observation
of David Copperfield the Younger of
Blunderstone Rookery

1850

Чарльз Діккенс

Девід Копперфілд

Історія особистих пригод,
переживань і спостережень
Девіда Копперфілда молодшого

*Переклад з англійської Юрія Корецького
за редакції Христини Радченко*

УДК 811.111-93

Д45

Літературно-художнє видання

Серія «Золота полиця» заснована 2017 року

Чарльз Діккенс

Д45 Девід Копперфілд / пер. з англійської Юрія Корецького, за ред. Христини Радченко. – Київ : КНИГОЛАВ, 2018. – 624 с. – (Серія «Золота полиця»).

ISBN 978-617-7563-17-3

Розповідаючи про своє життя, Девід Копперфілд говорить про любов і жорстокість, розчарування та душевну щедрість, вдалі нагоди, яким так і не судилося збутися, та щасливі випадки, котрі так і не принесли нікому щастя. Хлопчик, що народився після смерті батька в любові простої, але щирої жінки, виріс та пізнав або побачив на своєму життєвому шляху практично все, що тільки можна собі уявити чи вигадати. І тепер він міркує про те, як зберегти вірність собі, дорогим людям та добрим думкам.

УДК 811.111-93

Перекладач *Юрій Корецький*.

Літературна редакторка *Христина Радченко*.

Коректорка *Марина Шевченко*.

Верстальниця *Ольга Фесенко*.

Дизайнери *Романа Романишин та Андрій Лесів*.

Кураторка проекту *Катерина Бабкіна*.

Випускова редакторка *Жанна Капшук*.

Відповідальна за випуск *Ірина Краснокутська*.

Підписано до друку 23.10.2018. Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 39.

Наклад 2000 пр. Зам. № 310/02.

ТОВ «КНИГОЛАВ». 04080, м. Київ, вул. Кирилівська, 23. Свідоцтво ДК № 5188 від 25.08.2016.

www.knigolove.com.ua · facebook.com/knigolove · sayhello@knigolove.com.ua

Надруковано у ПП «Юнісофт». 61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 б.

Свідоцтво ДК № 5747 від 06.11.2017. www.unisoft.ua

Усі права застережено. Жодна частина цього видання не може бути відтворена у будь-якій формі й будь-якими засобами без попереднього письмового дозволу власника авторських прав.

ISBN 978-617-7563-17-3

© Романа Романишин та Андрій Лесів, дизайн, 2017

© ТОВ «КНИГОЛАВ», 2018

Девід Копперфілд

ЗМІСТ

Частина перша

<i>Розділ I.</i> Я народився	13
<i>Розділ II.</i> Я спостерігаю	21
<i>Розділ III.</i> Я зазнаю змін	30
<i>Розділ IV.</i> Я потрапляю у немилість	41
<i>Розділ V.</i> Мене відіслали з рідного дому	54
<i>Розділ VI.</i> Я збільшую коло своїх знайомих	67
<i>Розділ VII.</i> Мій перший семестр в Салем-Гаузі	72
<i>Розділ VIII.</i> Мої канікули. Особливо один приємний вечір	84
<i>Розділ IX.</i> Незабутній день народження	95
<i>Розділ X.</i> Мною нехтують, а згодом забезпечують	103
<i>Розділ XI.</i> Я починаю жити власним коштом, і це мені не подобається	117
<i>Розділ XII.</i> Життя власним коштом подобається мені дедалі менше. Я ухвалю велике рішення	128
<i>Розділ XIII.</i> Наслідки моєї ухвали	134
<i>Розділ XIV.</i> Бабуся вирішує щодо мене	148
<i>Розділ XV.</i> Я починаю нове життя	160
<i>Розділ XVI.</i> Я – новий хлопець в багатьох значеннях	167
<i>Розділ XVII.</i> Дехто з'являється	182

Частина друга

<i>Розділ I.</i> Короткий погляд на пройдений шлях	195
<i>Розділ II.</i> Я роздивляюся довкола і роблю відкриття	200
<i>Розділ III.</i> У Стірфорса вдома	211
<i>Розділ IV.</i> Маленька Ем'лі	217
<i>Розділ V.</i> Старі місця, нові обличчя	230
<i>Розділ VI.</i> Я починаю вірити містерові Діку і обираю собі професію	246
<i>Розділ VII.</i> Мій перший провал	256
<i>Розділ VIII.</i> Добрий янгол і злий демон	261
<i>Розділ IX.</i> Я потрапляю в полон	275
<i>Розділ X.</i> Томмі Тредльс	285
<i>Розділ XI.</i> Містер Мікоубер кидає рукавичку	291
<i>Розділ XII.</i> Знов у Стірфорса вдома	305
<i>Розділ XIII.</i> Втрата	310
<i>Розділ XIV.</i> Ще тяжча втрата	315
<i>Розділ XV.</i> Початок довгої подорожі	321
<i>Розділ XVI.</i> Солодке запаморочення	333
<i>Розділ XVII.</i> Бабуся дивує мене	345
<i>Розділ XVIII.</i> Пригніченість	351
<i>Розділ XIX.</i> Ентузіазм	365
<i>Розділ XX.</i> Трохи холодної води	377
<i>Розділ XXI.</i> Розрив партнерських відносин	383

Частина третя

<i>Розділ I.</i> Вікфілд і Гіп	395
<i>Розділ II.</i> Мандрівник	408
<i>Розділ III.</i> Сестри Спенлоу	414
<i>Розділ IV.</i> Лихо	426
<i>Розділ V.</i> Знову оглядаюся на пройдений шлях	441
<i>Розділ VI.</i> Наше господарство	446
<i>Розділ VII.</i> Містер Дік виправдовує сподівання моєї бабусі	458
<i>Розділ VIII.</i> Звістка	469
<i>Розділ IX.</i> Марта	479
<i>Розділ X.</i> Моє домашнє життя	487
<i>Розділ XI.</i> Я потрапляю в лабіринт таємничих загадок	495
<i>Розділ XII.</i> Мрія містера Пеготті здійснюється	504
<i>Розділ XIII.</i> Початок довшої подорожі	511
<i>Розділ XIV.</i> Я стаю свідком грізного вибуху	524
<i>Розділ XV.</i> Ще один погляд на пройдений шлях	541
<i>Розділ XVI.</i> Фінансові операції містера Мікоубера	544
<i>Розділ XVII.</i> Буря	555
<i>Розділ XVIII.</i> Дві рани – свіжа і стара	563
<i>Розділ XIX.</i> Емігранти	567
<i>Розділ XX.</i> Відсутність	575
<i>Розділ XXI.</i> Повернення	579
<i>Розділ XXII.</i> Агнес	592
<i>Розділ XXIII.</i> Мені показують двох цікавих грішників	598
<i>Розділ XXIV.</i> Світло осяє мій шлях	607
<i>Розділ XXV.</i> Гість	613
<i>Розділ XXVI.</i> Останній погляд на пройдений шлях	619

Частина перша

І. Я НАРОДИВСЯ

Чи сам я виявлюся героєм свого власного життя, чи посяде це місце хтось інший – покажуть наступні сторінки. Починаючи розповідь про своє життя власне з початку мого життя, маю повідомити, що народився я (так мені сказали, і я цьому вірю) у п'ятницю опівночі. Було відзначено, що годинник почав бити, а я почав кричати – в один і той же момент.

Зважаючи на день та час мого народження, акушерка та кілька досвідчених сусідок, які люб'язно цікавилися мною ще за кілька місяців до того, як наше особисте знайомство могло відбутися, оголосили, що, по-перше, мені судилося прожити нещасливе життя, а по-друге, що я маю дар бачити духів і привидів; обидва ці таланти неминуче мають належати всім бідолашним малюкам, і хлопчикам, і дівчаткам, яким не пощастило народитись опівночі в п'ятницю. Нічого не можу сказати щодо першого зауваження, моя історія покаже найкраще, було це пророцтво слушним або помилковим. Щодо другого, то зазначу лише: якщо я тільки не розтратив цю частину своїх дарів, коли був ще нерозумним немовлям, тоді я й досі не скористався ними. Але я не журюся за цим майном; і коли хтось інший схотів би тішитись ним, то хай, будь ласка, бере його собі.

Народився я в сорочці, і незабаром у газеті з'явилось оголошення про продаж її за помірну ціну в п'ятнадцять гіней^{*}. Та чи моряки в цей час не мали грошей, чи віри в дива, надаючи перевагу корковим обладункам – не знаю напевно, знаю тільки, що один-єдиний чоловік відгукнувся на це оголошення, та й той був адвокатом у вексельних справах; він пропонував два фунти стерлінгів готівкою і решту хересом, але не схотів убезпечити себе від смерті на воді за хоч трохи вищу ціну. Отже, гроші, витрачені на оголошення, пропали марно, бо моя бідолашна мати не потребувала хересу – вона тоді продавала свій власний. Десять років потому сорочку було розіграно в лотерею у нашій місцевості серед тих п'ятдесяти, хто вніс півкрони за участь, а переможець мав ще доплатити п'ять шилінгів. Я сам був присутній на цій лотереї і пригадую, як ніяково і бентежно було бачити, що продається частинка мене самого. Сорочка дісталась якійсь бабусі з маленьким кошиком у руках, звідки вона дуже неохоче витягала домовлені п'ять шилінгів, усі ці гроші відрахувала вона мідними півпенсовиками. Довго старенька лічила свої мідяки, і все-таки не доплатила двох пенсів, хоч витрачено було силу часу і безліч арифметичних доказів, аби довести їй, що вона помилялася. У наших краях добре пам'ятають і ще довго пам'ятатимуть той дивовижний факт, що ця стара леді справді-таки не втопилась, але урочисто померла в ліжку на дев'яносто другому році свого життя. Та я довідався, що до останніх своїх днів вона завжди вихвалялася, що ніколи в житті не була на воді, крім, звісно, як на мосту; сьорбаючи свій чай (який вона неабияк любила), старенька до останньої години життя обурювалася нечестивістю моряків та інших таких людей, що обрали собі долю «блукати» по світах. Даремно було б доводити їй, що

* В Англії тих часів були поширені забобони, ніби дитяча «сорочка» (тобто плодовий міхур), пов'язана на шию, рятує моряка від втоплення і катастроф.

деякі речі, зокрема її улюблений чай, були здобуті саме завдяки цим ненависним їй блуканням. Вона завжди відповідала на це дуже вперто, з інстинктивною вірою в силу своїх доказів: «А краще все ж таки не блукати».

Та я вже й сам мало не заблукав, а тому повернувся до історії свого народження.

Народився я в Блендерстоні, в графстві Суффолк, — або «десь там поблизу», як кажуть у Шотландії, — коли батька мого вже не було серед живих. Очі його закрились навіки за шість місяців до того, як я вперше розплющив свої. Навіть і тепер мені якось дивно подумати, що він ніколи не бачив мене. І ще дивнішими були мої перші дитячі спогади — біла могильна плита на кладовищі та невиразний жаль до цієї людини, яка лежить там самотня у темній ночі, коли вогонь каміна та свічки гріють і освітлюють нашу маленьку вітальню, а двері нашого будинку замкнені; це здавалося мені тоді навіть жорстоким.

Тітка мого батька і, значить, двоюрідна моя бабуся, про яку я докладно розповів далі, була головною особою в нашій родині. Міс Тротвуд, або міс Бетсі, як її завжди називала моя бідолашна мати, коли перемагала свій страх перед цією особою настільки, щоб згадати про неї (а це траплялось нечасто), була колись одружена з чоловіком, молодшим за неї, дуже симпатичним, але його краса істотно суперечила старовинному прислів'ю: «гарний той, у кого гарні вчинки». Його ж бо дуже підозрювали в тому, що він б'є міс Бетсі. Кажали навіть, що одного разу, дискутуючи щодо питання харчів, він зробив запальну, але рішучу спробу викинути свою дружину з вікна другого поверху. Така очевидна несумісність характерів змусили міс Бетсі звільнити його від сімейних обов'язків і домогтися розлучення за обопільною згодою. Діставши від тітки певну суму, чоловік цей подався до Індії. У нашій сім'ї існує легенда, ніби його одного разу бачили верхи на слоні в товаристві павіана. Та мені здається, що то був не павіан, а просто якийсь місцевий пан або панночка. Так чи інакше, через десять років на батьківщину надійшла звістка про його смерть. Ніхто не знав, як вона подіяла на мою бабуся; щойно після розлучення вона повернула собі дівоче прізвище, придбала котедж на хуторі біля морського узбережжя якнайдалі від нас, самостійно влаштувалась там з однією служкою і стала жити відокремлено й усамітнено.

Здається мені, що мій батько був колись улюбленцем своєї тітоньки, але її мало не смертельно образив його шлюб, бо вона вважала матір мою за «воскову ляльку». Вона ніколи не бачила моєї матері і знала тільки, що їй немає ще й двадцяти років. Тітонька і племінник більше ніколи не зустрічалися. Батько мій був удвічі старший за мою матір, коли одружився, і здоров'я його було слабке. Він помер через рік після одруження і, як я вже казав, за шість місяців до моєї появи на світ.

Отакі були справи того вечора в ту, дозволю собі сказати, насичену і визначну п'ятницю. Звичайно, я аж ніяк не міг знати стану речей у той час чи зберегти засновані на власних моїх почуттях спогади про те, що діялося згодом.

Моя мати сиділа біля вогню; вона нездужала, настрої у неї був препоганий, сльози затьмарювали їй зір. Вона сумно міркувала про себе і про позбавленого батька маленького незнайомця, на якого вже чекали грубі шпильки пророцтв із шухляди нагорі, щоб привітати у світі, який був не надто

зворушений його появою. Отже, моя мати, як я казав, сиділа біля вогню у цей похмурий березневий вечір, сиділа і сумувала, сповнена гірких сумнівів щодо майбутнього. Ненароком підвівши очі до вікна, щоб витерти сльози, вона побачила, як до саду заходить якась невідома леді.

З другого ж погляду моя мати переконалася, що то була міс Бетсі. Останні промені сонця, що проникали через садовий паркан, освітлювали дивну жінку; вона рушила до дверей такою твердою, прямою та грізною ходою, обличчя її виражало таке почуття власної гідності, яке не могло бути притаманне нікому іншому.

Вона дійшла до будинку і надала ще один доказ подібності до міс Бетсі. Мій батько частенько натякав на те, що вона ніколи не поводитись по-людськи. От і зараз, замість того, щоб подзвонити в дзвоник, вона зазирнула у вікно, притиснувши кінчик носа так щільно до скла, що, як запевняла моя бідолашна мати, він став зовсім плескати та білий.

Вона так налякала мою матір, що, мабуть, я мушу завдячувати міс Бетсі тим, що народився саме у п'ятницю.

Моя мати підвелася зі стільця і, хвилюючись, стала за ним у кутку. Міс Бетсі повільно й допитливо почала оглядати кімнату з протилежного кінця; вона водила очима, немов голова сарацина у настінному годиннику, аж поки погляд її не спинився на моїй матері. Тоді вона насупилась і махнула рукою моїй матері, як людина, що звикла наказувати, – піти відчинити двері. Мати пішла.

– Місіс Девід Копперфілд, я так розумію? – спитала міс Бетсі з притиском, який, можливо, пояснювався жалобною сукнею моєї матусі та її станом.

– Так, – несміливо вимовила моя мати.

– Міс Тротвуд, – мовила відвідувачка. – Ви, насмілюся думати, чули про таку?

Моя мати відповіла, що мала таке задоволення. Але з прикрістю відчувала, що так і не змогла сповна його висловити.

– Тепер ви її бачите, – сказала міс Бетсі.

Моя мати схилила голову і запросила гостю ввійти.

Вони ввійшли до вітальні, де перед тим сиділа моя мати, бо камін у кращій кімнаті в іншому кінці коридору не топили (його не топили від самого похорону мого батька). Обидві жінки посідали. Міс Бетсі не вимовила й слова. Мати моя, після даремних спроб опанувати себе, зайшлася плачем.

– О, тихіше, тихіше, – швидко сказала міс Бетсі. – Не треба. Ну, ну.

Та моя мати не могла нічого з собою вдіяти, тож плакала, аж поки не наплакалася досхочу.

– Зніміть чеpecь, дитя моє, – сказала міс Бетсі, – дайте глянути на вас.

Мати моя занадто боялась її, щоб заперечувати цьому дивному проханню, коли б навіть і мала такий намір. Тому вона зробила, як їй було наказано, але руки її тремтіли, тож її розкішне гарне волосся розсипалося по обличчю.

– О боже мій, – вигукнула міс Бетсі, – та ви ж зовсім дитинка!

Безперечно, мати моя мала надзвичайно молодий вигляд, навіть як на свої роки. Вона схилила голову, ніби завинила чимось, бідолашна, і, схлипуючи, сказала, що вона й справді, мабуть, дитина-вдова і стане такою ж дитиною-матір'ю, якщо тільки виживе. Обидві жінки трохи помовчали, і матері

здалося, ніби міс Бетсі ніжно погладила її по голові. З несміливими сподіваннями вона підвела очі та побачила, що леді, підібравши спідницю і поклавши руки на коліна, сидить, спираючись ногами на решітку каміна, і понуро поглядає на вогонь.

– Скажіть мені, заради всього святого, – раптом промовила міс Бетсі, – чому «Граки»?

– Ви говорите про наш будинок, мем? – спитала моя мати.

– Чому «Граки»? – повторила міс Бетсі. – Краще б його назвали «Баняки», коли б ви двоє мали бодай трохи практичніше бачення життя.

– Ця назва сподобалася містерові Копперфілду, – відказала моя мати. – Коли він купував цей будинок, йому здавалося, що тут мусять бути граки.

У цю хвилину вечірній вітер так зашумів у вітах високих берестів у глибині саду, що і мати моя, і міс Бетсі мимоволі глянули туди. Дерева схилились одне до одного, немов якісь велетні шепотіли один одному свої таємниці. Потім вони знову почали гойдатись і дико вимахувати руками, ніби почуте збурило їхній душевний спокій. І ветхі гнізда граків гойдалися на їхніх верхів'ях, ніби уламки кораблів у бурхливому морі.

– Де ж птахи? – спитала міс Бетсі.

– Що? – моя мати міркувала про щось інше.

– Граки, куди вони поділись? – перепитала міс Бетсі.

– Та їх зовсім не було відтоді, як ми тут оселилися, – сказала моя мати. – Ми думали... містер Копперфілд думав, що тут дуже багато граків. Але це лише старі гнізда, і граки їх давно вже покинули.

– У цьому весь Девід Копперфілд! – вигукнула міс Бетсі. – Девід Копперфілд з голови до ніг. Називає будинок «Граки», коли жодного грака і близько немає, а побачивши самі гнізда, сподівається знайти птахів.

– Містер Копперфілд, – спробувала заперечити моя мати, – помер. Та якщо ви бажаєте говорити мені погані речі про нього...

Моя бідолашна мати, я підозрюю, на якусь мить мала намір піти в бій проти тітоньки, яка легко могла зупинити її однією рукою, навіть коли б матуся була краще, ніж цього вечора, підготована до таких речей. Але рішучість вгасла, щойно мати підвелася зі стільця, тож вона покірно повернулася на місце та знепритомніла.

Прийшовши до тями самостійно чи за допомогою Міс Бетсі, вона побачила, що остання стоїть біля вікна. Присмерк тим часом перейшов у темряву, і якби не вогонь каміна, то жінки не могли б бачити одна одну.

– Ну, – сказала міс Бетсі, повертаючись до свого стільця з таким виглядом, ніби вона підходила до вікна глянути на краєвид. – А коли ви сподіваєтесь...

– Я вся тремчу, – пролепетала мати. – Не знаю, в чому річ. Я помру, напевне...

– Ну-ну-ну! – сказала міс Бетсі. – Випийте чаю.

– О боже мій, чи ж думаєте ви, що мені від чаю полегшає? – безпорадно репетувала моя мати.

– Авжеж, полегшає, – сказала міс Бетсі. – Все це тільки ваші фантазії. Як звати вашу дівчину?

– Я не певна, що це буде дівчинка, пані, – наївно мовила моя мати.

– Боже, благослови цю дитинку! – вигукнула міс Бетсі, несвідомо повторюючи один з девізів, вишитих на приготованій у комоді подушечці, але відносила це до своєї матері, а не до мене. – Я не про те. Я про вашу служницю.

– Пеготті, – сказала мати.

– Пеготті? – повторила міс Бетсі з обуренням. – Невже ви хочете сказати, дитинко, що якась людська істота ходила до християнської церкви і дістала там собі ім'я Пеготті?

– Це її прізвище, – тихо промовила моя мати. – Містер Копперфілд називав її так, бо ім'я в неї таке саме, як і в мене.

– Гей, Пеготті! – гукнула міс Бетсі, відчиняючи двері вітальні. – Чаю! Ваша господиня трохи нездужає. Та не баріться!

Виголосивши цей наказ таким владним тоном, ніби вона була визнаною господинею в цьому будинку відтоді, як його збудували, вона визирнула за двері переконатися, чи Пеготті вже йде зі свічкою по темному коридору на звук невідомого голосу. Потім міс Бетсі знову зачинила двері і сіла, як і раніше, поклавши ноги на решітку каміна, підібравши спідницю і опустивши руки на коліна.

– Ви говорили тут щось про дівчинку, – сказала міс Бетсі. – Я й сумніву не маю, що народиться дівчинка. Я відчуваю, що це мусить бути дівчинка. Так ось, дитино, від моменту народження цієї дівчинки...

– А може, хлопчика? – мати насмілилася перервати її.

– Кажу вам, я маю передчуття, що це мусить бути дівчинка, – рішуче відповіла міс Бетсі. – Не сперечайтесь. Від моменту народження цієї дівчинки, дитинко, я збираюся бути її другом. Я збираюся бути її хрещеною матір'ю і прошу вас назвати її Бетсі Тротвуд Копперфілд. Жодних помилок не повинно бути в житті цієї Бетсі Тротвуд. Нікому не дозволю знущатися з її почуттів, люба моя. Вона мусить бути добре вихована та захищена від усякої дурної довіри до людей, які не варті її. Я маю подбати про це.

Після кожного речення вона смикала головою, ніби її штовхали власні старі кривди, притлумлені й ув'язнені всередині. Так принаймні здавалося моїй матері, коли вона дивилася на міс Бетсі при тьмяному світлі каміна. Але вона була занадто залякана своєю бабусею, занадто погано почувалася, занадто пригнічена та збентежена була, щоб зібратися з думками і словами.

– А Девід добре ставився до вас, дитя моє? – спитала міс Бетсі після короткого мовчання, щойно її голова перестала смикатися. – Вам добре жилося з ним?

– Ми були дуже щасливі, – сказала моя мати, – містер Копперфілд був занадто добрий до мене.

– І, мабуть, розпестив вас.

– Я тепер зовсім самотня і тільки на себе можу покладатися в цьому грубому світі, та я боюся, що він таки розпестив мене, – схлипнула моя мати.

– Ну... Не плачте, – сказала міс Бетсі. – Ви не надто підходили одне одному, якщо таке взагалі трапляється з людьми, тому я й питаю. Ви сирота, чи не так?

– Так.

– Ви були гувернанткою?

— Я доглядала малих дітей в одній сім'ї, де містер Копперфілд частенько бував. Містер Копперфілд був дуже чемний зі мною, приділяв мені багато уваги та врешті посватався до мене. І я згодилась. І отак ми й одружилися, — просто виклала моя мати.

— Га! Бідолашна дитинко! — промовила міс Бетсі, все ще понуро дивлячись на вогонь. — А чи розумієтеся ви на чомусь?

— Вибачте, мем? — пролепетала моя мати.

— Ну, скажімо, на домашньому господарстві, — сказала міс Бетсі.

— Небагато, боюся, — відповіла моя мати. — Не так багато, як хотілося б. Але містер Копперфілд навчав мене...

— Багато він сам на цьому розумівся! — зауважила міс Бетсі, ніби в дужках.

— І сподіваюсь, що я б мала деякі успіхи, бо дуже уважно вчилась, а він дуже терпляче навчав мене, коли б не оце велике нещастя — його смерть... — тут моя мати знову заплакала і не могла вже говорити далі.

— Ну, ну, — сказала міс Бетсі.

— Я регулярно вела домашню книгу і щовечора підбивала підсумки з містером Копперфілдом! — розпачливо зойкнула моя мати і знову безпорадно замовкла.

— Ну, ну! — скрикнула міс Бетсі. — Тільки не плачте більше.

— І ніколи ж ми жодним словом не посварилися з цього приводу, хіба тільки коли містер Копперфілд вважав, що мої трійки та п'ятірки занадто між собою схожі, або що я занадто заокруглюю хвостики у сімок і дев'яток, — у новому пориві відчаю простогнала моя мати і знову замовкла.

— Ви так собі здоров'я попсоуете, — сказала міс Бетсі, — а це буде погано і для вас, і для моєї хрещениці. Та ну ж бо! Не треба цього.

Такий аргумент ніби заспокоїв мою матір, хоч, очевидно, до цього більше спричинилося те, що їй ставало дедалі гірше. Обидві мовчали, тільки час від часу міс Бетсі вигукувала «га!», все ще тримаючи ноги на решітці каміна.

— Девід подбав забезпечити себе деякими прибутками, мені це відомо, — зазначила між іншим бабуся. — А що він для вас зробив?

— Містер Копперфілд, — насилу відповіла мати, — був такий завбачливий і добрий, що більшу частину своїх прибутків записав на мене.

— Скільки? — спитала міс Бетсі.

— Сто п'ять фунтів стерлінгів на рік, — відповіла мати.

— Могло б бути гірше! — сказала бабуся.

Ці слова негайно справдилися. Моїй матері стало так погано, що Пеготті, увійшовши з тацею і свічками, побачила це з першого погляду. Міс Бетсі могла б помітити й раніше, коли б у кімнаті було досить світла. Пеготті поспішно відвела матір до її кімнати нагору та негайно відрядила Гема Пеготті, свого племінника, який декілька днів про всяк випадок жив у будинку, по акушерку і лікаря.

Ці союзні сили були надзвичайно здивовані, прибувши через кілька хвилин і побачивши невідому леді величної зовнішності, яка сиділа перед каміном, прив'язавши капелюшок до лівої руки, і пхала вату у вуха. Пеготті нічого не знала про неї, а мати нічого про неї не говорила, тому вона була цілковито загадкою у вітальні. А той факт, що її кишені містили цілі поклади вати,

і що вона затикала собі цією ватою вуха, анітрохи не применшував урочистості її вигляду.

Лікар, містер Чілліп, пішов нагору й незабаром повернувся. Переконавшись, що йому доведеться просидіти з цією невідомою леді віч-на-віч кілька годин, він наважився бути галантним і люб'язним. Це був наймініатюрніший з чоловіків, найсмирніший з маленьких людей. Він виходив і заходив, намагаючись займати якнайменше місця. Він посувався повільно та нечутно, мов привид у «Гамлеті», навіть ще повільніше. Він схиляв голову на одне плече, почасти від скромної зневаги до себе, почасти від скромної поваги до всіх інших. Годі й казати, що він не міг би крикнути і на скажену собаку. Хіба що тільки сказав би слівце чи півслова, чи уривок слова, бо говорив він так само повільно, як і ходив; але поводитися зі скаженою собакою грубо він не міг би нізащо в світі.

Містер Чілліп, лагідно глянувши на мою бабусю, схилив голову набік, уклонився і, злегка торкаючись свого лівого вуха, спитав, натякаючи на вату:

– Якесь місцеве подразнення, мем?

– Що? – відрубала бабуся, відкупорюючи одне вухо.

Містер Чілліп був такий приголомшений цією лаконічністю, – як він потім розповів моїй матері, – що тільки якимсь дивом не втратив цілковитого самовладання. Але він чемно повторив:

– Якесь місцеве подразнення, мем?

– Дурниці! – відказала моя бабуся та закупила собі вухо знову.

Після цього містерові Чілліпу нічого не лишалося робити, як сісти та несміливо поглядати на неї. А вона, не змінюючи пози, дивилась на вогонь, аж поки лікаря знову не покликали нагору. За якусь чверть години він повернувся.

– Все гаразд? – спитала бабуся, витягаючи вату з ближчого до лікаря вуха.

– Все гаразд, мем, – відповів містер Чілліп. – Ми... поволі просуваємося вперед, міс.

– Брр! – сказала бабуся і пересмикнула в такт свого зневажливого вигуку. І закупила вухо назад.

Він потім розповідав моїй матері, що дійсно був приголомшений – приголомшений навіть з професійної точки зору. Незважаючи на це, дві години він сидів і дивився, як вона сиділа і дивилась на вогонь, аж поки його не покликали нагору. Потім він знов повернувся.

– Ну? – сказала бабуся, знов витягаючи вату з того самого вуха.

– Ну, мем, – відповів містер Чілліп, – ми... ми поволі просуваємося вперед.

– Ах! – сказала бабуся.

При цьому вона так скривилась на нього, що містер Чілліп не міг це стерпіти. Він потім розповідав, що вона розраховувала такою поведінкою зламати його дух. Отже, він вирішив піти посидіти в коридорі, у темряві і на сильному протязі, поки його знов не покличуть.

Гем Пеготті, який учився в народній школі і добре знався на катехізисі, а тому гідний цілковитої довіри, розповідав наступного дня, як через годину після початку пологів зазирнув у двері вітальні та був миттєво викритий міс Бетсі – від хвилювання вона ходила назад-вперед і раптово схопила його, не залишивши ані шансу вислизнути з її рук. Згори раз у раз було чутно

тупотіння ніг і зойки, що їх не могла, мабуть, приховати вата. Коли звуки ці ставали гучнішими, леді починала мучити свою випадкову жертву, щоб вимістити надмірне хвилювання. Вона струшувала його за комір, куйовдила йому волосся, смикала сорочку, затикала йому вуха. Ці зізнання частково стверджені були тіткою Гема, яка побачила його о пів на першу, незабаром після того, як він визволився від гнівної леді; його тітонька казала, що він був тоді такий червоний, як і я.

Готовий пробачити всяку образу, містер Чілліп знову вийшов з кімнати породіллі. Він бочком прослизнув у вітальню і якнайлюбезніше звернувся до моєї бабусі:

— Маю честь вітати вас, мем.

— З чим? — гостро відказала моя бабуся.

Містер Чілліп знову підупав духом після такої суворої зустрічі. Щоб умиловити жорстоку леді, він уклонився і посміхнувся.

— Помилуй боже цього чоловіка, що він робить! — нетерпляче скрикнула бабуся. — Чи він уміє говорити?

— Заспокойтеся, моя дорога пані, — якнайм'якше мовив містер Чілліп. — Вже немає причин турбуватися, пані. Заспокойтесь.

І досі вважають за диво, що бабуся моя не почала трусити лікаря та не витрусила з нього всі потрібні слова. Вона тільки потрусила власною головою, але зробила це так енергійно, що містер Чілліп мимоволі затремтів.

— Дозвольте, мем, — відповів містер Чілліп, шойно трохи збдьорився, — я щасливий... вітати вас. Усе вже минулося... все вже минулося, мем... і добре минулося.

Містерові Чілліпу потрібно було хвилин п'ять, щоб виголосити свою промову. Весь цей час бабуся свердлила його очима.

— А як вона? — спитала бабуся, погойдуючи на руці капелюшок.

— Їй, мем, скоро буде зовсім добре, сподіваюся, — відповів містер Чілліп. — Так добре, як може бути молодій матері за таких сумних домашніх обставин. Не може бути жодних заперечень проти того, щоб ви побачилися з нею, мем. Це має на неї добре вплинути.

— А вона? Як вона? — різко запитала моя бабця.

Містер Чілліп ще більше схилив голову набік і глянув на бабцю, як ручна пташка.

— Немовля, — пояснила бабуся, — як вона?

— Мем, — відповів містер Чілліп. — Я гадав, що ви знаєте. Це хлопчик.

Бабуся моя ні слова не вимовила. Вона схопила свій капелюшок за стрічки, замахнулась ним на містера Чілліпа та пішла геть. Вона зникла, як незадоволена фея, або як одна з тих надприродних істот, що мені, за місцевим повір'ям, судилось їх бачити. Зникла і ніколи більше не поверталася.

Я лежав у колиці, мати — у своєму ліжку, а Бетсі Тротвуд Копперфілд лишилась назавжди в країні снів і тіней, у тому присмерковому краї, звідки я тільки-но прибув. Місячне проміння, котре падало крізь вікно в нашу кімнату, осявало ще багато таких самих прибульців і курган над прахом колись живої істоти, без якої я б ніколи не з'явився на цей світ.

II. Я СПОСТЕРІГАЮ

Оглядаючись далеко назад, у несвідомість мого дитинства, я насамперед бачу мою матір, з її прекрасним волоссям і юними формами, та Пеготті, без усяких форм, з очима такими темними, що здавалося, вони затемнювали всі сусідні частини її обличчя, з грубими руками і щоками такими червоними, що мене завжди дивувало, чому пташки не клюють їх замість яблук.

Здається мені, я пригадую, як вони обидві зменшуються перед моїми очима, нахилиючись і стаючи навколішки на підлогу, коли я ступаю від одної до іншої. Лишилось у мене враження, невід'ємне від пізніших спогадів, як я торкався вказівного пальця Пеготті, коли вона простягала його до мене, і палець цей був жорсткий від шиття, немов маленька тертушка для мускатних горіхів.

Можливо, що це тільки моя фантазія. Проте я гадаю, що пам'ять більшої частини людей може заглиблюватися значно далі, ніж це вони собі зазвичай уявляють. Так само здається мені, що дуже багато зовсім малих дітей мають надзвичайну силу спостережливості. Та й справді, я гадаю, що більшість дорослих людей, які мають добру пам'ять, не набули її впродовж подальшого життя, а тільки не втратили з дитинства. Тим більше, що такі люди зазвичай зберігають загальну свіжість, ніжність і здатність радіти, що також є спадщиною їхнього дитинства.

Мені можуть докоряти, що я заблукав далеко від основної теми моєї розповіді. Але в цій повісті ви часто помічатимете, що я був дуже спостережливою дитиною і добре пам'ятаю свої дитячі роки.

Отже, озираючись у несвідомість мого дитинства, я насамперед пригадую мою матір і Пеготті. Що ще я можу згадати? Подивімось.

Ось із туману виринає наш будинок – не новий для мене, але дуже знайомий з найперших спогадів. На нижньому поверсі – кухня Пеготті, що виходить вікнами на задній двір; там височить на жердині голубник без голубів; у кутку стоїть велика собача буда без собаки; там гуляє безліч курей, які здаються мені страшенно високими і ходять навкруги загрозливо та люто. Півень злітає на сідало і кукурікає; він звертає особливу увагу на мене, коли я дивлюся на нього крізь вікно кухні; я аж тремчу, такий він лютий. А щодо гусей за бічною хвірткою, які женуться за мною, витягаючи довгі шиї, то їх я бачу й уві сні... Отак, мабуть, чоловік, оточений хижими звірами, бачить у своїх снах левів.

Ось довгий коридор, що здається мені нескінченним. Веде він від кухні Пеготті до головних дверей. У цей коридор виходить дверима темна комора, повз яку треба швидко пробігати вночі, бо я не знаю, що ховається там серед діжок, глечиків та старих чайниць, коли ніхто не стоїть там зі свічкою, випускаючи затхле повітря із запахом мила, пікулів, перцю та свічок одразу. Потім дві вітальні. У першій ми – моя мати, я та Пеготті, постійна наша співрозмовниця, – сидимо вечорами, коли немає гостей, і роботу скінчено. У другій – кращій – вітальні ми сидимо в неділю; це урочиста кімната, але не така затишна. Сумні думки навіває на мене ця кімната, бо Пеготті розповідала мені, – не знаю коли, але, мабуть, цілі віки тому, – як тут готувалися до похорону мого батька, і як сюди приходили люди в чорних убраннях. Тут також

одного недільного вечора мати прочитала Пеготті та мені, як Лазар воскрес із мертвих. І я так налякався, що потім мене не раз піднімали з ліжка і показували спокійне кладовище перед вікном спальні, де мертві всі спокійно лежали в своїх могилах під величним промінням місяця.

Не знаю я нічого зеленішого, ніж трава на цьому кладовищі; не знаю я затишнішої тіні, ніж тінь його дерев; не знаю нічого спокійнішого, ніж його могильні камені. Там пасуться вівці, коли вранці я стаю навколішки у своєму маленькому ліжку і дивлюсь у вікно; бачу я червоне світло, яке освітлює сонячний годинник, і думаю про себе: «Чи радіє сонячний годинник, що знову може показувати час?»

Ось наша лава у церкві. Яка в неї висока спинка! Поблизу — вікно, з якого можна дивитися на наш будинок, і Пеготті під час ранкової служби частенько дивиться крізь нього, бо Пеготті боїться, чи не напали на наш дім грабіжники, чи не спалахнула там пожежа. Та хоч очі Пеготті і блукають навколо, але вона дуже гнівається, коли я роблю так само. Пеготті сердито поглядає тоді на мене та нагадує, що я мушу дивитися на священика. Але не можу я весь час дивитися на нього! Я знаю його і без отих білих цяцьок на ньому і боюся, що він здивується, чому це я так уг'явся в нього очима. Він може ще припинити відправу і спитати, чого мені треба — що ж тоді буде? Озирається не можна, але щось же треба мені робити. Я кидаю оком на матір, але вона вдає, ніби не помічає мене. Я дивлюся на якогось хлопчика на хорах, і той робить мені гримаси. Дивлюся на сонячне проміння, що падає у відкриті двері. Ось бачу, як вівця, що, мабуть, відбилася від отари, — ні, не грішник, а справжній баран — сумнівається, чи не зайти йому до церкви. Відчуваю, що коли я дивитимуся на нього ще трохи, то не зможу опиратися спокусі сказати щось уголось; що ж тоді буде зі мною! Я відвертаюся до меморіальних дощок на стіні і намагаюся думати про містера Боджерса, котрий нещодавно помер у нашій парафії. Я думаю про те, який біль відчувала місіс Боджерс, коли лікарі сказали, що надії вже немає. Чи покликали вони містера Чілліпа? Невже й він нічого не міг зробити? Якщо так воно і було, то чи подобається містерові Чілліпу, що йому нагадують про це кожного тижня? Від містера Чілліпа погляд мій переходить на кафедру. Ото було б чудове місце для ігор; з неї можна було б зробити замок, а якийсь інший хлопець нападав би на мене, а я жбурнув би йому в голову оксамитову подушку з китицями... Очі мої поволі заплющуються; мені здається, що священик наспівує коліскову пісню, і ось уже я не чую нічого, шумно падаю зі свого місця, і Пеготті несе мене додому напівмертвого.

Ось бачу я фасад нашого будинку; решітчасті вікна відкриті навстіж, щоб впустити в спальню солодке повітря, понівечені старі гнізда граків усе ще гойдаються на високих берестах у глибині нашого саду. Ось я в саду, за тим двором, де стоїть порожній голубник і собача буда. Тут повно метеликів, високий паркан, ворота й замок. Достиглі плоди звисають з дерев — мабуть, ніде нема розкішнішого саду; мати моя збирає плоди в кошик, а я стою поруч і потайки поїдаю агрус, вдаючи саму невинність.

Здіймається страшенний вітер, і літо зникає миттю. У зимовому присмерку ми граємось і танцюємо у італьні. Втомившись від танцю, моя мати сідає

в крісло, і я дивлюсь, як вона намотує свої світлі кучері на пальці. І ніхто краще за мене не знає, як вона радіє зі своєї краси, як вона пишається нею.

Такі мої найперші спогади. Я пригадую, що ми обоє трохи побоювалися Пеготті та в усьому їй корилися. Такі були мої перші висновки. Одного вечора ми вдвох із Пеготті сиділи перед каміном у вітальні. Я читав Пеготті про крокодилів. Чи вже дуже виразно я читав, чи бідолашна моя нянька так глибоко зацікавилась, але пригадую, що у неї після всього склалося туманне враження, ніби крокодили — це такі овочі. Я втомився читати й страшенно хотів спати. Але на знак високої нагороди мені дозволили сидіти, доки мати моя не повернеться від сусідки. І я скоріше б згодився померти на своєму посту (ще б пак!), ніж піти до ліжка. Я дійшов до такого рівня млявості, що Пеготті перед моїми очима роздувалася й виростала до велетенських розмірів. Я підтримував собі повіки двома великими пальцями і напружено дивився на неї, на її роботу, на маленький восковий недогарок, що ним вона навшочувала нитки (яким стариганом здавався він мені, цей недогарок, такий зморщений і препаний!), на маленький будинок з солом'яною покрівлею, де жила рулетка, на її робочу скриньку з покришкою, на якій був намальований собор Святого Павла з рожевим куполом, на мідний наперсток на її пальці, на неї саму, яку я так любив. Я почувався настільки сонливо, що коли б не дивився на щось, то відразу б заснув.

— Пеготті, — сказав я раптом, — чи ви були колись одружені?

— Боронь боже, мастере Деві, — відповіла Пеготті, — чого це вам влізло в голову одруження?

Відповідь її була така поспішна, що я зовсім забув про сон. Вона покинула свою роботу і дивилася на мене, піднявши голку.

— Але справді, Пеготті, чи були ви колись одружені? — повторив я. — Ви ж дуже красива жінка!

Звичайно, я вважав, що вона дуже різниться від моєї матері. Але я мав її за досконалий зразок іншої краси. У нашій кращій вітальні була оксамитова подушка, що на ній моя мати намальовувала букет квітів. Ця подушка й обличчя Пеготті здавалися мені зробленими з одного матеріалу. Різниця полягала лише в тому, що подушка була м'яка, а обличчя Пеготті — жорстке.

— Це я красива, Деві? — скрикнула Пеготті. — Годі, ні, любий мій! Але чого це вам спало на думку питати про одруження?

— Я й сам не знаю. Можна бути одруженим тільки з одним чоловіком вночас, правда ж, Пеготті?

— Авжеж, — швидко відповіла Пеготті.

— Але коли ви одружені, а чоловік ваш умирає, то тоді ж ви можете вийти заміж за когось іншого, правда ж, Пеготті?

— Можна, звичайно, — відповіла Пеготті, — якщо хто схоче, любий мій. То вже залежить від того, якої хто думки про це.

— А якої ви думки про це, Пеготті?

Запитавши, я з цікавістю подивився на неї.

— Моя думка така, — сказала Пеготті, трохи поміркувавши, і відвернулася від мене знов до роботи, — що я ніколи не була сама одружена, мастере Деві, і не збираюсь. Більше нічого я про це не знаю.

– Ви не гніваєтеся, Пеготті, ні? – спитав я, помовчавши трохи.

Я справді думав, що вона гнівається, бо так неохоче розмовляла зі мною. Але я помилився: вона бо відклала роботу (тобто свою власну панчошу), широко розкрила обійми, схопила мою кучеряву голову і міцно стиснула. Так, дуже міцно стисла: Пеготті була дуже товста, і коли робила якийсь необережний рух, гудзики з її плаття на спині відлітали від неї у протилежний бік вітальні. Я пам'ятаю, як двічі щось впало у протилежному боці вітальні, поки вона тримала мене в обіймах.

– А тепер послухаймо ще трохи про крокондилів, – сказала Пеготті, плутаючи незнайоме слово, – я ще й половини не чула з того, що ви читали.

Я ніяк не міг зрозуміти, чому в Пеготті був такий дивний вигляд і чому вона з такою охотою заговорила про крокодилів. Проте ми знову повернулися до цих страховиськ; спати я вже не хотів, і ми заривали крокодилячі яйця в гарячий пісок, тікали від крокодилів, обдурюючи їх безнастанними поворотами, на які нездатні були ці незграбні потвори, стрибали за ними у воду, як тубільці, і встромляли гострі тріски їм у пащі. Коротко кажучи, попри нас пройшов цілий парад крокодилів. Принаймні попри мене, щодо Пеготті, то я маю деякі сумніви. Вона ж бо весь час замислено поштрикувала голкою собі в обличчя й руку.

Ми вичерпали питання про кайманів і перейшли до алігаторів, коли раптом в саду задзеленчав дзвоник. Ми вийшли з дверей і побачили мою матір, яка здалася мені напрочуд гарною, у супроводі джентльмена з красивим чорним волоссям та бакенбардами, що йшов з нами від церкви минулої неділі.

Схилившись біля порогу, вона взяла мене на руки і поцілувала. Джентльмен сказав, що я – істота привілейованіша, ніж будь-який монарх чи щось таке. Як я зрозумів згодом, я відчув тоді, ніби щось негаразд.

– Що це означає? – спитав я його через плече моєї матері.

Він погладив мене по голові. Але чомусь мені не сподобався ані він, ані його низький голос. Я ревно подумав, що рука його може торкнутися моєї матері, коли він торкався мене. Так воно й сталося, і я спробував відштовхнути його руку.

– О, Деві! – докірливо сказала моя мати.

– Милый хлопчик, – зазначив джентльмен. – Мене не дивує його ніжна любов до вас.

Ніколи раніше не бачив я такого принадного рум'янцю на обличчі моєї матері. Вона ніжно дорікала мені за грубість і, притискаючи мене до грудей, подякувала джентльменові за те, що він був такий любязний провести її до дому. Вона подала йому руку і, коли він узяв її, глянула на мене.

– Побажаймо на добраніч один одному, мій любий хлопчику, – сказав джентльмен, схиливши голову над рукавичкою моєї матері.

– На добраніч, – буркнув я.

– Ну, будьмо найкращими друзями в світі, – сказав джентльмен, сміючись. – Дай руку!

Права рука моя лежала в долоні моєї матері. Тому я простяг йому ліву.

– Це ж не та рука, Деві! – засміявся джентльмен.

Мати простягла вперед мою праву руку, але я рішуче не хотів цього. Я вперто подав йому ліву. Він міцно потис її, сказав, що я бравий хлопчина, і подався геть.

І зараз бачу, як він у саду обернувся і, перш ніж зачинити хвіртку, подивився на нас зловісними очима.

Під час цієї розмови Пеготті ні слова не вимовила і навіть пальцем не ворушила. А коли джентльмен зник, вона негайно замкнула двері, і ми увійшли до вітальні. Цього разу моя мати не сіла, як зазвичай, у крісло біля вогню, а лишилася в іншому кутку кімнати і почала щось наспівувати.

— Сподіваюсь, у вас був дуже приємний вечір, мем, — сказала Пеготті, стоячи, мов укопана, посеред кімнати і тримаючи свічку в руці.

— Щиро дякую, Пеготті, — привітно відгукнулася мати, — вечір був дуже, дуже приємний.

— З новими людьми завжди весело, — висловила свою думку Пеготті.

— Авжеж, дуже весело, — відказала мати.

Пеготті все ще стояла нерухомо посеред кімнати, а мати наспівувала. Я задрімав і крізь сон чув їхні голоси, але не розумів, про що вони говорять. Раптом прокинувшись, я побачив, що Пеготті та мати обидві плачуть і голосно розмовляють.

— Тільки не такий, як він. Містерові Копперфілду це не сподобалося б, — говорила Пеготті, — кажу це, присягаюся!

— Боже мій! — скрикнула мати. — Я збожеволю через вас! Хіба коли з якоїсь бідолашної дівчини знущалася так служниця, як з мене? Та й чому я називаю себе дівчиною? Хіба ж я ніколи не була заміжня? Пеготті!

— Бог свідок, що ви були одружені, мем, — відказала Пеготті.

— А тоді ж як ви смієте, — вела далі моя мати, — я не хочу сказати, як ви смієте, Пеготті, але як у вас духу вистачає так ображати мене і говорити мені такі прикрі речі, коли ви знаєте, що крім вас немає в мене жодного друга?

— Тому я й смію говорити, — відповіла Пеготті, — що це не годиться. Ні. Це не годиться. Ні! Нізащо в світі це не годиться! Ні!

Я боявся, що Пеготті може жбурнути свічник на підлогу, така вона була збуджена.

— Як можете ви так ображати мене, — ще голосніше заплакала мати, — говорити мені такі несправедливі речі? І чому це вам здається, ніби все остаточно вирішено, Пеготті? Знову і знову кажу вам, жорстока ви істото, що, крім звичайної чемності, нічого ще не було. Ви говорите, вони дивуються моїй красі. А як же мені бути? Хіба ж є моя провина в тому, що люди настільки дурні, що захоплюються мною? Що мені робити, питаю вас? Ви б хотіли, аби я поголила собі голову та спотворила обличчя вогнем чи кислотою, чи ще якимсь. Ось чого ви хочете, Пеготті. Тоді ви були б цілком задоволені.

Ці докори, як мені здалося, дуже вразили Пеготті.

— Мій любий хлопчику! — репетувала мати, підходячи до крісла, в якому я сидів. — Мій рідний маленький Деві! Чи не натякають мені, що я не досить люблю мій дорогоцінний скарб, найдорожчого хлопчика в світі?

— Ніхто ніколи не збирався казати вам щось таке, — мовила Пеготті.

— Ви це зробили, Пеготті! — відповіла мати. — Ви знаєте, що зробили це. А як інакше можна зрозуміти ваші слова, жорстока ви істото! Та ви ж знаєте

не гірше за мене, що тільки через нього я не купила собі нову парасольку, хоч моя стара зелена парасолька зовсім злиняла, а торочки на ній подерлися. Ви знаєте, що це правда, Пеготті. Ви не можете заперечувати цього, – мати обернулася до мене. – Чи ж я погана мама, Деві? Чи я бридка, жорстока, самозакохана, погана мама? Скажи «так», любий хлопчику, і Пеготті любитиме тебе. Бо любов Пеготті краща, ніж моя, Деві. Я зовсім не люблю тебе, скажеш ти?

Отут ми всі почали плакати. Найголосніше верещав, мабуть, я. Але всі ми плакали щиро. Серце моє розривалось, і, здається, у першому пориві ображеної ніжності, я назвав Пеготті твариною. Ця чесна людина глибоко зажурилась і, наскільки пригадую, розгубила майже всі свої гудзики – вони ж бо дощем сипалися з її спини, коли, помирившись із матір'ю, вона стала навколішки перед кріслом, щоб помиритися зі мною.

Ми пішли спати пригнічені. Мої ридання ще довго будили мене від сну; один раз я так міцно схлипнув, що аж сів у ліжку і мало не вдарив матір, яка сиділа поряд на ковдрі та схилилася наді мною.

Здається, вже наступної неділі я побачив знову того джентльмена. А може, минуло і більше часу, поки він з'явився знову, точно не пригадую. Я завжди трохи плутаю дати. Так чи так, але він з'явився в церкві, а після того провів нас додому. Він навіть зайшов до нас, щоб подивитися на чудові герані на вікні у вітальні. Здавалося мені, що він не дуже зважав на квітник, але йдучи, він попросив матір подарувати йому одну квітку. Вона дозволила йому вибрати квітку самому, але він відмовився – я не міг добратися чому – і мати моя зірвала квітку сама і сама вручила йому. Він сказав, що ніколи віднині не розлучатиметься з цією квіткою. «Який він дурний, – думав я, – хіба ж він не знає, що всі пелюстки розсиплються за один-два дні?»

З деякого часу Пеготті почала менше бувати з нами по вечорах, ніж зазвичай. Мати стала поводитися з нею краще, як мені здавалось, і ми усі втрьох жили дружно. Але щось ніби пробігло між нами: ми були якось не такі близькі, як раніше. Іноді мені здавалося, ніби Пеготті не подобається, що мати носить тепер по черзі всі найкращі вбрання зі свого комоду і вчащає до сусідки. Але чому саме Пеготті незадоволена цим – я не міг зрозуміти.

Помалу я звик бачити джентльмена з чорними бакенбардами. Він мені подобався не більше, ніж в день знайомства. Я так само, як і тоді, ревнував до нього. Але жодних підстав до цього, крім інстинктивної дитячої нелюбові, я не мав. Та ще я був певний, що ми з Пеготті зможемо розважити маму без будь-чєїї допомоги. Звичайно, у мене були б інші підстави для таких почуттів, якби я був дорослішим.

Проте тоді я міг лише помічати окремі факти, але ще неспроможний був робити з цих фактів певні висновки.

Одного осіннього ранку я гуляв з матір'ю в садку, коли містер Мердстон – тоді я вже знав його ім'я – верхи під'їхав до нас. Він спинив коня, щоб привітати матір, і сказав, що їде до Лаустофта побачитися з кількома друзями на яхті. Весело посміхаючись, він запропонував узяти мене до себе на сідло, якщо мені подобається така прогулянка.

Погода була ясна і приємна, і сам кінь форкав біля садового паркану, немов радів прогулянці. Тож мені дуже захотілося поїхати. Отже, мене відправили нагору до Пеготті одягтися. Тим часом містер Мердстон зійшов з коня,

і, тримаючи повід у руці, поволі походжав по той бік шипшинової огорожі. А мати ходила поруч з ним по цей бік, розважаючи його розмовою. Пригадую, як ми з Пеготті поглядали на них з віконця моєї кімнати. Пригадую, як вони начебто дуже пильно вивчали шипшину, що розділяла їх, і як Пеготті, характер у якої був просто янгольський, раптом розгнівалась і болюче «проти шерсті» почала зачісувати мені волосся.

Незабаром ми з містером Мердстоном поїхали риссю зеленим моріжком вздовж шляху. Він дуже зручно підтримував мене однією рукою, але я почувався ніяково і раз у раз повертав голову, вдивляючись йому в обличчя. У нього були такі мілкі очі, — не можу підшукати кращого слова, щоб змалювати очі, які начебто не мають глибини, — які в хвилину замишеності під впливом сонячного проміння здаються зовсім зизими. Кілька разів, поглядаючи на нього, я з мимовільним острахом спостерігав за його лицем і дивувався, про що це він так уперто думає. Його волосся та бакенбарди були просто неймовірно чорними й густими. Квадратна форма підборіддя і дрібні цятки, що позначали чорну густу рослинність, яку він голив акуратно щодня, нагадували мені воскову фігуру, що провозили по сусідству з нами десь із півроку тому. Його правильні брови і розкішна суміш білого, чорного та коричневого кольорів на обличчі — хай буде прокляте його обличчя, хай буде проклята пам'ять про нього! — все це змушувало мене, попри погані передчуття, вважати його за дуже гарного чоловіка. Немає сумніву, що моя бідолашна мати була такої ж думки про нього.

Ми підїхали до готелю біля моря, де в окремій кімнаті два джентльмени курили сигари. Кожен з них розлігся на щонайменш як чотирьох стільцях, кожен з них був вбраний у велику грубу куртку. У кутку купою лежали сюртуки, плащі та прапор, усе це було зв'язано в один вузол.

Коли ми ввійшли, обидва недбало схопилися на ноги і проказали:

— Агов, Мердстоне! Ми вже думали, що ви померли.

— Ще ні, — відгукнувся містер Мердстон.

— А це що за гульвіса? — запитав один із джентльменів, показуючи на мене.

— Це Деві, — відповів містер Мердстон.

— Який такий Деві? — знов спитав джентльмен. — Джонс?

— Копперфілд, — сказав містер Мердстон.

— Що? Нащадок чарівної місіс Копперфілд? — гукнув джентльмен. — Гарненької вдовиці?

— Квінїоне, — сказав містер Мердстон, — обережніше, будь ласка. Нас слухають.

— Хто це нас слухає? — перепитав джентльмен, сміючись.

Я швидко озирнувся, зацікавившись, хто б це справді міг бути.

— Брукс із Шеффільда, та й тільки, — пояснив містер Мердстон.

Мені відразу полегшало на серці, коли я довідався, що то був Брукс із Шеффільда та й тільки. Спочатку ж бо мені здавалося, що мова йде про мене.

Очевидно, було щось смішне в персоні містера Брукса із Шеффільда, бо обидва джентльмени весело зареготали, щойно згадано було це прізвище, а містер Мердстон теж дуже розвеселився. Посміявшись, джентльмен, якого звали Квінїон, сказав:

— А якої думки Брукс із Шеффільда про заплановану справу?

– Ну не знаю, чи багато Брукс розуміється на цьому, – відповів містер Мердстон, – але взагалі він до неї не дуже прихильний, так мені здається.

Ці слова викликали ще більший сміх. Містер Квіньйон промовив, що накаже подати пляшку хересу, аби випити за здоров'я Брукса. Так він і зробив. Коли принесли вина, він налив трохи мені, дав печива і, перед тим, як випити, підвівся та сказав:

– Хай скисне Брукс із Шеффільда!

Цей тост був укритий оплесками і таким щирим реготом, що я також розсміявся. Джентльмени зареготали ще дужче. Коротко кажучи, ми всі остаточно розвеселилися.

Після цього ми пішли погуляти на скелю, сіли на траву та почали дивитися крізь підзорну трубу. Щоправда, я нічого не міг розібрати, коли мені приклали підзорну трубу до очей, але робив вигляд, ніби все чудово бачу. Потім ми повернулись у готель пообідати. Під час усєї прогулянки обидва джентльмени безперервно курили, і, судячи з запаху грубих курток, я вирішив, що вони не виймали сигар з рота від того часу, як їх куртки принесено було від кравця. Не забуду сказати, що ми завітали також на яхту, де всі троє дорослих пішли до каюти і заходилися розбирати якісь папірці. Глянувши на них крізь відкритий ілюмінатор, я побачив, що вони дуже захоплені своєю роботою. На цей час вони залишили мене з дуже симпатичним чоловіком, який мав велетенську руду голову і малесенький капелюшок. Вбраний цей чоловік був у строкату сорочку, на грудях якої великими літерами було написано «Жайворонок». Мені здавалося, що то було його прізвище. Він живе на борту корабля, думав я, а тому не має дверей на вулицю, щоб прибити дощечку зі своїм прізвищем. Отож він і намалював його на грудях. Але коли я назвав його містером Жайворонком, він сказав, що то назва судна.

Впродовж усього цього дня, як я помітив, містер Мердстон був суворіший і поважніший, ніж обидва джентельмени. А ті були дуже веселі та безтурботні. Вони часто жартувати один з одним, але рідко – з містером Мердстоном. Видно було, що він розумніший і спокійніший за цих двох, і що вони мають до нього майже такі почуття, як і я. Також я помітив, що один чи два рази містер Квіньйон, говорячи, скоса поглядав на містера Мердстона, нібито хотів переконатися, що той не гнівається. А одного разу, коли містер Пенсідж (другий джентельмен) дуже розходився, Квіньйон наступив йому на ногу і потайки вказав очима на містера Мердстона, який сидів понурий і мовчазний. Не пригадую, щоб містер Мердстон сміявся цього дня, крім випадку, коли мова йшла про Брукса з Шеффільда, та й цей жарт був його власний.

Ми повернулися додому перед смерком. То був чудовий вечір, і містер Мердстон з матір'ю ще погуляли перед шипшиною, відправивши мене пити чай. Коли він пішов геть, мати почала розпитувати мене про прогулянку і про все, що джентельмени говорили й робили. Я сказав між іншим, що говорили вони про неї. Вона розсміялася і зазначила, що вони безсоромні люди і казали дурниці. Але я знав, що це сподобалось їй. Я знав це так само добре, як знаю тепер.

Я скористався з нагоди спитати її, чи не знайома вона з містером Бруксом із Шеффільда. Мати його не знала, але висловила думку, що то був якийсь фабрикант ножів і виделок.

Чи можу я, згадуючи про її обличчя, сказати, що його тепер уже немає, коли й зараз воно вимальовується переді мною так ясно, як будь-яке, що я можу вхопити зором на сповненій юрбою вулиці? Чи можу я сказати, що її невинна дівоча краса зів'яла назавжди, коли я відчуваю її подих на своїй щоці, як того вечора? Чи можу я сказати, що її більше немає, коли перед зором моїм усе ще стоїть вона – юна, ніжна, свіжа, жива?

Я пишу про неї, про таку, якою була вона того вечора, коли після розмови я пішов спати, а вона прийшла побажати мені на добраніч. Грайливо стала вона навколішки біля мого ліжка, схилилася підборіддям на руки і, сміючись, сказала:

– То що ж вони говорили, Деві? Повтори мені знову. Не можу повірити цьому.

– Чарівна... – почав я.

Мати поклала мені руки на губи, уриваючи мою мову.

– Ні, не казали вони «чарівна», – засміялась вона, – не могли вони казати «чарівна», Деві. Не вірю я цьому.

– Але ж так вони говорили. «Чарівна місіс Копперфілд», – повторив я. – І ще «гарненька».

– Ні, ні, не могли вони казати «гарненька». Не казали вони «гарненька», – перебила мене мати, знову затуляючи мені рота.

– Але ж так вони говорили. «Гарненька вдовиця».

– Що за дурні безсоромні люди! – скрикнула мати, сміючись і затуляючи обличчя руками. – Які смішні люди! Правда ж, Деві, любий?..

– Авжеж, мамо.

– Нічого не кажи Пеготті. Вона може розгніватися на них. Я й сама дуже гніваюся на них. Але хай краще Пеготті про це не знає.

Я обіцяв, звичайно, не розповідати нічого. Ми знову і знову цілували одне одного, і незабаром я міцно заснув. Багато часу минуло відтоді, але мені здавалося, що вже наступного дня Пеготті зробила мені дивну і ризиковану пропозицію, про яку я зараз скажу. Насправді, це сталося тільки місяців за два.

Знову сиділи ми вдвох одного вечора (коли мати знову пішла до сусідки) у товаристві панчохи, рулетки, воскового недогарка, скриньки з малюнком собору Святого Павла і книжки про крокодилів. Кілька разів Пеготті поглядала на мене, розтуляючи і знову затуляючи рота, ніби не наважуючись щось сказати. Та мені здавалося, що вона просто позіхає. Раптом вона сказала якимсь грубим голосом:

– Мастере Деві, чи не хотілося б вам поїхати зі мною і пожити тижнів зо два у мого брата в Ярмуті? Чи було б вам це до душі?

– А ваш брат приемний чоловік, Пеготті? – передбачливо спитав я.

– Ох, який же він приемний! – скрикнула Пеготті, сплеснувши руками. – І там – море, човни та кораблі, та рибалки. І пляж. І там живе Ем, ви будете гратися з ним.

Пеготті мала на увазі Гема, свого племінника, про якого я згадував у першому розділі, але трохи грішила проти правил англійської вимови.

Усі ці речі захопили мене, я відповів, що це справді буде любо. Але що скаже мати?

— Ставлю гінею, що вона погодиться, — виказала Пеготті, пильно вдивляючись мені в обличчя. — Я питаю її, коли хочете, щойно вона повернеться. Гарзд?

— Але що ж вона робитиме без нас? — сказав я та для більшої переконливості поклав лікті на стіл. — Вона не може жити на самоті.

Пеготті раптом почала шукати якусь дірку в панчосі, настільки, мабуть, маленьку, що її і не варто було штопати.

— Та слухайте, Пеготті! Вона ж не може жити сама, ви знаєте!

— О, боже мій! — Пеготті знову, нарешті, підвела очі на мене. — Та хіба ж ви не знаєте? Вона збирається пожити два тижні у місіс Грейпер. У місіс Грейпер буде багато гостей.

О, коли так, то я вже готовий їхати. Нетерпляче чекав я, коли повернеться мати від місіс Грейпер (бо саме до цієї сусідки вона частенько ходила), щоб переконатися, чи справді можемо ми здійснити цей блискучий задум. Мати чомусь не дуже здивувалась і охоче згодилася на нашу пропозицію. Цієї ж ночі мої речі було спаковано, і Пеготті отримала гроші, що їх мала сплатити братові за два тижні мого перебування там.

Незабаром настав день від'їзду. Цей день прийшов скоро навіть для мене — мене майже лихоманило від очікування, бо я боявся, що якийсь землетрус або вибух вулкана, чи ще якась природна катастрофа може втрутитися та перешкодити нашій експедиції. Ми мали поїхати візником уранці після сніданку. Що завгодно заплатив би я, якби мені дозволили лягти напередодні спати у плащі, в шапці й чобітках.

Навіть і тепер боляче згадати мені, як поспішав я залишити свій щасливий дім; боляче мені думати, як мало підозрював я, що залишаю його таким назавжди.

Та я щасливий згадати, що коли візник під'їхав до воріт, моя мати стояла там і цілувала мене на прощання, вдячна ніжність до неї і до свого старого дому змусила мене мимоволі заплакати. Мені подобалося, що мати плакала разом зі мною, і я відчував биття її серця біля свого.

Я щасливий згадати, що коли візок рушив, мати моя вибігла з воріт і спинала нас, щоб ще раз поцілувати мене. Щасливий я, коли пригадую, як ніжно і засмучено наблизилася вона своє обличчя до мого для поцілунку.

Коли вона лишилася сама стояти на дорозі, містер Мердстон підійшов до неї і начебто почав докоряти їй за надто ніжні почуття. Я озирнувся на них і був дуже здивований — яке йому взагалі до цього діло? Пеготті, яка теж озиралася на них, була геть незадоволена — це було написано на її обличчі, коли вона розвернула його назад.

Якийсь час вдивлявся я в обличчя Пеготті і розмірковував над таким можливим випадком: а що, коли б мене загубили, як хлопця в казці? Чи міг би я тоді знайти дорогу додому за гудзиками, що їх розсипає за собою Пеготті?

III. Я ЗАЗНАЮ ЗМІН

Візникова кобила була, мабуть, найледачішою шкапою у світі. Вона чвала-ла, схиливши голову, наче їй подобалося, щоб люди чекали на поклажу, яку вона везла. Мені здалося навіть, що вона іноді сміялася з думки про це, але

візник пояснив, що то коняка просто кашляє. Візник куняв, опутивши голову, як і його кобила, та правив, поклавши руки на коліна. Я сказав «правив», але я певний, що візок доїхав би до Ярмута і без візника, бо кобила йшла сама. Візник був не балакучий, він тільки насвистував.

Пеготті тримала на колінах кошик з харчами, що їх нам цілком вистачило б, якби ми зібрались поїхати аж до Лондона. Ми добре їли, добре спали. Щохвилини Пеготті засинала, схиляючись підборіддям на кошик і не випускаючи його з рук. Нізачо не повірив би, якби не почув це на власні вуха, що одна квота жінка може так голосно хропти.

Ми так часто звертали зі шляху, ночували в корчмах, спинялися в інших місцях, що я зовсім утомився і дуже зрадив, коли побачив Ярмут. Здався він мені занадто розбухлим і мокрим. Я дивився на широку долину обабіч ріки. Ніяк не міг я второпати: коли земля справді кругла, як сказано в моєму підручнику з географії, то як може бути на землі такий плаский край? Але потім я вирішив, що Ярмут, очевидно, розташований на одному з полюсів — тоді це було б зрозуміло.

Підїхавши ближче, ми побачили неосяжну далину прямої, зовсім пласкої рівнини. Я натякнув Пеготті, що якісь кургани чи щось таке трохи поліпшили б цей краєвид. Краще було б також, сказав я, коли б море і земля були б виразніше відділені одне від одного, а місто не змішане було б з припливом, як сухар з водою. Але Пеготті відповіла незвично різко, що хай речі стоять, як вони стоять, і що вона пишається, називаючи себе ярмутським оселедцем.

Ми виїхали на вулицю — дуже дивну вулицю, як на мене. Запах риби, смоли, прядива та дьогтю шибав у ніс. Навколо походжали моряки, гриміли по бруківці повозки, і я відчув, що даремно ганьбив таке метушливе місце. Я сказав про це Пеготті, і вона з великим задоволенням вислухала мої слова і відповіла, що добре відомо (гадаю, тим, хто мав щастя бути природженим ярмутським оселедцем), що Ярмут — найкраще місце у світі.

— Ось він, мій Емі! — крикнула Пеготті. — Такий став великий, що й не впізнати.

Та й справді, Гем чекав на нас у корчмі. Неначе старий знайомий, спитав він мене, як я почувуюсь. Я з ним був знайомий трохи менше, ніж він зі мною, бо після вечора мого народження він ніколи не повертався до нашого будинку. Але ми відразу заприятелювали, коли він посадив мене собі на плечі, щоб віднести додому. То був здоровенний, міцний парубок, шість футів заввишки, широкоплечий, кремезний. Але було в нього просте дитяче обличчя, біляві кучері на голові робили його схожим на ягня. Вбраний він був у полотняну куртку й у такі тверді зашкарублі штани, що здавалося, ці штани можуть стояти на землі самі, хоч би в них і не було пари ніг. Не можна сказати, щоб на голові в нього була шапка, замість неї було щось схоже на осмолену покрівлю старої хати.

Гем ніс мене на спині, а під пахвою у нього була невеличка скриня з нашими речами; другу скриню несла Пеготті. Так минали ми провулки, закидані трісками й купками піску. Ми йшли повз газові заводи, повз джгутові фабрики, повз верфі, повз майстерні, де лагодили човни, повз величезні двори, де розбирали старі кораблі на дрова, повз майстерні такелажників і кузні, повз інші подібні місця. Нарешті, ми добралися до тієї нудної пустелі, яку я й раніше побачив здалеку. Тут Гем заявив:

– Ось і наш дім, мастере Деві!

Я дивився туди й сюди, скільки сягало око. Я поглядав на берег, на море, на річку, але жодного будинку не побачив. Якась чорна барка або інше старе судно стояло високо на суші, з неї стирчав залізний димар. Але нічого іншого, схожого на людське житло, я не бачив.

– Ви ж не про це кажете? Не про оцей корабель чи що?

– Так, це він, мастере Деві, – відповів Гем.

Коли б то був палац Аладдіна, яйце птаха Рок, героя арабських казок, чи ще щось подібне, то й тоді мене не більше захопила б романтична можливість жити там. Були тут чудові двері, прорізані в борту, з маленькими віконцями і з дашком. Але найчарівніше було те, що я мав жити у справжньому судні, яке, безперечно, мандрувало морем сотні разів і яке ніколи не призначалося для житла на суходолі. Це головним чином привабило мене. Коли б то справді був дім, збудований для житла, то він здався б мені малим, незручним і самотнім. Але що могло бути більш захопливим, ніж жити на суші в кораблі?

Всередині було красиво, чисто й охайно. Там стояв стіл, голландський годинник і комод, а на комоді – таця із намальованою на ній жінкою з парасолькою, яка прогулюється з войовничого вигляду дитиною, що котить обруч. Тацю підтримувала від падіння Біблія, бо якби вона впала, то розбила би всі чашки, тарілки і чайник, що згруповано стояли поряд із книгою. На стіні висіло кілька загальновідомих кольорових картин з Писання в рамі та глазурі. Щоразу, коли я потім бачив у бродячих торговців такі картини, перед очима моїми відразу поставала вся хата брата Пеготті. Авраам, вбраний у червоне, приносить в жертву Ісаака в синьому; Даниїл у жовтому одязі входить у печеру зеленого лева – такі були найвиразніші з картин. Над маленькою полицею над каміном висіло зображення люгера* «Сара Джен», збудованого в Сандерленді; справжня дерев'яна корма була припасована до малюнка – художній витвір, що поєднував малярську майстерність з теслярською. Здавалося, нічого кращого не могло бути в світі. У сволок вбиті були якісь гаки, що їх призначення я тоді не зрозумів. Скрині, коробки і схожі споруди стояли біля стін, замінюючи собою стіл.

Все це я побачив з першого ж погляду, щойно переступив поріг – така вже, мабуть, особливість дитячого віку. Пеготті відчинила маленькі двері і показала мою спальню. Ніколи не бачив я нічого більш принагідного, ніж ця спальня. Містилася вона в кормі корабля; було там маленьке віконце – той отвір, в якому раніше був вал стерна; облямоване мушлями дзеркальце висіло на стіні на такій висоті, щоб мені було зручно; стояло маленьке ліжко, саме таке, щоб тільки я і міг уміститись; і букет водоростей у синьому глечичку на столі. Стіни були білі, як молоко, а ковдра така барвиста, що очам боляче було дивитися на неї. Одна обставина привертала особливу увагу в цьому чарівному будинку – запах риби. Запах цей проникав усюди: навіть коли я витягав хустку витерти носа, то й вона була пройнята запахом омарів. Я пошепки сказав про це Пеготті. Вона пояснила, що її брат промишляє омарами, крабами і раками. Вже після того побачив я купу цих тварин у маленькій коморі

* Люгер – невеликий вітрильник, що має дві або три щогли.

надворі, де складали казани й глечики. Омари, краби і раки, дивно зчепившись між собою, жадібно хапали все, що траплялось їм під клішні.

Ще за чверть милі від будинку, сидючи на спині в Гема, я побачив, що нам робить реверанси якась дуже ввічлива жінка в білому фартусі, яка чекала на нас біля входу до будинку. Зустріла нас також прегарна (такою здавалася вона мені тоді) дівчинка з синім намистом на шії. Я хотів був поцілувати її, але вона втекла та сховалася десь. Незабаром ми розкішно пообідали вареною камбалою, топленим маслом і картоплею (мені ще гостинно дали котлету). Коли ми вже сіли за стіл, увійшов волохатий чоловік з дуже добрим обличчям. Він назвав Пеготті «дівчинкою» і щиро поцілував її в щоку. Тому я не мав сумніву, що то був її брат. Так воно й було. Його познайомили зі мною, назвавши містером Пеготті, господарем будинку.

— Радий бачити вас, сер, — сказав містер Пеготті, — ми люди прості, сер, але готові до ваших послуг.

Я подякував йому та відповів, що вже напевно буду щасливим у такому гарному місці.

— Як почуваеться ваша мама, сер? — спитав містер Пеготті. — Чи була вона в доброму здоров'ї, коли ви від'їздили?

Я дав йому зрозуміти, що мама була в найкращому здоров'ї, якого тільки можна побажати, і веліла вклонитися йому. Останнє я вже вигадав сам із ввічливості.

— Дуже вдячний їй за ласку, — відказав містер Пеготті. — Ну, сер, коли ви побудете тут тиждень-другий з нею (він кивнув головою на свою сестру), Гемом і маленькою Ем'лі, то ми пишатимемося з вашого товариства.

Виконавши таким чином обов'язки гостинного господаря, містер Пеготті пішов митися до казана з гарячою водою, зазначивши, що «холодна вода ніколи не змиє бруду з його обличчя». Незабаром він повернувся в поліпшеному вигляді, але такий червоний, що мені здалося, ніби його обличчя має багато спільного з омарами, крабами та раками: вони теж входять у гарячу воду дуже чорними, а виходять звідти дуже червоними.

Ми випили чаю. Двері й вікна щільно закрили (ночі були вже холодні та вогкі). Мені здавалося, що кращого житла людина не може собі й уявити. Слухати, як вітер віє на морі, знати, що туман стелиться по безрадісній рівнині, дивитися на вогонь і думати, що навколо немає жодного будинку, крім цього, — та й то не будинок, а корабель! — це було чарівно. Маленька Ем'лі подолати свій страх і сиділа тепер поруч зі мною на найменшій зі скринь, якраз такій завбільшки, щоб ми вдвох могли сидіти на ній, і стояла вона у найтеплішому кутку. Місіс Пеготті в білому фартусі сиділа по той бік печі та плела. За своєю роботою, з восковим недогарком і скринькою з малюнком собору Святого Павла, Пеготті почувалася зовсім удома. Гем дав мені перший урок гри в свинки, а тепер намагався пригадати якийсь хитромудрий спосіб врожити на дуже масних картах. Риб'ячий жир залишався від його пальців на кожній карті. Містер Пеготті курих свою люльку. Я зрозумів, що настав час душевної розмови.

— Містере Пеготті, — сказав я.

— Так, сер?

- Чому ви назвали вашого сина Гемом? Це тому, що ви живете у ковчезі?
- Це не я назвав його так, – відповів містер Пеготті.
- А хто ж дав йому ім'я? – поставив я містерові Пеготті запитання друге зі свого катехізису.
- Як це хто? Його батько, сер.
- А я думав, що то ви його батько.
- Мій брат Джо був його батьком, – сказав містер Пеготті.
- Він помер, містере Пеготті? – спитав я після ввічливої паузи.
- Потонув, – відповів містер Пеготті.

Я дуже здивувався, що містер Пеготті не був батьком Гема. У мене з'явилися сумніви, чи не помиляюсь я взагалі щодо сімейних відносин у цьому будинку. Мені так цікаво було довідатися про це, що я наважився розпитувати містера Пеготті далі.

– А маленька Ем'лі, – сказав я, глянувши на неї. – Адже ж вона ваша донька, чи не так, містере Пеготті?

– Ні, сер. Мій зять Том був її батьком.

Я не міг утриматись.

– І він помер, містере Пеготті? – натякнув я після ще однієї пристойної паузи.

– Потонув! – відповів містер Пеготті.

Я відчував, що далі розмовляти на цю тему важко, але я ще не вичерпав питань. І мені кортіло довідатися про все. Тому я запитав:

– А у вас немає своїх дітей, містер Пеготті?

– Ні, мастере, – відказав він, коротко розсміявшись. – Я нежонатий.

– Неодружений? – здивувався я. – А вона хто ж, містере Пеготті? – вказав я на особу у фартусі, яка була зайнята плетінням.

– Це місіс Геммідж, – відповів містер Пеготті.

– Геммідж, містере Пеготті?

Але тут Пеготті – я маю на увазі мою власну Пеготті – зробила мені такий виразний жест рукою, що мені лишилося смиренньо сидіти і дивитися на мовчазне товариство. Коли я пішов спати, Пеготті потайки розповіла мені, що Гем і Ем'лі були його осиротілими племінником і племінницею, яких мій господар всиновив у різний час, коли були вони ще немовлятами, залишеними напризволяще. А місіс Геммідж була вдовою його товариша – рибалки, який помер у великих злиднях. Пеготті й сам був злидарем, казала моя нянька, але він був гарний, як золото, і вірний, як сталь, – таких порівнянь вжила вона. Єдина тільки річ могла його дуже розгнівати – коли говорили про його великодушність. Тоді він починав лягтися, бити по столу правою рукою (одного разу так вдарив, що у столі з'явилася тріщина) та кричати якимсь мотошною словом, що його ніхто не міг зрозуміти, хоч усі відчували, що мало воно якимсь дивним та грізним значенням.

Великодушність мого господаря дуже зворушила мене.

Я прислухався, як жінки лягали спати в іншій каюті на носі корабля, як містер Пеготті і Гем припасували собі гамаки до гаків, що їх я помітив у сволюку, і помалу засинав у чудовому гуморі. А вітер тим часом ревів на морі і люто шугав над рівниною. Мене трохи бентежило, що вночі може рушитися

* Хам (англ. Ham, вимовляється Гем) – за біблійною легендою, ім'я одного з синів Ноя.

буря. Але я заспокоював себе тим, що лежу в судні, та з такою людиною на борту, як містер Пеготті, можна нічого не боятись.

Але нічого страшного так і не трапилось. Зайнявся ранок. Коли перше проміння сонця блиснуло в моєму дзеркальці, я схопився з ліжка та побіг на берег, де маленька Ем'лі вже збирала камінці.

– Ви справжня морячка, правда ж? – спитав я Ем'лі.

Не думаю, щоб я був справді переконаний у цьому, але з ввічливості я мусив щось сказати. На хвилинку я побачив блискуче вітрило в її ясних очах, яке насправді було у морі неподалік від нас, тому і спала мені думка вимовити ці слова.

– Ні, – відповідала Ем'лі, похитуючи головою, – я боюся моря.

– Боїтеся? – спитав я, хоробро поглядаючи на могутній океан. – А мені так зовсім не страшно.

– Ах, воно таке жорстоке! – сказала Ем'лі. – Воно так жорстоко обходить ся з нашими чоловіками. Я бачила, як воно на друзки розбило одну барку – таку велику, як наш будинок.

– Сподіваюся, що то була не та барка...

– В якій потонув тато? – підхопила Ем'лі. – Ні. Не та, тієї барки я ніколи не бачила.

– А його ви бачили? – спитав я.

Маленька Ем'лі похитала головою.

– Я не пригадую його.

Який збіг обставин! Я негайно розповів їй, що теж ніколи не бачив свого батька, що ми з матір'ю завжди жили самі та були дуже щасливі, і збиралися так само жити й надалі; що могила мого батька знаходиться неподалік від нашого дому під тінню високих дерев, серед яких я часто гуляю, слухаючи співи птахів. Але тут з'ясувалося, що є різниця між сирітством Ем'лі та моїм. Її мати вмерла раніше за батька; і ніхто не знав, де його могила, відомо було тільки, що він лежить десь на дні морському.

– Крім того, – додала Ем'лі, шукаючи камінці та мушлі, – ваш батько був джентльмен, а ваша мати – леді. Мій же батько був рибалкою, мати моя була дочкою рибалки, і мій дядько Ден – теж рибалка.

– Ден – це ім'я містера Пеготті? – спитав я.

– А він там, дядько Ден! – відповіла Ем'лі, вказуючи на корабель-будинок.

– Я про нього й кажу. Він, мабуть, дуже добрий.

– Добрий? – перепитала Ем'лі. – Ще б пак! Та якби я стала знатною леді, я подарувала б йому небесно-голубий сюртук з діамантовими гудзиками, нанкові штани, червоний оксамитовий жилет, триріжний капелюх, великий золотий годинник, срібну люльку та й цілу скриню грошей!

– Не маю сумніву, – сказав я, – що містер Пеготті цілком заслужив ці скарби.

Мушу визнати, мені здалося, що йому не дуже зручно було б у цьому костюмі, вигаданому для нього вдячною племінницею. Особливі сумніви мав я щодо придатності триріжного капелюха. Але ці міркування я лишив при собі.

Перелічуючи всі ці речі, маленька Ем'лі спинилась і дивилася на небо, ніби бачила там ці дарунки. Потім ми рушили далі, збираючи мушлі й камінці.

– А вам хотілося б бути леді? – спитав я.

Ем'лі глянула на мене, розсміялася і кивнула «так».

– Мені б дуже хотілося. Тоді б ми всі стали знатними. І я, і дядя, і Гем, і місіс Геммідж. Тоді б нам не страшні були бурі. Ми не боялися б за себе, ми боялися б тільки за бідолашних рибалок і допомагали б їм грошима, щоб вони не знали злиднів.

Це здалося мені дуже втішною, але від того не менш неймовірною картиною. Я висловив своє співчуття до думок маленької Ем'лі, вона збадьорилась і сказала:

– А тепер, як вам здається, ви не боїтеся моря?

Спогад про родичів Ем'лі, які потонули, був такий жадливий, що, побачивши перед собою велику хвилю, я без сумніву кинувся б тікати, але море було дуже спокійне і не страшне, тому я сказав «ні» та додав:

– Та й ви теж, здається, не боїтеся, хоч і кажете, що вам страшно.

Бо Ем'лі тим часом дуже близько підійшла до краю старої чорної греблі, що нею ми гуляли – я боявся, що дівчинка впаде у воду.

– Коли воно таке, як зараз, я його зовсім не боюся, – сказала маленька Ем'лі. – Я прокидаюся, коли воно шумить, і тремчу від думки, що дядько Ден і Гем зараз у морі; мені здається навіть, що я чую, як вони кличуть на допомогу. Ось тому мені й хочеться стати леді. А в таку погоду я моря не боюсь. Ані трішки. Ось, дивіться!

Вона відскочила від мене і побігла по хиткій колоді, яка витикалася з греблі та звисала над безоднею без будь-якої підпори. Цей випадок так запав мені в пам'ять, що якби я був художником, то намалював би з усіма подробицями, ніби це щойно трапилось, як маленька Ем'лі мчала вперед до своєї загибелі (так здавалося мені) й очима, яких я ніколи не забуду, дивилася далеко на море.

Легка, смілива, грайлива дівчинка повернулася і прибігла до мене неушкоджена. Незабаром я й сам розсміявся зі свого переляку і з марності мого крику, бо однаково ж нікого не було поблизу. Але згодом, ставши дорослою людиною, я частенько замислювався над тим, чи не можна припустити, що з якогось невидимого зв'язку речей, у раптовому пориві цієї дитини, в її дикому погляді, спрямованому в далечінь, позначилося милосердне заступництво її покійного батька, що бажав зтягти її в небезпеку та дати їй змогу закінчити своє життя в той день. І одного разу подумав, що коли б раптом побачив я тоді майбутнє її життя і зміг досягнути його, і це життя цілковито б залежало від дій моєї руки, то чи слід було рятувати її. Був час потім, – недовго тривав цей час, але він був, – коли я запитував самого себе, чи не краще було б для маленької Ем'лі, якби води моря назавжди зімкнулися над її головою того ранку, і я відповів: «Так, було б краще...»

Може, я передчасно говорю про це. Але хай воно залишається, як написано.

Ми довго блукали понад берегом, назбирали всяких цікавих речей і бережно кинули назад у море кілька морських зірок, що їх хвиля винесла на берег (проте я й досі не знаю добре схильностей цих істот, а тому не можу судити, чи були вони вдячні нам за таку послугу), а потім подалися додому, до

житла містера Пеготті. Біля комори з крабами ми спинилися, щоб обмінитися невинним поцілунком і, веселі й здорові, посідали снідати.

– Наче два дрозденяти! – сказав містер Пеготті.

Я прийняв це за комплімент.

Звичайно, я був закоханий у маленьку Ем'лі. Я певний, що любив цю дитину вірно, ніжно, чисто і безкорисливо; навряд чи поступалася ця любов перед високим і благородним коханням дорослої людини. Я певен, що моя уява створювала навколо цієї блакитноокої дитини якесь сяйво. Вона здавалася мені справжнім янголом. І коли одного сонячного ранку вона розгорнула б пару крил і злетіла перед моїми очима до небес, я, мабуть, не здивувався б.

Багато гуляли ми по цій понурій старій ярмутській рівнині. Година за годиною минали непомітно. Дні грали навколо нас, ніби сам Час іще не виріс і був такою ж дитиною, як і ми. Я сказав Ем'лі, що люблю її, і якщо вона не визнає, що любить мене також, то я змушений буду заколоти себе мечем. Вона відповіла, що любить, і я не маю жодних сумнівів, що так воно й було.

Нерівність стану, юний вік чи інші якісь перепони на нашому шляху – все це у жодному разі не бентежило ні маленьку Ем'лі, ні мене, бо майбутнього не існувало для нас. Ми думали про те, щоб стати колись дорослими стільки ж, скільки про те, щоб помолодіти. Місіс Геммідж і Пеготті милувалися нами і частенько, коли ми любовно сиділи поруч на низенькій скрині біля каміна, шепотіли одна одній: «Чи не любо дивитися на них?» Містер Пеготті усміхався з нас, підглядаючи з-за своєї люльки, а Гем тільки шкірів зуби. Вони насолоджувалися нами, як милою іграшкою чи кишеньковим макетом Колізею.

Незабаром я дізнався, що місіс Геммідж не завжди була в такому приємному настрої, як цього можна було сподіватися, беручи до уваги обставини її життя в домі містера Пеготті. Характер у місіс Геммідж був трохи драгливий. Вона іноді скаржилася голосніше, ніж це було зручно іншим мешканцям такої маленької оселі. Я дуже жалів місіс Геммідж, але часом я вважав за приємніше, щоб вона мала окрему зручну кімнату, де могла б пересидіти, поки в неї настрої покращає.

Містер Пеготті часом заходив до шинку під назвою «Добра згода». Я з'ясував це на другий чи на третій день мого гостювання в Ярмуті. Його не було вдома, а місіс Геммідж між восьмою та дев'ятою вечора подивилася на стінний годинник і заявила, що містер Пеготті в шинку, і більше того, вона, мовляв, ще зранку знала, що він туди піде.

У місіс Геммідж цілий день був поганий настрої, і ще вранці, коли запалили в печі, вона зайшлася плачем.

– Я – самотня, всіма забута істота, – заявила місіс Геммідж, коли сталася ця неприємна подія, – все робиться мені на зло.

– О, це ж ненадовго, – сказала Пеготті, тобто моя нянька, – для нас це так само неприємно, як і для вас.

– Я відчуваю це дужче, – відказала місіс Геммідж.

День був холодний, віяв різкий вітер. Той куточок кімнати біля каміна, де сиділа місіс Геммідж, був, на мою думку, найтепліший і найзатишніший, так само найзручнішим здавалося мені її крісло, але все їй було не так того дня. Вона безнастанно скаржилася на холод, на те, що їй мороз по шкірі дере.

Зрештою, вона залилася сльозами й повторила, що вона – «самітна, всіма забута істота, все робиться їй на зло».

– Справді, дуже холодно, – зазначила Пеготті. – Мабуть, усі це відчують.

– Я відчуваю дужче, ніж інші люди, – відказала місіс Геммідж.

Так само було й за обідом, коли Пеготті подавала їй тарілку негайно після мене (мене бо відзначали, як знатного гостя). Риба була дрібна та кістлява, а картопля трохи підгоріла. Ми всі висловили жаль, але місіс Геммідж заявила, що вона відчуває все це дужче, ніж ми, знову залилася гіркими сльозами і з іще більшою гіркотою повторила своє твердження.

Отже, коли містер Пеготті прийшов додому, щось о дев'ятій годині, ця бідолашна місіс Геммідж плела в своєму кутку, зажурена і сумна до краю. Пеготті весело штопала свою панчоуху. Гем лагодив пару величезних моряцьких чобіт, а я, сидючи поруч з маленькою Ем'лі, читав їм уголос. Місіс Геммідж ані слова не промовила під час мого читання, і відколи ми пили чай, ані разу не звела очей, лише жалісно зітхала.

– Здорові були, друзяки! – сказав містер Пеготті, сідаючи. – Як життя?

Усі ми відповіли щось, вітаючи його. Тільки місіс Геммідж хитнула головою, не підводячи очей від рукоділля.

– Що трапилося? – спитав містер Пеготті, лягнувши долоньями. – Збадьорися, стара!

Але місіс Геммідж була неспроможна збадьоритися. Вона витягла стару чорну шовкову хустинку і витерла собі очі. Більше вона вже не клала до кишені цю хустинку, раз у раз витирала очі і тримала її наготові.

– Що трапилося, чорт забирай? – повторив містер Пеготті.

– Нічого, – відказала місіс Геммідж. – Ви прийшли з «Доброї згоди», Дене?

– Атож, я трохи перепочив у «Добрій згоді» сьогодні ввечері, – сказав містер Пеготті.

– Шкода, що я змушую вас ходити туди, – зазначила місіс Геммідж.

– Змушуєте? Та мене й змушувати не треба, – добродушно засміявся містер Пеготті. – Мене самого туди тягне.

– Дуже тягне, – відповіла місіс Геммідж, похитуючи головою і витираючи очі. – Так, так, дуже тягне. Шкода, що це через мене вас тягне туди з такою силою.

– Через вас? Зовсім не через вас! – сказав містер Пеготті. – Ви ж навіть не вірите в те, що кажете.

– Ні, ні, це правда, – плакала місіс Геммідж. – Я знаю, хто я така! Я знаю, що я самітна, всіма забута істота, і не тільки все йде мені наперекір, але я сама також усім іду наперекір. Так, так, я відчуваю дужче, ніж інші люди, і я виявляю свої почуття. Ось де моє лихо.

Спостерігаючи всю цю сцену, я не міг утриматися від думки, що це лихо поширюється і на деяких членів цієї сім'ї, крім місіс Геммідж. Але містер Пеготті не зробив такого зауваження і тільки знову попросив місіс Геммідж збадьоритись.

– Я не така, якою хотіла би бути, – вела далі місіс Геммідж. – Зовсім не така. Я знаю, яка я. Лихо моє змушує мене докучати всім. Я відчуваю своє лихо і тому всім докучаю. Я хотіла б не відчувати, але не можу. Хотіла б

я звикнути до свого лиха, але неспроможна. Я тут усім у цьому домі надукувала. Це мене й не дивує. Я і сестрі вашій надукувала, і мастерові Деві.

Тут я раптом розчулилася і злякано закричала:

– Ні, зовсім ні, місіс Геммідж!

– Не слід мені тут жити, – продовжувала місіс Геммідж. – Це невдячність з мого боку. Краще мені піти до богадільні і там умерти. Я самотня, всіма забута істота, і краще мені вже нікому тут не докучати. Коли всі речі докучають мені, а я змушена сама всім докучати, то хай уже собі на додуку їду я жити з милостині. Дене, піду я краще до богадільні, помру, і ви спекаєтеся мене.

По цій мові місіс Геммідж пішла спати. Тоді містер Пеготті оглянув нас усіх і з виразом найглибшого співчуття на обличчі пошепки сказав:

– Згадує про свого старого!

Я не зовсім зрозумів, на якому старому зосереджує свої думки місіс Геммідж. Але, вкладаючи мене спати, Пеготті пояснила, що її брат говорив про покійного містера Гемміджа. У таких випадках її брат завжди був певен, що місіс Геммідж згадує про свого старого; це дуже зворушує його. Згодом, коли він лежав уже в гамаку, я почув, як він повторював Гемові:

– Бідолашна! Все згадує про свого старого!

І щоразу, коли Місіс Геммідж починала рюмсати (а це траплялося кілька разів від часу мого перебування в Ярмуті), містер Пеготті завжди з найніжнішим співчуттям повторював цю фразу.

Два тижні пролетіли дуже швидко, без будь-яких змін, крім змін у часі припливу і відпливу. З приливом і відпливом узгоджувалися від'їзди в море містера Пеготті й Гема та їхнє повернення додому. Коли Гем бував незайнятий, він іноді гуляв з нами, показував нам човни й кораблі, а раз чи два їздив з нами шлюпкою. Не знаю, чому певні враження завжди пробуджують у нашій душі спогади про одне певне місце: така, мабуть, властивість більшості людей, особливо щодо їхніх дитячих асоціацій. Коли я почую чи прочитаю назву «Ярмут», пригадую один недільний ранок на березі: дзвони кликали до церкви, маленька Ем'лі притулилася до мого плеча, Гем лінкувато кидав камінці у воду, і сонце, розітнувши важку запону туману, відкрило нам кораблі, схожі на свої ж довгі тіні.

Нарешті настав день від'їзду додому. Я тримав себе в руках, коли прощався з містером Пеготті та місіс Геммідж, але відчай через розставання з маленькою Ем'лі вбивав мене. Ми йшли рука в руку до шинку, де на нас чекав візник. Там, на дорозі, я обіцяв писати їй листи (і потім цієї обіцянки дотримав, склавши листа такими величезними літерами, якими здебільше оголошують про винаймання квартири). Розпач сповнював нас обох, і якщо будь-коли в житті я мав рану в моєму серці, то вона з'явилася саме в той день.

Увесь час, поки був у гостях, я, невдячний, майже або зовсім не згадував свій дім. Але щойно вирушили ми в зворотний шлях, як моє дитяче сумління докірливо заговорило в мені. І що більше я занепадав духом, то сильніше відчував, що мій дім – моє рідне гніздо, а моя мати – мій друг і моя вітха.

Ця думка дедалі більше опановувала мене. Що ближче ми під'їздили та що знайоміші ставали краєвиди на нашому шляху, то більше жадав

я дістатися додому і кинутися в обійми моєї матері. Але Пеготті, замість того, щоб розділити моє палке бажання, намагалася (хоч і лагідно) притамувати його, і вигляд у неї був якийсь збентежений і непевний.

Тим не менш, ми мали вже дістатися «Блендерстонських Граків», якщо візничка кобила була б така люб'язна нас довести – і вона довезла. Як добре пригадую я той холодний сірий вечір, те похмуре небо, котре загрожувало дощем.

Двері відчинились, і я, сміючись і плачучи водночас, задихаючись від хвилювання, кинувся до своєї матері. Але то була не вона, а якась незнайома служниця.

– Як, Пеготті! – зажурився я. – Хіба ж вона ще не повернулася додому?

– Ні, ні, мастере Деві, – відповідала Пеготті, – вона вже повернулася додому. Почекайте трохи, мастере Деві, я... я щось скажу вам.

Через хвилювання та природну свою незграбність Пеготті, вибираючись з візка, начепила на себе якісь дивні фестони, але я був занадто збентежений і заклопотаний, щоб зауважити їй на це. Коли вона нарешті вилізла, то взяла мене за руку, відвела до кухні й зачинила двері.

– Пеготті! – сказав я, зовсім наляканий. – Що трапилося?

– Нічого не трапилося, боронь боже, любий мастере Деві! – відповіла вона, вдаючи веселість.

– Та я вже знаю, що щось трапилося. Де мама?

– Де мама, мастере Деві? – повторила Пеготті.

– Так. Чому вона не вийшла нам на зустріч? Чому ми пішли сюди? О, Пеготті! – сльози наповнили мені очі, я мало не знепритомнів.

– Бідолашний хлопчику! – скрикнула Пеготті, підтримуючи мене. – Що з вами? Та скажіть хоч слово, янголятко моє!

– Вона ж не вмерла? О, вона ж не вмерла, Пеготті?

Пеготті скрикнула «ні!» напрочуд гучним голосом. А потім сіла і почала важко дихати, сказавши, що я вкрай її налякав.

Я обійняв її та поцілував, щоб заспокоїти, і знову звів на неї допитливий погляд.

– Бачите, любий мій, мені слід було сказати вам про це раніше, – почала Пеготті, – але якось не було нагоди. Бач, нагода може й була, та духу не вистачало.

– Далі, далі, Пеготті, – наполягав я, наляканий ще більше, ніж раніше.

– Мастере Деві, – сказала Пеготті, розв'язуючи капелюшок тремтячою рукою і важко дихаючи. – Що б ви думали? У вас є тепер тато!

Я затремтів і зблід. Перед моїми очима постало щось невиразне, пов'язане з могилою на кладовищі і з відродженням мертв'яків. Смертельним холодом повіяло на мене.

– Новий тато, – сказала Пеготті.

– Новий? – повторив я.

Пеготті насилу видихнула, ніби ковтаючи щось тверде, й, простягнувши до мене руку, сказала:

– Ходімо подивимося на нього.

– Не хочу дивитися на нього.

– А на маму? – спитала Пеготті.

Я припинив пручатись, і ми ввійшли до кращої вітальні, де Пеготті залишила мене. З одного боку каміна сиділа мати, а з другого – містер Мердстон. Мати поклала свою роботу у підвелася спішно, але, як мені здалося, трохи боязко.

– Claro, любя моя, – сказав містер Мердстон, – пам'ятайте: стримуйте себе, завжди стримуйте себе! Здоров, Деві, як живеш?

Я подав йому руку. Хвилину провагавшись, підійшов я до матері та поцілував її. Вона теж почала цілувати мене, злегка погладила по плечу і знову сіла за свою роботу. Я не міг дивитися на неї, я не міг дивитися на нього, я дуже добре знав, що він дивиться на нас обох. Я підійшов до вікна і глянув туди, де кущі схилилися під осіннім холодом.

Скориставшись з першої нагоди, я майнув нагору. Моя стара, дорога мені спальня зовсім змінилася, ліжко моє перенесено в інше місце. Я зійшов униз, щоб знайти хоч якісь знайомі речі й кутки. Але тут теж усе змінилося. Тоді я вискочив надвір; але незабаром мусив повернутися назад, бо в собачій буді, раніше порожній, жив тепер величезний собака – гучний і чорний, як і «він». Він розлютився, побачивши мене, і хотів кинутися на мене.

ІV. Я ПОТРАПЛЯЮ У НЕМИЛІСТЬ

Коли б кімната, куди перенесли моє ліжко, була розумною істотою та могла свідчити, я би покликав її зараз (хто спить у ній тепер, хотів би я знати?), щоб вона розповіла, з яким важким серцем я ввійшов туди. Увесь час, поки я піднімався сходами, я чув гавкіт пса у дворі. Я окинув нову кімнату поглядом таким же дивним, тривожним і безрадісним, як і це приміщення. Сів на ліжко, схрестивши на грудях маленькі руки, і поринув у думки.

Міркував я про найдивніші речі. Про форму цієї кімнати, про щілини на стелі, про шпалери на стінах, про тріщини у шибці, через які всі речі за вікном здавалися вигнутими та хвилястими; думав я про хиткий умивальник на трьох ніжках, який здавався мені незадоволеним, чим нагадував місця Гемідж, коли вона переймається через свого старого. Весь час я плакав, але сам не знаю чому. Я мав лише якесь невиразне відчуття, що мені холодно, і що всі залишили мене. Нарешті у відчаї я згадав про свою надзвичайну любов до Ем'лі. Міркував про те, що мене розлучили з нею та привезли сюди, де ніхто не турбується про мене, ніхто не любить мене і в половину так, як вона. Так сумно стало мені міркувати про це, що я загорнувся в ковдру і плакав, плакав, і врешті заснув.

Мене розбудив якийсь голос.

– Ось він!

Хтось розкрив мою гарячу голову. То прийшли подивитися на мене моя мама і Пеготті.

– Деві, – сказала мама. – Що з тобою?

Мені здалося дуже дивним, що вона запитує мене. Я відповів:

– Нічого!

Пригадую, що відвернувся, аби сховати тремтіння своїх губ, яке краще за мене відповідало матері.

– Деві, – повторила мати. – Деві, дитя моє!

Жодні слова у світі не могли б мене зворушити більше, ніж ці два слова «дитя моє». Я сховав заплакане обличчя в подушку і відштовхував рукою матір, яка намагалася підвести мене.

– Це все ви наробили, Пеготті, жорстока ви істото! – сказала матір. – Я й сумніву не маю в цьому. Як у вас совісті вистачає, хотіла б я знати, підбурювати мою дитину проти мене або проти будь-кого іншого, хто дорогий мені! Навіщо ви це зробили, Пеготті?

Бідолашна Пеготті звела вгору руки й очі і відповіла тільки словами, трохи схожими на молитву, яку я зазвичай проказував після вечері:

– Хай Бог пробачить вам, місіс Копперфілд, і щоб ви ніколи не пошкодували про ті слова, що сказали в цю хвилину.

– Від цього ж можна збожеволіти! – заплакала мати. – І це – у мій медовий місяць, коли найзапекліші мої вороги мали б зглянутись і не затьмарювати мого щастя і спокою душевного. Деві, поганий хлопчисько! Пеготті, жорстока істото! Ах, боже мій, – скрикувала моя матір, повертаючись від одного з нас до іншого у властивій їй капризній і безпомічній манері. – Що це за світ, де руйнують тобі щастя саме в той час, коли маєш право на радість.

Якась рука – не Пеготті та не моєї матері – торкнулася мене, тож я миттю підвівся з ліжка. То була рука містера Мердстона. Він поклав її мені на плече, говорячи:

– Це що таке? Кларо, кохана моя, чи ви забули... Твердість, люба моя!

– Вибачте, Едварде, – сказала мати. – Я хотіла, щоб усе було дуже добре, але мені так сумно...

– Отакої, – відказав він. – Так швидко? Це неприємно почути, Кларо.

– Я й кажу, це дуже жорстоко – доводити мене до такого стану саме зараз, – сказала моя мати, надимаючи губи. – Справді, дуже жорстоко, чи не так?

Він притяг її до себе, прошепотів щось їй на вухо та поцілував. І я зрозумів, коли побачив, як моя матір схилилася головою йому на плече, обіймаючи його шию рукою, – я зрозумів, що він може зробити з неї все, що йому заманеться, і, як я знаю тепер, він так і робив.

– Ідїть униз, кохана, – сказав містер Мердстон. – Ми з Девідом зїдемо вдвох до вас. Слухайте, голубко, – звернув він понуре обличчя до Пеготті після того, як провів мою матір ласкавою усмішкою. – Чи знаєте ви прїзвище вашої хазяйки?

– Вона здавна моя хазяйка, сер, – відповіла Пеготті, – я мусила б знати її прїзвище.

– Слушно, – відказав він. – Але почулося мені, коли я йшов сюди, ніби ви назвали її ім'ям, яке вже їй не належить. Вона взяла моє прїзвище, ви знаєте. Чи ви будете пам'ятати це?

Пеготті, збентежено глянувши на мене, зробила реверанс і пішла з кімнати, ні слова не мовивши. Очевидно, вона зрозуміла, що містер Мердстон чекає, поки вона вийде, і не могла знайти приводу залишитися. Коли ми з ним zostалися вдвох, він зачинив двері, сів на стілець, поставив мене перед собою й уп'яв у мене свої очі. Я відчув, що мій погляд теж прикутий до нього. Коли пригадую, як ми лишилися отак віч-на-віч, лицем до лица, я знов чую, як швидко і сильно калатає в мене серце.

— Деві, — сказав він, стискуючи губи з такою силою, що вони стали зовсім тоненькі, — коли в мене є упертий і непокірний кінь або пес, як ти думаєш, що я роблю з ним?

— Не знаю.

— Я б'ю його!

Я відповів пошепки, ледве дихаючи, і тепер відчував, що мені не вистає चाє повітря.

— Я змушую його корчитися від болю. Я кажу собі: «Я його подолаю», і коли б мені довелося для цього виточити з нього всю кров, то й тоді я би мав це зробити. Що це в тебе на обличчі?

— Бруд, — відповів я.

Він не гірше за мене знав, що то були сліди від сліз. Та коли б він запитував мене про це двадцять разів і кожного разу додавав би двадцять ударів, то й тоді скоріше розірвалося б моє дитяче серце, ніж я дав би йому іншу відповідь.

— Ти досить розумний для свого малого віку, — сказав він з властивою йому суворою посмішкою, — і я бачу, що ти розумієш мене дуже добре. Змий цей бруд з обличчя, сер, і ходімо зі мною вниз.

Він указав на умивальник, що був дуже схожий на місіс Геммідж, і дав знак головою, щоб я корився йому негайно. У той час я майже не мав сумнівів, а тепер я маю їх ще менше, що він без найменшого вагання побив би мене, коли б я забарився.

Я виконав наказ, і містер Мердстон відвів мене до вітальні, все ще тримаючи руку на моєму плечі.

— Claro, любя моя, — сказав він, — тепер вам ніколи не завдаватимуть таких неприємностей, сподіваюся. Ми незабаром подолаємо свої дитячі примхи.

Бог свідок, я міг би назавжди подолати свої примхи і, мабуть, став би іншою людиною на все життя, коли б почув тоді хоч одне добре слово. Одне слово підбадьорення, співчуття до мого дитячого нерозуміння, слово ласкавого привіту, запевнення, що справді я вдома, — це зробило б мене покірним йому не лише зовні, а й у самій глибині серця, і навчило б мене поважати його, а не ненавидіти. Я помітив, що матері моїй було дуже гірко бачити мене таким заляканим і збентеженим, яким я тепер стояв у кімнаті. В очах її мерехтіло почуття ніжного суму, коли я, схиливши голову, пішов до свого стільця. Вона, мабуть, бачила, що йду я якось вимушено, що зникає моя дитяча безтурботність. Але те слово не було сказане, і слухний час для нього минув.

Ми сіли обідати втрьох. Містер Мердстон начебто дуже любив мою матір (боюся, що це не зменшило моєї неприязні до нього), а мати дуже любила його. З їхньої розмови я зрозумів, що ввечері має приїхати його старша сестра, яка житиме з ними. Не пам'ятаю добре, тоді чи пізніше довідався я, що містер Мердстон не займається активною діяльністю, лише має певний пай в лондонській виноторгівлі, з якою його сім'я пов'язана ще від прадіда; старша його сестра теж мала свою частку в капіталах цієї фірми. В усякому разі, згадаю про це тепер.

Пообідавши, ми посідали біля каміна, і я розмірковував про спосіб втекти з кімнати на кухню, до Пеготті. Піти відкрито я не наслідуював, щоб не

образити господаря дому. Раптом до воріт під'їхав екіпаж, і містер Мердстон вийшов назустріч гостеві. Мати пішла за ним. Я несміливо побрів слідом. Дійшовши до дверей вітальні, де було темно, вона раптом повернулася і, обійнявши мене, як бувало колись, прошепотіла мені на вухо, щоб я любив свого нового батька і слухався його в усьому. Це вона зробила швидко і крадькома, ніби завинила в чомусь, але, заклавши свою руку за спину, вона з ніжністю стискала мою, доки ми не дійшли до містера Мердстона. Тут вона випустила мене та взяла під руку його.

То прибула міс Мердстон, дуже сувора темноволося леді, обличчям і голом дуже подібна до свого брата. Густі брови майже сходилися над великим її носом, немов заміняючи бакенбарди, в яких природа відмовила їй як жінці. Вона привезла з собою дві величезні чорні скрині, на яких зверху були її ініціали, зроблені з мідних цвяхів. Розплачучись з візником, вона виймала гроші з міцного сталевого гаманця, гаманець, в свою чергу, був ніби ув'язнений у неї в саквояжі, який висів на її плечі на важкому ланцюжку і змикався, мов звіряча паща. Ніколи доти не доводилося мені бачити таку металеву особу, як міс Мердстон.

Її ввели до вітальні, радо поздоровляючи з приїздом, і тут формально познайомили з моєю матір'ю, як з новою близькою родичкою. Потім вона глянула на мене і спитала:

— Це ваш хлопець, невістко?

Мати визнала цей факт.

— Взагалі кажучи, — мовила міс Мердстон, — мені не подобаються хлопці. Як твоє здоров'я, малий?

Підбадьорений цим зауваженням, я відповів, що почуваюся добре і сподіваюся, що вона теж цілком здорова. Та, мабуть, відповідь моя була виголошена не дуже люб'язним тоном, бо міс Мердстон схарактеризувала мене двома словами:

— Погано вихований!

Вимовивши це дуже виразно, міс Мердстон попросила вказати кімнату, де вона має жити; від цього моменту та кімната стала для мене місцем жаху. Там стояли обидві її чорні скрині, які ніхто і ніколи не бачив розкритими. У кімнаті цій (я зазирнув у неї раз чи двічі, коли міс Мердстон там не було) над дзеркалом висіли в суворому порядку сталеві ланцюжки, застібки та булавки, що ними міс Мердстон завершувала красу свого урочистого вбрання.

Наскільки я міг зрозуміти, вона приїхала на довгий час і не мала й найменшого наміру будь-коли виїздити звідси. Вона почала «допомагати» моїй матері вже наступного ранку. Цілий день вона шмигляла в комору та з комори, даючи всім речам лад і вносячи розгардіяш у встановлений порядок. Мало не першою характерною ознакою, яку я помітив у поведінці міс Мердстон, було те, що її завжди мучили підозри, ніби служниці сховали десь у домі якогось чоловіка. Під впливом цих ілюзій вона вдиралася до льоху, де зберігалося вугілля, в найнеочікуваніший час і безшумно відчиняла двері темного буфета, сподіваючись спіймати того таємничого чоловіка.

Нічого веселого не було в особі міс Мердстон, але вона була справжнім жайворонком в одному розумінні: вона прокидалася раніше за всіх (і я певен, що все це заради того чоловіка), коли всі в будинку ще міцно спали. Пеготті

висловила думку, що вона навіть уві сні залишає одне око розплющеним. Але я не міг погодитися з цим припущенням, бо сам спробував зробити так і переконався, що це річ неможлива.

Першого же ранку після свого приїзду вона прокинулася разом із півнями та заходилася дзеленчати своїм дзвоником. Коли мати вийшла снідати і почала готувати чай, міс Мердстон кльонула її в щоку (це мало замінити поцілунок) і сказала:

— Ну, Кларо, люба моя, я приїхала сюди, ви знаєте, щоб позбавити вас усяких турбот. Ви занадто гарненька і легковажна (мати моя зашарілась, але всміхнулася, бо їй начебто сподобалася така характеристика), і не можете виконувати всі ці обов'язки, які для мене будуть приємні. Якщо ви будете такі ласкаві дати мені ваші ключі, люба моя, то надалі я візьму все це на себе.

Від того часу міс Мердстон тримала ключі у в'язниці-саквоязі цілий день, а на ніч ховала їх під подушку. Мати мала з ними не більше справ, ніж я.

Такий підрив авторитету моєї матері не обійшовся без деякої тіні протесту з її боку. Одного вечора, коли міс Мердстон розвивала свої господарські плани перед братом, який схвалював їх пункт за пунктом, мати моя раптом розплакалась і сказала, що не завадило б і з нею порадитися.

— Кларо! — суворо сказав містер Мердстон. — Кларо, ви дивуєте мене.

— О, вам добре казати це, Едварде! — скрикнула мати. — Вам добре говорити про твердість характеру, але вам це самому не подобалося б.

Твердість характеру, як я мушу зазначити, була тим провідним принципом, на якому містер і міс Мердстон ґрунтували свою поведінку. Не знаю, як висловив би я свою думку, коли б мене спитали про неї. Але й тоді я досить добре розумів, що твердість характеру була в них тільки синонімом деспотизму і тієї понурої пихатої диявольської вдачі, що була притаманна їм обом. Їхні погляди, як я тепер розумію, були такі: містер Мердстон був твердий характером; ніхто в цілому світі не насмілювався бути таким твердим, як містер Мердстон. Ніхто інший в цілому світі не міг бути взагалі твердим, як кожен мусив згинатися під його твердістю. Міс Мердстон була одним з винятків. Їй дозволялося бути твердою, але лише завдяки родинним взаєминам і в далеко меншій, допоміжній мірі. Моя мати була другим винятком. Їй дозволялось і навіть слід було бути твердою, але тільки в тому розумінні, щоб з твердістю зносити їхню твердість і твердо вірити, що немає іншої твердості на землі.

— Дуже жорстоко, — сказала моя матір, — що в моєму власному домі...

— Моєму власному домі? — повторив містер Мердстон. — Кларо!

— У нашому власному домі, я хочу сказати, — пролепетала моя мати, явно злякавшись. — Сподіваюся, ви розумієте мене, Едварде. Дуже жорстоко, що у вашому власному домі я не маю права й слова мовити про домашні справи. Я впевнена, що добре господарювала до нашого одруження. Тут є свідок, — вела далі моя мати, схлипуючи, — спитайте Пеготті, чи не дуже добре я господарювала, коли ніхто не втручався.

— Едварде! — сказала міс Мердстон. — Треба покласти цьому край. Я їду звідси завтра.

— Джейн Мердстон, — сказав її брат, — мовчіть! Як смієте ви вдавати, ніби не знаєте мого характеру краще, ніж це можна подумати з ваших слів.

— Та що ви, — розгублено мовила моя бідолашна мати, ще гірше заплакавши, — я не хочу, щоб хто-небудь виїздив звідси. Я була б дуже нещасна, коли б хтось мусив виїхати. Мені небагато треба. Я не така вже безрозсудна. Я хочу тільки, щоб іноді зі мною радились. Я дуже вдячна всім, хто допомагає мені, але хочу тільки, щоб хоч для форми зі мною радились іноді. Здається, вам колись було приємно, що я така недосвідчена дівчина, Едварде... Ви ж казали це... А тепер ви начебто ненавидите мене за це, ви такий жорстокий зі мною!

— Едварде, — знову втрутилася міс Мердстон. — Треба покласти цьому край. Я їду завтра ж.

— Джейн Мердстон! — гримнув містер Мердстон. — Чи ви замовкнете? Як ви смієте?

Міс Мердстон випустила з в'язниці на волю свою хустинку й приклала до очей.

— Claro, — вів він далі, поглядаючи на мою матір, — ви дивуєте мене! Ви вражаєте мене! Так, мене задовольняла думка одружитися з недосвідченою та щирою особою, сформувати її характер і дати їй трохи твердості та рішучості, якої їй бракувало. Але коли Джейн Мердстон настільки добра, щоб приїхати на допомогу мені в цій справі, заради мене зайняла становище якоїсь економки, і коли вона замість вдячності...

— Ах, благаю, благаю, Едварде, — скрикнула моя мати, — не звинувачуйте мене в невдячності. Я переконана, що я не невдячна. Ніхто ніколи не казав цього! Є в мене хиби, але не ця. О, не треба, любий мій!

— Коли Джейн Мердстон зустрічає, кажу я, — продовжував він, почекавши трохи, коли мати замовкне, — низьку невдячність, то ці мої почуття охолонуть і зміняться!

— Не кажіть так, коханий! — благала моя мати. — О, не кажіть, Едварде, я не в змозі чути це. Яка б я не була, але в мене м'яка удача. Я знаю, що в мене м'яка удача. Я не казала б цього, якби не була певна. Спитайте Пеготті, напевно, вона скаже, що в мене м'яка удача.

— Ніколи ніяка слабкість, Claro, — відповів містер Мердстон, — не може мати для мене хоч якоїсь цінності. Ви дарма витрачаєте слова.

— Благаю вас, помиримся, — вела далі моя мати. — Я не можу жити в холодності та ворожнечі. Мені так гірко. У мене безліч хиб, я знаю це, і ви дуже добрі, Едварде, що з вашою міцною волею намагаєтесь виправити мене. Джейн, я на все згодна. Я буду дуже нещасна, якщо ви надумаете залишити нас...

Мати була занадто схвильована, щоб продовжувати.

— Джейн Мердстон, — звернувся містер Мердстон до своєї сестри, — всякі грубі слова між нами, сподіваюсь, річ незвичайна. Це не моя провина, що такий неприємний випадок трапився сьогодні ввечері. Хтось інший змусив мене так вчинити. Це й не ваша провина. Вас змусив зробити це хтось інший. Ми обоє спробуємо забути це. Але ж, — додав він після тих шляхетних слів, — недоречна сцена для хлопця... Деві, йди спати...

Я ледве міг розшукати двері, бо сльози туманили мені очі. Горе моєї матері мучило мене. Я навіпамацьки пробрався з вітальні й у темряві почвалав до своєї кімнати, не наважившись навіть сказати «на добраніч» Пеготті, не насмілюючись взяти свічку в неї. За якусь годину вона прийшла глянути на мене.

Я прокинувся, вона розповіла, що мама пішла спати в дуже важкому настрої, а містер і міс Мердстон сидять самі в ідальні.

Наступного ранку я зійшов до вітальні трохи раніше, ніж завжди, і зупинився перед дверима, почувши голос моєї матері. Вона дуже гаряче та покійно прохала у міс Мердстон пробачення, яке ця леді подарувала їй, і між ними запанувала цілковита згода. Після того мати вже ніколи не наважувалася висловлювати своїх думок, не звернувшись спершу до міс Мердстон або не довідавшись, яка її думка про це. І коли міс Мердстон була в поганому настрої (щодо цього вона не зберігала твердості характеру), вона простягала руку до свого саквояжу, ніби збираючись віддати ключі моїй матері, й остання несказанно жахалась.

Темний колір, що забарвлював Мердстонів, надавав такий же темний відтінок і їхній релігії — жорстокій і невблаганній. Це, здавалося мені, було природним наслідком твердості містера Мердстона, яка не дозволяла йому прощати щось будь-кому і залишати хоч дрібнішу провину без кари. Ніколи не забуду, з якими страшними обличчями вони ходили до церкви, і як там змінилась уся атмосфера. Ось настає страшний день — неділя, і мене ведуть до церкви, мов полоненого. Міс Мердстон, у чорній оксамитовій сукні, неначе зроблений з погребального покривала, ступає за мною; за нею — її чоловік. Пеготті вже немає з нами, як бувало колись. Знову я чую молитовне бурмотіння міс Мердстон. Мене дивує, з якою хижою радістю вимовляє вона всі страшні слова. Чорний погляд її блукав церквою; «нешчасні грішники» — говорить вона, ніби називає так усю парафію. Зрідка зустрічаюсь я поглядом з очима моєї матері — вона сидить нерухомо, боязко ворухить губами, а обабіч неї грізно шепочуть молитви її чоловік і зовиця. І знову з раптовим жахом я запитую себе, чи можливо, що наш добрий старий священник помиляється, а містер і міс Мердстон мають рацію, і що всі янголи небесні — янголи руйнування. І варто мені знов ворухнути пальцем чи послабити м'яз на обличчі, як міс Мердстон боляче штовхає мене в бік молитовником.

І коли ми, нарешті, повертаємося додому, я помічаю, що сусіди поглядають на мене та на мою матір і щось шепочуть. Мердстони і моя мати йдуть пліч-о-пліч, а я плентаюся позаду, тож маю змогу помічати погляди сусідів і мовчки дивуюся: невже хода моєї матері не така легка, як колись, невже так швидко в'яне її краса та свіжість? Чи пригадують сусіди, як і я, що колись верталися ми додому вдвох — я і матуся? Отак міркую я весь цей довгий сумний день.

Кілька разів заходила мова про те, щоб віддати мене до якогось пансіону. Цю думку висловили вперше містер і міс Мердстон, а мати, звичайно, погодилася з ними. Та справа ще не була остаточно вирішена. Поки що я вчився вдома. Чи забуду я колись ці уроки? Номінально їх проводила моя мати. Але насправді керували ними містер Мердстон зі своєю сестрою; вони завжди були присутні на цих лекціях і вважали їх слушною нагодою навчити мою матір цій клятій твердості, яка отруювала нам обом життя. Мабуть, мене тримали досі вдома саме з цією метою. Я був досить здібним учнем, мав достатньо охоти до навчання, коли ми з матір'ю жили вдвох. І дотепер пригадую, як я вивчав азбуку, сидячи в неї на колінах. Ще й досі, коли я дивлюся на товсті чорні літери в букварі, загадковість їхніх фігур, проста доброзичливість літер «О»

і «С» постають переді мною знову, як колись. Але вони не викликають у мене почуття огиди або страху. Навпаки, я начебто пройшов стежкою квітів далеко, аж до книжки про крокодилів, і весь цей шлях був прикрашений ласкавим голосом і ніжним поведженням моєї матері. Та урочисті лекції, які настали потім, знівечили смертельно моє мирне існування, і я згадую про них, як про жахливу щоденну каторгу та приниження. Ці уроки були довгі, численні, жорсткі, незрозумілі для мене — голова мені йшла обертом від них, і, боюся, що так само почувалася моя бідолашна мати.

Дайте мені пригадати, як це було, і повернутися в один із таких ранків.

Поснідавши, я виходжу до другої вітальні, несучи з собою книжки, зошит і аспідну дошку. Мати вже чекає на мене за письмовим столом; але ще більше чекають на мене містер Мердстон у кріслі біля вікна (хоч він удає, що читає книжку) і міс Мердстон, яка сидить біля моєї матері та нанизує сталеві намистини. Самий лише вигляд цих двох людей впливає на мене так, що всі вивчені слова зникають з моєї голови кудись у невідому далечинь. Куди це вони зникають? Не розумію, справді!

Я подаю моїй матері першу книжку. Може, це граматика, а може — історія чи географія. Кидаю останній відчайдушний погляд на сторінку і, віддавши книжку матері, галопом починаю відповідати свій урок, поки він ще свіжий в моїй голові. Але ось я спотикаюся на якомусь слові. Містер Мердстон підводить очі. Спотикаюся на другому. Міс Мердстон підводить очі. Червонію. Топчуся на п'яти-шести словах і зупиняюся. Мабуть, мати показала б мені книжку, коли б насмілилась, але вона не сміє і тільки м'яко каже:

— Ах, Деві, Деві!

— Ну, Кларо, — говорить містер Мердстон, — будь твердою з хлопцем. Не слід казати «ах, Деві, Деві». Це дитячі слова. Одне з двох: або він знає свій урок, або не знає.

— Він не знає, — страшним голосом вимовляє міс Мердстон.

— Я справді боюся, що він не знає, — каже мати.

— От бачите, Кларо, — відповідає міс Мердстон, — ви маєте віддати йому книгу і змусити вивчити.

— Так, звичайно, — каже мати, — саме це я і збираюся зробити, спробуй ще раз, не будь дурненьким.

Я виконую перший пункт наказу та пробую ще раз. Але щодо другого пункту — мені не щастить, бо я таки дуже дурний. Я спотикаюся раніше, ніж доходжу до старого місця, і там, де я перед цим знав усе добре, я зупиняюся подумати. Але мені не вдається думати про урок. Думаю я про те, скільки тюлю пішло на чеpecь міс Мердстон, скільки коштує халат містера Мердстона. Міркую про всілякі сміховинні питання, що до них не маю та не хочу мати ніякого діла. Містер Мердстон робить нетерплячий рух, на який я вже давно чекаю. Міс Мердстон повторює його жест. Мати покійрно поглядає на них, закриває книжку і відкладає її вбік, як нестачу, яку мені доведеться сплатити після завершення інших справ.

Незабаром накопичується ціла купа таких нестач. Вона росте, наче снігова брила. Що більшою стає ця купа, то дурнішим стаю я. Справа вже безнадійна, я поринаю в безодню непорозумінь. Втрачаю будь-яку надію викараскатися звідси та віддаюся своїй долі. Щоразу, варто мені помилитися, ми

з матір'ю безпорадно дивимось одне на одного. Цей погляд справді пригнічує. Але найжахливіший момент настає тоді, коли мати, думаючи, що ніхто не стежить за нею, намагається підказати мені легкими рухами своїх вуст. У такому випадку міс Мердстон, якій тільки цього й треба було, проголошує низьким грізним голосом:

— Claro!

Моя мати здригається, червоніє і слабко всміхається. Містер Мердстон підводиться з крісла, забирає книжку, жбурляє її в мене або б'є мене нею по вухах і виштовхує з кімнати.

Навіть коли я вивчив свій урок і щасливо здав його, то й тоді на мене чекає катування у вигляді страшного математичного завдання. Його спеціально для мене винаходить і виголошує містер Мердстон. Починається воно так: «Я йду до торговця сирами та купую за готівку п'ять тисяч подвійних глочестерських сирів по чотири з половиною пенні за штуку...»

По цих словах на обличчі міс Мердстон світиться неймовірна радість. Я упріваю над цими сирами без жодного результату аж до обіду. За цей час я стаю справжнім мулатом, вимастившись аспідом з дошки. Тоді мені дають тільки шматочок хліба на додаток до тих сирів. На цілий вечір я потрапляю в немилість.

Тепер, такий довгий час потому, мені здається, ніби мої нещасні заняття завжди проходили саме так. Я міг би вчитися дуже добре, коли б не Мердстони. Але Мердстони впливали на мене, наче дві гадюки зачаровували бідолашну маленьку пташку. Коли я навіть так-сяк здавав свої уроки вранці, то не вигравав нічого, крім обіду; міс Мердстон не могла бачити мене без діла, і коли я закінчував свою роботу, сувора леді звертала на мене увагу свого брата, кажучи:

— Claro, люба моя, нічого немає кращого від праці. Займіть чимось вашого хлопця.

І мене відразу саджали за новий урок. Небагато міг я розважитися з дітьми мого віку. Понура релігія Мердстонів вважала всіх дітей кублом гадючок, які заражають одне одного.

Під впливом такого виховання, яке тривало, мабуть, місяців шість, коли не більше, я став, природно, понурий, тупий і злостивий. Цьому допомагало також усвідомлення того, що мене все більше віддаляли від моєї матері. Мабуть, я зовсім отупів би, коли б не одна обставина.

Річ була ось у чому. Мій батько залишив по собі невеличку збірку книжок у маленькій кімнаті нагорі, до якої я міг вільно ходити (вона була суміжна з моєю), і куди ніхто інший в нашому домі ніколи не заглядав. З цієї благословенної маленької кімнати з'являлись і складали мені компанію славнозвісні гості — Родерік Рандом, Перегрін Піккль, Гемфрі Клінкер, Том Джонс, Векфільдський священик, Дон Кіхот, Жіль Блаз, Робінзон Крузо та ще десятки відважних героїв. Вони та ще «Тисяча і одна ніч» і «Чарівні казки» жили мою фантазію та надію на те, що існує ще щось, крім цього місця й цього часу. Вони не завдавали мені ніякої шкоди, бо того, що було в них шкідливого, я просто не розумів. Мені навіть дивно тепер, як міг я знайти час серед сумлінного навчання і виправлення незграбних помилок читати всі ті книжки. Я забував свої маленькі лиха (які були великими лихами для мене), бо уявляв

себе в ролі своїх улюблених героїв, а містера і міс Мердстон – в ролі злих персонажів своїх книжок. Цілий тиждень я був Томом Джонсом (дитячим Томом Джонсом, найневиннішим створінням!). Я склав собі власне уявлення про Родеріка Рандома і цілий місяць ототожнював його з собою. Жадібно перечитував кілька томів подорожей і мандрівок, – забув тепер, які саме то були книжки, – день у день залишав подумки наш будинок, озброєний старою колодкою для взуття, і уявляв себе якимсь капітаном королівського британського флоту: мене оточили дикуни, і я вирішив дорого продати своє життя. Капітан ніколи не втрачає своєї гідності, його ніколи не били по вухах латинською граматикую. Не можу цього сказати про себе. Але капітан був капітаном і героєм, незважаючи на всі граматики всіх мов світу, мертвих і живих.

Це було єдиною моєю втіхою. Як пригадаю це, перед очима одразу постає картина одного літнього вечора, коли хлопці гралися на кладовищі, а я сидів на ліжку, захоплено читаючи. Кожна сусідська клуня, кожен камінь у церкві, кожен фут кладовища здавалися мені якось пов'язаними з цими книжками і заступали в моїй уяві якісь предмети, ушановані цими книжками. Я бачив, як Том Прайс вибирався на дзвіницю нашої церкви; я підстеріг Страпа, коли він з торбиною за плечима зупинявся відпочити біля нашої садової хвіртки; певно знаю, що командор Траньйон зустрічався з містером Пікклем в одній з кімнат нашого сільського шинку.

Читач може тепер зрозуміти не гірше за мене, яким я був у той момент свого життя, про який оце зараз розповім.

Одного ранку, зійшовши з книжками під пахвою до вітальні, я побачив, що моя мати виглядає стурбовано, міс Мердстон – суворо, а містер Мердстон прив'язує щось до батога, гнучкого й довгого батога. Коли я увійшов, він закінчив роботу і свиснув батогом у повітрі.

– Кажу вам, Кларо, – промовив містер Мердстон, – мене самого так частенько сікли!

– Авжеж, ще б пак, – встряла міс Мердстон.

– Звісно, моя любя Джейн, – слабо пролепетала моя мати, – але... ви думаєте, що це добре вплинуло на Едварда?

– А ви думаєте, що це погано вплинуло на Едварда, Кларо? – понуро перепитав містер Мердстон.

– Ось у чому річ! – сказала його сестра.

На це моя мати спромоглася тільки відповісти:

– Звісно, моя любя Джейн!

Я відчув, що особисто зацікавлений у цій розмові, та збентежено глянув на містера Мердстона, чий гострий погляд спинився на мені.

– Ну, Девіде, – сказав він, зловісно виблискуючи очима, – ти сьогодні мушиш бути значно уважнішим, ніж завжди.

Він ще раз свиснув батогом у повітрі і, закінчивши ці приготування, з виразним поглядом поклав його біля себе та взявся до книжки.

Такий початок дуже освіжив мою пам'ять. Я відчув, як слова уроку вислизають від мене вже не поодинці і не рядок за рядком, а відразу цілими сторінками. Я спробував був затримати їх; але вони начебто, коли можна так висловитися, прив'язали до ніг ковзани і мчали геть від мене з нестримною швидкістю.

Ми почали погано й просувались уперед ще гірше. Я ввійшов до вітальні з наміром цього разу відзначитися, бо підготувався дуже добре, та виявилось, що я дуже помилився. Книжка за книжкою збільшували купу помилок. Міс Мердстон суворо пильнувала за нами весь час, і коли ми, нарешті, підійшли до п'яти тисяч сирів (цього разу то були батоги, пригадую), матуся моя не витримала та розплакалася.

— Кларо! — застережливо проказала міс Мердстон.

— Я не зовсім добре почуваюся, моя любя Джейн, здається, — пробелькотіла моя мати.

Я побачив, як він урочисто підморгнув своїй сестрі, беручи батого до рук:

— Ну, Джейн, навряд чи ми можемо сподіватися, що Клара з цілковитою твердістю знесе турботи і муки, яких Девід завдав їй сьогодні. Це було б героїзмом. Клара дуже зміцніла та виправилась, але навряд чи ми можемо чекати від неї так багато. Девіде, ми з тобою підемо нагору, хлопче.

Коли він вів мене до дверей, мати підбігла до нас.

— Кларо, чи ви зовсім здуріли? — заступила їй дорогу міс Мердстон. Мати моя затулила собі вуха і заридала.

Він вів мене до моєї кімнати повільно і суворо — я певний, що він відчував насолоду від цього урочистого маршу караючого правосуддя. І коли ми ввійшли туди, він раптом затиснув руками мою голову.

— Містере Мердстон, сер! — кричав я йому. — Не треба. Благаю вас, не треба бити мене. Я намагався вчитися, сер, але я не можу вчитися, коли ви та міс Мердстон дивитесь на мене. Запевняю, я не можу...

— Ти не можеш, Деві? — перепитав він. — Подивимося.

Він тримав мою голову, наче в лещатах, але я обкрутився навколо нього і зупинив його на момент, та тільки на момент, бо він знову впіймав і вдарив мене; в ту ж мить я схопив руку, якою він тримав мене, і прокусив її. І тепер, як згадаю про це, зуби у мене стискаються.

Тоді він почав мене лупцювати, ніби збирався забити до смерті. Крізь увесь наш галас я почув, як хтось біжить нагору східцями та плаче. То плакали моя мати і Пеготті. Потім він пішов геть і замкнув двері ззовні. А я лежав долі, тремтячи, як у лихоманці, побитий і понівечений.

Я добре пригадую, яка надприродна тиша запанувала в цілому домі, коли я заспокоївся! Я добре пригадую, яким грішним почав тоді почуватися, коли вгамовувалися біль і гнів.

Довго прислухався я, але не почув жодного звуку. Я підвівся з підлоги та глянув на себе у дзеркальце: обличчя моє було таким запухлим і червоним, таким потворним, що я сам мало не злякався. Рани мої боліли й палали, щойно я ворухився, то не міг утриматися від плачу. Але то були дрібниці в порівнянні з провинною, яку я відчував. Можна сказати, що почуття провини стишло мені груди важче, ніж найжахливішому злочинцеві.

Почало сутеніти, я зачинив вікно (майже весь час я лежав то плачучи, то засинаючи, то прислухаючись). Раптом ключ повернувся в замку, міс Мердстон увійшла з хлібом, м'ясом та склянкою молока. Ні слова не мовивши, вона поставила їжу на стіл, глянула на мене зі зразковою твердістю та пішла геть, замкнувши за собою двері.

Уже давно смеркло, а я все ще сидів, дивуючись, що не приходить хтось інший. Переконавшись, що ніхто вже цього вечора не прийде, я роздягнувся та ліг у ліжко. Тоді я з жахом почав міркувати, що станеться зі мною. Чи я вчинив карний злочин? Чи судитимуть мене, чи відшлють до в'язниці? Чи не загрожує мені шибениця?

Ніколи не забуду, як прокинувся наступного ранку. Спочатку я відчув себе свіжим і веселим, а потім мене приголомшила страшна згадка про вчинене. Міс Мердстон з'явилася знову, коли я ще лежав у ліжку. Вона коротко повідомила, що мені дозволено погуляти в садку півгодини і не більше. По цій мові вона пішла геть, залишивши двері відчиненими, щоб я міг скористатися з дозволу.

Так я й зробив, і робив так кожен ранок мого ув'язнення, яке тривало п'ять днів. Коли б я зустрів мою матір саму, я, мабуть, упав би на коліна перед нею та просив би пробачити мені. Але весь цей час я не бачив нікого, крім міс Мердстон. Були ще вечірні молитви у вітальні, куди відводила мене міс Мердстон, коли вже всі були на своїх місцях. Там стояв я, юний злочинець, наодинці біля дверей. Звідти відводив мене мій тюремник раніше, ніж підводилися інші. Я помічав лише, що мати трималася якомога далі від мене та відверталася так, що я не міг побачити її обличчя. Бачив я, що рука містера Мердстона була перев'язана полотняним бинтом.

Ніхто не може й уявити собі, якими довгими здавалися мені ці п'ять днів. У пам'яті моїй вони заступають місце рокам. Я уважно прислухався до всіх звуків у будинку, що доносились до мене: ось лунає дзвоник, коли відчиняються та зачиняються двері, бурмотять голоси, риплять східці під чиймись ногами, ось сміх, свист, спів за стінами будинку — ці звуки здаються мені сумнішими за інші складові моєї самотності та ганьби — непевний крок годин, особливо вночі, коли я прокидаюся, думаючи, що вже ранок, але раптом усвідомлюю, що в домі ще ніхто не лягав спати, і вся довга ніч ще попереду; жакливі сні та кошмари; зміна ранку, дня, вечора; хлопці грають на кладовищі, а я стежу за ними здалеку, сидючи в кімнаті та соромлячись висунути ся з вікна, щоб вони не дізналися про моє ув'язнення. Так дивно ніколи не чути свого голосу... Я почувався начебто бадьорим, коли їв та пив, але щойно я впраююся з їжею — і бадьорість зникала. Якось увечері почався дощ, свіжий запах грози, дедалі швидше й швидше падали краплі, начебто намагаючись утопити мене в мороці та страху... Здавалося, минають не дні, а роки — вони яскраво і непорушно посіли місце в моїй пам'яті. В останню ніч мого ув'язнення я прокинувся, почувши, що хтось пошепки вимовляє моє ім'я. Я підвівся в ліжку та, простягаючи руки в темряві, сказав:

— Це ви, Пеготті?

Відповіді не було, але незабаром я знову почув своє ім'я, вимовлене таким таємничим і жакливим тоном, що я мало не знепритомнів з остраху, але тут-таки я зрозумів, що чую цей шепіт крізь замкову щілину.

Я навпомацки побрів до дверей, притулив губи до замкової шпарини і прошепотів:

— Це ви, Пеготті, люба?

— Я, любий мій Деві, — відповіла вона. — Будьте тихенькі, як миша, бо кішка може нас почути.

Я зрозумів, що вона мала на увазі міс Мердстон. І справді, це було слушне зауваження, бо кімната міс Мердстон розташовувалась поруч з моєю.

— Що з мамою, любя Пеготті? Вона дуже гнівається на мене?

Пеготті тихесенько заплакала по той бік замкової щілини, а я собі поплакав, поки вона відповіла:

— Ні, не дуже...

— Що зроблять зі мною, Пеготті, любя? Чи ви знаєте?

— До школи! Біля Лондона, — відповіла Пеготті.

Я змушений був попросити її повторити, бо перший раз її слова потрапили в горло: я забув відняти рота від замкової шпарини та притулити нагомість вуха.

— Коли, Пеготті?

— Завтра.

— Так от чому міс Мердстон забрала одяг з мого комода? (Я забув раніше зазначити, що вона зробила це).

— Так, — шепотіла Пеготті. — У скриню.

— А я побачу маму?

— Так, — шепотіла Пеготті. — Вранці.

Тоді Пеготті щільно притиснула губи до замкової щілини і мовила наступні слова з таким почуттям і серйозністю, які, смію сказати, навряд чи будь-коли передавала інша замкова щілина. Після кожного короткого речення нянька моя схлипувала.

— Деві, любий... коли я не була вже така ласкава до вас... останнім часом... як була колись... то це не тому, що я не люблю вас... Я ще більше люблю вас, лялечко моя... Я гадала, що так для вас краще. І ще заради когось іншого... Деві, серденько, ви слухаєте? Ви чуєте?

— Чу... чу-у-ю, Пеготті, — ридав я.

— Дитятко моє! — з безмежною ніжністю продовжила далі Пеготті. — Ось що я хочу сказати... Ніколи не забувайте мене... Бо я ніколи не забуду вас... І я піклуватимуся про вашу маму, Деві... як колись піклувалася про вас... І я не залишу її... Настане день, коли вона щаслива буде покласти свою бідолашну голівоньку на плече своєї дурної сварливої старої Пеготті. І я буду вам писати, любий мій. Хоч з мене неабияка грамотійка... І я... я... — Пеготті заходилася цілувати замкову щілину, бо ж мене вона цілувати не могла.

— Спасибі, любя Пеготті, — сказав я. — О, спасибі, спасибі! Чи обіцяєте ви мені одну річ, Пеготті? Напишіть містерові Пеготті й маленькій Ем'лі, і місис Геммідж, і Гему, що я не такий поганий, як вони можуть подумати, та що я їх усіх люблю, особливо маленьку Ем'лі. Зробіть це, будь ласка, Пеготті!

Добра душа пообіцяла, і ми обоє гаряче поцілували замкову шпарину. Я пригадую навіть, що погладив її рукою, ніби то було обличчя моєї чесної няньки. Потім ми попрощалися. Після цієї ночі в моїх грудях зросло таке почуття до Пеготті, яке мені складно визначити. Вона не заступила місце моєї матері — ніхто не міг би зробити цього. Але вона знайшла певний притулок у моєму серці, до неї відчував я те, чого ніколи не відчував до жодної іншої людської істоти. Щось дивне було в цьому почутті. Та коли б вона, скажімо, померла, я не знаю, що робив би, як переніс би я цю трагедію.

Вранці міс Мердстон з'явилася, як і завжди, та оголосила, що мене відправляють до школи. Це не було вже для мене такою новиною, як вона гадала. Вона повідомила також, що я маю вбратися, зійти вниз і там поснідати. Внизу я застав матір; щоки її були дуже бліді, а очі – червоні. Я впав в її обійми й від усього серця попросив пробачення.

– О, Деві, – сказала вона. – Як міг ти завдати болю тому, кого я люблю! Будь добрим хлопчиком, благаю тебе, будь добрим. Я прощаю тебе. Але мені сумно, Деві, що в твоєму серці такі погані почуття.

Вони переконали її, що я зіпсований хлопець, і вона більше журилася про це, ніж про мій від'їзд. Болюче відчув я це. Я спробував з'їсти свій прощальний сніданок, але сльози крапали на бутерброд і лилися в чай. Іноді мати поглядала на мене, але одразу ж, глянувши на пильну міс Мердстон, починала дивитися вниз або вбік.

– Скриня мастера Копперфілда готова, – оголосила міс Мердстон, коли біля воріт почувся гуркіт коліс.

Я сподівався побачити Пеготті, але ні вона, ні містер Мердстон так і не з'явилися. Мій давній знайомий – візник – стояв у дверях. Скриню віднесли до візка.

– Кларо! – застережливо промовила міс Мердстон.

– Я готова, моя люба Джейн! – відповіла моя мати. – Прощавай, Деві. Тебе відсилають звідси для твого ж власного блага. Прощавай, дитя моє. На канікули ти повернешся додому та будеш тоді кращим хлопцем.

– Кларо! – повторила міс Мердстон.

– Авжеж, моя люба Джейн! – відказала моя матір, тримаючи мене. – Я прощаю тебе, мій любий хлопчику! Благослови тебе бог!

– Кларо! – повторила міс Мердстон.

Міс Мердстон була така ласкава, що супроводила мене до візка і дорогою висловила сподівання, що я покаюся раніше, ніж дійду до поганого кінця. Я сів у візок, і лінькувата кобила повезла нас геть.

V. МЕНЕ ВІДІСЛАЛИ З РІДНОГО ДОМУ

Ми від'їхали вже, мабуть, з півмилі, і моя носова хустинка була вже зовсім мокра, коли раптом візник зупинився.

Виглянувши з візка, я побачив, на моє здивування, Пеготті, яка вискочила з-за паркану та влізла до мене у візок. Вона схопила мене в обійми і притиснула до себе, доки мій ніс не заболів, хоч я помітив це тільки згодом, коли вона мене відпустила. Ні слова не мовила Пеготті. Звільнивши одну руку, вона засунула її аж до ліктя в кишеню та витягла звідти кілька згортків з печивом, напхала ними мої кишені, сунула мені в руку гаманець, але не вимовила ні слова. Стиснувши мене обома руками в другий і останній раз, вона вибралася з візка й побігла геть. Здається мені, що на вбранні її не лишилося жодного гудзика. Я підібрав один з них у візку і довго зберігав його на пам'ять.

Візник подивився на мене, ніби запитуючи, чи вона повернеться.

Я похитав головою і сказав, що, мабуть, ні.

– Тоді рушай! – гукнув візник лінкуватій шкапі, і та покірно попленталася далі.

До цього часу я вже наплакався досхочу і почав думати, чи є сенс плакати далі. Адже ж ані Родрік Рендом, ані капітан британського флоту, як я міг пригадати, ніколи не плакали в таких випадках. Візник побачив мої вагання й висловив думку, що не завадило би покласти мою хустинку на спину коняці, щоб висушити. Я подякував йому й погодився. Якою маленькою здавалася моя хустинка на конячій спині!

Я не полінився зазирнути в гаманець. То був твердий шкіряний гаманець із застібкою, лежали в ньому три блискучі шилінги, що їх, мабуть, Пеготті спеціально відполірувала крейдою мені на радість. Але найдорогоціннішим у ньому був паперовий згорток із двома монетами по півкрони, на якому написано було рукою моєї матері: «Для Деві, на знак моєї любові». Це так зворушило мене, що я попросив візника знову дати мені хустинку. Але той сказав, що краще мені обійтися без неї; я вирішив, що він має рацію, витер очі руками й утримався від плачу.

Це було-таки краще. Щоправда, час від часу я починав схлипувати. Відїхавши трохи далі, я спитав візника, чи везтиме він мене весь шлях.

– Увесь шлях куди? – спитав візник.

– Туди! – сказав я.

– Куди це туди? – спитав візник.

– До Лондона, – відповів я.

– Та ця шкапа, – відповів візник, смикаючи віжками, – здохне, як свиня, перш ніж пройде половину шляху.

– То ви їдете тільки до Ярмута? – перепитав я.

– Атож, – відповідав візник. – А там я вас посаджу в поштову карету, а поштова карета відвезе вас куди треба.

Така промова була досить довга для візника (звали його містер Баркіс), бо він був, як я вже зазначав у попередньому розділі, чоловік флегматичний та аж ніяк не балакучий. На знак пошани я запропонував йому один пиріжок; він поглинув його вмить, наче слон, і на його великому обличчі з'явилося не більше виразу, ніж у слона.

– Це вона їх пече? – спитав містер Баркіс, схилившись вперед і тримаючи руки на колінах.

– Ви про Пеготті питаєте, сер?

– Ага! – сказав містер Баркіс. – Про неї!

– Так. Вона пече нам пиріжки і взагалі готує всі страви.

– Та невже? – сказав містер Баркіс.

Він склав губи, ніби збираючись засвистіти, але не свиснув. Він пильно вдивлявся у вуха коняці, ніби побачив там щось нове. Отак сидів він досить довго. Далі спитав:

– У неї нема залицяльників, я сподіваюсь?

– Замлицяльників? – я вирішив, що він не наївся і питає про якусь страву.

– За-ли-цяльників, – пояснив містер Баркіс. – Вона ні з ким не гуляє?

– Це ви про Пеготті?

– Еге ж. Про неї.

– О, ні. В неї ніколи не було залицяльника.

– Не було, справді? – перепитав містер Баркіс.

Він знову склав губи, ніби збираючись засвистіти. Але знову не свиснув і почав пильно придивлятися у вуха коняці.

– Тож вона пече, – мовив нарешті містер Баркіс, – усі пиріжки з яблуками і вміє тістечка робити?

Я відповів, що це безперечний факт.

– Гаразд. Ось, що я вам скажу, – заявив містер Баркіс. – Ви, мабуть, писатимете до неї?

– Я напевно напишу їй, – підтвердив я.

– Ага! – сказав він, помалу звертаючи погляд на мене. – Гаразд. Як буде те їй писати, то, може, не забудете сказати, що Баркіс має намір? Не забудете?

– Що Баркіс має намір, – повторив я наївно. – Це й усе доручення?

– Еге ж, – задумливо відказав він. – Еге ж! Баркіс має намір.

– Але ж ви будете в Блендерстоні знову завтра, містере Баркіс, – сказав я, трохи здригаючись при думці, що я буду далеко звідси, – і зможете ще краще передати ваші слова самостійно...

Але він відкинув цю ідею, рішуче хитнувши головою, і знову підкріпив своє попереднє прохання, суворо повторюючи:

– Баркіс має намір. Ось і все.

Я з охотою погодився зробити йому цю послугу. Чекаючи на карету в готелі у Ярмуті цього вечора, я здобув аркуш паперу та каламар і написав такого листа до Пеготті:

«Моя люба Пеготті. Я прибув сюди живий і здоровий. Баркіс має намір. Передайте мамі, що я її люблю. Завжди ваш.»

Р. С. Він каже, що саме оце й треба вам написати – Баркіс має намір».

Коли я відповів згодою на прохання містера Баркіса, він остаточно заглибився в цілковите мовчання. Я почувався зовсім стомленим усіма подіями цього дня, влаштувався на якомусь мішку у візку, заснув і спав здоровим сном аж до Ярмута. З двору корчми, до якої ми заїхали, місто це здавалося мені зовсім новим і незнайомим. Я аж утратив сподівання зустрітися з кимсь із сім'ї містера Пеготті, може навіть з самою маленькою Ем'лі.

Поштова карета стояла у дворі, виблискуючи на сонці, але коней не було видно. Здавалося, що карета ніколи не поїде до Лондона. Подумавши це, я почав міркувати, що зрештою станеться з моєю скринєю, яку містер Баркіс поставив на бруківці надворі (сам візник поїхав кудись поставити свою коняку), і що станеться зі мною, коли раптом якась леді виглянула з вікна, де висіли кілька курчат і шматки м'яса, і сказала:

– Це маленький джентльмен з Блендерстона?

– Так, мем, – відгукнувся я.

– Ваше ім'я? – спитала леді.

– Копперфілд, мем, – відповідав я.

– Ні, не той, – відказала ця леді. – Тут не замовляли обіду ні для кого з таким прізвищем.

– То, може, для Мердстона, мем? – спитав я.

– Якщо ви мастер Мердстон, – сказала леді, – так чого це вам знадобилося називати спочатку інше прізвище?

Я пояснив їй стан речей. Леді смикнула дзвоник і гукнула:

– Вільяме! Проведіть до їдальні!

З кухні в протилежному кутку двору вискочив лакей; він, мабуть, дуже здивувався, що має проводити до їдальні всього лише такого малюка.

Їдальня була довгою просторою кімнатою; на стінах її висіло кілька великих географічних карт. Навряд чи почувався б я більше збентеженим, коли б карти були справжніми чужими країнами, які оточили мене. Тримаючи капелюха в руці, я ледве наважився присісти в кутку біля дверей, та й це здавалося мені до краю зухвалим. Побачивши, що лакей кладе на стіл скатертину та ставить посуд спеціально для мене, я зовсім почервонів з голови до п'ят.

Він приніс мені кілька баранячих котлеток з овочами і з таким гнівним виглядом зняв покришки з судків, що я злякався, чи не образив його чимсь. Але він дуже підбадьорив мене, поставивши стілець біля стола і привітно гукнувши:

– Ну, велетню! Гайда сюди.

Я подякував йому та сів край столу. Але мені дуже важко було орудувати ножом і виделкою хоч якось спритно і не поливати себе соусом, бо він стояв навпроти, суворо поглядаючи на мене. Щоразу, зустрічаючи його погляд, я жахливо червонів. Подаючи мені другу котлету, він сказав:

– Є для вас півпінти пива. Хочете зараз?

Я подякував і відповів:

– Так.

Тоді він вилив пиво з глечика у великий кухоль і підніс його проти світла. Воно мало чудовий вигляд.

– Оце так-так! – сказав він. – Здається, забагато, правда ж?

– Здається, забагато, – відповів я, усміхаючись.

Я дуже зрадив, побачивши, що він такий задоволений. Обличчя його було прищувате, очі весь час підморгували, а волосся стирчало на всі боки. Він стояв, підпершись однією рукою, тримаючи кухоль проти світла в другій руці, і мав дуже дружній вигляд.

– Був тут один джентльмен учора, – почав він, – здоровенний джентльмен на ім'я Топсоер... Мабуть, ви чули про нього?

– Ні, – сказав я, – не думаю...

– У бриджах і в гетрах, у широкому брилі, в сірому пальті, крапчаста хустинка на шії, – вів далі лакей.

– Ні, – сказав я безпорадно, – я не мав приємності...

– Він увійшов сюди, – сказав лакей, поглядаючи на кухоль, – замовив склянку цього пива... за всяку ціну... я не радив йому... випив і впав мертвий. Воно було занадто старе для нього. Не слід було йому пити, факт.

Я був дуже вражений оповіданням про цей сумний випадок і сказав, що, мабуть, краще мені випити трохи води.

– Та бачите, – мовив лакей, усе ще поглядаючи на пиво й заплющивши одне око, – наші хазяї не люблять, коли замовлене залишається невипитим. Це їх ображає. Але я вип'ю, якщо хочете. Я звик до нього, а звичка – це все. Сподіваюся, що це мені не дуже зашкодить, коли я тільки схилю голову назад і проковтну його швидко. Пити?

Я відповів, що він зробить мені послугу, випивши пиво, коли й справді думає, що може зробити це безпечно, але хай в жодному разі не чинить так

собі на шкоду. Він нахилив голову назад, умить вилив собі в рота весь кухоль, і я страшенно злякався, що його спіткає доля бідолашного містера Топсоєра. Але все було гаразд. Воно йому ні трохи не зашкодило. Навпаки, питво начебто збадьорило його.

— А що це в нас тут? — спитав він, тикаючи виделкою в мою тарілку. — Чи не баранячі котлети?

— Баранячі котлети, — підтвердив я.

— О боже мій! — вигукнув він. — Я й не знав, що то баранячі котлети! Адже ж баранячі котлети — найкраща річ, щоб знешкодити поганий вплив цього пива. Хіба ж це не щасливий збіг обставин?

Отож він схопив однією рукою котлетку, а другою картоплину, і з'їв їх з чудовим апетитом, на мое велике задоволення. Потім він узяв другу котлетку та другу картоплину; а після цього — ще одну котлетку і ще одну картоплину! Коли ми з цим покінчили, він приніс мені пудинг і поставив його переді мною. Деякий час лакей задумливо стояв, ніби пережовуючи жуйку.

— Як подобається вам пиріг? — сказав він, ніби опам'ятавшись.

— Це пудинг, — відповів я.

— Пудинг? — вигукнув він. — Та й справді, боже мій, це таки пудинг! Що? — вів він далі. — Ви ж не збираєтеся сказати, що це пудинг із листового тіста?

— Так, це він і є.

— Та слухайте, пудинг з листового тіста, — крикнув він, беручись до столової ложки, — це мій улюблений пудинг. Хіба ж це не щасливий збіг обставин? Ану, малий, побачимо, хто швидше впорається.

Звичайно, що лакей упорався швидше. Іноді мені здавалося, що я випереджаю його. Але що значила моя чайна ложка перед його столовою ложкою, моя швидкість — перед його швидкістю, мій апетит — перед його апетитом! Після першого шматка я переконався, що не маю жодного шансу випередити його. Ніколи не бачив, щоб хтось так насолоджувався пудингом, як він. Коли нічого вже не лишилося, він ще весело реготав, мов продовжував насолоджуватися.

Побачивши, що він такий добрий приятель і товариш, я наважився попросити перо, чорнила й папір, щоб написати листа до Пеготті. Він не тільки негайно приніс це, але ласкаво дивився мені через плече, поки я писав листа. Коли я закінчив, він спитав мене, до якої школи я їду. Я відповів:

— Біля Лондона, — більше я нічого не знав.

— Ой лишенько, — зажурився він, — який жаль!

— Чому? — спитав я.

— О боже, — сказав він похитуючи головою, — саме в тій школі поламали хлопцеві ребро... два ребра... то був маленький хлопчик. Було йому... стривайте... скільки вам приблизно років?

Я відповів, що мені нема дев'яти.

— От саме стільки ж і йому було, — сказав він. — Йому було вісім років і шість місяців, коли йому зламали перше ребро; вісім років і вісім місяців, коли зламали друге і покінчили з ним.

Я не міг приховати від себе і від лакея, що то був неприємний збіг обставин, і спитав, як це зробили. Відповідь його не дуже підбадьорила мене, бо складалася вона з одного зловісного слова:

– Били!

Ріг кондуктора поштової карети проревів саме вчасно. Я підвівся і рішуче спитав, витягнувши гаманця з кишені, чи маю я щось сплатити.

– Аркуш паперу для листа, – відповів він. – Чи ви колись купували аркуш паперу для листа?

Я щось не пригадував.

– Це дорога річ, – сказав він, – бо податки великі – три пенси. Ось як обкладають нас податками в цій країні. Більш нічого, крім чайових. Про чорнило не будемо говорити, на ньому вже я втрачаю.

– Скільки ви... скільки я... скільки слід мені було... скільки треба було б заплатити на чай, насмілюся спитати? – пробелькотів я, зашарівшись.

– Коли б я не мав дітей, яким прищепили вісгу, – сказав лакей, – я не взяв би й шести пенсів. Коли б я не підтримував стареньку матір та ще й улюблену сестру, – тут лакей почав дуже хвилюватися, – я не взяв би й фартінга. Коли б я служив на доброму місці та зі мною тут добре поводитись, я б сам просив вас прийняти подарунок, але не брав би з вас. Та я живу в розбитій халупі... сплю на вугіллі, – тут лакей залився сльозами.

Мене дуже зворушило його нещастя, і я відчув, що кожен подарунок, менший за дев'ять пенсів, був би ознакою жорстокості та безжальності. Тоді я дав йому один з моїх блискучих шилінгів. Він узяв гроші з превеликою поштивістю та відразу підкинув монету, аби переконатися, що вона не фальшива.

Я був трохи розчарований, коли дізнався, що мав би з'їсти обід самостійно, без будь-чєїї допомоги. Це я зрозумів, почувши, як та жінка з вікна сказала кондукторові, коли той допомагав мені всістися до карети:

– Обережніше з цим хлопчиком, Джордже, бо він може луснути!

Ще й служниці вискочили з дверей і, сміючись, дивилися на мене, як на маленьке диво. Мій бідолашний друг лакей, забувши про своє лихо, здається, аж ніяк не був стурбований цим. Навпаки, він без усякого сорому приєднався до загального сміху – напевно, саме в цей момент я почав сумніватися в ньому. Але я був подитячому простодушний і звик вірити дорослим (дитячі риси, які, на жаль, мають передчасно замінитися життєвою мудрістю), тому навіть і тоді не насмілювався хоч якось серйозно підозрювати його.

Мушу визнати, що дуже неприємно було мені так незаслужено стати об'єктом жартів кур'єра і кондуктора. Вони сказали, що карета посувається важко, бо я в ній сиджу, і що краще було відіслати мене вантажною фурую. Оповідання про мій уявний апетит миттю облетіло всіх пасажирів і дуже звеселило їх. Вони запитували, чи платитимуть за мене в школі як за двох братів, чи як за трьох. Усю дорогу розважалися вони подібними приємними жартами. Найгіршим було розуміти, що я маю соромитись їсти, якби з'явилася така можливість, і що після легенького обіду я мав лишатися голодним усю ніч (поспішаючи, я забув свої пироги в готелі). Мої побоювання виправдалися. Коли ми зупинилися повечеряти, я не наважився нічого замовити собі, хоч мені й дуже хотілося. Сівши біля каміна, я сказав, що нічого не хочу. Та й це не врятувало мене від жартів. Хрипкоголосий джентльмен з грубим обличчям, який жував бутерброди майже всю дорогу, крім того часу, коли смоктав пиво з пляшки, сказав, що я схожий на плямистого удава, який за один раз наїдається на довгий час. По цій мові він моментально почав уминати варену яловичину...

Ми вирушили з Ярмута о третій годині дня та мали прибути до Лондона щось о восьмій годині наступного ранку. Був погожий літній вечір. Ми проїжджали через село, і я уявляв собі, якими виглядають хати всередині, що роблять мешканці. Хлопчаки бігли за нами й чіплялися за ресори, а я розмірковував, чи живі їхні батьки, чи щасливі вони вдома. Багато про що думав я, але весь час мої думки поверталися до того місця, куди я їхав. Жахливі то були роздуми. Іноді я повертався в уяві своїй додому і до Пеготті. Я намагався пригадати, яким добрим хлопчиком я був до того, як укусив містера Мердстона. Здавалося мені, що відтоді минула вже ціла вічність.

Ніч була не такою приємною, як вечір, бо похолоднішало. Я сидів, затиснений між двома джентльменами — хрипкоголосим та іншим. Засинаючи, вони мало не розчавили мене. Іноді вони так боляче стискали мене, що я не міг утриматися від крику:

— О, будь ласка!

Вони незадоволено прокидалися. Навпроти мене сиділа літня леді, яка, загорнута у велике хутряне манто, скидалась у темряві більше на копицю сіна, ніж на леді. Ця леді везла з собою кошик і не знала, куди його подіти. Нарешті їй спало на думку, що ноги в мене короткі, а тому кошика можна поставити під мене. Дуже мучив мене цей кошик, я почувався зовсім нещасним. Та варто було мені хоч трохи ворухнутися, як посуд у кошику починав бряжчати, а леді люто штовхала мене ногою, говорячи:

— Слухайте, ви, не метушіться! Ваші кістки певно ще досить молоді!

Нарешті, зійшло сонце, і сон моїх супутників став легший. Не можна і змалювати труднощів, які переборювали вони уві сні, жахливо зітхаючи й хропучи. Що вище підіймалося сонце, то легше ставало їм спати, і помалу вони один по одному прокинулися. Мене дуже здивувало, пригадую, що кожен з них намагався вдати, ніби він зовсім не спав. Ще й тепер дивує це мене, бо я часто бачив, що з усіх слабкостей людина найменше схильна визнавати, що заснула в поштовій кареті. Так я й досі не можу зрозуміти цього.

Зайве й казати, яким чудовим місцем здався мені Лондон здалеку, як уявляв я собі пригоди своїх улюблених героїв там, як вирішив я, що в Лондоні більше див і лиха, ніж у всіх містах світу. Помалу наближались ми до нього і вчасно прибули до заїжджого двору у Вайтчепелі. Забув, чи то був «Синій бик» чи «Синій ведмідь». Та пригадую, що то було «Сине Щось», і зображення його намальоване було на задку нашого диліжанса.

Кондуктор глянув на мене, сходячи на землю, і проказав у двері контори:

— Хто чекає тут на хлопчика, записаного в книгу під ім'ям Мердстон з Блендерстона, графство Суффолк, до запитання?

Ніхто не відповідав.

— Спитайте про Копперфілда, будь ласка, сер, — сказав я, безнадійно поглядаючи вниз.

— Може, хто чекає на хлопчика, який записаний під ім'ям Мердстона з Блендерстона, графство Суффолк? Цей юнак також носить ім'я Копперфілда і має чекати, коли за ним прийдуть, — сказав кондуктор. — Гей! Чи тут чекає хтось на такого?

Ніхто не чекав на мене. Я збентежено озирнувся навкруги, але запитання кондуктора не справило ніякого враження на всіх присутніх, крім одноокого

чоловіка в гетрах, який порадив начепити мені нашійника та прив'язати в стайні.

Принесли сідці, і я зійшов слідом за тією леді, що скидалася на копицю сіна; я не насмілювався й ворухнутися, поки не забрали її кошика. Тим часом усі пасажири залишили карету, незабаром винесли багаж, коней відвели ще раніше, і ось кілька слуг відкотили карету вбік. Та все ще ніхто не з'являвся за закритим пилюгою хлопчиком з Блендерстона, графство Суффолк.

Я був самотніший за Робінзона Крузо, бо самотності Робінзона Крузо ніхто не міг бачити. Я завітав до контори і на запрошення клерка сів на ваги, що на них важили багаж. Поки я сидів, дивлячись на згортки, пакунки та книжки, вдихаючи запах стайні (назавжди відтоді пов'язаний для мене з тим ранком), вервечка найжахливіших думок марширувала через мій мозок. А що, коли ніхто не прийде за мною, то чи довго згодяться вони тримати мене тут? Чи вистачить мені сім шилінгів на цей час? Чи муситиму я спати вночі в одному з дерев'яних ящиків серед багажу і митися біля помпи надворі вранці, чи може мене виганятимуть кожної ночі та дозволятимуть приходити чекати на посланця, тільки коли вранці відчинятимуть контору? А що, коли нема ніякої помилки, і містер Мердстон вирішив просто таким чином позбутися мене — що тоді мені робити? Якщо вони й дозволять мені лишатися тут, доки я не витрачу своїх семи шилінгів, то я не можу сподіватися на дозвіл лишитися, коли почну вмирати з голоду. Це було б явно незручно і неприємно для відвідувачів, та ще й хазяї «Синього Чогось» ризикували би витратами на похорон. Коли б я подався геть і спробував пішки повернутися додому, то чи міг я сподіватися пройти такий довгий шлях і чи міг я бути певний у будь-кому, крім Пеготті, навіть коли б я дійшов додому? Може, варто розшукати найближчих представників влади і запропонувати свої послуги як солдата чи моряка? Та ні, я був занадто малий, і, мабуть, вони не взяли б мене. Ці думки й ще сотні подібних думок кидали мене в жар, я тремтів від поганих передчуттів. У самому розпалі цих гарячкових уявлень якийсь чоловік увійшов і прошепотів щось клеркові. Той зняв мене з вагів і передав прибулому, ніби я був куплений, зважений, оплачений і виданий покупцеві.

Виходячи з контори, рука в руку з цим новим знайомим, я нишком глянув на нього. То був худорлявий блідий молодий чоловік, з запалими щоками й з підборіддям, майже таким само чорним, як у містера Мердстона; але на цьому схожість закінчувалася, бо бакенбарди його були поголені, а волосся було не блискуче, а брудне та скуйовджене. Він був у чорному костюмі, теж досить брудному і зім'ятому, рукава й халяви були йому занадто короткі; його біла хустка на шиї була не зовсім чиста. Я не думав і не думаю, що ця хустка була єдиною білизнаю, яку він носив, але то була єдина білизна, яку він показував або про яку можна було хоч здогадатися.

— Ви — новий хлопчик? — спитав він.

— Так, сер, — відповів я.

Принаймні так я вважав. Я не знав цього напевне.

— Я — один з вихователів Салем-Гаузу, — сказав він.

Я вклонився йому і сповнився побожного страху. Я навіть соромився натякнути ученому і вихователеві Салем-Гаузу на таку рядову річ, як моя скриня, і ми пройшли чималеньку віддаль від двору, доки я насмілювався зауважити

про це. Ми повернулися після того, як я несміливо висловив думку, що скриня може пізніше стати мені в пригоді. Вихователь сказав клеркові, що візник має приїхати по скриню ввечері.

— Пробачте, сер, — мовив я, коли ми відійшли на ту ж відстань, що й раніше, — це далеко?

— Біля Блекгідза, — відповідав він.

— А це далеко, сер? — збентежено перепитав я.

— Далеченько, — сказав він. — Ми потім поїдемо поштовою каретою. Щось із шість миль.

Я почувався таким кволим і стомленим, що сама навіть думка про шестимильну прогулянку лякала мене. Я наважився сказати йому, що нічого не їв цілу ніч, і що коли б він дозволив мені купити щось поїсти, то я був би дуже зобов'язаний йому. Це його начебто здивувало, — пригадую, як він зупинився і глянув на мене, — і, поміркувавши деякий час, він сказав, що хотів завітати до однієї старої особи, яка живе поблизу, і що найкраще для мене було б купити трохи хліба або ще чогось корисного, поснідати в її домі, де ми зможемо дістати трохи молока.

Отож ми зазирали у вікно пекарні, я вказав на кілька сортів хліба, але вихователь не схвалив мій вибір, нарешті ми вибрали добрий шматок сірого хліба, який коштував мені три пенси. Потім у бакалійній крамничці ми купили яйце і шматок смугастої шинки; мені здалося, що я дістав багато решти з другого свого блискучого шилінга, а тому я визнав Лондон дуже дешевим місцем. Заготувавши провіант, ми рушили крізь величезний гамір і галас, який неймовірно приголомшив мене. Пішли ми через міст, що, без сумніву, був Лондонським мостом (здається, вчитель навіть пояснив це мені, але я майже спав), аж доки не дісталися бідного будинку, який був частиною якоїсь богадільні; я зрозумів це з зовнішнього вигляду будинку і надпису над ворітьми, який оголошував, що богадільня ця збудована для двадцяти п'яти бідних жінок.

Вихователь із Салем-Гаузу відчинив одні з кількох маленьких чорних дверей, які були дуже схожі між собою; збоку і згори біля кожних дверей було по маленькому скісному віконцю. Ми увійшли в кімнату однієї з тих бідних старих жінок; вона саме тоді роздмухувала вогонь, щоб зігріти воду в казанку. Побачивши вихователя, стара припинила роботу, поклала міхи для роздмухування на коліна і пролепетала щось схоже на «мій Чарлі!». Але побачивши мене, вона підвелась і, потираючи руки, збентежено й незграбно спробувала зробити реверанс.

— Чи можете ви приготувати цьому юному джентльменові його сніданок? — спитав вихователь із Салем-Гаузу.

— Чи можу я? — сказала стара. — Таки можу, напевно.

— Як почувається сьогодні місіс Фіббітсон? — спитав вихователь, глянувши на другу стару жінку, що сиділа у великому кріслі перед вогнем. Жінка ця являла собою таку купу лахміття, що я й донині радий, що тоді помилково не сів на неї.

— Ах, їй дуже погано, — відповідала перша стара жінка. — Сьогодні — один з її поганих днів. Коли б вогонь згаснув чомусь, так вона, мабуть, теж загасла б і ніколи більше не повернулася до життя.

Я теж глянув на неї. Хоч день був теплий, та вона начебто не думала ні про що, крім вогню. Мені здавалося, що вона навіть заздрить казанку, який стоїть на вогні. Маю підстави гадати, її розгнівало те, що вогонь змушений був варити для мене яйце й смажити шинку. Я побачив на власні здивовані очі, як вона погрожувала мені кулаком, коли пророблялися ці кулінарні операції і ніхто інший не дивився на неї. Сонячне проміння проходило крізь віконце, але вона повернулася спиною до сонця і загороджувала вогонь спинкою крісла, так, ніби то вона зігрівала вогонь, а не навпаки. Дуже недовірливо стежила вона за полум'ям. Готування мого сніданку закінчилося, вогонь запалав дужче, і стара так розвеселилася, що голосно розсміялася. Дуже немелодійний сміх у неї був, мушу сказати.

Я взявся за свій сірий хліб, яйце і шмат шинки, що до них приєднали курхоль молока, і почав розкішний бенкет. У самому розпалі цього бенкету стара звернулася до вихователя:

— Ви захопили з собою флейту?

— Так, — відказав він.

— Заграйте на ній, — благально мовила стара. — Заграйте.

Тоді вихователь засунув руку за обшлаг свого пальта і витяг флейту, розділену на три частини, згвинтив її та негайно почав грати. Я маю враження, після багатьох років міркування про це, що ніколи ніхто в світі не грав гірше. Звуки ці були найжахливіші з усіх природних або штучних звуків, які я будь-коли чув. Не знаю, що то був за мотив, — якщо взагалі було щось подібне до мотиву в його грі, в чому я маю великі сумніви, — але вплив цієї музики на мене був такий, що спочатку я згадував усі свої лиха, допоки не стало важко втримати сльози; потім я втратив апетит; і нарешті, мені так захотілося спати, що я вже не міг тримати відкритими очі. Тож вони заплющувалися дедалі міцніше, і я почав куняти... Все пливе переді мною в якомусь тумані. У тумані пливе маленька кімната, з відкритим буфетом у кутку і з твердими стільцями, у тумані — малесенькі східці, що ведуть до кімнати нагорі, і три павичеві пера, що висять над каміном — пригадую, увійшовши, я уявив собі, що подумав би павич, коли б знав, яка доля судилася його оздобі... Я куняю, я засинаю. Зникають звуки флейти, чую я натомість рипіння коліс поштової карети, і я знову їду. Карету штовхнуло, я раптом прокинувся, знову чую звуки флейти, вихователь із Салем-Гаузу сидить, схрестивши ноги, і журно грає, а стара в захваті слухає його. Ось вона зникає в тумані, зникає в тумані й він, зникає в тумані все, нема вже ні флейти, ні вихователя, ні Салем-Гаузу, ні Девіда Копперфілда — нічого, крім важкого сну.

Мабуть, мені наснилося, що, коли він дмухав у цю нещасну флейту, стара, яка в екстазі все ближче і ближче підходила до нього, схилилася над спинкою його стільця й любовно обійняла за шию, а він на мить зупинив свою гру. Я був у якомусь перехідному стані між сном і явою, бо саме в той час чи за мить по тому, як він закінчив грати, — а це дійсно-таки відбулося насправді, — я побачив і почув, як ця сама стара спитала місіс Фіббітсон:

— Хіба ж не чудово?

А міс Фіббітсон відповіла:

— Авжеж, авжеж! — і кивнула головою в бік вогню. Я підозрюю, що саме вогневі вона приписувала цю музику.

Коли я, мабуть, довгенько покуняв, вихователь Салем-Гаузу знову розгвинтив свою флейту на три частини, поклав її назад за обшлаг пальта і пішов зі мною геть. Дуже швидко ми зустріли карету і сіли на дах. Але я так смертельно хотів спати, що за першої ж зупинки мене поклали всередину, де не було пасажирів. Там я міцно спав. Прокинувшись, я побачив, що коні поволі тягнуть карету на крутий пагорб між зеленими деревами. Карета зупинилася, прибувши на кінцеву станцію.

Ми з вихователем пройшли коротку відстань до Салем-Гаузу. Цей будинок був оточений високою цегляною стіною й мав дуже похмурий вигляд. Над ворітьми в цій стіні висіла дошка з написом «Салем-Гауз». Ми подзвонили, і крізь ґрати у воротах на нас глянуло сердите обличчя; коли ворота відчинилися, я побачив, що обличчя це належить дебелому чоловікові з дерев'яною ногою; у нього була товста бичача шия, опукле бичаче чоло і коротко пострижене волосся на голові.

— Новий хлопчик, — сказав вихователь.

Чоловік з дерев'яною ногою окинув мене всього поглядом — це не забрало багато часу, бо я був істотою невеликою — замкнув ворота за нами і витяг ключ зі шпарини. Ми пішли до будинку серед темних дерев. Раптом чоловік з дерев'яною ногою гукнув моему супутникові:

— Гей!

Ми обернулися. Він стояв перед дверима своєї маленької сторожки, тримаючи пару черевиків у руці.

— Ось! Швець заходив, — сказав він, — коли вас не було, містере Мелл. Він каже, що не може їх більше полагодити. Він каже, що тут і шматка колишніх черевиків не лишилося. Він дивувався, що ви сподіваєтеся полагодити це.

Сказавши так, він жбурнув черевики містерові Меллу. Той повернувся на кілька кроків назад, щоб підняти їх, і дивився на них (дуже розпачливо) весь час, поки ми йшли разом. Тоді я помітив уперше, що черевики на його ногах були ще гіршими і що його шкарпетка стирчить в одному місці, наче брунька.

Салем-Гауз являв собою квадратну цегляну будівлю з флігелями, вигляд він мав голий і непривабливий. Все навкруги було напрочуд тихим. Я сказав містерові Меллу, що, мабуть, хлопці пішли кудись, але його начебто здивувало моє незнання, що то був час канікул. Усі хлопці розїхалися по своїх домівках. Містер Крікль, власник закладу, відпочивав на морському березі з місіс і міс Крікль. А мене послали сюди під час канікул на покарання за мій злочин. Усе це він пояснив мені дорогою.

Я глянув на шкільний клас, куди він привів мене, і він здався мені найбільш спустошеним і жалюгідним місцем у світі. Я й тепер бачу його. Довга кімната з трьома довгими рядами парт і шістьма рядами лав. По стінах понатикані цвяхи для капелюхів і грифелевих дощок. Уривки старих зошитів укривають брудну підлогу. Кілька коробок для шовковичних черв'яків зроблені теж із зошитів і розкидані по партах. Дві бідолашні білі мишки, покинуті своїм власником, бігають униз і вгору у запорошеному пилом замку, зробленому з картону і дроту, і своїми червоними оченятами шукають по всіх кутках чогось їстівного. Пташка в клітці, лише трохи більшої розмірами за неї саму, насуплено злітає на жердинку в два дюйми заввишки і зістрибує звідти, але вона не співає і не щебече. Якийсь дивний нездоровий запах

стоїть в кімнаті — ніби запах пліснявого оксамиту, гнилих яблук чи погнилих книжок. Навряд чи більше чорнил розлито було б по цій кімнаті, коли б вона не мала покрівлі і небеса сипали б чорнильним дощем, снігом і градом в усі пори року.

Містер Мелл залишив мене та поніс свої неполагоджені черевики нагору. Я поволі почвалав до іншого кінця кімнати, спостерігаючи всі ці речі. Раптом я наштовхнувся на картонний плакат, який лежав на парті. На плакаті цьому були старанно написані такі слова: «Стережіться його! Він кусається!» Я негайно сховався за парту, бо гадав, що там зачаївся щонайменше великий пес. Але як пильно не озирався я навкруги, так і не зміг побачити нічого подібного. Я все ще шукав цю страшну істоту, коли містер Мелл повернувся і спитав, що я роблю.

— Прошу пробачення, сер, — сказав я, — я шукаю собаку.

— Собаку? — спитав він. — Якого собаку?

— А хіба то не собака, сер?

— Який-такий собака?

— А такий, що його треба стерегтися, сер, що кусається?

— Копперфілде, — понуро сказав він, — то не собака. То хлопчик. Я маю наказ, Копперфілде, повісити цей плакат вам на спину. Мені дуже сумно почати цим знайомство з вами, але я повинен це зробити.

Тут він нахилив мене й повісив мені на плечі, мов торбу, плакат, який зроблений був спеціально з цієї метою. І куди б я не пішов після цього, я мав задоволення носити його.

Ніхто не може уявити собі, що вистраждав я через цей плакат. Чи міг мене бачити хтось, чи ні — все одно мені завжди здавалося, що хтось читав його. Я не міг заспокоїтися навіть тоді, коли обертався та нікого не бачив позаду. Бо де б не була моя спина, я завжди уявляв, що за нею хтось є. Жорстокий чоловік з дерев'яною ногою додав ще більше лиха до моїх страждань. Він був тут владною, і варто йому було побачити, що я притулюся до дерева, стіни чи будинку, він ревів з-за дверей своєї сторожки:

— Геї, ви, сер! Копперфілде! Покажіть цей ваш значок, або ж я напишу скаргу на вас!

Майданчик для ігор являв собою голий, усипаний гравієм двір; на нього виходили задній фасад будинку і службові приміщення. Я знав, що слуги читають цей плакат, що м'ясник читає, що пекар читає, що кожен, одним словом, хто приходив до будинку вранці, коли мені наказано було гуляти, читав, що мене слід стерегтися, бо я кусаюся. Пригадую, що я прямо-таки почав боятися сам себе, наче якогось дикого хлопця, що кусається.

На старих воротах цього майданчика для ігор хлопці мали звичай вирізувати свої імена. Ворота були цілком укріті цими написами. Сповнений жаху перед кінцем канікул, коли мають повернутися хлопці, я не міг прочитати жодного з тих імен, не замислившись, яким тоном і з яким притиском читатиме власник того імені: «Стережіться його! Він кусається!» Був один хлопець, якийсь Дж. Стірфорс, який вирізував своє ім'я дуже глибоко і дуже часто. Я подумав, що він прочитає той напис міцним голосом, а потім накубе мені чуба. Був інший хлопець, Томмі Тредльс — я боявся, що він зробить з цього собі забавку й удаватиме, ніби страшенно лякається мене. Був третій,

Джордж Демпль – він, як я собі уявляв, співатиме ті слова. Дивився я, маленька тремтяча істота, на ці ворота, аж доки мені не здалося, що власники всіх тих імен, – їх було сорок п'ять тоді в школі, як повідомив містер Мелл, – під загальне радісне схвалення відсилають мене до суду та гукають кожен на свій манір: «Стережіться його! Він кусається!»

Цей жах переслідував мене серед парт і лав. Цей жах переслідував мене серед рядів порожніх ліжок, коли я просувався між ними до свого; він не покидав мене і в моєму власному ліжку. Пригадую, ніч за ніччю я марив, як знову гуляю зі своєю матір'ю, як їду гостювати до містера Пеготті, як подорожую на даху поштової карети, як знову обідаю з моїм нещасним другом, лакеєм, – і в усіх цих випадках люди раптом скрикують і злякано зупиняються, побачивши, на моє лихо, що на мені лише нічна сорочка й той плакат.

Ставали нестерпними монотонні дні мого життя, коли я постійно з жахом чекав на день відкриття школи. Містер Мелл щодня задавав мені багато уроків. Але я успішно виконував їх, бо там не було містера і міс Мердстонів. Перед уроками і після них я йшов на прогулянку, і за мною стежив, як я вже зазначив, чоловік на дерев'яній нозі. Туман навколо будинку, зелені поламани флагштоки у дворі, стара потріскана бочка з водою, сірі пні кількох похмурих дерев, які начебто висмоктали більше дощу і бачили менше сонця, ніж усі інші дерева – як жваво постає все це у моїй пам'яті. О першій годині ми обідали – містер Мелл і я – в кутку довгої їдальні, заставленої столами, де пахло жиром. Потім ми знову сідали за уроки аж до чаю, що його містер Мелл пив із синьої чашки, а я – з бляшаного кухлика. Цілий день і до сьомої чи восьмої години ввечері містер Мелл за своєю ветхою партою в класі ревно працював, озброєний пером, чорнилами, лінійкою, книжками й паперами. Я потім довідався, що то він приводив до ладу рахунки за останнє півріччя. Закінчивши справу, він витягав свою флейту й грав на ній, аж доки мені починало здаватися, що він помалу видмухає всю свою душу у великий отвір на одному кінці флейти, і вона вислизне з іншого кінця.

Уявляю себе маленького у тьмяно освітлених кімнатах. Ось сиджу я, схиливши голову на руки, прислухаючись до журливої музики містера Мелла та зубрячи уроки на завтра. Уявляю, як я закриваю книжки і все ще слухаю журливу музику містера Мелла. Під звуки флейти бачу я свій рідний дім, чую віяння вітру в ярмутських долинах; сум і самотність охоплюють мене. Уявляю, як я йду спати, крокуючи порожніми кімнатами, як сідаю на ліжко і плачу за ласкавими словами, що їх мені казала Пеготті. Уявляю, як сходжу вниз уранці і дивлюся крізь вікно на шкільний дзвін, що висить на верхівці флігеля, під флюгером. З жахом думаю я про той час, коли цей дзвін закличе Дж. Стірфорса та інших до навчання. Але це не найбільші мої побоювання. Більше за все боюся я лише того часу, коли чоловік на дерев'яній нозі відчинить заіржавлені ворота, щоб впустити жахливого містера Крікля. І хоч я був не дуже небезпечною особою, але завжди носив ту саму пересторогу на своїй спині.

Містер Мелл ніколи не розмовляв багато зі мною, але ніколи він не був зі мною жорстоким. Ми потоваришували без балачок. Забув я зазначити, що він іноді розмовляв сам із собою, кривив обличчя, стискав кулаки, скрипів зубами і сильно скуб себе за волосся. Була в нього така особливість. Спочатку вона лякала мене, проте згодом я звик до неї.

VI. Я ЗБІЛЬШУЮ КОЛО СВОЇХ ЗНАЙОМИХ

Отак я жив щось із місяць. Раптом чоловік з дерев'яною ногою почав шкутильгати повсюди зі шваброю й відром води. Я припустив, що ці готування робляться до прийому містера Крікля та хлопців, і не помилився. Незабаром швабра вдерлася до класу й вигнала містера Мелла та мене. Тепер ми кілька днів жили, де доведеться, і завжди заважали двом чи трьом молодим жінкам, які раніше рідко показувалися на очі. Ми весь час потопали в хмарах пороху, і я чхав так, неначе Салем-Гауз був великою табакеркою.

Одного дня містер Мелл повідав мені, що містер Крікль повернеться додому цього вечора. Після чаю я почув, що він повернувся. Перед тим, як лягати спати, чоловік з дерев'яною ногою повів мене до хазяїна.

Та частина будинку, де жив містер Крікль, була значно краща за нашу. Його затишний садок виглядав таким приємним після нашого курного майданчика для ігор, що був пустелею в мініатюрі, та на якому, мені здавалося, тільки верблюд чи дромадер міг почуватися привільно. Та я вважав нечуваною зухвалістю навіть звернути увагу на те, що і коридор виглядав затишно. Я йшов цим коридором, заздалегідь тремтячи перед містером Кріклем. Увійшовши до кімнати, я був уже такий переляканий, що майже не помітив ані місіс Крікль, ані міс Крікль (а вони обидві були у вітальні), ні будь-кого іншого, крім містера Крікля. Цей дебелий джентльмен, увішаний годинниковими ланцюжками і брелоками, сидів у кріслі, перед ним стояли великий кухоль і пляшка.

— Еге! — сказав містер Крікль. — Так оце той юний джентльмен, що йому треба підпиляти зуби? Оберніть його.

Чоловік на дерев'янці повернув мене так, щоб видно було плакат. Коли, на думку сторожа, минуло досить часу, щоб ґрунтовно розглянути напис, він знову повернув мене лицем до містера Крікля і зайняв місце збоку від хазяїна. Обличчя містера Крікля було вогненно-червоне, маленькі очі глибоко сиділи в голові; на чолі йому випиналися товсті жили, у нього був коротенький ніс і велике підборіддя. На маківці в нього рожевіла лисина в обрамленні рідкого сивого волосся, яке двома вогкуватими пасемцями зачесане було наперед. Найбільше вразило мене те, що він начебто не мав голосу і говорив пошепки. Може, це вартувало йому великих зусиль, а може, він гнівався, що говорить так кволо, але коли він говорив, то сердите обличчя його ставало ще сердитішим, жили набухали ще більше; тому я тепер не дивуюся, що ця його вада тоді вразила мене, як головна характерна особливість містера Крікля.

— Гарзд, — сказав містер Крікль, — а як з поведінкою в цього хлопця?

— Нічого поки що поганого, — відповів чоловік із дерев'яною ногою, — випадків не було.

Містер Крікль, здалося мені, був розчарований. Проте, гадаю, що місіс і міс Крікль (тоді я вперше помітив їх, вони обидві були худорляві й тихі) не були розчаровані.

— А йдіть-но сюди, сер! — сказав, кивнувши мені, містер Крікль.

— А йдіть-но! — сказав дерев'яноногий, повторюючи цей жест.

— Я маю щастя бути знайомим з вашим вітчимою, — прошепотів містер Крікль, беручи мене за вухо, — це дуже поважний чоловік, чоловік з твердим

характером. Він знає мене, і я його знаю. А ви мене знаєте? Га? — сказав містер Крікль, з моторошною грайливістю щипаючи мені вухо.

— Ще ні, сер, — відповів я, звиваючись від болю.

— Ще ні? Га? — повторив містер Крікль. — Та незабаром дізнаєтесь! Га?

— Незабаром дізнаєтесь! Га? — повторив дерев'яноногий. Згодом я пере-свідчився, що він, зі своїм міцним голосом, був завжди ніби перекладачем промов містера Крікля до хлопців. Я, дуже зляканий, сказав, що сподіваюся незабаром дізнатися, коли така його воля. Весь час я відчував, що вухо мое палає: він так боляче щипав його.

— Я вам скажу, хто я такий, — шепотів містер Крікль, випускаючи нарешті мое вухо, але востаннє так скрутивши його, що сльози виступили в мене на очах. — Я — креміль.

— Креміль! — повторив чоловік з дерев'яною ногою.

— Коли я кажу, що зроблю якусь річ, то я роблю її, — сказав містер Крікль. — Як я хочу, щоб було зроблено щось, то це буде зроблено.

— ...щоб було зроблено, то буде зроблено, — повторив Дерев'яна Нога.

— У мене характер рішучий, — вів далі містер Крікль. — Отакий я. Я вико-ную свій обов'язок. От що я роблю. Коли моя плоть і кров, — кажучи це, він глянув на міс Крікль, — повстає проти мене, то вона більше не плоть і не кров моя. Я її жену геть. Чи той волоцюга, — звернувся він до чоловіка з дерев'яною ногою, — заходив сюди знову?

— Ні, — була відповідь.

— Ні, — сказав Крікль, — він добре мене знає. Він знає мене. Не пускати його! Кажу я вам, не пускати його, — промовив містер Крікль, вдаривши рукою об стіл і глянувши на міс Крікль, — бо він мене знає! А тепер ви теж тро-хи знаєте мене, мій юний друже, і можете йти. Відведіть його.

Я дуже зрадів цьому наказу, бо міс Крікль витирали собі очі, і я тур-бувався за них не менше, ніж за самого себе. Але я збирався звернутися до господаря з проханням про одну річ, яка дуже непокоїла мене. Тому я не міг утриматися, хоч сам здивувався з такої сміливості.

— Будь ласка, сер... — почав я.

Містер Крікль прошепотів:

— Га? Це що таке?

Він уп'яв у мене очі, ніби хотів спопелити своїм поглядом.

— Будь ласка, сер, — пробелькотів я, — коли б мені дозволили (я справді дуже шкодую, сер, про свій вчинок...), коли б мені дозволили зняти цей напис, доки хлопці не повернулися...

Чи серйозно зробив це містер Крікль, чи він тільки хотів налякати мене, — я не знаю. Але він скочив з крісла, і я стрімголов подався геть, не чекаючи на чоловіка з дерев'яною ногою. Я біг, не зупиняючись, аж до своєї спальні. Побачивши, що мене не переслідують, я ліг у ліжко, бо вже був час спати, та кіль-ка годин пролежав, тремтячи, без сну.

Наступного ранку повернувся містер Шарп. Містер Шарп був перший ви-ховатець, чином вищий за містера Мелла. Містер Мелл їв разом з хлопцями, а містер Шарп обідав і вечеряв за столом містера Крікля. Містер Шарп був кволий джентльмен тендітного вигляду, з довжелезним носом; голову він завжди хилив набік, ніби вона була занадто важкою для нього. Волосся його

було дуже м'яке і хвилясте. Але перший же з хлопців, який повернувся з кабікул, доповів мені, що то була перука (та ще й придбана у торгівця старими речами), і що містер Шарп щосуботи ввечері ходить її завивати.

Не хто інший, як Томмі Тредльс збагатив мене цими знаннями. Він першим з хлопців повернувся до школи. Він відрекомендувався, повідомивши, що я можу знайти його ім'я на правому стовпі воріт, над верхньою завісою.

— Тредльс? — спитав я, бо дуже добре вивчив ці ворота.

— Власною персоною, — відказав він і попросив скласти докладний звіт про мене та мою сім'ю.

Для мене то була щаслива обставина, що Тредльс повернувся першим. Йому так сподобався мій плакат, що він позбавив мене від хвилювань через очікувані викриття чи приховування. Щойно прибував якийсь хлопчик, великий чи маленький, Томмі рекомендував мене такими словами:

— Дивіться! От забавка!

На щастя, хлопці здебільшого поверталися в сумному настрої і не так люто кидалися на мене, як я очікував. Щоправда, дехто з них витанцюював навколо мене якийсь індійський танець, а більша частина не могла утриматися від спокуси подразнити мене собакою: вони гладили і пестили мене, щоб я не кусався, та казали: «На місце, Рябко!» Я, звичайно, бентежився серед такої сили незнайомих хлопців, і це вартувало мені трохи сліз. Але загалом усе обійшлося краще, ніж я гадав.

Проте я не вважався формально прийнятим до компанії школярів, аж доки не прибув Дж. Стірфорс. До цього добродушного на вигляд хлопця, який мав репутацію першого учня і який був років на шість старший, мене привели, ніби до високої урядової особи. Під наметом на майданчику для ігор він розпитав про подробиці мого покарання і ласкаво висловив свою думку, що то «дурниці»; за це я лишився вдячним йому назавжди.

— Скільки у тебе грошей, Копперфілде? — спитав він, прогулюючись зі мною після того, як вищезгаданим висловом покінчив з моїми справами.

Я сказав йому, що маю сім шилінгів.

— Краще було б віддати їх мені на схов, — сказав він. — Принаймні ти можеш це зробити, коли хочеш. А не хочеш — не треба.

Я поспішив погодитися з його дружньою пропозицією, і, відкривши гаманець Пеготті, висипав гроші йому в долоню.

— Чи не хочеш витратити щось зараз? — спитав він мене.

— Ні, спасибі, — відповів я.

— А коли хочеш, то можеш, знаєш, — промовив Стірфорс. — Скажи тільки.

— Ні, спасибі, сер, — повторив я.

— А може, тобі хотілося б витратити пару шилінгів на пляшку смородинової наливки, щоб розпити в спальні? — наполягав Стірфорс. — Ти, здається, приписаний до моєї спальні.

Хоч це раніше і не спадало мені на думку, але я відповів, що, звичайно, хотів би.

— Дуже добре, — сказав Стірфорс. — Смію припустити, що ти щасливий був би витратити ще шилінг-другий на мигдалеве тістечко.

Я відповів, що, звичайно, це я й хотів зробити.

– І ще шилінг-другий на бісквіти, та ще один на фрукти, га? – сказав Стірфорс. – Кажу тобі, юний Копперфілде, ти це можеш зробити.

Я посміхнувся, бо він посміхався, але я таки був трохи стурбований.

– Гаразд! – продовжував Стірфорс. – Треба ж цю справу влаштувати як найкраще, от і все. Я зроблю для тебе все, що можу. Я можу виходити зі школи, коли схочу, і я тобі придбаю все.

По цій мові він поклав гроші в кишеню і ласкаво попросив мене не турбуватися: він сам подбає, щоб усе було як слід.

Він дотримав свого слова. Щоправда, в глибині душі мені здавалося, що справа йшла зовсім не як слід – я побоювався, що подаровані мені матір'ю дві півкрони розтрачено марно. Проте я зберіг клопоть паперу, в який вони були загорнуті, – тепер це було моїм коштовним заощадженням. Коли ми прийшли до спальні, він витяг усе, куплене на сім шилінгів, і поклав на моє ліжко, під місячне проміння, кажучи:

– Маєш, юний Копперфілде! Слово честі, в тебе буде королівський бенкет.

Я й думати не міг про те, щоб керувати бенкетом, коли він був тут. Руки мої тремтіли від самої тільки думки про це. Я попросив його зробити мені ласку й головувати. Моє прохання було підтримано всіма іншими хлопцями в нашій кімнаті; він погодився і, сівши на мою подушку, став роздавати ласощі (розділив їх дуже справедливо, мушу зазначити) та наливати смородинівку в маленьку чарку без ніжки, його особисту власність. Щодо мене, то я сидів ліворуч від нього, а решта скупчилася навколо нас, на найближчих ліжках і на підлозі.

Добре пам'ятаю, як сиділи ми там, розмовляючи пошепки; сказати по правді, вони розмовляли між собою, а я шанобливо слухав. Місячне проміння проникало крізь вікно в кімнату, змальовуючи відбиток вікна на підлозі. Більшість з нас сиділа у темряві; тільки інколи Стірфорс змочував паличку в банці з фосфором*, коли хотів знайти щось. Тоді нас освітлював короткий і мерехтливий синій відблиск. Якесь загадкове почуття, навіяне темрявою, таємничість нашого бенкету, обережний шепіт – усе це захоплювало мене, я прислухався до хлоп'ячих розмов з безпорадним почуттям урочистості і жаху; щасливий, що всі вони такі близькі; я лякався (хоч намагався сміятися), коли Тредльс запевняв, ніби бачить у кутку привида.

Я почув усяку всячину про школу й про все, що її стосувалось. Я почув, що містер Крікль не без підстав назвав себе кременем: він був найсуворішим і найнешаднішим з вихователів; він день у день розсипав удари направо й наліво, вдираючись у юрбу хлопців, немов лютий вовк в отару овець, і жорстоко шмагаючи їх. Він не знав і не вмів нічого, крім шмагання, а в іншому був більшим неуком (так заявив Дж. Стірфорс), ніж найостанніший учень у школі. Багато років тому він був дрібним крамарем у Боро і взявся до шкільної справи після того, як збанкрутував на торгівлі хмелем; відкрив він цей заклад на гроші місіс Крікль. І ще почув я так багато подібних відомостей, що мене дивувало тільки, звідки вони все це знають.

Я почув, що чоловік з дерев'яною ногою – його звали Тенгей – був диким варваром, який раніше допомагав містеру Кріклю у торгівлі хмелем, а потім пішов разом з ним по лінії науки; трапилося це тому, вважали хлопці, що він

* За тих часів ще не було сірників.

зламав собі ногу на службі в містера Крікля, де виконував безліч безчесних справ для нього і знав усі його таємниці. Я чув, що, за винятком містера Крікля, Тенгей вважав усю установу, вихователів і учнів своїми природними ворогами, та єдиною втіхою його життя було виявляти гнів і лють. Ще я чув, що у містера Крікля був син, який ворогував з Тенгеєм і, викладаючи в школі, одного разу посварився зі своїм батьком, бо вважав, що дисципліну запроваджують занадто суворими способами. Крім того, гадали, що він протестував проти брутального поводження батька з матір'ю. Отже, почув я, містер Крікль вигнав його за двері, а місіс і міс Крікль відтоді завжди сумують.

Але найдивніше, що я почув про містера Крікля, це те, що був один хлопець у школі, на якого він не наважувався підняти руку, і цим хлопцем був Дж. Стірфорс. Стірфорс сам підтвердив це й сказав, що хотів би побачити, як він спробує це зробити. Якийсь несміливий хлопець (не я) спитав, як він вчинив би, якби побачив. Дж. Стірфорс занурив паличку у банку з фосфором, аби сяйво освітило його відповідь, і заявив, що насамперед уклав би його, добре давши по чолу пляшкою з чорнилом, яка завжди стояла на каміні. Деякий час сиділи ми у темряві, затамувавши подих.

Почув я, що містер Шарп і містер Мелл обидва дістають злиденну платню. І коли до столу містера Крікля подають на обід гаряче та холодне м'ясо, то очікують, що містер Шарп обере собі тільки холодне. Ці відомості теж підтвердив Дж. Стірфорс – єдиний учень, який обідав разом з хазяями. Почув я, що перука містера Шарпа була йому не по мірці, та й нема чого йому пишатись (учні, звичайно, казали «задаватися») цією перукою, бо власне руде волосся містера Шарпа дуже виразно видно на потилиці.

Почув я, що за одного хлопця, сина торгівця вугіллям, плату за навчання вносили вугіллям, тому його називали «обмін або товарообмін», взявши це прізвисько з арифметичного задачника. Почув я також, що столове пиво – це просто грабунок їхніх батьків, а пудинг – податок.

Ще я почув, що вся школа була певна, ніби міс Крікль закохана в Стірфорса; і це здалося мені цілком ймовірним, коли я в темряві слухав його милий голос, уявляв собі його гарне обличчя, мальовничі кучері, його гарні манери – безперечно, це могло бути правдою.

Почув я, що містер Мелл був непоганим чолов'ягою, але не мав і шести пенсів за душею; і що, без сумніву, його стара мати, місіс Мелл, була бідна, як церковна миша. Я згадав тоді про свій сніданок і про невиразні слова «мії Чарлі». Але з приємністю пригадую, що тоді я про це мовчав, як риба.

За всіма цими і ще іншими розмовами бенкет наш трохи затягнувся. Більшість гостей пішла спати, щойно покінчили з наїдками та наливкою. А ми сиділи напівроздягнені і ще довго перешіптувалися та нарешті теж полягали.

– На добраніч, юний Копперфілде, – сказав Стірфорс. – Я візьму тебе під свою опіку.

– Ви дуже добрі, – вдячно відповів я. – Дякую вам.

– А в тебе нема сестри? – спитав Стірфорс, позіхаючи.

– Ні, – відповів я.

– Шкода, – сказав Стірфорс. – Коли б у тебе була сестра, то це була б, мабуть, гарненька боязка світлоока дівчинка. Мені хотілося б познайомитися з нею. На добраніч, юний Копперфілде.

– На добраніч, сер, – відповів я.

Довго думав я про нього, лежачи в ліжку. Пригадую, як я встав глянути на нього: він лежав під місячним промінням, розвернувши догори прекрасне обличчя й легко закинувши руку під голову. В очах моїх він був особою великої могутності; безперечно, саме тому думки мої зверталися до нього. Приховане від нас майбутнє ще не мерехтіло над ним у місячному промінні. У саду, що снівся мені цілу ніч, ще не було затьмарених слідів його ніг.

VII. МІЙ ПЕРШИЙ СЕМЕСТР В САЛЕМ-ГАУЗІ

Наступного дня у школі почалося справжнє навчання. Величезне враження, пригадую, справило на мене те, що гамір голосів у класі раптом обернувся на мертву тишу, коли після сніданку ввійшов містер Крікль і зупинився у дверях, оглядаючи нас, немов казковий велетень своїх жертв.

Тенгей стояв поруч з містером Кріклем. Мені здавалося, що він зовсім даремно так люто вигукнув «тихо!», бо хлопці і так всі сиділи німі й непорушні.

Видно було, що містер Крікль ворухить губами, а результат цього ворухіння чути було від Тенгея:

– От, хлопці, починається новий семестр. Стережіться й пильуйте в цьому новому семестрі. Раджу вам старанно готуватися до уроків, бо сам я завжди готовий карати. Я від свого не відступлюся. Немає сенсу відтирати відзнаки, що я вам понаставляю – однаково всі не витрете. А тепер – до роботи!

Коли закінчився цей жадливий виступ і Тенгей пошкандибав геть з класу, містер Крікль підійшов до мого місця і сказав, що коли я майстер кусатися, то він кусається ще краще. По цій промові він показав мені свою палицю і запитав, як подобається мені цей зуб. Чи не гострий зуб, га? Може, це корінний зуб, га? Добрий в нього гостряк, га? Мабуть, він кусається, га? Кусається? З кожним запитанням він так боляче бив мене цією палицею, що я аж корчився. Отак дуже скоро я був, як казав Стірфорс, посвячений у таємниці Салем-Гаузу і так само скоро вмився сльозами.

Не хочу сказати, що то була виняткова відзнака, спеціально для мене. Навпаки, переважна кількість хлопців (особливо найменші) діставали таких самих ознак уваги, коли містер Крікль робив обхід класу. Півшколи корчилось і плакало, коли почались уроки. А скільки їх корчилось і плакало, коли уроки закінчилися – це я справді боюся пригадати, щоб мене не звинуватили в перебільшенні.

Думаю, що ніколи жодна людина не втішалася своєю професією так, як містер Крікль. Побиття хлопців було для нього насолодою, цим він ніби задовольняв свій хижий апетит. Я певен, що особливо дратували його повновиді хлопці. Такий хлопець мав на нього якийсь дивний вплив – він почувався стурбованим, аж доки не знаходив достатню причину лупцювати його до кінця дня. Я сам був пухкенький, тож не мав шансу не дізнатися про це. Як пригадаю тепер того чолов'ягу, в мені вся кров закипає від обурення, але обурення це якесь відсторонене, немов я все про нього знав, але ніколи не відчував на собі. Та кров моя кипить гнівом проти нього, бо я знаю його як дурного негідника, що мав не більше права на дану йому велику владу, ніж на те,

щоб бути верховним адміралом або головнокомандувачем. Та можливо, що на кожній з цих посад він зробив би значно менше зла.

Нещасні маленькі жертви безжалісного ідола, які жалюгідні ми повзали перед ним. Як подумаю тепер, то вважаю ганьбою всього свого життя, що крився й підлабузнювався до людини з такими нахилами і претензіями.

Ось сиджу я за партою знову, стежачи за його очима — смирено стежачи за його очима. Він розліновує зошит для чергової жертви, руки якої він щойно побив цією самою лінійкою; жертва намагається притамувати кишеньковою хустинкою біль у руці. У мене купа справ. Мені слід не стежити за його очима, а працювати, але мій погляд прикутий до нього, я намагаюся довідатися, що робитиме він зараз, чия прийде черга страждати — моя чи когось іншого. Ряд маленьких хлопчиків позаду мене так само пильно стежить за його очима. Мабуть, він знає це, хоч удає, ніби не помічає нічого. Він жакливо кривиться, розліновуючи зошит. Раптом він шугає оком уздовж нашого ряду, а ми всі схилиємося над книжками і тремтимо. За секунду ми знову вп'ялись очима в нього. Якийсь нещасливий злочинець, обвинувачений в недосить добрій письмовій роботі, наближається за його командою. Злочинець нерозбірливо благає пробачення і присягається, що завтра вчитиметься краще. Містер Крікль утинає якийсь жарт перед тим, як побити його, і ми сміємося — жалюгідні цуценята, ми сміємося, з сірими, мов попіл, обличчями, з серцями у п'ятах.

Ось я знову сиджу за партою сонного літнього вечора. Гамір і дзиччання лунають навколо мене, немов то не хлопці, а рій великих синіх шпанських мух. Мене переслідує теплий сморід волячого жиру (ми обідали годину чи дві тому), голова моя важка, немов свинцем налита. Цілий світ віддав би я за те, щоб поспати. Сиджу, вп'явши очі в містера Крікля, глипаючи на нього, мов совеня. Коли сон перемагає мене на хвилину, то й крізь дрімоту він маячить переді мною, розліновуючи зошити, тим часом він тихенько підходить ззаду і повертає мене до дійсності, лишивши червону смугу на моїй спині.

Ось я на майданчику, він ще стоїть перед моїми очима, хоч я його і не бачу. Замість нього я стежу за вікном неподалік від мене, за яким, я знаю напевно, він зараз обідає. Щойно у вікні він покаже своє обличчя — моє виразить благання і покірність. Щойно він подивиться крізь скло — найзухваліший хлопець (крім Стірфорса) вмить перерве свій регіт і прийме задумливий вигляд. Одного разу Тредльс (найбільший невдаха у світі) ненароком розбив те вікно м'ячем. Я й тепер здригаюся від жаху, що охопив мене, коли я це побачив і відчув, як м'яч приземлився на священну голову містера Крікля.

Бідолашний Тредльс! У своєму тісному блакитному костюмі, що перетворював його руки на німецькі ковбаски чи рулети із джемом, він був найсмішнішим і найжалюгіднішим з хлопців. Його завжди сікли палицею — мені здається, це відбувалося щодня, окрім одного святкового понеділка, коли його відлупцювали лінійкою по руках. Щодня він збирався написати про це дядькові, але так ніколи цього й не зробив. На короткий час він схилив голову на парту, але ще до того, як сльози висихали на його очах, він якимось чином веселішав і знов починав сміятися та розмальовувати скелетами свою грифельну дошку. Спочатку я дивувався, яку втіху знаходив Тредльс у малюванні скелетів, і деякий час дивився на нього, як на богомольця, що нагадує собі

цими символами смерті, що биття не триватиме довіку. Але, мабуть, він удався до цього мистецтва тільки тому, що скелети малювати було легко й вони не мали складних рис.

Він був дуже благородний, цей Тредльс, і вважав священним обов'язком усіх хлопців стояти один за одного. Було кілька випадків, коли він страждав через це, особливо одного разу, коли Стірфорс розсміявся в церкві, а Бідл* вирішив, що це Тредльс, і вивів його геть. Ще й тепер бачу його такого, яким він тоді йшов у карцер, зневажений всією парафією. Він так і не назвав справжнього винуватця, хоч був побитий і ув'язнений на такий довгий час, що вийшов з карцеру з цілим кладовищем скелетів, які заповнили весь його латинський словник. Але він дістав за це свою винагороду. Стірфорс оголосив, що Тредльс не ябедник, і ми всі оцінили це як найвищу похвалу. Щодо мене, то я згодився би витерпіти будь-яке катування (хоч був не такий хоробрий, як Тредльс, і значно молодший), аби отримати таку компенсацію.

Однією з найбільших насолод у моєму житті було бачити, як Стірфорс йде до церкви попереду нас, до руки рука із міс Крікль. Я не вважав міс Крікль такою ж гарною, як маленька Ем'лі, і не любив її (не насмілювався), але вважав її дівчиною надзвичайно привабливої зовнішності і неперевершеної елегантності. Коли Стірфорс у білих штанях ніс за нею її парасольку, я відчував гордість, що знайомий з ним, і вважав, що міс Крікль повинна обожнювати його всім серцем. Містер Шарп і містер Мелл обидва були для мене визначні особи, але Стірфорс був перед ними, наче сонце перед двома зорями.

Стірфорс все ще опікувався мною і виявився дуже корисним другом, бо ніхто не насмілювався дражнити того, кому він зробив честь своєю підтримкою. Він не міг (у всякому разі, не робив цього) захистити мене від містера Крікля, який дуже суворо ставився до мене. Але коли мені перепало більше, ніж зазвичай, він завжди казав, що мені бракує трохи його сміливості і що він сам цього не стерпів би. Я відчував, що таким чином він підбадьорював мене і вважав це люб'язністю зі свого боку.

Одна-єдина користь мені була з суворості містера Крікля: коли він проходив повз лаву, на якій я сидів, і хотів мимохідь хляснути мене батогом, йому щоразу заважав плакат на моїй спині; тому плакат незабаром зняли, і більше я його не бачив.

Випадкова обставина зміцнила дружбу між Стірфорсом і мною; обставина ця сповнювала мене великою гордістю і задоволенням, хоч іноді призводила до незручностей. Це трапилось якось, коли він зробив мені честь розмовляти зі мною на майданчику для ігор. Я насмілювався зазначити, що щось чи хтось – я забув, що саме, – нагадувало щось чи когось з книжки «Перегрін Піккль». Тоді він не сказав нічого, але вночі, коли я лягав спати, спитав, чи є в мене та книжка.

Я відповів, що немає, і пояснив, яким чином прочитав її. Розповів і про інші книжки, про які вже говорив раніше.

– А ти їх пам'ятаєш? – спитав Стірфорс.

– Авжеж, – відповів я.

Пам'ять у мене була добра, і мені здавалось, я пам'ятаю їх відмінно.

* Бідл – дрібний чиновник чи церковний наглядач в Англії XVIII-XIX ст.

– Так от що я тобі скажу, юний Копперфілде, – сказав Стірфорс, – ти їх розповиси мені. Я не можу засинати рано ввечері та зазвичай прокидаюся трохи зарано вранці. Ми їх пройдемо одну по одній. Влаштуємо з цього щось на зразок арабських ночей.

Така пропозиція дуже лестила мені, тож ми почали здійснювати її цього ж вечора. Як спотворював я героїв своїх улюблених авторів, переказуючи їхні твори, – цього я неспроможний сказати, та й знати не хотів би. Але я плекав глибоку віру в них і, як мені здається, розповідав просто і серйозно; такі якості я зберіг ще надовго.

Ці арабські ночі мали й негативну сторону: часто мені страшенно хотілося спати вночі або не було настрою продовжувати оповідання – тоді це була важка робота, але доводилося робити її, бо, звичайно, я не міг собі дозволити розчарувати чи розгнівати Стірфорса. А вранці, коли я охоче поспав би ще годинку, як важко було прокидатися, мов тій султанші Шехерезаді, і провадити довгу оповідь, доки не задзвонить дзвоник. Але Стірфорс був хлопець наполегливий.

До того ж він за це пояснював мені й арифметику, і граматику, і всі важкі уроки. Отже, я не втратив на цьому обміні. Проте, мушу віддати собі належне, мене не спонукали жодні егоїстичні мотиви чи страх перед ним. Я обожнював і любив його, сама його похвала була достатньою нагородою. Серце мені болить і тепер, як згадаю ці дрібниці.

Стірфорс теж уважно ставився до мене. В одному випадку він виявив свою уважність способом трохи, мабуть, дратівливим для бідолашного Тредльса та інших хлопців. Обіцяний лист від Пеготті – який то втішний був лист! – прибув за кілька тижнів після початку півріччя. Разом з листом прибув торт у чудовому гнізді з апельсинів і дві пляшки солодкої наливки. Цей скраб, як і годилось, я склав до ніг Стірфорса з проханням розподілити дарунки.

– Ось що я тобі скажу, юний Копперфілде, – мовив він, – наливки ми збережемо, щоб змочувати тобі горлянку, коли розповідатимеш.

Я зашарівся і скромно попросив його про це не турбуватися. Але він відповів, що помітив, як я іноді охрипав, отже, вся наливка до останньої краплі призначається для зволоження моєї пересохлої горлянки. Після цього пляшки були замкнені в його скрині, і він власноруч давав мені випити через невеличку дірочку в пробці, коли вважав, що я потребую відновлення сил. Іноді, щоб зробити дієвішими ці ліки, він великодушно вичавлював у наливку сік з апельсина чи додавав до неї імбир або краплю м'яти. Хоч я й не сказав би, що від таких експериментів аромат або смак напою кращав, чи що вживати таку суміш перед сном натщесерце було корисно для шлунку, та пив я це з подякою і дуже радів, що Стірфорс такий уважний до мене.

Здається, ми впродовж кількох місяців розповідали про Перегріна і ще більше місяців витратили на інші оповідання. Оповідань не бракувало, наливки теж. Бідолашний Тредльс – не можу згадати цього хлопця без дивного бажання сміятися й плакати – відігравав роль античного хору. Він аж крутився від сміху в комічних місцях і тремтів від жаху, коли в оповіданні з'являлося щось загрозливе. Це частенько збивало мене. Особливо любив він удавати, ніби не може втриматися, щоб не цокотіти зубами, коли згадувалося про Альгвазіла в пригодах Жіля Блаза. Пригадую, що коли Жіль Блаз зустрів

ватажка грабіжників у Мадриді, наш нещасливий жартівник так розіграв переляк, що його почув містер Крікль, проходячи коридором. Тредльса тоді добре висікли за порушення тиші і поведінку в спальні.

Усе романтичне і мрійливе, що було в мені, підживлювалося цими оповіданнями в темряві, тому такі розваги навряд чи були корисні для мене. Але те, що всі хлопці в нашій спальні носилися зі мною, немов з іграшкою, і що слава про мене лунала по всій школі і привертала до мене загальну увагу, хоч я був там наймолодший, спонукало мене продовжувати.

Навряд чи можна багато чого навчитися в школі, де панує сувора жорстокість, якби навіть цією школою керував і не такий недоумок, як містер Крікль. Загалом наші хлопці були, мабуть, найбільшими неуками серед усіх школярів, які існували будь-коли. Їх занадто багато і занадто суворо примушували вчитися. Вони не могли вчитись як слід, бо ніхто не може робити цього як слід у житті, що складається з повсякчасних невдач, мук і турбот. Але мое юне самолюбство і підтримка Стірфорса допомогли мені. Хоч це й не врятувало мене від покарань, але зробило мене в той час винятком серед усіх, бо я поволі вбирав деякі зернинки знання.

У цьому мені багато допоміг містер Мелл; ласкаве ставлення його до мене я пригадую з вдячністю. Мені завжди прикро було спостерігати, як зневажливо ставиться до нього Стірфорс, як він рідко нехтує нагодою поранити почуття вихователя або підмовити на це інших. Особливо турбувало мене це відтоді, як я розповів Стірфорсові, від якого не міг ховати таємниць (як не міг ховати торти або іншу матеріальну власність), про двох старих жінок, що до них привів мене містер Мелл. Я повсякчас боявся, що Стірфорс через це глузуватиме з містера Мелла.

Мабуть, ані я, ані містер Мелл не думали, коли я снідав того пам'ятного ранку, а потім заснув під тінню павичевих пер і під звуки флейти, до яких наслідків спричиниться той візит моєї незначної особи до богадільні. Але цей візит мав непередбачені та досить серйозні наслідки.

Одного дня містер Крікль лишився вдома, бо нездужав. Це, звичайно, спричинилося до превеликих веселощів у школі. На ранкових уроках зчинився страшенний галас. Хлопці несамовито раділи, а впоратися з нами було важко. І хоч жахливий Тенгей з дерев'яною заходив два чи три рази і записував імена головних крикунів, але й це не дуже вплинуло на пустощі. Хлопці певні були, що все одно вскочать у біду завтра, що б вони не робили, і, безперечно, вважали розумним хоч сьогодні повеселитися.

Власне кажучи, то був напіввільний день – субота. Але галас на майданчику для ігор міг би потурбувати містера Крікля, а для прогулянок погода була погана; тому нам наказали лишатися в школі ввечері та задали нам трохи легші уроки. Цього дня щотижня містер Шарп вирушав завивати свою перуку. Отже, містер Мелл, який завжди робив будь-яку чорну роботу, лишився в школі сам.

Коли б я міг порівняти таку м'яку особу, як містер Мелл, з биком чи ведмедем, то цього вечора він був би цією твариною, на яку напала тисяча псів. Пригадую, як хилив він голову над книжкою, розгорнутою на пюпітрі, як намагався він продовжувати втомну працю серед реву, що міг би запаморочити голову навіть спікерів в палаті громад. Хлопці схоплювалися з місць,

граючи в «чотири кутки», хлопці сміялися та співали, хлопці розмовляли та голосили, хлопці танцювали та гойдали ногами, хлопці метушилися перед ним, кривляючись, гримасуючи, глумилися за спиною й перед очима з його злиднів, з його черевиків, з його сюртука, з його матері – з усього того, що привертало їхню увагу.

– Замовчіть! – крикнув містер Мелл, раптом підводячись і вдаряючи книжкою об пюпітр. – Що таке коїться? Неможливо терпіти це! Тут збожеволіти можна. Чому ви робите це зі мною, хлопці?

Це він мою книжкою вдарив об пюпітр. Я стояв поруч із ним, провів поглядом по кімнаті слідом за його очима і побачив, що всі хлопці завмерли – хтось зненацька здивований, хтось переляканий, а дехто засмучений.

Місце Стірфорса було в кінці класу, на протилежному боці довгої кімнати. Він притулювся спиною до стіни, поклавши руки в кишені, та дивився на містера Мелла, склавши губи, ніби насвистуючи, коли містер Мелл подивився на нього.

– Замовкніть, містере Стірфорс! – сказав містер Мелл.

– Замовкніть самі, – відповів Стірфорс, червоніючи. – Ви з ким говорите?

– Сідайте, – сказав містер Мелл.

– Сідайте самі, – відповів Стірфорс, – і займайтеся вашими справами.

У класі почулося хихикання та поодинокі аплодисменти. Але містер Мелл так зблід, що негайно запанувала тиша. Якийсь хлопець, що вискочив, збираючись зобразити його матір, раптом змінив свій намір і вдав, ніби хоче лагодити перо.

– Якщо ви думаете, Стірфорсе, – сказав містер Мелл, – що мені невідома влада, яку ви маєте над кожною головою тут, – він ненароком (так я гадав) поклав руку на мою спину, – або що я не помітив, як ви кілька хвилин тому спонукали ваших молодших товаришів до всяких витівок проти мене, то ви помиляєтесь.

– Я взагалі не завдаю собі клопоту думати про вас, – холодно відповів Стірфорс, – тому я й не помиляюсь, як бачите.

– І коли ви використовуєте ваше становище улюбленця тут, сер, – вів далі містер Мелл, і губи його тремтіли, – щоб образити джентльмена...

– Кого? Де він? – перепинив його Стірфорс.

Тут хтось вигукнув:

– Сором, Дж. Стірфорсе! Ганьба!

То вигукнув Тредльс. Але містер Мелл негайно наказав йому тримати язика за зубами.

– ...образити того, кому не щастить у житті, сер, і хто ніколи не завдавав вам і найменшої прикрості, того, кого ви маєте досить підстав не образити. Ви достатньо дорослий та розсудливий, щоб розуміти, – говорив містер Мелл, і губи його тремтіли все більше й більше, – це з вашого боку низький і бридкий вчинок. Ви можете сідати або стояти, як вам завгодно, сер. Копперфілде, продовжуйте.

– Юний Копперфілде, – сказав Стірфорс, виходячи наперед, – зачекай трошки... От що я вам скажу, містере Мелл, раз і назавжди! Коли ви дозволяєте собі називати мене низьким чи бридким, чи іншою якоюсь подібною назвою, то ви – безсоромний злидар. Ви й так злидар. Ви це знаєте. Та коли ще ви горите таке, то ви безсоромний злидар.

Я не певен, чи він замахнувся вдарити містера Мелла, чи містер Мелл замахнувся вдарити його, чи взагалі хтось із них намагався зробити це. Я незчужся, як увесь клас раптом скам'янів. Серед нас опинився містер Крікль, поруч з ним Тенгей, а в дверях стояли перелякані місіс і міс Крікль. Містер Мелл, поклавши лікті на пюпітр і сховавши голову в долонях, нерухомо сидів кілька секунд.

— Містере Мелл, — сказав містер Крікль, смикнувши його за руку; його шепіт цього разу був такий гучний, що Тенгей визнав за непотрібне повторювати його слова, — ви не забулись, я сподіваюся?

— Ні, сер, ні, — відповів вихователь, підводячи обличчя, похитуючи головою й дуже схвильовано потираючи руки. — Ні, сер, ні! Я спам'ятався, я... ні, містере Крікль, я не забувся, я... я спам'ятався, сер. Я... я хотів би, щоб ви згадали про мене трохи раніше, містере Крікль. Це... це... було б краще, сер, справдливніше, сер. Це... Це врятувало б мене від дечого, сер.

Містер Крікль суворо глянув на містера Мелла, поклав руку Тенгееві на плече, ступив ногою на якусь лаву й сів на парту. Все ще суворо дивлячись з висоти свого трону на містера Мелла, який хитав головою, потирав руки і був надзвичайно схвильований, містер Крікль звернувся до Стірфорса, кажучи:

— Ну, сер, якщо він не вдостоїв мене розбірливої відповіді, то кажіть ви, в чому річ.

Стірфорс деяку хвилину мовчав, гнівно і розлючено поглядаючи на супротивника. Пригадую, навіть і тоді я не міг утриматися від думки, який благородний вигляд мав Стірфорс і яким простим і незграбним здавався містер Мелл перед ним.

— Що він хотів сказати, говорячи про улюбленців? — мовив нарешті Стірфорс.

— Улюбленців? — повторив містер Крікль, і жили на його чолі швидко набрякли. — Хто говорив про улюбленців?

— Він, — сказав Стірфорс.

— Прошу, що ви хотіли цим сказати, сер? — вимагав містер Крікль, гнівно звертаючись до свого помічника.

— Я хотів цим сказати, містере Крікль, — відказав той тихо, — саме те, що я сказав: жоден учень не має права використовувати своє становище улюбленця, щоб зневажати мене.

— Зневажати вас? — спитав містере Крікль. — О, небо! Але дозвольте спитати вас, містер, як вас там... — тут містер Крікль схрестив руки, тримаючи палицю на грудях, і таким міцним вузлом зв'язав брови, що з-під них ледве видно було його маленькі очі, — хіба ж, говорячи про улюбленців, ви виявляли належну повагу до мене? До мене, сер, — сказав містер Крікль, раптом наближаючи до нього обличчя і знову відсуваючись назад, — до голови цього закладу, до вашого наймача!

— Це було нерозсудливо, сер, охоче визнаю, — сказав містер Мелл. — Я не зробив би цього, коли б зберіг рівновагу.

Тут втрутився Стірфорс:

– Потім він сказав, що я низький, а потім він сказав, що я бридкий, а тоді я назвав його злидарем. Коли б я зберіг рівновагу, то, мабуть, не назвав би його злидарем. Але я зробив це і готовий прийняти наслідки, що випливають з цього.

Мабуть і не розуміючи, чи випливають з цього якісь наслідки, я був дуже вражений його благородною промовою. Вражені були й інші хлопці, хоч жоден з них і слова не вимовив.

– Я здивований, Стірфорсе... хоч ваша щирість робить вам честь, – сказав містер Крікль, – робить вам честь, звичайно... Я здивований, Стірфорсе, мушу сказати, що ви змогли застосувати такий епітет до особи, яка служить і отримує платню у Салем-Гаузі, сер.

Стірфорс коротко розсміявся.

– Це не відповідь, сер, – сказав містер Крікль, – на моє зауваження. Я чекаю більшого від вас, Стірфорсе.

Коли вже містер Мелл здавався мені незграбним перед гарним хлопцем, то зовсім неможливо розповісти, яким незграбним здавався містер Крікль.

– Хай він спробує заперечити це, – сказав Стірфорс.

– Заперечити, що він злидар, Стірфорсе? – крикнув містер Крікль. – Він що, десь милостиню збирає, чи як?

– Коли він сам не збирає, то одна з його близьких родичок, – відповів Стірфорс. – Але це одне й те ж!

Він глянув на мене, а рука містера Мелла ніжно погладила мене по плечу. Зашарівшись і відчуваючи болючий жаль у серці, я підвів голову, але очі містера Мелла були прикуті до Стірфорса. Він усе ще лагідно потріпував мене по плечу, але дивився на нього.

– Коли ви чекаєте, містере Крікль, що я виправдаюся, – сказав Стірфорс, – і скажу, що я мав на думці, то я маю сказати тільки те, що його мати живе з милостині в богадільні.

Містер Мелл все ще дивився на нього, все ще лагідно гладив мене по плечу й прошепотів сам до себе, якщо я правильно почув:

– Так я й гадав!..

Містер Крікль звернувся до свого помічника з суворою гримасою й уданою ввічливістю:

– Тепер ви почули, що сказав цей джентльмен, містере Мелл. Будьте ласкаві, якщо це вас не обтяжить, заперечити йому перед усією школою.

– Він каже правду, сер, без усяких поправок, – відповідь містера Мелла пролунала серед мертвої тиші, – все, що він сказав – правда.

– Будьте такі ласкаві в такому разі оголосити прилюдно, прошу, – сказав містер Крікль, схилиючи голову набік і обводячи очима клас, – чи я колись знав про це до теперішнього моменту.

– Гадаю, що не знали напевно, – відказав вихователь.

– Ви знаєте, що ні, – сказав містер Крікль, – хіба не так, чоловіче?

– Я гадаю, що ви ніколи не вважали моє становище дуже добрим, – виказав помічник. – Ви знаєте, яке становище я маю і завжди займав тут.

– Я вважаю, якщо вже ви заговорили про це, – сказав містер Крікль, і жили на його чолі набрякли більше ніж завжди, – що ви взагалі займали не своє

місце і помилково вирішили, ніби тут школа для бідних. Містере Мелл, ми маємо розлучитись, якщо ви не заперечуєте. Що швидше, то краще.

– Немає більш слухного часу, – відповів містер Мелл, підводячись, – ніж тепер.

– Тим краще для вас, сер! – сказав містер Крікль.

– Прощаюся з вами, містере Крікль, і з вами всіма, – мовив містер Мелл, оглядаючи кімнату, і знову легенько поляскав мене по плечу. – Джеймсе Стірфорсе, найкраще, що я можу вам побажати, – це щоб ви колись відчули сором за свій сьогоднішній вчинок. А тепер я волів би бачити вас ким завгодно, але не другом мені чи будь-кому, хто мене цікавить.

І знову він поклав руку мені на плече. А потім, взявши флейту й кілька книжок з пюпітра, залишивши ключ для свого наступника, він вийшов зі школи з усім своїм майном під пахвою. Містер Крікль тоді з допомогою Тенгея оголосив промову, в якій він подякував Стірфорсу за оборону (хоч, може, занадто палку) незалежності і респектабельності Салем-Гаузу і закріпив свої слова, потиснувши Стірфорсові руку, а ми тричі гукнули «ура» – не певний, на чю честь, але, мабуть, на честь Стірфорса. Я палко приєднався до цих вигуків, хоч почувався дуже зле. Потім містер Крікль висік Томмі Тредльса, бо той плакав, а не радів з приводу вибуття містера Мелла. Після того хазяїн повернувся до свого дивана чи ліжка, одним словом, до того місця, звідки приїшов.

Ми лишилися самі і, пригадую, збентежено поглядали один на одного. Мене ж гризло сумління за мою участь у тому, що сталося, і ніщо не могло мене втримати від сліз, крім страху, що Стірфорс, який часто поглядав на мене, міг визнати це нетовариським вчинком чи, краще сказати, ознакою неповаги, зважаючи на різницю у віці і моє ставлення до нього, і тому я побоювався виявити почуття, що мучили мене. Він дуже гнівався на Тредльса і казав, що надзвичайно радий, що Томмі висікли.

Бідолашний Тредльс, пройшовши стадію лежання головою на парті і втішаючи себе цілим товпищем скелетів, сказав, що йому наплювати! Містера Мелла гірше скривдили!

– Ах ти ж, дівчисько! Хто ж це скривдив його? – спитав Стірфорс.

– Як це хто? Ти, – відповів Тредльс.

– Що я зробив? – перепитав Стірфорс.

– Що ти зробив? – відказав Тредльс. – Образив його почуття та позбавив його служби.

– Його почуття? – зневажливо повторив Стірфорс. – Почуття недовго його мучитимуть, будь певний. Вони в нього не такі делікатні, як у тебе, сер Тредльс! А щодо служби – чудова це була служба, еге ж? Так ти гадаєш, я не збираюся написати додому і подбати, щоб йому вислали грошей? Рюмсало!

Ми вирішили, що цей намір Стірфорса – дуже шляхетний. Мати його була вдовою і, як розповідали, ладна була зробити майже все, що він попросить. Ми всі надзвичайно раділи, що Тредльс дістав такого відкоша, і підносили Стірфорса до небес. Особливо зраділи ми, коли він повідав нам, що все це він зробив виключно для нас, заради нас і що самовіддано врятував нас від великої ганьби.

Але мушу зазначити, що вночі, коли я почав своє чергове оповідання, мені кілька разів почулася флейта містера Мелла. А коли нарешті Стірфорс втомився і я ліг спати, то звуки флейти сумно бриніли навколо мене, а я був у відчаї.

Я незабаром забув містера Мелла, зайнятий Стірфорсом, який без усяких книжок (він начебто знав усе на пам'ять) керував кількома класами, доки не знайшли нового вихователя. Новий вихователь прибув з класичної школи, і перед тим, як взятися за виконання своїх обов'язків, обідав один день у вітальні, де був відрекомендований Стірфорсу. Стірфорс цілком схвалив його і сказав нам, що він — хлопець хоч куди! Хоч я і не дуже зрозумів, які наукові досягнення мались на увазі під цим компліментом, я став дуже поважати його і не мав сумнівів щодо його великих знань, хоч цей учитель, на відміну від містера Мелла, ніколи не звертав уваги на мене.

Тільки ще одну подію в цьому семестрі пригадую я на тлі щоденного шкільного життя. Пригадую її з багатьох причин.

Одного вечора, коли ми були вже в страшенному отупінні і містер Крікль жажливо лютував серед нас, ввійшов Тенгей і за своїм звичаєм гучно заявив: — Відвідувачі до Копперфілда!

Вони з містером Кріклем обмінялися кількома словами з приводу того, що це за відвідувачі та до якої кімнати провести їх. Під час цієї розмови я, згідно зі звичаєм, стояв і чекав на подальші накази, хоч мало не зомлів від здивування. Нарешті мені наказали піти задніми східцями і передягтися в чисте, а потім іти до їдальні. Я виконав цей наказ тремтячи і так швидко, що я і не підозрював раніше, що можу так. Підійшовши до дверей їдальні, я подумав, що то може бути моя мати — перед тим я думав побачити містера чи міс Мердстон — я відсмикнув руку від дверної ручки і зупинився, щоб стримати ридання. Нарешті я наважився ввійти.

Спершу я не побачив нікого і тільки почув, що хтось натискає на двері; я зазирнув туди і побачив, на моє здивування, містера Пеготті й Гема. Вони махали мені капелюхами і штовхали один одного до стінки. Я не міг стримати сміху, але більше від радості побачити їх, ніж від їхнього вигляду. Ми дуже щиро потисли один одному руки, я сміявся і сміявся, і нарешті мусив добути хустинку і витерти очі!

Містер Пеготті (скільки пригадую, він впродовж усього візиту так і не закривав рота) дуже розчулився, побачивши це, і підштовхнув Гема, щоб той мовив хоч слово.

— Не журіться, мастере Деві! — мовив Гем, скалячи зуби. — Ого, як же ви росли!

— Справді, виріс? — спитав я, витираючи очі. Я плакав не з якоїсь відомої мені причини, просто чомусь розплакався, побачивши старих друзів.

— Чи вирости, мастере Деві? Ще й як вирости! — сказав Гем.

— Ще й як вирости! — підтримав містер Пеготті.

Я знову розсміявся, бо вони пересміювалися. Потім ми всі троє реготали, аж доки я не відчув загрозу знов заплакати.

— Чи не знаєте ви, як мамине здоров'я, містере Пеготті? — спитав я. — І як здоров'я моєї любої старої Пеготті?

— Як і завжди, — сказав містер Пеготті.

— А маленька Ем'лі, а місіс Геммідж?

— Все як завжди, — відповів містер Пеготті.

Ми помовчали. Містер Пеготті, щоб порушити ніяковість мовчання, витяг зі своїх кишень двох солідних омарів і велетенського краба, ще й здоровенний мішок з креветками, і поклав усе Гемові в руки.

— Бачите, — сказав містер Пеготті, — ми знали, що ви не відмовлялися смакувати такі ласощі, коли були з нами. Отож ми дозволили собі... Старенька зварила їх, їй-бо, вона це зробила. Місіс Геммідж їх зварила. Авжеж, — повільно сказав містер Пеготті, ймовірно, він хотів зачепитися саме за цю розмову, бо іншої теми він ще не знайшов, — місіс Геммідж, еге ж, саме вона ж таки й зварила їх!..

Я висловив подяку, і містер Пеготті глянув на Гема, бажаючи допомоги, але той стояв над мішком з молюсками і дурнувато всміхався. Тому старий повів далі:

— Прибули ми, бачте, з погожим вітром і з припливом на одному з ярмутських човнів до Гревсенда. А сестра моя — вона написала мені назву оцього місця і ще написала, що коли мені доведеться приїхати до Гревсенда, так щоб я сюди прийшов і спитав мастера Деві, і передав від неї уклін, і чемно побажав би йому всього найкращого, і переказав би, що всі в родині здоровенькі, їй-бо! А маленька Ем'лі, бачте, вона напише моїй сестрі, коли я повернуся, що я вас бачив, і що ви, мовляв, здоровенькі, і отак у нас вийде справжнісінька карусель.

Я мусив трохи поміркувати, поки добрав, що саме розумів містер Пеготті під цим порівнянням: він мав на увазі замкнене коло повідомлень. Тоді я щиро подякував йому і сказав, явно зашарівшись, що сподіваюся, маленька Ем'лі теж змінилася від тих часів, коли ми збирали мушлі й камінці на березі.

— Вона стає справжньою жінкою, ось воно як, — сказав містер Пеготті, — спитайте його.

Він казав про Гема, який аж засяяв від радощів над своїм мішком креветок.

— А яке в неї личко гарненьке! — сказав містер Пеготті, сяючи, мов свічка.

— А як вчиться! — підтримав Гем.

— А як вона пише! — гукав містер Пеготті. — Літери в неї чорні, як смола. І такі здоровенні, що ви їх побачите хоч за милю.

Було надзвичайно любо дивитись, яким захватом проймався містер Пеготті, згадуючи свою маленьку улюбленицю. Ось стоїть він знову переді мною, його грубе волохате обличчя промениться радісною любов'ю і гордістю, що їх я неспроможний змалювати. Його чесні очі сяють і виблискують, ніби щось ясне горить в їхніх глибинах. Його широкі груди задоволено здіймаються. Його міцні довгі руки мимоволі стискаються. Слова свої він підкреслює руками правої руки, яка здається мені, такому малюкові, величезним молотом.

Гем був так само захоплений, як і він. Мабуть, вони багато більше розповіли б про неї, якби їх не збентежив несподіваний прихід Стірфорса. Він, побачивши, що я в кутку розмовляю з двома незнайомцями, урвав свою пісеньку й сказав:

— Я не знав, що ви тут, юний Копперфілде!

Справді, зазвичай гостей приймали в іншій кімнаті.

Стірфорс пройшов повз нас до виходу.

Чи то від гордості, що в мене є такий друг, як Стірфорс, чи то бажаючи пояснити йому, як пощастило мені мати такого друга, як містер Пеготті, але я зупинив його. Боже мій, як виразно я пригадую все це, таке далеке. Я сором'язливо сказав:

— Почекайте, Стірфорсе, будь ласка. Це — два ярмутські рибалки, дуже милі, добрі люди, родичі моєї няньки; вони приїхали з Гревсенда побачитися зі мною.

— Та невже? — спитав Стірфорс, повертаючись. — Радий бачити їх. Доброго здоров'я!

У нього була приємна манера поводитися з людьми — легка й весела, але не пихата. Щось чарівне було в ньому. Я й досі вважаю, що ця його манера, його жвавий розум, його чудовий голос, його гарне обличчя, фігура та якась природжена привабливість (що нею володіють небагато людей) — все це додавало йому дивної сили, якій природно було коритись і якій небагато людей можуть протистояти. Я не міг не помітити, як він їх причарував, і як вони начебто відкрили йому свої серця.

— Ви повідомте моїх рідних, будь ласка, містере Пеготті, коли надсилатимете того листа, що містер Стірфорс дуже добрий до мене, і я не знаю, що робив би тут без нього.

— Дурниці! — сказав Стірфорс, сміючись. — Не треба казати нічого подібного!

— А якщо містер Стірфорс колись приїде до Норфолка або Суффолка, містере Пеготті, — вів я далі, — коли я там буду, то готуйтеся до того, що я привезу його до Ярмута, якщо він дозволить, подивитися ваш будинок. Ви ніколи не бачили такого гарного будинку, Стірфорсе. Він зроблений з барки!

— Зроблений з барки? Та невже? — спитав Стірфорс. — Оце гідний будинок для такого бравого моряка!

— Отож так воно і є, сер, отож так воно і є, сер, — підтакнув Гем, скалячи зуби. — Маєте рацію, юний джентльмене. Мастереві Деві, їй-бо, джентльмен має рацію. Для бравого моряка! Правильно! Таким він і є!

Містер Пеготті радів не менше за свого племінника, хоча скромність заважала йому так голосно схвалювати цей особистий комплімент.

— Гарзд, сер, — сказав він, уклонився, кашлянув і обсмикнув кінці краватки на грудях. — Дякую, сер, на доброму слові. Я роблю все, що можу зробити в своєму житті, сер!

— Найкраща людина не може зробити більше, містере Пеготті, — сказав Стірфорс. Він уже дізнався його прізвище.

— Присягаюся, що й ви робите те саме, сер, — говорив містер Пеготті, похитуючи головою, — і робите це добре, дуже добре! Дякую, сер! Я дуже вдячний вам, сер, що ви такі привітні до мене. Я простий чоловік, сер... але я готовий до послуг... принаймні, я сподіваюся, що готовий до послуг, ви мене розумієте. Будинок мій неабиякий палац, сер, але все в ньому до ваших послуг, якщо ви колись завітаєте з мастером Деві. Я — справжній слимак, атож, — сказав містер Пеготті. Цим він хотів сказати, що посувається вперед дуже повільно, бо йому якось треба було перелізти до іншого речення. — Але я вам обом бажаю всього найкращого! Щастя бажаю вам!

Гем підтримав ці слова, і ми якнайтепліше попрощалися з ними. Цього вечора я мало не спокусився розповісти Стірфорсу про гарненьку маленьку

Ем'лі, але я не наслідуювся вимовити її ім'я, бо дуже боявся, що він сміятиметься з мене. Пригадую, що я довго збентежено міркував про слова містера Пеготті, що вона стає справжньою жінкою. Але я вирішив, що то дурниці!

Ми потайки перенесли молюсків, або ласощі, як скромно назвав їх містер Пеготті, до нашої кімнати. Цього вечора ми мали чудову вечерю. Але Тредльсові й тут не пощастило. Навіть і з вечері не міг він посмакувати, як усі інші. Вночі він занедужав від крабів, його напхали всякими ліками в такій кількості, що Демпл (батько якого був лікарем) сказав, ніби цієї кількості вистачило би вбити коня. А за те, що не зізнався, він дістав різок і додатково шість розділів грецької Біблії.

Кінець семестру я пригадую як безладну суміш повсякденної боротьби за життя; літо скінчилось і змінилось на осінь, пригадую морозні ранки, коли тільки дзвоник виганяв нас з ліжок, пригадую холодне повітря темних ночей, коли дзвоник заганяв нас у ліжка; вечірній клас, тьмяно освітлений і погано опалюваний; ранковий клас, що був справжнім льодовником; пригадую чергування вареної яловичини і смаженої яловичини, вареної баранини і смаженої баранини; пригадую купу бутербродів, подряпаних підручників, потрісканих грифельних дощок, сльозами залитих зошитів, різок, лінійок, тягань за волосся, дощовитих неділь, поганих пудингів; і над усім — брудну атмосферу чорнил!

Проте я добре пам'ятаю, як далекі канікули здавалися цяткою, що потім почала наблизитися до нас. Спочатку ми рахували місяці, потім перейшли на тижні, а там і на дні. Тоді я почав побоюватися, що за мною нікого не пришлють. А коли я довідався від Стірфорса, що за мною таки пришлють, і що я напевне поїду додому, то мене почало мучити сумне передчуття, що до того часу я зламаю собі ногу. Жаданий день мав прийти за три тижні, за тиждень, на цьому тижні, післязавтра, завтра, сьогодні, цього вечора... і нарешті я опинився в ярмутському диліжансі та їхав додому.

Погано спав я в ярмутському диліжансі, багато плутаних снів бачив я там. Але коли я прокидався між цими снами, земля за вікном була майданчиком для ігор у Салем-Гаузі, я чув удари батога, але то не містер Крікль шмагав Тредльса, то кучер поганяв коней.

VIII. МОЇ КАНІКУЛИ.

ОСОБЛИВО ОДИН ПРИЄМНИЙ ВЕЧІР

Удосвіта диліжанс зупинився перед якимсь готелем. То був не той готель, де жив мій приятель-лакей. Мене відвели до гарненької спальеньки з намальованим на дверях дельфіном. Мені було дуже холодно, хоч мене почастували гарячим чаєм перед жарким каміном у вітальні. Я був дуже радий лягти в дельфінове ліжко, загорнутися з головою в дельфінову ковдру і заснути.

Містер Баркіс, візник, мав приїхати за мною вранці, о дев'ятій годині. Я прокинувся о восьмій, трохи запаморочений, бо мало спав уночі, і був готовий у дорогу ще до призначеного часу. Містер Баркіс зустрів мене так, немов

п'яти хвилин не минуло після нашої останньої подорожі, немов я тільки-но зайшов до готелю розміняти шестипенсовик чи зробити якусь таку дуже швидко справу.

Щойно я зі своєю скринєю опинився у візку, візник вліз на передок, ледача коняка почвாலала звичною дорогою.

— Ви маєте дуже добрий вигляд, містере Баркіс, — сказав я, гадаючи, що йому приємно це почути.

Містер Баркіс потер собі щоку рукавом і потім замислено на нього подивився, немов сподівався побачити там якісь сліди свого гарного вигляду. Нічим іншим він не відгукнувся на мій комплімент.

— Я виконав ваше доручення, містере Баркіс, — сказав я, — я написав до Пеготті.

— Ага! — сказав містер Баркіс.

Вигляд у нього був насуплений, відповідав він без задоволення.

— Хіба ж не треба було цього робити, містере Баркіс? — спитав я після нетривалого вагання.

— Чого саме? — перепитав містер Баркіс.

— Переказувати ваше доручення!

— Переказати може й слід було, — відказав містер Баркіс, — але цьому й край!

Не розуміючи, що саме має він на думці, я перепитав:

— Край, містере Баркіс?

— Нічого з того не вийшло, — пояснив він, скося поглядаючи на мене. — Нема відповіді!

— А хіба ви чекали на відповідь, містере Баркіс? — спитав я, широко розкриваючи очі. Це проливало нове світло на речі.

— Коли чоловік каже, що він має намір, — відказав містере Баркіс, знову поглядаючи на мене, — то це однаково, як сказати, що чоловік чекає на відповідь.

— Отож, містере Баркіс?

— Отож, — сказав містер Баркіс, знову підводячи погляд до вух своєї коняки, — чоловік цей чекає на відповідь і досі.

— А ви з нею говорили про це?

— Ні... ні, — замріяно пробурмотів містер Баркіс. — Чого там мені говорити з нею про це? Я з нею двох слів не сказав. Не збираюсь я говорити з нею про це.

— Ви хотіли б, щоб я це зробив, містере Баркіс? — нерішуче спитав я.

— Можете їй сказати, якщо хочете, — містер Баркіс знову глянув на мене, — що Баркіс чекає на відповідь. Скажіть ви... як її звуть?

— Як її звуть?

— Еге ж! — містер Баркіс кивнув головою.

— Пеготті!

— Це її ім'я чи прізвище?

— О, це не ім'я! Її ім'я — Клара.

— Та невже? — спитав містер Баркіс.

Здається, ця обставина дала йому широкий простір для міркувань, деякий час він роздумував і мрійливо насвистував.

– Гаразд! – вирішив він нарешті. – Скажіть ви їй: «Пеготті, Баркіс чекає на відповідь». А вона вам, мабуть, скаже: «Відповідь на що?» А ви їй скажіть: «На те, про що я вам писав!» «А що саме?» – скаже вона. «Баркіс має намір!» – скажете ви...

Цю свою надзвичайно майстерну промову містер Баркіс супроводив міцним штовханом мені в бік. Після того він нахилився над своєю шакою і більше до цієї теми не повертався. Але за півгодини він витяг з кишені грудку крейди і написав на передку: «Клара Пеготті» – мабуть, щоб не забути.

Ах, як дивно було їхати додому, що не був уже моїм домом. Усе, на що я дивився, нагадувало мені щасливий давній дім; він здався мені сном, що ніколи більше не насниться. Дні, коли ми з матір'ю і Пеготті були однією сім'єю і ніхто не втручався в наше життя, всю дорогу поставали в моїй пам'яті. Смуток сповнював мене, я не мав певності, що буду радий опинитися там. Може, краще б мені лишатися в іншому місці й забути свій дім у товаристві Стірфорса. Але шляху назад не було, і незабаром я опинився перед нашим будинком, де оголені старі ясені похитували незчисленими руками у зимовому повітрі, де руїни старих гракових гнізд гойдалися під вітром.

Візник скинув мою скриню перед ворітьми саду і від'їхав геть. Я пішов стежкою до будинку, поглядаючи на вікна і на кожному кроці боячись побачити в одному з них містера чи міс Мердстон. Але жодного обличчя не було видно. Я знав, як відчиняти двері нашого будинку без стуку, і тихо та несміливо ввійшов усередину.

Бог знає, спогади з яких ранніх років збудив у мені голос моєї матері, що я почув його, коли підійшов до нашої старої вітальні. Якусь тиху пісеньку наспівувала вона. Мені здається, що ще лежачи немовлям в її обіймах, чув я цю колискову. Мотив був новий для мене, але водночас такий знайомий, що сповнював моє серце по вінця; ніби друг якийсь повернувся після довгої відсутності!

Самотньо і задумливо муркотіла вона свою пісню, тому я вирішив, що вона сидить наодинці. Нечутно ввійшов я до кімнати. Мати сиділа біля вогню, заколисуючи немовля, поклавши його крихітні рученята собі на шию. Очі її дивилися на нього, співала вона для нього. Більше нікого в кімнаті справді не було.

Я заговорив. Вона схопилася з місця й скрикнула. Але побачивши мене, вона назвала мене любим Деві, своїм рідним хлопчиком. Матуся вийшла на середину кімнати назустріч мені, стала навколішки, поцілувала мене, поклала мою голову собі на груди біля маленької істоти, що лежала там, притулила руки немовляти до моїх вуст.

Я хотів би вмерти. Я хотів би вмерти тоді, з цим почуттям у серці. Я більше був підготовлений до неба, ніж будь-коли після цього.

– Це твій брат, – сказала моя мати, пестячи мене. – Деві, хлопчику мій гарний! Бідолашна моя дитинко!

І вона цілувала мене знову й знову, пригортаючи до себе. Пеготті вбігла до кімнати, впала поруч з нами і на чверть години очманіла від радості.

Виявилося, що на мене не чекали так скоро, бо візник прибув раніше, ніж зазвичай. Виявилося також, що містер і міс Мердстон пішли в гості до сусідів і не повернуться до ночі. Я ніяк не міг сподіватись на це. Я ніколи не вважав

можливим, що ми знову будемо втрюх, ніким не потурбовані. На деякий час мені здалося, ніби давні дні повернулися до нас.

Ми пообідали разом біля каміна. Пеготті хотіла служити нам, але моя мати не дозволила їй і посадила обідати з нами. Мені поставили мою стару тарілку з коричневим малюнком войовничого моряка, що пливе під усіма вітрилами, – тарілку, що її Пеготті переховувала десь за моєї відсутності, тарілку, яку Пеготті не дозволила б розбити, як вона казала, і за тисячу фунтів стерлінгів. Мені дали мій старий кухоль з написом «Деві», мої старі ніжик і виделку, якими неможливо було порізатися.

Ми сіли до столу, і я вирішив, що настав слушний час поговорити з Пеготті про містера Баркіса. Та не встиг я закінчити перше речення, як вона почала сміятись і затулила обличчя фартушком.

– Пеготті, – спитала мати. – У чому річ?

Та Пеготті нестримно сміялась і не дозволяла матері відсмикнути фартушок від свого обличчя, сиділа так, ніби заховала голову в мішок.

– Що ви робите, дурненька? – спитала моя мати, сміючись.

– Ох, клятий чоловік! – крикнула Пеготті. – Він хоче одружитися зі мною.

– Це була б дуже добра пара для вас! А що, хіба ні? – спитала мати.

– Ох, я й не знаю, – відказала Пеготті. – Не питайте в мене про це. Я б за нього не пішла, навіть коли б він увесь був із золота зроблений. Та я ні за кого не йшла б заміж.

– Тоді чому ж ви йому не скажете про це, смішна ви істото? – спитала мати.

– А як же я йому скажу? – мовила Пеготті, визираючи з фартушка. – Він мені ніколи й слова не говорив про це. Він це не наважується зробити. Якби насмілився він мені сказати хоч слово про це, я б йому такого ляпаса вліпила!..

Її власне обличчя було таким червоним, яким тільки взагалі може бути обличчя. Раз у раз закривалася вона знову фартушком і трусилася від припадків реготу. Тільки після двох чи трьох таких випадків спромоглася вона почати обід.

Я помітив, що матуся моя, хоч і посміхалася, коли Пеготті поглядала на неї, але стала серйозна й замислена. Вперше помітив я, як вона змінилась. Обличчя її було все ще гарне, але змучене турботами та занадто вже тендітне. Її тоненька й біла рука здавалася мені майже прозорою. Але інша зміна в ній вразила мене найбільше: в її поведінці з'явилася тривога та хвилювання. Згодом вона мовила, ніжно поклавши свою руку на руку старої служниці:

– Пеготті, люба, ви ж не збираєтесь іти заміж?

– Хто? Я, мем? – відказала Пеготті, витріщивши очі. – Боронь боже, ні!

– Не тепер? – боязко спитала мати.

– Ніколи! – скрикнула Пеготті.

– Не кидайте мене, Пеготті! Залиштеся зі мною. Це вже недовго триватиме, мабуть! Що я робитиму без вас?

– Щоб я залишила вас, дорога моя! – вигукнула Пеготті. – Та ні за що в світі! І чого це така думка з'явилася в вашій дурненькій голівці? – як бачите, Пеготті частенько говорила з моєю матір'ю, як з дитиною.

Але мати нічого не відповідала, лише подякувала нянці, й Пеготті заторохтіла далі:

– Щоб я залишила вас? Хотіла б я на себе подивитися тоді! Щоб Пеготті пішла геть від вас? Хотіла б я тоді спіймати її на гарячому! Ні, ні, ні! – Пеготті трясла головою, схрестивши руки. – Вона цього не зробить, люба моя! Хоч у цьому домі є деякі кішки, які були б дуже задоволені в такому разі, але вона їм такої приємності не зробить. Я залишуся біля вас, доки не стану старою каргою. А коли я стану зовсім глухою, кривою, сліпою та беззубою, коли з мене вже не буде жодної користі й навіть провин на мене не можна буде скидати, тоді я почвалаю до свого Деві і попрошу його прийняти мене!

– І тоді, Пеготті, – встав я у розмову, – я буду щасливий побачити вас і прийму, як королеву!

– Благослови вас бог, серденько мое! – скрикнула Пеготті. – Я знаю, що ви це зробите!

І вона заходилася цілувати мене, заздалегідь дякуючи за гостинність. Потім вона знову закрила голову фартушком і знову розсміялася, згадавши про містера Баркіса. Потім вона поколикала немовля. Потім вона зібрала посуд зі столу, а потім перевдягла чепчик і сіла працювати зі своєю скринькою, рулеткою і недогарком свічки, як колись.

Ми сиділи біля вогню і весело розмовляли. Я розповів їм, який суворий вихователь містер Крікль, і вони дуже співчували мені. Я розповів їм, який чудовий хлопець Стірфорс, як він опікувався мною. І Пеготті заявила, що з охотою пройде пішки десятки миль, аби побачити його. Немовля прокинулось, я взяв його на руки і з любов'ю колисав. Коли дитинка знову заснула, я притулився до матері, за старим, давно забутим звичаєм, і сидів, обійнявши її за талію, схиливши палаюче обличчя на її плече. Знову її прекрасні кучері спадали на мене – пригадую, я порівнював їх з янгольськими крилами. Я справді був дуже щасливий!

Сидячи так, споглядаючи вогонь та уявляючи всякі дивні картини на розпечених жаринках, я майже повірив, що ніколи не виїздив звідси. Здавалося мені, що містер і міс Мердстон були лише химерними картинками у вогні, які зникнуть, коли загасне полум'я. Здавалося мені, що в пам'яті моїй нема нічого справжнього, крім моєї матері, Пеготті й мене.

Пеготті штопала якусь панчохоу, поки видно було, потім вона натягла панчохоу на ліву руку, наче рукавичку, взяла голку в праву руку, готова знову штопати, коли полум'я спалахне яскравіше. Не можу добрати, чиї то панчохи завжди штопала Пеготті, звідки брався такий невичерпний запас панчіх, що потребували штопання? Відколи пам'ятаю себе, вона завжди займалася саме цим рукоділлям і ніколи жодним іншим.

– Цікаво мені знати, – сказала Пеготті, яка іноді раптом починала цікавитися найнесподіванішими речами, – що сталося з двоюрідною бабцею Деві?

– Боже мій, Пеготті, – мати моя навіть підвелася від здивування, – які дурниці ви говорите!

– Та мені справді цікаво знати, мем, – наполягала Пеготті.

– Але чому ця особа спала вам на думку? – спитала моя мати. – Хіба ж нема нікого іншого в світі?

– Не знаю вже, як це сталося, – відповіла Пеготті. – Може, я така вже дурна, але думки мої ніколи не можуть обирати слухних людей. Люди

пригадуються мені і забуваються, або зовсім не пригадуються і не забуваються, як їм заманеться. Цікаво мені знати, що з нею сталося!

— Химерна ви жінка, Пеготті, — відповіла моя мати. — Можна подумати, ніби ви хочете, щоб вона приїхала до нас ще раз.

— Боронь боже! — скрикнула Пеготті.

— А коли так, то не говоріть про такі страшні речі, — сказала моя мати. — Міс Бетсі замкнулася в своїй хатині над морем і залишиться там. У всякому разі мало ймовірно, щоб вона потурбувала нас знову.

— Ні! — замислено підтвердила Пеготті. — Ні, це зовсім неймовірно. Але цікаво мені знати, якщо вона помре, то чи залишить вона щось Девідові?

— Помилуй мене боже, Пеготті, — відказала мати, — яка ж ви дурна жінка! Та ви ж знаєте, що її образило саме навіть народження бідолашного хлопчика.

— Здається мені, що й тепер вона не схоче пробачити, — натякнула Пеготті.

— А чому б їй тепер хотіти пробачити йому? — трохи різко спитала моя мати.

— Тому що тепер у нього є братик, — промовила Пеготті.

Мати негайно заплакала і спитала, як насмілилася Пеготті сказати таку річ.

— Так хіба ж оце бідолашне невинне малюк в колісці заважало колись вам чи комусь іншому, ревнивиця ви! — сказала вона. — Краще вам вийти заміж за містера Баркіса, візника. Чому ви цього не зробите?

— Я б тоді зробила щасливою міс Мердстон, — зауважила Пеготті.

— Яке у вас погане ставлення до людей, Пеготті! — відповіла моя мати. — Ви заздрите міс Мердстон, як може заздрити хіба що така смішна істота, як ви. А ви хотіли б самі тримати у себе всі ключі та хазяйнувати в коморі? Це мене не здивувало б. Адже ви знаєте, що вона це робить тільки через свою добрість і з найкращими намірами. Ви це знаєте, Пеготті, ви це добре знаєте!

Пеготті промимрила щось подібне до «знаємо ми ці найкращі наміри». Вона вважала, що тут вже забагато добрих намірів.

— Я знаю, на що ви натякаєте, злючко, — сказала мати. — Я розумію вас чудово, Пеготті! Ви це знаєте, і мені дивно, чому ви не згораєте від сорому. Не змінюйте тему і вже не викручуйтеся, зараз ми говоримо про міс Мердстон. Хіба ж ви не чули, як вона раз у раз повторює, що, на її думку, я занадто безтурботна і занадто...

— Гарненька, — додала Пеготті.

— Хай хоч і так, — відказала моя мати, стримуючи усмішку, — і коли вона така дурненька, що говорить ці речі, то хіба ж слід мені дорікати їй за це?

— Ніхто так не каже, — зазначила Пеготті.

— Ще б пак, сподіваюся, що ні! — відказала моя мати. — Хіба ж ви не чули, як вона раз у раз повторює, що з цієї причини хоче звільнити мене від різноманітних турбот, бо я, на її думку, не пристосована, і я справді думаю, що наряд чи я пристосована до них. І хіба ж вона день і ніч не метушиться в будинку... І хіба ж вона не робить усе і не залазить в усякі місця — до вугільного льоху, до комори і ще не знаю куди, в не дуже приємні місця... і невже ви станете вигадувати, ніби це вона не з любові робить?

— Я нічого не вигадую, — сказала Пеготті.

– Вигадуєте, Пеготті, – заперечила моя мати. – Більше нічого ви і не робите. Ви весь час вигадуєте. Ви тішитесь своїми вигадками, і коли ви говорите про добрі наміри містера Мердстона...

– Я ніколи не говорила про них, – заперечила Пеготті.

– Ні, Пеготті, – відказала моя мати. – Але ви вигадуєте! Ось про що я вам говорю. Це найгірше, що ви робите. Вам подобається вигадувати. Я оце сказала, що зрозуміла вас, і ви це самі бачите. Коли ви говорите про добрі наміри містера Мердстона й удаєте, ніби зневажаєте їх (бо в глибині свого серця ви не зневажаєте, Пеготті), то ви не гірше за мене знаєте, які ці наміри добрі і як виявляє він їх в усьому! Коли здається, що він буває суворим з певною особою, Пеготті, – ви розумієте, і Деві теж, певно, розуміє, що я не натякаю ні на кого з присутніх, – то він це робить тільки для блага цієї певної особи. Він справді любить певну особу, бо він любить мене і діє він так виключно для добра певної особи. Він краще за мене вміє розуміти всі речі. Я бо дуже добре знаю, що я слабка і легковажна істота, а він – твердий, суворий, серйозний чоловік. І я йому завдаю, – тут сльози закапали з очей моєї матері, – я йому завдаю багато болю. І мені слід бути дуже вдячною і коритися йому навіть у своїх думках. І коли я не роблю цього, Пеготті, то я дорікаю сама собі і розгублююся, і не знаю, що мені робити.

Пеготті занурила підборіддя в п'ятку панчохи і мовчки дивилася на полум'я в каміні.

– Так ось, Пеготті, – сказала моя мати, змінюючи тон, – не будемо сваритися, бо я цього не витримаю. Ви – справжній друг мій, якщо взагалі є в мене ще друзі у цьому світі. І коли я називаю вас смішною істотою або ще чимсь таким, Пеготті, то я лише хочу сказати, що ви – мій вірний друг і завжди були, від того самого вечора, коли містер Копперфілд уперше привіз мене сюди, а ви вийшли до воріт привітати мене.

Пеготті не забарилася з відповіддю і ратифікувала угоду дружби, обійнявши мене так міцно, як ніколи. У той час я не розумів, чому сталася така бєсіда, але зараз я певний, що добра жінка завела всю цю добру розмову тільки для того, щоб моя мати могла втішитися перемогою в невеличкій суперечці. Спосіб цей виявився дуже дієвим – пригадую, що мати в той вечір вже не сумувала, а Пеготті кидала на неї менше стурбованих поглядів.

Коли ми попили чаю, викинули попіл з каміна і зняли нагар зі свічок, я прочитав Пеготті розділ з книжки про крокодилів, як спогад про старі часи. Книжку цю витягла вона зі своєї кишені; ймовірно, що вона її завжди носила з собою. А потім ми заговорили про Салем-Гауз, що змусило мене знову згадати про Стірфорса, а спогади про нього були улюбленим предметом моїх розмов. Дуже щасливі були ми. Цей вечір, що йому судилося назавжди закрити цей том мого життя, ніколи не зникне з моєї пам'яті.

Майже о десятій годині ми почули рипіння коліс. Всі ми позскакували з місць. Мати моя поспішно сказала, що вже пізно, а міс Мердстон вважає, що дітям треба рано лягати спати і, мабуть, мені краще йти до ліжка. Я поцілував її та пішов із свічкою нагору, доки вони не встигли ввійти. Коли я йшов до тієї спальні, де я був колись ув'язнений, моїй дитячій уяві здалося, що вони принесли з собою додому холодне повітря, яке здуло, мов пушинку, давній домашній затишок.

Ніяково було мені вранці йти вниз снідати, бо я не бачив містера Мердстона з того самого дня, як вчинив свій пам'ятний злочин. Але я не мав іншого виходу. Разів два чи три, повернувшись на півдорозі та навшпиньках утікши до своєї кімнати, я нарешті таки зійшов і з'явився у вітальні.

Він стояв перед камином спиною до вогню, а міс Мердстон розливала чай. Коли я ввійшов, він твердо глянув мені в обличчя, але ніяк інакше не реагував на мій прихід.

Після секундного вагання я підійшов до нього і вимовив:

— Прошу пробачити мені, сер! Я дуже шкодую про свій вчинок і сподіваюся, що ви пробачите мені.

— Радий чути, що ти шкодуєш, Девіде, — відказав він.

Рука, що він подав мені, була саме та, яку я вкусив. Я мимоволі затримав погляд на червоній смужці на ній. Але я почервонів ще більше, ніж та смужка, побачивши зловісний вираз його обличчя.

— Як ваше здоров'я, мем? — звернувся я до міс Мердстон.

— Ах, боже мій! — зітхнула міс Мердстон, простягаючи мені чайну ложку замість пальців. — Як довго триватимуть канікули?

— Місяць, мем!

— Від якого дня?

— Від сьогодні, мем.

— О! — мовила міс Мердстон. — Отже, один день уже минув!

Вона завела календар канікул і щоранку викреслювала по одному дню. Вона робила це насуплено, доки не дійшла до десяти, але, перейшовши до двозначних чисел, почала виявляти ознаки надії, а ближче до кінця стала навіть жартівлива.

Саме в цей перший день я мав нещастя нагнати на неї (хоч взагалі їй не властива була така слабкість) дикого жаху. Я ввійшов до кімнати, де сиділа вона з моєю матір'ю. Немовля, якому було лише кілька тижнів, лежало на руках моєї матері. Дуже обережно я взяв його до себе на руки. Раптом міс Мердстон так несамовито скрикнула, що я мало не впустив дитину.

— Люба моя Джейн! Що сталося? — скрикнула мати.

— Боже мій! Claro, чи ви бачите? — вигукнула міс Мердстон.

— Що, моя люба Джейн? — спитала моя мати. — Де?

— Він схопив її! — крикнула міс Мердстон. — Хлопець схопив дитинку!

Вона тремтіла від переляку, але якось знайшла в собі сили скочити до мене і забрати дитинку з моїх рук. Після цього вона зомліла і стала така слабка, що їй мусили дати вишневої наливки. Очунявши, вона урочисто заборонила мені торкатися мого брата, що б там не було! А бідолашна моя мати, якій хотілося зовсім протилежного, слабко підтримала заборону, кажучи:

— Безперечно, ви маєте рацію, моя люба Джейн!

І ще один випадок стався, коли це любе немовля — воно справді любе було для мене, бо ж у нас була одна мати — стало невинною причиною гніву міс Мердстон. Ми сиділи втрьох, і мати моя, дивлячись в очі немовляти, що лежало в неї на руках, сказала:

— Деві! А йди-но сюди! — і глянула мені в очі.

Я побачив, як міс Мердстон відклала свої чотки.

— Кажу вам, — ніжно мовила мати, — вони цілком схожі. Мабуть, вони схожі на мої. Здається, в них мій колір. Але як же дивно вони схожі!

— Ви про що говорите, Кларо? — спитала міс Мердстон.

— Моя люба Джейн, — пролепетала мати, трохи збентежена різким тоном цього питання, — я думаю, що очі немовляти і Деві зовсім схожі.

— Кларо! — заявила міс Мердстон, гнівно схоплюючись з місця. — Ви іноді буваєте цілковитою ідіоткою!

— Моя люба Джейн, — спробувала була протестувати мати.

— Цілковитою ідіоткою, — повторила міс Мердстон. — Хто інший міг би порівнювати дитинку мого брата з вашим хлопцем? Вони зовсім несхожі! Вони абсолютно різні! Вони явно не схожі між собою з усіх поглядів! Сподіваюся, що вони назавжди будуть несхожі! Не можу я сидіти тут і слухати такі порівняння.

По цих словах вона гордо подалася геть, грюкнувши дверима за собою.

Коротко кажучи, міс Мердстон не любила мене. Коротко кажучи, мене там не любив ніхто, навіть я сам. Бо ті, що любили мене, не могли виявляти цього, а ті, що не любили мене, виявляли це так наочно, що я завжди болюче почувався неадекватним, незграбним і дурним.

Я відчував, що вони ніяковіли через мене не менше, ніж я через них. Коли я входив до кімнати, де вони сиділи, розмовляючи, то якась хмара затьмарювала обличчя моєї матері, хоч перед тим вона здавалася веселою. Коли містер Мердстон був у найкращому гуморі, я псував його. Коли міс Мердстон була в найгіршому гуморі, я робив його ще гіршим. У мене вистачало розуму втямити, що моя мати завжди спокувала це. Вона боялася розмовляти зі мною, бути ласкавою зі мною, бо такою поведінкою могла образити їх і отримати після цього чергову нотацію. Вона не тільки безнастанно боялась образити їх сама, вона боялася, що і я можу їх чимсь образити, і варто мені було ворухнутись, як вона стурбовано стежила за їхніми поглядами. Тому я вирішив якомога менше зустрічатися з ними. Багато довгих зимових годин висиджував я в своїй непривітній спальні, загорнувшись в маленьке пальто і заглибившись у книжку, прислухався, як у церкві б'є годинник.

Вечорами я іноді приходив до Пеготті на кухню. Там я почувався зручно і не боявся бути самим собою.

Але жоден з цих способів утішитися не був схвалений у вітальні. Мене все ще вважали необхідним засобом для виховання моєї бідолашної матері, тому її додатковим випробуванням було позбавлення мене права відлучатись.

— Девіде, — заявив містер Мердстон якимось після обіду, коли я за своїм звичаєм збирався залишити кімнату, — я з сумом помічаю, що у вас понурий характер.

— Хнюпиться, наче ведмідь! — підтвердила міс Мердстон.

Я стояв мовчки, схиливши голову.

— Так ось, Девіде, — вів далі містер Мердстон, — понура впертість — найгірший з усіх характерів.

— А щодо цього хлопця, — зазначила його сестра, — то в нього характер найупертіший і найзапекліший з усіх, які я будь-коли бачила! Гадаю, моя люба Кларо, навіть ви мусили б помітити це!

– Прошу пробачення, моя люба Джейн, – пролепетала мати, – але чи ви цілком певні... ви, мабуть, пробачите мені, моя люба Джейн... що ви розумієте Деві?

– Мені соромно було б, Кларо, – відказала міс Мердстон, – коли б я неспроможна була розуміти цього хлопця, чи будь-якого іншого хлопця. Я не претендую на глибокодумність, але в мене є здоровий глузд!

– Без сумніву, моя люба Джейн, – сказала мати, – ви надзвичайно чудово розумієте все!

– Ох, люба, не треба! Будь ласка, не кажіть цього, – гнівно вставила міс Мердстон.

– Але я певна, що це так, – доводила моя мати. – І кожен знає, що це так! Я стільки разів знаходила цьому підтвердження, що вже мала нагоду переконатися, тож ніхто не може бути більш певний у цьому, ніж я. І тому я говорю з щирою покірністю, моя люба Джейн, запевняю вас!

– Скажімо, що я не розумію хлопця, Кларо, – відказала міс Мердстон, перебираючи маленькі ланцюжки на зап'ясті. – Погодимось, якщо хочете, що я зовсім не розумію його. Він занадто глибокий для мене! Але, мабуть, розум мого брата спроможний якось проникнути в глибини цього характеру? І здається, брат мій саме про це говорив, коли ми, не дуже делікатно, перервали його.

– Я гадаю, Кларо, – сказав містер Мердстон низьким суворим голосом, – що в такому питанні можуть бути кращі й безсторонніші судді, ніж ви.

– Едварде, – несміливо відповіла моя мати, – ви, звичайно, кращий за мене суддя в усіх питаннях. Це стосується і вас, і Джейн. Я тільки сказала...

– Ви тільки сказали щось слабке і нерозсудливе, – мовив він. – Спробуйте не робити цього більше, моя люба Кларо, і стежте за собою.

Мати поворушила губами, ніби відповідаючи: «Так, мій любий Едварде», але вголос вона не сказала нічого.

– Я казав, Девіде, – продовжив містер Мердстон, повертаючи голову і жорстко дивлячись прямо на мене, – що з сумом відзначаю ваш понурий характер. Я не можу допустити, щоб перед моїми очима розвивався такий характер, не спробувавши поліпшити його. Ви мусите намагатися, сер, виправити свій характер. Ми мусимо намагатися виправити його заради вас.

– Прошу пробачення, сер, – пролепетав я. – Я не хотів бути понурим, коли повернувся додому.

– Не думайте врятуватися брехнею! – так люто відказав він, що мати моя мимоволі підвела тремтячі руки, немов збираючись стати між нами. – Через свою понурість ви замикаєтесь у своїй кімнаті. Ви сидите в своїй кімнаті, коли вам слід бути тут. Знайте, що тепер, раз і назавжди, я вимагаю, щоб ви були тут, а не там! Далі я вимагаю, щоб ви були слухняні. Ви мене знаєте, Девіде. Я змушу вас це зробити!

Міс Мердстон хрипко хихикнула.

– Я вимагаю шанобливого й слухняного ставлення до мене, – він вів далі, – і до Джейн Мердстон, а також до вашої матері. Я не дозволю, щоб якась дитина для своєї втіхи уникала цієї кімнати, ніби заразливої. Сідайте!

Він наказав мені, немов собаці, і я покорився, наче собака.

– І ще одна річ, – сказав він. – Я помітив, що ви прихильні до низького і простого товариства. Ви не повинні товаришувати зі слугами. Кухня вас не виправить, а вам треба в багатьох відношеннях виправитись. Я не кажу нічого про жінку, яка підбурює вас. Бо ви, Кларо, – звернувся він тихіше до моєї матері, – завдяки давнім взаєминам і давно вкоріненим примхам, маєте слабкість поважати її – слабкість, яку ми досі ще не подолали.

– Це абсолютно неймовірна помилка! – скрикнула міс Мердстон.

– Я тільки кажу, – закінчив він, звертаючись до мене, – що не схвалюю вашої прив'язаності до такого товариства, як міс Пеготті. Цьому треба покласти край! Тепер, Девіде, ви зрозуміли мене, і ви знаєте, які будуть наслідки, коли ви не коритиметеся мені до найменшої дрібниці.

Я це знав добре – мабуть, краще, ніж він гадав, бо йшлося про мою матір, – і я корився йому до найменшої дрібниці. Я більше не замикався у своїй кімнаті. Я більше не шукав притулку в Пеготті. Сумно сидів я день за днем у вітальні, нетерпляче чекаючи, поки настане ніч і можна буде лягти спати.

Як силував я себе, сидячи в одній і тій самій позі година за годиною, боячись ворухнути ногою чи рукою, щоб міс Мердстон не почала скаржитись (а вона це робила з найдрібнішого приводу) на мою непосидючість; боячись оком блимнути, щоб мій погляд не здався їй незадоволеним або збентеженим, а це стало б за новий привід до скарг на мене. Як нестерпно було прислухатися до стукотіння годинника; стежити за сталевими чотками міс Мердстон; міркувати, чи одружиться вона колись, а якщо одружиться, то з яким саме нещасним чоловіком; лічити кахлі на пічці; блукати поглядом по стелі, між візерунків і закарлючок на шпалерах.

Які то були прогулянки вздовж брудних шляхів у зимову негоду, коли я, самотній, ніс в собі цю вітальню з міс Мердстон – жахливий тягар, дарований мені долею, безупинний кошмар наяву, ярмо, що придушувало мій розум.

Які то були обіди, де я, мовчазний і приголомшений, сидів за столом, повсякчас відчуваючи, що є тут зайві виделка й ніж – мої, зайвий апетит – мій, зайві тарілка й стілець – мої, зайва людина – я.

Які то були вечори, коли запалювали свічки, і я мусив зайнятися чимсь, але не наважуючись читати цікаву книжку, мучився над карколомними арифметичними завданнями; коли таблиці мір і ваги складались у пісню на мотив «Пануй, Британіє» або «Годі суму»; коли я ніяк не міг їх вивчити, бо вони входили в одне вухо й вислизали з іншого. Як важко було мені стримувати позіхання і протистояти дрімоті; як раптово я підхоплювався, коли випадково засинав; як не діставав я відповіді на свої нечасті запитання; яким порожнім місцем я був, що його ніхто не помічав, але що кожному заважало; яким великим порятунком було для мене чути, як міс Мердстон вітає дев'яту годину і наказує мені йти спати.

Отак тяглися канікули, аж допоки одного ранку міс Мердстон сказала:

– Ось уже й останній день пройшов! – і дала мені останню за ці канікули чашку чаю.

Я відїздив без суму. Я був на межі одуріння, але трохи бадьорився, думаючи про зустріч із Стірфорсом, хоч за ним бачилася мені зловісна постать містера Крікля. Знову містер Баркіс з'явився перед ворітьми, знову міс Мердстон

застережливо проказала: «Кларо!», коли мати схилилася наді мною, щоб по-прощатися.

Я поцілував її і свого маленького братика і дуже зажурився. Але я журився не тому, що від'їжджаю, бо між нами було провалля, ми й без того були розлучені щодня. І не обійми її живі ще й досі в моїй пам'яті, хоч як пристрасно обіймала вона мене. Ні, я найжвавіше пригадую те, що сталося потім.

Уже в екіпажі почув я, що вона гукає мене. Вона стояла сама біля садової огорожі, простягаючи до мене своє немовля. Була холодна тиха погода. Жодна волосина на материній голові, жодна складка на її вбранні не ворушилася, коли вона пильно дивилася на мене, підіймаючи свою дитину.

Отак я втратив її. Отак я бачив її потім у своїх снах у школі — мовчазну постать біля мого ліжка, що пильно дивиться на мене, простягаючи своє немовля.

ІХ. НЕЗАБУТНІЙ ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

Я оминаю все, що трапилося в школі, аж до річниці мого народження в березні. Не пам'ятаю нічого, крім того, що Стірфорс був іще чудовіший, ніж будь-коли. Він мав залишити школу в кінці цього семестру, якщо не раніше; він здавався мені ще натхненнішим і незалежнішим, ніж колись; але крім цього, я не пам'ятаю нічого. Основна подія, якою позначений цей час у моїй пам'яті, немов поглинула всі менш важливі спогади.

Мені навіть важко повірити, що минуло повні два місяці між моїм поверненням до Салем-Гаузу і цим днем мого народження. Тільки розумом сприймаю я, що так воно мало бути, інакше я був би переконаний, що одна подія без усякого проміжку йшла слідом за другою.

Як добре я пам'ятаю, що то був за день. Я знову вдихаю туман, що висів над тією місцевістю; бачу іній крізь туман; відчуваю, як вкрите інеєм волосся липне до моїх щік; дивлюся на темний клас, в якому подекуди мерехтять свічки в туманному ранку, дихання хлопців парою виходить з вуст, учні дмухають на пальці, тупотять ногами по підлозі.

Це трапилося після сніданку. Щойно ми повернулися до класу з майданчика, містер Шарп увійшов, кажучи:

— Девіда Копперфілда кличуть до вітальні.

Я чекав на кошик з подарунками Пеготті і аж спалахнув від радості при цьому повідомленні. Хлопці почали мене просити не забути їх при розподілі ласощів, коли я жваво зіскочив з лави.

— Не поспішайте, Девіде, — сказав містер Шарп. — Часу досить, мій хлопче, не поспішайте.

Мене мав би здивувати зворушений тон, яким він говорив, коли б я мав час подумати про це. Але я похапцем побіг до вітальні. Там знайшов я містера Крікля, що сидів за сніданком, поклавши перед собою палицю й газету, і місіс Крікль з відкритим листом у руці. Але ніякого кошика там не було.

— Девіде Копперфілде, — сказала місіс Крікль, відводячи мене до дивана й сідаючи поруч зі мною. — Я хочу поговорити з вами цілком відверто. Я маю щось розповісти вам, дитя мое.

Я, звичайно, глянув на містера Крікля. Але той, не дивлячись на мене, похитав головою і припинив зітхання величезним тостом із маслом.

— Ви занадто юний, щоб розуміти, як щодня змінюється світ. Але ми всі мусимо пізнати це, Девіде, дехто з нас — змалку, дехто з нас — під старість, дехто з нас — впродовж цілого свого життя.

Я серйозно глянув на неї.

— Коли ви виїздили з дому наприкінці канікул, — сказала місіс Крікль після короткого мовчання, — чи всі у вас вдома були здорові? — вона знову помовчала. — Ваша мама була здорова?

Я затремтів, сам не знаючи чому, і все ще серйозно дивився на неї, навіть і не намагаючись відповісти.

— Бо, — провадила вона далі, — з великим жалем мушу сказати вам, цього ранку я почула, що ваша мама дуже хвора.

Туман виріс між мною і місіс Крікль, в якусь хвилину постать її заколихалась у ньому. Потім я відчув, як палаючі сльози струмлять по моему обличчю, і все знову опинилося на своєму місці.

— Вона дуже небезпечно хвора, — додала вона.

Я знав уже все.

— Вона померла!

Не було потреби казати мені цього. Ще до цих слів я розпачливо заплакав і відчув себе сиротою у неосяжному світі.

Місіс Крікль була дуже добра до мене. Вона затримала мене там на цілий день і часом лишала наодинці. Я плакав, змучений засинав, прокидався і плакав знову. Коли не міг уже більше плакати, я почав міркувати. І тоді найтяжче стискалося моє серце, ніщо не було спроможне вгамувати мого болючого смутку.

Думки мої не були зосереджені на нещасті, що тяжіло на моему серці, але блукали довкола нього. Я думав про те, як тихо в нашому замкненому будинку. Я думав про немовлятко, що (як сказала місіс Крікль) занедужало і, мабуть, теж помер. Я думав про могилу мого батька на кладовищі біля нашого будинку, про те, як моя мати лежатиме там під тим, таким знайомим мені, деревом. Коли мене лишали на самоті, я ставав на стілець і дивився в дзеркало — які червоні в мене очі і яке смутне у мене обличчя. Коли минуло кілька годин, я почав міркувати, чи вже справді в мене скінчилися сльози, бо на те було схоже, і про що я почну думати посеред цього нещастя, коли наближуся додому — бо я мав їхати додому на похорон. З жалем відзначаю, що пишався увагою, яку виявляла до мене решта хлопців, бо в своєму горі я став дуже важливою особою.

Якщо будь-коли дитина вражена була широкою тугою, то це був саме я. Але пригадую, що ця увага якось задовольняла мене, коли я походжав по майданчику для ігор цього вечора, а всі хлопці сиділи в класі. Їхні погляди крізь вікна давали мені відчуття відзначеності, тож я набирав смутнішого вигляду і починав ступати повільніше. Коли навчання скінчилось і вони вийшли та заговорили зі мною, я вирішив не задирати носа перед ними і поводитися так само, як і раніше.

Я мав їхати додому наступної ночі. Не в диліжансі, а в важкій кареті, що звалася «Фермер» і призначалася, головним чином, для сільських

подорожей на короткі відстані. Цього вечора я не розповідав історій з книжок, а Тредльс наполегливо змусив мене позичити в нього подушку. Не знаю, нащо він це зробив, бо в мене була власна подушка; але більше нічого він, сердега, позичити не міг, окрім, хіба, аркуша паперу, вкритого скелетами, що його він подарував мені на прощання для вгамування смутку і заспокоєння почуттів.

Другого дня я покинув Салем-Гауз. Тоді мені й на думку не спадало, що я залишаю це місце назавжди. Дуже повільно їхали ми цілу ніч і дісталися Ярмута тільки о дев'ятій чи о десятій годині вранці. Я шукав містера Баркіса, але його там не було. Замість нього до вікна карети підійшов гладкий веселий маленький стариган у чорному, з бантами потертих стрічок на колінах штанів, у чорних панчохах, у крислатому капелюсі.

Постукавши у вікно карети, він спитав:

— Мастере Копперфілд?

— Так, сер!

— Чи не підете ви зі мною, юний добродію, будь ласка, — сказав він, відчиняючи дверцята. — Я матиму приємність доставити вас додому.

Я подав йому руку, дивуючись, хто це такий, і ми пішли до крамниці на вузькій вулиці. На вивісці цієї крамниці було написано: «Омер — драпувальник, кравець, галантерейник, похоронна контора та ін.». То була тісна й задушлива крамниця, повна всякого одягу, готового і неготового, а в одному вікні повно було чоловічих і жіночих капелюхів. Ми зайшли до маленької приймальні позаду крамнички, де побачили трьох молодих жінок за роботою над безліччю чорних тканин. Матерія купую лежала на столі, маленькі шматки й обрізки вкривали всю підлогу. У кімнаті було жарко, тут панувала задушлива атмосфера теплого чорного крепу. Тоді я не знав, що то був за запах, але тепер знаю його добре.

Ці три молоді жінки дуже захоплені були своєю справою. Вони підвели голови глянути на мене, а потім знову заходилися працювати. Рука з голкою мельк-мельк-мельк. Водночас через вікно чути було ритмічне стукотіння молотка в майстерні по той бік маленького двору. Це стукотіння утворювало якусь одноманітну мелодію: ПАТ-тат-тат, ПАТ-тат-тат, ПАТ-тат-тат — і так безперестанку.

— Ну, — звернувся мій провідник до однієї з трьох молодих жінок, — як іде робота, Мінні?

— Ми закінчуємо вчасно, — весело відказала та, не підводячи голови. — Не бійся, тату!

Містер Омер зняв свого крислатого капелюха і сів, відсапуючись. Він був такий огрядний, що мусив деякий час віддихатися, аж тоді він спромігся вимовити:

— Це добре!

— Тату, — грайливо сказала Мінні. — І чого це ти товстішаєш?

— Та й сам не знаю, доню, — задумливо відказав він. — Така вже в мене комплекція.

— Ти такий, бач, веселий чоловік, — сказала Мінні. — Ти так на все легко дивишся!

— Немає сенсу дивитися на речі інакше, люба, — відповів містер Омер.

– Авжеж, ні, – відказала дочка. – Ми тут усі веселенькі, слава богу! Правда ж, тату?

– Сподіваюся, доню, – сказав містер Омер. – Ну, тепер я вже віддихався та, мабуть, зніму мірку з цього юного школяра. Чи не зайдете ви до крамниці, мастере Копперфілд?

Задовольняючи прохання містера Омера, я пішов за ним. Він показав мені купу костюмів і додав, що вони найвищої якості та найкраще підходять для жалоби за батьками. По тому він почав вимірювати мене з усіх боків і записувати заміри до книжки. Занотовуючи, він звернув мою увагу на свої записи, на кілька фасонів, що, за його словами, «щойно увійшли у моду», і на кілька інших фасонів, які, за його словами, «щойно вийшли з моди».

– От на цьому ми часто втрачаємо чимало грошей, – сказав містер Омер. – Але фасони – наче людські істоти. Вони з'являються – ніхто не знає коли, чому і як. І вони зникають – ніхто не знає коли, чому і як. Так само, як життя людське, на мою думку, коли дивитися з цього погляду.

Я був занадто засмучений, щоб підтримувати розмову на цю тему, та, мабуть, вона була б вищою за моє розуміння й за інших обставин також. Містер Омер завів мене назад до кімнати, важко дихаючи на ходу.

Потім він гукнув комусь під карколомними східцями за дверима:

– Принесіть чаю і бутербродів!

Якийсь час потому, доки я оглядався довкола, міркував і прислуховувався до шарудіння крепу в кімнаті та до пісні молотка по той бік двору, з'явилися чай і бутербродна таця. Виявилось, що вони призначені мені.

Упродовж кількох хвилин містер Омер дивився на мене. Я не дуже багато уваги звертав на сніданок, бо чорні речі довкола зіпсували мені апетит. Нарешті містер Омер мовив:

– Я вже давно знайомий з вами, мій юний друже!

– Давно, сер?

– Все ваше життя, – відповів містер Омер. – Можу сказати, що навіть до початку вашого життя. Я раніше познайомився з вашим батьком. Він був на зріст п'яти футів дев'яти з половиною дюймів, а його могила глибиною п'ять футів двадцять дюймів.

– РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат, – почулось через двір.

– Його могила п'ять футів і двадцять дюймів, – люб'язно, з приємністю повторив містер Омер. – Я вже забув, чи то був його заповіт, чи її розпорядження!

– Ви не знаєте, що з моїм маленьким братиком, сер? – спитав я.

Містер Омер похитав головою.

– РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат.

– Він в обіймах своєї матері, – сказав той.

– О, бідолашне малятко! Він помер?

– Киньте думати про це, ви тут нічого зробити не зможете, – мовив містер Омер. – Так. Дитинка вмерла.

По цій звістці рани мої знову роз'ятрилися. Я майже не доторкнувся до сніданку, підійшов і поклав голову на інший стіл у кутку маленької кімнати. Мінні похапливо очистила цей стіл, щоб я не псував жалобних матеріял своїх сльозами. Ця гарненька добродушна дівчина м'яким рухом відгорнула

волосся з моїх очей. Але вона дуже раділа, що вчасно закінчила свою роботу, і так відрізнявся її настрій від мого.

Незабаром спів молотка припинився, привітний парубок пройшов через двір до кімнати. Він тримав молоток у руці, а рот його був повний цвяшків, і він мусив витягти їх звідти, перш ніж заговорити.

– Ну, Джореме, – сказав містер Омер, – як в тебе посувається робота?

– Усе гаразд, – відповів Джорем. – Зроблено, сер.

Мінні трохи зашарілась, а дві інші дівчини пересміхнулись одна з одною.

– Оце так! Ти працював при свічках учора ввечері, коли я сидів у клубі? Скажи мені? – спитав містер Омер, підморгнувши.

– Так, – відказав Джорем. – Ви ж обіцяли, що поїдемо гуляти разом, якщо закінчимо вчасно. Мінні зі мною... і ви.

– О! А я думав, що ви збираєтеся зовсім залишити мене на самоті, – сказав містер Омер і розсміявся, аж захлинувся.

– А коли ви були такі ласкаві, що пообіцяли це, – вів далі молодий чоловік, – так я і взявся до роботи гаряче, як бачите. Може, подивитесь, як воно?

– Добре, – сказав містер Омер, підводячись. – Любий мій, – він зупинився, звертаючись до мене, – чи не хотіли б ви побачити...

– Ні, батьку, – втрутилася Мінні.

– Я гадав, це йому буде приємно, моя люба, – сказав містер Омер. – Але, мабуть, ти маєш рацію.

Не знаю, як я зрозумів, що вони пішли дивитися саме на труну моєї любшої матері. Я ніколи не чув, як роблять труну. Я ніколи не бачив труни. Але якось зрозумів, що то був за стукіт. І коли молодий чоловік увійшов, я напевно знав, що він робив перед тим.

Отже, робота була закінчена. Двоє дівчат, чиїх імен я не чув, зчистили нитки й обрізки зі свого вбрання і вийшли до крамниці прибрати її та чекати на замовників. Мінні залишилася запакувати зроблене і покласти роботу в два кошики. Вона працювала навколішках і наспівувала чудову мелодію. Джорем – я не мав сумніву, що то був її наречений – підійшов і крадькома поцілував її (він начебто зовсім не зважав на мене). Він сказав, що батько її пішов за екіпажем, а тому він мусить поспішати, щоб підготуватися до поїздки. Потім він знову вийшов. Вона поклала наперсток і ножиці в кишеню, акуратно застромила голку з чорною ниткою в блузку й жвавенько почала вбирати пальто перед дзеркалом, в якому я побачив її задоволене обличчя.

Я спостерігав усе це, сидячи за столом у кутку, спершись головою на руку й міркуючи про зовсім інші речі. Екіпаж незабаром підїхав до крамниці, туди спочатку поклали кошики, потім посадили мене, а потім сіли ті троє. Пригадую, то було щось середнє між легким екіпажем і возом для перевезення фортепіано. Цей екіпаж був пофарбований у темний колір, запряжений чорним конем з довгим хвостом. Місця там було досить для нас усіх.

Не думаю, що будь-коли у своєму житті переживав я такі дивні почуття, як тоді, коли сидів з ними (тепер я, звичайно, мудріший) і пригадував, що в них за робота, і бачив, як радіють вони поїздки. Я не гнівався на них, скоріше я боявся їх, ніби був кинутий між істотами, з якими я зроду не мав нічого спільного. Вони були в дуже веселому гуморі. Старий сів попереду, щоб правити, а двоє молодих сіли позаду нього. Коли він звертався до них, вони

нагиналися вперед і кожний зі свого боку заглядав в його масне обличчя; здавалося, вони дуже люблять його. Іноді вони звертались і до мене, але я зіщулювся в своєму кутку, приголомшений взаємними залицяннями і жартами, хоч і не дуже шумливими, і майже дивуючись, що ніхто не карає їх за черствість серця.

Коли вони зупинилися нагодувати коней, поїсти, попити і пожартувати, я ні до чого не міг торкнутись і не порушив свій піст. А коли ми дісталися до нашого дому, я зіскочив якнайшвидше з екіпажа, щоб не бути в їхньому товаристві перед цими священними вікнами, що дивилися на мене, немов сліпі. Даремно міркував я колись, що саме змусить мене заплакати вдома — варто було лише побачити вікно кімнати моєї матері і сусіднє вікно, що за кращих часів було моїм.

Не встиг я дійти до дверей, як опинився в обіймах Пеготті. Вона ввела мене до будинку. Не могла вона стримати свого горя, побачивши мене, але незабаром опанувала себе і почала говорити пошепки, ходити навшпиньки, ніби побоюючись стурбувати померлу. Я зрозумів, що вона давно не лягала в ліжку. Вночі вона сиділа, тихо пильнуючи. Поки її бідолашна люба красуня буде поверх землі, сказала Пеготті, ніколи вона не покине її!

Містер Мердстон не звернув на мене жодної уваги, коли я ввійшов до вітальні. Він сидів біля каміна, мовчки плачучи, зігнувшись у своєму кріслі. Міс Мердстон працювала за бюро, укритим листами та паперами: вона простягла мені свої холодні кінчики пальців і залізним шепотом спитала, чи зняли з мене мірку для жалобного костюма.

— Так, — відповів я.

— А твої сорочки? — спитала міс Мердстон. — Ти їх привіз додому?

— Так, мем! Я привіз додому весь свій одяг.

То були всі слова втіхи, що їх подарувала мені її твердість. Не маю сумніву, що вона знаходила вишукане задоволення в можливості з цієї нагоди демонструвати своє так зване самовладання, свою твердість, свій здоровий глузд і весь диявольський каталог бездушних якостей. Вона особливо пишалася тим, що повернулася до справ; і тепер, коли вона все зводила до пера й чорнила, ніщо не могло зворушити її. Всю решту цього дня і потім від ранку до ночі вона сиділа за столом і захоплено дряпала твердим пером, говорила суворим шепотом, не ворущачи жодним м'язом на обличчі і не помякшуючи жодного звуку свого голосу.

Брат її іноді брався до книжки, але, як я міг побачити, ніколи не читав. Він інколи розкривав книжку й дивився в неї, ніби читаючи, але впродовж цілої години не перегортав жодного аркуша, а потім кидав її та починав походжати по кімнаті. Годину за годиною сидів я, схрестивши руки, стежив за ним і лічив його кроки. Він дуже нечасто звертався до сестри і ніколи — до мене. В усьому нерухомому будинку він здавався єдиною рухомою річчю, якщо не зважати на маятники годинників.

Цими днями перед похороном я дуже мало бачив Пеготті. Тільки проходячи сходами, я завжди знаходив її біля кімнати, де лежали моя мати зі своїм немовлям. Та ще кожної ночі приходила вона до мене й сиділа біля узголів'я, доки я не засну. За день чи два перед похороном — здається, то було за день чи два, але я мало тямив у той важкий час і не міг відзначати його хід — вона

завела мене до кімнати. Пригадую лише, що під білим покривалом на ліжку в чистій і свіжій кімнаті лежало те, що здавалося мені втіленням урочистої тиші, яка панувала в нашому будинку. А коли Пеготті спробувала легенько відгорнути покривало, я скрикнув: «О, ні! О, ні!» — і схопив її за руку.

Якби похорон відбувся учора, то й тоді я не міг би пам'ятати його чіткіше. Я пам'ятаю навіть повітря в кращій вітальні, де стояв я біля дверей, яскраве полум'я в каміні, блиск вина в графинах, візерунки на склянках і тарілках, легкий солодкий аромат пирога, запах сукні міс Мердстон і наші чорні вбрання. Містер Чілліп у кімнаті, він підходить побалакати зі мною.

— Як здоров'ячко мастера Девіда? — ласкаво запитує він.

Я не в змозі відповісти, що почувуюся дуже добре. Я простягаю йому руку, і він затримує її в своїй долоні.

— Боже мій! — каже містер Чілліп, лагідно посміхаючись, з теплою іскоркою в очах. — Наші маленькі друзі зростають навколо нас. Вони зростають так, що ми й незчуємось, як! Правда ж, мем?

Це він звертається до міс Мердстон, яка не відповідає нічого.

— Це велике досягнення, мем! — наполягає містер Чілліп.

Міс Мердстон відповідає хіба що гримасою і сухим кивком. Містер Чілліп, знякловівши, відступає в куток, тягнучи мене за собою, і більше не розкриває рота.

Я зауважую це тому, що я зауважую все навколо, а не тому, що турбуюся про себе. І ось починає бити дзвін, містер Омер та інші підходять підготувати нас. Як уже давно розповідала мені Пеготті, в цій кімнаті зібралися ті, хто йшли за труною мого батька на те саме кладовище.

Ось містер Мердстон, наш сусід містер Грейпер, містер Чілліп і я. Коли ми підходимо до дверей, носії зі своїм вантажем уже в саду; вони йдуть перед нами стежкою, повз ясені, через ворота, до кладовища, де я так часто літніми ранками слухав співи пташок.

Ми стоїмо навколо могили. День здається мені інакшим від усіх інших днів, навіть світло не таке, як завжди, — сумніше, ніж зазвичай. Тут панує урочиста тиша, яку ми принесли з дому разом з тим, що покоїться тепер у землі. Ми стоїмо з непокритими головами, і я чую голос священика, що звучить на відкритому повітрі тихо, але виразно й просто: «Я є воскресіння й життя, каже Господь»; потім я чую схлипування. І я бачу серед юрби ту добру й вірну служницю, що її з усіх живих людей на землі я люблю найбільше; моє дитяче серце певне — одного дня бог скаже їй схвальні слова.

Тут багато знайомих облич — облич, що я їх бачив у церкві, коли спостерігав; облич, що вперше побачили мою матусю, коли вона приїхала до села в усій своїй юній красі. Я не звертаю на них уваги, — я не переймаюсь нічим, тільки своїм горем, — а все ж таки я бачу і впізнаю їх усіх, і навіть помічаю, як Мінні стоїть позаду і сяючими очима дивиться на свого коханого, що стоїть біля мене.

Усе закінчилося, могила засипана, ми повертаємося додому. Перед нами стоїть наш будинок, такий гарний і незмінний, так міцно пов'язаний у моїх спогадах з молодістю тієї, що померла. І вся моя журба — ніщо перед журбою, яку навював на мене будинок. Але мене ведуть далі; містер Чілліп розмовляє зі мною; і коли ми приходимо додому, він підносить воду до моїх вуст; і коли

я прошу в нього дозволу піти до своєї кімнати, він відпускає мене з якоюсь жіночою ніжністю.

Усе це, кажу я, сталося, наче тільки вчора. Події пізнішого часу відплили від мене до берегів, де знайшли собі притулок усі забуті речі; але ця подія стоїть, немов висока скеля в океані.

Я знав, що Пеготті прийде до мене в мою кімнату. Святкова тиша цього часу (день так нагадував неділю, я й забув сказати про це) пасувала до нашої настрою. Вона сіла біля мене на моє маленьке ліжко і, тримаючи мою руку та інколи підносячи її до своїх вуст, інколи пестячи своїми долонями (так, мабуть, заколисувала вона мого братика), розповіла мені в звичайній своїй манері про все, що трапилося.

— Вона нездужала, — казала Пеготті, — вже давно. Якась стурбована була, нещаслива. Як народилося немовля, то спочатку їй ніби покращало, але що не день, то більше вона слабшала і згасала. Вона любила сидіти наодинці та при цьому частенько плакала. Але потім, коли з'явилось маля, стала йому співати — так ніжно й тихо, що одного ранку мені здалося, ніби той голос линув на небеса... Потім дедалі більше вона ставала несміливою, боязкою. І гнівне слово було для неї, наче удар. Але зі мною вона була такою, як завжди. Вона була незмінна до своєї дурної Пеготті, любя моя дівчинка...

Тут Пеготті зупинилась і ніжно поплескала по моїй руці.

— Востаннє я бачила її такою, як за старих часів, у той вечір, коли ви повернулися додому, любий мій. Того дня, коли ви поїхали геть, вона сказала мені: «Я ніколи більше не побачу мого любого синочка. Серце віщує мені. Так воно і буде, я знаю». Вона намагалася збадьоритися після цього. І частенько, коли вони дорікали їй за нерозсудливість та легковажність, вона не зважала. Але було вже надто пізно. Вона так і не сказала своєму чоловікові того, що розповіла мені — вона боялася сказати це комусь іншому — аж до однієї ночі, трохи більше тижня до того, як це трапилося: тоді вона сказала йому: «Мій любий, здається, я помираю».

— «Тепер мені легше, Пеготті», — сказала вона мені, коли я вклала її в ліжко тієї ночі. — «Він поволі звикне до цього, бідолашний, — щодня більше звикатиме, а днів лишилося вже небагато; тоді все минеться. Я дуже втомилася. Коли я засну, посидьте біля мене, не залишайте мене. Благослови боже обох моїх дітей. Хай захистить і допоможе бог моему осиротілому синові». Після цього я вже не покидала її, — казала далі Пеготті. — Вона часто розмовляла з отими двома, що внизу, бо вона любила їх, — вона не могла не любити кожного, хто був біля неї, — але коли вони відходили від її ліжка, вона завжди поверталася до мене, ніби спокій був там, де її Пеготті, і ніколи не могла заснути без мене. Останнього вечора вона поцілувала мене і сказала: «Якщо моє немовля теж помре, Пеготті, то хай вони покладуть його в мої обійми й поховають нас удвох» (так і зробили, бо бідолашне маля пережило її тільки на один день). «Хай мій любий хлопчик піде з нами до місця нашого упокоєння, — промовила вона, — і скажіть йому, що його мати, лежачи тут, благословила його не один раз, а тисячі разів».

Знову Пеготті помовчала, знову ніжно поплескала мене по руці.

— Було вже дуже пізно вночі, — вела далі Пеготті, — коли вона попросила в мене пити; ковтнувши води, вона посміхнулася мені так терпляче, любя

моя!.. так гарно.. Зайнялося на сході, сонце зійшло, і вона розповіла мені, яким добрим і уважним до неї завжди був містер Копперфілд, яким рідним він був для неї, як говорив він їй, коли вона сумнівалася в собі, що любляче серце – краще й міцніше, ніж мудрість, і що він щасливий бути з нею. «Пеготті, моя любя, – сказала вона тоді, – притуліть мене ближче до себе, – бо вона була дуже слабка, – покладіть свою добру руку мені під голову, – сказала вона, – і поверніть мене до себе, бо ваше обличчя відходить кудись далеко, а я хочу, щоб воно було близько». Я зробила, як вона просила – о, Деві! – час настав, коли здійснилися мої слова за першої розлуки з вами: вона щаслива була покласти свою відолашну голівоньку на плече своєї дурної буркотливої старої Пеготті. І вона вмерла, ніби дитинка заснула...

Так закінчилася оповідь Пеготті. Від тієї хвилини, як я довідався про смерть моєї матері, зникли мої спогади про те, якою вона була останнім часом. Від того самого моменту я пригадую її тільки молодою матір'ю мого раннього дитинства, яка любила накручувати на палець свої світлі кучері і в присмерку танцювати зі мною у вітальні. Розповідь Пеготті ніяк не могла повернути мене до її останніх днів. Міцно вкоренився у моїй голові образ ранніх років. Може, це смішно, але це правда! Смертю своєю проторувала вона собі шлях до тихої, безтурботної юності і витіснила все інше.

Мати, що лежала в могилі, була матір'ю моїх перших дитячих років; маленька істота в її обіймах – то був я сам, такий, як колись, навіки заспокоєний на її грудях.

Х. МНОЮ НЕХТУЮТЬ, А ЗГОДОМ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ

Першою справою міс Мердстон після дня похорону було зробити Пеготті попередження, що за місяць її звільняють. Хоч Пеготті дуже не подобалася б служба тут, але я певний, що вона трималася б за неї заради мене і не погодилася б піти звідси й до найкращого місця в світі. Вона сказала мені, що ми мусимо розлучитись, і повідомила, чому саме. Обоє ми дуже зажурилися.

Щодо мене чи мого майбутнього, то ніхто не казав про це жодного слова, не робив жодного кроку. Вони були б щасливі, насмілюся сказати, коли могли б і мене звільнити з попередженням за місяць. Якось я наважився спитати міс Мердстон, коли я маю повернутися до школи; вона холодно відповіла, що, мабуть, я зовсім не повернуся туди. Більше мені нічого не казали. Нам із Пеготті дуже хотілося довідатися, що збираються зробити зі мною. Але жоден з нас не міг здобути про це жодних відомостей.

У моєму становищі сталась одна зміна, яка хоч і позбавила мене великих неприємностей у той час, та могла зробити моє життя неприємнішим у майбутньому. Але я неспроможний був тоді як слід оцінити цю зміну. Ось у чому вона полягала. Пута, які сковували мене раніше, тепер були зовсім відпущені. Ніхто не вимагав від мене, щоб я стовбичив у вітальні. Навіть кілька разів, коли я сидів там, міс Мердстон гримасами вказувала, що мені слід іти геть. Ніхто не вимагав від мене уникати товариства Пеготті; аби тільки я не бентежив своєю присутністю містера Мердстона, то ніхто не шукав мене й не запитував про мене. Спочатку я повсякчас боявся, що він може знову взяти мое

виховання до свої рук або міс Мердстон присвятить себе цій справі; але незабаром я почав думати, що ці страхи безпідставні, і що я маю боятися хіба що зневаги.

Не думаю, що це відкриття завдало мені тоді багато болю. Я все ще не міг оговтатися після удару, що його завдала мені смерть моєї матері, мені байдужі були всі земні речі. Та все ж таки я пригадую, як часто міркував про те, що станеться зі мною, якщо мене більше ніде не навчатимуть і ніхто не дбатиме про мене. Я уявляв собі, як виросту занехаяним, брудним і марно житимуть на селі. Міркував я про можливості уникнути такої перспективи, подавшись кудись геть, далеко, мов герой одного з моїх улюблених оповідань, шукати щастя. Але то були скороминущі видіння, сни наяву, немовби намальовані чи написані на стіні моєї кімнати. Зникаючи, вони лишали по собі тільки голу стіну.

— Пеготті, — задумливо прошепотів я якось увечері, гріючи руки біля кухонної печі, — містер Мердстон любить мене ще менше, ніж колись. Він ніколи не любив мене дуже, Пеготті, але тепер він волів би зовсім не бачити мене, коли міг би це влаштувати!

— Мабуть, то він сумує, — сказала Пеготті, розчісуючи мені волосся.

— Ні, Пеготті, я теж сумую. Коли б я думав, що він тільки сумує, то я б зовсім і не замислився над цим. Але не в цьому річ. О, ні, не в цьому річ!

— Звідки ви знаєте, що не в цьому річ? — сказала Пеготті, помовчавши.

— О, він сумує зовсім інакше. Він сумує ось зараз, сидючи біля каміна з міс Мердстон. Але коли б я увійшов, Пеготті, то він не тільки сумував би.

— А що ще? — спитала Пеготті.

— Він би гнівався, — відповів я, мимоволі зображуючи його понуру гримасу. — Коли б він тільки сумував, то не дивився б на мене так. Ось я тільки сумую, але від цього я почувуюся навіть кращим.

Якийсь час Пеготті не казала нічого; я грів руки, мовчки, як і вона.

— Деві, — вимовила вона нарешті.

— Що, Пеготті?

— Я так намагалася, любий мій, всіма способами, що тільки могла вигадати — всіма можливими способами й всіма неможливими, коротко кажучи, — знайти згожу службу тут, у Блендерстоні. Але тут нема нічого такого, серденько!

— А що ж ви збираєтеся зробити, Пеготті, — зажурено спитав я, — чи не збираєтеся ви поїхати кудись шукати щастя?

— Мабуть, доведеться мені поїхати до Ярмута, — відказала Пеготті, — і там жити.

— А я боявся, що ви поїдете кудись далі, — сказав я, трохи розвеселившись, — і що я вже з вами не зустрінусь. А там я іноді бачитиму вас, моя люба стара Пеготті. Ви ж не на іншому краї світу будете!

— Зовсім навпаки, хай бог милує! — дуже схвильовано скрикнула Пеготті. — Доки ви будете тут, лялечко моя, я приїздитиму сюди кожен тиждень свого життя, щоб побачитися з вами. На один день щотижня, все життя.

Ця обіцянка зняла великий тягар з мого серця, але то було ще не все, бо Пеготті вела далі:

– Я їду, Деві, бачите, до мого брата: по-перше, погостювати знову два тижні, щоб був у мене час обдивитись і трохи очуняти. Так от я й думала, що ви, мабуть, тут тепер непотрібні, так чи не змогли б ви поїхати разом зі мною?

Якби хтось інший, крім Пеготті, хотів потішити мене в той час, то не знайшов би кращого способу, ніж отой план. Знову бачити ці чесні обличчя, що аж сяють привітністю до мене; відновити мирність милого недільного ранку, коли дзвони дзвонять, камені падають у воду і темні кораблі пробиваються крізь туман; блукати разом з маленькою Емлі, ділитися з нею своїми турботами і знаходити талісмани проти них у мушлях і камінцях на узбережжі – такі думки заспокоювали моє серце. Щоправда, серце в мене знову забилося при думці, що міс Мердстон може не погодитися на це. Та то були зайві турботи. Коли міс Мердстон прийшла зробити вечірній огляд комори, ми все ще розмовляли, і Пеготті зі сміливістю, яка здивувала мене, взяла, як то кажуть, бика за роги.

– Хлопець байдикуватиме там, – мовила міс Мердстон, зазираючи в діжку з пікулями, – з лінощів усі вади беруться! Але, правду кажучи, він байдикуватиме також і тут, і де б він не був, на мою думку.

Я побачив, що в Пеготті була вже наготові гнівна відповідь, але вона проковтнула її заради мене і не сказала нічого.

– Фу! – вела далі міс Мердстон, усе ще розглядаючи пікулі. – Але важливіше, ніж будь-що інше, найважливіше – щоб мого брата не турбували й не бентежили. Мабуть, краще мені погодитись.

Я подякував їй, не виявляючи ніякої радості, щоб це не спонукало її скасувати свою згоду. Мені здалося, що я обрав правильний шлях, бо з-за діжки з пікулями вона кинула не мене такий кислий погляд, ніби очі її були змочені розсолем. Так чи інакше, дозвіл було отримано. Коли місяць минув, ми з Пеготті приготувалися до від'їзду.

Містер Баркіс прийшов до будинку за скринями Пеготті. Досі він ніколи не йшов далі воріт нашого саду, але в цьому випадку він зайшов до будинку. І, виходячи з найбільшою скринєю на плечах, він кинув на мене погляд, який здався б мені багатозначним, коли б я будь-коли міг уявити багатозначність на обличчі містера Баркіса.

Звісно, Пеготті сумувала, покидаючи місце, що було її домом впродовж багатьох років і де зросли її найміцніші почуття в житті – любов до своєї матері і до мене. Рано-вранці відвідала вона кладовище; сівши у візок, вона закрила очі хустинкою.

Поки вона лишалася в такому стані, містер Баркіс не виявляв жодних ознак життя. Він сидів на своєму звичайному місці, наче велика кам'яна постать. Але коли Пеготті почала озиратися навкруги та розмовляти зі мною, він кілька разів хитнув головою і зморщився. Я не уявляв собі, що він хотів цим сказати.

– Чудовий день, містере Баркіс, – зазначив я заради ввічливості.

– Непоганий, – сказав містер Баркіс, який завжди високо цинив свої слова і рідко їх промовляв.

– Пеготті вже цілком утішилася тепер, містере Баркіс, – вів я далі.

– Та ні, справді? – сказав містер Баркіс.

Поміркувавши про це, містер Баркіс кинув на неї проникливий погляд і запитав:

– Чи ви справді зовсім утішилися?

Пеготті розсміялась і підтвердила це.

– Ні, таки справді воно так? Чи ви таки втішилися? – рикав містер Баркіс, сідаючи до неї й штовхнувши її ліктем. – Втішилися? Кажіть широко і по правді, цілком утішилися? Утішилися? Га?

З кожним запитанням містер Баркіс присувався ближче до неї й раз у раз штовхав її ліктем; нарешті ми всі троє збилися купою в лівому кутку воза, і мене так стисли, що я ледве міг терпіти.

Пеготті звернула увагу містера Баркіса на мої страждання, тоді він поволі почав відсуватись. Я мусив зробити висновок, що йому здавалося, ніби він знайшов чудовий спосіб бути чемним, приємним і блискучим кавалером, не вдаючись до таких незручностей, як розмова. Деякий час він задоволено реготав. Раз у раз він знову повертався до Пеготті, повторюючи:

– Так ви справді зовсім утішилися, га, правда?

При цьому він знову присувався до неї ближче з тими самими запитаннями і з тим самим результатом – я мало не задушився. Нарешті, помічаючи його наближення, я підіймався, ставав на підніжку і вдавав, ніби оглядаю краєвиди – це допомагало мені уникати страждань.

Він був такий люб'язний, що зупинив коняку біля корчми і почастивав нас вареною бараниною та пивом. Та навіть тоді, коли Пеготті пила пиво, він не міг утриматися, щоб не штовхнути її. Але що більше наближались ми до кінця нашої подорожі, то більше ставало в нього справ і менше залишалося часу для залицянь. А коли ми опинилися на ярмутській бруківці, то почалася така трусанина, що ми більше ні на що не могли звертати уваги.

Містер Пеготті і Гем чекали нас на старому місці. Вони широко привітали мене і Пеготті й потисли руку містерові Баркісу. Цей останній, зсунувши капелюха на самісіньку маківку, сором'язливо всміхаючись усім обличчям, усією постаттю, навіть ногами, виглядав дурнуватого. Рибалка взяла по одній зі скринь Пеготті, і ми вже пішли були геть, коли містер Баркіс урочисто кивнув мені пальцем, запрошуючи зайти в якийсь підворіття.

– Кажу вам, – пробурмотів містер Баркіс, – усе гаразд.

Я глянув йому в обличчя й відповів, намагаючись бути якомога глибокоступнішим:

– О!

– Ще не все остаточно, – сказав містер Баркіс, таємниче хитаючи головою, – та все гаразд!

І знову я відповів:

– О!

– Ви знаєте, хто мав намір? – вів далі мій приятель. – То був Баркіс, і тільки Баркіс.

Я ствердно кивнув головою.

– Усе гаразд, – сказав містер Баркіс, стискаючи мені руку, – ми з вами приятелі. Ви перший зробили все як слід!

Намагаючись бути якомога зрозумілішим, містер Баркіс став таким загадковим, що я міг би дивитися на його обличчя цілу годину і, напевно, вичитав

би на ньому не більше, ніж на циферблаті годинника, який давно зупинився. Та на щастя, Пеготті покликкала мене. Дорогою вона спитала, про що він говорив. Я відповів, що він сказав, ніби все гаразд...

— От безсоромний! — вигукнула Пеготті. — Але мені це байдуже. Деві, любий, що б ви подумали, коли б я вирішила вийти заміж?

— Ну... мабуть, ви мене любили б тоді не менше, Пеготті, ніж тепер! — відповів я, поміркуювавши трохи.

Велике було здивування перехожих та родичів моєї няньки, що йшли попереду нас, бо добра душа мусила зупинитись і обійняти мене, присягаючись у своїй незмінній любові.

— Так що б ви сказали, серденько? — спитала вона знову, коли ми пішли далі.

— Якби ви вирішили вийти... за містера Баркіса, Пеготті?

— Так, — відказала вона.

— Я подумав би, що це дуже добре. Бо тоді, знаєте, Пеготті, у вас завжди були б кобила й екіпаж, щоб поїхати побачитися зі мною; ви могли б їздити безкоштовно, і я був би певний, що побачу вас.

— Який же він розуменький! — скрикнула Пеготті. — А про що ж я розмірковувала цілий місяць? Так, серденько моє! Я думаю, що була б тоді більш незалежною. Та ще я охочіше працювала б у своєму власному господарстві, ніж у будь-чиєму домі. Не знаю, яка з мене тепер вийшла б служниця в чужих людей. І я завжди житиму поблизу могили моєї красуні, — задумливо сказала Пеготті, — і зможу приходити туди, коли захочу. І коли я засну навіки, то мене покладуть недалеко від моєї любої дівчинки.

Обоє ми замовкли на хвилинку.

— Але я б за це й не згадувала більше, — щиро сказала Пеготті, — коли б мій Деві заперечив і був проти. Даремно тоді мене запитували б у церкві тричі по тридцять разів, — не погодилася б я, коли навіть обручка лежала б у мене в кишені!

— Та гляньте на мене, Пеготті, — відповів я, — і подивіться, чи ж я справді не щасливий, чи я не щирий із вами!

Справді, я всім серцем прагнув цього.

— Гаразд, життя моє, — сказала Пеготті, стискаючи мене в обіймах. — Я міркувала про це день і ніч, обмірковувала це з усіх боків і, мабуть, таки не помиляюсь. Але я знову подумаю про це, поговорю зі своїм братом, а поки що це буде між нами, Деві. Баркіс — добрий простий чоловік, — вела далі Пеготті, — і якщо я намагатимуся сумлінно виконувати свої обов'язки щодо нього, то, мабуть, сама буду винна, коли не буду... коли цілком не втішусь, — сказала Пеготті, щиро сміючись.

Ця цитата з містера Баркіса була така доречна і так нам обом сподобалася, що ми сміялися знову й знову і в зовсім веселому настрої йшли до оселі містера Пеготті.

Будиночок не змінився; мені здалося тільки, що він трохи зменшився. Місіс Геммідж чекала коло дверей, наче ще з того часу. І всередині було все без змін, аж до водоростей у блакитному глечичку в моїй спальні. Я підійшов до флігеля і розглянувся: ті самі омари, краби і раки, перейняті тим самим бажанням охопити в свої клішні цілий світ, так само лежали безладною купою в тому самому старому кутку.

Але маленької Ем'лі не було видно, і я спитав у містера Пеготті, де вона.

— Вона в школі, сер, — відповів містер Пеготті, витираючи піт, що стікав його обличчям через важку скриню Пеготті, — вона повернеться додому, — він глянув на настінний годинник, — за двадцять хвилин чи за півгодини. Ми всі відчуваємо її відсутність, бережи її бог.

Місіс Геммідж застогнала.

— Веселіше, старенька! — гукнув містер Пеготті.

— Я відчуваю це більше, ніж будь-хто інший, — сказала місіс Геммідж. — Я — самотня, всіма забута істота, а вона, здається, — єдина людина, яка не перече-чить мені.

Місіс Геммідж, схлипуючи і хитаючи головою, заходилася роздмухувати вогонь. Містер Пеготті скористався цим, щоб глянути на нас і тихо мовити, затуляючи рота рукою: «Стара!»

З цього я зробив висновок, що ніякого поліпшення в душевному стані місіс Геммідж не відбулося від того часу, як я був тут востаннє.

Увесь цей дім був, чи мав бути, таким же чудовим місцем, як і завжди. А все ж я відчував розчарування. Мабуть, тому, що маленької Ем'лі не було вдома. Я знав, якою дорогою повертатиметься вона, і незабаром опинився на стежці, йдучи назустріч їй.

Невдовзі віддалік з'явилась якась постать, і я миттю впізнав у ній Ем'лі; хоч вона й виросла, але все ще була маленькою. Та коли вона наблизилась, я побачив, що її блакитні очі стали ще блакитнішими, її свіже обличчя — ще свіжішим, вся вона — ще кращою і веселішою; якийсь дивне почуття змусило мене вдати, ніби я не впізнав її, та пройти повз неї, немовби дивлячись на щось далеке. Пізніше я зробив подібну річ ще раз у своєму житті, якщо не помиляюсь.

Маленька Ем'лі не збентежилася. Вона побачила мене досить добре, але не обернулась і не гукнула до мене, а, сміючись, побігла геть. Це змусило мене побігти за нею, а вона бігла так швидко, що я спіймав її вже біля самої хатини.

— О, так це ти? — промовила маленька Ем'лі.

— Але ти ж мене впізнала відразу, Ем'лі, — сказав я.

— А хіба ж ти мене не впізнав? — відповіла Ем'лі.

Я хотів був поцілувати її, але вона затулила вишневі губки руками, сказала, що вона вже не маленька, голосно засміялась і побігла додому.

Їй начебто подобалося мучити мене; ця зміна в її характері дуже мене здивувала. Накрили стіл для чаю, нашу маленьку скриню поставили на старе місце, але дівчинка не сіла біля мене, а влаштувалася біля сварливої місіс Геммідж. Коли містер Пеготті спитав її, чому вона робить це, вона закрила обличчя кучерями і тільки сміялась у відповідь.

— Чисте тобі кошеня! — сказав містер Пеготті, пестячи її своєю величезною долонею.

— Чистісіньке! Чистісіньке! — загукав Гем. — Чуєте, мастере Деві, їй-бо, чистісіньке кошеня! — від захоплення і втіхи він так реготав, що його обличчя запалало червоним.

Безперечно, всі вони розпещували маленьку Ем'лі, і найбільше — сам містер Пеготті: від нього вона могла добитися будь-чого, варто було тільки

притулитися щічкою до його цупких бакенбардів. Я так думаю принаймні, бо бачив, як воно робиться; і думаю, що містер Пеготті мав рацію. Вона була така приваблива й мила, так чудово єднались у ній боязкість і лукавство, і я був зачарований нею більше, ніж раніше.

Крім того, вона була дуже чутлива, і коли після чаю ми сіли навколо вогню, а містер Пеготті, попихкуючи люлькою, натякнув на мою втрату, сльози виступили на очах маленької Ем'лі. Вона так лагідно глянула на мене через стіл, що серце моє сповнилося невимовною вдячністю.

— Ах! — сказав містер Пеготті, торкаючись її кучерів і пропускаючи їх крізь пальці, мов струмки води. — Ось іще одна сирота, бачте, сер! А ось, — сказав містер Пеготті, даючи Гемові стусана в груди, — ще одна, хоч він не дуже скидається на сироту.

— Коли б ви були моїм опікуном, містере Пеготті, — відказав я, похитуючи головою, — то, мабуть, і я не почувався б сиротою.

— Добре сказано, мастере Деві! — захоплено вигукнув Гем. — Ура! Добре сказано! Не почувалися б сиротою! Браво! Браво! — тут він відплатив стусаном містерові Пеготті, а маленька Ем'лі підхопилась і поцілувала містера Пеготті.

— А як поживає ваш приятель, сер? — звернувся містер Пеготті до мене.

— Стірфорс? — перепитав я.

— Ось воно, це прізвище, — скрикнув містер Пеготті, звертаючись до Гема. — Я знав, що це щось із нашої справи.

— Ви казали, що його звать Радерфорс*, — сміючись зазначив Гем.

— То й що? — відказав містер Пеготті. — Адже ж ти керуєш стерном, чи не так? Це недалеко одне від одного. То як він почувується?

— Він почувався цілком добре, коли я виїздив, містере Пеготті.

— Оце так приятель! — містер Пеготті навіть витяг люльку з рота. — Оце так приятель, на весь світ приятель. Побий мене бог, коли не любо дивитися на нього.

— Він дуже гарний, правда? — спитав я, бо серце моє розтануло від такої похвали.

— Гарний! — гукнув містер Пеготті. — Він подолає все, що... що... та не знаю, чого він не подолає. Він такий сміливий.

— Так. Такий вже в нього характер! — сказав я. — Він відважний, як лев, і ви навіть уявити собі не можете, який він щирий, містере Пеготті!

— Я теж так думаю, — сказав містер Пеготті, дивлячись на мене крізь дим своєї люльки, — що в усяких там науках він докопався до всього.

— Так, — захоплено ствердив я, — він знає все! Він напрочуд розумний!

— Оце так приятель! — пробурмотів містер Пеготті, міцно тряхнувши головою.

— Здається, йому ніщо не важко, — вів я далі, — варто йому лише глянути на урок, він його вже знає. Кращого гравця в крокет ви ніколи й не побачите. Він може віддати вам скільки завгодно шашок, і все одно легко поб'є вас.

Містер Пеготті ще раз кивнув головою, ніби кажучи: «Безперечно».

— А як він говорить, — я не міг зупинитися, — що переговорить будь-кого. І вже не знаю, що б ви сказали, коли б почули, як він співає, містере Пеготті.

* В оригіналі тут гра слів, що її неможливо перекласти: «steer» і «rudder» в англійській мові однаково означають «стерно».

Містер Пеготті ще раз кивнув головою, ніби кажучи: «Не сумніваюсь у цьому».

— І до того ж він такий шляхетний, люб'язний, благородний хлопець, — говорив я, зовсім захоплений своєю улюбленою темою, — що майже неможливо віддати йому стільки хвали, скільки він заслуговує. Мабуть, я ніколи не зможу йому досить віддячити за великодушність, з якою він опікував мене — значно молодшого й нижчого в школі, ніж він.

Швидко вів я далі цю мову, коли раптом погляд мій зупинився на обличчі маленької Ем'лі, що схилилася над столом, уважно прислухаючись, притамувавши подих. Її блакитні очі виблискували, наче дорогоцінне каміння, кров прилила до її щік. Вона була така небувало серйозна й гарна, що я здивовано зупинився; і коли я зупинився, всі вони розсміялись і глянули на неї.

— Ем'лі, як і я, — зазначила Пеготті, — хотіла б побачити його.

Ем'лі збентежилася, що ми всі дивимося на неї, і схилила голову, а рум'янець заграв на її щоках. Вона глянула на нас крізь скуповджені кучері, а ми все ще дивилися на неї (я принаймні міг би тоді дивитися на неї впродовж години). Вона втекла і не поверталась аж до того часу, коли треба було йти спати.

Я ліг у старе маленьке ліжко в кормі судна; вітер почав стогнати над рівниною, як він стогнав колись. Але тепер я не міг утриматися від думки, що то він плаче за тими, хто пішов з цього світу. Я вже не думав про те море, що може схвилюватися вночі й віднести на своїх хвилях наше судно. Я думав про те море, яке піднялося після того, як я востаннє чув ці звуки, і затопило мій щасливий дім. Пригадую, коли вітер і хвилі трохи вгамувались, я зробив короткий додаток до своєї молитви, благаючи, щоб я виріс і одружився з маленькою Ем'лі. Отак я й заснув.

Дні минали майже так, як вони минали колись, за винятком — і то був великий виняток! — того, що ми з маленькою Ем'лі не часто тепер гуляли берегом. Їй треба було уроки вчити, рукоділля робити, і здебільшого її зовсім не було вдома. Але я відчував, що наші давні блукання вже неможливі, навіть коли б Ем'лі не була така зайнята.

Хоч Ем'лі була ще дитина і сповнена дитячих примх, але разом з тим вона вже була і справді маленькою жінкою. Здається, менше ніж за рік вона далеко випередела мене. Я їй подобався, але вона сміялася з мене і мучила мене. Коли я виходив зустрічати її, вона пробиралася додому іншою дорогою і сміялася біля дверей, коли я повертався розчарованим. Найкращі часи були, коли вона тихо сиділа за шитвом на ганку, а я сидів на дерев'яних східцях біля її ніг і читав їй у голос. І тепер здається мені, що ніколи не бачив я такого сонячного світла, як у ті прозорі квітневі дні; ніколи не бачив я такої сонячної маленької постаті, яку бачив, сидячи на ганку біля старого корабля; і ніколи зір мій не тішився таким небом, таким морем, такими чудовими суднами, що йшли на повних вітрилах у золотому повітрі.

Першого ж вечора після нашого прибуття містер Баркіс з'явився в надзвичайно розгубленому й незграбному вигляді і приніс із собою кілька зав'язаних у хустку апельсинів. Ані слова не мовив він про це добро, а тому ми вирішили, що він випадково залишив його тут, коли пішов геть. Гем наздогнав його, але повернувся зі звісткою, що то подарунок для Пеготті. Після цього випадку він з'являвся кожного вечора точно в одну й ту саму годину і завжди

з маленьким клуночком, на який він ніколи не натякав, але незмінно залишав на місці. Ці ознаки обожнювання були дуже різноманітні і дуже несподівані. Серед них я пригадую поросячі ніжки, величезну подушку для шпильок, щось із півбушеля яблук, пару янтарних сережок, кілька цибулин, коробку доміно, канарку в клітці та здоровенний шмат шинки.

Взагалі, як пригадую, сватання містера Баркіса було доволі своєрідним. Він не часто говорив що-небудь; здебільшого він сидів біля вогню в тій самій позі, до якої звик у своєму екіпажі, й не відривав очей від Пеготті, яка сиділа навпроти нього. Одного вечора він раптом – запалений, мабуть, коханням – схопив восковий недогарок, яким вона воскувала нитку, поклав його собі в кишеню жилета й забрав його з собою. Після цього його найбільшою втіхою було витягти майже розтоплений недогарок, коли заявлялася потреба у ньому, а потім знову класти недогарок собі в кишеню. Він, здається, дуже був задоволений собою і зовсім не відчував потреби розмовляти. Навіть коли вони з Пеготті прогулювалися на мілинах, то й тоді він, мабуть, не відчував ніякого збентеження від свого мовчання. Він тільки раз у раз запитував, чи справді вона гарненько втішилася; іноді, коли він вже йшов, вона ховала лице у фартух і сміялася щонайменше півгодини. Та й ми всі цим дуже забавлялися, крім нещасної місіс Геммідж; до тієї, мабуть, колись сваталися в такий самий спосіб, бо вона від усіх тих заходів містера Баркіса поринала в спогади про свого старого.

Нарешті згодом, коли майже закінчився строк мого гостювання, оголошено було, що Пеготті з містером Баркісом збираються на цілий день поїхати на прогулянку вдвох, і що маленька Ем'лі та я маємо супроводити їх. Я ніяк не міг заснути вночі перед цим, передчуваючи втіху провести цілий день з Ем'лі. Ми всі вчасно прокинулися вранці. Коли ми ще сиділи за сніданком, містер Баркіс з'явився здалека, скеровуючи легкий екіпаж до об'єкта свого кохання.

Пеготті була, як завжди, у своєму чепурному і скромному жалобному вбранні. А містер Баркіс красувався у своєму синьому сюртуку. Кравець, мабуть, не поскупився, коли шив цей сюртук, бо з такими рукавами навіть у найхолоднішу погоду рукавички були б зайві, а комір був такий високий, що підпірав волосся містерові Баркісу на самісінькій маківці. Його блискучі гудзики також були величезні. Довершене було це вбрання драповими панталонами та жилетом з бичачої шкіри, і містер Баркіс здавався мені дивом респектабельності.

Коли ми всі метушилися за дверима, я побачив, що містер Пеготті приготував старий черевик, який треба було кинути за ними на щастя і який він з цією метою запропонував місіс Геммідж.

– Ні! Хай це зробить хтось інший, Дене, – сказала місіс Геммідж. – Я самітна, всіма покинута істота, і все, що нагадує мені про несамітних і непокинутих, – усе це перечить мені!

– Та ну ж бо, стара! – гукнув містер Пеготті. – Жбурніть його!

– Ні, Дене, – відказала місіс Геммідж, схлипуючи і похитуючи головою. – Коли б я була не така чутлива, я могла б зробити більше. Ти не такий чутливий, як я, Дене. Ніщо тобі не перечить! І ти нічому не перечиш. Краще вже ти зроби сам.

Але тут Пеготті, поспішно обійшовши й перецілувавши всіх, гукнула з екіпажа, де всі ми вже сиділи (Ем'лі і я на двох маленьких стільцях поруч), що місіс Геммідж мусить зробити це. Отже, місіс Геммідж зробила це. При цьому вона, з сумом мушу повідомити, трохи затьмарила святковість нашого від'їзду, бо негайно залилася сльозами і безпорадно впала на руки Гемові, заявляючи, що вона сама знає, який вона тягар, і що краще її провадити до богадільні. На мою думку, то була розумна ідея, і Гемові слід було її втілити.

Так чи так, а ми вирушили в нашу прогулянку. Найперше ми зупинилися біля церкви, де містер Баркіс прив'язав кобилу до штахетів, а сам пішов у церкву разом із Пеготті, залишивши маленьку Ем'лі та мене вдвох у екіпажі. Я скористався з цієї нагоди, щоб обійняти Ем'лі за талію. Я заявив, що незабаром маю поїхати геть, а тому цілий день ми мусимо любити одне одного й бути щасливими. Маленька Ем'лі згодилась і дозволила мені поцілувати її. Але тут я раптом втратив глузд; я оголосив їй, пригадую, що ніколи не зможу полюбити іншу, і що я готовий пролити кров будь-кого, хто посягне на її любов.

Як сміялася з цього маленька Ем'лі! З яким холодним почуттям переваги наді мною сказала ця маленька жінка, що я «дуренький хлопчик». Але потім вона так чарівно всміхнулася, що в насолоді дивитися на неї я забув біль від того, що вона так зневажливо обізвала мене.

Містер Баркіс і Пеготті довгенько затрималися в церкві, але нарешті вийшли, й тоді ми поїхали далі. Дорогою містер Баркіс звернувся до мене й сказав, підморгнувши, — між іншим, я до того часу навряд чи й подумати міг, що він уміє підморгувати:

— Що це за ім'я написав я колись на возі?

— Клара Пеготті, — відповів я.

— А яке ім'я мусив би я написати тепер?

— Клара Пеготті, знову, — спробував я здогадатися.

— Клара Пеготті Баркіс, — відказав він і вибухнув реготом, який струсив екіпаж.

Одним словом, вони одружились і ходили до церкви саме з цією метою. Пеготті вирішила, що це треба робити без галасу, і на церемонії не було ніяких свідків. Вона трохи збентежилася, коли містер Баркіс так коротко повідомив про їхнє весілля. Вона заходилась обіймати мене, пройнята палкою любов'ю. Та незабаром вона знову отямилась і висловила радість, що вже покінчено з цією справою.

Ми підїхали до маленької корчми на бічній дорозі, де нас уже чекали і де ми дістали дуже смачний обід та з великим задоволенням провели день. Якби Пеготті виходила заміж щодня протягом останніх десяти років, то й тоді навряд чи в неї міг би бути спокійніший вигляд. Пеготті була такою, як завжди; вона пішла погуляти з маленькою Ем'лі та зі мною перед чаєм, поки містер Баркіс філософічно покурював свою люльку і втішався, очевидно, міркуваннями про своє щастя. Коли так, то щастя посилило його апетит — виразно пригадую, що хоч він з'їв багато свинини й овочів за обідом, і наостанок ще двох курчат, але за чаєм він мусив попоїсти холодної вареної шинки і поглинув велику кількість її, навіть оком не змигнувши.

Я часто згадував з часом, яке то було незвичайне, невинне весілля. Як потемнішало, то ми знову сіли в екіпаж і повільно рушили назад, поглядаючи

вгору на зорі й говорячи про них. Я був їм за головного пояснювача і надзвичайно поширив знання містера Баркіса. Я розповів йому все, що знав, але він охоче повірив би всьому, що мені спало б на думку напелести йому; він був глибоко захоплений моїми здібностями і, слухаючи мене, заявив своїй жінці, що я — «юний Рошус»*, я думаю, він мав на увазі геніальність.

Коли ми вичерпали питання про зорі, або, правильніше сказати, коли я вичерпав розумові здібності містера Баркіса, ми з маленькою Емлі зробили собі зі старої попони плащ і сиділи під ним до кінця подорожі. Ах, як я любив свою подругу. Я мріяв, як ми одружимося і поїдемо десь далеко, жити серед дерев і ланів, ніколи не старіючи, ніколи не стаємо мудрішими; назавжди залишимося ми дітьми, до руки рука блукатимемо під сонячним промінням на вкритих квітами ланах, вночі ми схилитимемо голови на мох, а коли помремо, нас поховають птахи. Отакі несусвітні мрії, ясні, як наша невинність, і мерехтливі, наче далекі зорі, займали мене всю дорогу.

Отож ми повернулися до старого судна пізно вночі. Там містер і місіс Баркіс попрощалися з нами й спокійно поїхали до свого власного будинку. Тоді вперше я відчув, що втрачаю Пеготті. Я ліг би в ліжко засмучений під будь-яким іншим дахом, крім того, який був над головою маленької Емлі.

Містер Пеготті і Гем знали не гірше за мене, що непокоїть мою душу; вони намагалися за допомогою вечері і щирих усмішок прогнати геть мій смуток. Маленька Емлі сіла поруч зі мною на скрині єдиний раз за все моє гостювання; і це було справді чудовим завершенням чудового дня.

Вночі почався приплив; і незабаром після того, як ми пішли спати, містер Пеготті та Гем вийшли ловити рибу. Я почувався дуже хоробрим, лишившись вдома єдиним захисником Емлі і місіс Геммідж. Я хотів тільки, щоб якийсь лев чи змія, чи ще якась жажлива потвора напала на нас, щоб я міг знищити її й дістати собі слави. Але, на жаль, нічого подібного не блукало по ярмутських обмлінах цієї ночі, тому я втішився снами про драконів аж до ранку.

Ранок прийшов разом із Пеготті. Вона гукнула до мене, як завжди, під вікном, немовби містер Баркіс-візник був від початку до кінця тільки сном. Після сніданку вона відвела мене до свого будинку — то був чудовий будинок. З усіх меблів там мене найбільше, мабуть, вразив старий письмовий стіл темного дерева у вітальні (за гідне місцеперебування господарів правила кухня з кахельною підлогою); цей письмовий стіл мав кришку, що її можна було відкривати, спускати і перетворювати на парту. І лежало на ньому велике видання книги Фокса про мучеників. Цей коштовний том, що з нього я не пригадую жодного слова, відкрив я негайно і негайно заходився читати; після того завжди, приходячи туди, я ставав навколішки на стілець, відчиняв шухлядку, де зберігався цей скарб, клав руки на парту і починав ковтати сторінки цієї книги. Боюся, що мене найбільше приваблювали малюнки — їх там було безліч, вони зображали всі види моторошних страхіть; так чи так, але мученики і будинок Пеготті назавжди від того часу невід'ємні для мене одне від одного.

Того дня я попрощався з містером Пеготті, Гемом, місіс Геммідж і маленькою Емлі. Ніч я перебув у Пеготті, в маленькій кімнаті під самісіньким дахом

* Квінтус Рошус Галус, римський актор II сторіччя д.н.е., талановитий мім, народжений в рабстві, завдяки своїм талантам купив собі волю і став відомим оратором та актором, розбагатів. «Юним Рошусом» називали Вільяма Бетті, 1791-1874, актора-вундеркінда.

(з книжкою про крокодилів на полиці над узголів'ям). Пеготті сказала, що ця кімната буде завжди моєю і завжди триматиметься для мене в такому самому стані.

— У молодості чи під старість, Деві, любий, поки я матиму цей дах над головою, — заявила Пеготті, — ви знайдете цю кімнату такою, ніби я чекала тут на вас цієї хвилини. Я прибиратиму її щодня, як колись прибирала вашу малесеньку кімнатку, серденько моє; коли б ви поїхали аж до Китаю, то знайте, що ця кімната буде готова для вас завжди.

Усією душею відчув я щирість і вірність моєї любої старої няньки, і я подякував їй як міг найкраще. Але все одно не дуже добре мені це вдалося, бо цю промову оголосила вона мені вранці, і цього ж ранку я мусив поїхати і таки поїхав додому; вона з містером Баркісом супроводжувала мене в екіпажі. З важкою душею розлучалися вони зі мною біля воріт мого дому; дивно мені було бачити, як екіпаж відїздить, відвозячи Пеготті геть і лишаючи мене під старими ясенями. Я залишився перед цим будинком, що в ньому жодне обличчя ніколи більше не гляне на мене з любов'ю чи прихильністю.

І ось мене кинули напризволяще! Не можу без смутку оглядатися назад на цей час. Знову відчуваю себе самотнім — без друзів, без товариства інших хлопців мого віку, без будь-якого товариства взагалі, крім моїх власних приголомшених думок. Тінь того часу немовби падає на папір, коли я пишу це.

Чого тільки не віддавав би я, щоб мене послали до найсуворішої школи, щоб я міг вчитися чогось, якось, десь! На подібне не варто було сподіватися. Вони не любили мене; вони понуро, суворо, постійно зневажали мене. Гадаю, що матеріальне становище містера Мердстона в цей час було напруженим, але справа була не в цьому. Він не міг терпіти мене; віддаляючи мене від себе, він намагався, очевидно, віддалити саму думку, ніби я можу щось вимагати від нього — цілком успішно, до речі.

Не можна сказати, щоб мене активно мучили. Мене не били, не морили голодом; але мене кривдили безнастанно, систематично, з холодним спокоєм. День за днем, тиждень за тижнем, місяць за місяцем мене холоднокровно занегаювали. Іноді, згадуючи про це, я запитую себе, що вони зробили б, коли б я захворів; чи залишили б мене лежати в моїй самотній кімнаті й знемагати наодинці, чи хтось допоміг би мені.

Коли містер і міс Мердстон були вдома, я сидів за столом разом з ними; за їх відсутності я годувався сам. Повсякчас вештався я без усякого нагляду навколо будинку; вони тільки пильнували, щоб я ні з ким не заприятелював: мабуть, вони побоювалися, що я скаржитимуся товаришам. З цієї ж причини, хоч містер Чілліп частенько запрошував мене до себе в гості (він був удівцем, кілька років до того вмерла його маленька світловолоса дружина, яка була схожа мені на кицю блідо-черепахового окрасу), але нечасто користався я щастям побути вечір у його храмі хірургії, читаючи якусь нову для мене книжку, вдихаючи запахи всіх ліків або розтираючи щось у ступці під його дбайливим наглядом.

З цієї самої причини мені нечасто дозволяли відвідувати Пеготті — тут ще відіграла роль їхня давня нелюбов до неї. Нянька моя вірно дотримувалася свого слова і щотижня або приходила до мене, або зустрічала мене десь поблизу; і ніколи не приходила вона з порожніми руками. Але тим гіршими

були мої муки, коли мені забороняли приходити до неї в гості. Проте кілька разів мені дозволили піти туди. Гостюючи в них, я помітив, що містер Баркіс був досить скупий, або, як чемно висловилася Пеготті, «трохи бережливий». Він мав цілу купу грошей у скрині під ліжком, а казав, ніби в цій скрині самі тільки сюртуки та штани. Його багатства ховались у цій скрині з такою недоторканою сумлінністю, що потрібна була неабияка вправність, щоб виманити в нього трохи на дрібні видатки. Отже, Пеготті доводилося розробляти довгу складну схему, справжню «порохову змову» щоразу, як треба було робити суботні закупівлі.

У цей час я був такий пригнічений відвертою зневагою до мене, що, мабуть, був би зовсім нещасним, коли б не старі книжки. Вони були моєю єдиною втіхою, я лишався їм вірний, як і вони мені; знову і знову перечитував я їх – не знаю вже скільки разів.

Тепер я наближаюся до того періоду в моєму житті, який я ніколи не зможу забути, поки зможу пам'ятати хоч щось. Спогади про цей час, нерідко проти моєї волі, немов привиди, з'являються переді мною і женуть геть щасливі.

Якось я звично тинявся навколо нашого будинку на самоті, занурений у свої думки. Завернувши за ріг, я раптом зустрів містера Мердстона, що гуляв з якимсь джентльменом! Я збентежився і вже збирався пройти повз них, коли цей джентльмен гукнув:

– Кого я бачу? Бруксе!

– Ні, сер, Девід Копперфілд, – відповів я.

– Та не кажіть мені! Ви – Брукс, – вів далі джентльмен – Ви Брукс із Шеф-фільда! Ось як вас звать!

Після цих слів я уважніше глянув на джентльмена. Сміх його був мені знайомий. Я пригадав, що то – містер Квіньйон, якого ми з містером Мердстоном зустріли в Лоустофті, перед тим, як... та не в цьому річ... можна й не казати, перед чим.

– Як ваші успіхи, де ви вчитеся, Бруксе? – спитав містер Квіньйон.

Він поклав руку мені на плече й розвернув мене, змусивши йти разом із ними. Я не знав, що відповідати, і непевно глянув на містера Мердстона.

– Він тепер живе дома, – сказав той. – Він ніде не вчиться. Не знаю, що робити з ним. Це – важкий тип.

Якусь хвилину на мені затримався його непривітний, неширий погляд, а потім він насупився та відвів свої мерзенні очі кудись убік.

– Уф! – виголосив містер Квіньйон, поглядаючи на нас обох. – Гарненька погода!

Запанувало мовчання, я обмірковував найкращий спосіб звільнити своє плече від його руки і йти геть, коли він раптом мовив:

– Мабуть, ви й тепер такий дотепний хлопчина? Га, Бруксе?

– Авжеж! Він досить дотепний, – сказав містер Мердстон нетерпляче. – Відпустіть його краще йти, куди він хоче. Він не подякує вам за турботи.

Після цього натяку містер Квіньйон відпустив мене, і я поспішив додому. Озираючись уже в саду, я побачив, що містер Мердстон прислонився до хвіртки кладовища, а містер Квіньйон щось говорить йому. Вони обидва стежили за мною, і я розумів, що вони розмовляли про мене.

Містер Квіньйон заночував у нас. Поснідавши наступного ранку, я відсунув свій стілець і збирався йти з кімнати, коли містер Мердстон наказав мені залишитися. Сам він сердито відійшов до іншого стола, за яким сиділа його сестра. Містер Квіньйон стояв, поклавши руки в кишені і дивлячись у вікно, а я зупинився, дивлячись на них усіх.

— Девіде, — сказав містер Мердстон, — молодь у цьому світі повинна діяти, а не сидіти і байдикувати!

— Як це робиш ти, — додала його сестра.

— Джейн Мердстон, облиште це мені, будь ласка. Повторюю, Девіде, молодь повинна в цьому світі діяти, а не сидіти і байдикувати. Це особливо стосується юних хлопців твоєї вдачі, яка потребує великих поправок. Найкраща послуга такому хлопцеві — змусити його звичаїтися до трудового життя, зігнути і зламати його характер.

— Бо впертість нам не потрібна, — мовила його сестра. — Її треба подолати. І вона мусить бути подолана! Буде подолана!

Він глянув на неї напівсхвально, напівдокірливо і вів далі.

— Мабуть, ви знаєте, Девіде, що я не багатий. Принаймні ви знаєте це відтепер. Ви вже дістали деяку освіту. Освіта коштує багато, та навіть коли б ні, і коли б я мав змогу вам її надати, я певен, що для вас не корисно бути в школі. Перед вами відкривається боротьба зі світом, і що скоріше ви почнете її, то краще.

Мабуть, тоді мені спало на думку, що я вже її почав, як то не прикро. А тепер я думаю, що може, ще ні.

— Ви щось чули про контору? — спитав містер Мердстон.

— Контору, сер? — повторив я.

— Про контору Мердстона й Грінбі, торгівля вином, — відповів він. Мабуть, вигляд у мене був збентежений, бо він поспішно продовжував:

— Ви чули розмову про контору або про підприємство, або про льохи, або про пристань, про щось таке?

— Здається, я чув про підприємство, сер, — сказав я, пригадуючи невиразні відомості про засоби існування їх із сестрою. — Але не знаю коли.

— Це байдуже, коли! — відказав він. — Містер Квіньйон керує цим підприємством.

Я шанобливо глянув на містера Квіньйона, який все ще дивився у вікно.

— Містер Квіньйон каже, що це підприємство дає роботу кільком хлопцям, і він не бачить жодних підстав, чому не могло б воно на таких самих умовах запропонувати роботу й вам.

— У хлопця немає, — зазначив містер Квіньйон глухим голосом, наполовину повертаючись до нас, — жодних інших перспектив, Мердстоне.

Містер Мердстон, зробивши нетерплячий, навіть розгніваний жест, закінчив, не зважаючи на слова містера Квіньйона:

— Ось які ці умови: ви зароблятимете достатньо, щоб забезпечити собі харчі та кишенькові гроші. За квартиру, яку ми вже винайняли, платитиму я. Так само і за прання вашої білизни.

— За моїми кошторисами, — втруtilась його сестра.

— Вас забезпечуватимуть також одягом, — сказав містер Мердстон, — бо ви будете неспроможні найближчим часом купувати його собі сам. Отже, тепер

ви їдете з містером Квіньйоном до Лондона, Деві, щоб почати життя власним коштом.

— Коротко кажучи, вам забезпечили всі умови, — зазначила його сестра, — тож, будь ласка, виконуйте свої обов'язки як слід.

Хоч я добре розумів, що мета всієї цієї сцени була позбутися мене, я точно не пригадую, чи сподобалося мені це, чи налякало. У мене лишилося враження, що я не второпав і вагався між протилежними відчуттями. Та я й не мав часу привести до ладу свої думки, бо містер Квіньйон мав їхати вранці.

Гляньте на мене — вранці, у зношеному білому маленькому капелюсі, оповитому чорним кепком на знак жалоби за мою матір'ю, в чорній куртці, в штанях з грубого смугастого вельвету, що їх міс Мердстон вважала найкращою бронєю для ніг, з усім своїм майном, що помістилося в маленьку скриньку, — самотна, всіма забута дитина (так мала б висловитися місіс Гемідж) у поштової кареті, що відвозить містера Квіньйоном до лондонського диліжанса в Ярмуті. Дивіться, як будинок і церква зменшуються, віддаляючись, як могилу під деревом заступають інші речі, і не височить уже шпиль над старим майданчиком для моїх ігор, і небо — порожнє.

ХІ. Я ПОЧИНАЮ ЖИТИ ВЛАСНИМ КОШТОМ, І ЦЕ МЕНІ НЕ ПОДОБАЄТЬСЯ

Тепер я добре знаю світ і майже втратив здатність дивуватися будь-чому; але навіть і тепер я не розумію, як мене, такого юного, могли так легко кинути напризволяще. Я був дитиною виняткових здібностей, дуже спостережливою, спритною, старанною, ніжною, вразливою фізично й душевно, і мене вкрай дивує, що ніхто й пальцем не ворухнув заради мене. Але так воно і було; і я, десятирічне хлоп'я, став маленьким працівником на службі у Мердстона і Грінбі.

Склад Мердстона і Грінбі стояв біля річки, в районі Блекфраєрс. Тепер це місце перебудовано, але тоді то був останній будинок на вузькій вулиці, що оминала пагорб і спускалася до річки; у кінці вулиці було кілька східців, з яких можна було сідати в човни. Будинок був ветхий і мав власну пристань, під час припливу його оточувала вода, під час відпливу — багнюка; і згори до низу він був повний щурів. Дерев'яні кімнати, обезбарвлені столітнім брудом і кіптявою, зотлілий паркет і сходи, писк і верещання старих сірих щурів у льохах, бруд та іржа — ці речі в моїй голові наче не з давноминулих років, а я бачу їх наживо. Вони стоять перед очима такі самі, як у ту лиху годину, коли я вперше опинився в цій установі, тримаючись тремтячою рукою за руку містера Квіньйоном.

Мердстон і Грінбі торгували з різними купцями, але найважливішою галуззю їхньої торгівлі було постачання вина й горілки певним транспортним суднам. Я забув тепер, куди головним чином ішли ті кораблі, але, очевидно, деякі з них подорожували до Східної і Західної Індії. Від тієї справи вони мали величезну кількість порожніх пляшок. Кілька чоловіків і хлопців мусили переглядати ці пляшки проти світла, відкидати геть надбиті, полоскати й мити

цілі. Коли порожніх пляшок не ставало, треба було клеїти етикетки на повні пляшки, затикати їх корками, запечатувати корки сургучем, пакувати готові пляшки в ящики. Я був одним з хлопців, що займалися цим.

Хлопців було троє, а разом зі мною – четверо. Моє робоче місце було в кутку складу, де містер Квіньйон міг бачити мене, коли йому заманеться підвестися зі свого стільця в конторі й глянути крізь вікно над столом. Сюди, в перший ранок мого життя власним коштом, покликали найстаршого з хлопців, щоб він показав мені мою роботу. Звали його Мік Вокер, на ньому був подертий фартух і паперовий ковпак. Він розповів мені, що його батько човняр і під час урочистого походу лордмера ходить у червоному вельветовому капелюсі. Він повідомив мене також, що нашим товаришем буде другий хлопець, якого він назвав якимсь дивним ім'ям: Розсипчаста Картоплина. Проте я з'ясував, що цей юнак не був охрещений тим іменем, а діяв його на складі – його так називали, бо обличчя в нього було бліде, як розварена картопля. Батько Картоплини був водопровідником і за сумісництвом служив пожежником в одному з великих театрів; там якісь юні родички Картоплини – очевидно, його сестрички – грали бісенят у пантомімах.

Жодні слова не спроможні змалювати приховані муки моєї душі, коли я потрапив у таке товариство – я порівнював цю компанію з товариством мого щасливого дитинства, не кажучи вже про Стірфорса, Тредльса та решту школярів; і я відчував, як руйнуються мої мрії вирости вченою та видатною людиною. Важко змалювати ті почуття, коли не залишилося надії, коли соромно за своє становище, коли серце щемить від розпачу, що день за днем поволі я забуду все, чого вчився, про що мріяв, що живило мою уяву й енергію, і ніколи вже більше не згадаю про це. Щойно Мік Вокер відходив від мене, я змішував слюзи з водою, що нею полоскав пляшки; я ридав так, що серце моє рвалося від болю.

Годинник у конторі показував пів на першу, і всі почали готуватися до обіду, коли містер Квіньйон постукав у віконце з контори і поманив мене пальцем, наказуючи вийти. Зайшовши туди, я побачив гладку особу середніх років, вбрану в коричневий сюртук, чорні панталони і до блиску начищені черевики, на голові цієї особи (на дуже великій і дуже блискучій голові) було не більше волосся, ніж на курячому яйці. Він обернув до мене широчезне обличчя. Одяг на ньому був зношений, але комірець сорочки був дуже пишній. Він носив хвацького ціпка з парою пошарпаних китиць на ньому і лорнетку, що висіла на його сюртуку, – згодом я переконався, що то була лише прикраса, бо він майже не дивився крізь неї, та коли й дивився, то нічого не міг побачити.

– Ось, – сказав містер Квіньйон, показуючи на мене, – це він.

– Ось, – сказав незнайомиць; мене вразив його голос – він виказував поблажливість і такі ноти, наче він робить щось шляхетне, – мастере Копперфілд. Сподіваюся, що знайшов вас у доброму здоров'ї, сер.

Бог свідок, як погано я почувався; але в той час свого життя я не мав звички скаржитись, а тому відповів, що я відчуваюся дуже добре і висловив сподівання, що так само відчувається й він.

– Здоров'я моє, – сказав незнайомиць, – хвала небові, цілком добре. Я дістав листа від містера Мердстона, в якому він зазначає, що хотів би

винайняти кімнату в задній частині мого будинку, що наразі не зайнята, як, коротко кажучи, — сказав незнайомиць, посміхаючись у несподіваному приступі відвертості, — як спальню для юного початківця, якого я тепер маю приємність... — і незнайомий помахав рукою, зануривши підборіддя в комірець.

— Це містер Мікоубер, — сказав містер Квіньйон.

— Еге! — підтвердив незнайомиць. — Це моє прізвище!

— Містер Мікоубер, — пояснив мені містер Квіньйон, — знайомий містера Мердстона. Він бере замовлення для нас на комісію, коли йому щастить їх дістати. Містер Мердстон писав йому про квартиру для вас, і він прийме вас квартирантом.

— Моя адреса, — повідомив містер Мікоубер, — Віндзорський Вал, Сіті-Роуд. Я... коротко кажучи, — сказав містер Мікоубер, знову посміхаючись в приступі відвертості, — я живу там.

Я вклонився йому.

— Пройнятий враженням, — вів далі містер Мікоубер, — що ваша обізнаність з цією столицею ще не досить обширна і що ви маєте певні труднощі проникнення в таємниці сучасного Вавилону в напрямку до Сіті-Роуд, одним словом, — заявив містер Мікоубер у новому приступі відвертості, — що ви можете загубитись — я буду щасливий завітати сюди цього вечора й ознайомити вас з найближчим шляхом.

Я подякував йому від щирого серця, бо з його боку дуже люб'язно було взяти на себе такий клопіт.

— О котрій годині, — спитав містер Мікоубер, — маю я...

— Приблизно о восьмій, — відповів містер Квіньйон.

— Приблизно о восьмій, — повторив містер Мікоубер. — Бажаю вам усього найкращого, містере Квіньйон. Я вам більше не заважатиму.

По цій мові він надів капелюха і вийшов, тримаючи ціпок під пахвою; щойно вийшовши з контори, він завів веселу пісеньку.

Тоді містер Квіньйон формально найняв мене служити в складі Мердстона і Грінбі за платню, здається, в шість шилінгів на тиждень. Я не зовсім певний, чи то було шість, чи сім шилінгів. Думаю, що спочатку платили мені шість шилінгів, а потім — сім. Він заплатив мені за тиждень уперед (очевидно, з власної кишені), і з цієї суми я видав шість пенсів Картоплині, щоб він відніс мою скриню ввечері до Віндзорського Валу. Скриня була надмірно важка для мене, бо я був тоді зовсім маленький. Ще шість пенсів я сплатив за обід, що складався з м'ясного пирога та кухля води з-під сусіднього крана. Годину, що призначена була для обідньої перерви, я прогуляв по вулицях.

У призначений час увечері містер Мікоубер з'явився знову. Я вимив руки і обличчя, виявляючи цим пошану до його чемності, і ми вирушили до нашого дому (так, мабуть, мав я називати цей будинок від того часу) разом. Містер Мікоубер називав мені вулиці й звертав увагу на вигляд будинків, щоб завтра мені легше було знайти шлях назад.

Прибувши в дім на Віндзорському Валу (подібно до свого хазяїна, він мав вигляд пошарпаний, але так само щосили претендував на респектабельність), він представив мене місіс Мікоубер. То була вже немолода худорлява та німечна леді; вона сиділа у вітальні (перший поверх був зовсім не вмебльований, і віконниці були закриті, щоб сусіди не бачили), тримаючи немовля

біля грудей. Немовля було одним з близнят; і мушу тут зазначити, що я на-вряд чи за весь час свого знайомства з цією родиною бачив місіс Мікоубер без одного з цих близнят. Одне з близнят завжди діставало свою поживу.

Було в них ще двоє дітей: мастер Мікоубер років чотирьох і міс Мікоубер років трьох. Комплект доповнювала темнолиця молода жінка, що мала звичку чмихати і була служницею в сім'ї; і півгодини не минуло, як вона розповіла мені, що була «сиріткою» з сусіднього робітничого будинку Святого Люка. Кімната моя була на горішньому поверсі — окрема, скупо мебльована, вся розмальована під трафарет дивним орнаментом, що у моїй дитячій уяві скла-дався із синіх кексиків.

— Ніколи й не гадала, — сказала місіс Мікоубер, коли піднялася з близню-ком, щоб показати мені кімнату, і сіла перевести подих, — до одруження, коли жила з татом і мамою, що будь-коли мені треба буде шукати квартиранта. Але містер Мікоубер зазнає тепер труднощів, тож треба забути власні впо-добання.

Я відповів:

— Так, мем!

— Труднощі містера Мікоубера нині майже непереборні, — вела далі місіс Мікоубер, — і не знаю, чи зможе він врешті їх подолати. Коли я жила вдома з татом і мамою, я справді наврод чи знала слово «труднощі» в тому розумінні, в якому я вживаю його тепер, але досвід навчає нас, як любив говорити тато.

Я не певен, чи вона розповідала мені, що містер Мікоубер служив раніше офіцером у морській піхоті, чи я собі це сам уявив. Але мені й досі здається — сам не знаю, чому — ніби він колись був у морській піхоті. Тепер він був аген-том при різних торгівельних фірмах, але цією справою він заробляв небага-то, коли взагалі щось заробляв.

— Коли кредитори містера Мікоубера не дадуть йому відстрочки, — сказа-ла місіс Мікоубер, — то хай вони нарікають на себе; і що скоріше вони це зро-блять, то краще. Не можна вичавити крові з каменю, і не можна вичавити зар-яд що-небудь з містера Мікоубера, не кажучи вже про судові витрати.

Ніколи не міг я цілком зрозуміти, чи то моя самостійність навіяла місіс Мікоубер хибну думку про мій вік, чи то ця тема так займала її, що вона мог-ла б розмовляти про неї навіть з близнятами, коли поблизу не було нікого ін-шого. Так чи інакше, але з цих розмов вона почала і вела їх далі весь час на-шого знайомства.

Бідолашна місіс Мікоубер! Вона казала, що докладала всіх зусиль; безпе-речно, так вона і робила. По центру дверей з вулиці висіла велика мідна дошка з написом «Пансіон місіс Мікоубер для молодих леді». Але я ніколи не помі-чав там молодих леді; ніколи жодна молода леді не приходила туди та начеб-то й не збиралася приходити. Не помічав я і приготувань для прийому моло-дих леді. Єдиними відвідувачами, що я їх бачив або чув, були кредитори. Вони приходили у будь-яку годину, а дехто з них неймовірно лютував. Якийсь чо-лов'яга з брудним обличчям — здається, швець — мав звичку вдиратись у ко-ридор ще о сьомій годині вранці й гукати нагору містерові Мікоуберу:

— Виходьте! Ви ще вдома, я знаю! Заплатите ви нам чи ні? Не ховайтеся, це підло! Я не був би таким підлим на вашому місці! Заплатіть нам! Негаймо платіть нам, чуєте? Виходьте!

Не дістаючи жодної відповіді на ці докори, він у своєму гніві доходив до таких слів, як «шахраї» та «грабіжники». Та й це не справляло потрібного враження, тому він іноді наважувався перейти на той бік вулиці й ревіти у вікна другого поверху, де, як йому було відомо, перебував містер Мікоубер. У таких випадках містера Мікоубера охоплювала туга і бажання вмерти; одного разу він навіть (як я зрозумів із зойків його дружини) намагався зарізатися бритвою. Але за півгодини після цього він старанно начищав черевики і виходив гуляти, наспівуючи ще елегантніше, ніж зазвичай. Місіс Мікоубер мала таку саму гнучку вдачу. Помічав я, як о третій годині дня вона падала непритомна від державних податків, а о четвертій вже наминала телячу котлету та пила пиво (все сплачено було двома відданими до ломбарду чайними ложками). Одного разу, в день двосу їхнього майна, я повернувся додому трохи раніше, о шостій годині, та побачив, що вона лежить (звичайно, з одним із близнят) біля каміна, непритомна, закривши обличчя скуйовдженим волоссям; але ніколи я не бачив її веселішою, ніж у той самий вечір, коли вона, поглинаючи котлети на кухні, розповідала мені про своїх тата і маму та про те, які до них ходили гості.

У цьому будинку та з цією сім'єю проводив я свій вільний час. Снідав я шматком хліба, ціною в пенні, і порцією молока, що коштувала не більше. Ще один маленький шматок хліба та скибку сиру я зберігав собі на окремій полиці в окремому буфеті на вечерю. Ці витрати були чималими при моїх заробітках, що на них я мав існувати цілий тиждень. Від ранка понеділка до вечора суботи я не діставав нізвідки ні поради, ні розради, ні підтримки, ні віхи, ні заохочення, ні допомоги — нічого і ні від кого.

Я був ще надто недосвідченою дитиною, щоб цілком самостійно дбати про себе. Тому частенько, йдучи вранці до контори Мердстона і Грінбі, я не міг встояти перед черствим пиріжком, виставленим на продаж за півціни в кондитерській крамниці, і на це я витрачав гроші, що мав би зберегти їх на обід. Тоді я лишався без обіду, або в найкращому разі купував собі булку чи шмат пудингу. Пригадую дві пудингові крамниці, до кожної з яких я ходив залежно від стану своїх фінансів. Одна з них була у дворі за церквою Святого Мартина, що тепер зовсім зруйнована. Пудинг у цій крамниці був смородиновий і особливо смачний, але коштував дорого — два пенні, хоч був за розміром не більший, аніж звичайний пудинг за один пенні. Цей дешевший можна було дістати у крамниці на Стренді — десь у тій частині району, що відтоді перебудована. То був великий блідий пудинг, важкий і глевкий, з кількома великими плескати-ми родзинками. Він щойно діставався з печі ще гарячим саме в час мого обіду, і я частенько обмежувався ним. Коли мені щастило обідати краще, я діставав ковбасу і шмат хліба або тарілку червоної яловичини за чотири пенні, або бутерброд з сиром і склянку пива з ветхої таверни навпроти нашого підприємства; таверна ця мала назву «Лев» або «Лев і ще щось», забув, що саме. Пригадую, одного разу я взяв із дому окраєць хліба і поніс під пахвою, загорнувши в шматок паперу, ніби книжку. Так я пішов до відомого і модного м'ясного ресторану біля Дрері Лейн і замовив собі півпорції біфштекса, щоб з'їсти з тим хлібом. Не знаю, що подумав кельнер про таку маленьку істоту, яка з'явилася зовсім сама; і досі я бачу, як він

уп'явся в мене очима й покликав другого кельнера подивитися на мене. Я дав йому ще півпенні на чай і шкодував, що він узяв ці гроші.

Щось із півгодини перерви мали ми на чай. Коли в мене було достатньо грошей, я купував півпінти кави і шматок хліба з маслом. Коли грошей не було, я ходив дивитися на вітрини м'ясних крамниць на Фліт-Стрит, а інколи в таких випадках я йшов аж до Ковент-Гарденського ринку і дивився на ана-наси. Я любив блукати навколо театру «Адельф» — це було таємниче місце з такими темними арками. Бачу себе, як ішов я під однією з тих арок увечері до маленької таверни біля річки; на майданчику перед тією таверною танцювали вантажники вугілля; я сів на лаву подивитися на них. Хотів би я знати, що подумали вони про мене.

Я був такою маленькою дитиною, що частенько, коли я заходив до бару або незнайомої корчми випити склянку елю чи портеру, щоб змочити обід, хазяї боялися давати мені напої. Пригадую, одного душевного вечора я зайшов у бар і звернувся до хазяїна.

— Скільки коштує склянка вашого найкращого, якнайкращого елю?

То був якийсь особливий день, не пам'ятаю, який саме. Можливо, мій день народження.

— Два з половиною пенні, — відказав хазяїн, — коштує Справжній Незрівнянний ель.

— Тоді, — сказав я, добуваючи з кишені гроші, — налейте мені склянку Справжнього Незрівнянного, будь ласка, та щоб піни було багато!

У відповідь хазяїн, ніяково усміхаючись, оглянув мене з-за стійки з голови до ніг. Замість того, щоб налити мені пива, він зазирнув за загороду й сказав щось своїй дружині. Та підійшла до стійки з шитвом у руках і почала разом з ним розглядати мене. Вся ця картина і тепер стоїть мені перед очима. Хазяїн із загорнутими рукавами схиляється через бар, його дружина заглядає через відкидну загороду, а я, збентежений, дивлюся на них знизу вгору з-за барної стійки. Вони поставили мені безліч запитань: як мене звуть, скільки мені років, де живу, де працюю і як я сюди потрапив? На все, побоюючись задати неприємностей комусь, я постарався вигадати слушні відповіді. Вони почастували мене елем, хоч я підозрюю, що то був не Справжній Незрівнянний. Хазяїнова дружина підняла загороду і, нахилившись, повернула мені гроші і подарувала поцілунок — напівзахоплений, напівспівчутливий, але жіночий і щирий, я певен.

Я знаю, що не перебільшую, навіть ненавмисно чи несвідомо, злиденність моїх коштів та труднощі мого життя. Я знаю, що коли містер Квінйон давав мені шилінг, я витрачав ці гроші на обід або на чай. Я знаю, що я працював з ранку до ночі з простими чоловіками й хлопцями, вбраний у лахміття. Я знаю, що блукав по вулицях, їв погано й мало. Я знаю, що коли б не милість божа, то я би легко міг стати маленьким розбишакою або волоцюгою.

Проте я посідав певне становище на складі Мердстона і Грінбі. Крім того, містер Квінйон робив усе, що міг зробити недбалій і заклопотаний на бридкій роботі чоловік, щоб відрізнити мене від решти. Але я ніколи не розповідав жодному чоловікові і жодному хлопцеві, яким саме чином опинився там, і нічим не виявляв, що сумую, там перебуваючи. Я страждав потайки, дуже страждав, але ніхто, крім мене, не знав цього. Як я вже казав, я не в змозі

розповісти, як я страждав. Але я тримав це при собі і виконував свою роботу. З найперших днів я зрозумів, що коли б працював гірше за інших, то не міг би врятуватися від зневаги й презирства. Незабаром я став не менш досвідченим і кваліфікованим, ніж будь-хто з моїх товаришів. Хоч я тримався з ними зовсім просто, моя поведінка і манери відрізнялися від їхніх достатньо, щоб встановити між нами певну відстань. І хлопці, і дорослі зазвичай називали мене «маленьким джентльменом» або «юним суффолкцем». Якийсь чоловік на ім'я Грегорі, що був десятником вантажників, та ще один на ім'я Тіппі-візник, у червоній куртці, іноді звертаючись до мене, казали «Девіде». Але, здається, це було здебільшого в годину дуже щирих розмов, коли я намагався розважити їх під час роботи деякими оповіданнями з моїх старих книжок; оповідання ці швидко зникали з моєї пам'яті. Розсипчаста Картоплина якось повстав і збунтувався проти таких відзнак для мене. Але Мік Вокер негайно поставив його на місце.

Я вважав неможливим врятуватися від такого животіння і перестав цього сподіватись. Я твердо певний, що і на годину не міг забути про свій злидений стан і завжди почувався до нестями нещасливим. Але я приховував це. І навіть у листах до Пеготті (хоч ми багато листувалися) ніколи не розкривав правди – почасти з любові до неї, а почасти – від сорому.

Труднощі містера Мікоубера додавали мені лиха. Покинутий усіма, я дуже прив'язався до цієї сім'ї і блукав, зайнятий думками про розрахунки і плани місіс Мікоубер, як виплутатися з біди, і згинався під тягарем турбот містера Мікоубера. Частенько суботнього вечора – я дуже любив суботні вечори, бо, по-перше, чудово було йти додому з шістьма чи сімома шилінгами в кишені, розглядати вітрини і міркувати, що можна купити на таку суму, і по-друге, тому, що я йшов додому раніше – так от, частенько, кажу, суботнього вечора місіс Мікоубер відкривала мені свою душу. Те саме траплялось і в неділю вранці, коли я заварював собі в мисочці для гоління порцію чаю чи кави, куплену вчора увечері, і довго сидів за цим сніданком. У містера Мікоубера було звичаєм гірко плакати на початку таких суботніх розмов, а наприкінці співати веселу пісню про Джека і Нен. Він іноді приходив додому вечеряти, захлинаючись сльозами і оголошуючи, що йому не лишилося нічого, крім тюрми; а в ліжку він лягав, вираховуючи, скільки коштуватиме зробити венеціанські вікна в будинку, «в разі, коли справи обернуться на краще» – така була його улюблена приказка. З місіс Мікоубер справи були так само.

Дивна дружба, що до неї спричинилося, мабуть, наше спільне лихо, виникла між мною та цими людьми, незважаючи на величезну різницю у віці. Але я ніколи не дозволяв собі прийняти запрошення поїсти і попиту разом з ними з їхніх запасів (знаючи, що в них були погані стосунки з м'ясником і пекарем, і що їм самим частенько не вистачало харчів), аж доки місіс Мікоубер не відкрилася мені одного вечора.

– Мاستере Копперфілд, – сказала місіс Мікоубер, – я не вважаю вас за чужого, а тому не вагаюся сказати, що труднощі містера Мікоубера наближаються до кризи.

Мені дуже сумно було почути це, і я з надзвичайним співчуттям подивився в почервонілі очі місіс Мікоубер.

— За винятком нижньої шкуринки голландського сиру, яка не пристосована для потреб молодших членів нашої сім'ї, — сказала місіс Мікоубер, — у коморі нема дійсно ні шматка. Я звикла говорити про комору, коли жила з татом і мамою, і тепер вживаю це слово майже невідомо. Я хочу, власне, сказати, що в цілому будинку нічого їсти.

— Боже мій! — вигукнув я, дуже стурбований.

У мене лишилося в кишені два чи три шилінги з тижневої плати, — з цього я роблю висновок, що розмова відбулася в середу ввечері — і я поспішно добув їх і щиро попросив місіс Мікоубер позичити їх у мене. Але ця леді, поцілувавши мене й попросивши покласти гроші назад у кишеню, відповіла, що вона й думати про це не може.

— Ні, мій любий мастере Копперфілд, — сказала вона, — про це я не хочу й думати! Але ви розумний не на свої літа і могли б прислужитися мені іншим способом, якби захотіли. Цю послугу я вдячно прийняла б.

Я попросив місіс Мікоубер висловити своє прохання.

— Я вже розлучилася з тарілками, — сказала місіс Мікоубер. — Потайки, власними моїми руками застала шість чайниць, дві солонки та пару цукерниць. Але близнята дуже зв'язують; і для мене, з моїми згадками про тата і маму, ці справи цілковито нестерпні. Є ще кілька дрібниць, без яких ми можемо обійтися. Почуття містера Мікоубера ніколи не дозволяли йому розлучитися з цими речами, а Клікет (так звали дівчину з робітничого будинку) зі своїм плебейським розумом може дозволити собі негідні вчинки, якщо довірити це їй. Мастере Копперфілд, я хотіла б просити вас...

Я вже зрозумів місіс Мікоубер і запевнив її, що вона може розраховувати на мене, як їй заманеться. Я того ж вечора почав виносити найлегші речі з їхнього майна і вирушав у подібні експедиції майже щоранку перед тим, як піти до Мердстона і Грінбі.

Містер Мікоубер мав кілька книжок на маленькій етажерці, яку він називав бібліотекою, — ці книжки першими пішли на ринок. Я відніс їх, одну по одній, до книжкової крамниці на Сіті-Роуд (частина цього району біля нашого будинку майже вся складалася з крамниць, де продавалися книжки та птахи) і продав за першу-ліпшу ціну, яка мені була запропонована. Хазяїн тієї книжкової крамниці, що жив у маленькому будиночку за нею, щоночі бував напідпитку й щоранку зазнавав жакливого гніву своєї дружини. Не раз, рано заходячи туди, я бачив його в безладному ліжку, з шрамом на чолі або синцем під оком, що свідчили про його нічні пригоди (боюся, що під чаркою він був задерикуватий). Сам він тремтячою рукою намагався знайти потрібні шилінги в одній з кишень свого одягу, який лежав на підлозі, а його жінка — в подертих черевиках і з немовлям на руках — безупинно ляяла його. Іноді він губив гроші і тоді просив мене зайти іншим разом. Але його жінка завжди мала трохи грошей, — вона, насмілюся припустити, забирала їх від нього, коли він був п'яний, — і потайки завершувала угоду на східцях, коли ми разом ішли вниз.

Також мене вже стали впізнавати і в ломбарді. Джентльмен-завідувач, що стояв за конторкою, звертав на мене багато уваги; часто він змушував мене, пригадую, відмінювати якийсь латинський іменник чи прикметник, чи дієслово, поки оформлював мою справу. Після всіх цих видатків місіс Мікоубер

вчиняла маленький бенкет, тобто звичайну вечерю, від якої, я добре це пригадую, я отримував особливу насолоду.

Та нарешті труднощі містера Мікоубера дійшли кризи: якогось чудового ранку його заарештували і засадили у боргову тюрму. Він заявив мені, виходячи з дому, що сонце навіки зайшло для нього. Справді, мені здавалося, що душа його надломлена, і моя теж. Але потім переказували, що він у той же вечір жваво грав у кеглі.

У першу ж неділю після його ув'язнення я мав іти побачитись і пообідати з ним. Я мав спитати дорогу до певного місця, звідти пройти до іншого місця, там я мав побачити певний двір, що мені треба було його перейти й триматися прямо, доки не побачу тюремника. Все це я зробив. І коли, нарешті, мені довелося спитати тюремника (яким же жалюгідним малюком я був тоді!), я пригадав, як Родрік Рендом потрапив до боргової тюрми, і як там був чоловік, вбраний лише в стару ковдру, — і тюремник заколихався перед мокрими затьмареними очима, а моє серце закалатало.

Містер Мікоубер чекав на мене за ворітьми. Ми увійшли до його кімнати (самітної комірчини на другому поверсі) й обоє розплакалися. Він урочисто закликав мене, пригадую, взяти собі за науку його лиху долю. Він просив мене запам'ятати, що коли чоловік має двадцять фунтів річного прибутку і витрачає дев'ятнадцять фунтів дев'ятнадцять шилінгів і шість пенсів — він буде щасливий, але якщо він витрачатиме двадцять фунтів і один шилінг — він буде нещасний. Після цього він позичив у мене шилінг на вино, дав мені записку до місіс Мікоубер із сумою цієї заборгованості, відклав носову хустину й збадьорився. Ми сиділи біля маленького каміна, де цеглини покладені були по обидва боки іржавої решітки, щоб не так багато вигорало вугілля; згодом інший боржник, який поділяв цю кімнату з містером Мікоубером, приніс бараняче філе, з якого склалася наша спільна трапеза. Тоді мене відправили до капітана Гопкінса у горішню кімнату. Я мав передати йому привіт від містера Мікоубера, сказати, що я його юний друг, і спитати, чи не позичити мені капітан Гопкінс ножа і виделку.

Капітан Гопкінс, разом з привітом містерові Мікоуберу, позичив мені ножа і виделку. У його кімнаті була дуже брудна леді та двоє блідих дівчат — його дочки, з цілими копицями волосся на голові. Я подумав, що легше позичити в капітана Гопкінса ножа і виделку, ніж гребінець. Сам капітан був вкрай пошарпаний, мав величезні бакенбарди і старе-старе буре пальто, під яким начебто не було піджака. Побачивши його постіль, що лежала згорнута в кутку, і злиднений посуд, що стояв на полиці, чомусь я вирішив (бог знає, чому), що хоч дві дівчини з копицями волосся на голові були дітьми капітана Гопкінса, але брудна леді не була з ним одружена. Я несміливо стояв там на порозі не більше двох хвилин, і потім спустився вниз із всім тим, що побачив, точно як із ножем і виделкою, що ніс в руці.

Все ж таки було щось по-циганськи приємне в цьому обіді. Незабаром я відніс назад ножа і виделку капітанові Гопкінсу і пішов додому втішати місіс Мікоубер звітом про свої відвідини. Побачивши мене, вона спочатку зомліла, а потім засмажила яечню, щоб втішатися під час розмови.

Не знаю вже, як продали меблі, і хто продав їх; певний лише, що не я це зробив. Так чи так, а меблі були продані й відвезені на возі: всі, крім ліжка,

кількох стільців і кухонного стола. З цими пожитками ми розташувалися табором у двох кімнатах спорожнілого будинку на Віндзорському Валі: місіс Мікоубер, діти, сирітка та я. Не маю уявлення, скільки це тривало, хоч цей час здається мені довгим. Нарешті місіс Мікоубер вирішила переїхати до в'язниці, де містер Мікоубер забезпечив собі окрему кімнату. Отже, я відніс ключ від будинку хазяїнові, який дуже зрадів цьому; всі ліжка були перевезені до боргової тюрми, крім мого, бо для мене винайняли кімнату біля того закладу. Я цим був дуже задоволений, бо ми з Мікоуберами занадто звикли одне до одного в наших турботах, щоб розлучатися. Сирітці також забезпечили дешеве житло в цьому ж районі. Я дістав спокійне горище з похилим дахом, що з нього відкривався приємний краєвид на дров'яний склад. Оселившись у цьому приміщенні, я визнав його справжнім раєм – особливо як згадав, що турботи містера Мікоубера нарешті досягли кризи.

Весь цей час я так само продовжував працювати у Мердстона і Грінбі, з тими ж товаришами, з тим же почуттям незаслуженого приниження, як і на початку. Але я – безперечно, на моє щастя – не приятелював ні з ким, не розмовляв з жодним хлопцем, які щодня заходили до складу, виходили звідти і вешталися вулицями під час обідньої перерви.

Я жив таким же замкненим безрадісним життям; дні мої тягнулися самотньо, покладався я тільки на самого себе. Я зазнав лише трохи змін: поперше, від мого вбрання лишилося саме лахміття, а по-друге, з мене знята була велика частка клопоту містера і місіс Мікоубер. Справа в тому, що якісь родичі чи друзі вирішили допомогти їм, а тому в тюрмі вони жили краще, ніж на волі. Якось сталося, що я тепер снідав разом з ними. Забув я, о котрій годині вранці відчинялися ворота тюрми, щоб я міг туди ввійти, але пам'ятаю, що часто прокидався вже о шостій годині й до того часу любив блукати біля Лондонського мосту, сидіти на його кам'яних парапетах, спостерігаючи за перехожими, або дивитися через перила на сонячні відблиски у воді, на золоті сонячні промені на верхівці монумента. Іноді там мене зустрічала сирітка, і я розповідав їй дивовижні казки про верфі та про башту Тауер. Мушу визнати, що я й сам тоді вірив цим вигадкам. Увечері я повертався до в'язниці, прогулювався коридорами з містером Мікоубером або грав у карти з місіс Мікоубер, слухаючи спогади про її тата й маму. Не можу сказати, чи знав містер Мердстон, де я перебуваю і в якому товаристві проводжу дозвілля. Я ніколи не розповідав про це в Мердстона і Грінбі.

Справи містера Мікоубера хоч і минули стадію кризи, але були надзвичайно заплутані через певну «угоду», про яку я багато чув, і яка, так я зрозумів, була раніше підписана між ним і його кредиторами. Але я нічого не міг второпати, тож уявляв її як угоду з дияволом, що, за давнім повір'ям, раніше часто укладалися в Німеччині. Врешті-решт, той документ якимсь чином припиняв свою дію і більше не був перешкодою. Місіс Мікоубер повідомила мені, що «її родина» вирішила, що містер Мікоубер може бути визнаний неплатоспроможним і подавати заяву на визволення із тюрми. Вона розраховувала, що за шість тижнів його заяву схвалять.

– І тоді, – сказав містер Мікоубер, – я, безперечно, почну – дяка небові – абсолютно нове життя, коли... коротко кажучи, коли справи обернуться на краще.

Щоб підготуватися до будь-чого, що може статись у майбутньому, Містер Мікоубер, як я пригадую, в той час склав петицію до палати громад, в якій просив прийняти зміни в законі про ув'язнення за борги. Я пишу ці спогади тут, бо вони зображують мені, як саме я застосував історії своїх старих книжок у моєму новому житті, як саме я вигадував свої історії про вулиці, про чоловіків і жінок. Коли таким чином я описую своє життя, то, сподіваюся, зможу несвідомо розкрити, які важливі риси мого характеру поступово формувалися у той період.

У тюрмі був клуб, де містер Мікоубер, як джентльмен, мав великий авторитет. Містер Мікоубер виклав членам клубу ідею цієї петиції, і клуб гаряче підтримував його. Отже, містер Мікоубер (був він напрочуд добродушний і надзвичайно діяльний щодо всього, крім своїх власних справ; завжди щасливий, коли працював над чимсь, що не приносило жодної вигоди йому самому) заходився працювати над петицією, виробив її, переписав на величезному аркуші паперу, поклав на стіл і призначив час, коли члени клубу й усі бажаючі ув'язнені мають прийти до його кімнати та підписати петицію.

Почувши про наближення цієї церемонії, я перейнявся таким бажанням побачити, як вони приходять, один за одним, хоч знав уже більшість з них, що попросив годинну відпустку в Мердстона і Грінбі та влаштувався у кутку кімнати містера Мікоубера. Всі головні члени клубу, які тільки змогли розташуватися без тісняви в невеличкій кімнаті, підписалися першими, а мій старий приятель капітан Гопкінс (він навіть вимився заради такого урочистого випадку) приготувався прочитати петицію тим, хто не знав її змісту. Відчинили двері, і довгою чергою почали сходитись усі мешканці тюрми: кілька людей чекало за дверима, поки один заходив, ставив свій підпис і йшов геть. До кожного капітан Гопкінс звертався:

- Читали?
- Ні!
- Хотіли б послухати?

Коли той виявляв хоч найменше бажання послухати петицію, капітан Гопкінс гучним голосом читав йому її слово за словом.

Капітан охоче прочитав би її двадцять тисяч разів, коли б двадцять тисяч людей хотіли слухати його один по одному. Пригадую, яких соковитих інтонацій він надавав фразам: «Представники народу, в парламенті зібрані», «І тому ваші прохачі уклінно звертаються до шановної палати», «Нещасні піддані його милостивої Величності», наче вони в його роті мали матеріальну форму і чудово смакували. Тим часом містер Мікоубер слухав його з певною авторською гордістю й споглядав цвяхи на протилежній стіні.

Завжди гуляючи між Соузуорком і Блекфраерсом, блукаючи в обідню перерву по завулках (бруківка цих вулиць, мабуть, і досі зберігає сліди моїх дитячих ніг), я питаю себе, скільки ще людей з цього натовпу мали б почути відлуння голосу капітана Гопкінса? Коли думки мої знову повертаються до мого безраднісного юнацтва, я дивуюся, скільки оповідань, що їх я вигадав про цих людей, вкривають туманом фантазії добре відомі мені факти. І мене не дивує, що, проходячи знову тими місцями, я добре бачу й жалію невинного романтичного хлопчика, чия фантазія живилася цими дивними переживаннями і похмурою грубою дійсністю.

ХІІ. ЖИТТЯ ВЛАСНИМ КОШТОМ ПОДОБАЄТЬСЯ МЕНІ

ДЕДАЛІ МЕНШЕ. Я УХВАЛЮЮ ВЕЛИКЕ РІШЕННЯ

У належний час петиція Містера Мікоубера була вислухана, і, на превелику мою радість, цей джентльмен мав бути звільнений. Його кредитори виявилися людьми не безжалісними. Як сказала мені місіс Мікоубер – навіть мстивий швець привселюдно заявив, що не бажає боржникові зла, а тільки любити, щоб йому платили гроші, коли винні. Він сказав, що така вже, мабуть, людська вдача.

Після суду містер Мікоубер повернувся до боргової тюрми, бо треба було ще закінчити певні формальності, доки його зможуть випустити на волю. Клуб прийняв його з захватом і влаштував цього вечора засідання на його честь; тим часом ми з місіс Мікоубер окремо їли смажену телятину, а поряд спали діти.

– За такої нагоди я попрошу вас, мастере Копперфілд, – сказала місіс Мікоубер, – випити ще трохи джину з мускатним горіхом (бо ми вже покуштували трохи цього напою) – на спогад про моїх тата і маму.

– Вони померли, мем? – спитав я, вшанувавши цей тост стаканчиком джину.

– Моя мама покинула цей світ, – сказала місіс Мікоубер, – коли труднощі містера Мікоубера ще не почались, або принаймні, коли вони ще не стали тяжкими. Мій тато після цього прожив саме стільки часу, щоб кілька разів поручитися за містера Мікоубера, а потім віддав богові душу, оплакуваний родичами і знайомими.

Місіс Мікоубер похитала головою і зронила благочестиву сльозу на того з близнят, хто в цей час був у неї на руках.

Навряд чи можна було сподіватися кращої можливості поставити запитання, яке дуже цікавило мене. Тому я звернувся до місіс Мікоубер.

– З вашого дозволу, мем, що ви з містером Мікоубером збираєтеся робити тепер, коли містер Мікоубер позбувся своїх труднощів і опинився на волі? Чи вирішили ви вже щось?

– Моя сім'я, – відказала місіс Мікоубер, яка завжди дуже виразно вимовляла ці два слова, хоч я ніколи не міг добрати, кого саме розуміє вона під ними, – моя сім'я дотримується тієї думки, що містер Мікоубер повинен залишити Лондон і застосувати свої таланти в провінції. Містер Мікоубер – людина з великим талантом, мастере Копперфілд!

Я сказав, що цілком певен цього.

– З великим талантом! – повторила місіс Мікоубер. – Моя сім'я дотримується думки, що з невеликими коштами можна зробити щось для чоловіка з його здібностями в митниці. Вплив моєї сім'ї обмежений певною місцевістю, а тому вони побажали, щоб містер Мікоубер приїхав до Плімута. Вони вважають це конче потрібним для того, щоб він подолав ганьбу.

– Щоб він був наготові? – спитав я.

– Саме так, – відказала місіс Мікоубер, – щоб він був наготові! У разі, коли щось обернеться на краще.

– І ви теж їдете, мем?

Події цього дня в комбінації з близнятами, — коли не згадувати про джин з мускатним горіхом, — спричинилися до істеричного настрою місіс Мікоубер. Вона просльозилася, відповідаючи:

— Я ніколи не покину Містера Мікоубера. Містер Мікоубер, може, спочатку приховував свої труднощі від мене, але його бадьорий характер дає підстави сподіватися, що він врешті-решт подолає їх. Намисто з перлин і браслети, що дісталися мені в спадщину від мами, продані були за півціни. А коралове намисто — весільний подарунок мого тата — було віддано за безцінь. Але я ніколи не покину містера Мікоубера! Ні! — скрикнула місіс Мікоубер, дедалі більше хвилюючись. — Я ніколи не зроблю цього! Не просіть мене!

Я дуже зніяковів — здається, Місіс Мікоубер вирішила, ніби я просив її зробити щось подібне — і стривожено поглядав я на неї.

— Містер Мікоубер має свої хиби. Не заперечую, що він — легковажна людина. Не заперечую, що він не давав мені відомостей щодо своїх ресурсів і щодо своїх коштів, — вела вона далі, уп'явшись очима в стіну. — Але я ніколи не покину містера Мікоубера!

Тут місіс Мікоубер почала вже репетувати на весь голос. Я так злякався, що побіг до клубної кімнати й змушений був потурбувати містера Мікоубера. Він саме в цей час головував за довгим столом і керував хором, який співав:

Рушаймо, Доббіне,
Ну ж бо, Доббіне,
Рушаймо, Доббіне,
Рушаймо, ну ж бо-о-о!

При звістці, що стан місіс Мікоубер викликає певні побоювання, він негайно залився сльозами і вийшов зі мною в пальті, вкритому голівками і хвостами креветок, якими його частувала компанія.

— Еммо, янголе мій! — скрикнув містер Мікоубер. — Що сталось?

— Я ніколи не покину тебе, Мікоубере! — вигукнула вона.

— Життя мое! — скрикнув містер Мікоубер, схопивши в обійми вірну дружину. — Я в цьому цілком впевнений.

— Він — батько моїх дітей! Він — батько моїх близнят! Він — мій коханий чоловік! — несамовито гукала місіс Мікоубер. — І я ні-ко-ли не покину містера Мікоубера!

Ці докази її кохання глибоко зворушили містера Мікоубера (я взагалі розчулився до сліз), він став перед нею навколішки, благаючи її подивитися на нього і заспокоїтись. Але що більше він благав її підняти очі, то пильніше вона дивилася в нікуди; що більше він просив її опанувати себе, то до більшого розпачу вдавалася вона. Нарешті містер Мікоубер сам так розхвилювався, що долучив свої сльози до наших; потім він попросив мене посидіти на східцях, поки він покладе дружину спати. Я зібрався був піти додому, але він і слухати не хотів, просив мене залишитися до дзвоника, який наказував стороннім залишити тюрму. Отже, я сів біля вікна на східцях, за деякий час він вийшов з іншим стільцем і приєднався до мене.

— Як почувается тепер місіс Мікоубер? — спитав я.

— Дуже пригнічено, — сказав містер Мікоубер, хитаючи головою. — Реакція. Ах, то був жадливий день. Ми тепер лишилися самі, ми все втратили.

Містер Мікоубер потис мені руку, застогнав і заплакав. Я був дуже зворушений і навіть розчарований, бо сподівався, що ми будемо зовсім веселі в цей щасливий довгоочікуваний день. Але, мабуть, містер і місіс Мікоубер так звикли до своїх давніх труднощів, що, звільнившись від них, почувалися так, наче зазнали корабельної катастрофи. Вся їхня гнучкість зникла, і ніколи не бачив я їх навіть наполовину в такому жалюгідному стані, як тієї ночі. Я навіть боявся залишити містера Мікоубера, коли пролунав дзвоник, і мій друг проводив мене до сторожки та благословив на прощання, — настільки він був нещасний.

Хоч який я був збентежений і засмучений цими подіями, що до них я так несподівано долучився, але я виразно зрозумів, що містер і місіс Мікоубер із своєю сім'єю виїздять з Лондона, і що ми незабаром маємо розлучитися. Саме тоді, під час моєї прогулянки додому чи в наступні години безсоння, що я провів у ліжку тієї ночі, вперше майнула мені та думка, — хоч я і не розумію, яким чином вона потрапила до моєї голови, — що згодом сформувалася в тверде рішення.

Я дуже звик до Мікоуберів, брав їхнє лихо близько до серця і зовсім не мав жодних інших друзів. Переді мною відкрилася перспектива шукати нову квартиру і знову опинитися серед незнайомих людей — це випробування я вже проходив. Розмірковуючи, я відчував, як жорстоко раняться мої ніжні почуття, як глибшає в грудях сором і ганьба. Я вирішив, що життя — річ нестерпна.

Я досить добре розумів, що не мав жодних сподівань на порятунок, якщо не врятуюся сам. Я нечасто мав звістки від міс Мердстон і ніколи — від містера Мердстона. Лише два чи три пакунки готового і латаного одягу прибули для мене на ім'я містера Квін'йона; в кожному з цих пакунків лежав клапоть паперу з інформацією, що «Дж. М. сподівається, що Д. К. виконує свою роботу і цілком присвятив себе своїм обов'язкам» — і найменшого натяку не було там, що я був колись чимсь іншим, крім звичайного чорнороба, на якого я так швидко перетворився.

Вже наступного дня, все ще під враженням свого висновку, я побачив, що місіс Мікоубер не без підстав говорила про від'їз. Вони винайняли на тиждень приміщення в будинку, де я жив, а після закінчення цього строку мали виїхати до Плімута. Містер Мікоубер власною персоною прийшов до контори, щоб попросити містера Квін'йона дати мені відпустку на день його від'їзду і щоб дати мені високу характеристику, якої я напевно заслуговував. А містер Квін'йон покликав візника Тіппа, що був чоловіком сімейним і здавав кімнату, і влаштував мене в нього — він мав підстави гадати, що це було зроблено за згодою зі мною, бо я не казав нічого, хоч моє рішення було вже ухвалене.

Упродовж решти часу нашого життя під спільним дахом я проводив вечори з містером і місіс Мікоубер. Гадаю, що за цей час ми ще більше полубили одне одного. В останню неділю вони запросили мене на обід, на якому ми з'їли свиняче філе з яблучною підливою і пудинг. Минулого вечора я купив дерев'яного коня в яблуках як прощальний подарунок маленькому Вілкінсу Мікоуберові — той, що хлопець — і ляльку для маленької Емми. Я також зберіг шилінг для сирітки, яка мала піти у відставку.

Ми провели день дуже приємно, хоч всі були зворушені близькою розлукою.

— Я ніколи, мастере Копперфілд, — сказала місіс Мікоубер, — не зможу, не згадавши про вас, повертатися думками до періоду, коли містер Мікоубер зазнавав труднощів. Ваша поведінка завжди була найделікатнішою і найспівчутливішою. Ви ніколи не були квартирантом! Ви були другом!

— Люба моя, — зазначив містер Мікоубер, — Копперфілд, — так бо звук він називати мене останнім часом, — має серце, чутливе до скорбот своїх ближніх, коли хмари затьмарюють їхнє життя. Він має розсудливу голову і руки для... коротко кажучи, загальну здатність реалізувати те майно, без якого можна обійтись.

Я теж намагався висловити свої почуття і сказав, як сумую, що нам доведеться розлучитися.

— Мій любий юний друже, — мовив містер Мекоубер, — я старший за вас, тож маю деякий досвід у житті... і деякий досвід, коротко кажучи, в труднощах, взагалі кажучи. Тепер, аж доки щось не обернеться на краще (а на це я чекаю щогодини), я не можу нічого запропонувати вам, окрім поради. Порада моя тим цінна, що... коротко кажучи, що я ніколи не зважав на неї сам, і ось я перед вами, — тут містер Мікоубер, який перед тим аж ссяв, усім посміхаючись, раптом зупинився і насупився, — нещадна руїна, що ви її спостерігаєте.

— Любий мій Мікоубере! — втрутилася його дружина.

— Кажу вам, — відказав містер Мікоубер, зовсім забуваючись і знову усміхаючись, — нещасна руїна, що ви її спостерігаєте! Порада моя полягає ось у чому: ніколи не залишай на завтра те, що можеш зробити сьогодні. Зволікання — крадій часу. Хапай його за комір!

— Принцип мого бідолашного тата, — зазначила місіс Мікоубер.

— Люба моя, — сказав містер Мікоубер, — ваш тато — дуже добрий чоловік, і боронь боже, щоб я недооцінив його. Як добре поміркувати, так ми ніколи не зможемо... коротко кажучи, не знайдемо таку людину, яка в його літа мала б такі міцні ноги і могла б читати без окулярів написи на векселях. Але той свій принцип він застосував до нашого шлюбу, люба моя, а внаслідок цього шлюб наш був укладений настільки поспішно, що я так ніколи і не зміг покрити витрат...

Містер Мікоубер скоса глянув на місіс Мікоубер і додав:

— Не думай, що я шкодую про це! Якраз навпаки, любове моя!

Після цього він похнюпився на хвилину.

— Другу частину моєї поради, Копперфілде, — знову мовив містер Мікоубер, — ви вже знаєте. Річний прибуток — двадцять фунтів, річні витрати — дев'ятнадцять фунтів, дев'ятнадцять шилінгів, шість пенсів, результат — щастя. Річний прибуток — двадцять фунтів, річні витрати — двадцять фунтів, шість пенсів, результат — злидні. Квітка вмирає, листя в'яне, сонце дня заходить над жахливою сценою і... коротко кажучи, ви назавжди збиті з ніг. Точнісінько, як я!

Щоб зробити цей приклад виразнішим, містер Мікоубер з виглядом найжвавішого задоволення вилив до рота склянку пуншу та почав насвистувати давню студентську пісню.

Я, звичайно, запевнив його, що завжди матиму його заповіти в голові. Та мені й не треба було нагадувати ці правила, бо я яксравно бачив тоді всю їх доцільність. Наступного ранку я зустрів усю сім'ю біля контори диліжансів і побачив, як вони сумно сідають на задні зовнішні місця карети.

— Мистере Копперфілд, — сказала місіс Мікоубер, — благослови вас бог! Я ніколи не зможу забути все це, ви знаєте, і ніколи не забула б, навіть коли б могла!

— Копперфілде, — сказав містер Мікоубер, — прощайте! Бажаю вам щастя і процвітання. Коли впродовж бурхливих років я довідаюся, що моя гірка доля стала за пересторогу для вас, тоді я відчую, що недарма займав місце на землі... У разі, коли щось обернеться на краще (а цього я майже певний), я буду надзвичайно радий, якщо зможу поліпшити ваше становище!

Мені здається, що коли місіс Мікоубер сіла на імперіал разом з дітьми, а я стояв на дорозі, задумливо поглядаючи на них, — тоді туман розвіявся з її очей і вона побачила, яким малюком я був насправді. Мені здається так, бо вона зробила мені знак влізти на диліжанс, і на обличчі її з'явився новий, материнський вираз. Вона обійняла і поцілувала мене, як рідного сина. Я ледве встиг зіскоčiti назад, коли карета рушила з місця, і ледве міг побачити сім'ю за хустинками, якими вони мені махали. За хвилину вони зникли. Сирітка та я стояли, збентежено поглядаючи одне на одного, посеред дороги. Нарешті ми попрощалися. Вона повернулася, гадаю, до робітничого будинку Святого Люка, а я знову пішов починати важку працю в Мердстона і Грінбі.

Але я не збирався провести там ще багато днів, повних важкої і нудної роботи. Ні. Я вирішив утекти — податися тим чи іншим способом углиб країни, до єдиної родички, яка лишилася мені в світі, та розповісти свою історію моїй бабці, міс Бетсі.

Я зазначив уже, що не знаю, як ця відчайдушна ідея спала мені на думку. Але, з'явившись, вона міцно засіла в моїй голові і виросла у тверду ухвалу, найтвердішу в моєму житті. Я аж ніяк не був певний, що з цього може вийти щось добре, але подумки напевне вирішив здійснити цей план.

Відколи думка ця вперше майнула переді мною і порушила мій сон уночі, я знову і знову, сотню разів повторював собі старе оповідання моєї бідолашної матері про моє народження: адже ж оповідання це так любила переказувати моя мати, а я за старих часів любив його слухати і знав його від слова до слова. Бабуся моя ввійшла в це оповідання і вийшла з нього, як жаклива і моторошна дійова особа, але в поведінці її була невеличка подробиця, яка подавала мені слабку тіль надії. Мати розповідала, як їй здалося, нібито бабуся ніжно торкалась її прекрасного волосся. Цього я не міг забути. Може, то було тільки фантазією моєї матері, для якої насправді не було жодних підстав. Але я виразно уявляв собі, як моя страшна бабця тихо схиляється над ніжною красою, яку я пам'ятав так добре і любив так міцно. І сцена ця пом'якшувала все оповідання. Дуже ймовірно, що саме це й спричинилося до мого несподіваного рішення.

Але я навіть не знав, де живе міс Бетсі. Тому я написав довгого листа до Пеготті й спитав її, ніби між іншим, чи не пам'ятає вона про це. Я додав, як ніби чув, що подібна леді живе в певному місці (яке я назвав навмання), і мені цікаво було б довідатися, чи не про бабуся мою йшлося. У тому ж листі писав

я до Пеготті, що мені до краю потрібні півгінеї, і якщо вона може позичити мені цю суму, то я буду дуже вдячний їй, а пізніше, повернувши борг, розповім, нащо мені потрібні були гроші.

Відповідь від Пеготті надійшла незабаром і була, як завжди, сповнена висловів відданості й любові. У лист вклала вона півгінеї (боюся, що їй довелося зазнати неймовірного клопоту, щоб витягти ці гроші зі скрині містера Баркіса). Писала вона, що міс Бетсі живе біля Дувра, але чи в самому Дуврі, чи в якомусь передмісті — у Гейті, приміром, Сентгейті чи Фолькстоні — вона не може сказати. Один з наших робітників пояснив мені, що всі ці місця розташовані поблизу одне від одного, а тому я вважав би вказівки за достатні й вирішив здійснити свій намір наприкінці цього тижня.

Будучи дуже чесним хлопцем і не бажаючи лишати по собі погану згадку в конторі Мердстона і Грінбі, я вважав себе зобов'язаним працювати до вечора суботи; мені платили на тиждень уперед, тому я вирішив не з'являтися у звичайний час за платнею. З цієї ж причини я й позичив півгінеї, щоб не лишитися без коштів на подорожні витрати. Отже, коли настав суботній вечір, усі ми зібрались у конторі, а візник Тіпп, що завжди посідав перше місце, першим пішов за грошима. Я потиснув руку Мікові Вокеру й попросив його, коли прийде черга діставати платню, сказати містерові Квіньйону, що я пішов перевезти свою скриню на квартиру до Тіппа. Востаннє побажавши доброї ночі Розсипчастій Картоплині, я побіг геть.

Скриня моя була на старій квартирі над річкою. Я задалегіть написав адресу для неї на зворотному боці однієї з наших конторських етикеток, які ми прибивали цвяхами до ящиків: «Мастерові Девіду, до запитання, в контору диліжансів, Дувр». Цю картку я тримав у кишені, щоб наліпити її, коли скриня винесена буде з будинку. Йдучи до своєї квартири, я роззирався, шукаючи когось, хто допоміг би мені відправити скриню на пошту.

Біля обеліска на Блекфраерському Шляху стояв довгоногий молодий чоловік поруч із порожнім візком, запряженим віслюком. Він глянув на мене, вилаяв мене «нікчемним волоцюгою» і додав, що я «незабаром знатиму, як лягати». Безперечно, його розгнівали мої вперті погляди. Я зупинився запевнити, що дивився не з поганим наміром, але просто думав, чи погодиться він на роботу.

— А яку роботу? — спитав довгоногий молодий чоловік.

— Відвезти скриню, — відповідав я.

— А яку скриню? — спитав довгоногий молодий чоловік.

Я відповів — мою скриню, що стоїть на квартирі в кінці цієї вулиці, і яку пропоную йому відправити до контори диліжансів у Дувр за шість пенсів.

— Ну й відвезу! Шість пенсів! — скрикнув довгоногий молодий чоловік і миттю стрибнув на свій візок, що складався лише з дошки на колесах, та помчав з такою швидкістю, що я ледве встигав бігти за віслюком.

Було щось підозріле в цьому молодому чоловікові, особливо, коли він жував соломку, розмовляючи зі мною, — мені це не сподобалося. Проте угоду було вже укладено й довелося мені відвести його нагору до кімнати, яку я залишав. Ми знесли скриню і поклали її на візок. Мені не хотілося тут наліплювати етикетку, бо хтось із хазяйської сім'ї міг підглядіти й викрити мій намір. Тому я сказав молодому чоловікові, що я був би радий, якби він зупинився на

хвилину, коли ми під'їдемо до глухої стіни боргової тюрми. Не встиг я вимовити цих слів, як він помчав прожогом, ніби й він, і скриня моя, і віслюк збожеволіли. Я зовсім захекався, біжучи й гукаючи йому вслід, поки нарешті надгогнав його в призначеному місці.

Поспішаючи і хвилюючись, я виронив свої півгінеї з кишені, коли виймав картку. Для певності я поклав монету собі до рота і, хоч руки мої дуже тремтіли, якимось прив'язав картку, коли раптом відчув жакливий удар у щелепу і побачив, як мої півгінеї вилетіли з мого рота в долоню довгоногого молодика.

— Що-о? — скрикнув молодий чоловік, хапаючи мене за комір куртки й моторошно скривлюючи обличчя. — Та це ж кримінальна справа. Ти збираєшся тікати, чи не так? Ходімо до поліції, юний злочинцю, ходімо до поліції!

— Поверніть мені мої гроші, будь ласка, — пробелькотів я, дуже зляканий, — і йдіть собі.

— Ходімо до поліції! — вів своє молодик. — Ти доведи в поліції, що то твої гроші!

— Поверніть мені мої гроші і скриню, прошу! — скрикнув я, захлинаючись сльозами.

Але молодий чоловік повторював одне: «Ходімо до поліції!» і грубо тягнув мене до віслюка, ніби було щось схоже між цією твариною і поліцією. Раптом він змінив свій намір, скочив у візок, сів на мою скриню і, гукаючи, що він поїде прямо до поліції, помчав геть ще швидше, ніж раніше.

Я біг за ним так прудко, як тільки міг. Але мені вже не вистачало духу кричати, та я й не насмілювався кричати, коли б і міг. За півмилі я принаймні двадцять разів мало не потрапив під копита коней. Іноді я губив його з очей, іноді знову бачив його, знову кричав йому, раз у раз били мене візники батогами, гримали на мене, перекидали в багнюку; але я знову схоплювався, падав у чийсь обійми, стрімголов біжучи, натикався на стовпи. Нарешті, знесилений спекою і переляком, і думаючи, чи не женеться за мною зараз половина всього Лондона, я залишив молодого чоловіка — хай він їде, куди йому заманеться, з моєю скринєю й грошима. Задихаючись і плачучи, але не зупиняючись, попросував я до Грінвіча, звідки, як мені відомо було, простягався Дуврський Шлях.

Ідучи до своєї бабусі, міс Бетсі, мав я в цьому світі майна не набагато більше, ніж у ту ніч, коли моя поява на світ завдала їй такого клопоту.

ХІІІ. НАСЛІДКИ МОЄЇ УХВАЛИ

Хтозна, мабуть, я був такий навіжений, що планував бігти всю дорогу до Дувра, коли припинив переслідування юнака з віслюком і вирушив до Грінвіча. Що б там не було, незабаром я прийшов до тям і зупинився на Кентському Шляху, перед терасою, де посередині басейну якимсь кам'яне опудало сурмило в риг. Тут я сів біля ганку на нижніх східцях, уже зовсім виснажений останніми зусиллями. Задихаючись, я не міг навіть плакати про втрату моєї скрині й півгінеї.

Було вже темно. Я почув, як годинник б'є десяту, і вирішив відпочити. На щастя, то була літня ніч, і погода стояла чудова. Віддихавшись і позбувшись неприємного подразнення в горлі, я підвівся і пішов далі. Незважаючи на мою невдачу, я і не думав повертатися. Навряд чи спала б мені така думка, хоч нехай би на Кентському Шляху лютувала альпійська хуртовина!

Але мене дуже турбував мій матеріальний стан – я мав лише три півпенсовики (і то дивно, як могли вони залишитися в моїй кишені у суботу ввечері). Я почав собі уявляти газетні звістки про те, як за день чи два знайдуть мене мертвим під якоюсь копицею. Понуро посувався я вперед, так швидко, як тільки міг. Раптом я опинився перед крамничкою, на якій була вивіска, що тут купують чоловічі й жіночі костюми і дають найкращу ціну за лахміття, кістки і старий кухонний посуд. Хазяїн цієї крамниці сидів перед дверима в самій сорочці і палив. Безліч сюртуків і штанів звисало з низької стелі, освітлені тільки двома мерехтливими свічками. Можна було подумати, дивлячись на нього, що він з помсти повісив усіх своїх ворогів і тепер утішається плодами своєї перемоги.

Мій останній досвід у справах містера й місіс Мікоубер підказав мені, що тут можна знайти спосіб якось покращити своє злиденне становище. Я завернув до найближчого завулка, зняв з себе жилет, дбайливо згорнув його, поклав під пахву та повернувся до дверей крамниці.

– Якщо не маєте нічого проти, сер, – сказав я, – то я хочу продати це за слушну ціну.

Містер Доллобі – мабуть, так його звали, бо це ім'я написано було на вивісці – взяв жилет, поклав свою люльку на поштову скриньку при дверях, увійшов до крамниці разом зі мною, зняв пальцем нагар зі свічок, поклав жилет на прилавок, оглянув з усіх боків, потримав перед світлом, знову оглянув і нарешті мовив:

– Що ж ви хочете за оцю маленьку жилетку?

– О! Ви самі краще знаєте ціну, сер, – скромно відповів я.

– Я не можу бути водночас покупцем і продавцем, – сказав містер Доллобі. – Назвіть свою ціну за цей маленький жилет.

– Може, вісімнадцять пенсів? – натякнув я, повагавшись трохи.

Містер Доллобі згорнув жилетку і віддав її мені.

– Я пограбував би свою сім'ю, – сказав він, – коли б заплатив хоч дев'ять пенсів.

Це було дуже неприємно. Мені, цілком сторонній людині, доводилося просити містера Доллобі пограбувати свою сім'ю заради мене. Проте я нічого не міг вдіяти і сказав, що згоджуюся на дев'ять пенсів, якщо він хоче. Містер Доллобі, побурчавши, дав мені дев'ять пенсів. Я побажав йому доброї ночі й вийшов з крамниці, збагатівши на цю суму й збіднівши на жилетку. Але коли я застібнув куртку на всі гудзики, то відсутність жилетки ставала майже зовсім непомітною.

Та я досить виразно передбачав, що слідом за цим маю розлучитися з курткою й цілком імовірно, що прийду до Дувра не інакше, як у самій сорочці та штанях. Мені ще пощастить, коли я дійду навіть у такому одязі. Але це не дуже бентежило мене. Аби дійти! З дев'ятьма пенсами в кишені я не

замислювався над труднощами свого стану. Тільки згадка про юнака з віськом та думка про велику віддаль до Дувра трохи непокоїли мене.

У мене з'явився план, де перебути ніч, і я негайно заходився його здійснювати. Я вирішив переночувати за стіною Салем-Гаузу, в тому кутку, де зазвичай стояла копиця сіна. Я уявляв себе в якомусь сенсі у товаристві, бо хлопці та спальня, де я так часто провадив свої оповідання, були тепер зовсім поруч, хоч хлопці не здогадуються про мою присутність, і спальня не дасть мені притулку в своїх стінах.

То був важкий день, і я, майже зовсім виснажений, дістався нарешті до Блекгітса. Важенько було мені знайти Салем-Гауз; але я знайшов його, знайшов і копицю в кутку й ліг під нею; спочатку я обійшов стіну і, глянувши на вікна, переконався, що всюди темно і все спокійно. Ніколи не забуду важкого почуття самотності, коли я вперше переспав ніч без даху над головою.

Я заснув, як, мабуть, заснули багато інших вигнанців, що від них були замкнені двері, і що на них гавкали пси цієї ночі. І мені приснилося, ніби я лежу на своєму ліжку в школі й розповідаю повісті хлопцям, що скупчилися навколо мене. Але я сидів, а не лежав, й ім'я Стірфорса було на моїх устах, коли, раптом прокинувшись, я очманіло глянув на зорі, що блищали й сяяли наді мною. Як згадав я, де сиджу цієї нічної години, то якесь дивне почуття опанувало мене. Зляканий, — не знаю вже чим, — я підвівся й зробив кілька кроків уперед. Але слабе мерехтіння зірок і бліде світло в тій частині неба, звідки сходить день, змусили мене отямитись і повернутися на своє місце. Очі мої були наліті свинцем, я знову ліг на сіно і спав, — хоч і відчував холод крізь сон, — аж доки тепле проміння сонця і дзвоник в Салем-Гаузі не збудили мене. Коли б міг я сподіватися, що Стірфорс усе ще там, то постарався б знайти слушну хвилинку побалакати з ним сам на сам; але я знав, що він мав би давно залишити цей заклад. Тредльс, мабуть, ще був тут, але я не міг довіритися йому, хоч добре знав його м'яке серце і готовність до будь-яких послуг. Отже, тієї ж години, коли хлопці містера Крікля прокинулись, я пройшов повз стіну школи і вибрався на великий Дуврський Шлях. Колись ми часто гуляли по ньому у вільні від навчання години: чи могло мені тоді спасти на думку, що я опинюся колись безпритульним мандрівником на цьому шляху.

Яка прірва лежала між цим недільним ранком і веселою неділею, яку ми колись зустріли в Ярмуті! У належний час я почув церковні дзвони і побачив людей, що йшли до церкви. Пройшов я повз одну-дві церкви, де вже збиралася парафія і під сонячним сяйвом лунали пісні, а церковний сторож, походжаючи в холодку, приклав руку до чола і стежив за мною. Але мир і тиша недільного ранку лежали на всьому, крім мене. Я був винятком. Скуйовджений, вкритий пилом, оббризканий багнюкою, чвалав я крізь цей мирний край. Не знаю, чи вистачило б у мене духу продовжувати шлях, коли б не образ моєї юної матері, що плакала біля каміна, і моєї бабусі, що ніжно схилилася над нею. Образ цей увесь час стояв переді мною і вабив мене, і я йшов за ним.

Цієї неділі я пройшов навпростець приблизно двадцять три милі, хоч іти мені було важко, бо я зовсім не звик до таких подорожей. Бачу, ніби зараз, як надвечір я йшов через міст у Рочестері, стомлений, ноги страшенно боліли. Йдучи, я жував шматок хліба, що купив собі на вечерю. Два чи три будиночки

з написами на вивісках «Кімнати для подорожніх» дуже спокушали мене, але я боявся витратити тут свої останні кілька пенсів і ще більше боявся підозрілого вигляду волоцюг, з якими зустрічався. Тому я не шукав ніякого притулку, крім неба. Пройшовши аж до Четема, що здався мені вночі якимсь кошмаром з вапняків, зведених мостів і подібних до Ноївого Ковчега кораблів без щогол на брудній річці, вліз я нарешті на щось нахшталт порослої травою корабельної гармати на моріжку, де вартовий походжав туди й сюди. Там я ліг біля цієї гармати, щасливий, що чую важкі й рівні кроки вартового (він, що правда, не більше знав про мою присутність, ніж вихованці Салем-Гаузу могли підозрювати про мою ночівлю за стіною їхньої спальні). Незабаром заснув я міцно аж до ранку.

Прокинувшись, я відчув жорстокий біль у всьому тілі і, особливо, в ногах. Мене розбудили барабани й марширування війська, яке, здавалося, наступало на мене звідусіль. Я підвівся і почвалав по довгій тісній вулиці. Було цілком зрозуміло, що в той день я був спроможний здолати дуже малу відстань. Я вирішив відпочити, щоб накопичити сили для подальшої подорожі. Першою моєю справою було продати куртку. Отже, я скинув куртку, щоб звикнути ходити без неї і, несучи її під пахвою, почав оглядати всякі крамниці.

Мабуть, тут можна було вигідно продати куртку. Продавців вживаного одягу було безліч, і вони чатували на клієнтів біля дверей своїх крамниць. Але всередині всіх цих магазинів висіли офіцерські мундири з еполетами і аксельбантами, і, наляканий коштовністю й пишністю цієї торгівлі, довго блукав я довкола, не наважуючись нікому запропонувати свій крам.

Керований такою скромністю, я почав шукати другорядні крамнички з матроським лахміттям, подібні до закладу містера Доллобі. Нарешті мені пощастило відшукати саме таку крамничку в кутку брудного завулка, що заріс кропивою. Коло крамниці був паркан, а на паркані висіли матроські костюми, які, очевидно, не могли вміститися в самій крамниці. Тут, іззовні, висіла безліч заіржавілих рушниць, пістолетів, клейончастих капелюхів і стояло кілька залізних лотків зі стількома старими заіржавілими ключами, що ними, мабуть, можна було відімкнути всі двері в цілому світі.

У цю низьку, тісну і брудну крамничку, яку більше затьмарювало, ніж освітлювало крихітне віконце, завішане лахміттям, я несміливо зійшов по брудних та смердючих східцях, залитих помями. З душного лігва позаду крамнички вислизнув потворний стариган, вся нижня частина обличчя якого вкрита була жорсткою сивою бородою. Ні слова не мовивши, він схопив мене за чуба. То був жадливий стариган, вбраний у брудну фланелеву сорочку. Від нього страшенно смерділо ромом. У лігві видно було ліжко, прикрите старою ковдрою, і друге крихітне віконце, звідки відкривався мальовничий краєвид – кропива і кульгавий осел серед неї.

– Ох, чого тобі треба? – заревів цей старий лютим монотонним голосом. – Ох, мої очі й кістки, чого тобі треба? Ох, мої легені й печінка, чого тобі треба? Ох, гир-р-р!

Я так розгубився через його слова, особливо повторювання останнього незрозумілого вигуку, що не спромігся дати ніякої відповіді. А стариган, усе ще тримаючи мене за волосся, повторював:

– Ох, чого тобі треба. Ох, мої очі й кістки, чого тобі треба. Ох, мої легені й печінка, чого тобі треба. Ох, гир-р-р, – він вигукував це так енергійно, що очі від напруження мало не вилізли йому на чоло.

– Я хотів би знати, – мене трусило, – чи не бажаєте ви купити куртку?

– Ох, треба подивитися на куртку! – скрикнув старий. – Ох, серце мое у вогні, покажи мені куртку! Ох, мої очі й кістки, викладай свою куртку!

По цій мові він відпустив мого чуба зі своїх тремтячих рук, що нагадували кігті великого птаха, і начепив на ніс окуляри, які не надто прикрашали його запалені очі.

– Ох, скільки хочеш за куртку? – скрикнув старий, оглянувши мій крам. – Ох, гр-р-р... скільки хочеш за куртку?

– Півкрони, – відказав я, прийшовши до тями.

– Ох, мої легені й печінка! – скрикнув старий. – Ні! Ох, мої очі, ні! Ох, мої кістки, ні! Вісімнадцять пенсів! Гр-р-р...

Щоразу, як вигукував він цей таємничий звук, очам його загрозувала небезпека повилазити; кожне речення він наспівував на один і той самий мотив, що нагадував подув вітру, який починається на низьких тонах, поступово підвищується і знову спадає – іншого порівняння не можу підшукати.

– Гаразд, – сказав я, щасливий покінчити цей торг, – я погоджуюся на вісімнадцять пенсів.

– Ох, моя печінка, – заукав старий, кидаючи куртку на полицю. – Забирайся з крамниці! Ох, мої легені, забирайся з крамниці! Ох, мої очі й кістки!.. гир-р-р... не проси грошей, візьми що-небудь на обмін!

Ніколи в житті своєму, ні раніше, ні потім, не був я такий наляканий. А все ж таки я смиренно сказав йому, що потребую грошей та ніщо інше мені не потрібне; але я згодний чекати, якщо він хоче, на вулиці, і не збираюся підганяти його. Отже, я вийшов на вулицю і сів у холодку в кутку. І просидів я там багато годин, доки тінь не змінилася сонячним світлом, а сонячне світло знову не змінилося тінню; а я все ще сидів там, чекаючи на гроші.

Сподіваюся, серед торгівців лахміттям не знайдеться другого такого п'яного божевільного. Незабаром я довідався, що він добре відомий усім сусідам, і про нього йде поголоска, ніби він продався дияволу. Хлопчики, що весь час бігали навколо крамниці, гукали про це і голосно вимагали, щоб він виніс своє золото.

– Не прикидайся жебраком, Чарлі! Винеси своє золото! Винеси трохи того золота, що за нього ти продався дияволу, та ну ж бо! Воно зашите у тебе в матраці, Чарлі! Розпори його і дай нам трохи.

Усі ці вигуки та кілька пропозицій позичити йому ножа, щоб розпороти матрац, розлютили його до такої міри, що він раз у раз вибігав зі свого лігва на вулицю і розганяв хлопців на всі боки. Іноді в своїй люті він приймав мене за одного з тих шибайголів і нападав на мене, ніби збираючись роздерти на шматки, але тут-таки, вчасно усвідомлюючи свою помилку, тікав знову в свій барліг і лягав у ліжко. Там він на всю горлянку ревів, наче вітер, пісню про смерть Нельсона, додаючи «ох» перед кожним рядком і вигукуючи безліч «гр-р-р». Та ніби цього було не досить, хлопчики, бачачи мене на одному й тому ж місці, вирішили, що я живу тут, і цілий день мучили мене наскоками і глузуванням.

Кілька разів умовляв він мене згодитися на обмін і виносив зі свого барлогу то вудлице, то скрипку, то капелюха, то флейту. Але я не піддавався цим спокусам і, продовжуючи сидіти біля порога, слізно просив віддати мені гроші чи куртку. Нарешті він почав сплачувати мені по півпенса. Цілі дві години виносив він мені один шилінг.

— Ох, мої очі й кістки! — скрикнув він тоді, висунувши свою голову з крамниці. — Чи згодишся ти піти геть ще за два пенси?

— Я не можу, — відповів я, — я з голоду помру!

— Ох, мої легені й печінка, чи підеш ти за три пенси?

— Я пішов би й задарма, коли б міг, — сказав я, — але мені дуже потрібні гроші.

— Ох, гр-р-р! — справді, неможливо змалювати, як видрав він цей вигук з глибини своїх грудей, коли висунув з-за дверей свою потворну голову. — Чи підеш ти геть за чотири пенси?

Зовсім змучений, я згодився на цю пропозицію і, взявши тремтячою рукою гроші з його пазурів, пішов геть від крамниці, поки ще сонце не сіло. Голод і спрага дуже мучили мене, але, витративши три пенси на хліб і молоко, я підкріпився. Того дня я просунувся вперед ще на сім миль.

Цієї ночі спальня моя була під іншою копицею, де я вигідно розташувався після того, як вимив натруджені ноги в рівчаку й загорнув їх у свіже листя. Вирушивши в дорогу вранці, я побачив, що шлях мій лежить серед фруктових садів і хмільників. Літо вже добігало кінця, у садах рясніли достиглі яблука, а подекуди збирали вже жовтий хміль. Чудові краєвиди відкривалися навкруги, і я вирішив переспати цю ніч серед кущів хмелю. Я уявляв собі за приємне товариство довгі ряди жердин, оповиті розкішним листям.

На кожному кроці надibuвав я на підозрілих волоцюг, вони сповнювали мене неподоланим жахом, що й досі живий у моїй душі. Деякі з них здавалися мені лютими негідниками: вони витріщалися на мене, коли я проходив повз них, або зупинялись і кликали мене до себе, а коли я кидався тікати, жбурляли вслід камінням. Особливо добре пригадую одного молодчика, — мідника, мабуть, бо він ніс на собі шкіряну торбу і жаровню, — поруч з ним ішла якась жінка. Оглянувши мене, цей молодчик таким гучним і лютим голосом наказав мені підійти, що я мимоволі зупинився і обернувся.

— Підходь, коли тебе кличуть, — сказав мідник, — інакше-бо я розпорю тобі живіт, юначе!

Я вирішив, що краще буде повернутися. Коли я підсунувся до нього ближче, намагаючись здобути прихильність своїм виглядом, то побачив, що в жінки синець під оком.

— Куди ти йдеш? — спитав він, схопивши мене за комір почорнілою рукою.

— Я йду до Дувра! — відповідав я.

— Звідки ти йдеш? — продовжував запитувати мідник, міцніше хапаючи мене за сорочку.

— Я йду з Лондона, — промовив я.

— З чого ти живеш? — спитав мідник. — Ти шахрай?

— Н-ні, — сказав я.

— А не брешеш, чорти б тебе взяли? Коли ти насмілишся вихвалитися своєю чесністю переді мною, — гукнув мідник, — я тобі голову розіб'ю!

Вільною рукою він замахнувся на мене, а потім оглянув мене з голови до ніг.

— Чи є в тебе досить грошей на пінту пива? — спитав мідник. — Коли маєш, то викладай, доки сам не заберу!

Напевно, я віддав би йому гроші, коли б не зустрівся очима з жінкою і не побачив, що вона заперечливо похитує головою і промовляє губами: «Не треба».

— Я — хлопець бідний, — сказав я, намагаючись усміхнутися, — нема в мене грошей!

— Гей, що ти собі думаєш? — скрикнув мідник, так суворо дивлячись на мене, ніби він помітив гроші в моїй кишені.

— Сер, — пролепетав я.

— Що ти собі думаєш? — вів мідник далі. — На тобі шовкова хустка мого брата! Давай її сюди!

Миттю зірвав він з мене хустинку й кинув жінці.

Жінка зареготалася, ніби вона прийняла це за жарт, перекинула хустинку мені, непомітно хитнула головою й нечутно мовила губами:

— Тікай!

Та перш ніж я зміг послухатись її, мідник вихопив знову хустинку з моєї руки так грубо, що я відлетів від нього, мов пушинка. Потім він обгорнув хустинку навколо своєї шиї, з лайкою звернувся до жінки і одним ударом збив її з ніг. Ніколи не забуду, як упала вона горілиць на жорстку дорогу і лежала там, загубивши капелюшок і забруднивши волосся в пилу; не забуду, як, відійшовши на певну відстань, я озирнувся і побачив, що вона сидить край дороги і стирає кров з обличчя краєчком шалі, а він простує своїм шляхом.

Ця пригода так налякала мене, що надалі я негайно звертав з дороги, щойно бачив волоцюгу, і залишався у схованці, доки той зовсім не зникав з моїх очей. Це траплялося часто і дуже затримувало моє просування вперед. Але в усіх труднощах моєї подорожі підтримував мене й вів уперед уявний образ моєї матері за часів її юності, ще до моєї появи на цей світ. Її образ всюди був з мною. Він супроводжував мене серед стеблин хмелю, де я лягав спати; він зустрічав мене, коли я прокидався вранці; він ішов переді мною цілий день. Назавжди відтоді пов'язаний для мене цей образ з сонячною вулицею міста Кентербері, з виглядом його старих будинків і брам, з його величним сірим собором і граками, що немов пливли довкола башти. Коли я дістався, нарешті, пустельних рівнин біля Дувра, образ цей поживав надією сумний краєвид; він не покидав мене всі шість днів моєї подорожі, допоки я не дістався своєї першої великої цілі і не ступив до міста. Але, дивно сказати, щойно я опинився в місті, до якого так довго прагнув, у подертій сорочці, в побитих черевиках, укритий пилом, спечений сонцем, — образ розчинився, немов сон, і залишив мене в розпачі та безпомічності.

З першими запитаннями про мою бабусю звернувся я до моряків. Я діставав найрізноманітніші відповіді. Один сказав, що вона живе в маяку Південного Мису і попала там собі бакенбарди; інший — що вона отаборилася на великому буйку за гаванню і приймає гостей тільки в час між припливом і відпливом; третій — що вона сидить ув'язнена в мейдстонській тюрмі за крадіжку дітей; а четвертий повідав мені, що в останню бурю вона сіла на

мітлу і полетіла прямо до Кале. Після цього я звернувся до візників, але вони були так само жартівливі й так само не виявляли поваги до міс Бетсі. А крамарі, що їм не подобався мій зовнішній вигляд, взагалі не слухали, що я їх питаю, і відповідали, що для мене в них нема нічого. Я опинився в значно гіршому становищі, ніж впродовж усєї моєї втечі. Гроші всі скінчилися, нема чого було продавати; я відчував голод, спрагу і втому, й остаточна мета моя здавалася мені такою далекою, ніби я не виходив з Лондона.

Увесь ранок змарнував я на розпитування. Знесилений і доведений до розпачу, я сів, нарешті, поблизу торгового майдану, на ганку якоїсь замкненої крамнички, і почав міркувати, куди йти мені далі. У цю хвилину візник, що проїздив повз мене, зронив попону. Я помітив доброзичливість на обличчі візника, коли подав йому попону, тож наважився спитати, чи не знає він, де живе міс Тротвуд. Щоправда, я так часто ставив це запитання, що цього разу воно мало не завмерло в мене на губах.

– Тротвуд? – сказав він. – Стривай. Знайоме прізвище. Стара леді?

– Так, – відповів я, – підстаркувата.

– Ходить, наче аршин проковтнула? – запитував він далі, мимоволі й сам розгинаючи спину.

– Так, – підтвердив я. – Це дуже схоже на неї.

– Носить торбинку? – запитував він далі. – Досить простору торбину? Швидко гнівається й аж наскакує на кожного?

Серце моє застрибало від радості після цього докладного переліку безпечних прикмет моєї бабці.

– Так от що я тобі скажу, – мовив він. – Коли підеш прямо туди, – він показав батоном у бік горбів, – і простуватимеш, доки не дійдеш до купки будинків коло моря, то, мабуть, довідаєшся там про неї. На мою думку, в неї навряд чи щось здобудеш, а тому – ось тобі пенні.

Я вдячно прийняв цей дар і купив собі на нього хліба. Підкріпившись цією стравою в дорозі, я пішов напрямом, що його вказав мій новий приятель. Досить довго йшов я, не бачачи будинків, про які він говорив. Та нарешті я таки дістався до них, увійшов до крамнички і спитав, чи не будуть вони такі ласкаві сказати мені, де живе міс Тротвуд. Я звертався до чоловіка за конторкою, який зважував рис для молоді жінки; але ця остання вирішила, що запитують її, і швидко обернулася.

– Моя хазяйка? – спитала вона. – Що тобі треба від неї, хлопче?

– Мені треба, – відказав я, – побалакати з нею, з вашого дозволу.

– Попросити в неї милостині, мабуть? – відповіла дівчина.

– Ні, – сказав я, – зовсім ні!

Але раптом я згадав, що справді прийшов з цією метою, зашарівся і збентежився.

Тим часом покоївка моєї бабусі поклала рис до маленького кошика, вийшла з крамниці та наказала мені йти за нею, якщо я хочу знати, де живе міс Тротвуд. Мені не треба було повторювати, хоч я був такий втомлений і виснажений, що ноги піді мною тремтіли. Я пішов за молодією жінкою, і незабаром ми наблизилися до гарненького котеджу з привітними венеціанськими вікнами. Перед цим котеджем розташований був чотирикутний дворик, або, правильніше сказати, сад, сповнений квітів, що чудово пахли.

– Тут живе міс Тротвуд! – пояснила дівчина. – Робіть тепер, що знаєте, більше я вам нічого не скажу.

По цій мові вона поспішно вбігла до будинку, ніби бажаючи позбутися відповідальності за мій раптовий прихід. Я лишився біля квітника і, не знаючи сам, що роблю, почав дивитися в середнє вікно, що виходило, очевидно, з вітальні. Вікно було напівзакрите мусліноюю завіскою; на підвіконні стояла велика кругла зелена ширма чи віяло. Я побачив маленький столик і велике крісло й злякано подумав, що моя страшна бабця зараз там і сидить.

Черевики мої в цей час були в жахливому стані: підошви продріямилися в багатьох місцях, а шкіра зверху розтріскалася аж так, що не можна було й впізнати в ній колишньої форми. Мій капелюх, що правив також і за нічний ковпак, так зігнувся й зім'явся, що навіть стара поламана кастрюля на смітнику могла б без сорому змагатися з ним. Мої сорочка і штанці, забризкані росю, забруднені травюю і кентським ґрунтом, що на ньому я спав, та ще й подерті, могли б налякати птахів у садку моєї бабусі. Кучері мої не знали ні гребінця, ані щітки, відколи я залишив Лондон. Мое обличчя, шия і руки, не звиклі до вітру й сонця, засмагли неймовірно. З голови до ніг я був вкритий білим дорожнім пилом, ніби я щойно вийшов з вапняної печі. У такому сумному вигляді збирався я відрекомендуватися моїй страшній бабці і міркував, яке враження справить на неї моя дивовижна постать.

Простоявши так кілька хвилин, я вирішив, що бабусі не могло бути у вітальні, бо все там було тихо й спокійно. Я підвів очі – перед одним із вікон другого поверху стояв якийсь джентльмен з добродушним червоним обличчям і сивим волоссям. Глянувши на мене, він кумедно підморгнув, кивнув мені кілька разів, розсміявся і зник.

Я вже був достатньо збентежений, але ще більше збентежила мене несподівана поведінка того джентльмена; я навіть вирішив був податися геть і почав обмірковувати кращі варіанти, але з будинку вийшла леді в очіпку, перев'язаному по краях хустинкою, в садових рукавичках, з торбою на поясі, немов у збирача мита, і з величезним садовим ножом у руках. Глянувши на цю особу, я негайно впізнав у ній міс Бетсі, вона виступала такою величною ходюю, якою, за словами моєї бідолашної матері, увійшла вона в сад «Блендерстонських Граків».

– Іди геть! – сказала міс Бетсі, кивнувши головою й грізно вимахуючи ножем. – Забирайся! Хлопцям тут нема чого робити!

Зачаївши подих, спостерігав я, як вона промарширувала до кутка саду і зупинилася там викопати якесь коріння. Тоді, у відчаї, я тихо підійшов, зупинився позаду неї і торкнувся її пальцем.

– Якщо дозволите, мем... – почав я.

Вона здригнулась і суворо глянула на мене.

– Якщо дозволите, бабусю!

– Га? – вигукнула міс Бетсі таким здивованим тоном, якого я ніколи ще в житті не чув.

– Якщо дозволите, бабусю, я – ваш онук!

– Ох, боже! – мовила моя бабуся. І сіла, як була, на садову стежку.

– Я – Девід Копперфілд, з Блендерстона, графство Суффолк. Ви туди прийшли вночі, коли я народився, і бачили мою дорогу маму. Я зазнав багато

лиха після її смерті. Мене занехаяли і нічого не вчили, кинули напризволяще і віддали на службу, яка не підходить мені. Отож я вирішив утекти до вас! Мене пограбували на першому ж кроці, я пройшов пішки весь шлях і не спав у ліжку від самого початку подорожі.

Тут я втратив усяку владу над собою – в мене вистачило духу тільки ще вказати руками на лахміття, яке мало свідчити, що я багато вистраждав. Аж тоді я вибухнув плачем, який, мабуть, переповнював мене цілий тиждень.

Жодне почуття, крім безмежного здивування, не відображалося на обличчі моєї бабусі, коли вона сиділа на гравії та дивилася на мене. Але раптом, почувши мій плач, вона поспішно скочила на ноги, схопила мене за комір і потягла до вітальні. Тут насамперед вона відчинила буфет, витягла кілька пляшок і відлила по краплі з кожної мені в рот. Мабуть, вона навманя обирала ці рідини, бо я по черзі відчував смак анісової води, анчоусової підливки й оцету. Випробувавши всі ці ліки і бачачи, що я все ще плачу й істерично схлиплюю, бабуся влаштувала мене на дивані, поклала мені під голову шаль, а хустинку зі своєї голови – під ноги, щоб я не забруднив чохла. Потім вона сіла за зелену ширму чи віяло, про яке я вже казав, щоб я не міг бачити її обличчя, і час від часу вигукувала:

– Помилуй нас, боже!

Ці вигуки повторювалися, ніби випали гармат.

За деякий час вона подзвонила.

– Дженет, – сказала бабуся, коли увійшла служниця. – Підіть нагору, передайте привіт від мене містерові Діку і скажіть, що я хочу побалакати з ним.

Дженет була начебто трохи здивована, побачивши, що я нерухомо лежу на дивані (я боявся ворухнутися, щоб не розгнівати бабусю), але пішла виконувати доручення. Бабуся, поклавши руки за спину, походжала по кімнаті, доки не ввійшов саме той джентльмен, що підморгував мені з вікна другого поверху. Він і тепер усміхався.

– Містере Дік, – сказала моя бабуся, – не вдавайте дурника, бо ніхто не може бути розумнішим за вас, коли ви схочете. Ми всі знаємо це. Тому не вдавайте дурника, прошу вас!

Джентльмен негайно став серйозним і подивився на мене, ніби благаючи не розповідати нічого про вікно.

– Містере Дік, – сказала моя бабуся, – ви чули колись, як я говорила про Девіда Копперфілда? Будь ласка, не прикидайтеся, ніби ви втратили пам'ять, ніхто вам не повірить!

– Про Девіда Копперфілда? – перепитав містер Дік, який, здається, не дуже багато пам'ятав про це. – Девіда Копперфілда! О, так, напевно, про Девіда, авжеж!

– Так от, – сказала моя бабуся. – Це його хлопець, його син. Він був би наче дві краплі води схожий на свого батька, якби тільки не був такий схожий на свою матір.

– Його син? – перепитав містер Дік. – Девідів син? Ще б пак!

– Так, – вела далі моя бабуся, – і накоїв же він справ! Він утік! Ах! Його сестра, Бетсі Тротвуд, ніколи не втекла б!

Бабуся моя міцно кивнула головою, впевнена в характері й поведінці цієї дівчинки, яка ніколи не народжувалась.

— О! Ви думаєте, що вона ніколи не втекла б? — спитав містер Дік.

— Помилуй боже цього чоловіка! — гнівно вигукнула моя бабця. — Що він таке каже! Та хіба ж я не знаю, що вона не втекла б? Вона жила б зі своєю хрещеною матір'ю, і ми любили б одна одну. Та куди, в ім'я здорового глузду, мала б його сестра, Бетсі Тротвуд, тікати, або звідки?

— Нікуди! І ні звідки! — сказав містер Дік.

— Ну, гаразд, — відказала моя бабуся, пом'якшена цією відповіддю, — як це ви можете вдавати, ніби нічого не тямите, коли у вас розум гострий, мов ланцет хірурга. Так от — перед вами юний Девід Копперфілд, і я вас хочу запитати, що мені з ним робити?

— Що вам з ним робити? — безпорадно повторив містер Дік, чухаючи потилицю. — О! З ним зробити?

— Так, — сказала моя бабуся, суворо поглядаючи й підвівши палець вгору. — Та ну ж бо! Я потребую дуже розсудливої поради.

— Атож, був би я на вашому місці, — мовив містер Дік, розважливо поглядаючи на мене, — так я б... — мій вигляд раптом запалив його блискавичною ідеєю, і він коротко додав: — Так я б вимив його!

— Дженет, — сказала моя бабуся, швидко обертаючись з переможним і спокійним виглядом, що тоді мені не зовсім був зрозумілий, — містер Дік розв'язав усі труднощі одним разом. Приготуйте ванну!

Хоч я і був глибоко зацікавлений у цій розмові, я не міг утриматися від спостереження за моєю бабусею, містером Діком та Дженет, тому за короткий час у голові моїй створилося досить чітке уявлення і про місце дії, і про дійових осіб.

Бабуся моя була висока жінка з різкими рисами обличчя, але геть не потворна. Щось невблаганне було в її обличчі, в її голосі, в її вбранні й ході — цього було цілком досить, аби пояснити мені вплив її появи на мою ніжну матусю; та риси її були скоріше гарні, ніж навпаки, хоч тверді й суворі. Я звернув особливу увагу на її дуже живі та ясні очі. Сиве волосся було рівно розчесане посередині й вкрите вдовиним чіпцем, що носили раніше — він зав'язувався на підборідді двома стрічками. Чистеньке вбрання бузкового кольору зшите було таким чином, щоб анітрохи не зв'язувати рухів моєї бабусі. Крій його, як тоді мені здалося, був більше схожий на одяг для їзди верхи, з якого зрізали непотрібну спідницю. За поясом у неї був золотий, зовсім не дамський годинник з джентльменським ланцюжком і брелоками. Комірець її нагадував джентльменський комір, і на зап'ястях було щось подібне до манжетів.

Містер Дік, як я вже казав, був чоловік сивий і рум'яний: цим можна було б закінчити образ містера Діка, коли б голова його не схилилася набік якимсь дивним рухом (це було не від старості і нагадувало мені одного з хлопців після покарання в закладі містера Крікля), а його сірі очі були опуклі й великі, і ще якось дивно і волого виблискували. Його вигляд та його дивні манери, його покірливість перед бабусею, його дитячий захват, коли вона хвалила його, — все це змушувало мене підозрювати, що він божевільний. Щоправда, я ніяк не міг добрати — якщо він божевільний, то чому він живе тут? Вбранний він був, як усякий порядний джентльмен, у сірий широкий сюртук, сірий жилет і білі штани. Він також мав годинник і носив його у відповідній

кишені, а в інших кишенях — гроші, і дзеленчав ними, дуже пишаючись своїм багатством.

Дженет була гарненька квітуча дівчина років дев'ятнадцяти-двадцяти, справжній зразок охайності. Хоч більше нічого в ній я не помітив у той момент, але мушу зазначити вже тут, що я з'ясував тільки згодом: вона була однією із незчисленних улюблениць, яких бабуся моя брала на службу виключно для виховання в них ненависті до чоловіків; улюблениці ті, як правило, завершували своє перевиховання одруженням з пекарем.

Кімната була така ж чиста і охайна, як бабуся і Дженет. Коли хвилину тому я відклав своє перо, згадуючи ту кімнату, знову повів на мене запах моря, змішаний з ароматом квітів; і я побачив до блиску начищені старомодні меблі, недоторкане крісло моєї бабусі, її стіл біля круглого зеленого віяла у вікні, турецький килим на підлозі, кішку, кавоварку, двох канарок, старий фарфоровий посуд, кухоль для пуншу з висохлими трояндовими пелюстками в ньому, шафу з пляшками і графинами різноманітних розмірів і самого себе — такого відмінного від усієї цієї обстановки, брудного, запорошеного, що лежить на дивані і все це споглядає.

Дженет пішла готувати ванну, коли раптом бабуся надзвичайно злякала мене: миттю запалала вона невблаганним гнівом і несамовито вигукнула: — Дженет! Осли!

Почувши ці вигуки, Дженет збігла з другого поверху, немов будинок зайнявся полум'ям, вискочила на моріжок біля воріт, напала на двох осідланих віслюків, на яких верхи сиділи дами, і прогнала їх геть. Тим часом моя бабуся, вибігши з будинку, схопила за повід третю тварину, на якій їхав хлопчик, і розвернула її в протилежний бік від священного ґрунту. На завершення вона надерла вуха нещасному парубкові, який насмілювався скерувати копита віслюків на цю заповітну землю.

І досі я не знаю, чи мала моя бабуся якесь законне право на шлях через цей моріжок; але вона сама вирішила, що має право, а для неї цього було досить. Єдиною образою, що вимагала негайної помсти, був для неї перехід віслюка через цю недоторкану місцевість. Чим би моя бабуся не займалась, яка би зацікавлена вона не була розмовою, віслюк міг миттю відвернути тисячу її думок, вона негайно нападала на нього. Лійки та глечики з водою були сховані в зручних місцях і завжди були напоготові для бою проти зухвалих хлопців; палиці були покладені в засідку за дверима: вилазки робилися в будь-яку годину дня і ночі — одним словом, точилася невпинна війна. Очевидно, все це було приємною розвагою для хлопчиків-погоничів, а може, найпроникливіші з віслюків, розуміючи стан справ, знаходили особливе задоволення в тому, щоб іти саме цим шляхом. Знаю тільки, що поки була приготована ванна, тривога оголошувалася тричі. Під час останньої і найзапеклішої сутички я побачив, що бабуся моя власноруч схопила рудого хлопця років п'ятнадцяти й гатила його головою об стінку, ніби вбиваючи йому розум у голову, аж доки хлопчина не отямився і не зрозумів, за що його б'ють і в чому справа. Ці раптові події були тим кумедніші, що бабуся тим часом годувала мене бульйоном зі столової ложки. Вона була переконана, що я справді вмирав з голоду і мусив отримувати їжу маленькими порціями. І щойно я відкрив

рота для ложки бульйону, вона раптом кинула її назад у тарілку і з вигуком «Дженет! Осли!» стрімголов вискочила з кімнати.

Ванна була мені дуже приємна. Змучений тривалою мандрівкою, ночівлею на полях під голим небом, я відчував гострий біль у усьому тілі і був такий втомлений, що кожної хвилини засинав. Коли я викупався, вони (тобто моя бабуся і Дженет) закутали мене в сорочку і в пару штанів, що належали містерові Діку, і загорнули мене в дві чи три великі шалі. Не знаю вже, який у мене був кумедний вигляд, але тепло мені було дуже. Слабкий і сонний, ліг я на диван і міцно заснув.

Мабуть, я бачив сон, живлений тим образом, що так довго займав мій розум, але я прокинувся з відчуттям, ніби моя бабуся приходила до мене і схилилася наді мною, і прибирала волосся з мого обличчя, і вклала мою голову зручніше, і потім стояла й дивилася на мене. Слова «гарний хлопчик» та «бідолашний хлопчик» начебто звучали в моїх вухах. Але звичайно, коли я прокинувся, нічого не вказувало на те, що ці слова могла говорити моя бабуся, бо вона сиділа біля венеціанського вікна і дивилася на море з-за зеленого віяла, що було встановлено на поворотному пристрої і могло повертатися в будь-який бік.

Ми пообідали незабаром після того, як я прокинувся. На стіл подали смажену курку й пудинг. Я нагадував пташку в тенетах і не міг вільно ворушити руками. Але бабуся сама обмотала мене, і я не наважувався поскаржитися на незручність. Увесь цей час я намагався розв'язати питання: що вона зробить зі мною. Але вона обідала в глибокому мовчанні й лише іноді проникливо дивилася на мене та вигукувала:

— Помилуй нас!..

Ці вигуки аж ніяк не могли пояснити мені хоч щось.

Коли зняли скатертину й поставили на стіл трохи хересу (якого й мені налили чарочку), бабуся знову послала нагору по містера Діка. Той приєднався до нас і намагався виглядати якомога мудрішим, поки бабуся змушувала його прислухатися до мого оповідання, що його вона видобувала з мене частинами, ставлячи нові й нові запитання. Під час моєї розповіді вона очей не спускала з містера Діка. Коли б не це, бідолашний джентльмен заснув би. А коли він намагався усміхнутися, бабуся суворою гримасою спиняла його веселощі.

— І що тільки впало в голову цій бідолашній дитинці, що вона вийшла заміж вдруге? — сказала бабуся, коли я закінчив. — От цього я вже зрозуміти не можу!

— Може, вона закохалась у свого другого чоловіка? — зазначив містер Дік.

— Закохалась? — повторила моя бабуся. — Що ви цим хочете сказати? Нащо їй треба було це робити?

— А може, — мовив містер Дік, подумавши трохи, — для задоволення?

— Задоволення, ще б пак! — відказала моя бабця. — Надзвичайне задоволення для бідолашної дитинки довіритися цьому псові, який хотів обдурити її так чи інакше. І на що тільки вона сподівалася, хотіла б я знати! Був уже в неї один чоловік. Бачила вона, як помер Девід Копперфілд, який з самої колиски бігав за восковими ляльками. Народилося в неї немовля — ох, вона сама була дитиною, коли породила немовля, що сидить тут, тієї ночі в п'ятницю! — чого їй ще треба було?

Містер Дік потайки підморгнув мені, ніби підтверджуючи, що проти цього вже нічого заперечити не можна.

— Вона навіть не спромоглася дитину народити як слід, — вела далі бабуся. — Куди поділася сестра цієї дитини — Бетсі Тротвуд? І не народилась! О, і не кажіть мені цього!

Містер Дік зовсім перелякався.

— Отой кудий лікар, що хилить голову набік, — продовжувала бабуся, — Джіліпс, чи як там його звати, що він собі думав? Він спромігся лише цвірінкати мені, наче дрізд — дрізд він і є! — «це хлопець!». Хлопець! Ну й купа ж дурнів усі вони!

Щирість цього вигуку надзвичайно злякала містера Діка; та і я теж затремтів, правду кажучи.

— А потім, ніби цього не вистачало, ніби їй мало було втратити сестру цієї дитини — Бетсі Тротвуд, — сказала моя бабуся, — вона ще вдруге виходить заміж — іде собі й виходить за Мердерера* чи як там його. І збирається погубити ще й цю дитину! А звідси природні наслідки, як міг передбачити кожний, крім немовляти — він блукає і мандрує, мов той Каїн, а ще й вирости не встиг.

Містер Дік суворо глянув на мене, ніби пересвідчуючись, що я — справжній Каїн.

— Та ще оця жінка з еретицьким ім'ям, ця Пеготті, вона й собі вирішила побратися! Мало вона бачила, скільки зла впливає з таких речей, бере й виходить після всього заміж. Дуже сподіваюся, — сказала бабуся, похитуючи головою, — що чоловік її — один з тих шибайголів, про яких ми в газетах читаємо, що вони б'ють жінок кочергою! Хай, хай він всипле їй як слід!

Я не міг стерпіти, що так ганьблять мою стару няньку. Я сказав бабці, що вона помиляється цього разу. Пеготті, сказав я ще, була найвірнішою, найвідданішою, найбезкорисливішою подругою і служницею. Вона ніжно любила мене і обожнювала мою бідолашну матір, і тримала на своїх руках її голівку, коли та помирала, і отримала її останній вдячний поцілунок. Я почав задихатися від спогадів і вибухнув сльозами, намагаючись сказати на завершення, що дім Пеготті міг бути моїм власним домом, і що я, звичайно, звернувся б до неї шукати собі втіху і притулок, коли б не боявся спричинити їй неприємностей через її скрутне становище. Я вибухнув сльозами, як я казав, коли намагався виголосити цю промову, схилювся на стіл і закрив руками своє обличчя.

— Гаразд, гаразд! — сказала бабуся. — Дитина добре робить, що захищає тих, хто захищав її... Дженет! Осли!

Коли б не ті нещасні віслюки, ми, безперечно, швидко б порозумілися. Бабуся вже поклала руку мені на плече і, підбадьорений її увагою, я вже хотів кинутися їй на шию та благати в неї захисту. Але раптовий наскок ослів і безлад на моріжку поклали край нашій сердечній розмові. Міс Бетсі обурено заявила містерові Діку, що вона твердо вирішила просити підтримки законної влади і ще до чаю вжити заходів проти свавільного переходу дуврських ослів через її садибу.

* Murderer — (англ.) убивця.

Після чаю ми посідали біля вікна, — мабуть, для зручнішого спостереження за напасниками. З сутінками Дженет поставила на стіл свічки та дошку для гри в трик-трак і засмикнула штори.

— Ну-с, містере Дік, — мовила бабуся, знову насупившись і піднявши палець угору, — я збираюся поставити вам ще одне запитання. Подивіться на цю дитину!

— На Девідового сина? — спитав містер Дік, намагаючись надати своєму обличчю якомога уважнішого виразу.

— Саме так, — відказала моя бабуся. — Що б ви з ним зробили тепер?

— З Девідовим сином? — перепитав містер Дік.

— Авжеж, — відповіла моя бабуся, — з Девідовим сином!

— О! — сказав містер Дік. — Так! Що зробив би з ним?.. Я його поклав би в ліжко!

— Дженет! — скрикнула моя бабуся з тим самим урочистим і переможним виглядом, що я помітив раніше. — Містер Дік розв'язує всі наші труднощі одним разом. Коли ліжко буде готове, ми відведемо хлопчика нагору і покладемо спати.

Дженет доповіла, що ліжко цілком готове; мене відвели нагору і поклали спати. Та вели мене, наче полоненого. Моя бабуся йшла попереду, а Дженет прикривала тил. Одна тільки обставина давала мені певну надію: бабуся зупинилася на східцях і спитала, чого це пахне димом. Дженет доповіла, що то вона спалила на кухні мою сорочку. Але в спальні, куди мене провели, не було нічого, крім кумедного мотлоху, в який я був загорнутий. І коли мене залишили там, з маленьким недогарком, який, за словами бабусі, мав горіти точно п'ять хвилин, я почув, як вони замкнули двері ззовні. Обміркувавши це, я визнав за можливе, що бабуся моя, не знавши нічого про мене, мала підозри, ніби в мене вже стало звичкою тікати, тому вжила запобіжних заходів, аби утримати мене в безпеці.

Кімнатка моя була приємна, на горішньому поверсі, з вікна відкривався краєвид моря, осяяного блискучим місяцем. Я помолився, і свічка згасла. Пригадую, як тихо дивився я на відблиск місяця у воді, ніби сподіваючись прочитати в сторінках хвиль своє майбутнє життя чи побачити мою матір з немовлям, що сходить цією осяяною стежкою з неба і дивиться на мене як тоді, коли я бачив її любе обличчя востаннє. Цей урочистий настрій змінився почуттям вдячності й спокою, коли, обернувшись від вікна, я глянув на вкриті білою ковдрою ліжко і уявив собі, як приємно буде відпочити в цих сніжно-білих простирадлах. Я згадав усі ті пустельні місця, де я спав під нічним небом. Я молився, щоб ніколи мені не бути більше безпритульним і ніколи не забувати безпритульних. Пам'ятаю, як ніби я поплив цією сумною зоряною стежкою над морем, далеко у світ мрій.

XIV. БАБУСЯ ВИРІШУЄ ЩОДО МЕНЕ

Зійшовши вранці, я побачив бабуся. Поклавши лікті на стіл, накритий для сніданку, вона так глибоко замислилась, що не помітила, як вода перекипала через край чайника й затоплювала всю скатертину. Мій прихід вивів

її з задумливості. Безперечно, саме я був об'єктом її думок, і мене більше ніж будь-коли цікавило, що збирається вона зробити зі мною. Але я не наслідую вався виявляти свою цікавість, щоб не образити бабусю.

На жаль, я не міг так вправно володіти очима, як язиком, тож не спустив їх з бабусі впродовж усього сніданку. Я не міг витріщатися на неї безперервно, але бачив, що вона теж частенько зиркала на мене з таким дивним виглядом, ніби я був надзвичайно далеко від неї, а не на іншому боці маленького круглого стола. Поснідавши, бабуся сперлася на спинку крісла, звела до купи брови, склала руки і почала дивитися на мене з такою пильною увагою, що я зовсім розгубився. Щоб приховати своє збентеження, я з новим завзяттям заходився снідати, але досить незграбно: мій ніж застрягав у виделці, а виделка спотикалася через ніж; шматок бекону, коли я його різав, несподіванно підстрибнув високо у повітря замість того, щоб опинитись у мене в роті, і я кілька разів захлинався чаєм, бо він затікав мені в горлянку якимось іншим шляхом. Нарешті я облишив сніданок і сів, похнюпившись, під допитливим поглядом своєї бабусі.

– Гей! – проказала моя бабуся після довгої мовчанки.

Я глянув на неї і якнайшанобливіше зустрів її гострий світлий погляд.

– Я написала до нього, – вела вона далі.

– До?..

– До твого вітчима. Я надіслала йому листа, написавши, що мушу потурбувати його, або ж ми обоє зазнаємо лиха, хай буде він певний.

– А він знає, де я, бабусю? – стривожено спитав я.

– Я йому про це написала, – відповіла бабуся, кивнувши головою.

– Чи ж мене... віддадуть... йому? – пролепетав я.

– Не знаю, – відказала бабуся. – Побачимо.

– О! Що мені робити, – вигукнув я, – коли доведеться повернутися до містера Мердстона?

– Я не знаю нічого про це, – сказала моя бабуся, похитуючи головою. – Принаймні нічого не можу сказати. Побачимо!

По цих словах я зовсім занепав духом, наче важкий камінь ліг мені на серце. Бабуся нібито перестала звертати на мене увагу. Оперезавшись грубим фартушком, вона заходилася мити чашки, потім розставила їх на таці, склала скартертину, покликала Дженет і наказала прибрати зі столу. Далі, натягнувши рукавички, вона озброїлася маленькою щіткою, стала збирати зі столу хлібні крихти, доки не залишилося жодної, навіть мікроскопічної плямки, й почала витирати меблі, що на них і без того не було й пилінки. Задоволена цією роботою, вона склала фартушок і рукавички, дбайливо згорнула їх і поклала до шафи на їхнє постійне місце. Потім поставила свою робочу скриньку на стіл, біля відчиненого вікна, і заходилася працювати, закрившись від сонця зеленим віялом.

– Хотіла б я, щоб ти пішов нагору, – сказала бабуся, протягуючи нитку в голку, – передав би привіт від мене містерові Діку і сказав, що я буду щаслива знати, як просувається його робота над мемуарами.

Я поспішно підвівся, щоб виконати це доручення.

— Очевидно, — сказала бабуся, глянувши на мене так само пильно, як дивилася на голку, коли протягала нитку, — очевидно, ти гадаєш, що містер Дік — це скорочене ім'я, га?

— Вчора мені здалося, що це таки скорочене ім'я, — визнав я.

— Ти не думай, що він не мав повного імені, — поважно мовила бабця, — Беблі... містер Річард Беблі — ось справжнє ім'я цього джентльмена.

Я збирався вже обіцяти, зважаючи на свою юність і відчуваючи провинку через попередню фамільярність, що зватиму віднині містера Діка цим повним справжнім ім'ям, проте бабуся попередила мене:

— Але не називай його так, що б там не було; він терпіти не може цього імені. Така вже в нього особливість. Хоч як на мене, не така вже дивна особливість: його так сильно образив чоловік із цим ім'ям, що цього досить, аби довіку його ненавидіти, бог свідок. Містер Дік — так його звать тут і так його зватимуть усюди, куди б він не поїхав. А проте він нікуди не їздить. Отож пильнуй, дитинко, не називай його ніколи інакше, ніж містер Дік.

Я обіцяв так і робити й пішов нагору передати доручені мені слова. Дорогою я міркував, що коли містер Дік впродовж усього ранку працював так само старанно, як тієї хвилини, коли я проходив повз його відчинені двері, йдучи снідати, то, без сумніву, мемуари посунулися вперед чимало. Я справді побачив його за роботою: він писав величезним пером, схиливши голову майже на самий папір. Він так заглибився у свою роботу, що я мав достатньо часу роздивитися в кутку кімнати величезного паперового змія, купу зім'ятих рукописів, безліч пер і з дюжину великих пляшок з чорнилом. Нарешті містер Дік помітив мою присутність.

— Га! Феб! — мовив він, відкладаючи перо. — Як справи в світі? От що я вам скажу, — додав він пошепки, — не хотів я про це говорити, але це... — тут він поманив мене й притулив губи щільно до мого вуха, — це божевільний світ! Божевільний, наче бедлам, хлопче! — сказав містер Дік, нюхнувши тютюну з круглої табакерки, що стояла на столі, і щиро розсміявся.

Не наважуючись висловлювати свою думку з цього приводу, я передав йому доручення бабусі.

— Гаразд, — відповів містер Дік, — передайте їй привіт від мене і скажіть, що я... здається, мені пощастило зробити дещо. Саме так, здається мені, що я зробив дещо, — додав він, проводячи рукою по своєму сивому волоссю і не впевнено поглядаючи на рукопис. — Ви вчилися в школі?

— Так, сер, — відповів я, — але недовго.

— А чи пригадуєте ви дату, — спитав містер Дік, глибокодумно поглядаючи на мене й підводячи перо, щоб занотувати мою відповідь, — коли королю Карлу Першому відрубали голову?

Я відповів, що, як не помиляюся, це трапилося тисяча шістсот сорок дев'ятого року.

— Отож, — відказав містер Дік, чухаючи пером за вухом і недовіркою поглядаючи на мене. — Так і в книжках написано. Але не вірю, щоб це була правда. Бо ж коли це трапилося так давно, то як могли люди зробити цю жакливу помилку — відтявши йому голову, перекласти з неї трохи клопоту в мою?

Я був дуже здивований цим питанням, але не міг дати жодних нових відомостей з цього приводу.

— Це дуже дивно, — вів далі містер Дік, сумно поглядаючи на рукопис і знову проводячи рукою по волоссю. — Я ніколи не міг розв'язати це питання. Досі ця обставина залишається незрозумілою. Але нічого, нічого! — сказав він, збадьорившись. — Часу в нас удосталь! Передайте мій привіт міс Тротвуд, робота моя посувається вперед справді дуже добре.

Я вже збирався піти геть, коли він звернув мою увагу на повітряного змія.

— Як вам подобається цей змій? — спитав він.

Я відповів, що то прегарний змій. Футів, мабуть, зо сім заввишки, гадав я.

— Це я його зробив! Ми підемо й запустимо його разом з вами, — сказав містер Дік. — А бачите це?

Містер Дік показав, що змій обклеєний був рукописом. Рукопис цей був дбайливо вкритий дрібним, але чітким почерком. Мені здалося, що слова про голову Карла Першого повторювалися там кілька разів.

— Мотузок тут довгенький, — сказав містер Дік, — і коли змій залітає високо, то він далеко заносить з собою історичні факти. Я користуюся цим засобом, щоб розповсюджувати важливі відомості. Не знаю, куди вони потраплять. Це залежить від багатьох обставин: від напрямку вітру і так далі; але все одно я користуюся цим.

Обличчя його було таке миле, приємне і шанобливе, і водночас таке щире і доброзичливе, що я не розумів, чи він жартує зі мною. Тому я розсміявся, він теж розсміявся, і ми розлучилися щирими друзями.

— Ну, дитинко, — сказала бабуся, коли я спустився, — як почувается цього ранку містер Дік?

Я повідомив, що він передає привіт і що робота його справді дуже добре посувається вперед.

— Якої ти думки про нього? — спитала бабуся.

З якихось непевних міркувань я не хотів цілком висловити свої думки і відповів, що містер Дік, очевидно, чудовий джентельмен. Але від бабусі не можна було відбутися такою відповіддю. Вона полишила своє рукоділля і сказала, склавши руки:

— Ну ж бо! Твоя сестра Бетсі Тротвуд прямо сказала б мені свою думку про всяку людину. Намагайся бути подібним до твоєї сестри і говори зі мною відверто!

— Чи він... чи містер Дік... я запитую, бо не знаю цього, бабуся... чи він цілком при своєму розумі? — пробелькотів я, відчуючи, що став на небезпечний ґрунт.

— Абсолютно, — відповіла бабуся.

— О, звичайно, — не зовсім широко погодився я.

— Коли є таке у світі, — сказала моя бабуся надзвичайно рішуче й твердо, — що жодним чином не стосується містера Діка — то це божевільня!

Нічого не міг я зробити, як тільки несміливо повторити:

— О, звичайно!

— Його називали божевільним, — сказала бабуся. — Я з приємністю кажу, що його називали божевільним, бо інакше не могла б я мати перевагу користатися його товариством і порадами впродовж цих останніх десяти років, від того часу, як твоя сестра Бетсі Тротвуд розчарувала мене.

— Отак довго? — спитав я.

— І що за люди насмілювалися називати його божевільним? — вела вона далі. — Містер Дік — далекий мій родич. Я не вважаю за потрібне пояснювати, який саме родич. Коли б не я, то його рідний брат загнав би його до божевільні. Оце і все.

Боюся, що я лицемірив, але помітивши, як серйозно бабуся ставиться до теми розмови, я вдав таку саму серйозність.

— Дурень, пихою набитий, — сказала бабуся. — Тому тільки, що брат його був трошки дивакуватий — хоч він і впововину не такий дивакуватий, як багато людей — він не хотів його тримати у себе вдома і відправив до якоїсь приватної лікарні, хоч сам батько перед смертю доручив йому піклуватися про нещасного, якого він вважав майже за ідіота. Сам він був дуже розумний, якщо таке вигадав? Сам був божевільний, без сумніву!

І знову, помітивши переконаність бабусі, я вдав, ніби цілком з нею погоджуюся.

— Нарешті, я сама втрутилася в ці справи. Я пішла до цього дурня з пропозицією та сказала: брат ваш цілком розумний чоловік — розумніший, ніж ви, сподіваюся. Хай він користується своїми маленькими прибутками і живе в моєму будинку. Я не боюся його, я не набита пихою, я готова піклуватися про нього не так, як інші люди! Сперечалися-сперечалися, та я таки нарешті домоглася свого. Відтоді містер Дік назавжди оселився в мене. У цілому світі нема істоти милішої й добрішої. А вже який він розумний, які чудові дає поради!.. Та ніхто, крім мене, не знає, який великий розум у цього чоловіка.

Бабуся розглядила сукню і похитала головою, ніби струшуючи з неї презирство цілого світу.

— Була в нього улюблена сестра, — вела вона далі, — добра істота, любила його. На лихо, вона захопилася прикладом інших дівчат і вийшла заміж, а він, цей чоловік, також пішов за прикладом інших чоловіків і занапастив її. Це справило таке враження на голову містера Діка (цього не можна називати божевіллям), нещастя це, жах перед братом, усі ці події так схвилювали його, що він захворів на гарячку. Тоді він ще не жив у мене, але спогади про цю подію досі засмучують його. Чи не казав він тобі чогось про Карла Першого, дитинко?

— Так, бабусю!

— Ах! — сказала бабуся, трохи збентежено потираючи носа. — Він має звичку висловлюватися алегорично. Він пов'язує свою хворобу з великими історичними заворушеннями і тому вживає таких образів. А чому б йому й не робити це, коли подобається?

Я відповідав:

— Безперечно, бабусю!

— Це — не діловий спосіб висловлюватися, — сказала бабуся, — не звичайний спосіб. Я це знаю і тому наполягаю, щоб у мемуарах ані слова не було про ці події.

— Бабусю, ці мемуари, що він пише, — це його власна історія?

— Так, дитя, — сказала бабуся, знову потираючи носа. — Він пише про свої пригоди в мемуарах лорда-канцлера чи ще якогось там лорда — однієї з тих осіб, яким платять за право написати мемуари про них. Сподіваюся, що незабаром у нього все вийде. Шкода лише, що містер Дік ще не може тримати

себе в руках і не запроваджувати той свій спосіб висловлюватися, але то бай-дуже, хай попрацює. Робота для нього дуже корисна.

Насправді, потім я довідався, що містер Дік цілих десять років намагався вигнати короля Карла Першого зі своїх мемуарів.

— Повторюю знову, — сказала бабуся, — ніхто, крім мене, не знає глибокого розуму цієї людини. А він — найприємніший і найрозумніший співрозмовник у цілому світі. Звичайно, він любить запускати змія, то й що ж! Франклін теж любив пускати змія. А він був квакером чи подібним чимсь, коли не помиляюся. Квакер, що пускає змія, — значно кумедніша річ, ніж хтось інший!

Коли б я міг припустити, що бабуся перелічує всі ці подробиці виключно для мого виховання, вважаючи мене гідним дружньої довіри, то така думка була б для мене дуже улеслива і могла б вважатися доброю ознакою її майбутніх рішень. Але неважко було переконатися, що ці думки захоплювали її душу, і міс Бетсі висловлювала їх усім і кожному, хто виявляв охоту слухати. Цього разу, за відсутності інших, я був її слухачем.

Але водночас це великодушне співчуття до беззахисного містера Діка, від якого відмовився цілий світ, не тільки запалило мене надією, але й пробудило в моєму серці теплі і безкорисливі почуття до міс Бетсі. Я почав розуміти, що бабуся, незважаючи на деякі ексцентричні вибрики і сувору поведінку, заслуговує цілковитої пошани і довіри. Цього дня, як і напередодні, вона не втомно воювала з віслюками і ще й жажливо розгнівалася, коли якийсь молодий чоловік, проходячи повз вікна, підморгнув Дженет, а така образа її гідності була найпринизливішою. Але її поведінка стала викликати в мене повагу навіть більше, ніж переляк.

Час, що минув між бабусиним листом і відповіддю від містера Мердстона, був сповнений тривоги, але я намагався по можливості подолати свої почуття і бути веселим з бабусею та містером Діком. З цим джентльменом ми разом запускали паперового змія, і я був би дуже радий гуляти з ним, коли б дозволив мій одяг. Та на мені було те саме кумедне вбрання, в яке загорнули мене першого дня, коли я вийшов з ванни, тож я був вимушений сидіти вдома весь час, окрім однієї години після сутінків. У цю годину бабуся наказувала мені, для підтримки мого здоров'я, ходити ввєрх і вниз по кручі надворі перед тим, як вирушити до ліжка.

Прийшла, нарешті, жадана відповідь. На мій невимовний жах, бабуся, прочитавши листа, повідомила мене, що містер Мердстон для особистих переговорів має намір приїхати до нас на другий день. Тоді я прокинувся вдома, і, закутаний у своє вбрання, почав лічити години і хвилини. Мої надії поволі слабшали, смертельний жах закрадався мені в серце, а я чекав на переляк, що охопить мене від погляду на грізне обличчя. Та краще б воно вже скоріше сталося!

Бабуся цього дня була трохи суворішою, ніж зазвичай, але я не помітив у домі жодних готувань до прийому жахливого для мене гостя. Бабуся сиділа зі своїм рукоділлям біля вікна, а я сидів поряд і перебирав у голові всі можливі і неможливі наслідки візиту містера Мердстона. Ми мовчали й просиділи одне навпроти одного багато годин. Обід був відкладений на незначений час, та коли стало вже занадто пізно, міс Бетсі наказала готувати на стіл. У цей самий час раптом повторилася блискавична тривога з ослами.

Я глянув у вікно і на превелике своє здивування побачив міс Мердстон. У задумливій позі вона проїхала повз квітник і наближалася до воріт по заповітному моріжку міс Бетсі.

— Забирайтеся звідси! — крикнула моя бабуся, люто хитаючи головою і висуваючи свій кулак з вікна. — Вам тут нема чого робити! Як смієте ви їхати по чужій землі? Забирайтеся, нахабо!

Бабуся моя була так спантеличена холоднокривним поглядом міс Мердстон, що на хвилину закам'яніла й навіть забула вибігти з дому. Користуючись цією хвилиною, я поспішив повідомити, хто ця зухвала персона, і додав, що джентльмен, який їхав слідом за нею на великій відстані, був сам містер Мердстон.

— Байдуже мені, хто це такий! — скрикнула бабуся, висуваючись із вікна й виробляючи такі жести, що їх ніяк не можна було прийняти за привітання. — Я нікому не дозволю їздити по моїй землі. Геть! Дженет, розвертай його! Жени його звідси!

І я побачив, лишаючись позаду бабусі, раптову сутичку, що набрала досить дивного й заплутаного характеру. Віслюк протистояв всім одночасно, розчепіривши ноги в різні боки, тим часом як Дженет тягла його за повід назад, а містер Мердстон гнав його вперед. Міс Мердстон гатила Дженет парасолькою. Кілька хлопців, що збіглися на це видовище, репетували на весь голос; особливо верещав один хлопчик, що ледве перейшов за перше десятиріччя свого життя. Він був погоничем віслюків і вже здавна провадив з бабусею непримиренну війну. Незабаром прибула на поле бою сама міс Бетсі. Одним рухом руки вона збила нахабного хлопчика на землю, загорнула йому куртку на голову, відрахувала кілька ударів по спині й наказала Дженет покликати констебля, щоб він негайно на місці злочину покарав негідника. Але ця остання сутичка тривала недовго: молодий злочинець так досвідчено фінтив та ухилявся, що міс Бетсі не в змозі була його схопити, тож він вислизнув від прочуханки, перебіг через квітник, потоптав своїми незграбними ногами чимало розкішних квітів і переможно помчав додому, ведучи за собою свого віслюка.

Міс Мердстон упродовж цієї останньої сцени встигла з'єднатися зі своїм братом, і обоє вони, ввійшовши у двір, зупинилися біля ганку, чекаючи, поки міс Бетсі готова буде прийняти їх. Трохи схвильована тривалою участю в бою, бабуся поважно промарширувала повз них у свої кімнати, не звернувши на їхню присутність ані найменшої уваги, аж доки Дженет не доповіла формально про прибуття джентльмена і леді.

— Чи піти мені геть, бабусю? — спитав я, тремтячи.

— Ні, сер, — відповідала бабуся. — Безперечно, ні!

По цих словах вона штовхнула мене в куток і загородила кріслом, наче я був у тюрмі чи на засіданні суду. Цю позицію я займав впродовж усієї аудієнції, і звідти я побачив, як заходять містер і міс Мердстон.

— О! — сказала моя бабуся. — Я спершу не знала, кому маю приємність чинити опір. Але я не дозволяю нікому їздити через цей моріжок. Я не роблю винятків ані для кого. Я нікому не дозволяю робити це.

— Ваші правила трохи дивні для незнайомих, — сказала міс Мердстон.

— Та невже? — перепитала моя бабуся.

Містер Мердстон, здається, злякався можливості відновлення воєнних дій, тому він втрутився:

– Міс Тротвуд!

– Прошу пробачення, – відказала бабуся, кинувши на нього проникливий погляд. – Ви – той самий містер Мердстон, який одружився з удовою мого покійного племінника, Девіда Копперфілда з «Блендерстонських Граків»? Хоч які там є граки, цього я не знаю!

– Так, це я, – відповів містер Мердстон.

– Ви пробачте мені мої слова, сер, – відказала бабуся, – але я гадаю, що значно краще було б, якби ви дали спокій цій нещасній дитині.

– Я погоджуюся з зауваженням міс Тротвуд в тому, – заначила міс Мердстон, – що бідна Клара, за якою ми сумуємо, була в усіх відношеннях справжньою дитиною.

– Дуже добре, що ми з вами, мем, – підтвердила бабуся, – живемо щасливо і не поганимо собі життя через особисті спокуси. Тому ніхто про нас так не скаже.

– Без сумніву, – відповіла міс Мердстон, хоч і невелику щирість виявляла вона в цій відповіді, – я ладна також погодитися з вами, що брат мій був би значно щасливіший, коли б не цей шлюб. Я завжди була такої думки.

– У цьому я зовсім не маю сумнівів, – відповіла бабуся. – Дженет, – подзвонила вона, – передайте привіт містерові Діку і попросіть його зійти до низу!

До прибуття цього джентльмена бабуся сиділа мовчки, суворо випрямившись і грізно поглядаючи на стіну. Коли він прийшов, бабуся відрекомендувала його гостям.

– Містер Дік! Давній щирий друг. На його поради, – особливо виразно додала вона, бо містер Дік почав був кусати нігті й являв собою трохи дурнувате видовище, – я цілком покладаюся.

Після цього натяку містер Дік витяг пальця з рота, і обличчя його прибрало заклопотаного й уважного виразу. Бабуся повернула голову до містера Мердстона, який вів далі:

– Міс Тротвуд! Отримавши вашого листа, я визнав за краще заради справедливості, заради себе самого і, можливо, ще більше заради особистої поваги до вас...

– Дякую, – сказала бабуся, не відриваючи від нього проникливого погляду. – Про мене можете не турбуватись.

– Я визнав за потрібне відповісти особисто, незважаючи на деякі незручності цієї подорожі, – вів далі містер Мердстон, – а не писати листа. Цей нещасний хлопець, який утік від своїх друзів і своїх занять...

– І вигляд якого, – втрутилася його сестра, звертаючи загальну увагу на мене і моє дивовижне вбрання, – є цілковито скандальним і непристойним.

– Джейн Мердстон, – сказав її брат, – будьте ласкаві не переривати мене. Цей нещасний хлопець, міс Тротвуд, був причиною багатьох домашніх турбот і неприємностей, як за життя моєї дорогої покійної дружини, так і після її смерті. У ньому завжди ми помічали прояви дикого, буйного характеру і такі нахили, при яких не можна думати про застосування до нього звичайної системи виховання, заснованої на поблажливості. Ми з сетрою вдвох

намагалися виправити його вади, але марно. І я відчув – ми обоє відчули, мушу сказати, бо сестра моя користується моєю цілковитою довірою, – що ви повинні вислухати ці сумні й неприємні подробиці з наших власних вуст.

– Навряд чи треба мені підтверджувати слова мого брата, – сказала міс Мердстон, – але я прошу зауважити, що це, мабуть, найгірший з усіх хлопців у цілому світі.

– Міцно сказано! – коротко зазначила бабуся.

– Але факти промовляють ще міцніше, – відказала міс Мердстон.

– Ха! – сказала бабуся. – Ну, сер?

– Я маю свої власні думки, – почав знову містер Мердстон, і погляд його став понуріший дедалі більше, зустрічаючись з очима моєї бабці, – щодо найкращої для нього системи виховання; вони засновані частково на моему вивченні його натури, а частково – на вивченні моїх коштів і прибутків. Я відповідаю сам за свої думки, я дію згідно з ними і нікому не повинен звітувати. Досить і того, що я влаштував цього хлопця під наглядом одного з моїх друзів на вигідній посаді. Та йому це не сподобалося. Він утік. Він став волоцюгою і з'явився сюди в лахмітті, щоб скаржитися вам, міс Тротвуд. Я хочу викласти перед вами ймовірні наслідки, що можуть виникнути з нашої поблажливості до цього хлопця.

– Але поговорімо спочатку про цю вигідну посаду, – сказала бабуся. – Коли б він був вашим сином, ви, мабуть, теж влаштували б його туди?

– Коли б він був сином мого брата, – втрутилася міс Мердстон, – то запевняю вас, що його характер був би цілком інший.

– Або, коли б бідолашна дитинка, його мати, була ще жива, то йому все одно довелось б посісти ту вигідну посаду, кажете ви? – спитала бабуся.

– Я певний, – сказав містер Мердстон, схилиючи голову, – що Клара не заперечувала би нічому з того, що я й моя сестра Джейн Мердстон визнали б за краще.

Міс Мердстон підтримала це голосним бурмотінням.

– Уф! – відповіла бабуся. – Бідолашне дитячко!

Містер Дік, що дзеленчав грошима увесь час, почав тепер дзеленчати так гучно, що бабуся моя вирішила закликати його суворим поглядом до порядку і тільки тоді мовила:

– А прибутки бідолашної дитини померли разом з нею?

– Вмерли разом з нею, – відповів містер Мердстон.

– Після неї лишилися будинок і сад – «Граки» чи як воно зветься, хоч там немає жодного грака. Хіба вона не зробила розпоряджень, щоб цей маленький маєток належав її синові?

– Перший чоловік залишив їй цю власність без усяких обмежень і умов, – почав був містер Мердстон, але раптом бабуся зупинила його з надзвичайним запалом і нетерплячістю.

– Боже милий! Можна цього й не казати. Без усяких обмежень і умов? Мені здається, Девід Копперфілд поглядає тепер з висоти неба на свої «Граки» і дивується, яким це чином вони перейшли до чужих рук! Ще б пак, він залишив їй маєток без усяких обмежень і умов! Але коли вона вийшла заміж вдруге, коли вона, на превелике лихо, вийшла за вас, коротко кажучи, – вела далі моя бабуся, – хіба ж тоді ніхто не заїкнувся на користь цього хлопця?

– Покійна дружина моя любила свого другого чоловіка, мем, – сказав містер Мердстон, – і довіряла йому в усьому.

– Покійна дружина ваша, сер, була найнещасніша, найнедосвідченіша дитинка, – відказала бабуся, загрозовано похитуючи на нього головою, – ось хто вона була! А тепер, що ви збираєтесь казати далі?

– Тільки одне, міс Тротвуд, – відповів він. – Я приїхав сюди, щоб забрати Девіда назад; забрати його назад без усяких умов, влаштувати його долю так, як мені захочеться, і поводитися з ним так, як я забажаю. Я приїхав сюди не для того, щоб давати будь-які обіцянки або будь-кому звітувати. Можливо, що ви збираєтесь поблажливо поставитися до нього, повіривши всім його скаргам. Ваше ставлення до нас, – не занадто чемне, дозвольте зазначити, – спричиняється до таких моїх думок. Отже, мушу вас застерегти, що коли ви візьмете його під свою опіку один раз, то муситимете опікуватися ним завжди; коли ви втрутитесь між ним і мною тепер, то втручайтесь, міс Тротвуд, назавжди! Я не жартую і не дозволю, щоб зі мною жартували. Я приїхав сюди вперше і востаннє, щоб забрати його з собою. Чи готовий він їхати? Якщо він не готовий, і ви скажете мені з будь-якого приводу, що він справді не готовий, то знайте, що двері мого будинку замкнені для нього раз і назавжди, а ваші, таким чином, для нього відчиняються.

Бабуся слухала цю промову з надзвичайною увагою, намагаючись, очевидно, не пропустити жодного слова. Вона сиділа прямо й нерухомо, поклавши обидві руки на коліна і не спускаючи з промовця проникливих очей. Коли він закінчив, міс Бетсі, не змінюючи пози, обернула очі в той бік, де сиділа міс Мердстон, і спитала:

– Ну, мем, маєте ви ще щось сказати?

– Насправді, міс Тротвуд, – відповіла міс Мердстон, – все, що я могла сказати, уже досить добре виклав мій брат, і всі відомі мені факти розповів він так виразно, що я не маю нічого додати, крім подяки за вашу ввічливість. За вашу надзвичайну ввічливість, – додала міс Мердстон.

Але ця іронія зовсім не вразила мою бабуся. Вона зберігала непорушний спокій, наче гармата, біля якої я спав у Четемі.

– А що скаже хлопець? – спитала бабуся. – Чи ти готовий їхати, Деві?

Я відповів, що ні, і просив бабуся не відпускати мене. Я сказав, що містер і міс Мердстон ніколи не любили мене, ніколи не були добрі зі мною. Що матуся, яка любила мене ніжно, стала нещасною зі мною через них, як це відомо мені й Пеготті. Я сказав, що ніхто не міг бути нещаснішим за мене, коли я жив з цими людьми. І благов її – забув тепер, у яких саме висловах, але пригадую, що тоді вони мене самого дуже зворушили – взяти мене під свою опіку заради пам'яті мого батька.

– Містере Дік, – сказала бабуся, – що мені робити з цією дитиною?

Містер Дік поміркував, повагався, просяяв і відповів:

– Негайно зняти з нього мірку для одягу!

– Містере Дік, – переможно мовила моя бабуся, – дайте мені вашу руку, бо ваш здоровий глузд – неоціненна річ!

Вона міцно потиснула руку містера Діка, притягла мене до себе і звернулася до містера Мердстона:

– Можете йти, куди заманеться, хлопець лишається в мене. Коли правда все те, що ви казали про нього, то я принаймні можу зробити для нього стільки ж, скільки зробили ви. Але я не вірю жодному вашому слову.

– Міс Тротвуд, – відказав містер Мердстон, підводячись і низуючи плечима, – якби ви були джентльменом...

– Чи ба! Яка нісенітниця! – сказала бабуся. – Краще вже мовчіть!

– Як винятково ввічливо! – вигукнула міс Мердстон, підводячись слідом за своїм братом. – Неймовірно люб'язно, слово честі!

– Ви думаєте, я не знаю, – вела далі моя бабуся, раптом ставши глухою до слів цієї жінки і звертаючись тільки до її брата та люто похитуючи головою, – на яке життя прирікли ви цю бідолашну дитину? Думаєте, я не знаю, яким жахливим для цієї тендітної істоти був день, коли ви вперше з'явилися на її шляху, залицяючись до неї і вдаючи, можу присягтися, ніби ви й мухи не могли скривдити?

– Ніколи не чула нічого люб'язнішого! – зазначила міс Мердстон.

– Думаєте, що я не зможу зрозуміти вас, – вела далі бабуся. – Але я розумію вас так само добре... як, наприклад, бачу й чую вас тепер – а це, відверто кажучи, не дає мені жодної приємності. О, так, клянуся богом! Хто може бути таким ніжним і шовковим, як містер Мердстон спочатку? Бідолашна спантеличена дитинка ще жодного разу в своєму житті не зустрічала такого чоловіка. Він наче весь з цукру зроблений. Він обожає її. Він любить її хлопця, ніжно любить його! Він буде другим батьком для нього, і вони всі житимуть разом серед троянд і лілій, чи не так? Уф! Забирайтеся геть! – несподівано закінчила бабуся.

– Ніколи за ціле своє життя не зустрічала такої особи! – вигукнула міс Мердстон.

– І коли, нарешті, ви цілком перемогли цю дурненьку, – знову заговорила бабуся, – прости мені, боже, що я так називаю її, – ви, звичайно, почали перивихувати її, почали знущатися з неї, наче з пташки в клітці, ви її зі світу зігнали, навчаючи співати ваших пісень.

– Вона або з глузду з'їхала, або п'яна! – крикнула міс Мердстон у розпачі, що не може звернути на себе потік промов своєї бабусі. – Я дуже підозрюю, що вона п'яна!

Міс Бетсі, не звертаючи ні найменшої уваги на цю репліку, продовжувала промовляти до містера Мердстона, ніби в кімнаті й не було його сестри.

– Містере Мердстон, – вона погрожувала йому пальцем, – ви мучили бідолашне дитя, ви розбили їй серце! Душа її була сповнена любові, – я це знаю, я знала це задовго до того, як ви вперше зустрілися з нею, – і ви обернули на зло її любов, – найкраще, що було в її природі, – і ви ж таки звели її в передчасну могилу. Ось правда, подобається вам це чи ні! І хай ви та ваші підбрехачі втішаються цією правдою!

– Дозвольте спитати, міс Тротвуд, – знову втрутилася міс Мердстон, – кого ви в таких незвичних для мене висловах називаєте підбрехачами мого брата?

Але все ще глуха до голосу міс Мердстон, бабуся вела далі:

– Квола, беззахисна істота потрапила у ваші пазурі і загинула! Чого це так вийшло – невідомо. Незбагненні шляхи твої, господи. Я була цілком певна,

що рано чи пізно вона вийде заміж вдруге; але я сподівалася, що вийде вона не за такого поганого чоловіка. Був час, містере Мердстон, коли вона подарувала життя ось цьому хлопцеві, — сказала бабуся, — бідолашній дитині, що ним ви мучили її. Це неприємні спогади, тому вам бридко дивитися на нього. Атож, атож, будь ласка, не блимайте очима! — вела далі моя бабуся. — Я й без того знаю, що це правда!

Містер Мердстон увесь цей час стояв біля дверей і, посміхаючись, розглядав бабуся, хоча насуплені чорні брови його виявляли зовсім невеселі почуття. Я помітив також, що, незважаючи на незмінну посмішку, обличчя його миттю сполотніло, і він почав дихати часто-часто, немов тікаючи від цього гнівного потоку докорів.

— Всього вам найкращого, сер, — сказала бабуся, — і будьте! Всього найкращого вам також, мем! — несподівано обернулася вона до його сестри. — І хай-но я побачу, як ви знову поїдете на віслюку через мій моріжок, то будьте певні, що я зірву з вас капелюшок і розтопчу його ногами. Це так само певно, як і те, що у вас голова на плечах!

Треба було бути художником, і надзвичайним художником до того ж, щоб малювати обличчя моєї бабусі, коли вона вимовила це несподіване речення, і фізіономію міс Мердстон, щойно вона його почула. Але промова ця висловлена була так гнівно, що міс Мердстон, не відповівши ні слова, скромно подала руку братові, й вони поспішно вийшли з будинку. Бабуся посіла пост біля вікна, готова при появі хоч найменшого віслюка негайно виконати свою погрозу.

Але замах так і не відбувся. Обличчя бабусі поволі просіяло і незабаром набрало веселого виразу. Таке приємне було її обличчя, що я насмілювався поцілувати і подякувати їй. Зробив це я дуже щиро, обіймаючи її. Потім я потиснув руку містерові Діку, який кілька разів потрусив мою руку і завершив усю церемонію веселим сміхом.

— Ви тепер стали, спільно зі мною, опікуном цієї дитини, містере Дік, — сказала бабуся.

— Я надзвичайно радий, — відповів містер Дік, — бути опікуном Девідового сина!

— Дуже добре, — відказала бабуся, — отже, це вирішено. А знаєте, містере Дік, я думала, чи не назвати його Тротвудом?

— Авжеж, авжеж! Назвіть його Тротвудом, авжеж, — підтакнув містер Дік. — Тротвудом, сином Девіда.

— Тротвудом Копперфілдом, хочете ви сказати? — мовила бабуся.

— Авжеж! Так! Тротвудом Копперфілдом, — сказав містер Дік, трохи збентежений.

Бабусі так сподобалася ця ідея, що на готовому одязі, який куплений був для мене того ж вечора, вона власноруч зробила чорнилом мітки: «Тротвуд Копперфілд». Ухвалено було також, що всі інші мої костюми, щойно будуть готові, матимуть ту саму мітку.

Отак почав я нове життя, з новим ім'ям, з усім новим навколо мене. Час моїх тривог і сумнівів скінчився, і я почувався, наче уві сні, ще багато днів. Мені й на думку не спадало, яку цікаву пару опікунів мав я в особі бабусі та містера Діка. Я не думав складати певних планів на майбутнє. Дві речі

були для мене цілком зрозумілі: по-перше, я покінчив назавжди з блендерстонським життям, і воно ввижалося мені тепер незмірно далеким, в якомусь тумані; по-друге, назавжди впала завіса на моє життя з Мердстонами і Грінбі. Відтоді ніхто й ніколи не підіймав цієї завіси. У своїй розповіді я підвів її тремтячою рукою і радо опустив знову. Спогади про цей період мого життя були завжди сполучені для мене з такими болючими почуттями, що я ніколи не наважувався з'ясувати, скільки часу тривало те життя — рік чи більше, чи менше — я не знаю. Знаю тільки, що був такий час у моєму житті, був і минув. Я записав його, і більше ніколи не повертатимуся до нього.

XV. Я ПОЧИНАЮ НОВЕ ЖИТТЯ

Ми з містером Діком незабаром широко заприятелювали. Частенько ми з ним удвох, після закінчення його робочого дня, виходили на вулицю запускати змія. Щодня містер Дік сидів за своїми мемуарами; проте хоч як старанно він працював, вони зовсім не посувалися вперед, бо король Карл Перший завжди потрапляв до них, так чи так. Списавши один аркуш, містер Дік брався за другий, але й на другому знову з'являвся цей нещасний король. Мене глибоко вражало, з яким терпінням і надією містер Дік витримував нескінченні розчарування, його несміливе відчуття, що з королем Карлом Першим щось не так, його кволі спроби випхати короля і несхибність, з якою король знов і знов втручався до мемуарів і руйнував їх. З якою метою склалися ці мемуари і які, після закінчення праці, мали вони принести наслідки, — містер Дік, мабуть, знав не більше, ніж будь-хто інший. Та йому й не треба було перейматися цим питанням, бо нічого під сонцем не було певнішим, ніж те, що ці мемуари ніколи не будуть завершені.

Дивно було споглядати фізіономію містера Діка, коли змій з його рук підіймався в надхмарні висоти. Може, він і насправді був переконаний в тому, що казав мені в кімнаті, — що туди, у незнані небесні краї, злітають відомості минулого, якими обліплений був змій. Але ця думка не займала містера Діка, коли він стежив за своїм змієм, відчував його смикання і натягування. У ці щасливі хвилини очі містера Діка світилися надзвичайним розумом. Коли надвечір я сидів біля нього на зеленому схилі, а змій ширяв у неосяжній блакиті, я уявляв собі, як змій витягує його дух із безладу і вкручує (так я собі це малював) до неба. Але щойно мотузок закручувався, змій спускався нижче й нижче, хитався, коливався і падав на землю, мов труп, — містер Дік поволі прокидався від свого поетичного забуття, і я пригадую, як сумно, стурбовано і приголомшено озирався він навкруги, коли підіймав його, наче то вони впали вдвох. Тоді я співчував містерові Діку всім серцем.

Подружившись із містером Діком, я не міг не здобути прихильності його суворой приятельки, моєї бабусі. Вона так полюбила мене, що за кілька тижнів нове прізвище моє — Тротвуд — скоротила у Трот і навіть заохотила мене сподіванням, що згодом я, мабуть, посяду в її серці таке саме місце, як сестра моя, Бетсі Тротвуд, коли тільки продовжуватиму не гірше, ніж почав.

– Троте, – мовила бабуся якось увечері, коли дошка для гри в трик-трак поставлена була на звичне місце для неї та містера Діка. – Ми мусимо не забувати про твоє виховання.

Тільки це ще турбувало мене, і я дуже зрадив від її слів.

– Чи не хочеш ти вступити до школи в Кентербері? – спитала бабуся.

Я відповів, що дуже хочу, тим більше, що Кентербері недалеко від Дувра.

– Гарзд, – сказала бабуся. – Чи не хочеш ти поїхати завтра?

Я вже звук до швидкості наказів моєї бабусі, і тому раптовість цієї пропозиції не здивувала мене.

– Так, хочу, – відповів я.

– Гарзд, – повторила моя бабуся. – Дженет, найміть сірого поні й екіпаж на завтра на десяту годину ранку. Поскладайте сьогодні ввечері речі містера Тротвуда.

Я був у захваті від цих наказів; але раптом серце моє болюче стислося, коли я побачив, яке враження справили вони на містера Діка. Приголомшений звісткою про близьку розлуку зі мною, містер Дік зажурився і, здавалось, остаточно втратив здатність грати. Бабуся вдарила його кілька разів по пальцях, а потім сховала дошку і відмовилася продовжувати гру. Але коли містер Дік почув від бабусі, що я буду іноді приїздити додому по суботах, і що він сам зможе іноді відвідувати мене по середах, він збадьорився і урочисто обіцяв змайструвати до першого мого приїзду чудового змія, який розмірами перевершить усі попередні. Вранці він знову засумував і хотів з горя віддати мені всі свої гроші – золоті й срібні; але бабуся вчинила опір цьому намірові й обмежила його подарунок тільки п'ятьма шилінгами, які, проте, за наполегливим його проханням, вирости до десяти. Ми ніжно попрощалися біля садової хвіртки, і містер Дік повернувся додому лише тоді, коли ми остаточно зникли з його очей.

Бабуся, цілком байдужа до громадської думки, поїхала дуврськими вулицями, майстерно правлячи сірим поні. Вона сиділа прямо, в позі хвацького кучера, пильно стежила за всіма вибиками бадьорої конячки і ніяк, ні на жоден крок не дозволяла їй виватися з-під своєї влади. Коли, нарешті, ми виїхали за місто, бабуся дозволила поні сповільнити ходу і тут, глянувши на мене, вперше спитала, чи почуваюсь я щасливим.

– Справді, я дуже щасливий, спасибі, бабусю, – відповів я.

Бабуся була дуже задоволена і погладила мене по голові батіжком, бо обидві її руки були зайняті.

– А це велика школа, бабусю? – спитав я.

– Я ще й сама не знаю, – відповіла бабуся. – Ми їдемо спочатку до містера Вікфілда.

– Це він – хазяїн школи? – спитав я.

– Ні, Троте, – сказала бабуся. – Він – хазяїн контори.

Більше я не наважувався розпитувати про містера Вікфілда, і ми розмовляли про інші речі, аж доки не приїхали до Кентербері. Там був базарний день. Бабуся виявила відмінну спритність і звичку в кучерській справі, коли сірий поні пробирався між возами, кошиками і рундуками з овочами. При кожному повороті чути було різноманітні зауваження незчисленних глядачів, і деякі з них утинали жарти, не зовсім приємні для нас; але бабуся їхала

собі далі з тією самою лицарською байдужістю, і я певний, що вона так само спокійно проторувала б собі шлях через ворожу країну.

Нарешті ми зупинилися перед дуже старим будинком, який фасадом своїм різко випинався на дорогу. Довгі різьблені віконниці випиналися ще різкіше, стовпи з дерев'яними головами по краях теж стирчали вперед, і здалося мені, ніби весь будинок схиляється вперед, стежачи за всіма перехожими на вузькому брукові. Був він бездоганно чистий. Старомодний мідний молоток на склепінчастих дверях, оздоблений різьбленими гірляндами з фруктів і квітів, виблискував, мов зірка; дві кам'яні сходи перед під'їздом білили, немов укрите чудовим полотном. Усі кутки й закутки, всі скульптурні фігури, панелі, лугки і шибки в маленьких вікнах були старі, як гори, але виблискували, як гірський сніг.

Коли поні зупинився перед ворітьми й очі мої зосереджено розглядали цей будинок, я побачив бліде, як мертвяк, обличчя біля маленького вікна на нижньому поверсі, в невеличкій круглій вежі, якою завершувався один бік будинку. Обличчя з'явилося і зникло. Тоді склепінчасті двері відчинилися, і те саме обличчя з'явилося знову. І тут, як і біля вікна, воно здалося мені зовсім мертвеним, хоча подекуди на ньому виблискував рум'янець, властивий шкірі рудоволосих людей. Обличчя справді належало рудому юнакові — п'ятнадцяти років, як довідався я пізніше, хоч на вигляд він був значно старший. Його волосся було стрижене так коротко, наче щойно скошена пшениця, в нього ледве були брови і зовсім не було вій, і червоно-бурі його очі були цілковито позбавлені природної тіні й захисту. Це дуже здивувало мене, і я не розумів, як може спати людина з такими неприкритими очима. Цей юнак, плечистий і кістлявий, вбраний був дуже пристойно, весь у чорному, за винятком білої, зав'язаної бантом, краватки на шії. Довгополий сюртук його був застібнутий на всі гудзики до самого горла. Довга худорлява рука, немов у скелета, звернула на себе особливу мою увагу, коли він, поглядаючи на нас, зупинився перед конякою, потираючи їй підборіддя.

— Чи вдома містер Вікфілд, Уріє Гіп? — спитала бабуса.

— Містер Вікфілд вдома, мем, — сказав Урія Гіп, — зайдіть, будь ласка, ось сюди, — він показав своєю довгою рукою на кімнату, де можна було бачити містера Вікфілда.

Ми вийшли з екіпажа і, залишивши поні під опікою рудого юнака, увійшли до довгої низенької вітальні, вікна якої виходили на вулицю. Виглянувши з вікна, я побачив, як Урія Гіп заходився дмухати в ніздрі нашого коня і негайно затикати їх своєю рукою, ніби боячись, щоб не вийшло звідти вдуте ним повітря. Перед старовинним високим камінем висіли два портрети: на одному був джентльмен з сивим волоссям (хоч ще зовсім не старий) і чорними бровами, який дивився на папери, перев'язані червоною ниткою; на другому — леді з милим обличчям, яка дивилася на мене.

Я шукав очима портрет Урії, коли двері з протилежного боку кімнати відчинилися, й увійшов джентльмен. Глянувши на нього, я знову мимоволі обернувся до вищезгаданого портрета, щоб переконатися, чи то не він вискочив з рамки. Але портрет лишався нерухомим, і коли джентльмен підійшов ближче до світла, я побачив, що він на кілька років має бути старший за портрет.

– Міс Бетсі Тротвуд, – сказав джентльмен, – прошу ласкаво. Я забарився на хвилину, але, пробачте, я був зайнятий. Ви знаєте мою мету. У мене тільки одна мета в житті.

Міс Бетсі подякувала йому, і ми ввійшли до його кімнати, мебльованої, немов контора, заваленої книжками, паперами, коробками та іншим. Кімната ця виходила вікнами до саду, і я помітив у стіні залізний сейф, вмурований так близько над самим каміном, що я не розумів, яким чином сажотруси оминають його, коли очищують димар.

Цей джентльмен, як я негайно довідався, був сам містер Вікфілд – юрист, адвокат і водночас управитель маєтку одного з багатих джентльменів цього графства.

– Ну, міс Тротвуд, – сказав містер Вікфілд, – який вітер заніс вас сюди? Не поганий, сподіваюсь?

– Ні, – відповіла бабуся, – я приїхала не для того, щоб судитися.

– То й добре, мем, – сказав містер Вікфілд, – краще приїздити з будь-яких інших справ.

Волосся його було тепер зовсім білим, хоч брови лишилися чорними. Примне його обличчя здалося мені дуже гарним. Гладкі щоки його мали той розкішний відтінок, що, як було мені відомо зі спостережень Пеготті, пояснюється постійним вживанням портвейну. Цією самою причиною, гадав я, можна було пояснити гучність його голосу і гладкість. Містер Вікфілд вбраний був дуже акуратно – у синій сюртук, строкатий жилет і нанкові штани. Чудові манжети на його сорочці й батистова краватка були напрочуд м'які й білі і нагадували мені пух з лебединої грудки.

– Це – мій онук, – відрекомендувала мене бабуся.

– Я й не знав, що у вас є онук, міс Тротвуд, – сказав містер Вікфілд.

– Мій внучатий племінник, точніше сказати, – зазначила бабуся.

– Я й не знав, що у вас є внучатний племінник, слово честі, – відповів містер Вікфілд.

– Я всиновила його, – мовила бабуся, махнувши рукою на знак того, що їй байдуже, знає він чи ні, – і я привезла його сюди, щоб віддати до школи, де добре вчать і добре поводяться з дітьми. А тепер скажіть мені, де ця школа, що це за школа і всі подробиці про неї!

– Перш ніж я зможу дати вам добру пораду, – сказав містер Вікфілд, – вважаю за потрібне звернутися до вас з моїм старим запитанням. Яка ваша мета?

– Чорти б вас узяли! – вигукнула моя бабуся. – Завжди закидає вудочку далеко за метою, коли вона плаває на саміснійкій поверхні. Зробити дитину щасливим і корисним членом суспільства – ось моя мета!

– Тут, мабуть, подвійна мета, гадаю, – сказав містер Вікфілд, похитуючи головою і недовіжливо посміхаючись.

– Подвійну нісенітницю ви мелете! – відказала бабуся. – Ви вихваляєтеся, що маєте одну ясну мету в усьому, що робите. Та невже ви думаєте, що ви – єдиний розумний чоловік у цілому світі?

– Та ні, але в мене тільки одна мета в житті, міс Тротвуд, – відказав він, усміхаючись. – У інших людей є десятки, сотні, тисячі цілей. У мене тільки одна! Ось у чому різниця. А втім, не про це йдеться. Найкраща школа? Яка б там не була ваша мета, але ви хочете найкращу школу!

Бабуся на знак згоди кивнула головою.

– У найкращій школі, – сказав містер Вікфілд, розмірковуючи, – ваш онук тепер не може оселитись.

– Але він міг би оселитися десь у іншому місці, я гадаю? – сказала бабуся.

Містер Вікфілд визнав це за можливе. Після невеликої розмови він запропонував бабусі самій піти з ним до школи і на основі власних спостережень схвалити його вибір. Після цього він мав намір завітати з нею до деяких будинків, де я міг би знайти квартиру. Бабуся згодилася на цю пропозицію, і ми всі троє зібралися йти, але раптом він зупинився й сказав:

– Наш маленький приятель, можливо, матиме деякі заперечення проти наших розпоряджень. Чи не краще йому лишитися тут і почекаати на нас?

Бабуся, очевидно, вважала це незручним; але я сказав, що радо готовий зостатися, якщо їм завгодно. Вони пішли самі, а я лишився в конторі містера Вікфілда, чекаючи на їх повернення, на тому ж стільці, на якому сидів раніше.

Стілець цей стояв навпроти вузького коридору, що закінчувався маленькою круглою кімнатою; у вікні цієї кімнати я вперше побачив бліде обличчя Урії Гіпа. Він відвів нашого поні до найближчої стайні і тепер сидів у цій кімнаті за конторкою, на поверхні якої стояла мідна рамка для паперів. Урія Гіп переписував документ, вставлений у цю рамку. Хоч лице його було обернуте до мене, я гадав спочатку, що він не може бачити мене через писання; проте коли я подивився уважніше, то зніяковіло помітив, що і тепер, і перед тим безсонні очі його, наче два червоні сонця, непомітно пильнували мене цілу хвилину чи навіть більше, поки він писав, чи прикидався, що писав. Я зробив кілька спроб сховатися від його очей, – наприклад, ставав на стілець, аби роздивитися мапу на стіні навпроти, чи поринав у шпальти місцевої газети – але очі Урії Гіпа знову і знову притягали мене; і коли б я не глянув у їхній бік, ці два червоні сонця або щойно сходили, або щойно заходили.

Нарешті, на превелику мою радість, бабуся та містер Вікфілд повернулися після досить тривалої відсутності. Їхня прогулянка була не такою успішною, як мені хотілося. Школа була досконала, це не підлягало сумнівам. Але бабці не подобалася жодна з квартир, що їх вони оглянули для мене.

– Це дуже прикро, – сказала бабуся. – Не знаю вже, що й робити, Троте!

– Це справді прикро, – зазначив містер Вікфілд. – Але знаєте, що можна зробити, міс Тротвуд?

– А що? – запитала бабуся.

– Залиште на деякий час вашого внука тут. Він спокійний хлопець. Мені він зовсім не заважатиме. Для навчання дім цей дуже придатний. Він тихий, мов монастир, і майже такий великий. Залиште хлопця в мене.

Бабусі, очевидно, подобалася ця пропозиція. Проте міс Бетсі, так само, як і мені, ніяково було користатися з цієї люб'язності.

– Та ну ж бо, міс Тротвуд, – вів далі містер Вікфілд. – Так ми зможемо подолати ці труднощі. Зрозуміло, таке розпорядження ми зробимо тільки на деякий час. Якщо згодом ми побачимо, що воно порушує наш обопільний комфорт, то ми зможемо змінити це. Тим часом буде змога підшукати для нього якесь краще місце. Ліпше вже вам вирішити цього разу залишити його в мене.

— Я дуже вам вдячна, — сказала бабуся, — і внук мій теж, як бачите, радіє з вашої пропозиції, але...

— Та ну ж бо! Знаю, що ви маєте на думці, — скрикнув містер Вікфілд. — Але я не хочу обтяжувати вас боргом послуг. Ви можете платити за хлопця, якщо вам завгодно. Умови мої не дуже важкі, але можете платити, якщо хочете.

— З цією умовою, — відказала бабуся, — я дуже рада залишити його у вас, хоч ви робите мені велику ласку, на яку я зовсім не розраховувала.

— Отже, ходімо тепер знайомитися з моєю маленькою господинею, — сказав містер Вікфілд.

Ми пішли нагору дивними старовинними сходами з таким широким поруччям, що ним, як східцями, легко було б зійти нагору. Двері відчинились, і ми ввійшли до напівтемної старовинної вітальні, освітленої трьома чи чотирма химерними вузькими вікнами, що я їх помітив ще з вулиці. Усі крісла, столи, так само як і бантини на стелі, були, очевидно, зроблені з того ж дубового дерева, що і блискуча підлога. То була затишно мебльована кімната, з фортепіано, милими зеленими і червоними кріслами та букетами свіжих квітів. По кутках розставлені були дбайливою рукою столики, етажерки, книжкові шафи. Кожен куток здавався найприємнішим у кімнаті, але варто було лише глянути в інший куток, аби переконатися, що й він прекрасний, а може, навіть і кращий за попередній. Усе тут було відзначено чистотою й охайністю, які ще з вулиці вражали в цьому будинку.

Містер Вікфілд постукав у двері в кутку панельної стіни, і до нас швидко вибігла дівчинка, майже одних років зі мною. Вона кинулася на шию містера Вікфілда і поцілувала його. З першого ж погляду я помітив у неї лагідний і ніжний вираз обличчя тієї леді, яка дивилася на мене внизу з рами свого портрета. Мені здалося, ніби портрет виріс у дорослу жінку, а оригінал його лишився дитиною. В її очах виблискували щастя й радість, хоч разом з тим уся її постать пройнята була якимсь тихим, безжурним, серйозним спокоєм, якого я не забував ніколи, якого я ніколи не забуду.

— Ось моя маленька господиня, — сказав містер Вікфілд, — донька моя, Агнес!

Я почув, як він сказав ці слова, і побачив, як він тримав її руку, і зрозумів, що було єдиною метою в його житті.

На корсажі в неї висіло кільце з ключами; вона мала вигляд поважної і серйозної господині старого будинку. Вона вислухала батька з чудовою посмішкою, коли він відрекомендував мене їй. По цьому ми пішли нагору оглядати мою кімнату. Господиня йшла попереду, показуючи нам дорогу. Чудова була в мене кімната, з дубовими меблями, з ромбічними віконцями!

Не пам'ятаю, коли саме в дитинстві побачив я картину на склі в церкві. Не пригадую також і змісту картини. Але коли маленька господиня, зійшовши нагору дубовими сходами, з поважним виглядом обернулася до нас, я мимоволі згадав цю картину, і від того часу цей мирний світлий образ назавжди пов'язаний для мене з Агнес Вікфілд.

Ми з бабусею були цілком задоволені зробленими розпорядженнями, і всі повернулися до вітальні нижнього поверху веселі й безжурні. Містер Вікфілд просив бабуся лишитися пообідати, але вона й слухати цього не схотіла, посилаючись на те, що їй треба до сутінків повернути хазяїнові сірого поні.

Вікфілд знав її занадто добре, щоб наважуватися сперечатися з нею. Тому був приготовлений нашвидкоруч сніданок. Поснідавши, Агнес пішла до своєї гувернантки, а містер Вікфілд – до своєї контори. Лишившись самі, ми могли попрощатися, як нам хотілося.

Бабуся сказала мені, що містер Вікфілд влаштує для мене все й мені нічого не бракуватиме. Потім вона сказала мені найніжніші слова й дала найкращі поради.

– Троте, – закінчила вона, – намагайся виправдати сподівання твоєї власної, моєї і містера Діка. Хай благословить тебе небо.

Я був надзвичайно зворушений і спромігся лише знову й знову дякувати їй та повторювати привіти містерові Діку.

– Ніколи, – сказала моя бабуся, – не будь підлим, ніколи не будь лицемірним; ніколи не будь жорстоким. Уникай цих трьох гріхів, Троте, і я завжди покладатимуся на тебе.

Я пообіцяв, як міг, не зловживати її добротою і не забувати її порад.

– Поні стоїть уже біля дверей, – сказала бабуся, – і я їду. Лишайся тут!

По цих словах вона поспішно обійняла мене і вийшла з кімнати, грюкнувши дверима. Спочатку я остовпів від такого раптового від'їзду і трохи злякався, що образив її чимсь; але, виглянувши з вікна на вулицю, я побачив, як зажурено сідає вона в екіпаж і від'їздить, не озираючись, і зрозумів її краще, і відмовився від хибних висновків.

О п'ятій годині – це був час обіду містера Вікфілда – я привів до ладу свої думки і був готовий працювати виделкою і ножом. Стіл був накритий тільки на двох, для мене й містера Вікфілда, але Агнес була вже в кімнаті разом зі своїм батьком і сіла за столом навпроти нього. Я переконався, що містер Вікфілд не міг обідати без своєї доньки.

Пообідавши, ми пішли нагору до тієї ж вітальні, де були раніше. У затишному кутку Агнес поставила бокал для свого батька й графин портвейну. Я зрозумів, що вино втратило б для нього свій звичайний смак, коли б було поставлено на цей столик не руками його доньки.

Там посидів він, сьорбаючи вино – добряче сьорбаючи – щось зо дві години. Тим часом Агнес грала на фортепіано, співала, працювала, розмовляла з батьком і зі мною. Містер Вікфілд був дуже балакучий і веселий; але іноді очі його, зупиняючись на дівчинці, проймалися журбою, і він мовчав. Вона завжди миттю помічала це і завжди поспішала звеселити батька якимсь запитанням чи дитячими пестощами. Він одразу забував свої думки і знову наливав собі вина.

Агнес приготувала чай і господарювала за столом. Час після чаю минав так само, як і після вечері, аж нарешті Агнес зібралася йти до своєї спальні. Містер Вікфілд обійняв її, поцілував і, коли вона пішла геть, наказав запалити свічки в конторі. Тоді я теж пішов спати.

Але за деякий час я вийшов за ворота на вулицю, щоб знову глянути на старовинні будинки і на сірий собор. Любо мені було згадати, як у мандрах своїх пройшов я цим старим містом, повз цей самий будинок, не знаючи, що я тут житиму. Повертаючись, я побачив, як Урія Гіп зачиняє контору. Пройнятий дружніми почуттями до всіх, я підійшов до нього, побалакав і на прощання подав йому руку. Але, господи! Що то була за жажлива липка рука. Дотик її

був такий же трупний, як і вигляд. Я потер свою руку, щоб зігріти її та стерти сліди цього страшного дотику.

Така це була неприємна рука, що й у своїй кімнаті не міг я забути її холоду й вогкості. Я висунувся з вікна і глянув на різьблені обличчя на карнизах – я уявив собі, що один з них був Урія Гіп, що туди якимсь чином видряпався, але поспішив викинути цю фантазію з голови.

XVI. Я – НОВИЙ ХЛОПЕЦЬ В БАГАТЬОХ ЗНАЧЕННЯХ

Наступного ранку, поснідавши, я знову почав шкільне життя. У супроводі містера Вікфілда пішов я на арену моїх майбутніх навчань. То був суворий будинок, розташований серед широкого двору. Вчена атмосфера навкруги цього будинку, здавалося, добре підходить для граків і круків, які злітали сюди від собору з поважним виглядом погуляти на зеленій траві. Містер Вікфілд відрекомендував мене директорові школи – докторові Стронгу.

Доктор Стронг був, як мені здалося, майже такий же іржавий, як високі залізні перила і ворота перед будинком, і такий само огрядний і важкий, як великі кам'яні урни, що стояли на верхівках цегляного муру довкола будинку на однаковій відстані одна від одної, по колу, і являли собою алегоричну подобу кеглів, що на них випробовував свою спритність час. Доктор Стронг сидів у своїй бібліотеці; не можна було сказати, щоб його вбрання вичищене було занадто дбайливо, або що його волосся було зачесане занадто вправно. Його чорні гетри були не застібнуті, його черевики зяяли, наче дві печери, на килимі біля каміна. Доктор Стронг звернув на мене свої безбарвні очі, які нагадали мені давно забуту сліпу шкапу, що блукала серед могил на кладовищі в Блендерстоні. Він сказав, що йому приємно мене бачити, і простяг мені свою руку, з якою я зовсім не знав, що робити, бо вона нічого не робила сама.

Неподалік від доктора сиділа за рукоділлям молода гарненька леді; він назвав її Енні, і я гадав, що то його донька. Вона швидко підвелась і, весело ставши навколішки, почала ззувати черевики на ноги доктора Стронга і застібати його гетри. Коли вона закінчила, ми всі пішли до класної кімнати. Там я був дуже здивований, коли містер Вікфілд, бажаючи їй доброго ранку, назвав її «місіс Стронг». Я ніяк не міг зрозуміти, чи була вона дружиною докторового сина, чи дружиною самого доктора. Але доктор Стронг сам несвідомо роз'яснив мені справжній стан речей.

– Між іншим, Вікфілде, – сказав він, зупинившись в коридорі і поклавши руку мені на плече, – ви ще не знайшли слушного забезпечення для кузена моєї дружини?

– Ні, – відказав містер Вікфілд. – Ні! Ще ні!

– Я хотів би, щоб це було зроблено так швидко, як тільки можливо, Вікфілде, – сказав доктор Стронг, – бо Джек Мелдон не має ні грошей, ані діла, а з цих двох поганих речей часто впливають ще гірші. Ось що каже доктор Вотс, – додав він, поглядаючи на мене й похитуючи головою: – «Сатана завжди знаходить якусь злу справу для незайнятих рук».

– А знаєте, докторе, – відказав містер Вікфілд, – коли б доктор Вотс знав людство, то він так само доречно міг би написати: «Сатана завжди знаходить

якусь злу справу для зайнятих рук теж». Запевняю вас, що зайняті люди доклали немало зусиль до злого в цьому світі. А що ж інше робили впродовж останніх двох сторіч ті люди, які найбільше були зайняті здобуванням грошей і влади? Хіба ж не зле робили вони?

— Гадаю, що Джек Мелдон ніколи не займеться ні здобуванням грошей, ні здобуванням влади, — сказав доктор Стронг, замріяно потираючи підборіддя.

— Мабуть, ні, — погодився містер Вікфілд, — ви змушуєте мене повернутися до цього питання, прошу вибачення за відступ. Ні, я досі не спромігся знайти слушне заняття для містера Джека Мелдона. Здається мені, — вів він далі, вагаючись, — я розумію вашу мету, а тому це робить справу трохи складною.

— Моя мета, — відповів доктор Стронг, — знайти належне місце для кузена й товариша дитячих років моєї Енні.

— Так, я знаю! — сказав містер Вікфілд. — На батьківщині чи за кордоном.

— Авжеж! — відповів доктор, явно здивований, чому це містер Вікфілд зробив такий наголос на останніх словах. — На батьківщині або за кордоном.

— Це ваш власний вислів, ви знаєте, — сказав містер Вікфілд, — або за кордоном!

— Безперечно, — відповів доктор. — Безперечно! Тут чи там.

— Тут чи там? Хіба ж ви не зробили вибір? — спитав містер Вікфілд.

— Ні, — відповів доктор.

— Ні? — здивувався юрист.

— Аж ніяк!

— Хіба немає у вас жодних підстав хотіти, — наполягав містер Вікфілд, — щоб він поїхав за кордон, а не лишився на батьківщині?

— Ні, — відказав доктор.

— Я зобов'язаний вірити вам, і, звичайно, я вірю вам, — сказав містер Вікфілд. — Справа моя була б значно легшою, якби я знав це раніше. Але визнаю, що в мене було інше враження.

Доктор Стронг кинув на нього здивований і розгублений погляд, але майже відразу посміхнувся, чим добре мене підбадьорив. Його посмішка була така лязна і мила, така проста, як і його поведінка в цілому, коли зникав лід вченості; його простодушність подобалася мені і сприяла добрим сподіванням для такого юного школяра, як я. Повторюючи «ні», «аж ніяк» та інші подібні короткі речення, доктор Стронг пошкандибав попереду нас непевними, химерними кроками; ми пішли за ним. Я помітив, що містер Вікфілд гнівався і похитував головою, не зважаючи на мене.

Класна кімната була досить великою залогою у найспокійнішій частині будинку, фасадом виходила вона на півдюжини величних урн. З вікон відкривався чудовий краєвид старого відокремленого саду, що належав докторові, де на південній стіні досягали під сонячним промінням персики. На моріжку під вікном росли два високих алое в двох горщиках; їхнє широке листя, яке, здавалося, було зроблено з фарбованого олова, назавжди стало для мене символом тиші й спокою. Хлопців зо двадцять п'ять ретельно сиділи за своїми книжками; коли ми ввійшли, вони привітали доктора з добрим ранком і вже не сідали, побачивши містера Вікфілда та мене.

— Це новий учень, юні джентльмени, — сказав доктор, — Тротвуд Копперфілд.

Якийсь Адамс, староста класу, вийшов з-за свого місця й привітався зі мною. У своїй білій краватці й сюртуку він дуже скидався на молодого пастора, хоч його розкуті манери явно належали веселому джентльменові. Містер Адамс познайомив мене з учителями і показав призначене для мене місце в класі так люб'язно, що я міг би зовсім заспокоїтись, якби тільки міг взагалі.

Але я вже так давно забув товариство добре вихованих дітей, так давно не бачив своїх однолітків, крім Міка Вокера та Розсипчастої Картоплини, що спочатку мені було дуже ніяково. Ще дитиною встиг я пройти через такі випробування, що всі ці хлопці разом і наполовину не були настільки досвідчені, як я: мені здалося, що я майже обдурюю їх усіх, входячи в їхнє коло як звичайний новак. З другого боку, довге чи короткочасне перебування в конторі Мердстона і Грінбі змусило мене забути всякі ігри та вправи, тому серед своїх нових товаришів я міг виявитися цілковитим невігласом у найзвичайніших речах. Уся наука вивітрилася з моєї голови серед турбот важкого життя, і тепер на іспитах виявилось, що я не знаю нічого. Отже, мене посадили за ту парту, де мав сидіти останній учень. Але більше, ніж брак освіти й знання хлоп'ячих розваг, непокоїло мене інше: я відчував, що мій досвід у важких і темних сферах життя віддаляє мене від нового товариства більше, ніж моя неосвіченість. Я запитував себе: що подумали б вони, коли б довідалися про мое добре знайомство з лондонською борговою тюрмою? Чи не залишилося на мені якихось ознак, що могли б наперекір моему бажанню відкрити мої тісні зв'язки з родиною Мікоуберів – усі ці застави, продажі, купівлі та вечери в тавернах. А може, хтось з цих хлопчиків бачив на власні очі, як я, брудний і обірваний, вештався вулицями Кентербері? Що, коли тепер він упізнає в мені колишнього волоцюгу? Що скажуть усі ці молоді люди, які не знають ліку своїм грошам, коли довідаються, як я старанно лічив півпенси, купуючи собі ковбасу з пивом чи шматок пудинга? Яке враження справить на них, таких далеких від всіх таємниць лондонського життя і лондонських вулиць, коли їм стане відомо, що я, на превеликий сором свій, добре знявся на найнижчих галузях цього життя. Усі ці думки одна за одною швидко промайнули в моїй голові в цей перший день мого перебування в навчальному закладі доктора Стронга; я боявся викрити себе своїм виглядом чи необережним жестом, і коли до мене підходив хтось із моїх нових шкільних товаришів, я моволі відчував тремтіння в усьому тілі. Щойно закінчилися години навчання, я стрімголов вибіг із зали, боячись скомпрометувати себе в очах школи якоюсь незграбною відповіддю на дружній привіт чи запитання.

Але старий будинок містера Вікфілда цілюще вплинув на мене, коли я підійшов до ганку зі своїми шкільними книжками під пахвою. Постукавши у двері, я відчув, що турботи мої помалу зникають. Пробираючись нагору до своєї затишної кімнати, я відчув, як важка тінь сходів спадає на мої тривожні сумніви й закриває мое колишнє життя. У кімнаті своїй просидів я, зубрячи уроки, до обіднього часу (класи в школі зазвичай закінчувалися ще о третій годині). Заходячи до їдальні, я був сповнений надії, що можу стати задовільнішим учнем.

Агнес сиділа у вітальні, чекаючи на свого батька, що його якийсь відвідувач ще затримував у конторі. Вона зустріла мене приємною посмішкою

і спитала, як подобається мені школа. Я відповів, що школа подобається мені дуже, але першого разу, сказав я, мені трохи ніяково було за нових обставин.

– А ось ви ніколи не вчилися в школі? – спитав я. – Адже ж так?

– Та як же! Я вчуся щодня!

– Але ж ви вчитеся тут, удома.

– Тато не міг би відпустити мене, – відповіла вона, усміхаючись і похитуючи головою, – його господиня, ви ж знаєте, завжди повинна бути вдома.

– Він дуже любить вас, я певний, – зазначив я.

Вона відповіла «так» і пішла до дверей послухати, чи не йде батько, щоб зустріти його на сходах. Але містер Вікфілд ще сидів у конторі, і дочка його повернулася.

– Моя мати померла в день мого народження, – сумно сказала Агнес. – Я знаю її тільки з того портрета, що його ви розглядали вчора. Чи ви здогадалися, чий це портрет?

Я відповів, що здогадався, бо сама вона дуже схожа на цей портрет.

– І тато теж так каже, – відповіла Агнес, радіючи моїй відповіді. – Тсс! Оце тато йде.

Мирне, світле обличчя її засяло радістю, коли вона вийшла зустріти його, і вони повернулися пліч-о-пліч. Він щиро привітав мене й сказав, що я, безперечно, буду щасливий під керівництвом доктора Стронга, який, за його словами, був одним з найблагородніших людей у світі.

– Можуть трапитися такі люди, – я не думаю, щоб такі знайшлися, – які зловживатимуть його доброзичливістю, – сказав містер Вікфілд. – Ніколи не будьте таким, Тротвуде! Чоловік цей не має ніяких підозр ні до кого; не знаю, чи це добра якість, чи погана, але, в усякому разі, на це треба зважати завжди, коли маєте справу з доктором.

Говорив він це з якимсь незадоволеним і втомленим виглядом. Але я не встиг як слід поміркувати над цим питанням, бо саме тоді нас запросили обідати, ми зійшли до ідальні й посідали на свої місця.

Ледве встигли ми сісти, як Урія Гіп просунув у двері свою руду голову та кощаву руку і проказав:

– Тут містер Мелдон просить вас на кілька слів, сер.

– Але я щойно закінчив розмову з містером Мелдоном, – відповів господар.

– Так, сер, – підтвердив Урія. – Але містер Мелдон повернувся і просить вас на кілька слів.

Тримаючи двері розчиненими, Урія глянув на мене, глянув на Агнес, глянув на страви, глянув на тарілки, глянув на все, що стояло в кімнаті, – але здавалося, ніби він не дивиться ні на що. Увесь час удавав він, ніби не відводить своїх червоних очей від господаря.

– Прошу пробащення. Я хочу лише сказати, – пролунав якийсь голос позаду Урії, й Урія відразу зник, поступаючись місцем промовцеві, – благаю пробачити мені це вторгнення... хочу лише сказати, що вибору все одно вже нема, то що скоріше я поїду за кордон, то краще. Моя кузина Енні говорила якось, коли ми розмовляли про це, що вона краще воліла б бачити своїх друзів біля себе, а не відсилати їх у вигнання, а старий доктор...

– Ви говорите про доктора Стронга, – суворо урвав його мову містер Вікфілд.

– Звичайно, про доктора Стронга, – відповів інший. – Я називаю його старим доктором; це все одно, ви ж знаєте.

– Я цього не знаю, – відказав містер Вікфілд.

– Гаразд, хай буде доктор Стронг, – погодився молодий чоловік. – Доктор Стронг, здається мені, був тієї ж думки. Але з ваших слів і вчинків я можу зрозуміти, що він змінив свою думку, а тому нічого не лишається сказати, крім одного: що скоріше я заберуся звідси, то краще. Тому я й вирішив повернутись і сказати: що скоріше я заберуся звідси, то краще. Коли треба пірнути у воду, то нема чого баритися на березі.

– Запевняю вас, містере Мелдон, що вам недовго доведеться баритися, – сказав містер Вікфілд.

– Дякую. Дуже вдячний вам. Я не хочу дивитися дарованому коневі в зуби, це неввічливо! Інакше-бо, смію сказати, моя кузина Енні могла б легко влаштувати це на свій розсуд. Гадаю, що Енні треба було б тільки сказати старому докторові.

– Ви маєте на думці, що місіс Стронг могла б тільки сказати своєму чоловікові... Чи так я вас розумію? – спитав містер Вікфілд.

– Саме так, – відказав молодий чоловік, – треба було б тільки сказати, що вона хоче, аби це та інше було зроблено так і так; і воно було б так і так, безперечно!

– А чому це безперечно, містере Мелдон? – спитав містер Вікфілд, спокійно поїдаючи обід.

– А тому, що Енні – чарівна юна дівчина, а старий доктор... тобто, доктор Стронг – у жодному разі не чарівний юний хлопець, – пояснив містер Мелдон, сміючись. – Я не хочу нікого ображати, містере Вікфілд. Я маю тільки на думці, що, мабуть, певна компенсація є цілком природною в такому шлюбі.

– Компенсація для леді, сер? – суворо спитав містер Вікфілд.

– Для леді, сер!

Містер Мелдон зайшовся сміхом. Але помітивши, що містер Вікфілд так само спокійно і байдуже продовжує обідати, і що нема ніякої надії змусити його ворухнути хоч одним м'язом обличчя, молодий чоловік додав:

– А проте я вже сказав, для чого повернувся, і ще раз прошу вибачити мені це вторгнення, тож я дозволю собі забратися геть. Звичайно, я коритимуся вашим вказівкам, зважаючи на те, що справа ця влаштовується тільки між вами і мною й невідома буде нікому, навіть докторові.

– Чи ви вже обідали? – спитав містер Вікфілд, показуючи рукою на стіл.

– Спасибі. Я збираюсь обідати, – сказав містер Мелдон, – з моєю кузиною Енні. Бувайте!

Містер Вікфілд не підвівся з місця і тільки очима задумливо простежив за молодим чоловіком. То був трохи худорлявий джентльмен з гарним обличчям і швидкою мовою – очевидно, впевнений і сміливий. Отак уперше побачив я містера Джека Мелдона, хоч і не сподівався зустрітися з ним так швидко, коли цього ранку чув у доктора розмову про нього.

Пообідавши, ми повернулися до горішньої вітальні, і там знову, з усіма подробицями, повторилося те, що й вчора. Агнес поставила бокали й графини в тому самому кутку, а містер Вікфілд сів випити – і випив чимало. Агнес грала для нього на фортепіано, сиділа біля батька, працювала й розмовляла,

зіграла кілька партій у доміно зі мною. Далі вона приготувала чай, а потім, коли я приніс свої книжки, зазирнула до них, при чому я побачив, що вона озброєна чималими знаннями, хоч і вдає, ніби нічого не знає. Вона допомогла мені вчити уроки. Пишучи ці слова, бачу я її в усій спокійній красі й чую її чудовий ніжний голос. Благодійний вплив її на мої почуття і думки починається для мене з цього самого дня. Я люблю маленьку Ем'лі і я не люблю Агнес, — ні, це зовсім інше почуття, — але я знаю, що лагідність, мир та істина перебувають скрізь, де є Агнес. І м'яке світло віконної картини в церкві, що її я бачив давно, завжди осяває цю дівчину і мене, й усе, що навколо неї.

Настав час лягати спати, вона залишила нас самих, я подав руку містерові Вікфілду, збираючись теж іти. Але він зупинив мене й сказав:

— Чи хочете ви залишитися з нами, Тротвуде, або ж перейти в якесь інше місце?

— Залишитися тут, — поспішно відповів я.

— Ви певні, що вам так хочеться?

— Якщо ви нічого не маєте проти! Якщо це можливо!

— Але ж ми тут живемо нудним життям, хлопче, ось чого я боюся, — сказав він.

— Мені тут не нудніше жити, ніж Агнес, сер. Зовсім не нудно!

— Ніж Агнес, — повторив він, поволі підходячи до каміна й спираючись на нього, — ніж Агнес!

Він пив так багато вина цього вечора, що очі його зовсім налилися кров'ю — так принаймні мені здалося. Я помітив це, коли він ще сидів у кутку за круглим столиком. Але тепер зовсім не було видно очей містера Вікфілда, бо він затулив їх рукою.

— Хотів би я знати, — бурмотів він, — чи не набрид я своїй Агнес. Мені ніколи не нудно з нею! Але це зовсім інша річ, зовсім інша річ!

Він говорив сам собі, не звертаючись до мене. Тому я сидів тихо і не втручався.

— Нудний старий будинок, — вів він далі, — і нудне одноманітне життя. Але я не можу жити без неї. Я не можу жити без неї! Іноді приходять до мене, мов привид, думка, що я можу вмерти і залишити її, або що люба моя може вмерти і залишити мене... Цю думку можна потопити тільки в...

Він не закінчив речення, але, підійшовши нерівними кроками до столу, сів на своє колишнє місце, машинально взяв порожній графин, вихилив його і знову підійшов до каміна.

— Коли вже ці журливі думки гнітять мене, поки вона тут, то що станеться зі мною, коли її не буде, — сказав він. — Ні, ні, ні. Я не можу відважитися на розлуку.

Він знову сперся на дошку каміна і глибоко замислився. Я не знав, чи слід мені йти до спальні, чи почекати, поки він спам'ятається. Нарешті містер Вікфілд схаменувся, обвів очима кімнату, і погляд його зупинився на мені.

— Залишайтеся з нами, Тротвуде, га? — сказав він своїм звичайним тоном, ніби відповідаючи на якесь моє запитання. — Я дуже радий. Ви будете добрим товаришем для нас обох. Це дуже добре, що ви залишитеся з нами. Це добре для мене, добре для Агнес, добре, мабуть, для всіх нас.

— І особливо для мене, сер, — сказав я. — Я дуже радий жити з вами.

— Оце чудовий хлопець! — відповів містер Вікфілд. — Поки вам не надокучить жити з нами, можете лишатися тут.

По цій мові він потиснув мені руку й плеснув мене по спині. Він сказав, що коли після відходу Агнес ввечері мені треба буде робити ще якісь уроки, або якщо мені заманеться почитати книжку для розваги, я завжди можу заходити до його кабінету. Він сподівався, що ми не заважатимемо один одному. Я подякував йому за це і, взявши книжку, пішов слідом за ним, щоб упродовж півгодини скористатися з його дозволу.

Але побачивши світло в маленькій круглій конторі, я негайно відчув на собі вплив червоних очей Урії Гіпа і зачаровано скерував кроки в той бік. Урія сидів за невеличкою товстою книжкою і читав її з такою театральною увагою, що його вказівний палець переходив з одного рядка на інший, лишаячи по собі липкі сліди, немов слимак.

— Ви працюєте пізно вночі, Уріє? — спитав я.

— Так, мастере Копперфілд, — відповів Урія.

Я сів на протилежний стілець, щоб зручніше було розмовляти, і помітив тоді, що на обличчі Урії не було, очевидно, ніколи ніякої посмішки, замість неї він лише широко розтуляв рот і робив якісь суворі неприємні зморшки на обох своїх щоках.

— Я зараз не конторські справи роблю, мастере Копперфілд, — сказав Урія.

— А що ж тоді ви робите? — спитав я.

— Я вдосконалюю свої юридичні знання, мастере Копперфілд, — відповів Урія. — Тепер я вивчаю «Практичні настанови» Тідда. О, містер Тідд — великий письменник, мастере Копперфілд!

Після цього захопленого вигуку він знову заходився читати з тією самою напруженою увагою, забруднюючи рядки своїм вказівним пальцем. Високий стілець правив мені за спостережний пост. Я помітив, що тонкі ніздрі Урії мали якусь надзвичайну здатність звужуватись і розширюватися, ніби він моргав ними замість очей, які натомість ніколи не моргали.

— Гадаю, ви дуже вчений юрист? — спитав я після тривалої мовчанки.

— Хто? Я, мастере Копперфілд? — обізвався Урія. — О, ні! Я мізерна, вбога людина.

Тут я помітив, що мені не дарма здавалося, ніби від рук Гіпа лишалися брудні сліди на папері. Він-бо заходився розтирати свої долоні, ніби висушуючи їх і гріючи. Я пригадав, що він і раніше потайки витирив їх хустиною.

— Я дуже добре знаю, що я — наймізерніша людина, — скромно вів далі Урія Гіп. — Хай інші йдуть своїм шляхом. Мати моя також дуже вбога людина. Ми живемо в убогому житлі, мастере Копперфілд, але ми вміємо бути вдячними. Колишня посада мого батька була мізерна й вбога. Він був могильником.

— Що він тепер робить? — спитав я.

— Він тепер на небесах, мастере Копперфілд, — відповів Урія Гіп. — Але ми вміємо бути вдячними. Ось, приміром, чи не повинен я дякувати долі, що мені пощастило служити у містера Вікфілда?

Я спитав його, як довго служить він у містера Вікфілда.

— Я служу тут уже чотири роки, мастере Копперфілд, — сказав Урія, закривши книгу після того, як дбайливо зробив відзначку на місці, де зупинився. — Я поступив сюди рівно за рік після смерті мого батька. Я маю дякувати

своєму добродію. Містер Вікфілд дав мені змогу вивчити вітчизняні закони, і без його великодушного сприяння ми б нічого не могли зробити, бо мої й матері моєї кошти – дуже мізерні.

– Отже, вивчаючи вітчизняні закони, ви сподіваєтеся згодом стати адвокатом?

– З дозволу божого, мастере Копперфілд.

– Може статися, ви ввійдете в товариство з теперішнім вашим хазяїном, – сказав я, щоб зробити йому комплімент, – і тоді ця контора існуватиме під фірмою «Вікфілд і Гіп» чи ба навіть «Гіп, спадкоємець Вікфілда».

– О, ні, мастере Копперфілд, – заперечив Урія, хитаючи головою, – я занадто мізерний і вбогий для цього.

Справді, він нагадував різьблену голову на стовпі біля мого вікна, коли смиренно сидів, уп'явшись у мене очима, розтуливши рота так, що огидні зморшки прорізувалися на обох його щоках.

– Містер Вікфілд – надзвичайна людина, мастере Копперфілд, – сказав Урія. – Поживіть з ним більше і ви пізнаєте його значно краще, ніж я можу розповісти словами.

Я відповів, що абсолютно певний цього. Проте, на жаль, я недовго знаю містера Вікфілда, хоч він – давній друг моєї бабусі.

– О, так, мастере Копперфілд, – сказав Урія. – Ваша бабуся – дуже мила леді, мастере Копперфілд!

Висловлюючи свій ентузіазм, Урія Гіп виробляв найогидніші гримаси, і цього разу увага моя була прикута лише до змієних викривлень його шиї; тому я не міг добре оцінити комплімент моїй бабусі.

– Дуже мила леді, мастере Копперфілд, – повторив Урія Гіп. – Вона, здається, дуже любить міс Агнес, мастере Копперфілд?

– Ви не помиляєтеся, – сміливо відповів я, хоча нічого не знав про взаємини бабусі з міс Агнес, хай бог мене простить!

– Сподіваюся, що ви теж любите її, мастере Копперфілд, – вів далі Урія. – Я певний цього!

– Її не можна не любити.

– О, спасибі, мастере Копперфілд, за це зауваження! Воно таки слушне. Хоч я дуже мізерний і вбогий, але знаю, що воно таки слушне! О, спасибі, мастере Копперфілд!

Перепохвнений почуттям, він швидко скочив зі стільця, на якому сидів, і почав лагодитися йти додому.

– Мама чекатиме на мене, – сказав він, добувши годинника з кишені, – і вона хвилюватиметься. Бо хоч ми дуже вбогі й смиренні, мастере Копперфілд, але ми любимо одне одного. Якби ви завітали до нас колись увечері й випили чашку чаю в нашій хатинці, то мати пишалася б вашим візитом так само, як і я.

Я відповів, що буду щасливий відвідати їх.

– Спасибі, мастере Копперфілд, – відказав Урія, ставлячи свою книжку на полицю. – Сподіваюся, ви житимете тут іще деякий час, мастере Копперфілд?

Я відповів, що маю намір жити в містера Вікфілда до закінчення школи.

– О, звичайно! – вигукнув Урія. – Слід гадати, що саме ви, мастере Копперфілд, станете компаньйоном у цій конторі!

Я запевнив, що зовсім не мав таких намірів, і що подібні плани стосовно мого майбутнього не розглядалися; але, незважаючи на всі заперечення, Урія Гіп люб'язно повторював:

— О, так, мастере Копперфілд, у цьому вже немає ні найменших сумнівів! О, справді, мастере Копперфілд, це безперечно!

Нарешті він склав усі свої речі, і, збираючись вийти з контори, спитав, чи може він погасити світло. Щойно встиг я відповісти «так», як він миттю загасив світло. На прощання він потис мені руку, і в темряві мені здалося, ніби я відчув дотик мокрої риби на своїй долоні. Потім він ледве відчинив двері на вулицю і вислизнув з контори, залишивши мене навропацки шукати дорогу до своєї кімнати. Зрештою я впав, перечепившись через його стілець. Саме тому, я гадаю, цілу ніч снився мені Урія Гіп. Приснилося мені, між іншим, ніби він повів будинок-барку містера Пеготті в піратську експедицію, піднявши на щоглі чорний прапор з написом «Практичні настанови Тідда», і під диявольським прапором віз він мене і маленьку Ем'лі до іспанських морів, щоб там потопити.

Турботи мої трохи розвіялися, коли наступного дня я прийшов до школи. На третій день мені стало ще краще, а згодом, тижнів за два, я цілком при звичаївся до докторської школи і почувався як удома в колі нових товаришів і друзів. Щоправда, я був незграбний у дитячих іграх і відставав у навчанні; але я сподівався, що звичка зробить мене спритнішим у першому, а тяжка праця — у другому. Отже, я заходився старанно працювати і здобув схвалення. За короткий час життя в конторі Мердстона майже зовсім зникло з моєї пам'яті, мені навіть здавалося іноді, що ніколи не було такого періоду в моєму житті. Тим часом теперішнє моє життя, здавалося мені, тривало вже довго.

Школа доктора Стронга була чудовим навчальним закладом. Вона так само відрізнялася від школи містера Крікля, як добро відрізняється від зла. Наукове й моральне виховання підпорядковано було тут суворій системі. Директор в усьому виявляв цілковиту довіру до своїх учнів і завжди підкреслював, що повністю покладається на їхнє сумління й природжене почуття честі. Учні в свою чергу виправдовували сподівання свого вчителя. Ми всі були твердо впевнені, що на нас покладається обов'язок загальними силами підтримувати честь і гідність закладу, в якому ми виховувалися. Ми любили школу, — я певно любив і кажу за інших, бо ніколи не зустрічав хлопців з протилежним ставленням, — пишалися нею і намагалися вчитись якнайкраще. Ми мали достатньо часу для ігор і багато свободи взагалі. Але завжди про нас добре говорили в місті, і ніхто з вихованців, скільки пригадую, не давав жодних підстав для скарг на доктора Стронга та його учнів.

Дехто зі старших учнів жили на повному утриманні в доктора, і від них я довідався про деякі подробиці його біографії. Доктор Стронг одружився тільки рік тому з гарною молодого леді, яку я побачив у нього в кабінеті. Одружився він з любові, бо прекрасна леді не мала за душею ні шилінга, і до того ж у неї була ціла купа бідних родичів (так розповідали наші хлопці), що готові були витягти останню копійчину в доктора Стронга. Завжди він був замріяний, і ця обставина, як мені розповіли, пояснювалася тим, що доктор Стронг увесь час відшукував грецькі корені. Через свою наївність і неосвіченість я спочатку вирішив, що тут ідеться про ботаніку, що доктор шукає коріння

якихось рослин, і це збігалося з тим, що він завжди ходив, уг'явшись очима в землю. Лише згодом я зрозумів, що йдеться не про ботаніку, а про філологію. Доктор Стронг відшукував корені грецьких слів, бо мав намір скласти словник грецької мови. Адамс, перший учень у старшому класі, уславлений своїми блискучими успіхами в математиці, вирахував, коли буде завершена докторова праця при його темпах. За цими підрахунками виходило, що новий грецький словник буде закінчений через тисячу шістсот сорок років від останнього, шістдесят другого дня народження доктора.

При всьому цьому доктор був шкільним ідолом. Та як можна було не обожнювати цього найдобрішого з людей. Довірливість його була така, що він міг би зворушити навіть кам'яні серця урн на мурі. Коли гуляв він туди й сюди на зеленому моріжку перед будинком, граки й круки хитро дивилися на нього і всім своїм виглядом демонстрували, що вони краще розуміються на світських справах, ніж він. Коли будь-який волоцюга підходив досить близько до побитих черевиків доктора й розповідав йому якусь байку про своє нещастя, то цей волоцюга був забезпечений на наступні два дні. Всі вчителі й учні знали це, тому вважали своїм обов'язком гнати геть усіх волоцюг, щойно вони з'являлися біля двору. Доктор не підозрював цього, хоча частенько траплялося, що така церемонія відбувалася за кілька кроків від нього. За межами своєї науки він був беззахисний, мов вівця, і кожен негідник міг безкарно стригти його. Він ладен був віддати свої останні гетри. І справді, в школі щодо цього гуляли смішні чутки, хто їх розповів – не знаю, але я ніколи не мав сумнівів у їх реальності. Одного зимового ранку доктор Стронг віддав свої гетри якійсь жебрачці, що вчинила величезний скандал на сусідніх вулицях, тягаючи від дверей до дверей гарненьке немовля, загорнуте в ці гетри. Гетри були впізнані відразу всіма, їх-бо вся округа знала не гірше, ніж собор. Легенда додавала, що не впізнав їх тільки сам доктор Стронг. Коли за деякий час гетри виставлені були у вікні одної підозрілої корчми, де їх виміняли на пляшку джину, доктор, проходячи повз цю вітрину, захопився ними, розхвалював їхній цікавий візерунок і стверджував, що вони кращі за його.

Приємно було бачити доктора з його гарненькою молодою дружиною. Він пестив її, як батько. Часто гуляли вони в саду, де росли персики, і нерідко спостерігав я їх у кабінеті чи вітальні. Місіс Стронг, очевидно, піклувалася про свого чоловіка і любила його дуже ніжно, хоча ніколи не помічав я, щоб вона приймала занадто жваву участь у роботі над його словником. Важкі уривки з цього твору доктор носив у своїх кишенях чи в підкладці капелюха і завжди пояснював своїй дружині суть відшуканих коренів, коли вони гуляли разом.

Місіс Стронг подобалася мені з багатьох причин: по-перше, вона любила мене з того самого ранку, як я вперше побачив її в кабінеті доктора Стронга; по-друге, вона брала жваву участь у моїх справах; по-третє, вона дуже любила Агнес і майже щодня приходила до нашого дому. Була якась цікава скутість між нею і містером Вікфілдом, що ніколи не минала, – мені здавалося, що молода жінка боїться його. Заходячи до нас увечері, вона завжди уникала його пропозицій провести її додому й бігла зі мною. І частенько, коли ми весело бігли вдвох через двір собору, не сподіваючись зустріти нікого, ми зустрічали містера Джека Мелдона, який завжди дивувався, побачивши нас.

Мати місіс Стронг була леді, яка викликала велику повагу в мені. Звали її місіс Марклгем, але наші хлопці звали її «Старим Солдатом», бо вигляд у неї був генеральський, і вона вміло скеровувала могутні сили родичів проти доктора. То була маленька гостроока жінка. До урочистого вбрання вона завжди надягала незмінний капелюх, прикрашений кількома штучними квітами та двома штучними метеликами, які мали б пурхати над квітами. Ходила чутка у нашій школі, що капелюшок цей вивезений із Франції і міг бути зроблений тільки в майстернях тієї вибагливої нації. Я не певний цього, але знаю тільки, що з'являвся цей капелюшок на кожному вечорі, на якому з'являлася сама місіс Марклгем. Метелики весь час тремтіли, і здавалося мені, наче вони висмоктують кошти доктора Стронга, немов ті працюовиті бджоли.

Я спостерігав Старого Солдата — не вгайте, що я кажу так через неповагу — за цією справою однієї ночі, яку я запам'ятав з багатьох причин. У доктора зібралася невеличка компанія з нагоди від'їзду містера Джека Мелдона до Індії — він їхав туди служити кадетом чи ще кимсь подібним; містер Вікфілд нарешті влаштував справу. Від'їзд містера Мелдона збігся з днем народження доктора. Тому в нас був вільний день: вранці ми піднесли йому подарунки, перший учень виголосив промову на його честь, і ми гукали йому «ура», аж доки не охрипли, а він не пролив сльози. А потім, увечері, ми з містером Вікфілдом і Агнес пішли до нього випити чаю.

Містер Джек Мелдон прийшов туди раніше за нас. Місіс Стронг, одягнута в біле вбрання зі стрічками вишневого кольору, грала на піаніно, а коли ми увійшли, Мелдон схилився над нею, перегортаючи аркуші нот. Коли вона обернулася до нас, я помітив, що рум'янець не так яскраво вигравав у неї на щоках, як завжди; а все ж таки вигляд у неї був дуже гарний, напрочуд гарний.

— Я забула, докторе, — сказала мати місіс Стронг, коли ми посідали, — привітати вас із цим днем; хоч ви знаєте, що це не порожні привітання. Дозвольте мені побажати вам безліч щасливих років!

— Дякую, мем, — відповів доктор.

— Безліч, безліч, безліч щасливих років! — повторила Старий Солдат. — Не тільки заради вас, але й заради Енні та Джона Мелдона, та багатьох інших людей. Здається мені, ніби лише вчора, Джоне, були ви маленьким хлопчиком, на голову нижчим за мастера Копперфілда, і по-дитячому фліртували з Енні за кущами в нашому садку.

— Моя любя мамо, — сказала місіс Стронг, — не згадуйте про це тепер.

— Енні, не будь дурною, — відказала їй мати. — Якщо ти червонієш, слухаючи подібні речі тепер, коли ти — стара одружена жінка, то коли ж ти не червонітимеш, слухаючи таке?

— Стара? — вигукнув містер Джек Мелдон. — Енні? Отакої!

— Так, Джоне, — відказала Солдат. — Дійсно, стара заміжня жінка. Хоч не стара роками, — бо чи чули ви, щоб я колись казала, або чи чув хтось, щоб я колись казала, що дівчина двадцяти років стара роками? — але ваша кузина — дружина доктора, а тому я вже сказала, яка вона. Це добре для вас, Джоне, що ваша кузина стала дружиною доктора. Ви знайшли в ньому впливого й доброго друга, який буде ще добрішим, насмілюся пророкувати, якщо ви заслужите. Я позбавлена фальшивої пихи. Я ніколи не вагаюся відверто

визнати, що в нашій родині є кілька членів, які потребують друга. Ви самі були таким, доки вплив вашої кузини не допоміг вам.

Щиросердий доктор замахав рукою, щоб урятувати містера Джека Мелдона від подібних нагадувань. Але місіс Марклгем пересіла ближче до доктора і, поклавши йому віяло на рукав, вела далі:

— Ні, справді, мій любий докторе, ви мусите пробачити мені, якщо я занадто наполягаю на цьому, бо почуття переповнюють мене. Я це зву справді моєю манією. Ви — наш добрий геній! Ви справді добродійник, ви ж знаєте!

— Дурниці, дурниці, — казав доктор.

— Ні, ні, перепрошую, — наполягала Старий Солдат. — Тут нема нікого зі сторонніх, крім нашого любого й вірного друга містера Вікфілда, і я не можу згодитися на відступ. Якщо ви заперечуватимете мені, то я скористаюся з привілею тещі й дорікатиму вам. Я говорю цілком чесно й відверто. Кажу я лише те, що казала, коли ви вперше вразили мене несподіванкою (пригадуєте, яка здивована я була?), попросивши руки Енні. Не те, щоб у самому сватанні було щось надзвичайне, — смішно було б казати це, — але ж ви були знайомі з її бідолашним батьком, знали її, коли їй було тільки шість місяців, і я ніколи не думала про вас, як про її можливого чоловіка, чи взагалі, як про нареченого, — тільки це, знаєте.

— Так, так, — усміхаючись відповів доктор. — Не зважайте на це.

— Але я зважаю, — відказала Старий Солдат, притуливши віяло до докторових губ. — Я дуже зважаю на це! Я нагадую про ці речі, щоб мені могли заперечити, якщо я помиляюсь. Гаразд. Тоді я поговорила з Енні і розповіла їй, що трапилось. Я сказала: «Люба моя, доктор Стронг щойно був тут і зробив тобі через мене чудову пропозицію!» Чи я тиснула на неї хоч трохи? Ні. Я сказала: «А тепер, Енні, негайно скажи мені правду: чи твоє серце вільне?» «Мамо, — сказала вона, плачучи, — я ще зовсім юна, — і це було цілковитою правдою, — і я навряд чи знаю, чи є в мене взагалі серце!» «Тоді, любя моя, — сказала я, — будь певна, що воно вільне! В усякому разі, любове моя, — сказала я, — доктор Стронг дуже схвильований, і йому треба дати відповідь. Не можна його тримати в теперішньому стані непевності». «Мамо, — промовила Енні, все ще плачучи, — чи він буде нещасний без мене? Якщо так, то я шаную і поважаю його і, мабуть, згоджуся піти за нього». Отже, все було вирішено. І лише тоді і не раніше сказала я Енні: «Енні, доктор Стронг буде не тільки твоїм чоловіком, але він заступить місце твого померлого батька: він стане головою нашої родини, він втілюватиме мудрість і становище, і, можу сказати, навіть кошти нашої родин; він буде, коротше кажучи, нашим благодійником». Тоді я вжила це слово і сьогодні знову вживаю його. Якщо є в мене якась хороша риса, то це постійність.

Впродовж усієї цієї промови донька сиділа мовчки й нерухомо, уп'явши очі в підлогу; її кузен стояв біля неї і теж дивився в підлогу. Дуже м'яко, тремтливим голосом проказала вона:

— Сподіваюся, мамо, ви закінчили?

— Ні, моя любя Енні, — відказала Старий Солдат, — я не зовсім закінчила. Якщо ти запитуєш мене, любове моя, то я відповідаю, що я не закінчила! Я мушу поскаржитися, що ти справді трохи прохолодна до своєї власної сім'ї.

Але тобі скаржитися – марна річ, а тому я поскаржуся твоєму чоловікові. Подивіться, мій любий докторе, на вашу дурненьку дружину!

Просто і ласкаво усміхаючись, доктор обернувся до неї, а вона ще нижче опустила голову. Я помітив, що містер Вікфілд не відривав від неї очей.

– Коли якось сказала я цій неслухняній дівчинці, – вела далі її мати, грайливо похитуючи головою й віялом, – що є певні сімейні обставини, про які вона могла б розповісти вам, – про які вона, гадаю, зобов'язана розповісти – вона відповіла, що розповісти про це означає просити допомоги; а ви занадто шляхетні, просити вас означає одержати, тому вона не схотіла.

– Енні, люба моя, – сказав доктор, – ти це даремно. Ти позбавила мене задоволення!

– Майже ці самі слова сказала я їй! – вигукнула шановна мати. – Іншим разом, мій любий докторе, я сама вам про це розповім.

– Я буду щасливий, якщо ви це зробите, – відповів доктор.

– Треба мені це зробити?

– Безперечно!

– Гаразд, тоді я це зроблю, – сказала Старий Солдат. – Домовилися! – вона кілька разів ляснула по докторовій руці віялом (яке сперше поцілувала) і переможно повернулася на своє попереднє місце.

Увійшли ще гості, серед них – два вчителі й наш перший учень Адамс; розмова стала загальною. Звичайно, всі почали говорити про містера Джека Мелдона, про його подорож, про країну, до якої він їде, про його різноманітні плани та перспективи. Він мав цієї ночі після вечері вирушити в поштової кареті до Гревсенда; там стояв корабель, на якому він мав відпливти з Англії. Він буде відсутній – якщо не завітає додому у відпустку чи за станом здоров'я – не знаю вже скільки років. Пригадую, ми всі вирішили, що про Індію розповідають багато хибних речей, і що в цій країні нема нічого поганого, крім одного-двох тигрів та легенької спеки вдень. Щодо мене, то я вважав містера Джека Мелдона за новітнього Синдбада-морепоплавця і уявляв собі, як він заприятелює з усіма раджами на сході, сидітиме під паланкінами, палитиме тютюн з кручених золотих люльок – коли б розкрутити ці люльки, то простяглися б вони на мило завдовжки.

Місіс Стронг співала дуже добре; я це знав, бо частенько слухав, як наспівує вона сама собі. Та чи то боялася вона співати перед публікою, чи була не в голосі цього вечора, але ясно було, що вона зовсім не спроможна співати. Вона спробувала виконати дует зі своїм кузеном Мелдоном, але не спромоглася навіть почати; потім спробувала проспівати сама, почала непогано, але раптом голос її завмер, і вона безпорадно поклатила руки на клавіші. Добрий доктор зазначив, що вона нервує, і запропонував зіграти всім у карти; щоправда, він на цьому розумівся не більше, ніж на гри на тромбоні. Але я помітив, що Старий Солдат негайно взяла його собі за партнера і насамперед наказала йому віддати все срібло з кишені.

Гра йшла весело, особливо завдяки нескінченним помилкам доктора Стронга, які він робив раз у раз, не зважаючи на роздратоване тремтіння метеликів. Місіс Стронг ухилилася від гри, посилаючись на нездоров'я, а її кузен Мелдон попросив пробачення, бо йому треба було ще дещо запакувати. Проте, впакувавшись, він повернувся й сів розмовляти на канапі зі своєю

кузиною. Подеколи вона підходила подивитися в карти доктора і вказувала йому, як грати. Вона була дуже бліда, коли схилялася над ним, і здавалося мені, що пальці її тремтіли, коли вона вказувала на карти, але доктор радів її увазі і зовсім не зважав на це.

Та за вечерею ми вже були не такі веселі. Кожен начебто відчував, що розлука – жаклива річ, і що більше вона наближається, то жакливішою стає. Містер Джек Мелдон намагався бути дуже балакучим, але це йому не вдавалося, він лише погіршував стан речей. Не могла поліпшити ситуації й Старий Солдат, яка безнастанно пригадувала епізоди з юності містера Джека Мелдона.

А от доктор, який, безперечно, відчував, що робить усіх щасливими, був дуже задоволений і певний, що всі ми плаваємо на хвилях блаженства.

– Енні, люба моя, – сказав він, глянувши на годинник і наповнивши бокал, – надходить час від'їзду вашого кузена, і ми не повинні затримувати його, бо час і приплив не чекають ні на кого. Містере Джек Мелдон, перед вами довга подорож і незнайома країна, але багато чоловіків випробували обидві ці речі, і багато ще випробують. Вітри, які надиматимуть ваші вітрила, привели тисячі й тисячі людей до щастя, вони привели тисячі й тисячі людей щасливо назад!

– Це бентежить, – сказала місіс Марклгем, – з якого погляду на це не дивитися, але бентежно бачити гарного молодого чоловіка, знайомого з дитинства, коли він від'їздить на інший край світу, залишає всіх своїх знайомих і не знає, що чекає на нього попереду. Молодий чоловік справді завжди заслуговує на постійну підтримку й опіку, – шановна пані глянула на доктора, – якщо він робить таку жертву.

– Час швидко йтиме для вас, містере Джек Мелдон, – вів далі доктор, – швидко йтиме він для всіх. Дехто з нас навряд чи може сподіватися привітати вас при поверненні. Лишається тільки надіятися на це, як я і роблю. Я не докучатиму вам добрими порадами. Ви впродовж довгого часу мали перед собою хороший приклад в особі вашої кузини Енні. Наслідуйте її добрі якості, як тільки можете!

Місіс Марклгем потрусила віялом і головою.

– Прощайте, містере Джек, – сказав доктор, підводячись; і ми всі підвелися слідом за ним. – Бажаю вам щасливої подорожі, блискучої кар'єри за кордоном і радісного повернення додому!

Ми всі випили за це, всі потиснули руку містерові Джеку Мелдону. По цьому він поспішно попрощався з дамами, пішов до дверей і сів до карети під громовий випал вигуків наших хлопців, що з цією метою зібралися на моріжку. Поспішно займаючи своє місце в їхніх рядах, я опинився дуже близько від карети, коли вона від'їздила, й серед галасу і гамору побачив, як містер Джек Мелдон зі схвильованим обличчям проїздить з гуркотом повз нас, тримаючи в руці щось вишневого кольору.

Пролунав ще один залп на честь доктора, ще один – на честь докторової дружини, хлопці розсіялися, а я повернувся до докторового дому. Там усі гості скупчилися навколо господаря, пригадуючи, як містер Джек Мелдон від'їхав, як мужньо стерпів він розлуку тощо. У розпалі цих розмов місіс Марклгем скрикнула:

– Де Енні?

Енні там не було. Енні не відповідала на гукання. Всі ми юрбою вискочили з кімнати й побачили, що місіс Стронг лежить у залі на підлозі. Спочатку зчинилася велика тривога, але потім помітили, що вона тільки непритомна, і треба вжити звичайних заходів, щоб привести її до тями. Доктор поклав її голову собі на коліно, відгорнув кучері з її лоба й мовив, озираючись навкруги:

— Бідолашна Енні! Вона така чутлива. Розлука з давнім приятелем її дитинства, з улюбленим її кузеном спричинилася до цього. Ах! Який жаль! Я дуже сумую.

Розплющивши очі й побачивши, де вона, місіс Стронг підвелася та покляла голову на докторове плече, ніби ховаючи обличчя. Ми пішли до вітальні, залишивши Енні з доктором та її матір'ю. Але вона сказала, що їй тепер краще, і що вона хоче бути з нами. Тому вони ввели її, бліду й слабку, до нас і посадили на канапу.

— Енні, люба моя, — сказала їй мати, поправляючи вбрання. — Дивися! Ти загубила бант. Чи не буде хтось такий ласкавий розшукати стрічку, стрічку вишневого кольору.

Йшлося про одну зі стрічок, що їх місіс Стронг носила на корсажі. Всі ми заходилися шукати — я сам нишпорив у всіх закутках — але ніхто не міг знайти цю стрічку.

— Чи не пригадуєш, де ти її загубила, Енні? — спитала її мати. На блідих досі щоках Енні полум'ям спалахнув рум'янець, коли вона відповіла, що нещодавно бачила стрічку, але не варто шукати її.

А проте стрічку почали шукати знову і знову не знайшли. Вона благала не шукати більше, але розшуки тривали ще довго, аж доки Енні цілком не поліпшало, й гості зібралися додому.

Повільно йшли ми додому — містер Вікфілд, Агнес та я. Ми з Агнес милувалися місячним промінням, а містер Вікфілд майже не підводив очей від землі. Коли ми нарешті підійшли до дверей нашого будинку, Агнес помітила, що забула у Стронгів свій ридикюль. Радіючи прислужитися їй хоч чимсь, я побіг назад.

Я увійшов до їдальні, де забула Агнес свій ридикюль. Там було порожньо і темно. Але двері до докторового кабінету були розчинені, і там горіло світло, тому я пішов туди сказати, чого мені треба, й попросити свічку.

Доктор сидів у своєму кріслі біля каміна, а його юна дружина влаштувалася на маленькому стільці біля його ніг. Лагідно усміхаючись, доктор читав уголос якісь рукописні пояснення чи обґрунтування якоїсь теорії зі свого нескінченного словника, а вона дивилася на нього знизу вгору. Але ніколи раніше не бачив я в неї такого обличчя. Яке прекрасне воно було, яке бліде, яке зосереджене на чомусь далекому, яке сповнене диким, невимовним жахом перед невідомим. Очі були широко розкриті, її каштанове волосся спадало густими кучерями на плечі, на біле вбрання, що на ньому бракувало загубленої стрічки. Хоч я виразно пригадую її погляд, але не можу сказати, що висловлював він. Навіть тепер не можу, хоч і більше розумію. Покута, смиренність, сором, гордість, любов і вірність — я бачу всі почуття, і серед них бачу жах перед чимсь невідомим.

Мої кроки і мій голос змусили її підвестися. Я потурбував також і доктора, бо, коли повернувся зі свічкою, я побачив, як він по-батьківському пестить

їй голову й говорить, що безсердно мучити її цим питанням, що краще піти їй спати.

Але вона покvapливо й наполегливо попросила дозволити їй лишитися тут. Вона невиразно бурмотіла, що цієї ночі хоче відчувати його довіру до неї. А коли вона провела мене поглядом до дверей і повернулася до нього, я побачив, як вона обхопила руками його коліно і з таким самим виразом дивилася на нього, поки він продовжував читати.

Все це дуже мене вразило, і я пригадав цей вечір згодом, коли минуло багато часу; а втім, мені ще доведеться розповісти про це.

XVII. ДЕХТО З'ЯВЛЯЄТЬСЯ

Від часу моєї втечі я ще не мав нагоди згадати в цій розповіді про Пеготті. Але, звичайно, я написав їй листа майже відразу після прибуття до Дувра, а потім, коли бабуся формально взяла мене під свою опіку, я написав ще другого, дуже довгого листа, в якому виклав усі подробиці мого життя. Вступивши до школи доктора Стронга, я написав своїй няньці знову, детально розповівши про свої щасливі умови та перспективи. З грошей, що їх мені подарував містер Дік, я загорнув у конверт півгінеї для відправлення поштою до Пеготті. Так сплатив я свій борг, і це була найбільша приемність для мене. Більшої втіхи я не мав би, витративши подаровані гроші. Тільки в тому листі наважився розповісти я їй про молодого чоловіка з віслюком.

На ці послання Пеготті відповідала з такою самою швидкістю, але не з такою ґрунтовністю, як клерк торговельної контори. Вона вичерпала всі свої розумові здібності, щоб належним чином зобразити почуття, які схвилювали її душу після звістки про мою втечу. Чотири сторінки невиразних і уривчастих речень, без початку і кінця — якщо не зважати на клякси — не спроможні були полегшити її стану. Ці клякси вражали мене більше, ніж дива ораторського мистецтва; вони-бо показували, що Пеготті зросила сльозами весь папір. Чого ж іще я мав бажати?

Проте я зрозумів без великих труднощів, що Пеготті все ще була налаштована проти моєї бабусі, і видно було з усього, що їй нелегко змінити свою думку стосовно цієї особи. «Дивно, — писала вона між іншим, — що ми ніколи нічого доброго не чули про міс Бетсі, а ось ви говорите, що виходить зовсім не те. Оце так наука». Пеготті, очевидно, побоювалась міс Бетсі, бо засвідчувала свою повагу в неспіливих і нерішучих фразах. Вона переймалася також і щодо мене, вважаючи дуже ймовірною мою другу втечу з Дувра. Це видно було з того, як вона не раз натякала, що може забезпечити мені проїзд дилжансом до Ярмута.

Одна звістка в листі Пеготті змусила мене дуже засумувати. Нянька писала, що всі меблі в нашому старому будинку було продано з аукціону, що містер і міс Мердстон виїхали невідомо куди, а будинок продають або здають в оренду. Бог свідок, я не був прив'язаний до будинку, поки там залишалися Мердстони, але прикро було мені подумати, що давнє наше гніздо зовсім занедбане, що сад заріс травною і гнилею листя рясно вкриває стежки. Я уявляв собі, як вітер тепер виє навколо стін нашого будинку, як дощові краплини

дріботять у вікна, як місяць малює привидів на стінах спорожнілих кімнат. Ще раз згадав я про дві могили на кладовищі під деревом. І здалося мені, ніби будинок наш теж помер і зникло з землі все, пов'язане з пам'яттю моїх батьків.

Інших новин не було в листах Пеготті. Містер Баркіс був, за її словами, чудовий чоловік, хоч усе ще трохи бережливий; але в усіх нас є свої вади, а в Пеготті їх теж чимало (хоч я й досі не знаю, в чому вони полягали). Маленька спальня в будинку містера Баркіса завжди до моїх послуг, і він засвідчує свою глибоку повагу до мене. Містер Пеготті здоровий, а місіс Геммідж усе ще сумує, а маленька Ем'лі не передає мені поцілунку, але каже, що Пеготті може сама мені його передати, якщо схоче.

Усі ці новини, як і слід було, я передавав своїй бабусі, вважаючи тільки за потрібне мовчати про маленьку Ем'лі; до неї ж бо, як я розумів, бабуся ніяк не могла мати дружніх почуттів. У перші місяці мого перебування в школі доктора Стронга міс Бетсі частенько приїздила до Кентербері і майже завжди несподівано, мавши намір, як я гадаю, спіймати мене на гарячому. Але, на щастя, вона завжди знаходила мене за книжками і завжди чула про мене тільки найкраще. Всі казали їй, що я швидко посуваюся вперед у школі. Тому раптові візити моєї бабусі незабаром припинились. Я бачився з нею тільки по суботах, один чи два рази на місяць, коли дозволяли мені їздити до Дувра. Містер Дік щодругої середі приїздив до мене в поштовому диліжансі, який зупинявся біля нашого будинку рівно о дванадцятій годині дня, і гостював у нас до наступного ранку.

В усіх цих випадках він незмінно привозив із собою шкіряний портфель з письмовими матеріалами, потрібними для продовження його мемуарів. Він зауважував, що час роботи над документом вже спливає, і він має передавати його до друку.

Містер Дік особливо любив імбирні пряники. Щоб зробити його візити ще приємнішими, бабуся вповноважила мене відкрити для нього кредит у кондитерській; щоправда, хазяїн крамниці задалегідь дістав від міс Бетсі вказівки не збільшувати ні в якому разі цей кредит понад один шилінг на добу. Ця обставина, а також всі відправлені до бабусі рахунки трактирника, в якого містер Дік зупинявся на ночівлю, змусили мене припустити, що йому дозволяли тільки дзеленчати своїми грошима, а не витрачати їх. Подальші дослідження показали, що це було справді так, чи принаймні мала місце згода з бабусею, за якою містер Дік зобов'язаний був звітувати про витрату кожного пенні. Він усіляко намагався догодити міс Бетсі, завжди був занадто далекий від думки обдурити її хоч з якого приводу. Такий стан речей рятував його від усіх марних витрат, і містер Дік, взявши з мене обіцянку зберігати цю таємницю, розповідав мені тисячу разів, що як у цьому, так і в усьому іншому, бабуся моя була найрозумнішою жінкою в світі. Ці слова він завжди супроводжував таємничими жестами і вимовляв не інакше, як пошепки.

— Тротвуде, — таємниче сказав мені одноєї середі містер Дік, — що це за чоловік, який ховається біля нашого будинку й лякає її?

— Лякає мою бабусю, сер?

Містер Дік кивнув головою:

— Я гадав, що ніщо не може налякати її, бо вона... — тут він почав шепотіти, — майте на увазі, вона — наймудріша й найдивовижніша з жінок!

Мовивши це, він відступив назад, щоб побачити, який ефект справив на мене його опис.

— Уперше він прийшов, — знову заговорив містер Дік, — стривайте... тисяча шістсот сорок дев'ятий рік — дата страти короля Карла. Здається, ви казали про тисяча шістсот сорок дев'ятий рік?

— Так, сер!

— Не знаю, як це може бути, — промовив містер Дік, дуже збентежено похитуючи головою. — Не думаю, щоб я був такий старий!

— То був рік, коли той чоловік з'явився вперше, сер? — спитав я.

— Отож, — сказав містер Дік, — не можу зрозуміти, як воно могло бути в той рік, Тротвуде! Ви взяли цю дату з історії?

— Так, сер!

— Гадаю, що історія ніколи не бреше, чи, може, бреше? — спитав містер Дік з певною надією.

— Та що ви, ні, сер! — якнайрішучіше відповів я. Я був ще молодий і щиро так вважав.

— Не можу скласти до купи, — містер Дік знову похитав головою. — Тут щось десь негаразд. Так чи так, але невдовзі після того, як помилково переклали деякі турботи з голови короля Карла в мою, цей чоловік прийшов уперше. Я гуляв з міс Тротвуд після чаю, коли щойно стемніло, і тоді він опинився перед нашим будинком.

— Він прогулювався? — спитав я.

— Прогулювався? — повторив містер Дік. — Стривайте. Дайте мені пригадати. Ні... ні, ні, він не прогулювався.

Я нетерпляче спитав, що ж він робив.

— Та його там зовсім не було, — сказав містер Дік, — аж раптом він з'явився за її спиною і зашепотів. Тоді вона обернулася й знепритомніла, а я стояв нерухомо й дивився на нього, а він пішов геть. Але найдивніша річ, що відтоді він завжди ховається в землі чи ще десь.

— Чи він справді від того часу завжди ховається? — спитав я.

— Певно, що ховається, — відказав містер Дік, суворо похитуючи головою. — І не виходив до вчорашньої ночі. Ми гуляли вчора вночі, і він знову з'явився за її спиною, і я знову впізнав його.

— І він знову налякав мою бабусю?

— Вона аж затремтіла, — сказав містер Дік і зацокотів зубами. — Зблідла. Заплакала! Але слухайте, Тротвуде, — він притулив мене ближче до себе й зашепотів зовсім тихо, — чому це вона дала йому гроші, коли місяць сяяв?

— То, мабуть, жебрак!

Містер Дік похитав головою, ніби рішуче відкидаючи цю думку, і кілька разів уперто повторив:

— Не жебрак, не жебрак, не жебрак, сер!

Далі він розповів, як побачив зі свого вікна пізно вночі, що бабуся дала цій особі гроші за садовою огорожею, коли місяць сяяв. Особа ця після того зникла — очевидно, провалилася крізь землю, як він вважав, бо її більше не

бачили. А бабуся моя поквапливо й потайки повернулася до будинку і навіть була вранці якась не в собі, чим дуже вразила містера Діка.

Коли він мені це розповідав, я не мав жодного сумніву, що невідомий існував тільки в уяві містера Діка, був одним з тих нещасливих принців, які завадали йому стільки клопоту. Але поміркувавши, я почав думати, що хтось двічі погрожував забрати бідолоашного містера Діка з-під опіки моєї бабусі. А бабуся, очевидно, змушена була платити викуп за нього. Я встиг дуже прив'язатися до містера Діка і бажав йому добра, тому неабияк налякався з такого припущення. Щодругої середі хвилювався я, що він може не з'явитися з візитом до мене. Але він незмінно приїздив, сидючи на передку біля кучера — сиволосий, усміхнений і щасливий; і ніколи вже більше він не згадував про чоловіка, який може налякати мою бабусю.

Ці середі були найщасливішими днями в житті містера Діка, і я був щасливий разом з ним. Невдовзі він познайомився з усіма вихованцями школи. Хоч він ніколи не брав безпосередньої участі в жодних іграх, крім як з паперовим змієм, але надзвичайно цікавився всіма нашими розвагами. Часто, затамувавши подих у критичну хвилину, стежив він за рухами хлопців, коли вони грали в кульки або бавились із дзигією. Часто, піднявшись на пагорбок, з капелюхом у руках, гукав він щосили і вимахував руками, коли вихованці школи збиралися перед його очима грати в зайця і хортів. У ці хвилини Карл Перший залишав його голову, і вона повністю належала містерові Діку. Скільки щасливих годин улітку мав він на майданчику для гри в крикет. Скільки разів у зимові дні траплялося мені бачити, як стояв він, синьоносий, на снігу, під східним вітром, і захоплено стежив, як ми ковзаємося на кризі, й плескав у долоні.

Його любили всі вихованці школи і визнавали неперевершеною його винахідливість у будь-яких дрібних справах. Він вирізав з апельсинових шкоронок такі дивні візерунки, яких не міг би зробити жоден з нас. Він міг зробити човен з будь-чого, навіть з тички. Зі старих кісток вирізав він шахові фігури, зі старих карт робив римські колісниці, з мотовил лагодив дивні колеса, а зі старого дроту споруджував чудові клітки для птахів. Але найбільшу вправність виявляв він в усіх виробах з мотузки і соломи: ми всі були переконані, що з цих матеріалів містер Дік міг зробити абсолютно все, на що тільки здатні людські руки.

Слава містера Діка зростала щодня і незабаром дійшла до самого директора. Якось доктор Стронг закликав мене до кабінету і спитав докладно про містера Діка; я розповів усе, що знав і що чув про нього від бабусі. Доктор надзвичайно зацікавився і доручив мені познайомити його з містером Діком, щойно він приїде наступної середі. Так я й зробив, і містер Дік негайно завоював прихильність доктора Стронга. Йому навіть дозволено було з'являтися безпосередньо до нашої школи після приїзду з Дувра й чекати до кінця ранкових уроків. Від того часу містер Дік, вважаючи себе за найщасливішого з людей, акуратно приходив на шкільне подвір'я о дванадцятій годині й походжав, чекаючи на мене, іноді дуже довго, бо в середу ми мали особливо багато уроків. Тут, на подвір'ї, пощастило йому познайомитися з гарною молодією дружиною доктора Стронга, яка була весь цей час надзвичайно бліда й рідко виходила зі своїх кімнат. Отже, популярність

містера Діка дедалі зростала, і незабаром він дістав дозвіл заходити навіть до класної зали. Тут він завжди сівав в один і той же куток на один і той же стілець, що був через це названий «Діком». Сидів він, зітхав і мовчав, схиливши свою сиву голову і напружено прислухаючись до лекцій учителів. З усього видно було, що містер Дік сповнений глибокої пошани до науки, якої він ніколи не міг збагнути.

Цю пошану містер Дік поширив і на доктора, якого він вважав за найдотепнішого й найглибокдумнішого філософа всіх віків. Довгий час містер Дік розмовляв з доктором не інакше, як з непокритою головою. І навіть тоді, коли вони зовсім заприятелювали й гуляли разом у тій частині подвір'я, що ми її називали «Докторовою алеєю», містер Дік безнастанно стягав капелюха зі своєї голови, виявляючи таким чином відданість і пошану до мудрості та знань. Як це трапилось уперше, що доктор Стронг під час цих прогулянок почав читати своєму другові уривки з грецького словника – ми ніколи не могли довідатись, і ця обставина для всіх нас лишалася нерозгаданою таємницею. Можливо, що спочатку докторові здавалося, ніби він читає сам собі. Так чи так, але це стало їхньою звичкою. Доктор Стронг читав і перечитував; містер Дік, пройнятий тепер гордою свідомістю своєї гідності, слухав, сяючи всім обличчям і вважаючи, безперечно, що грецький словник – наймудріша книжка в світі.

Бачу, ніби зараз, як вони походжають туди й сюди перед вікнами нашого класу: доктор читає з люб'язною усмішкою, розмахуючи листами манускрипту чи виразно хитаючи головою; містер Дік захоплено слухає, затамувавши подих, хоч думки його часом літають в невідомі краї на важких крилах грецьких слів. Це здається мені одним з найкращих видовищ у моєму житті. Здається мені, що коли б вони довіку гуляли так туди й сюди, то світ міг би від цього покращати. Та й справді, тисячі речей, про які гомонить світ, не можуть зробити ні йому, ні мені більше добра.

Агнес також заприятелювала з містером Діком. Часто заходячи до нашого будинку, познайомився він і з Гіпом. Моя дружба з ним підтримувалася трохи дивним способом. Він приїздив до Кентербері, власне, як мій опікун, але вийшло так, що насправді мені доводилося опікувати й оберігати містера Діка. В усіх випадках, що потребували деяких зусиль розуму, містер Дік питав моєї думки та незмінно робив за моїми порадами. Він глибоко поважав мої високі здібності, які, на його переконання, я дістав у спадщину від моєї бабусі.

Якось уранці в четвер, коли перед навчанням я проводжав містера Діка до контори диліжансів, на дорозі зустрівся зі мною Урія і нагадав дану йому обіцянку – відвідати його з матір'ю. Кривляючись, він додав:

– Але я не сподіваюсь, що ви виконаєте свою обіцянку, мастере Копперфілд! Ми занадто смиренні та вбогі люди!

Досі мені важко було зрозуміти, чи подобався мені Урія, чи я його зневажав. Думки мої металися між цими протилежними почуттями, коли я стояв серед вулиці, дивлячись йому в обличчя. Але в усякому разі мені прикро було чути підозри в гордощах, і я відповів, що чекаю тільки на запрошення.

– О, якщо так, мастере Копперфілд, – сказав Урія, – і коли ви справді не гребуєте нашим убозством, то чи не завгодно вам завітати до нас сьогодні

вечері? Але якщо ви гребуете, то не турбуйтеся, мастере Копперфілд, ми добре розуміємо свою нікчемність.

Я відповів, що питаю про це містера Вікфілда, і якщо він дозволить, у чому я не мав ніяких сумнівів, то з охотою прийду до них на чашку чаю. Отже, о шостій годині вечора, коли роботу в конторі було завершено, я заявив Урії, що готовий іти.

— Мати моя дуже пишатиметься, слово честі, — сказав він, коли ми вийшли разом. — Тобто вона пишалася б, якби гордість не була гріхом, мастере Копперфілд!

— Однак ви не думали про це, сподіваюсь, коли сьогодні вранці гадали, ніби я гордий? — сказав я.

— О, ні, мастере Копперфілд, — відгукнувся Урія. — Повірте моему сумлінню, мастере Копперфілд, зовсім ні. Це мені й на думку не спадало. Ми люди нікчемні, вбогі, і зовсім не треба бути гордим, щоб гребувати нами. Ми ж бо добре знаємо свою вбогість.

— Ви, здається, дуже пильно вивчаєте юриспруденцію останнім часом, — зауважив я, щоб змінити тему розмови.

— Я читаю, мастере Копперфілд, ви маєте рацію. Але хіба це можна назвати вивченням? — смиренно відповів Урія. — Годинку-другу ввечері, та й то уривками — яка тут наука? Я все вивчаю містера Тідда.

— Це, здається, важкувата книжка?

— Для мене важка час від часу, — відповів Урія, — але не знаю, чи здалась би вона важкою для обдарованої людини.

Потім він почав стукотіти по підборіддю кістлявими пальцями своєї правої руки і додав:

— Бачите, мастере Копперфілд, у містера Тідда є деякі вислови, — латинські слова й терміни — що дуже важкі для читача з моїми вбогими здібностями.

— А ви хотіли б вчитися латини? — жваво відгукнувся я. — Я готовий вас навчати з задоволенням, бо ми вивчаємо латину.

— О, спасибі, мастере Копперфілд, — відповів він, похитуючи головою. — Це дуже мило з вашого боку робити мені таку пропозицію, але я занадто нікчемна особа, щоб прийняти її!

— Що за дурниці, Уріє!

— Та ви вже пробачте мені, мастере Копперфілд. Я дуже вам вдячний, і мені надзвичайно хотілося б учитись латини, але я занадто усвідомлюю свою нікчемність і вбогість. І так уже досить на світі людей, які ладні затоптати мене в болото, що ж буде, коли я ще надумаю образити їхні почуття, набуваючи знань. Наука не для мене. Такі люди, як я, мусять знати своє місце. Коли вони хочуть посуватися вперед у житті, то повинні посуватися смиренно, мастере Копперфілд!

Ніколи ще рот його не розтулявся так широко, й зморшки на його щоках ніколи не були такими огидними, як у цю хвилину, коли він висипав усі ці істини, весь час вигинаючись і похитуючи головою.

— Мені здається, що ви помиляєтесь, Уріє, — сказав я. — Насмілюся припустити, що міг би вас навчити дечого, коли б ви тільки захотіли вчитись.

— О, щодо цього в мене сумнівів нема, мастере Копперфілд, — відповів він, — жодних сумнівів! Але ви самі не вбогі, і, мабуть, не можете добре зрозуміти

вбогих і нікчемних людей. Я не хочу гнівати своїх ближніх тим, що матиму деякі знання. Ні, дякую вам. Я для цього занадто вбогий! Ось моя вбога хатина, мастере Копперфілд!

Ми ввійшли у низьку старомодну кімнату, двері з якої відчинялися просто на вулицю, і знайшли там місіс Гіп, яка була справжньою подобою Урії, тільки в зменшеному розмірі. Вона прийняла мене з усіма ознаками крайньої смиренності та попросила в мене дозволу поцілувати свого сина, зазначивши, що при всій своїй мізерності вони щиро люблять одне одного, а це, як вона сподівалася, не може образити будь-кого. То була дуже пристойна кімната, — напіввітальня, напівкухня, — але зовсім не затишна. Чайне приладдя стояло на столі, а на плиті кипів чайник. Стояв там комод із шухлядками та письмовою стільницею, на якій Урія Гіп писав чи читав увечері. Була тут синя торбина Урії, з якої стирчали ділові папери. Було там кілька книжок, які належали Гіпові, на чолі з «Практичними настановами» Тідда. У кутку стояв буфет з посудом, а біля нього — кілька стільців. Меблі взагалі були звичайні, і кожна їхня частина не являла собою нічого незграбного, але в цілому склали вони щось неприємне та незатишне.

Бажаючи, очевидно, довести свою смиренність і вбогість, місіс Гіп усе ще була в чорному вбранні. Хоч багато років минуло від того часу, як помер містер Гіп, вона все ще носила жалобу. Винятком був тільки яскравий очіпок місіс Гіп; але всі інші деталі її вбрання були такі ж чорні, як і в перші дні після смерті її чоловіка.

— Цей день, мій Уріє, назавжди буде записаний на скрижальх нашої пам'яті, — сказала місіс Гіп, готуючи чай, — день, коли до нас завітав мастер Копперфілд.

— Я вже казав, що ви будете такої думки, мамо, — підтвердив Урія.

— Коли б могла я бажати, щоб батько був із нами, — зазначила місіс Гіп, — то найперше задля того, щоб він посидів у товаристві мастера Копперфілда сьогодні ввечері.

Я був збентежений цими похвалами, але водночас мені приємно було почуватися почесним гостем, тому я вирішив, що місіс Гіп — дуже люб'язна дама.

— Мій Урія, — продовжувала місіс Гіп, — довго чекав на цей візит, сер. Він побоювався, що наша вбогість може перешкодити вам прийти сюди, і я поділяла його побоювання. Вбогі ми й смиренні, вбогими й смиренними були ми завжди, вбогими і смиренними залишимося ми навіки.

— Я впевнений, що це не обов'язково, мем, — сказав я, — якщо тільки вам це не подобається.

— Спасибі, сер, — відказала місіс Гіп. — Ми знаємо своє місце і вдячні за те, що маємо!

Місіс Гіп поволі наблизилася до мене, Урія поволі сів проти мене, і ось вони шанобливо запропонували мені найдобріші страви на столі. Щоправда, великого добору не було в цих стравах, але я зважав на добрі наміри хазяїв, на їхню нечувану увагу до мене. Якось почали вони балакати про бабусь, і я розповів їм про свою; завели розмову про батьків і матерів, і я розповів їм про моїх; раптом місіс Гіп згадала про вітчмів, і я почав їй розповідати про свого; щоправда, тут я зупинився, бо бабуся моя радила мені мовчати про це.

Однак хіба може ніжний корок протистояти двом коркотягам, хіба може ніжний зуб протистояти двом дантистам, а маленький воланчик — двом ракеткам? Хіба міг я протистояти Урії та місіс Гіп? Вони робили зі мною, що їм хотілося, вони витягали з мене відомості, яких я зовсім не хотів розповідати. І робили вони це так упевнено, що мені навіть соромно згадати. Тим більше соромно мені, що в пориві юнацької відвертості я навіть пишався їхньою увагою та відчував себе справжнім опікуном шанобливих хазяїв.

Вони дуже любили одне одного, в цьому не було сумніву. Це справило на мене враження, природна річ. Але спритність, з якою один підхоплював те, що говорила інша — це вже було не від природи, а від мистецтва, і цьому я не міг нічого протиставити. Коли нічого вже не можна було витягти з мене відносно мене самого (бо я мовчав, як риба, про життя за часів Мердстона й Грінбі та про свою мандрівку), вони почали говорити про містера Вікфілда та про Агнес. Урія кинув м'яч до місіс Гіп, місіс Гіп підхопила м'яч і повернула його Урії. Урія затримав його трохи, потім знову перекинув до місіс Гіп, і таким чином перекидали вони м'яч, поки я вже зовсім неспроможний був стежити за ним і цілком заплутався. Та й сам м'яч увесь час змінювався. Спочатку то був містер Вікфілд, потім — Агнес, потім — благородство містера Вікфілда, потім — моє захоплення Агнес; потім — обсяг справ містера Вікфілда, його кошти, потім — наше домашнє життя після обіду; потім — вино, яке пив містер Вікфілд, причини, з яких він пив, і шкодування, що він п'є забагато; то те, то інше, то все разом. І хоч увесь час я говорив не дуже часто, лише іноді підбадьорював їх, щоб вони не надто вбивалися своєю вбогістю і честю мого товариства, — а втім, я повсякчас помічав, що починаю розповідати речі, про які мені не слід було говорити. Бачив це я з того, як посіпувалися тонкі ніздрі Урії.

Почуваючи себе ніяково, я хотів уже був забиратися звідси, коли раптом якась постать пройшла повз двері — двері були відчинені, бо погода була тепла. Постать ця повернулася, зазирнула і ввійшла, голосно вигукнувши:

— Копперфілде, чи це можливо?

То був містер Мікоубер. То був містер Мікоубер зі своїм моноклемом, зі своїм цілком, у своєму накрохмаленому комірці, у чудовому настрої, то був його люб'язний голос, то був містер Мікоубер у повній красі.

— Мій любий Копперфілде, — сказав містер Мікоубер, простягаючи мені руку, — це справді зустріч, розрахована на те, щоб вражати розум почуттям нестійкості й непевності всього людського, коротко кажучи, це цілком надзвичайна зустріч. Гуляючи по цій вулиці, міркуючи про можливість того, коли щось обернеться на краще (а цього я тепер дуже сподіваюсь), я раптом бачу, як обертається до мене юний, але дорогоцінний друг, пов'язаний з найбагатшим на пригоди періодом мого життя; можна сказати, з поворотним пунктом мого існування. Копперфілде, мій любий хлопче, як живете?

Не можу сказати, — справді, не можу, — щоб я був радий побачити містера Мікоубера саме в цьому місці, а все ж таки я радий був бачити його і щиро потиснув йому руку, розпитуючи про здоров'я місіс Мікоубер.

— Дякую, — відповів містер Мікоубер, за старим звичаєм вимахуючи рукою і ховаючи підборіддя в комірець. — Вона помалу одужує. Близнята більше не смокчуть її життєві соки з природних джерел... коротко кажучи, — заявив

містер Мікоубер в одному зі своїх приступів відвертості, – їх відлучили, і місіс Мікоубер тепер супроводжує мене в подорожі. Вона буде щаслива, Копперфілде, відновити знайомство з тим, хто виявив себе в усьому гідним жерцем на священному вівтарі дружби.

Я відповів, що буду радий зустрітися з нею.

– Ви дуже добрі, – сказав містер Мікоубер.

Потім він посміхнувся, випростав підборіддя з комірця і озирнувся навкруги.

– Я знайшов свого друга Копперфілда, – люб'язно мовив містер Мікоубер, не звертаючись ні до кого особисто, – не на самоті, але за трапезою в компанії з удовою і тим, хто, очевидно, є її паростком... коротко кажучи, – заявив містер Мікоубер у новому приступі відвертості, – її сином. Я вважатиму за честь познайомитися з ними.

Мені нічого не лишалося за таких обставин, окрім як познайомити містера Мікоубера з Урією Гіпом та його матір'ю, то так я і зробив. Вони смиренно вклонилися йому, містер Мікоубер сів на стілець і помахав руками якнайввічливіше.

– Кожен друг мого друга Копперфілда, – сказав містер Мікоубер, – може покладатися на мене!

– Ми занадто смиренні та вбогі, – зазначила місіс Гіп, – занадто смиренні – мій син і я – щоб бути друзями мастера Копперфілда. Він зробив нам честь, попивши чаю з нами, і ми вдячні йому за товариство; так само вдячні ми й вам, сер, за ваше ласкаве зауваження!

– Мем, – відказав містер Мікоубер, уклонившись, – ви дуже люб'язні... Так як же йдуть справи у вас, Копперфілде? Все ще працюєте в торгівлі вином?

Мені дуже хотілося скоріше вивести містера Мікоубера звідси. Тримавши капелюха в руках і, безперечно, дуже почервонівши, я відповів, що тепер я – один із учнів доктора Стронга.

– Учень? – перепитав містер Мікоубер, здивовано підіймаючи брови. – Я неймовірно щасливий почути це. Хоч розум, подібний до розуму мого друга Копперфілда, – звернувся він до Урії та місіс Гіп, – не потребує такого догляду, якого він потребував би без своїх знань людей і речей, а все ж таки це багатий ґрунт, що обіцяє рясні плоди... коротко кажучи, – всміхнувся містер Мікоубер у новому приступі відвертості, – це інтелект, здатний подолати скільки завгодно класичної мудрості.

Урія, поволі потираючи руки, поспішно зігнувся, щоб висловити свою повагу до мене.

– Ходімо побачитися з місіс Мікоубер, сер, – сказав я, щоб якось витягти звідси містера Мікоубера.

– Коли ви зробите їй цю ласку, Копперфілде, – відповів той, підводячись з місця. – Я не вагаючись заявляю тут, у присутності наших друзів, що я протягом кількох років протистояв тискові надзвичайних труднощів. – Я передчував, що він скаже щось у цьому роді, він бо завжди вихвалявся своїми труднощами. – Іноді я підіймався вище своїх труднощів. Іноді ці труднощі... коротко кажучи, збивали мене з ніг. Були часи, коли я виходив проти них з відкритими грудьми; були часи, коли їх було забагато, і я здавався й говорив місіс Мікоубер словами Катона: «Ти маєш рацію, Платоне. Тепер загинуло

все! Я більше битися не можу!» Але в усякі часи мого життя, – вів далі містер Мікоубер, – не відчував я більшого задоволення, ніж розвіюючи своє лихо (якщо смію я назвати цим словом труднощі, які здебільшого походили від ордерів на арешт на два-чотири місяці) в обіймах мого друга Копперфілда!

Містер Мікоубер закінчив свою блискучу промову словами:

– Містере Гіп! Надобраніч! Місіс Гіп! Ваш покірний слуга!

По тому він вийшов разом зі мною, гучно гупаючи чобітьми об бруківку і наспівуючи дорогою веселу пісеньку.

Зупинився містер Мікоубер у маленькому готелі; займав він там крихітну кімнатку, перероблену з якоїсь крамнички, яка вся наскрізь пропахла тютюновим димом. Кімната ця, мабуть, містилася над кухнею, бо крізь щілину в підлозі струмив теплий чад жиру, а стіни були вкриті випарами. Безперечно, бар був десь поблизу, бо чути було запах спиртних напоїв і дзенькіт склянок. Тут знайшли ми місіс Мікоубер. Вона лежала на маленькій канапі під малюнком, що зображував баского коня. Місіс Мікоубер лежала головою до каміна, а ногами зіштовхувала банку гірчиці зі столика в іншому кінці кімнати.

Перші слова містера Мікоубера, коли він відчинив двері, були такі:

– Люба моя, дозволь мені відрекомендувати тобі одного з учнів доктора Стронга.

Згодом я помітив, що хоч містер Мікоубер завжди забував мій вік і становище, але він повсякчас пригадував моє благородне звання – учень доктора Стронга.

Місіс Мікоубер здивувалась, але дуже зраділа, побачивши мене. Я також був радий бачити її. Обмінявшись щирими привітаннями, ми посідали на канапі.

– Люба моя, – сказав містер Мікоубер, – розкажи Копперфілду, в якому ми зараз перебуваємо становищі – безперечно, він хоче довідатись про це. А я тим часом піду почитати газети і об'яви, може, щось таки й обернеться на краще.

– Я гадав, що ви тепер у Плімуті, мем, – сказав я місіс Мікоубер.

– Мій любий мастере Копперфілд, – відповідала вона, – ми справді поїхали до Плімута.

– Щоб жити там постійно, – нагадав я.

– Саме так, – погодилася місіс Мікоубер, – щоб жити там постійно. Але, правду кажучи, талантів у митниці не потребують. Місцевий вплив і зв'язки моєї сім'ї були недостатні, щоб здобути людині зі здібностями містера Мікоубера роботу в цьому департаменті. Там не бажають мати людину зі здібностями містера Мікоубера. Він тільки підкреслив би нікчемність інших. І крім того, – додала місіс Мікоубер, – я не приховуватиму від вас, мій любий мастере Копперфілд, що коли та частина моєї сім'ї, яка живе в Плімуті, побачила, як містер Мікоубер прибув разом зі мною, з маленьким Вілкінсом і його сестрою та з немовлятами, – вони прийняли його не з такою радістю, на яку він міг би сподіватися, щойно визволившись з ув'язнення. Справді, – прошепотіла місіс Мікоубер, – це між нами – прийняли нас дуже холодно.

– Який жах! – зауважив я.

– Так, – вела далі місіс Мікоубер. – Справді боляче розчаруватися в людях, мастере Копперфілд, але мушу повторити, що нас прийняли, безперечно,

холодно. Це безсумнівно! Отже, та частина моєї сім'ї, яка живе в Плімуті, почала сваритися з містером Мікоубером, коли ми не встигли там і тижня прожити.

Я сказав, – і так я й думав, – що сором цим людям так чинити.

– Так чи так, але це трапилось, – продовжувала місіс Мікоубер. – Що могла зробити за таких обставин людина з душевними якостями містера Мікоубера? Лишився тільки один вихід. Позичити в цієї частини моєї сім'ї гроші на повернення до Лондона і повернутися ціною будь-яких жертв.

– Отже, ви всі знову повернулись, мем? – спитав я.

– Ми всі повернулись знову, – відповіла місіс Мікоубер. – Після того я попросила поради в інших частин моєї сім'ї про те, на якому полі краще застосувати свої здібності. Бо він має їх якось застосувати, мастере Копперфілд, – почала доводити місіс Мікоубер. – Зрозуміла річ, що сім'я з шести осіб, не враховуючи служницю, не може жититися повітрям.

– Безперечно, мем, – підтвердив я.

– Думка цих інших частин моєї сім'ї була така, – вела далі місіс Мікоубер, – що містерові Мікоуберу слід негайно звернути увагу на вугілля.

– На що, мем?

– На вугілля, – повторила місіс Мікоубер. – На торгівлю кам'яним вугіллям. Зробивши потрібні запити, містер Мікоубер вирішив, що відкриваються широкі перспективи для людини з його талантами в галузі торгівлі вугіллям на річці Медуей. Отже, містер Мікоубер цілком слушно зауважив, що насамперед треба поїхати подивитися на Медуей. Ми приїхали і подивились. Я кажу «ми», мастере Копперфілд, бо я ніколи, – емоційно вигукнула місіс Мікоубер, – ніколи не покину містера Мікоубера!

Я пробурмотів щось схвальне на адресу таких чудових намірів.

– Ми приїхали, – повторила місіс Мікоубер, – і подивилися на Медуей. Моя думка про торгівлю вугіллям на цій річці така: можливо, що вона потребує таланту, але, безперечно, вона потребує капіталу. Щодо таланту, то його містер Мікоубер має, щодо капіталу, то його містер Мікоубер не має. Ми дослідили, мабуть, більшу частину річки Медуей, і думка моя лишилася незмінною. Це дуже близько від цього міста, і містер Мікоубер вирішив, що було б злочином не приїхати сюди й не подивитися на собор. По-перше, дуже цікаво побачити цей собор, а ми його ніколи не бачили, по-друге, дуже ймовірно, що щось може обернутися на краще у місті з собором. Ми тут живемо, – вела далі місіс Мікоубер, – уже три дні. Досі ніщо не обернулося на краще; і вас не здивує, мій любий мастере Копперфілд, як це могло б здивувати незнайому людину, довідатися, що ми тепер чекаємо на грошовий переказ з Лондона, щоб розрахуватися в цьому готелі. Поки не прибуде цей переказ, – зворушено мовила місіс Мікоубер, – я відрізана від свого дому (я маю на увазі наймаю квартиру в Пентонвілі), від мого сина й дочки і від моїх близнят.

Я відчув глибоке співчуття до містера й місіс Мікоубер. Я висловив це містерові Мікоуберу, який саме в цей час повернувся, й додав, що хотів би мати досить грошей, аби позичити їм потрібну суму. Відповідь містера Мікоубера виявляла стурбований стан його мозку. Він заявив, стискаючи мені руки:

– Копперфілде, ви – вірний друг! Але коли трапиться найгірше, то жодна людина в світі не залишиться без друга, який зможе позичити бритву.

Після цього жакливого натяку місіс Мікоубер кинулася на шию містерові Мікоуберу й почала благати його заспокоїтись. Він схлипнув, але майже негайно збадьорився і подзвонив коридорному замовити гарячий пудинг з нирками і миску креветок на сніданок.

На прощання вони обоє так наполегливо просили мене пообідати з ними перед їхнім від'їздом, що я не міг відмовитись. Але наступного дня я прийти не міг, бо мав багато уроків на вечір. Тому містер Мікоубер згодився завітати до школи доктора Стронга вранці (він мав якесь передчуття, що переказ має прибути першою поштою) і призначити обід на наступний день, якщо так мені буде зручніше. Отже, на завтра мене викликали з класу, і я побачив у вітальні містера Мікоубера. Він зайшов повідомити, що обід відбудеться в умовлений час. Та коли я спитав його, чи прибув переказ, він мовчки потиснув мені руку і пішов геть.

Цього вечора, виглянувши з вікна, я здивовано і занепокоєно помітив, що містер Мікоубер та Урія Гіп пліч-о-пліч прогулюються вулицею. Урія смиренно вигинався перед честю, яку роблять йому, а містер Мікоубер аж сяяв, опікуючи Урію. Але ще більше я здивувався, зайшовши в призначений час, о четвертій годині натупного дня, до маленького готелю: містер Мікоубер розповів, що він пішов додому разом із Урією і випив чарку розведеного бренді з місіс Гіп.

— І ось що я вам скажу, мій любий Копперфілде, — заявив містер Мікоубер, — ваш друг Гіп — це такий парубок, що міг би бути генеральним прокурором. Якщо б я був знайомий з цим молодим чоловіком у період, коли мої труднощі досягли кризи, то можу тільки сказати, що, мабуть, моїм кредиторам було б значно простіше ладнати зі мною.

Я не розумів, як це могло статися, бо містер Мікоубер взагалі нічого не заплатив своїм кредиторам, але не хотілося мені про це розпитувати. Не хотілося мені також виказати свої сподівання, що він не був надто відвертий із Урією; не наважувався я спитати, чи багато вони розмовляли про мене. Я боявся вразити почуття містера Мікоубера або місіс Мікоубер. Але думки ці довго не давали мені спокою.

Ми чудово пообідали. На стіл подали елегантну рибну страву, смажене філе телятини, смажені сосиски, дичину і пудинг. Було вино, був міцний ель, а по обіді місіс Мікоубер власноруч зварила нам гарячий пунш.

Містер Мікоубер був у цей вечір особливо веселий. Я ніколи не бачив його таким життєрадісним. Обличчя його сяяло від пуншу, ніби полаковане. Він раптом розчулився від чудових краєвидів Кентербері й проголосив тост за успіхи цього міста; у тості цьому він зазначив, що місіс Мікоубер і він сам жили тут затишно і зручно, і що він ніколи не забуде приємних днів у Кентербері. Після того він проголосив тост за моє здоров'я, і всі ми троє почали згадувати часи нашого знайомства, і в згадках цих знову продали все їхнє майно. Потім я запропонував випити за місіс Мікоубер, точніше кажучи, я скромно мовив:

— Якщо ви дозволите мені, місіс Мікоубер, то я матиму тепер приємність пити за ваше здоров'я, мем!

Тут містер Мікоубер виголосив хвалебний гімн характерові місіс Мікоубер. Він заявив, що вона завжди була його подругою, порадиницею та поведиркою,

і що він радить мені, коли прийде час одружитися, взяти собі в подружки життя подібну жінку, якщо тільки можна таку знайти.

Коли ми випили весь пунш, містер Мікоубер став ще гостиннішим і веселішим. Місіс Мікоубер також звеселилась, і ми всі троє заспівали «Старі Добрі Часи»*. Дійшовши до рядка «Вірний друже, руку дай», всі ми з'єднали руки над круглим столом і, співаючи, що ми підемо за «справжнім старим Віллі Воутом», й найменшого уявлення не маючи, що ці слова означають, ми остаточно розчулились.

Одним словом, не могло бути людини веселішої, ніж містер Мікоубер, аж до останнього моменту цього вечора, коли я щиро попрощався з ним і з його милою дружиною. Отже, я зовсім не був підготований одержати о сьомій годині вранці листа від нього, датованого «9 год. 30 хв.» минулого вечора, тобто написаного через чверть години після того, як я залишив його. Ось цей лист:

«Мій любий юний друже!

Жереб кинуто — все скінчено. Ховаючи спустошливі турботи під нездоровою маскою сміху, я не розповів вам цього вечора, що нема жодних надій на переказ. За таких обставин, що їх однаково принизливо терпіти, принизливо скаржитися на них, принизливо розповідати, я розраховувався з цією установою, давши їм вексель, що має бути сплачений через чотирнадцять днів у моїй резиденції в Лондоні, в районі Пентонвіль. Після закінчення строку вексель цей не буде сплачений. Результат — загибель. Громова стріла вже летить, дерево мусить упасти!..

Бажаю тільки, мій любий Копперфілде, щоб жалюгідний чоловік, який звертається тепер до вас, був вам пересторогою в житті. Він пише саме з цим наміром, саме з цією надією. Коли б він був певний, що хоч цим буде корисний, то, можливо, промінь сонця засяяв би в похмурій темряві його подальшого існування, хоч саме це існування — тепер принаймні — надзвичайно проблематичне..

Це остання звістка, мій любий Копперфілде, яку ви будь-коли одержите від Розореного Вигнанця

Вілкінса Мікоубера».

Мене так стурбував зміст цього розпачливого листа, що я одразу побіг до маленького готелю, щоб заспокоїти містера Мікоубера. Але на півдорозі я зустрів лондонський диліжанс, на імперіалі якого сиділи містер та місіс Мікоубер. Містер Мікоубер являв собою зразок спокійної радості. Він посміхався, прислухаючись до слів місіс Мікоубер, їв горіхи з паперової торбинки, а з кишені його досить виразно стирчала пляшка. Вони мене не помітили, і, зважаючи на стан речей, я вирішив теж не помічати їх. Великий тягар спав з моєї душі, я завернув у завулок, який був найближчим шляхом до школи, і зрештою відчув полегшення, що вони поїхали звідси. Хоч я все ж таки дуже любив їх.

* «Auld Lang Syne» — відома шотландська пісня на вірші Роберта Бернса.

Частина друга

I. КОРОТКИЙ ПОГЛЯД НА ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

Шкільні дні мої! Тиха течія мого життя – нечутне, непомітне просування – від дитинства до юності. Дайте мені пригадати ці плінні води, що нині стали сухим річищем і поросли травою, – чи є там якісь знаки, за якими я міг би відновити рух тих днів.

Ось я сиджу на своєму постійному місці в Кентерберійському соборі, куди ми щонеділі ходили цілою школою: задушливе повітря, сутінки, мрійливе забуття, звучання органу в чорно-білому склепінні галерей та притворів, немов на крилах, підносять мене над тими днями і заколисують у невивразній дрімоті.

Я вже не останній учень у школі. За кілька місяців посунувся я на кілька місць уперед. Але перший учень усе ще здається мені могутньою істотою, а вершини його вченості – недосяжними. Агнес каже, що вони не такі вже й недосяжні, але я заперечую їй, вона бо не знає, який океан знань містить у собі ця дивовижна істота. Проте Агнес вважає, що згодом і я, кволий суперник, зможу наздогнати його. Він не занадто приятелює зі мною, він не опікує мене, як це робив Стірфорс, але я шанобливо поважаю його. Часто думаю я, ким стане цей хлопець, коли закінчить школу доктора Стронга, і яким чином людство зможе знайти гідне місце для нього.

Але хто це вривається в моє життя? То – міс Шеферд, яку я люблю.

Міс Шеферд навчається і мешкає в пансіоні панночок Неттінгелс. Я обожнюю міс Шеферд. Це – маленьке дівча у короткому жакетику, круглолице, кучеряве. Юні вихованки панночок Неттінгелс теж щонеділі приходять до церкви. Я не можу дивитись у свій молитовник, бо мушу дивитись на міс Шеферд. Коли співає хор, я чую тільки міс Шеферд. У службі я подумки ставлю ім'я міс Шеферд серед імен королівської сім'ї. Вдома, у своїй кімнаті, я інколи нестримно скрикую «о, міс Шеферд» у пориві любові.

Деякий час я мучусь сумнівами щодо почуттів міс Шеферд. Але нарешті доля посміхається мені, і ми зустрічаємось у школі танців. Міс Шеферд – моя партнерка. Я торкаюсь рукавички міс Шеферд, тремтіння іскрою пробігає по правому рукаву моєї куртки до кінчиків волосся. Я не кажу нічого ніжного міс Шеферд, але ми розуміємо одне одного. Ми з міс Шеферд живемо, щоб з'єднатись.

Хотів би я знати, чому це я потайки подарував міс Шеферд дванадцять бразильських горіхів? Ними не можна висловити мої почуття, їх важко запакувати у звичайний мішечок, їх складно розколювати, навіть поклавши між дверима, і вони масні всередині; але я відчуваю, що цей дар прийнятний для міс Шеферд. Я складаю до ніжок міс Шеферд м'які ніжні бісквіти і безліч апельсинів. Одного разу в гардеробній кімнаті я цілую міс Шеферд. О, щастя! І хто б спромігся змалювати мій відчай і обурення наступного дня, коли я почув, що панночки Неттінгелс змусили міс Шеферд стояти в колодках, бо вона ввертає носки всередину.

Міс Шеферд – єдина тема, єдиний образ мого життя. Як зможу я колись розлучитися з нею? Не розумію. А все ж таки охолодження зростає між міс

Шеферд і мною. До мене доходять чутки, ніби міс Шеферд сказала, що мені не слід так залицятися до неї, і що вона віддає перевагу мастерові Джонсу. Джонсу! Хлопцеві без усяких чеснот! Прірва між мною і міс Шеферд зростає. Нарешті якось удень зустрічаю я всіх вихованок пансіону панночок Неттінгелс на прогулянці. Проходячи повз мене, міс Шеферд робить гримасу і, сміючись, говорить щось своїй подрузі. Всьому кінець! Любові до гробу прийшов кінець! Міс Шеферд зникає з ранкових молитов, і королівська сім'я більше не знайома з нею.

Я просуваюся в школі, і вже ніхто не турбує мою душу. Я тепер не надто люб'язний з панночками Неттінгелс, і не став би залицятися до будь-якої з них, нехай би їх було вдвічі більше, і всі вони в двадцять разів красивіші. Мені набридла школа танців, і я цікавлюся, чого б дівчатам не танцювати самотійно і не залишити нас в спокої. Я роблю великі успіхи в латинських віршах, але не зав'язую шнурівки на своїх черевиках. Доктор Стронг прилюдно називає мене багатообіцяючим юним вченим. Містер Дік шаліє від радості, а бабуся переказує мені першою поштою гінею.

Тінь юного м'ясника підводиться, неначе привид голови в шоломі з «Макбета». Хто він такий, цей юний м'ясник? Він – жах усіх юнаків Кентербері. Поголоска йде, що бичачий жир, яким він мастить собі волосся, додає йому надприродної сили, і що тому він може вийти проти дорослого чоловіка. Це – широколиций юний м'ясник з шиєю, як у бика, з товстими червоними щоками, нездоровим глуздом і гострим язиком. Здебільшого він пускає в роботу свій язик, щоб ганьбити юних джентльменів зі школи доктора Стронга. Він заявляє привселюдно, що готовий добре всипати всім цим джентльменам. Він називає серед них деяких осіб, і мене в тому числі, яких він може побити однією рукою, прив'язавши другу за спину. Він підстерігає молодших учнів, змушує їх стукатися головами і кидає мені виклик на людних вулицях. Цього досить, щоб я вирішив вийти на бій проти м'ясника.

Літній вечір, зелена долина, куток біля муру. Тут призначено моє побачення з м'ясником. Зі мною приходять найдобріші з наших учнів, з м'ясником – ще два м'ясники, син трактирника і сажотрус. Умови поединку встановлені, ми з м'ясником стаємо обличчям до обличчя. Мить – і м'ясник запалює десять тисяч іскор в моєму лівому оці. Ще мить – і я вже не знаю, де мур, де я, де що... я ледве можу відрізнити себе від м'ясника, так зчепилися ми, товчучи один одного на прибитій траві. Іноді я спроможний побачити м'ясника – скривавленого, але впевненого; іноді я не бачу нічого й сідаю, віддихуючись, на коліно мого секунданта; іноді я несамовито стрибаю на м'ясника і розбиваю кулак об його обличчя, але, здається, зовсім не завдаю йому шкоди. Нарешті я отямлююся, голова моя йде обертом, наче після важкого сну. М'ясник, натягуючи свою куртку, переможно віддаляється разом зі своїми секундантами, двома іншими м'ясниками, сажотрусом і сином трактирника, які вітають його. З усього цього я роблю справедливий висновок, що перемога лишилася за ним.

Мене в розпачі відводять додому, прикладають сире м'ясо до очей, розтирають оцтом і горілкою. На верхній губі невтримно пухне набряк. Три-чотири дні я сиджу вдома, вигляд у мене дуже хворобливий. Очі затіняють зеленим, бо я не можу дивитися на світло. Було б мені дуже нудно, коли б Агнес,

мов рідна сестра моя, не втішала мене, не читала мені. В її товаристві час минає легко й щасливо. Агнес користується цілковитою моєю довірою: я розповідаю їй про м'ясника та про його «образливі витівки проти мене», вона гадає, що мені нічого не лишалось, як битися з ним, хоч вона й тремтить при думці про бійку.

Час плине непомітно. Адамс давно вже не перший учень — він закінчив школу так давно, що коли він приходить з візитом до доктора Стронга, то небагато учнів, крім мене, впізнають його. Адамс пішов по судовій лінії, він буде адвокатом і носитиме перуку. Здивовано помічаю я, що він — людина звичайніша, ніж мені здавалося, що навіть і на вигляд він не такий уже й ефектний. Він ще не підкорив світ. Світ стоїть собі, скільки я можу зрозуміти, так само, як стояв би й тоді, коли б Адамс зовсім не з'явився у ньому.

Пауза, під час якої герої поезії та історії проходять нескінченними величними колонами. І що стається потім? Тепер я перший учень! Я поглядаю зверху вниз на ряди учнів, особливо зацікавлений тими з них, які нагадують мене самого, коли я вперше прийшов сюди. Начебто не я був тим малюком. Мені здається, що я залишив його десь позаду на життєвому шляху, що я пройшов повз нього, що я ніколи не був ним, що він — не я, а хтось інший, але я завжди думаю про нього і про багатьох подібних до нього.

А де ця маленька дівчинка, яку я побачив, уперше прийшовши до містера Вікфілда? Вона теж зникла. Натомість у будинку хазяйнує справжня, а не дитяча, подоба побаченого мною тоді портрета. Агнес — моя мила сестра, як я називаю її в думках, моя порадиця і друг, добрий янгол усіх, хто зазнає її м'якого, потрібного, самовідданого впливу, — стала справжньою жінкою.

Які ще зміни відбулися в мені, крім того, що я виріс, змужнів і накопив чимало знань? Я ношу золотий годинник, ланцюжок, перстень на мізинці, довгополий сюртук. Я рясно мащуся ведмежим жиром, що, разом із пернем, не додає мені гарного вигляду. Може, я закохався? Так. Я обожнюю старшу міс Ларкінс.

Старша міс Ларкінс — не маленька дівчинка. Це висока, смаглява, чорноока, струнка жінка. Старша міс Ларкінс — не якась курча; навіть молодша міс Ларкінс уже далеко не курча, а та ще старша років на три-чотири. Старшій міс Ларкінс, очевидно, років тридцять. Любов моя до неї не знає меж.

Старша міс Ларкінс знайома з офіцерами. Нестерпна річ. Я бачу, як вони розмовляють з нею на вулиці. Я бачу, як переходять вони на той бік, щоб зустріти її, коли її капелюшок (вона любить яскраві капелюшки) з'являється на вулиці поруч із капелюшком її сестри. Вона сміється, балакає з ними, їй начебто це подобається. Я й сам витрачаю чимало часу на прогулянки вулицею вгору і вниз, сподіваючись зустріти її. Коли мені щастить вклонитись їй раз на день (я маю право кланятись їй, бо знайомий з містером Ларкінсом) — я щасливий. Іноді вона теж киває мені. Коли є справді правосуддя в світі, то воно має винагородити мене за неймовірні муки, які я переживаю в ніч великого балу, де старша міс Ларкінс танцюватиме з військовими.

Любов позбавляє мене апетиту і змушує щодня носити мою найновішу шовкову краватку. Мені не лишається іншої втіхи, окрім як вбирати найкращі костюми і кілька разів на день чистити черевики. Мені здається, так я стаю більш гідним старшої міс Ларкінс. Все, що належить їй або якось стосується

неї, — дорогоцінне для мене. Містер Ларкінс (суворий старий джентльмен з подвійним підборіддям, сліпий на одне око) надзвичайно цікавить мене. Коли я не можу зустріти його дочку, я йду туди, де сподіваюся зустрітисся з ним.

— Як ви почуваєтеся, містере Ларкінс? — кажу я. — Чи в доброму здоров'ї ваша дружина і вся ваша шановна сім'я?

Натяк цей мені здається таким прозорим, що мимоволі я червонію.

Дуже непокоїть мене мій юний вік. Та що з того, що мені сімнадцять років, і що я замолодий для старшої міс Ларкінс? Ще трошки, і мені вже двадцять один. Я регулярно прогулююся вечорами перед будинком містера Ларкінса, хоч боляче мені бачити, як входять туди офіцери, як розмовляють вони у вітальні, де старша міс Ларкінс грає на арфі. Два чи три рази я навіть наважився з сентиментально-закоханим виглядом блукати навколо будинку після того, як усі Ларкінси полягали спати. Я намагався вгадати, де вікно спальні старшої міс Ларкінс (і кидав камінці, як виявилось, до вікна містера Ларкінса). Я мрію, щоб спалахнула пожежа, щоб довкола стояла перелякана юрба, щоб я, розштовхавши людей, підніс до її вікна драбину, виніс кохану мою на руках, повернувся б за чимсь, що забула вона в кімнаті, й загинув би в полум'ї. Зазвичай я безкорисливий в любові, мені досить тільки показати себе героєм перед міс Ларкінс і вмерти.

Зазвичай, але не завжди. Іноді переді мною постають яскравіші фантазії. Вбираючись (десь дві години) перед великим балом у Ларкінсів (я мріяв про нього три тижні), я втішаю свою фантазію чудовими образами. Я уявляю, що насмілюся попросити міс Ларкінс бути моєю дружиною. Я уявляю, що міс Ларкінс схилила голову мені на плече і каже: «О, містере Копперфілд! Чи смію я вірити своїм вухам?» Уявляю, як містер Ларкінс чекає на мене наступного ранку і каже: «О, мій любий Копперфілде, донька моя розповіла про все. Юність не може бути перешкодою. Ось вам двадцять тисяч фунтів стерлінгів. Будьте щасливі!» Уявляю, як бабуся моя благословляє нас, а містер Дік і доктор Стронг — свідки на шлюбній церемонії. Я хлопець розумний, я гадаю, — я гадаю тепер, мається на увазі, — і впевнений, що чесний, але образи постають всупереч усьому.

Я повертаюся в реальний світ, до чарівного будинку. Там — свічки, балачки, музика, квіти, офіцери (шкода) і старша міс Ларкінс — диво краси. Вона вдягнена в блакитне вбрання, у зачісці в неї блакитні квіти — незабудки. Та хіба ж їй треба носити незабудки? Це вперше запросили мене до товариства дорослих, і я трохи ніяковів. Ні з ким я тут не знайомий як слід, ніхто начебто не хоче розмовляти зі мною, крім містера Ларкінса, що запитує мене, як почувають себе мої шкільні товариші. Про це йому не слід було б запитувати, я прийшов сюди не для того, щоб мене ображали.

Деякий час нерішуче стою я в дверях, прикипівши очима до богині мого серця, та ось вона наблизилася до мене — вона, старша міс Ларкінс! — і люб'язно запитує, чи я танцюю.

Вклонившись, я белькочу:

— З вами, міс Ларкінс!

— Більше ні з ким? — запитує міс Ларкінс.

— Я не матиму приємності від танців з будь-ким іншим.

Міс Ларкінс сміється, червоніє (принаймні мені так здалось) і каже:

— За один танець я буду дуже вдячна.

Час цей надходить.

— Це, здається, вальс, — непевно зазначає міс Ларкінс, коли я підходжу до неї. — Ви танцюєте вальс? Якщо ні, то капітан Бейлі...

Але я таки танцюю вальс, і навіть досить непогано, тому беру міс Ларкінс за руку. Я рішуче відводжу її від капітана Бейлі. Він почувається нещасним, не маю сумніву в цьому. Але мені байдуже. Я теж колись почувався нещасним. Я танцюю вальс із старшою міс Ларкінс! Не знаю, де я, хто ще тут, як довго триває цей танець. Знаю тільки, що пливу в надхмарних висотах з блакитним янголом у блаженній нестямі. Нарешті бачу я себе вкупі з нею у маленькій кімнатці, на канапі. Їй подобається квітка (крапчаста японська камелія, ціною в півкрони) у моїй петлиці. Я віддаю їй квітку, кажучи:

— Я прошу незрівняну ціну за неї, міс Ларкінс.

— Невже? Чого ж ви просите? — відповідає міс Ларкінс.

— Одну з ваших квіток, щоб я міг зберігати її, як скупий береже золото.

— Ви сміливий хлопець, — каже міс Ларкінс. — Ось, маєте!

Не без задоволення дає вона мені квітку. Я прикладаю незабудку до своїх вуст, а потім ховаю її на грудях. Міс Ларкінс, сміючись, бере мене під руку й говорить:

— А тепер відведіть мене до капітана Бейлі.

Я все ще охоплений спогадами про цю чудову розмову і наш вальс, коли вона повертається до мене під руку з якимсь незграбним літнім джентльменом, що цілий вечір грав у віст. Вона каже:

— О! Це — мій сміливий друг. Містер Честел хоче познайомитися з вами, містере Копперфілд

Я відразу розумію, що він друг сім'ї, і дуже радий познайомитися з ним.

— Хвалю ваш смак, сер, — говорить містер Честел. — Він промовляє на вашу користь. Гадаю, вас не дуже цікавить хміль, але я, бачите, вирощую немало хмелю, і якщо колись матимете бажання приїхати в наші краї поблизу Ешфорда і завітати до нас, то ми будемо дуже раді, лишайтесь в нас скільки заманеться.

Я палко дякую містерові Честелу, ми тиснемо один одному руки. Мені здається, що я бачу дивний сон. Ще раз танцюю зі старшою міс Ларкінс. Вона говорить, що я танцюю добре. Я йду додому зовсім очманілий від блаженства, і цілу ніч сниться мені, що я танцюю вальс, обійнявши блакитний корсаж моєї богині. Після того кілька днів я тільки й роблю, що пригадую той вечір. Але я не можу побачити її ні на вулиці, ні вдома. Втїшаюся священним даром — зів'ялою квіткою.

— Тротвуде, — каже Агнес якимось по обіді, — як ви гадаєте, хто виходить заміж завтра? Та, ким ви так захоплені.

— Не ви, сподіваюсь, Агнес?

— Ні, не я! — вона підвела своє веселе обличчя від нот, що їх переписувала. — Ви чули його, тату? Не я, а старша міс Ларкінс.

— За... за капітана Бейлі? — в мене ледве вистачає сили на це запитання.

— Ні, зовсім не за капітана. За містера Честела, власника плантацій хмелю.

На тиждень чи два я в смутку забуваю все на світі. Знімаю перстень, одягаюсь у найгірші костюми, не мащуся більше ведмежим жиром і часто сумую над зів'ялою квіткою колишньої міс Ларкінс. Згодом мені трохи набридає таке життя, м'ясник знову кидає мені виклик, я забуваю квітку, виходжу на бій з м'ясником і перемагаю його.

Оце та ще повернення персня на мій мізинець і ведмежого жиру на мое волосся є останніми в моїх спогадах етапами на шляху до вісімнадцятого року життя.

II. Я РОЗДИВЛЯЮСЯ ДОВКОЛА І РОБЛЮ ВІДКРИТТЯ

Не знаю напевно, радів я чи сумував, коли закінчилися мої шкільні дні та настав час покинути заклад доктора Стронга. Я був там дуже щасливий, глибоко поважав доктора, і всі відзначали мене в цьому маленькому шкільному світі. З цих останніх міркувань я сумував за школою, але з інших, не досить важливих, причин – радів, що покидаю її. Мене спокушало туманне уявлення про молодого самостійного чоловіка – про важливість, що притаманна самостійному молодому чоловікові; про речі, що бачить і робить ця чарівна істота; про корисний вплив, що він має на суспільство. Таку владу мали ці мрії над моїм юнацьким розумом, що я покинув школу без жалю, цілком природного за подібних обставин. Ця розлука не справила на мене такого враження, як інші розлуки. Даремно намагаюсь я пригадати будь-які подробиці – нічого особливого не виринає в моїх спогадах. Очевидно, широкі перспективи, що відкривалися переді мною, зовсім запаморочили мене. Майже марно минулися досвід і спостереження, що їх я надбав у дитинстві; я дивився на життя, як на чарівну казку, яку мені доводилося починати читати.

Ми з бабусяю проводили багато палких дискусій на тему професії, якій маю я себе присвятити. Більше року я намагався знайти задовільну відповідь на її часто повторюване запитання «ким я хочу бути?». Але ніяк не міг я знайти в собі прихильності до чогось конкретного. Коли б я мав натхнення до навігаційної науки, прийняв командування швидкохідним кораблем і вирушив у подорож навколо світу, вкриваючи себе славою далеких мандрів і великих відкриттів, я б, мабуть, вирішив, що це мені цілком підходить. Але я не отримав цього дивовижного подарунка долі, тому хотів присвятити себе такій справі, яка б не занадто обтяжувала гаманець моєї бабусі, та добре виконувати свої обов'язки, які б вони не були.

Містер Дік незмінно був присутній на наших нарадах, фізіономія його тоді була пройнята надзвичайною глибокодумністю. Тільки одного разу висловив він свою думку; та й у цьому випадку (не знаю вже, як воно прийшло йому в голову) він раптом запропонував, щоб я зробився мідником. Моя бабуся сприйняла цю пропозицію так гнівно, що він ніколи більше не наважувався висловлювати свою думку. При всіх подальших розмовах він сидів мовчки і тільки дзеленчав грошима в своїй кишені.

– Троте, ось що я тобі скажу, мій любий, – мовила бабуся одного різдвяного ранку, коли я вже залишив школу. – Ми все ще не можемо розплутати цей вузол, а вирішити щось нам треба, і рішення ми маємо приймати обережно,

аби не помилитися. Тому я гадаю, що нам треба зробити деякий відпочинок. Тим часом ти можеш подивитися на речі новим поглядом, не як школяр.

– Спробую, бабусю!

– Здається мені, – вела далі бабуся, – що невелика зміна місць, маленька подорож допоможе тобі розібратися з думками і дійти правильного висновку. Чи не хочеш ти тепер трохи поїздити? Скажімо, чи не хотів би ти поїхати до старих місць і побачити цю... цю неймовірну жінку з диким ім'ям, – сказала бабуся, потираючи носа, вона бо ніколи не могла цілком пробачити Петотті її ім'я.

– Нічого кращого, бабусю, ви і не могли б вигадати.

– Гаразд, – сказала бабуся, – це добре, бо мені теж подобається така думка. Цілком природно і розумно, що вона й тобі подобається. І я певна: що б ти не робив, Троте, ти завжди чинитимеш природно і розумно.

– Сподіваюся, бабусю.

– Твоя сестра, Бетсі Тротвуд, – мовила далі бабуся, – була б найрозсудливішою та найрозумнішою дівчиною. Ти намагатимешся бути гідним твоєї сестри? Правда ж?

– Я сподіваюся, що буду гідним вас, бабусю. Більшого мені не треба.

– Добре, що та бідолашна дитинка, твоя мати, не дожила до цього часу, – сказала бабуся, ніжно поглядаючи на мене, – інакше б вона так пишалася тепер своїм сином, що її голівонька зовсім запаморочилася б (бабуся моя завжди шукала виправдання своїй прихильності до мене, алегорично вказуючи на мою бідолашну матір). – Боже мій, Тротвуде, як ти мені нагадуєш її!

– Сподіваюся, це приємні спогади, бабусю? – спитав я.

– Він такий схожий на неї, Діку, – з притиском мовила моя бабуся, – він такий схожий на неї! Точнісінько такий, як вона була в той вечір, коли в неї почалися пологові муки. Присягаюся, він такий схожий на неї, як дві краплини води.

– Та невже? – спитав містер Дік.

– Він і на Девіда схожий, – рішуче сказала моя бабуся.

– Він дуже схожий на Девіда! – підтвердив містер Дік.

– Але я хотіла б, Троте, – продовжувала бабуся, – я хотіла б, щоб ти був твердим, сильним хлопцем. Я говорю не про фізичний твій стан, а про моральний. Фізично ти розвинувся дуже добре. Хотіла б я, щоб ти був добрим міцним хлопцем з твердою волею. Твердим, – сказала бабуся, струшуючи очіпком і стискаючи руку в кулак, – рішучим, з характером, Троте. З таким міцним характером, щоб ніхто не міг на тебе погано вплинути. Ось яким я хочу бачити тебе. Такими й слід було бути твоєму батькові та твоїй матері. Боже милий, так було б краще для них.

Я відповів, що намагатимуся стати таким, яким вона хоче бачити мене.

– А щоб ти міг помалу призвичаїтись до самотнього життя, – сказала бабуся, – я відряджу тебе самого в мандри. Спочатку мені хотілося, щоб містер Дік поїхав з тобою. Але, добре поміркувавши, я вирішила залишити його тут, щоб він оберігав мене.

Містер Дік на хвилину зажурився. Але обличчя його знову засяяло, коли він почув, що матиме честь захищати й оберігати найчудовішу жінку в світі.

– До того ж, – додала бабуся, – йому треба закінчити мемуари.

— О, безперечно, — поспішно відгукнувся містер Дік, — я збираюся, Тротвуде, негайно завершити їх... Справді, треба їх негайно завершити. А потім ми їх віддамо до друку, знаєте, тоді... — містер Дік зробив довгу паузу, — і тоді ми зваримо великий казан риби!

Виконуючи свій план, бабуся незабаром забезпечила мене гарненьким гаманцем з грошима, валізою і ніжно відрядила в експедицію. На прощання бабуся дала мені кілька добрих порад і безліч поцілунків. Вона повторила, що мета моєї подорожі — побачити світ, поміркувати як слід. Тому вона радила мені зупинитися на кілька днів у Лондоні, якщо я забажаю, — чи по дорозі до графства Суффолк, чи на зворотному шляху. Коротше кажучи, я був вільний робити будь-що впродовж трьох тижнів чи місяця. Єдиними поставленими мені умовами були — мислити й спостерігати, а також писати докладні листи додому тричі на тиждень.

Спочатку поїхав я до Кентербері — попрощатися з Агнес, містером Вікфілдом (я ще навіть не відмовився від своєї кімнати в їхньому будинку) та добрим доктором. Агнес дуже зраділа, побачивши мене, і сказала, що будинок став якийсь не такий після мого від'їзду.

— Безперечно, я і сам став якийсь не такий, виїхавши від вас, — відповів я. — Без вас мені начебто не вистачає правої руки. Скажу навіть більше, я наче загубив не руку, а голову і серце. Кожен, хто знає вас, — радиться з вами і керується вашими вказівками, Агнес.

— Кожен, хто знає мене, розбещує мене компліментами, здається, — відказала вона, усміхаючись.

— Ні, ви ж не така, як усі інші. Ви така добра, така лагідна. У вас такий благородний характер! Все, що ви робите, завжди справедливе.

— Ви так говорите про мене, — з милим сміхом перепинила мене Агнес, — ніби я — колишня міс Ларкінс.

— Ну, що ви, Агнес. Не справедливо так зловживати моєю довірою, — відповів я, червоніючи від згадки про ту, що займала мої думки. — Але я все одно буду довіряти вам, Агнес, це ніколи не зміниться. Як трапиться зі мною якась біда, або я закохаюся, я завжди вам розповідатиму, якщо дозволите, навіть якщо трапиться мені закохатися серйозно.

— Ну, ви завжди закохувалися серйозно! — знову розсміялася Агнес.

— О! То були дитячі, школярські уподобання! — відповів я, теж сміючись, але не без ніяковості. — Тепер все інакше, і, мабуть, прийде час, коли я буду страшенно серйозний. Дивує мене, що ви самі досі не закохалися серйозно, Агнес.

Агнес знову розсміялась і похитала головою.

— О, я знаю, що ви не закохані, — бо коли б це з вами трапилось, ви розповіли б мені. Або принаймні, — зазначив я, помітивши легке збентеження на її обличчі, — ви дали б мені змогу самому зрозуміти це. Але я не знаю нікого, хто гідний був би любити вас, Агнес. Це мусить бути чоловік благороднішого характеру і взагалі значно гідніший, ніж усі, кого я бачив тут, — тільки тоді я дам свою згоду. Надалі я пильно стежитиму за всіма вашими шанувальниками, і будьте певні, що ставитиму високі вимоги до того, кому пощастить привернути вашу увагу.

У напівжартівливих, напівсерйозних визнаннях ми далеко відійшли від наших колишніх, по-дитячому дружніх відносин. Але раптом Агнес уважно глянула на мене і сказала зовсім іншим тоном:

— Тротвуде, я хотіла дещо спитати вас, бо, мабуть, не скоро матиму нагоду ще поговорити з вами. Та й нікого іншого я, звичайно, про це не питала. Чи не помітили ви, як змінився тато?

Я справді помітив і часто питав себе, чи помічала це й вона. Мабуть, вона прочитала відповідь на моєму обличчі, бо на хвилину опустила вії, і я помітив на них сльози.

— Що ж ви помітили, скажіть мені? — тихо проказала вона.

— Я гадаю... можна мені бути зовсім відвертим, Агнес, бо я його дуже люблю?

— Так, — сказала вона.

— Я гадаю, що йому шкодить та звичка, яка вкоренилася в ньому за останні часи. Він часто буває дуже нервовий, чи то мені тільки здається...

— Ні, то не тільки здається, — сказала Агнес, похитуючи головою.

— Рука його тремтить, мова уривається, в очах з'являється якийсь дикий вираз. Я помітив, що в таких випадках, коли він зовсім не в настрої, його здебільшого викликають в якихось справах.

— Це робить Урія, — сказала Агнес.

— Так, а тато ваш, почувавшись неготовим до справ, не розуміючи в цей час нічого, гнівається на себе, впадає в розпач; і наступного дня йому стає гірше, потім ще гірше, аж доки він не стає зовсім змучений і втомлений. Хай вас не бентежать мої слова, Агнес, але я одного разу побачив, як він, перебуваючи в такому стані, поклав голову на стіл і заплакав, мов дитина.

Вона швидко і легко торкнулася пальцем моїх уст, коли я ще говорив, і миттю пішла до дверей назустріч батькові. Зворушливий був вираз її обличчя, коли вона обійняла батька, і вони обоє глянули на мене. В прекрасних очах її світилася безмежна ніжність до батька, вдячність за всі його піклування і любов, разом з тим я бачив у них благання поводитися з ним завжди ніжно, і навіть думки лихої про нього не допускати! Вона пишалася ним і разом з тим журилася і турбувалася за нього. Я бачив, що вона сподівається цього і від мене. Жодні слова не могли мене зворушити більше, ніж цей її погляд.

Ми мали пити чай у доктора Стронга. Прийшовши туди, ми побачили біля каміна доктора, його юну дружину та її матір. Доктор, вважаючи мою невеличку подорож мало не мандрівкою до Китаю, прийняв мене, як почесного гостя; він наказав покласти у вогонь ціле поліно, щоб при світлі каміна краще бачити обличчя свого колишнього учня.

— Я тепер уже небагато бачитиму нових юних облич, Вікфілде, — сказав доктор, гріючи руки. — Я стаю ледачий і хочу відпочити. Через шість місяців я випущу зі школи всіх своїх юнаків і почну спокійне життя.

— Ви про це говорите вже років десять, докторе, — відповів містер Вікфілд.

— Але тепер я збираюся це зробити, — мовив доктор. — Мій перший помічник заступить мене — зрештою, я кажу це серйозно. Ви зв'яжете нас контрактом, та дивіться, міцніше зв'яжіть, наче пару шахраїв.

— Та ще доглянути, аби вас при цьому не обдурили, еге ж? — сказав містер Вікфілд. — А це ж легко могло б статися, коли б ви уклали контракт самі.

Ну що ж, я готовий до послуг. У моїй професії трапляються й гірші справи, ніж ця.

— І тоді мені залишиться тільки одна праця, — з усмішкою додав доктор, — мій словник; та ще другий контракт — Енні.

Містер Вікфілд глянув на дружину доктора, яка сиділа біля чайного столика разом з Агнес, а вона, здалося мені, спробувала уникнути його настирливого погляду з неочікуваним ваганням і сором'язливістю. Але натомість ще більше прикувала до себе його увагу, ніби дала йому привід для міркування. По короткому мовчанні містер Вікфілд сказав:

— Здається мені, прибула пошта з Індії.

— Між іншим, і листи від містера Джека Мелдона! — сказав доктор.

— Справді?

— Бідолашний Джек! — сказала місіс Марклгем, похитуючи головою. — Цей жахливий клімат. Там живуть, казали мені, немов на купі піску під запалювальним склом! Хлопець був на вигляд міцний, але то тільки здавалось. Любий мій докторе, духом він сильний, але тілом кволий. Енні, люба моя, мабуть, ти добре пригадуєш, що твій кузен ніколи не був міцним; зовсім не те, знаєте, що називається «здоровило», — місіс Марклгем патетично оглянула нас усіх, — я пам'ятаю його від тих часів, коли моя донька і він були дітьми і цілими днями гуляли разом.

Енні залишила це звернення без відповіді.

— Ви хочете сказати, мем, що містер Мелдон має якусь хворобу?

— Хворобу? — відгукнулася Старий Солдат. — Мій любий сер... в нього все на світі.

— Крім здоров'я? — допитувався містер Вікфілд.

— Крім здоров'я, авжеж! — відказала Старий Солдат. — Без сумніву, він зазнав жахливих сонячних ударів і тропічних пропасниць, і гарячки, і всяких хвороб, які тільки можна собі уявити! А щодо його печінки, — жалісно проказала Старий Солдат, — то її він, безперечно, втратив, щойно потрапив туди.

— Він пише про все це? — спитав містер Вікфілд.

— Пише? Мій любий сер, — відказала місіс Марклгем, похитуючи головою і віялом, — ви погано знаєте мого бідолашного Джека Мелдона, якщо ставите такі запитання. Пише? Тільки не він. І не напише, хоч би ви прив'язали його до копит чотирьох диких коней!

— Мамо! — сказала місіс Стронг.

— Енні, люба моя, — відповіла їй мати, — раз і назавжди я мушу просити тебе не уривати мене, якщо тільки не збираєшся підтвердити мої слова. Ти знаєш не гірше за мене, що твій кузен Мелдон дозволив би скоріше прив'язати себе до копит скількох завгодно диких коней — чого це я маю обмежуватися чотирма? Я не хочу обмежуватися чотирма! — восьми, шістнадцяти, тридцяти двох коней, скоріше, ніж напише щось таке, що може зруйнувати плани доктора!

— Плани Вікфілда, — спробував виправдатися доктор, благально дивлячись на свого порадника, — тобто, наші спільні плани. Я сказав — за кордоном чи на батьківщині.

— А я сказав, — похмуро додав містер Вікфілд, — за кордоном. Я радив відіслати його за кордон. Я за це відповідаю.

— О! Відповідаєте! — вигукнула Старий Солдат. — Все робилося з найкращою метою, любий мій містере Вікфілд; все робилося з найкращою, найблагороднішою метою, ми це знаємо. А якщо цей любий хлопець не може жити там, то він там жити не може. А якщо він не може там жити, то він там помре, перш ніж зруйнує докторові плани. Я його знаю, — мовила Старий Солдат, обмахуючись віялом, в якомусь пророчому натхненні. — І я знаю, що він там помре, перш ніж зруйнує плани доктора.

— Гарзд, гарзд, мем, — привітно мовив доктор, — я не так уже міцно тримаюсь своїх планів, я їх можу сам зруйнувати. Я можу натомість виробити якісь інші плани. Якщо містер Джек Мелдон повернеться додому через поганий стан здоров'я, ми не дозволимо, щоб він поїхав назад, і спробуємо добре влаштувати його в цій країні.

Місіс Марклгем так розчулилася цією шляхетною промовою (що й казати, вона зовсім не сподівалася на це і не робила жодних спроб повернути на це розмову!), що спромоглася тільки зауважити, що вона не помилилася у докторові, та кілька разів поцілувати своє віяло й потім поплескати ним доктора по руці. Потім вона почала мило докоряти своїй доньці Енні за те, що та не дуже радіє, коли такі щедроти сиплються заради неї на спільника її дитячих пустощів. Далі шановна пані розважила нас кількома подробицями про інших високодостойних членів своєї сім'ї, що їх бажано було б поставити на їхні високодостойні ноги.

Увесь цей час її дочка Енні жодного слова не вимовила, жодного разу не підвела очей. Увесь цей час містер Вікфілд не спускав очей з місіс Стронг, яка сиділа поруч з Агнес. Мені здавалося, що він ні на кого не звертав уваги і стежив тільки за молодою жінкою. Потім він спитав, що саме писав містер Джек Мелдон про себе і до кого це він писав.

— Ось його лист, — сказала місіс Марклгем, беручи до рук папірця, що лежав на каміні над докторовою головою, — любий хлопець пише самому докторові... де це місце? О! — «На жаль, мушу повідомити вас, що здоров'я моє в дуже поганому стані, і я боюся, що змушений на деякий час повернутися додому, бо в цьому єдина надія одужати». Все ясно, бідолашний хлопчик! Єдина його надія одужати! Але в листі до Енні сказано ще ясніше. Енні, покажи мені ще раз того листа.

— Не тепер, мамо, — тихо попросила та.

— Люба моя, справді, ти буваєш у деяких питаннях найсмійнішою істотою в світі, — відказала їй мати, — ти напрочуд холодно ставишся до потреб твоєї рідні. Ми, мабуть, ніколи й не почули б про цей лист, якби я сама не спитала. Хіба це ти звеш, люба моя, довірою до доктора Стронга? Дивуюся тобі, справді! Ти маєш краще розуміти такі речі.

Енні мусила дістати листа. Мені довелося передавати його старій леді, тож я помітив, як тремтіла її рука, що так неохоче давала мені папірець.

— А тепер подивимось, — сказала місіс Марклгем, прикладаючи до очей лорнет, — де воно, це місце «...спогади про старі часи, моя наймиліша Енні...» і таке інше... Це не тут. «Милий старий проктор» — про кого це він? Боже мій, Енні, як нерозбірливо пише твій кузен Мелдон, і яка я дурна! — «Доктор», звичайно. Ах, справді, милий! — тут вона знову поцілувала своє віяло й помахала ним на доктора, який щасливо та задоволено дивився на всіх нас. — Нарешті

я знайшла. «Може, ви здивуєтесь, почувши це, Енні» — ні, правду кажучи, бо знаємо, що він ніколи не був міцним. А що я оце казала? — «але я пережив так багато в цьому далекому краї, що вирішив якнайшвидше покинути його будь-якою ціною; взяти відпустку з огляду на хворобу, якщо вдасться; якщо не вдасться, то зовсім піти у відставку. Неможливо й змалювати все те, що я тут пережив і переживаю». І коли б не рішуче слово цієї найкращої людини, — продовжувала місіс Марклгем, знову грайливо погрозивши докторові віялом і згорнувши листа, — то неможливо було б змалювати мої страждання при думці про це.

Містер Вікфілд ані слова не сказав, хоч стара леді допитливо дивилася на нього, немов чекаючи коментарів до цих звісток. Юрист уперто мовчав, уп'явши очі в підлогу. Він сидів так і потім, коли всі говорили про інші речі; тільки іноді задумливо поглядав на доктора або на його дружину, або на них обох.

Доктор дуже любив музику. Агнес співала ніжним і виразним голосом, та й місіс Стронг співала не гірше. Вони вдвох проспівали нам дует, зіграли в чотири руки, словом, влаштували нам справжній концерт. Але я звернув увагу на дві речі: по-перше, хоч збентеженість Енні швидко зникла, і вона стала знов поводитися невимушено, якесь відчуження між нею і містером Вікфілдом зростало дедалі більше; по-друге, містер Вікфілд начебто не схвалював дружби між Енні й Агнес і стурбовано стежив за ними. І саме тоді, мушу визнати, мене почала бентежити згадка про те, що я бачив у ніч від'їзду містера Мелдона. Невинна краса її обличчя почала мені здаватися не такою вже невинною; я почав ставитися з недовірою до її природної витонченості та чарівності; а дивлячись на Агнес поруч з Енні, я з тривогою думав, що не слід би їм так приятелювати. Проте обидві юні жінки здавалися такими щасливими, що цілий вечір пролетів, мов одна година. Закінчилась ця вечірка випадком, який я добре запам'ятав. Вони прощались. Агнес збиралась обійняти і поцілувати Енні, коли раптом містер Вікфілд, ніби випадково, став між ними і швидко повів за собою Агнес. І тоді я побачив, наче й хвилини не минуло з того моменту, як я стояв у дверях в ніч від'їзду, той самий вираз на обличчі місіс Стронг, яка дивилася на нього.

Сказати не можу, яке враження справило це на мене. Ніколи більше не міг я відділити її від цього погляду, ніколи більше не міг я уявити собі невинний вираз її обличчя. Погляд її ніби гнався за мною, коли я йшов додому. Здавалося мені, що над докторовим будинком нависла чорна хмара. Пошана до його сивини приправлена була жалем, що він довіряв тим, хто зраджує його, і гнівом проти тих, хто робить йому зло. Невиразна тінь великої ганьби і кривди плямою впали на місце моїх дитячих ігор і навчання. З сумом і неприємним почуттям згадую я тепер старі широколисті алое і зелений моріжок для ігор, і кам'яні урни, і алею, по якій любив гуляти доктор Стронг, й урочисті дзвони Кентерберійського собору. Немов якийсь лихий вітер розбурхав священну тишу мого дитинства і розвіяв по світу честь і мирність цієї оселі.

Але вранці я мав прощатися з Агнес і ні про що інше вже думати не міг. Звичайно, я незабаром знову буду тут. Може, ще часто спатиму я в своїй старій кімнаті. Але ніколи вже я не житиму там постійно, минулися старі часи. З важким серцем зібрав я свої книжки і костюми, які мали піти багажем до Дувра. Я не хотів, щоб Урія Гіп помітив мій настрій. А він так надокучливо

допомагав мені, що я мимоволі подумав, ніби він надзвичайно радів моєму від'їздові.

Так чи так, але я з досить байдужим виглядом, по-чоловічому попросився з Агнес та її батьком, і зайняв місце на імперіалі лондонського диліжанса. Душа моя була сповнена ніжності і всепрощення; я навіть хотів кивнути моєму старому ворогові-м'яснику та кинути йому п'ять шилінгів на випивку. Але він з таким неприступним виглядом рубав тушу перед вікном своєї крамниці, і, крім того, його обличчя не стало виглядати краще без переднього зуба, що я йому вибив, тож я вирішив ліпше не робити таких спроб.

Як виїхали ми на шлях, то всі зусилля я докладав до того, щоб здаватися кучерові якнайдорослішим і говорити якомога грубішим голосом. Хоч це було мені дуже незручно, але що поробиш, грубий голос здавався мені невід'ємною ознакою дорослого чоловіка.

— Їдете погуляти, сер? — спитав кучер.

— Так, Вільяме, — відповів я поблажливо (ми з ним були знайомі), — їду до Лондона. А потім зазирну до Суффолка.

— Збираєтеся полювати, сер? — спитав кучер.

Він знав не гірше за мене, що о цій порі полювати в Англії можна було з таким самим успіхом, як бити китів; і все ж таки мені приємно було почути це.

— Не знаю ще, — сказав я так, ніби ще не подумав, — чи схочеться мені полювати, чи ні.

— Чув я, що птахи стали дуже полохливі, — мовив Вільям.

— Здається, так, — сказав я.

— Ви народилися в Суффолку, сер? — спитав Вільям.

— Так, — відповів я поважно, — Суффолк — мій рідний край.

— Чув я, що там надзвичайно смачно готують галушки, — зазначив Вільям.

Я не був цього певний, але відчував потребу підтримати славу мого рідного краю, а тому кивнув головою, що мало означати «ще б пак!».

— А тамтешні биндюги, — вів далі Вільям. — Ото коні! Добрий суффолкський цінується на вагу золота. А ви колись розводили суффолкських биндюгів, сер?

— Н-н-ні, — відповів я, — не зовсім.

— А ось позаду мене сидить джентльмен, — сказав Вільям, — він їх розвів цілий табун.

Згаданий джентльмен мав дуже неприємну зовнішність: зизоокий, з гострим підборіддям, на голові — білий циліндр, вузькі штани, вкриті вузликами від черевиків аж до стегон. Гостре підборіддя випиналося над плечем кучера, і я відчував на своїй потилиці його важке дихання. Коли я обернувся до нього, він дуже багатозначно підморгнув мені своїм здоровим оком.

— Чи не правда? — спитав Вільям.

— Що не правда? — сказав джентльмен позаду.

— Хіба ви не розводили табунами суффолкських биндюгів?

— Мабуть, так, — відповів джентльмен. — Нема таких коней, щоб я не міг їх вивести, нема таких хортів. Коні та хорти — все мое життя. Вони мені замінюють балачки і горілку... квартиру, дружину, дітей... книжки, листи, арифметику... тютюн і сон.

– Хіба ж можна дозволити, щоб такий чоловік сидів позаду кучера? – прошепотів мені Вільям на вухо.

Я зрозумів це як натяк віддати своє місце згаданому джентльменові. Зашарівшись, я запропонував свої послуги.

– Гаразд, якщо вам байдуже, сер, – сказав Вільям, – то я гадаю, що це справді буде справедливіше.

Я завжди вважав це своїм першим падінням у житті. Беручи квиток у конторі диліжансу, я навмисно попросив відзначити місце на передку, поруч із кучером, і дав за це дві красиві півкрони. Навмисно для цього випадку я купив собі нове пальто і хустку, щоб виглядати відповідно до почесного місця, дуже тишився ним і вважав, що кучер буде вшанований моєю компанією. І ось, на першій же поштової станції віддав я своє місце неохайному зизоокому чоловікові, який нічим не відзначався, крім того, що від нього смерділо стайнею, і що він дозволив собі мимохідь переступити через мене, ніби через муху!

Невпевненість у собі, яка часто в житті охоплювала мене в дрібних випадках, коли зовсім не слід було впадати у розпач, значно зросла після цього дрібного випадку в кентерберійському диліжансі. Даремно було шукати протрону в грубому голосі. Решту подорожі я розмовляв так, немов голос мій виходив з самих глибин шлунка, а все ж таки почувався пригніченим і моторошно юним.

А проте цікаво було сидіти на вершку карети, запряженої чотирма кінями; бути добре вихованим, добре вбраним, мати вдосталь грошей у кишені, відшукувати поглядом місця, де я спав під час своїх дитячих мандрів. Дивлячись на волоцюг, що повертали до мене свої добре знайомі обличчя, я знову відчував руку мідника на своїй горлянці. Коли ми риссю їхали по вузькій четемській вулиці, я помітив завулок, де жила та потвора, що купила мою куртку; я намагався побачити те місце, де колись сидів цілий день, чекаючи на належні мені гроші. А коли ми нарешті під'їжджали до поштової станції в Лондоні і проїхали достойний Салем-Гауз, де панувала важка рука містера Крікля, я все віддав би за законний дозвіл зійти та знищити містера Крікля, та випустити на волю всіх його учнів, мов зграю горобців.

Виїхавши з Голден-Крос на Черінг-Крос, ми під'їхали до маленького готелю. Лакей показав мені вітальню, а покоївка провела до призначеної мені маленької спальні, яка пахла, мов наймана бричка, і замкнена була, наче комора. Мене все ще непокоїла моя юність, бо ніхто не віддавав мені належної поваги: покоївка цілком байдуже ставилася до всіх моїх думок, а лакей фамільярно давав мені всілякі поради, підкреслюючи мою недосвідченість.

– Ну, – співчутливо сказав лакей, – що ви замовите на обід? Молоді джентльмени здебільшого вибирають птицю. Візьміть курча!

Найвеличнішим тоном відповів я йому, що курча мені не до смаку.

– Та невже? – спитав лакей. – Молодим джентльменам здебільшого набридає їсти яловичину або баранину, то візьміть телячу котлету!

Неспроможний вигадати нічого іншого, я згодився на його пропозицію.

– Може, хочете картоплі? – сказав лакей, схиливши голову набік і улесливо посміхаючись. – Молоді джентльмени здебільшого не хочуть картоплі.

Найгустішим басом наказав я йому замовити телячу котлету з картоплею та з усяким гарніром; я велів йому спитати в конторі, чи немає листів

для Тротвуда Копперфілда, есквайра^{*} – я напевно знав, що листів нема і не може бути, але мені здавалося конче потрібним для дорослого чоловіка чекати на пошту.

Незабаром він повернувся, повідомивши, що листів нема (це мене, звичайно, дуже здивувало!); потім почав накривати перед каміном на стіл для мого обіду і спитав, якого мені подати вина. Я відповів:

– Півпінти хересу!

Боюся, що він скористався цією нагодою, аби подати мені суміш із залишків вина з кількох маленьких графінів. Ця думка з'явилась у мене тому, мабуть, що поки я читав газету, лакей схилився за низькою дерев'яною загородкою (то було його приватне помешкання) і почав там щось переливати з кількох пляшок в одну, немов аптекар, що готує за рецептом. Справді, коли мені подали вино, я переконався в цьому; скуштувавши його, я відчув, що в ньому було більше англійських елементів, ніж могло бути в натуральному іноземному вині, але соромливість змусила мене мовчки проковтнути цю рідину.

Випивши, я розвеселився (з цього можна зробити висновок, що отруєння на певних стадіях – річ не завжди неприємна) і вирішив піти на виставу. З цією метою я обрав Ковент-Гарденський театр; сидючи там позаду центральної ложі, побачив я «Юлія Цезаря» і новий балет. Незвично й радісно було мені дивитися на всіх цих благородних римлян, які ожили і ходять переді мною назад і вперед (а нещодавно вони були тільки сухими шкільними схемами!). Неосяжні простори розкрила переді мною ця суміш реальності й вигадки, чудові вірші, блиск рампи, музика, блискавичні зміни декорацій, людний зал глядачів. Вийшовши опівночі на мокру вулицю, я почувався, наче спустився з хмар, де прожив кілька романтичних років, в злиденний світ, що вовтузився, плескотів, блимав вогнями, бився парасольками, стукотів екіпажами, рипів чобітьми, захилювався в багнюці.

Деякий час безпорадно стояв я на вулиці, не знаючи, куди податись; але безцеремонні шттовхани і вигуки незабаром привели мене до тьми і нагадали, що треба повертатися до готелю; я йшов туди, охоплений дивовижними видіннями. Випивши у вітальні трохи портеру і закусивши устрицями, я сидів там ще з годину, мрійно задивившись у вогонь каміна.

Спогади про п'єсу проходили переді мною, немов прозорий серпанок, крізь який я бачив образи мого минулого. Тому я не знаю, як саме той гарний молодий чоловік, одягнений з такою вишуканою недбалістю, яку з багатьох причин варто було запам'ятати, з'явився переді мною. Але я пам'ятаю, що не помітив, коли він справді ввійшов, бо саме насолоджувався його компанією в своїх думках, сидючи біля каміна.

Нарешті я підвівся іти спати; з цього дуже зрадів сонний лакей з метушливими ногами, що як міг їх скручував, зчіпляв чи викривляв всіма можливими способами в своїй маленькій комірчині. Я йшов до дверей повз того чоловіка і ясно побачив його. Я негайно обернувся, відступив крок назад і знову подивився на нього. Він мене не впізнав, але я впізнав його вмить.

Іншим разом я, мабуть, не наважився б заговорити з ним, відклав би це на завтра і більше не побачив би його. Але в тому стані, коли п'єса все ще бриліла в моїй голові, я хотів подякувати йому за колишнє піклування, давня

* Есквайр – титул осіб «благородного» походження, на листах ставився після імені адресата.

любов моя до нього з новою силою спалахнула в моїй душі; отже, з калатанням серця підійшов я до нього і сказав:

– Стірфорсе! Невже ви не хочете говорити зі мною?

Він подивився на мене – погляд його був той самий, але видно було, що він не впізнає мене.

– Боюся, що ви мене не пам'ятаєте, – сказав я.

– Боже мій! – раптом скрикнув він. – Та це ж маленький Копперфілд!

Я схопив його за обидві руки і не міг відпустити. Тільки сором і побоювання зробити йому неприємність стримали мене від того, щоб кинутися йому на шию і заплакати.

– Ніколи, ніколи, ніколи не був я таким щасливим. Любий мій Стірфорсе, який же я радий бачити тебе.

– Я теж радий, що зустрів тебе! – відповів він щиро, стискаючи мені руки. – Та слухай, Копперфілде, старий, отямся.

Все ж таки він був дуже радий бачити, як вразила мене зустріч з ним.

Я стер з обличчя мимовільні сльози, розсміявся, і ми посідали перед камином.

– Ну, як же ти потрапив сюди? – спитав Стірфорс, плескаючи мене по плечу.

– Я приїхав сюди кентерберійським диліжансом, сьогодні. Мене всиновила моя двоюрідна бабуся, що живе в Кентербері, і я щойно закінчив свою освіту. А як ти потрапив сюди, Стірфорсе?

– Я, бачиш, став тепер, як то кажуть, оксфордцем, – відказав він, – тобто мене мучать в Оксфордському університеті. Іноді все набридає мені до смерті, і тоді – як оце тепер – я їду до своєї матері. А в тебе до чорта милий вигляд, Копперфілде. Глянеш на тебе – той самий. Аж ніяк не змінився.

– Тебе я впізнав одразу, – сказав я, – та це й не дивно, тебе легше запам'ятати.

Провівши рукою по своїх кучерях, він розсміявся і весело сказав:

– Так, я тепер виконую свій обов'язок сина. Мати живе біля міста; дороги зараз гтозна в якому стані, а вдома у нас досить нудно, тому я залишився тут на цю ніч, а не поїхав додому. Я й шести годин не пробув у місті, і весь цей час я позіхав і хропив у театрі.

– Я теж був у театрі, – сказав я. – У Ковент-Гардені. Яка чудова й велична вистава, Стірфорсе!

Стірфорс щиро розсміявся.

– Мій любий юний Девіде, – сказав він, знову плескаючи мене по плечу, – ти справжня маргаритка*. Польова маргаритка на світланку не може бути зеленішою за тебе. Я також був у Ковент-Гардені – ніколи не бачив нічого жалюгіднішого. Гей, чоловіче!

З цими словами звернувся він до лакея, який здалеку уважно спостерігав нашу зустріч, а тепер поспішно підбіг до нас.

– Куди ви запхали мого друга, містера Копперфілда? – спитав Стірфорс.

– Прошу пробачення, сер?

– Де він спить? У якому номері? Ви знаєте, про що я хочу довідатися, – сказав Стірфорс.

* В оригіналі – гра співзвучних слів: Davy і daisy – останнє англійською означає «маргаритка».

– Так, сер, – піддесливо відповідав лакей. – Містер Копперфілд мешкає тепер у сорок четвертому, сер.

– А якого це чорта, – відказав Стірфорс, – загнали ви містера Копперфілда у той хлівець над стайнею?

– Бачите, сер, ми не знали, сер, – плазував перед ним лакей, – що містер Копперфілд хоче кращий номер. Ми можемо дати містерові Копперфілду сімдесят другий, сер, якщо він волітиме цього. Поруч з вами.

– Авжеж волітиме цього, – відповів Стірфорс. – І зробіть це зараз.

Лакей негайно пішов переносити мої речі. Стірфорс ще веселився з того, що мене поселили в сорок четвертий, знову розсміявся, знову вдарив мене по плечу і запросив поспіdatи з ним наступного ранку о десятій годині. Я був гордий і щасливий прийняти це запрошення. Та було вже досить пізно, ми взяли свічки і пішли нагору, де сердечно попрощались біля його кімнати. Нова моя кімната була значно краща, ніж перша. Посередині стояло ліжко з безліччю подушок, на якому помістилося б не менше шести чоловік. Тут я і заснув, і цілу ніч снилися мені стародавній Рим, Стірфорс і дружба. Вдосвіта стукіт екіпажів вдерся у мої сни, і я почав марити про храми небесні та про грізних богів.

III. У СТІРФОРСА ВДОМА

Коли покоївка постукала в мої двері о восьмій годині і повідомила, що гаряча вода для гоління стоїть у коридорі, я страшенно шкодував, що мені нема чого голити, і зашарівся в ліжку. Одягаючись, я весь час мучився підозрою, що покоївка сміялася з мене, пропонуючи мені воду для гоління. З винуватим і збентеженим виглядом йшов я повз неї снідати. Я був такий занепокоєний своїм молодшим, ніж мені хотілося, виглядом, що спочатку зовсім не наважувався пройти повз покоївку через ганебні обставини з голінням. Почувши, що вона спускається по сходах, я застиг, пильно милуючись через вікно кінною статуєю короля Карла в оточенні юрби візників, хоч вона й не здавалась величною в тумані й мороці. Від цього споглядання відірвав мене лакей, який доповів, що джентльмен чекає на мене.

Стірфорс чекав на мене не в загальній вітальні, а в окремій кімнаті, оздобленій червоними завісами і турецькими килимами; там весело палахкотів вогонь, смачний гарячий сніданок стояв на сніжно-білій скатертині; привітна мініатюра цієї кімнати, вогню, сніданку та Стірфорса виблискувала в маленькому круглому дзеркалі над буфетом. Спочатку я почувався ніяково, бо Стірфорс тримався так незалежно, так елегантно, так переважав мене в усьому; але його мила дбайливість незабаром змусила мене почуватись як вдома. Я не міг надивуватись, як змінився готель з приїздом Стірфорса, як нудно і самотньо було мені вчора, як зручно й весело сьогодні. Фамільярності лакея ніби ніколи й не було. Він прийшов до нас, так би мовити, посипавши голову попелом.

– Ну, Копперфілде, – сказав Стірфорс, коли ми лишилися вдвох, – я хочу почути, що ти робиш і куди ти їдеш, і все про тебе. Мені здається, ніби ти – моя власність.

Я аж засяяв від радості, що він усе ще цікавиться мною, і розповів йому, як бабуся моя запропонувала мені цю невелику мандрівку, і куди я їду.

— Отже, ти не поспішаєш, — сказав Стірфорс, — то чому б тобі не поїхати зі мною додому до Гайгета і не побути у нас день-два? Тобі сподобається моя мати — вона трохи нудненько пишається мною, але це ти їй зможеш пробачити, — а ти сподобаєшся їй.

— Хотів би я бути певний, що воно буде саме так, як ти кажеш, — відповів я, усміхаючись.

— О! — сказав Стірфорс. — Кожен, хто любить мене, може претендувати на її симпатію.

— Тоді я гадаю, що буду її улюбленцем, — зазначив я.

— Гаразд! — сказав Стірфорс. — Їдьмо, і доведи це. Спочатку ходімо на годинку-другу подивитись левів, — цікаво показати їх такому зеленому хлопцеві, як ти, Копперфілде, — а потім помандруємо в екіпажі до Гайгета.

Я ледве йняв віри, що це не сон, і що я не прокинувся у номері сорок чотирьох, щоб іти до загальної вітальні і терпіти фамільярні жарти лакея. Я написав моїй бабусі і розповів про щасливу зустріч зі своїм улюбленим шкільним товаришем та про те, що прийняв його запрошення, а після цього ми сіли в екіпаж, оглянули Панораму та інші пам'ятки, походили по музею, де я відзначив, як багато найрізноманітніших речей знає Стірфорс і як мало він, здавалося, цінує свої знання.

— Ти здобудеш високий науковий ступінь в університеті, Стірфорсе, — сказав я, — якщо вже не здобув його. Університет матиме досить підстав пишатися тобою.

— Це я здобуду ступінь? — скрикнув Стірфорс. — Тільки не я. Люба моя Маргаритко... ти нічого не матимеш проти, якщо я зватиму тебе Маргариткою?

— Аж ніяк, — відповів я.

— От добрий хлопець! Люба моя Маргаритко, — вів далі Стірфорс, сміючись. — Я не маю ні найменшого наміру відзначатися таким шляхом. Я вже зробив для себе достатньо. Навіть самому собі я надокучив.

— Але слава... — почав був я.

— Ах ти, романтична Маргаритко! — ще щиріше розреготався Стірфорс. — Чи треба мені турбуватися, щоб купка твердолобих недоростків витріщала на мене очі і піднімала вгору руки? Хай вони роблять це комусь іншому. Для нього це буде слава, хай тішитися на здоров'я.

З соромом відчув я, що зробив ще одну велику помилку, і радий був змінити тему розмови. На щастя, зробити це було неважко, бо Стірфорс завжди міг з властивою йому безтурботністю і легковажністю переходити від однієї теми до другої.

Оглянувши місто, ми пообідали. Короткий зимовий день швидко скінчився, і вже було темно, коли наш візник зупинився перед старим цегляним будинком у Гайгеті, під горою. Літня, хоч і не дуже стара леді, з гордовитою поставою і гарним обличчям, зустріла нас біля воріт. Привітавши Стірфорса словами «мій любий Джеймс», вона обійняла його. Він познайомив мене зі своєю матір'ю, а вона з величною чемністю привіталася зі мною.

То був елегантний старомодний будинок, дуже спокійний і впорядкований. З вікон моєї кімнати видно було весь Лондон — місто розкинулося

вдалині, немов велика хмара, що її де-не-де перетинали мерехтливі вогники. Переодягаючись, я встиг оглянути солідні меблі, вишиті картини в рамках (зроблені, гадаю, матір'ю Стірфорса, коли вона була ще дівчиною) та кілька пастельних портретів дам з напудреним волоссям і в корсетах, що зникали та знову з'являлись на стіні від мерехтіння та потріскування щойно запаленого вогню у кімнаті. Мене покликали обідати.

В ідальні побачив я другу леді – невеличкого зросту, чорняву і неприємну на вигляд, хоч у зовнішності її були деякі гарні риси. Ця леді привернула мою увагу: може тому, що я не сподівався побачити її, може тому, що мене посадили навпроти неї, а може тому, що в ній справді було щось варте уваги. У неї було чорняве волосся, пильні чорні очі, худорлява статура і давній шрам над губою – краще назвати його рубцем, бо він був відмінного від її шкіри кольору, а рана була колись, мабуть, глибока і розсікла рот аж до підборіддя; але тепер рубець був ледве помітний на верхній губі і над нею і трохи змінив її форму. Я вирішив, що їй, мабуть, років тридцять, і що вона хоче вийти заміж. У ній помітна була якась ветхість, мов у будинку, що його довго здавали квартирантам. А проте, як я вже казав, у зовнішності її були деякі гарні риси. Здавалося, худорлявість її – наслідок якогось нестримного внутрішнього вогню, що виблискував у її жадібних очах.

Її відрекомендували мені як міс Дартль, а Стірфорс і його мати називали її Розою. Я довідався, що вона жила з ними і здавна була компаньйонкою місіс Стірфорс. Я звернув увагу, що вона ніколи не висловлювалася прямо; вона розмовляла натяками, вигуками і риторичними запитаннями, що, безперечно, допомагало їй уникати прикростей. Приміром, коли місіс Стірфорс зазначила – скоріше жартома, ніж серйозно – що вона побоюється, чи не бешкетує її син в університеті, міс Дартль втрутилася в розмову:

– О, невже? Ви знаєте, яка я нетямуща, і що я запитую тільки з цікавості, але хіба ж воно не завжди так? Я думала, що такий спосіб життя в університетах – річ звичайна... га?

– Там отримують освіту для дуже поважних професій, ви ж це хотіли сказати, Розо? – трохи холодно відповіла місіс Стірфорс.

– О! Так! Це чистісінька правда! – відказала міс Дартль. – Але хіба воно не так?.. Я хочу, щоб мене поправили, якщо я помиляюся... Хіба ж воно не так, справді?

– Що не так? – спитала місіс Стірфорс.

– О! То ви кажете, що це не так! – мовила міс Дартль. – Чудово, я дуже щаслива почути це. Тепер я знаю, що робити. Ось у чому користь запитань! Я тепер ніколи не дозволю людям говорити мені про марнотратство, розпусту та подібні речі у зв'язку з університетським життям.

– І добре зробіть, – сказала місіс Стірфорс. – Учитель мого сина – сумлінний джентльмен. І коли б я не цілковито довіряла своєму синові, то могла б довіряти його вчителю.

– Та невже? – спитала міс Дартль. – Боже мій! Сумлінний, справді він такий? Дійсно сумлінний?

– Так, я певна цього, – сказала місіс Стірфорс.

– Як це мило! – вигукнула міс Дартль. – Яка втіха! Справді сумлінний? Тоді він не... але, звичайно, і не може бути, якщо він справді сумлінний. Гарзд,

від цього часу я буду завжди радіти, думаючи про нього. Ви увітати не можете, як це підносить його в моїх очах, коли я напевне знаю тепер, що він справді сумлінний!

Отаким чином висловлювала міс Дартль свої погляди на кожне питання і незгоду свою з будь-чим; іноді, як я помітив, робила вона це дуже твердо, хоч і всупереч навіть самому Стірфорсові. До закінчення обіду трапився один випадок. Місіс Стірфорс розмовляла зі мною про мій намір поїхати до Суффолка, а я поспішно зазначив, що буду страшенно радий, коли Стірфорс погодиться поїхати туди разом зі мною. Пояснюючи йому, що збираюся побачитися із мою старую нянькою та з сім'єю містера Пеготті, я нагадав про моряка, якого він бачив у школі.

— О! Той чолов'яга, — загадав Стірфорс, — він прийшов зі своїм сином, правда ж?

— Ні, то був його племінник, — відповів я, — а проте він усиновив його. Є в нього ще гарненька племінниця, яку він удочерив. Коротко кажучи, його будинок (або краще сказати, судно, бо він живе в старій барці на березі) повен людей, які користуються його добротою та ласкою. Ти матимеш велику приємність, коли побачиш цю сім'ю.

— Ти думаєш? — спитав Стірфорс. — Гаразд, я теж так думаю. Подивимось, що можна зробити. Варто здійснити невеличку подорож, — не кажучи вже про приємність подорожувати з тобою, Маргаритко, — щоб побачити людей такого сорту і пожити їхнім життям.

Серце моє затремтіло, передчуваючи нову розвагу. Але помітивши тон, яким він говорив про людей такого сорту, міс Дартль, що не відривала від нас своїх блискучих очей, втрутилася знову.

— Та ні, справді? Скажіть мені. Чи вони такі, дійсно? — мовила вона.

— Які — такі? І хто саме? — спитав Стірфорс.

— Люди цього сорту. Чи вони справді звірі, йолопи і взагалі істоти іншого порядку? Мені хочеться знати так багато!

— Ну, є досить велика різниця між ними й нами, — байдуже мовив Стірфорс. — Не слід думати, що вони такі ж чутливі, як і ми. Їхні почуття не так-то вже легко вразити. Смію сказати, що вони напрочуд добродесні, принаймні я від багатьох чув таке твердження, і не став би це заперечувати. Але в них натура не занадто ніжна, і хай радіють, що через їхню грубу шкіру їх не так вже й легко поранити.

— Справді, — сказала міс Дартль, — і не знаю вже, чи могло мене щось втішити більше, ніж ці слова. Це так утішно! Так приємно знати, що, страждаючи, вони не відчують цього! Колись я дуже турбувалася за людей цього сорту, але тепер я зовсім змінила про них думку. Вік живи — вік учись! Признаюся, що в мене були сумніви, але тепер вони зникли. Раніше я не знала, а тепер я знаю, і це ще раз показує, як корисно запитувати — хіба ж не так?

Я був певний, що Стірфорс виголосив свою промову жартома або щоб спровокувати міс Дартль. Я сподівався, що він пояснить це мені, коли дами вийдуть і ми вдвох залишимося біля каміна. Проте він тільки запитав мене, що я думаю про міс Дартль.

— Вона дуже розумна, здається? — спитав я.

– Розумна! Вона все кладе на точило, – відповів Стірфорс, – і загострює все, як загострила вона за ці роки своє обличчя і постать. Вона зовсім сточила себе. Вся вона – загострене лезо.

– Який це дивний шрам у неї на губі! – зазначив я.

Стірфорс насупився і хвилинку помовчав.

– Правду кажучи, – сказав він, – це моїх рук діло.

– Нещасливий випадок?

– Ні! Як був я ще хлопчиськом, вона розгнівала мене, і я кинув у неї молодок. Ще тоді я був багатообіцяючим янголятком!

Мені стало дуже прикро, що я торкнувся такої болючої теми, але було вже пізно.

– Відтоді ходить вона з цим тавром, як бачиш, – сказав Стірфорс, – і носитиме його аж до могили, якщо колись заспокоїться вона в ній; хоч я не можу повірити, щоб вона колись заспокоїлась де-небудь. Вона – донька якогось кузена мого батька. Батьки її померли. Мати моя, будучи тоді вже вдовою, взяла її до себе компаньйонкою. Є в неї пара тисяч фунтів стерлінгів майна, і щороку заощаджує вона проценти, прилучаючи їх до основного капіталу. Ось тобі вся історія міс Розі Дартль.

– І я не маю сумніву, що вона любить тебе, як брата! – сказав я.

– Гм, – відказав Стірфорс, дивлячись на вогонь. – Деяких братів не дуже люблять, а деяка любов... але налий собі, Копперфілде. Ми вип'ємо за маргаритки у полі на твою честь і за конвалії, що не прядуть і не працюють, на мою честь – ганьба мені!

Понура усмішка зникла з його обличчя, він розвеселився і знову став самим собою.

Коли ми пішли пити чай, я мимоволі все поглядав на шрам міс Дартль. Незабаром я помітив, що шрам цей був найвиразнішою рисою її обличчя; коли вона бліднішала, знак цей ставав грізною свинцевою смугою, він вимальовувався, як напис невидимим чорнилом над вогнем. Під час гри у трик-трак вони зі Стірфорсом трохи посварилися; мені здалося, що вона дуже розгнівалася, і тоді цей шрам раптом запалав, як біблійний напис на стіні.

Я не дивувався, що місис Стірфорс обожнює свого сина. Здавалося, вона не може ні говорити, ні думати про щось інше. Вона показала мені медальйон з його портретом у дитинстві і локоном з його дитячих кучерів; показала його портрет тих років, коли я вперше познайомився з ним; останній його портрет вона носила на грудях. Усі його листи до неї тримала вона у скриньці, що стояла поблизу її крісла біля каміна; вона збиралася почитати мені деякі з цих листів, я все передчував цю приємність, коли Стірфорс втрутився і завадив її намірам.

– Мій син говорив мені, що ви познайомились у школі містера Крікля, – сказала місис Стірфорс, коли ми розмовляли з нею, поки її син з міс Дартль грали за другим столом у трик-трак. – Справді, пригадую, він у той час розповідав про одного молодшого учня, яким він тоді цікавився, але ім'я ваше, як ви розумієте, не лишилося в моїй пам'яті.

– Він тоді повадився зі мною дуже шляхетно і великодушно, запевняю вас, мем, – сказав я, – мені дуже потрібний був такий друг! Без нього я б, мабуть, зовсім загинув.

– Він завжди поводить ся шляхетно і великодушно, – з гордістю відповіла місіс Стірфорс.

Бог свідок, я щиро готовий був підписатися під цими словами. Вона це знала, і тому суворість її поведження трохи пом'якшилась, окрім випадків, коли вона говорила про свого сина – тоді її тон завжди був сповнений величчю.

– Взагалі кажучи, то була не дуже слухна школа для мого сина, – сказала вона. – Зовсім неслухна. Але в той час треба було взяти до уваги певні обставини, і дуже важливі обставини. Високий дух мого сина вимагав, щоб він учився в такої людини, яка відчувала б його перевагу і була згодна коритися; там ми знайшли таку людину.

Я це знав, бо знав ту людину. Однак я не зневажав його більше за це. Навпаки, те, що він не чинив опору такому хлопцю, як Стірфорс, могло б бути його спокутою, якби взагалі так могло статися, щоб він отримав милість.

– Великі здібності мого сина заохочувалися там почуттям добровільного суперництва і свідомою гордістю, – вела далі любляча мати. – Він міг би подолати будь-які перепони; але в цьому ліцеї він відчував себе володарем і з гордістю вирішив бути гідним свого становища. Це в його натурі.

Я вторив їй всім серцем і всією душею, що це в його натурі.

– Отже, за своїм власним бажанням, без жодного примусу, син мій обрав цей шлях, на якому він міг завжди, коли йому заманеться, перевершити всякого суперника, – продовжувала вона. – Син казав мені, містере Копперфілд, що ви дуже прив'язалися до нього, і що вчора при зустрічі ви заплакали від радості. Мене, звичайно, зовсім не дивує, що мій син викликає такі почуття; але я не можу ставитися байдуже до людей, які так відчують його добрі якості, а тому дуже рада вас бачити тут і можу запевнити, що він плекає надзвичайно дружні почуття до вас, і що ви можете розраховувати на його заступництво.

Міс Дартль грала в трик-трак так само завзято, як вона робила все інше. Коли б я побачив її вперше за дошкою для гри, то міг би уявити, що постать її стала худорлява, а очі великими саме з цієї причини. Але, якщо не помиляюся, вона не пропустила жодного слова з нашої розмови, не залишила непоміченим жодного з моїх поглядів. Пишаючись довірою місіс Стірфорс, я відчув себе дорослішим, ніж за весь час від мого від'їзду з Кентербері.

Коли ми повечеряли і нам подали бокали та графини з вином, Стірфорс пообіцяв, сидючи біля каміна, що він серйозно подумає про поїздку разом зі мною.

– Нема чого поспішати, – сказав він, – побудь у нас тиждень.

Місіс Стірфорс гостинно підтримала це запрошення. Під час розмови він кілька разів назвав мене Маргариткою; це спричинилось до нової серії запитань міс Дартль.

– Але справді, містере Копперфілд, – запитала вона, – це у вас таке прізвисько? І чому він називає вас так? Чи це тому... гм... що він вважає вас юним і невинним? Я ж така нерозумна в цих речах.

Почервонівши, я відповів, що, мабуть, так воно і є.

– О, – сказала міс Дартль, – я щаслива почути це. Я запитую з цікавості, і я щаслива довідатися про це. Він вважає вас юним і невинним, а ви його друг! Ах, це просто чудово!

Незабаром після цього вона пішла спати, а за нею і місіс Стірфорс. Ми з Стірфорсом, побалакавши з півгодини біля каміна про Тредльса та інших хлопців зі старого Салем-Гаузу, пішли разом нагору. Кімната Стірфорса була поруч з моєю, і я зайшов подивитися на неї. Вона була зразком комфорту: там стояли крісла, стільці, диванчики з подушками, вишитими руками його матері; здавалося, що тут не бракувало нічого. Гарне обличчя його матері дивилося на свого милого сина з портрета на стіні, і здавалося навіть, що подоба її пильнувала його, коли він спав.

У своїй кімнаті знайшов я вже розпалений вогонь у каміні. Фіранки перед вікном та навколо ліжка надавали кімнаті затишку. Я сів у зручне крісло, міркуючи про своє щастя; деякий час сидів я так, поринувши у думки, але раптом побачив, що з карнизу над каміном пильно стежить за мною портрет міс Дартль.

Щось тривожне було в цьому портреті. Художник не намалював шрам, але моя уява доповнила портрет – шрам з'являвся і зникав, іноді обмежуючись лише верхньою губою, як бачив я його за обідом, а іноді показуючи повний розмір рани від молотка, як тоді, коли міс Дартль гнівалася.

Чи не могли вони повісити цей портрет у якомусь іншому місці? Щоб позбутись її тривожного погляду, я швидко роздягнувся, загасив світло й ліг. Але й засинаючи, не міг я забути, що вона все ще дивиться на мене. «Чи воно справді так? Та невже? Мені хочеться знати!» звучало в моїх вухах. Уві сні я збентежено запитував у різних людей, чи воно справді так, чи ні – не знаючи навіть, про що я говорю.

IV. МАЛЕНЬКА ЕМ'ЛІ

Був у домі Стірфорсів слуга – чоловік, що, як я довідався, служив Стірфорсові в університеті; слуга цей був зразком репутабельності. Я певний, що ніколи не займав подібну посаду чоловік репутабельнішого вигляду. Мовчазний, спокійний, чемний, запобігливий, він завжди тихо ходив, завжди був на місці, коли була в ньому потреба, і ніколи не з'являвся без потреби. Але найзначнішою його прикметою була репутабельність. У його обличчі не було поступливості, на жорсткій шиї він тримав міцну голову, волосся його було коротко пострижене і акуратно зачесане на скронях, говорив він м'яко, так виразно вимовляючи літеру «С», що здавалося, ніби він вживає її частіше, ніж усі інші люди; але всі його особливості були репутабельними. Навіть якби його ніс був догори дригом, то і його б він носив репутабельно. Він оточив себе атмосферою репутабельності і безпечно в ній пересувався. Неможливо було підозрювати його в чомусь – такий неймовірно репутабельний він був. Нікому й на думку не спало б вбрати його в ліврею – такий репутабельний він був. Змусити його робити якусь звичайну лакейську роботу означало б глибоко образити почуття найрепутабельнішої людини. Мабуть, служниці в будинку несвідомо відчували гідність цього лакея, тому завжди самі виконували його роботу, поки він читав газету біля вогню на кухні.

Ніколи не бачив я самовпевненішої людини, але і ця його властивість наче додавала йому ще більшої репутабельності. Навіть те, що ніхто не

знав його імені, було немов складовою частиною його респектабельності. Нічого не можна було закинути його прізвищу, Літтімер, яким його всі звали. Пітера можна було й повісити, Тома – відіслати, але Літтімер звучало занадто респектабельно.

Мабуть, через його респектабельність я почувався особливо юним у присутності цього чоловіка. Я не міг добрати, скільки йому років. І це теж було йому на користь, бо при такому його респектабельному спокої йому можна було дати п'ятдесят і тридцять років однаково.

Вранці Літтімер зайшов до моєї кімнати, щоб занести цю нещасну воду для гоління та почистити мій костюм. Відгорнувши завісу і виглянувши з ліжка, я побачив, що він, зігрітий рівною температурою респектабельності, не порушеною навіть січнеvim східним вітром, ставить мої черевики в першу танцювальну позицію та здуває порошинки з мого сюртука, кладучи його бережно, мов дитину.

Я побажав йому доброго ранку і спитав, котра година. Він витяг зі своєї кишені найреспектабельнішого в світі годинника і, притримуючи пальцем кришку, глянув на циферблат, ніби радячись з оракулом; закривши годинника, він сказав, що, з мого дозволу, зараз пів на дев'яту.

– Містер Стірфорс буде радий дізнатись, як ви відпочили, сер.

– Дякую, – відповідав я, – відпочив я дуже добре. А містер Стірфорс почувається цілком добре?

– Дякую, сер, містер Стірфорс почувається непогано.

Ще одна його властивість – він ніколи не вживав вищих ступенів порівняння. Завжди спокійний, холодний і помірний.

– Чи можу я мати честь зробити ще щось для вас, сер? Дзвоник задзвонить о дев'ятій, сім'я снідає о пів на десяту.

– Мені нічого не треба, дякую вам.

– Дякую ВАМ, сер, з вашого дозволу, – сказавши це і трохи схиливши свою голову, ніби перепрошуючи, що виправляє мене, він вийшов і причинив двері так обережно, немов я щойно заснув солодким сном, від якого залежить моє життя.

Щоранку між нами відбувалася така сама розмова, ніколи ні слова більше і ні слова менше. І хоч я відчував себе дорослим у товаристві Стірфорса, розмовляючи з місіс Стірфорс або з міс Дартль, але в присутності цього найреспектабельнішого чоловіка я ставав, як то кажуть поети, «хлопцем знову».

Літтімер привів для нас коней; і Стірфорс, який знав і вмів усе на світі, навчав мене їздити верхи. Літтімер добув нам рапіри, і Стірфорс навчав мене фехтувати; він роздобув рукавички, і я почав, під керівництвом того самого вчителя, вдосконалювати свої знання в боксі. Я не дуже хвилювався, що Стірфорс побачить, який я новак у цих науках, але я не наважувався показати свою незграбність перед респектабельним Літтімером. У мене не було жодних підстав вважати, що Літтімер сам знається на цих мистецтвах; він ніколи не виявляв цього нічим, хіба що тільки тремтінням однієї зі своїх респектабельних повік; але коли він був присутній при наших вправах, я почувався найзеленішим і найнедосвідченішим зі смертних.

Я дуже докладно розповідаю про цього чоловіка, бо він справив тоді на мене неабияке враження і відіграв згодом значну роль у певних подіях.

Тиждень минув у чудових розвагах. Не складно припустити, що минув він дуже швидко для мене, захопленого подіями і товариством. Проте я мав так багато нагод ще краще пізнати Стірфорса і ще більше полюбити його, що час, який я провів із ним, здавався мені набагато довшим. Він поводився зі мною, як з іграшкою, але це було мені тільки приємно. Це нагадувало мені наше давнє знайомство; це здавалося природним продовженням наших дитячих років; це показувало мені, що він не змінився; це позбавляло мене ніякового почуття, що він значно вищий і кращий за мене; і крім того, так дружньо, невимушено і ніжно він не поводився ні з ким іншим. І в школі ставився він до мене інакше, ніж до всіх інших; я з радістю думав, що протягом цілого життя ставився він до мене інакше, ніж до решти своїх друзів. Я гадав, що я ближчий до його серця, ніж будь-який інший друг, і думки ці зігрівали моє серце. Він таки вирішив поїхати зі мною, і нарешті настав день нашого від'їзду. Спочатку він вагався, чи не взяти з собою Літтімера, але нарешті вирішив залишити його вдома. Респектабельна істота, завжди задоволена своєю долею, поклала наші валізи в маленький екіпаж, який мав відвезти нас до Лондона. Літтімер упакував наші валізи так, ніби ми вирушали у багаторічну подорож; з цілковитим спокоєм і гідністю прийняв він винагороду, що я йому несміливо запропонував.

Ми попрощалися з місіс Стірфорс і міс Дартль, я повторював слова подяки, любляча мати ніжно обійняла свого сина. Останнє, що я побачив, був непорушний погляд Літтімера; і здалось мені, погляд цей промовляв, що я справді ще занадто юний.

Не можу й змалювати, що відчував я, з успіхом повертаючись до старих знайомих місць. Я так пишався Ярмутом, що мені навіть сподобалось, як Стірфорс назвав його гарною та чудовою далекою дірою, коли ми їхали через темні вулиці цього міста. Прибувши, відразу полягали спати (я тільки встиг помітити пару брудних черевиків з гетрами під моїм старим другом, Дельфіном, коли йшов повз двері), а вранці прокинулися досить пізно. Стірфорс в піднесеному настрої збігав на берег ще тоді, коли я спав. Він розповів, що встиг познайомитися мало не з половиною всіх тутешніх моряків. Ба більше, він здалеку побачив споруду, схожу на домівку містера Пеготті, та з її димаря виходив дим; і Стірфорсові, як він сказав, дуже кортіло зайти туди і запрягтися, що він – це я сам, такий великий, що й не впізнати.

– Коли ти збираєшся познайомити мене з ними, Маргаритко? – спитав він. – Я до твоїх послуг. Роби, як хочеш.

– Я думаю, що сьогодні ввечері буде найкраще, Стірфорсе. Зайдемо туди, коли всі вони сидітимуть біля каміна. Хотів би я, щоб ти побачив, як там тихо і цікаво.

– Хай буде так, – відказав Стірфорс. – Сьогодні ввечері.

– І знаєш, я їх не повідомив, що ми тут, – спало мені на думку, – зробимо їм сюрприз.

– О, звичайно. Яка ж то буде забавка, – погодився Стірфорс, – якщо ми не зробимо цього несподівано? Треба побачити тубільців у природному стані.

– Хоч вони люди саме того сорту, про який ти говорив, – зазначив я.

– Ага! Ось воно що. Ти пригадуєш мої сутички з Розою? – вигукнув він, блиснувши очима. – Проклята дівчина, я майже боюсь її! Вона для

мене – наче домовик. Та облишмо її! Що ти збираєшся тепер робити? Ти, мабуть, збираєшся піти подивитися на свою няньку?

– Авжеж, – відповів я, – насамперед я мушу побачити Пеготті.

– Добре! – сказав Стірфорс, дивлячись на свій годинник. – Скажімо, я дам вам дві години часу, щоб поплакати. Чи цього досить?

Сміючись, я відповів, що, мабуть, за цей час ми впораємось, але що він також мусить прийти туди; і тоді він побачить, що слава його йде попереду нього, і що його приймуть не гірше, ніж мене самого.

– Я піду, куди ти забажаєш, – сказав Стірфорс, – і зроблю все, що ти забажаєш. Скажи мені, куди треба йти, і через дві години я прибуду туди в якому тобі завгодно стані – сентиментальному чи комічному.

Я дав йому точні вказівки, як знайти резиденцію містера Баркіса, візника, і залишив його самого. Повітря було різке і бадьористе, земля – суха, море – хвилясте і прозоре; сонце розливалось потоками світла, хоч і не дуже гріло, і все було свіже й жваве. Я й сам почувався таким свіжим і жвавим, такий був радий знову опинитись у цьому місці, що ладен був зупиняти перехожих на вулицях і тиснути їм руки.

Вулиці були маленькі, звичайно. Гадаю, що завжди такими здаються нам вулиці, які ми раніше бачили тільки в дитинстві. Але я не забув нічого і побачив, що нічого не змінилось. Єдину зміну зауважив я на вивісці крамниці Омера: «Омер і Джорем» написано було тепер там, де раніше було тільки «Омер». Але слова «драпувальник, кравець, галантерейник, похоронна контора та ін.» лишилися незмінними.

Прочитавши цю вивіску, я мимоволі перейшов вулицю і зазирнув у крамницю. У глибині приміщення гарненька жінка гоїдала на руках немовля, а другий хлопчик тримався за її фартушок. Неважно було впізнати в них Мінні та її дітей. Скляні двері до вітальні були зачинені, але здалеку, в майстерні по той бік двору, чув я звуки тієї музики, яка начебто ніколи не припинялася.

– Містер Омер вдома? – спитав я, входячи. – Мені хотілося б поговорити з ним хвилинку, якщо він вдома.

– О, так, сер, він вдома, – відказала Мінні. – У таку погоду з його астмою не можна виходити на вулицю. Джо, поклич дідуся!

Хлопчик, що тримався за її фартушок, закричав так гучно, що сам засоромився свого голосу і сховав голову в згортках матеріної спідниці – це дуже звеселило Мінні. Я почув, що до нас наближаються пихкання і зітханьня, і незабаром переді мною з'явився містер Омер, дихаючи ще важче, ніж колись, але не дуже постарілий.

– До ваших послуг, сер, – сказав містер Омер. – Що можемо я зробити для вас, сер?

– Ви можете потиснути мені руку, містере Омер, якщо ваша ласка! – відповів я, простягаючи руку. – Ви колись дуже добре поставилися до мене, і боюся, що тоді я був не надто вдячний.

– Та невже? – відказав старий. – Радий почути це, але щось не пригадую. Чи ви певні, що то саме я добре поставився до вас?

– Цілком певний!

— Очевидно, пригадувати мені тепер так само важко, як і дихати, — сказав містер Омер, поглядаючи на мене і похитуючи головою, — бо я все ж таки не пам'ятаю вас.

— Хіба ви не пам'ятаєте, як підійшли до карети зустріти мене, як я тут поснідав, як ми поїхали до Блендерстона разом: ви і я, і місіс Джорем, і містер Джорем теж, хоч він тоді не був її чоловіком.

— О боже мій! — вигукнув містер Омер і зайшовся кашлем від несподіванки. — Що ви кажете? Мінні, люба, ти пригадуєш це? Ще б пак, замовлення було на леді, здається?

— На мою матір, — підтвердив я.

— Саме так, — сказав містер Омер, торкаючись мого жилета вказівним пальцем, — і була там ще маленька дитинка. Були замовлення. Маленьке замовлення поклали разом з великим замовленням. Це було, звичайно, в Блендерстоні. Боже мій, і як вам живеться тепер?

Я відповів, що живеться мені дуже добре, і висловив сподіванку, що йому теж живеться непогано.

— О! Нема на що нарікати, знаєте, — сказав містер Омер, — щось мені дедалі важче стає дихати, та коли людина старіє, то їй вже нечасто стає легше дихати. Я приймаю речі, якими вони є, і намагаюсь узяти від життя якнайбільше. Так буде краще, правда ж?

Містер Омер знову закашлявся, бо сам розсміявся зі своїх слів. Мінні, яка стояла біля нього і забавляла своє немовля, допомогла батькові віддихатися.

— Боже мій! — сказав містер Омер. — Так, напевне. Два замовлення! І чи повірите ви, що під час цієї самої поїздки ми призначили день весілля моєї Мінні з Джоремом? «Призначте день, сер», — сказав Джорем. «Зробіть це, тату», — сказала Мінні. А тепер він став моїм компаньйоном. І подивіться! Його молодший син.

Мінні розсміялася, поправляючи волосся, коли батько її поклав свої гладкі пальці в ручку дитинки.

— Два замовлення, авжеж, — повторив містер Омер, замріяно похитуючи головою. — Саме так. А зараз Джорем працює над сірим гробом із срібними цвяхами, мірка із нього, — старий трунар показав на онука, — дюймів на два більша за цього. Може, хочете поїсти чогось?

Я подякував, але відмовився.

— Стривайте, — сказав містер Омер. — Дружина візника Баркіса, сестра моряка Пеготті — вона мала якийсь зв'язок з вашою сім'єю? Вона там служила, здається?

Моя ствердна відповідь дуже задовольнила його.

— Мабуть, у мене тепер і дихання полегшає, бо пам'ять явно кращає, — зазначив Містер Омер. — Гаразд, сер, тут у нас працює одна її юна родичка, в неї такий витончений смак на вбрання... Запевняю вас, що навряд чи будь-яка герцогиня в Англії може зрівнятися з нею.

— Чи то не маленька Ем'лі? — мимоволі спитав я.

— Її звать Ем'лі, — відказав містер Омер, — і вона справді маленька. Але, вірте мені, таке в неї обличчя, що половина жінок у цьому місті показилася.

— Дурниці, батьку! — окрикнула Мінні.

— Люба моя, — сказав містер Омер, — я не кажу, що саме ти сказала! — він підморгнув мені. — Я кажу тільки, що половина жінок у Ярмуті та й на п'ять миль довкола показилася від заздрощів до цієї дівчини.

— Краще було б їй знати своє місце в світі, батьку, — сказала Мінні, — і не давати підстав до балачок, тоді б вони не казилися.

— Та не могли б вони не казитися, люба моя, — відказав містер Омер. — Не могли б не сказитися! Отак ти знаєш життя? А що ж іще робити жінкам, особливо коли вони бачать красу іншої жінки?

Мені справді здалося, ніби містерові Омеру прийшов кінець після цих слів. Він так закашлявся, так безпорадно намагався знову вхопити повітря в легені, що мало не впав головою на прилавок, і його ноги, затягнені в короткі чорні штани з цвілими бантами, судорожно затремтіли. Нарешті приступ кашлю минувся, і містер Омер збадьорився, хоч усе ще дихав важко і так утомився, що мусив сісти на стілець біля прилавка.

— Бачите, — сказав він, витираючи спітніле обличчя і ледве дихаючи, — вона ні з ким не приятелює, не кажучи вже про хлопців. От і пішли чутки, ніби Ем'лі хоче стати знатною леді. Ну, на мою думку, чутки ці з'явилися головним чином через те, що вона колись казала в школі, які подарунки зробила б своєму дядькові, якби була леді.

— Запевняю вас, містере Омер, що вона й мені говорила про це, — ревно підхопив я, — коли ми обоє були ще дітьми.

Містер Омер кивнув головою і потер підборіддя.

— Саме так. А до того ж вона з маленькими коштами вміє вбиратися, бачте, краще, ніж інші змогли б з купою грошей, а це вже спричиняється до багатьох неприємностей. Більше того, вона раніше була, так би мовити, примхливою. Сказати більше — я теж так думаю, — мовив містер Омер, — вона не знала як слід, чого їй хочеться; трохи пустувала і насамперед не могла нікому підкоритись. Більше нічого не говорили проти неї, Мінні?

— Ні, батьку, — сказала місіс Джорем. — Оце — найгірші балачки, здається.

— Отже, — вів далі містер Омер, — коли вона поступила в компаньйонки до якоїсь сварливої старої леді, то вони не порозумілись, і вона собі пішла. Нарешті, вона поступила до нас ученицею на три роки. Майже два роки вже минуло, і нічого поганого не можу сказати про цю дівчину. Варта шести інших. Кажі, Мінні, чи не варта вона шести інших?

— Так, батьку, — відповіла Мінні, — я ж ніколи не недооцінювала її!

— Дуже добре, — сказав містер Омер, — це правильно. Отже, молодий джентльмене, — додав він, знову потираючи підборіддя, — щоб ви не подумали, ніби базікати мені легше, ніж дихати, то, мабуть, це й усе.

Говорячи про Ем'лі, вони стишували голоси, і тому я не мав сумніву, що вона десь поблизу. У відповідь на моє запитання містер Омер кивнув головою і вказав на двері до вітальні. Я поспішно спитав, чи можу зазирнути туди; мені це охоче дозволили, і, глянувши крізь скло в дверях, я побачив її за роботою. Я побачив її, премилу маленьку істоту з блакитними очима, які зворушили колись моє дитяче серце; вона з усмішкою дивилася на Мінніного хлопчика, що грався коло неї. Її ясне обличчя було таким свавільним, ніби в підтримку того, що про неї говорили; проте я бачив у ньому давно знайому, але приховану норовливу ніжність; її

чудовий вигляд не висловлював нічого, крім доброзичливості й щастя та, я певен, обіцяв їй приємне і щасливе життя.

Пісня по той бік двору, яка, здавалося, ніколи не припинялася, – ба! справді, ця пісня не припиняється... – відбивала м'яко весь час.

– Може, зайдете туди, – запропонував мені містер Омер, – поговорити з нею? Заходьте і погомоніть з нею, сер! Почувайтесь як вдома!

Тоді я чомусь засоромився – я боявся збентежити її, та, мабуть, не менше побоювався бути збентеженим. Я тільки спитав, о котрій годині звільняється вона ввечері, щоб у слушний час зробити наш візит. Попрощавшись з містером Омером, з його гарною донькою та її гарненькими дітьми, попростував я до своєї любої старої Пеготті.

І ось я побачив її біля пічки в кухні з кахельною підлогою. Щойно постукав я у двері, як вона відчинила їх і спитала, кого мені треба. Усміхаючись, глянув я на неї, але вона не всміхнулась мені у відповідь. Ми весь час листувались, та після нашої останньої зустрічі минуло сім років.

– Чи вдома містер Баркіс, мем? – спитав я, намагаючись говорити якнайгрубішим басом.

– Він вдома, сер, – відказала Пеготті, – але він лежить, його зовсім розбив ревматизм.

– Він тепер не їздить до Блендерстона? – спитав я.

– Їздить, коли йому стає краще, – відповіла вона.

– А чи не їздите ви туди іноді, місіс Баркіс?

Вона глянула не мене уважніше, і я помітив, як здригнулись її руки.

– Річ у тім, що я хотів спитати дещо про один тамтешній будинок, який зветься... от не пригадую... «Граки», – вів я далі.

Вона відступила на крок і злякано простягла вперед руки, ніби відштовхуючи мене.

– Пеготті! – не витримав я.

– Мій любий хлопчику! – скрикнула вона, і ми обоє залилися сльозами і впали одне одному в обійми.

Духу в мене не вистачає розповісти, як шаліла вона від радості, як сміялась і плакала, як пишалася, раділа, як шкодувала, що так довго не тримала в обіймах мене – її гордість і радість. З нею я не боявся мати занадто юний вигляд. Можу сказати, що ніколи в своєму житті я не сміявся і не плакав більше, ніж того ранку.

– Баркіс буде такий радий, – сказала Пеготті, витираючи очі фартушом, – це поліпшить його здоров'я значно більше, ніж усі мазі на світі. Чи можна мені піти сказати йому, що ви тут? Чи не хочете піти нагору побачитися з ним, любий мій?

Безперечно, я хотів. Але нелегко було Пеготті вийти з кімнати – щоразу, підходячи до дверей і обертаючись до мене, вона знову спинялася, щоб іще посміятись і поплакати на моєму плечі. Нарешті, аби полегшити цю справу, я пішов нагору разом із нею; почекавши за дверима хвилинку, поки вона кількома словами підготує містера Баркіса, я увійшов до кімнати хворого.

Захоплено зустрів він мене. Через ревматизм йому не можна було тиснути руку. Але він попросив мене потрусити китицю його нічного ковпака, що я й зробив з великою щирістю. Я сів біля його ліжка, а він заявив, що

з насолодою уявляє собі, ніби знову везе мене блендерстонським шляхом. Лежачи горілиць, закутаний аж до підборіддя, він справляв чудне враження.

– Так яке це ім'я написав я на возі, сер? – спитав містер Баркіс з тихою усмішкою ревматика.

– Ах! Містере Баркіс, у нас були серйозні розмови про цю справу.

– Я довгенько-таки сватався, сер? – перепитав містер Баркіс.

– Довгенько, – підтвердив я.

– І я не шкодую про це, – сказав містер Баркіс. – Чи пригадуєте, що ви казали мені колись про те, як вона пече пироги з яблуками і всякі тістечка?

– Авжеж, дуже добре пригадую, – відказав я.

– І це було так само точно, – мовив містер Баркіс, – як годинник. Це було так само певно, – вів далі містер Баркіс, похитуючи своїм нічним ковпаком, бо то був його єдиний спосіб жестикулювати, – так само певно, як податки. А нічого нема певнішого, ніж вони.

Містер Баркіс глянув на мене, ніби чекаючи підтвердження цих своїх ліжкових міркувань, і я задовольнив його мовчазне прохання.

– Нічого немає певнішого, ніж вони, – повторив містер Баркіс. – Такий бідний чоловік, як я, приходиться до такого висновку, коли хвороба прикує його до ліжка. Я чоловік дуже бідний, сер!

– З жалем чую це, містере Баркіс.

– Справді, я дуже бідний чоловік, – знову сказав містер Баркіс.

По цій мові він поволі витяг праву руку з-під ковдри і безцілним непевним хватом взяв палицю, що була легко прив'язана до ліжка. Деякий час він тикав навкруги цим інструментом, і на обличчі його з'являвся ряд прикрих виразів. Нарешті містер Баркіс наткнувся палицею на скриню, один куток якої видно було мені весь час. Тоді задоволення розлилось по його обличчю.

– Старе лахміття, – пояснив містер Баркіс.

– О! – сказав я.

– Хотів би я, щоб то були гроші, сер, – сказав містер Баркіс.

– Я теж хотів би цього, – мовив я.

– Але то не гроші! – сказав містер Баркіс, якнайширше розкриваючи обидва свої ока.

Я запевнив його, що не маю в цьому сумніву, і містер Баркіс, ніжніше глянувши на свою дружину, заявив:

– Вона найкорисніша і найкраща з жінок – К. П. Баркіс. Вона заслуговує всякої хвали, яку можна віддати К. П. Баркіс, і навіть більше. Люба моя, чи не влаштуєш ти сьогодні вечерю заради компанії? Чи не приготуєш ти чогось смачного поїсти і попийти?

Я хотів уже протестувати проти цієї непотрібної вистави на мою честь, але Пеготті, стоячи по той бік ліжка, робила мені виразні знаки, щоб я погодився. Тому я нічого не сказав.

– Лишилось у мене тут десь небагацько грошей, люба моя, – сказав містер Баркіс. – Але я дещо втомився. Коли ви з містером Девідом залишите мене, то, трохи подрімавши, я, мабуть, пригадаю, де вони лежать.

Задовольняючи це прохання, ми вийшли з кімнати. Коли ми опинилися за дверима, Пеготті повідомила мене, що містер Баркіс став тепер «трохи бережливішим», ніж раніше; він завжди вдавався до тих самих хитрощів, щоб

втягти монету зі свого запасу; нечуваних мук доводилося йому зазнавати, коли він злазив самотужки з ліжка і витягав гроші з тієї нещасної скрині. І справді, незабаром ми почули його приглушені зойки: містер Баркіс почав свою важку експедицію до скрині. Та хоч в очах Пеготті мерехтіло співчуття до нього, вона сказала, що така великодушна спонука впливає на нього добре, і краще не заважати йому. Отак він стогнав, доки нарешті не ліг знову в ліжку і не припинив свої добровільні муки. Тоді він покликав нас, удаючи, ніби щойно прокинувся після життєдайного сну. З-під подушки витяг він гінею. Здавалося, що його цілком нагороджує за всі муки думка про те, як хитро обдурих він нас і як зберіг таємницю своєї скрині.

Я підготував Пеготті до приходу Стірфорса, і незабаром він з'явився. Вона вважала, що, будвши моїм другом, Стірфорс тим самим ошчасливив і її, і в будь-якому разі зустріла б його якнайпривітніше і найгостинніше. Але його легке поводження, його невимушені манери, гарний вигляд, його природне вміння всіх чарувати і припадати всім до серця – все це спричинилось до того, що через п'ять хвилин він став її улюбленцем. Досить було б і його ставлення до мене, щоб зворушити її серце. Щиро вірю, що не встиг він піти цього вечора з її дому, як вона вже обожнювала його.

Не тільки охоче, але навіть із захопленням погодився він пообідати разом з нами. Він ввійшов до кімнати містера Баркіса, немов сонячний день. В усьому, що він робив, не було ні галасу, ні зусиль, нічого вимушеного; всі його рухи пройняті були незрівнянною легкістю, немовби саме це й треба було робити і краще зробити не можна було. Навіть тепер, пригадуючи все це, я схиляюся перед красою, природністю і приємністю його поведінки.

Веселощами наповнив він маленьку вітальню, де на письмовому столі все ще лежала книжка про мучеників, до якої ніхто не торкався після мене; знову перегортав я аркуші з моторошними малюнками, пригадуючи, який жах викликали вони в мене колись. Пеготті почала говорити про давню мою кімнату, про те, що ліжко моє чекає на мене, і попросила мене лишитися в них. Не встиг я й глянути на Стірфорса, як він уже схвалив усю цю справу.

– Безперечно, – сказав він. – Ти тут ночуватимеш, поки ми будемо в Ярмуті, а я ночуватиму в готелі.

– Але затягти тебе в таку далечинь, – відказав я, – і залишити на самоті – це, здається мені, буде не по-товариському, Стірфорсе.

– В ім'я неба, куди ти, безперечно, потрапиш, – гукнув Стірфорс, – що значить твоє «здається» порівняно з цим?

Одним словом, Стірфорс миттю розв'язав це питання.

До восьмої години вечора він встиг проявити всі свої чудові якості, потім ми попрямували до барки містера Пеготті. Правду кажучи, чим далі, тим кращим здавався Стірфорс. Тоді я думав, і тепер певний цього, що усвідомлення свого вміння подобатися людям запалювало його новими чарами, і тим легше досягав він своєї мети. Коли б мені хтось сказав тоді, що все це – тільки блискуча гра заради забавки, для своєї розваги, гра з бездумної любові до влади, з марнославної звички здобувати її, а через хвилину викидати здобуте геть, – кажу вам, що коли б хтось сказав мені щось подібне того вечора, то не знаю вже, в чому знайшло б вихід моє обурення. Мабуть, що на таку брехню я відповів би тільки посиленням (якби можна було ще посилити)

романтичної вірності й дружби, що проймали мене, коли я ступав поруч із ним у темряві по холодному піску, йдучи до старого судна. Вітер вів і стогнав іще жалісніше, ніж стогнав і ревів він тієї ночі, коли я вперше ночував під дахом містера Пеготті.

— Дике це місце, Стірфорсе, правда?

— У темряві воно досить погане, — відповів він, — а море реве, неначе хоче зїсти нас. Чи не в тому самому судні блимає вогник?

— Саме в ньому! — сказав я.

— Тоді я справді його бачив цього ранку, — промовив він. — Мабуть, інстинктивно натрапив на нього.

Увійшовши в смугу світла, ми вже більше не розмовляли і нечутно підійшли до дверей. Я зняв засув і, прошепотівши Стірфорсові, щоб він ішов за мною, ступив до хати. Ззовні ми чули бурмотіння голосів, а увійшовши — почули оплески. Остання плескала, на превелике моє здивування, завжди засмучена місіс Геммідж, але не тільки вона серед присутніх була збуджена. Містер Пеготті, сяючи всім обличчям від незвичайної радості, сміючись на весь рот, широко розкрив свої грубі руки, щоб стиснути в обіймах маленьку Ем'лі. Гем, на обличчі якого водночас малювалися захоплення, радісне хвилювання і властива йому незграбна соромливість, тримав маленьку Ем'лі за руку, немов збираючись познайомити її з містером Пеготті. А сама маленька Ем'лі, зашарівшись і соромлячись, але тішачись радістю містера Пеготті (це видно було з її веселих очей), хотіла була стрибнути від Гема в обійми містера Пеготті, але наш прихід завадив цьому, бо вона перша побачила нас. У таких позах застали ми їх усіх, щойно ввійшли з темної холодної ночі в теплу світлу кімнату, а місіс Геммідж стояла позаду, шалено плескаючи в долоні.

Але вся картина так змінилась, коли ми ввійшли, що сумніви навіть брали, чи була вона справді раніше така. Я опинився посеред здивованої сім'ї лицем до лица з містером Пеготті, простягаючи йому руку, а Гем загукав:

— Мастер Деві! То мастер Деві!

За мить ми вже стискали руки один одному, розпитували один одного, казали один одному, які ми щасливі, що зустрілись; і все це ми говорили всі разом. Містер Пеготті так зрадів, побачивши нас, що навіть не знав, що казати й робити. Знову й знову він стискав руки мені, потім Стірфорсові, потім знову мені. А потім він скуйовдив свій волохатий чуб і зареготав так весело і переможно, що просто любо було дивитися на нього.

— Ого, два джентльмени — дорослі вже джентльмени — прийшли під наш дах цього вечора, найкращого вечора в моєму житті! — заявив містер Пеготті. — Ніколи не траплялося такого раніше, слово честі! Ем'лі, серденько, іди сюди! Іди сюди, моє бісенятко! Ось друг мастера Девіда, люба моя! Ось джентльмен, про якого ти вже чула, Ем'лі. Він прийшов побачитися з тобою, разом із мастером Девідом, у найщасливіший вечір, який був чи буде в житті твого дядька, грім мене побий і тричі ура!

Одним подихом виголосивши цю промову, містер Пеготті схопив своїми величезними долонями обличчя племінниці, поцілував її не менше десятка разів, з гордістю і любов'ю поклав її голівку на свої широкі груди і з жіночною ніжністю погладив. Потім він відпустив її: вона втекла до кімнати, де колись я спав, а він оглянув нас, розпалений і захеканий від надзвичайної радості.

– Якщо ви, два джентльмени... дорослі вже тепер джентльмени, і такі джентльмени... – почав містер Пеготті.

– А й справді, справді! – загукав Гем. – Добре сказано! Справді! Мастере Деві, їй-бо, дорослі вже джентльмени – справді!

– Якщо ви, два джентльмени, дорослі вже джентльмени, – вів далі містер Пеготті, – не пробачите мені деяке схвилювання, коли зрозумієте, в чому річ, то я все ж таки проситиму пробачення. Ем'лі, люба моя!.. Вона знає, про що я збираюсь розповідати, – тут він знову не міг стримати веселощів, – і тому забралася геть звідси. Чи не будете ви такі ласкаві піти за нею, матінко, на якусь хвилину?

Місіс Геммідж кивнула головою і зникла.

– Якби це не був, – сказав містер Пеготті, сідаючи серед нас біля каміна, – найщасливіший вечір мого життя, то я був би себелюбною тварюкою... Більше нічого сказати не можу. Оця маленька, – Ем'лі, сер, – пошепки додав він Стірфорсові, – ота, що почервоніла, що оце втекла...

Стірфорс тільки кивнув головою, але зробив він це так виразно, з таким співчуттям до щастя містера Пеготті, що останньому здалося, ніби Стірфорс щось сказав йому.

– Справді, так, – мовив містер Пеготті, – то – вона, і така вона вже є. Дякую, сер.

Гем кілька разів кивнув мені головою, ніби погоджуючись із цими словами.

– Оця наша маленька Ем'лі, – вів далі містер Пеготті, – була в нашому будинку, я думаю (я людина не вчена, але така моя думка), була вона світлоокою радістю нашого дому. Вона – не моя дитина, у мене ніколи не було дітей; але більше не міг би я любити і свою рідну дитину. Ви мене розумієте? Не міг би!

– Цілком розумію, – сказав Стірфорс.

– Я був певний, що ви мене зрозумієте, сер, – сказав містер Пеготті, – і знову дякую вам. Мастер Деві, той може пригадати, якою вона була; а ви самі можете судити, яка вона є тепер; але ніхто з вас не може цілком зрозуміти, чим вона була, є і буде для мого люблячого серця. Я чоловік грубий, сер, грубий, як морський їжак, але, мабуть, тільки жінка могла б зрозуміти, чим є маленька Ем'лі для мене. Між нами кажучи, – він почав говорити ще тихше, – жінку, яка могла б це зрозуміти, звуть не місіс Геммідж, хоч у неї безліч чудових якостей.

Містер Пеготті знову обома руками скуйовдив волосся і продовжував, поклавши долоні на коліна.

– Є певний чоловік, що знав маленьку Ем'лі від тих часів, коли потонув її батько; він бачив її завжди – немовлям, малим дівчам, дівчиною. Не дуже гарний з лиця, о, ні, – казав містер Пеготті, – на мій зразок зроблений... грубий... наскрізь просолений зюйд-вестом... добре просолений... Але загалом – найчесніший парубок, серце в нього там, де слід бути.

Здалося мені, ніколи не бачив я, щоб Гем скалив зуби так, як при цих словах.

– І що ж робить оцей благословенний парубчина? – продовжував містер Пеготті, сяючи всім обличчям. – Він губить своє серце через нашу маленьку Ем'лі. Він ходить за нею, мов якийсь слуга, забуває свої справи, і через деякий час він мені пояснює, що трапилось. Я й сам хотів, бачте, щоб наша маленька

Ем'лі добре вийшла заміж. Я хотів би бачити її, в усякому разі, під опікою чесного чоловіка, що мав би обороняти її. Не знаю, як довго я житиму, чи як скоро я помру, але знаю, що коли мене перекине якоїсь ночі дикий вітер у ярмутських водах, і востаннє побачу я міські вогні над хвилями, яких мені не подолати, то мені легше буде піти на дно, коли я зможу подумати: «Є там на березі чоловік, мов залізо, вірний моїй маленькій Ем'лі, поки той чоловік живе, ніяке лихо не торкнеться моєї Ем'лі».

Серйозно й просто містер Пеготті помахав правою рукою, ніби справді востаннє прощаючись з міськими вогнями, а потім, перезирнувшись із Гемом, почав знову:

— Гаразд! Я раджу йому поговорити з Ем'лі. Він уже досить великий, але він сором'язливіший, ніж маленький, і не наважується зробити це. Отже, я берусь поговорити. «Що? Він? — каже Ем'лі. — Він, якого я так добре знаю стільки років і так люблю? О дядю! Я ніколи не зможу вийти за нього. Він такий добрий хлопець!» Тут я поцілував і сказав їй тільки: «Люба моя, роби як знаєш, ти вільна, як пташка». А потім я повернувся до нього і сказав: «Хотів би я, щоб воно було так, але не виходить. Та будьте дружні одне з одним, як і раніше були, і кажу йому: стався до неї, як і раніше ставився, як і годиться чоловікові». А він сказав мені, потиснувши руку: «Так і робитиму». І по-чесному, мужньо тримався він так два роки, і вдома було в нас так, як заведено здавна.

Різні вирази змінювалися на обличчі містера Пеготті під час його оповіді. І ось знову повернулася переможна радість на його обличчя, коли він поклав одну руку мені на коліно, а другу — на коліно Стірфорсові і виголосив нам таку промову:

— І раптом, одного вечора — скажімо, сьогодні, — повертається маленька Ем'лі з роботи, а він із нею. Нема в цьому нічого особливого, скажете ви? Справді, бо він оберігає її, як брат, увечері і навіть удень, повсякчасно. Але оцей чортів парубок тримає її за руку і гукає мені весело: «Дивіться! Це моя майбутня маленька дружина!» А вона каже, наполовину сміливо і наполовину соромлячись, і сміючись, і плачучи водночас: «Так, дядю! Якщо ви дозволите»... Якщо я дозволю! — скрикнув Містер Пеготті і від захоплення зробив коло головою. — Боже мій, а що ж мені ще робити?.. «Якщо ви дозволите, то я тепер краще розумію речі, добре подумала про це і спробую бути йому хорошою дружиною, бо він милий, любий хлопець». А тоді місіс Геммідж заплескала в долоні, мов у театрі, а тут і ви ввійшли. Ось воно! Нема чого приховувати! Ви ввійшли, щойно все це відбулось, і оцей чоловік одружиться з нею, щойно закінчить вона навчання.

Гем аж похитнувся під ударом, яким містер Пеготті виявив свою нестримну веселість, довіру і дружбу; але відчуваючи, що мусить щось сказати нам, він мовив, запинаючись і переборюючи природну соромливість:

— Вона була не вища за вас, мастере Деві... коли ви вперше приїхали... А я вже тоді думав, якою вона буде, як виросте. Я бачив, як вона виростала... джентльмени... мов квітка. Я покладу життя за неї... мастере Деві... О! З охотою і радістю! Вона для мене більше... джентльмени... ніж... вона для мене все, чого я можу побажати, і більше, ніж можу я... ніж можу я сказати. Я... я люблю її віддано. Нема такого джентльмена на всій землі, та й на морі нема такого...

що міг би любити жінку більше, ніж я люблю її, хоча є багато простих людей... які могли б сказати краще... те, що вони хочуть сказати.

Зворушливо було дивитися, коли такий здоровенний парубок, яким став тепер Гем, тремтів від любові до гарненької маленької істоти, що завоювала його серце. Зворушливою була навіть проста довіра, яку подарували нам містер Пеготті і він сам. Зворушило мене і саме це оповідання. Не знаю, чи не йшов я туди з певним уявленням, ніби все ще кохаю маленьку Ем'лі. Знаю тільки, що все це сповнило мене радістю; але якоюсь дуже непевною радістю, що від найменшого дотику могла стати раною.

Тому, якби від мене залежала підтримка цієї піднесеної сцени, то вийшло би це в мене досить погано. Але це взяв на себе Стірфорс і зробив так майстерно, що за кілька хвилин ми почувалися найщасливішими людьми у світі.

— Містере Пеготті, — сказав Стірфорс, — ви — чолові'яга напрочуд добрий і заслуговуєте того щастя, що відчуваєте сьогодні ввечері. Вашу руку, містере Пеготті. Геме, поздоровляю вас, мій хлопче. Дайте вашу руку! Маргаритко, підкинь дров у камін, щоб веселіше запалав вогонь! Містере Пеготті, коли ви не вмовите вашу милу племінницю повернутися до нас (для неї я звільню оце місце в кутку), то я піду звідси. Будь-яка прогалина біля вашого каміна в такий вечір — завелика прогалина — річ, до якої я не хочу бути причетним, навіть за всі скарби обох Індій!

Отже, містер Пеготті йшов до своєї колишньої кімнатки, привести маленьку Ем'лі. Спочатку маленька Ем'лі не хотіла йти до нас, і на допомогу вирушив Гем. Нарешті вони привели її до каміна, вона була дуже збентежена і дуже несмілива. Та згодом вона збадьорилася, побачивши, як мило і шанобливо розмовляє з нею Стірфорс, як вправно уникає він усього, що могло б збентежити її, як гомонить він з містером Пеготті про човни, кораблі, припливи, рибу, як нагадує він мені про часи, коли побачився з містером Пеготті в Салем-Гаузі, як радіє він цьому кораблеві і всьому, що оточує його, як легко підтримує він розмову. Незабаром опинилися ми в дружньому колі, зачаровані милим гостем і захоплені жвавою розмовою.

Щоправда, Ем'лі мало розмовляла цього вечора; але вона пильно дивилася на всіх, уважно слухала і відкликала своїм чарівним виразним обличчям. Стірфорс розповів про одну жахливу корабельну катастрофу (оповідання це почалося з його розмови з містером Пеготті) так мальовничо, немов вся ця картина знову стояла перед його очима — і погляд маленької Ем'лі не відривався від нього весь час, немов сама вона бачила загибель корабля. Щоб розважити нас, він розповів після цього якусь свою пригоду — і так весело, ніби це було для нього такою самою новиною, як і для нас; маленька Ем'лі сміялась, і всі ми сміялися разом із Стірфорсом. Він умовив містера Пеготті проспівати, або, точніше, проревти «Коли буря загуде, загуде, загуде», і сам проспівав моряцьку пісню так гарно і виразно, що мені майже здавалося, наче вітер, який сумно повівав навколо будинку, вриваючись у тишу, підсвистував йому.

А щодо місіс Геммідж, то йому вдалося так підбадьорити цю жертву розпачу, як не вдавалося нікому іншому (так принаймні сказав мені містер Пеготті) від часу загибелі старого. Він так розважив і розвеселив її, що другого дня вона заявила, ніби він зачарував її.

А втім, Стірфорс не намагався притягати до себе загальну увагу і бути центром розмови. Коли маленька Ем'лі насмілилася заговорити зі мною (хоч усе ще дуже сором'язливо) про наші давні мандрівки вздовж берега, про збирання мушель і камінців, і коли я спитав її, чи пригадує вона, як обожнював я її, і коли ми обоє розсміялись і почервоніли, пригадуючи милі давні часи, – він мовчав і уважно дивився на нас. Увесь цей вечір вона сиділа на тому самому маленькому ящику, в тому самому кутку біля каміна, де колись сидів і я; але тепер поруч з нею був Гем. Не знаю вже, чи з кокетства, чи з дівочої сором'язливості через нас, але цілий вечір вона тулилася до стіни, відсунувшись від Гема.

Як пригадую, ми сиділи майже до півночі. Повечеряли ми бісквітами і сусшеною рибою. А Стірфорс витяг з кишені пляшку доброго джину, і ми, чоловіки, (я тепер уже з цілковитим правом можу казати «ми – чоловіки») гарненько випили. Весело попрощалися ми, і коли всі вони стояли юрбою біля дверей, щоб освітити нам шлях, я побачив милі блакитні очі маленької Ем'лі, що стежили за нами з-за Гемової спини, і почув її ніжний голос, що просив нас бути обережнішими в дорозі.

– Пречудова маленька красуня! – сказав Стірфорс, беручи мене під руку. – Гарзд! Чарівне місце, чарівне товариство, цікаво було побути з ними.

– І як же нам щастить! – підхопив я. – Ми приїхали саме вчасно, щоб бути свідками їхньої радості від цих заручин! Ніколи не бачив я щасливіших людей. Як приємно спостерігати це й поділяти їхню чесну радість! От пощастило нам!

– Хлопець той трохи тупий для такої дівчини, чи не так? – зауважив Стірфорс. Він так щиро поведився з Гемом і всіма ними, що це несподіване й холодне зауваження мене мов громом вразило. Але, швидко обернувшись до нього і побачивши усмішку в його очах, я з полегшенням відповів:

– Ах, Стірфорсе! Добре тобі сміятися з сердеги. Ти можеш воювати з міс Дартль або намагатися жартами сховати свої симпатії від мене, але я знаю тебе краще. Коли бачу, як добре ти розумієш їх, як сприймаєш ти щастя цього простого рибалки або любов моєї старої няньки, то усвідомлюю, що тобі не байдужі ні радість, ані смуток, ані інші почуття таких людей. І за це, Стірфорсе, люблю тебе удвадцяттеро більше!

Він зупинився і, глянувши мені в обличчя, сказав:

– Маргаритко, я певен, що це ти кажеш серйозно, з найкращими намірами. Хотів би я, щоб усі ми були такими!

Наступної хвилини він весело заспівав пісню містера Пеготті, і ми попрямували до Ярмута.

V. СТАРІ МІСЦЯ, НОВІ ОБЛИЧЧЯ

Понад два тижні лишалися ми зі Стірфорсом у цій місцевості. Годі й казати, що ми багато часу були разом, але траплялося нам і розлучатися на кілька годин. Він був добрим моряком, чого не можна було сказати про мене, і коли він виходив у море з містером Пеготті, що було його улюбленою розвагою, то я здебільшого лишався на березі. Життя в будинку моєї няньки

покладало на мене обов'язки, від яких він був вільний: знаючи, як багато доводиться їй ходити за містером Баркісом удень, я не хотів повертатися додому пізно вночі, а Стірфорс, проживаючи в готелі, залежав тільки від свого власного настрою. Тому я часто чув, що він бенкетував з рибалками в улюбленій таверні містера Пеготті «Добра згода», коли я вже давно лежав у ліжку; у місячні ночі він їздив на море, загорнувшись у рибальський плащ, і повертався тільки з ранковим припливом. Але це не дивувало мене, бо я знав, що його неспокійна натура і смілива душа радісно знаходили собі розвагу в грубій роботі і суворій погоді, та в усіх інших моряцьких справах, що були свіжими й новими для нього.

Була ще одна причина, через яку ми тоді розлучалися: мені, звичайно, цікаво було їздити до Блендерстона, відвідувати здавна знайомі місця, де минало моє дитинство. Природно, що Стірфорс, побувавши там один раз, не був зацікавлений їхати туди знову. Отже, разів три-чотири ми зранку, поспідавши, йшли в різні боки і зустрічалися тільки ввечері, за обідом. Я не знав, що робить він у цей час; доходили до мене чутки, що він став дуже популярним у цій місцевості і знаходив собі двадцять способів розважитись там, де інший не знайшов би жодного.

А щодо мене, то в самотніх своїх мандрівках пригадував я кожен крок на старому шляху, відшукував старі місця, і це ніколи не набридало мені. Я відшукував такі місця, що часто виникали в моїй пам'яті, і блукав там, де колись блукав думками. Могила під деревом, де лежали мої батьки – та могила, на яку я з таким дивним жалем поглядав, коли там лежав тільки мій батько, могила, над якою стояв я зажурений, коли вона розкрилась, щоб прийняти мою прекрасну матір і її немовля, ця могила, з якої вірна Пеготті зробила справжній сад, – на цілі години притягала мене до себе. Вона знаходилася трохи осторонь від алеї кладовища, у тихому кутку; походжаючи алеєю, я міг читати імена на камінні, а звуки церковного дзвона, який відбивав години, здавалися мені далеким знайомим голосом. Я багато міркував про життя: ким я був і ким маю стати, і що таке особливе я маю зробити. Мої кроки повторювали за моїми думками, але були такі певні, наче я йшов дорогою додому, щоб в тиші будувати повітряні замки поряд з мамою.

Багатьох змін зазнав мій старий дім. Зникли ветхі гнізда, що їх так давно залишили граки; віти дерев були обрізані, вони втратили свою колишню форму. Сад був занедбаний, половина вікон у будинку була зачинена. Жив там тільки якийсь нещасний чоловік-сновида та люди, що доглядали його. Він завжди сидів біля мого віконця, поглядаючи на кладовище, і цікаво було мені довідатися, чи не приходять у його хвору голову думки, які займали мене рожевими ранками, коли я в нічній сорочці виглядав з того самого віконця і дивився на овець, що спокійно паслися під промінням ранкового сонця.

Давні наші сусіди, містер і місіс Грейпер, поїхали до Південної Америки, а їхній будинок постарів, струмені дощу пройшли крізь дах, пописали брудними потьокками стіни. Містер Чілліп одружився вдруге – з високою, худорлявою, кирпатою жінкою; з'явилося у них німецьке дитинча; голова немовлятка була занадто важка, слабкі очі немовби завжди виявляли здивування – навіщо народився на світ їхній власник?

З сумішшю смутку і задоволення блукав я по рідних місцях, аж доки сонце не вказувало мені, що час повертатись. Але приємно було пригадати знову ті місця, залишивши їх позаду себе. Обідаючи зі Стірфорсом біля палаючого вогню каміна, заходячи вночі до моєї гарненької кімнатки, перегортаючи аркуші книжки про крокодилів (вона завжди лежала там на маленькому столику), мрійливо пригадував я старі часи, радів, що маю такого друга, як Стірфорс, такого друга, як Пеготті, і таку заступницю втраченої матері, як моя прекрасна і добра двоюрідна бабуса.

Повертатися до Ярмута з цих моїх подорожей найкраще було поромом. Я виходив з порому на міліні, що відокремлювала місто від моря, і йшов найкоротшим шляхом до міста. Дорогою я завжди заходив до містера Пеготті. Здебільшого Стірфорс чекав на мене там, і ми йшли далі разом у морозному повітрі та тумані до мерехтливих вогнів міста.

Одного темного вечора, коли я прийшов пізніше, ніж зазвичай, — цього дня я востаннє відвідував Блендерстон (ми вже збиралися їхати додому) — я застав його самого у будинку містера Пеготті; замислено сидів він перед вогнем. Він так заглибився у свої думки, що зовсім не помітив мого наближення. Щоправда, він міг би не почути моїх кроків, якби був і не такий замріяний, бо пісок притишував стукіт черевиків, але навіть увійшовши, я не стурбував його. Я підійшов до нього близько і подивився — насупивши брови, блукав він думками десь далеко.

Він так підскочив, коли я поклав йому руку на плече, що я й сам підскочив.

— Ти напав на мене, — сказав він майже гнівно, — немов привид докору.

— Та треба ж було мені якось сповістити про своє прибуття, — відповів я. — Хіба я змусив тебе злетіти з зірок?

— Ні, — відказав він. — Ні.

— З чого ж ти злетів? — спитав я, сідаючи біля нього.

— Я споглядав химерні картини, що їх малює вогонь, — була його відповідь.

— Але чому ж ти не даєш мені глянути на них? — сказав я, бо він швидко кинув у камін велике поліно, і багряні іскри з ревом помчали в димар.

— Ти б їх все одно не побачив, — відказав він. — Ненавиджу я цей непевний час — ані день, ані ніч. А ти запізнився! Де ти був?

— Я прощався з місцем моїх звичайних прогулянок, — відповів я.

— А я сидів тут, — сказав Стірфорс, оглядаючи кімнату, — і думав, що всі ці люди, яких ми знайшли такими щасливими в ніч нашого приїзду сюди, могли б — якщо судити з теперішнього сумного настрою цього місця — розвіятися по світах, померти чи зазнати невідомо якого горя. Девіде, я так хотів би, бог свідок, щоб у мене протягом цих останніх двадцяти років був сумлінний батько!

— Мій любий Стірфорсе, у чому річ?

— Всією душею хотів би я, щоб було кому краще керувати мною! — вигукнув він. — Всією душею хотів би я, щоб сам міг керувати собою краще!

Мене зовсім спантеличила запальність, з якою вимовив він ці слова. Мені здавалося навіть неможливим, щоб він до такої міри став несхожим на самого себе.

– Краще було б мені народитися цим бідним Пеготті або його незграбним племінником, – сказав він, підводячись і зажурено спираючись на камін, – ніж бути самим собою, удвадцятіро багатшим і удвадцятіро розумнішим, і мучитися так, як мучився я в цьому диявольському ковчезі оці останні півгодини!

Мене так вразила ця несподівана зміна в ньому, що спочатку я спромігся тільки мовчки спостерігати його, поки він стояв, схиливши голову на руку і понуро поглядаючи на вогонь. Нарешті я щиро попросив його розповісти мені, що це так засмутило його, і дозволити мені пожуритися разом із ним, коли я не можу сподіватися дати йому слушну пораду. Та не встиг я закінчити, як він почав сміятися – спочатку злосливо, але згодом із звичайною веселістю.

– Хай йому абищо, це дурниці, Маргаритко! Дурниці, – відповів він. – Кажав же я тобі ще в лондонському готелі, що іноді сам собі набридаю. Оце щойно я сам був своїм кошмаром. Як зажуритися отак, то няньчині казки пригадуються знову, в новому вигляді. Мені немов приснилося, що я – поганий хлопчисько, який «не встерігся» і потрапив левам на вечерю. Гадаю, це навіть гірше, ніж попастися собакам. Від голови до ніг пройняло мене те, що старі жінки звать переполохом. Я боявся сам себе.

– Здається, ти більше нічого не боїшся, – сказав я.

– Мабуть, ні, хоч мені є чого боятися, – відповів він. – Добре. Отже, все це минулось. Я більше не звихнуся, Девіде; але кажу тобі, мій любий хлопче, це раз, що було б краще для мене і не тільки для мене, коли б у мене був твердий і сумлінний батько.

Обличчя його було завжди дуже виразне, але ніколи не бачив я на ньому такої похмурої серйозності, як тоді, коли вимовляв він ці слова, все ще не відводячи очей від вогню.

– Отже, цьому кінець! – сказав він, легко змахнувши рукою вгору. – «Зник він. І знов – людина я*». Як Макбет. А тепер – обідати. Невже я по-макбетівськи урвав бенкет, Деві!

– Але де вони всі, хотів би я знати, – зауважив я.

– Бог знає, – сказав Стірфорс. – Пішов я до порома зустріти тебе, не дочекався, завернув сюди і побачив, що нікого тут нема. Я замислився над цим, отож ти й знайшов мене замисленим.

Прибуття місіс Геммідж з кошиком пояснило, яким чином будинок залишився порожнім. Вона поспішала зробити потрібні закупівлі до повернення містера Пеготті; двері вона залишила відчиненими для Гема і маленької Емлі, якщо вони повернуться під час її відсутності. Стірфорс розвіяв звичайний смуток місіс Геммідж, весело привітавши і жартівливо схопивши її в обійми, потім взяв мене під руку, і ми поспішно покрокували геть.

Він розвеселив самого себе не менше за місіс Геммідж, знову був самим собою і жартівливо базікав усю дорогу.

– Отже, – весело сказав він, – ми залишаємо це піратське життя завтра. Невже це правда?

– Так ми домовилися, – відповів я, – і вже взяли місця в диліжансі, ти знаєш...

* В. Шекспір «Макбет», акт III, сцена 4, р. 107-8.

— Ех! Нічого, бач, не зробиш! — сказав Стірфорс. — А я вже майже забув, що можна в цьому світі робити щось інше, крім блукань у морі. Хотів би я, щоб більше не було чого робити.

— Це поки ти не втратив почуття новизни, — зауважив я, сміючись.

— Мабуть, що так, — сказав він, — хоч зауваження звучить саркастично в устах такого милого невинного дитятка, як мій юний друг. Гаразд! Насмілюся сказати, що я примхливий хлопець, Девіде. Я це знаю. Але поки залізо справді гаряче, я вмю його кувати чимдуж. Мабуть, що я вже міг би добре скласти іспити на лоцмана в цих водах.

— Містер Пеготті каже, що ти — чудо, — відповів я.

— Морське чудовисько, га? — розреготався Стірфорс.

— Ні, це він справді каже, і ти знаєш, що це справедливо; ти ж завжди палко пориваєшся до якоїсь мети і легко можеш її досягти. І найбільше дивує мене в тобі, Стірфорсе, те, що ти начебто задовольняєшся таким уривчастим застосуванням своїх сил.

— Задовольняюся? — весело перепитав він. — Мене ніщо не задовольняє, крім твоєї наївності, мила моя Маргаритко! А щодо рвучкості, то я якось не встиг набути вміння прив'язуватися до коліс, в яких крутяться сучасні Іксіони*. Знаєш, я купив собі тут судно.

— Ну й дивний же ти чоловік, Стірфорсе! — вигукнув я, зупинившись, бо тільки вперше почув про це. — Та ти ж може ніколи й не повернешся в ці краї.

— Не знаю, — відповів він. — Мені подобається це місце. В усякому разі, — вів він далі, тягнучи мене за собою, — я купив тут судно — кліпер, як каже містер Пеготті; це справді кліпер, і містер Пеготті буде його хазяїном, поки мене тут не буде.

— Тепер я зрозумів тебе, Стірфорсе! — радісно відгукнувся я. — Ти вдав, ніби купуєш судно для себе, але насправді ти зробив це заради містера Пеготті. Слід було б мені зрозуміти це відразу, знаючи тебе. Мій любий добрий Стірфорсе, як можу я висловити, що думаю про твою великодушність?

— Тсс! — відповів він, почервонівши. — Що менше слів, то краще.

— Хіба ж я не знав, — кричав я, — хіба ж я не казав, що нема жодної радості, жодного горя, жодного почуття цих чесних душ, які були б байдужі для тебе!

— Ну, годі, годі, — відказав він, — ти мені все це говорив. А тепер досить. Все вже сказано.

Я не став займати його цією темою, боячись образити, і тільки про себе міркував далі про його щедрість і великодушність; тим часом ми все швидше посувалися вперед.

— Судно треба наново оснастити, — сказав Стірфорс, — і я залишу Літтімера, щоб він стежив за всім цим. Тоді я буду певний, що все буде зроблено. Чи казав я тобі, що Літтімер приїхав сюди?

— Ні!

— Атож. Приїхав сьогодні вранці, з листом від моєї матері.

Наші погляди зустрілись, і я помітив, що навіть губи його зблідли, хоч дивився він на мене дуже впевнено. Я злякався, що якась суперечка

* Іксіон — міфологічний герой, який на покарання за любов до богині Гери був прив'язаний до колеса.

з матір'ю спричинилася до тієї журби, в якій я знайшов його біля каміна. Я натякнув на це.

— О, ні! — розсміявся він, похитавши головою. — Нічого подібного. Так. Просто приїхав мій слуга.

— Такий, як і завжди? — спитав я.

— Такий, як і завжди, — підтвердив Стірфорс. — Далекий і холодний, як північний полюс. Він мусить наглядати за тим, як перейменують судно. Воно зараз зветься «Буревісник». А яке діло містерові Пеготті до «Буревісників»? Я охрещу його наново.

— Яким ім'ям? — запитав я.

— «Маленька Емлі».

Він усе ще не зводив очей з мене, і я вважав це за нагадування, що йому не подобається вихваляння його вчинків. Я не міг схвати задоволення на обличчі, але не сказав майже нічого. На вустах його з'явилася звичайна усмішка, і здалося мені, що він уже зовсім забув смуток.

— Але дивися, — мовив він, указуючи рукою вперед, — ось іде справжня маленька Емлі! І той парубок з нею, га? Слово честі, він вірний лицар! Ніколи не залишає її саму!

Гем працював тепер корабельним майстром, він дуже вдосконалив природне своє знання цього ремесла і став висококваліфікованим робітником. У своєму робочому одязі він здався не хтозна-яким франтом, але мужнім і гідним захисником квітучої маленької істоти, що йшла поруч із ним. Його щире обличчя, чесність, неприхована гордість нею, любов його до неї здавалися мені найбільшою красою. Коли вони наблизилися до нас, то здалися мені дуже доброю парою, незважаючи на всю відмінність між ними.

Коли ми зупинилися побалакати з ними, вона несміливо зняла свою руку з його ліктя і зашарілася, простягаючи пальці Стірфорсові й мені. Обмінюючись із нами кількома словами, вони пішли далі, але вона вже не взяла Гема під руку, непевно і ніяково йшла поруч із ним. Все це здалося мені дуже милим. Стірфорс, начебто, був такої ж думки.

Раптом повз нас пройшла — очевидно, стежачи за ними — жінка, чие наближення ми навіть не помітили; але я побачив її обличчя, коли вона проходила повз нас, і здалося мені воно знайомим. Вона була легко і бідно вдягнена, зухвала, понура, гордлива, але здавалося, на той час усі ці риси було віднесено вітром, а думки її зупинились, і вона могла лише стежити за ними. Наче темна пляма між нами, морем і хмарами, вона зникла так само непомітно, як і з'явилася, хоч ані трохи не наблизилася до них.

— Ця чорна тінь іде за дівчиною, — сказав Стірфорс, зупинившись. — Що це має означати?

Мене здивувало, яким тихим голосом промовив він це.

— Може, вона збирається попросити в них милостину? — зазначив я.

— Це мене не здивувало б, — сказав Стірфорс, — але дивно, що жебрацтво набуває саме цієї форми сьогодні увечері.

— Чому? — спитав я.

— Бачиш, я думав, — сказав він, помовчавши, — про щось подібне. А тут вона з'явилась. І звідки вона взялася, хотів би я знати?

– Мабуть, вона вийшла з тіні від тієї стіни, – припустив я, ми бо підійшли до якогось муру.

– Вона зникла! – відказав він, обертаючись через плече. – І хай зникне з нею все зле. А тепер – обідати!

Але він раз у раз озирався через плече на далеке море. Нам лишалось іти недовго, але він устиг ще кілька разів коротко повернутися до цієї теми; тільки затишно і весело сидючи за столом при світлі каміна і свічок, він немов забув про це дивне явище.

Літтімер був уже там і справляв на мене таке саме враження, як і завжди. Я висловив сподівання, що місіс Стірфорс і міс Дартль почуватимуться добре; він відповів шанобливо і, звичайно, респектабельно, що вони почуватимуться досить непогано, подякував мені і передав поклон від них. Ось і все; а проте мені здалося, ніби він виразно заявив мені: «Ви дуже юні, сер, ви надзвичайно юні».

Ми вже майже закінчили обідати, коли він вийшов на два кроки з кутка, з якого спостерігав нас, або, скоріше, мене, до столу і звернувся до свого хазяїна:

– Прошу пробачення, сер. Міс Маучер у цьому місті.

– Хто? – дуже здивовано вигукнув Стірфорс.

– Міс Маучер, сер.

– Отакої! Які це в неї тут справи? – спитав Стірфорс.

– Здається, це її батьківщина, сер. Вона сказала мені, що з одним зі своїх професійних візитів вона щороку їздить сюди, сер. Я зустрів її на вулиці сьогодні вдень, і вона спитала, чи може мати честь одвідати вас по обіді, сер.

– Чи ти знаєш цю велетку, Маргаритко? – запитав Стірфорс.

Я мусив зізнатися, – хоч і соромився цього перед Літтімером, – що ми з міс Маучер зовсім не знайомі.

– Тоді тобі обов'язково треба познайомитися з нею, – сказав Стірфорс, – бо вона – одне з семи чудес світу. Щойно міс Маучер прийде, ведіть її сюди, Літтімере.

Мене дуже зацікавила ця леді, особливо тому, що Стірфорс, сміючись, рішуче відмовився відповідати на будь-які мої запитання про неї. Отже, я нетерпляче чекав. Нарешті через півгодини після того, як забрали посуд зі столу і ми сиділи за графином вина перед каміном, двері відчинились, і Літтімер, зі своїм звичайним непорушним спокоєм, оголосив:

– Міс Маучер!

Я подивився в коридор і нічого не побачив. Я все ще дивився в коридор, гадаючи, що міс Маучер забарилася там, коли, на моє невимовне здивування, з-за канапи, яка стояла між дверима і мною, викотилася пишно вбрана карлиця років сорока чи сорока п'яти, з дуже великою головою, парою шахрайських сірих очей і такими неймовірно короткими руками, що, намагаючись грайливо прикласти пальця до кирпатого носа, вона мусила схилити голову назустріч своїй руці. Подвійне її підборіддя було таке гладке, що в ньому потопали стрічки капелюшка. Шії в неї не було, талії в неї не було, ніг у неї не було – принаймні про них не варто було говорити; і хоч була вона жінкою звичайних розмірів аж до того місця, де мала б у неї бути талія, і хоч посувалася, як усі людські істоти, на парі ніг, та була вона така куца, що стілець

був для неї, як стіл для звичайної людини. Ця пишно і незграбно вбрана леді притулила носа до вказівного пальця з тими труднощами, які я вже змалював, схилила голову набік, примружила око і дуже хитро подивилася на нас; пофліртувавши очима зі Стірфорсом, вона вибухнула цілим потоком слів.

— Що? Квіточко моя! — солоденько почала вона, жартівливо киваючи йому своєю великою головою. — Та невже ви тут? Ах ви, поганий хлопчисько, і не сором вам! Чим ви тут займаєтеся, так далеко від дому? Каверзуєте, клянусь! Ви — хитрун, Стірфорсе, та й я не проста, еге ж? Ха-ха-ха. Ви поставили б сто фунтів проти п'яти, що не зустрінете мене тут. А як же! Господи, та мене всюди повно, клянусь! Ось я тут, ось я там, ось мене нема — як монета фокусника в дамській хустинці. До речі, про носові хустинки — і про дам — яка ж ви втіха для вашої любої матінки, хлопче мій милий.

Міс Маучер розв'язала стрічки свого капелюшка та сіла, захекавшись, на ослінчик перед каміном — обідній стіл правив їй за альтанку, бо вона розташувалася саме під ним.

— Ох, зіроньки мої ясні, — вела вона далі, ляскаючи руками по своїх маленьких колінах і проникливо глянувши на мене. — Є в мене певна звичка, справді, Стірфорсе. Як зйду по сходах, то кожен подих мій стає мені важким, мов цеберко води. А побачили б ви, як визираю я з вікна горішнього поверху, то подумали б, що я гарненька жінка, правда ж?

— Я подумав би це, де б не побачив вас, — сказав Стірфорс.

— Годі, клятий хлопче, годі! — скрикнула куца істота, погрожуючи йому хустиною, якою вона витирала собі обличчя. — Соромтесь! Але даю вам слово честі, на тому тижні я була в леді Мізерс, — ото жінка! Вона не старіє! — і Мізерс сам увійшов до кімнати, де я чекала на неї, — ото чоловік! Він теж не старіє! Так само, як і його перука, хоч він і носить її незмінно десять років — так він почав мені робити такі компліменти... я вже думала, чи не доведеться мені смикнути дзвоник. Ха-ха-ха! Він — мила душа, але безпринципна.

— Що ви робили для леді Мізерс? — спитав Стірфорс.

— То вже будуть плітки, моє невинне дитячко, — відповіла вона, знову б'ючи себе пальцем по носу, кривляючись і блимаючи очима, мов хитрюще бісенятко. — Це не ваше діло. Ви хотіли б знати, чи не лікую я її від облісіння, чи фарбую її волосся, чи виправляю її фігуру, чи підводжу їй брови... хотіли б знати? І знатимете, серденько моє — якщо я вам скажу. Знаєте, як звали мого прапрадіда?

— Ні, — сказав Стірфорс.

— Звали його «Та невже», лялечко моя! — сповістила міс Маучер. — І походить він з прадавнього роду «Та невже», що від них успадкувала я всі маєтки «Чи справді».

Ніщо не могло зрівнятися з підморгуванням міс Маучер, хіба що тільки її самовладання. Прислухаючись до того, що казали їй, або чекаючи відповіді на свої слова, вона по-сорочому схилила голову набік і мружила одне око. Одним словом, я зовсім розгубився від здивування і вп'явся в неї очима, забувши, боюся, всі правила ввічливості.

Тим часом вона присунула до себе стілець із торбинкою і метушливо почала витягати з неї всякі пляшечки, губки, гребінці, щіточки, клаптики фланелі, щипчики та інші інструменти; все це вона поклала купою на стільці.

Раптом вона припинила свою роботу і спитала Стірфорса, дуже збентеживши цим мене:

– Як звуть вашого друга?

– Містер Копперфілд, – відповів Стірфорс, – він хоче познайомитися з вами.

– Гаразд, він познайомиться. Я з його вигляду зрозуміла, що йому цього хочеться! – сказала міс Маучер, шкутильгаючи до мене з торбинкою в руці і сміючись мені в обличчя. – Обличчя, мов персик! – вона стала навшпиньки, хоч я сидів, щоб ущипнути мою щоку.

– Просто спокусливо! Я дуже люблю персики. Щаслива познайомитися з вами, містере Копперфілд, запевняю вас.

Я відповів, що поздоровляю себе з честю познайомитися з нею, і що щастя наше взаємне.

– О, боги, які ми чемні! – вигукнула міс Маучер, роблячи безнадійну спробу затулити своє широке обличчя куценькою ручкою. – Який же це шахрайський і плутаний світ!

Ці слова були адресовані до нас цілком конфіденційно. Разом з тим вона відняла куцу ручку від обличчя і засунула її аж до плеча в торбинку.

– Що ви цим хочете сказати, міс Маучер? – спитав Стірфорс.

– Ха-ха-ха! Ми ж така весела банда шахраїв, правда ж, мила моя дитинко? – відповіла ця мініатюра жінки, нишпорячи в торбині, схиливши голову набік і підвівши очі вгору. – Подивіться, – витягла вона щось зі своєї торбинки. – Обрізки нігтів російського князя! Князь «Абетка-навиворіт», так я зчу його, бо в його прізвищі всі літери стоять шкереберть.

– Невже російський князь – ваш клієнт? – запитав Стірфорс.

– Запевняю вас, лялечко моя, – відповіла міс Маучер. – Я доглядаю його нігті. Двічі на тиждень. І на руках, і на ногах.

– Сподіваюся, що він хоч платить добре? – спитав Стірфорс.

– Платить, як і говорить, любя моя дитинко. Власне, говорить він у ніс, а кредиторів залишає з носом, – відповіла міс Маучер. – От якби ви побачили його вуса. Руді від природи, чорні від мистецтва!

– Від вашого мистецтва, звичайно, – сказав Стірфорс.

Міс Маучер підморгнула.

– От він і мусив послати за мною. Не міг собі ради дати. Клімат погано вплинув на його фарбу; для Росії вона годилась, а тут облізла. За все своє життя не бачили ви такого іржавого князя. Мов старе залізо!

– Чи не через це ви щойно назвали його шахраєм? – поцікавився Стірфорс.

– Ох ви, найкращий хлопцю! – відказала міс Маучер, шалено трясучи головою. – Я ж сказала, що всі ми загалом – банда шахраїв, і на підтвердження показала вам обрізки князівських нігтів. Князівські нігті допомагають мені в усіх аристократичних домах більше, ніж усі мої таланти. Я завжди ношу їх із собою. Вони для мене найкраща реклама. Якщо міс Маучер обрізує нігті князеві, значить вона, безперечно, поважна особа. Я їх роздаю юним леді. Вони їх, мабуть, кладуть в альбоми. Ха! Ха! Ха! Клянуся життям, «вся соціальна система» (як то кажуть чоловіки в своїх там парламентах) є системою князівських нігтів! – заявила ця маленька жінка, намагаючись скласти свої коротенькі рученята і похитуючи великою головою.

Стірфорс щиро розреготався та й я слідом за ним. Міс Маучер тим часом похитала своєю схиленою набік головою, закотила одне око і підморгнула другим.

— Ту ну ж бо, — сказала вона, ляснувши себе по колінах і підводячись. — Час братися до справ. Ідїть-но сюди, Стірфорсе. Дослідимо полярні області і завоюємо їх.

По цих словах вона вибрала два чи три інструменти та маленьку пляшечку і спитала (на моє здивування), чи витримає її стіл. Коли Стірфорс potwierдив це, вона присунула стілець до столу, попросила мене допомогти їй і спритно стрибнула на стіл, мов на естраду.

— Коли хтось з вас побачив мої підв'язки, — заявила вона, влаштувавшись на столі, — то скажіть про це, і я піду додому й вкорочу собі віку.

— Я не бачив, — сказав Стірфорс.

— І я не бачив! — сказав я.

— Тоді гаразд! — скрикнула міс Маучер. — Я згодна жити! А тепер уть-уть-уть, іди сюди, моє каченятко, я тебе заріжу.

Це означало запрошення Стірфорсові віддатись на волю її рук; отже, він сів спиною до столу, обернувшись усміхненим обличчям до мене, і дозволив їй дослідити його голову, мабуть, тільки для нашої розваги. Чудове видовище являла собою міс Маучер, стоячи над ним і дивлячись на його пишне темне волосся з допомогою великої лупи, яку вона добула з кишені.

— Ви прехороший хлопець! — заявила міс Маучер після короткого дослідження. — Але не мине й року, як ваша маківка буде лиса, мов у монаха, якщо я вам не допоможу. Тільки півхвилинки, мій юний друже, і ми збережемо вам кучері на найближчі десять років!

З цими словами вона вилила трохи рідини з пляшечки на клаптик фланелі, накапала трохи цього коштовного розчину на одну з щіточок, і заходила ся скубити та терти голову Стірфорса і фланелькою, і щіточкою; робила вона це дуже діловито, невгамовно базікаючи при цьому.

— Є такий Чарлі Пайгрев, син герцога, — торохтіла вона, — ви знаєте Чарлі? — зазирнула вона Стірфорсові в обличчя.

— Трохи, — відповів він.

— Ото чоловік! Ото бакенбарди! А щодо ніг Чарлі, то якби тільки вони були в нього до пари (на жаль, це не так), то могли б узяти приз. Чи повірите ви, що він спробував обійтись без мене... та ще й де — в лейб-гвардії!

— Божевільний! — сказав Стірфорс.

— Схоже на те. А втім, божевільний чи здоровий, він спробував таки, — відказала міс Маучер. — І що ж він робить? Уявіть собі, іде до парфумерної крамниці і питає там собі пляшку «мадагаскарської рідини»!

— Чарлі? — перепитав Стірфорс.

— Чарлі. Але виявляється, що в них нема ніякої «мадагаскарської рідини».

— А що це таке? Якийсь напій? — поцікавився Стірфорс.

— Напій?! — перепитала міс Маучер, припинивши свою роботу і поплескавши його по щоці. — Ліки для його вусів, щоб ви знали! А там за прилавком стоїть одна жінка... літня добродійка... справжній грифон... ніколи навіть не чула такої назви. «Пробачте, сер, — звернулася вона до Чарлі, — може вам треба... треба рум'ян?» «Рум'ян? — відказав Чарлі жінці. — А на чорта мені, вибачайте

на слові, оті ваші рум'яна?» «Не ображайтеся, сер, — сказала вона, — у нас їх запитують під стількома назвами, що я подумала, чи не на них ви натякаєте». Оце, дитя моє, — вела далі міс Маучер, увесь час діловито розтираючи Стірфорсові голову, — ще один зразок цікавого шахрайства, про яке я казала. Я теж трохи причетна до таких справ... може, навіть дуже причетна, а може, тільки трохи... слово не дуже приємне, мій любий хлопчику... але хай буде так.

— Про які це справи ви говорите? Про справи з рум'янами? — спитав Стірфорс.

— Мотай собі на вуса, мій ніжний учню, — відказала войовнича Маучер, доторкаючись до свого носа, — дотримуй таємниць у всіх ремеслах, і тоді матимеш бажаний результат. Кажу я, що теж трохи причетна до цих справ. Одна вдовиця називає їх губною помадою, друга називає їх рукавичками, третя — комірцями, четверта — віялом. А я називаю це так, як їм подобається. Постаючаю їм рум'яна, але ми це тримаємо в секреті одна від одної, і, мабуть, вони скоріше згодні б викласти цю таємницю перед цілою вітальнею, ніж перед мною. А коли я буваю в них, то вони питають — а це мастило товстим шаром лежить на їхніх щоках, що не можна помилитися — «яке у мене обличчя, Маучер? Чи я не бліда?» Ха! Ха! Ха! Ха! Хіба це не кумедно, мій юний друже?

За все життя своє не бачив я нічого подібного до міс Маучер — вона стояла на обідньому столі, безнастанно базікала, діловито розтирала Стірфорсові голову та підморгувала мені.

— Ах! — казала вона. — На такі речі тут невеликий попит. Мушу знову мандрувати. Відколи я тут, я не зустріла жодної гарненької жінки, Джеммі.

— Ні? — спитав Стірфорс.

— Ані тіні гарненької жінки, — відповіла міс Маучер.

— Ми б, мабуть, могли показати їй не тільки тінь, Деві, — сказав Стірфорс, поглядаючи на мене. — Що скажеш, Маргаритко?

— Так, звичайно! — підтримав я.

— Ага? — скрикнула куца істота, гостро зиркнувши на мене, а потім обернувшись до Стірфорса. — Гм?

Перший вигук звучав як запитання до нас обох, а другий — як запитання до Стірфорса особисто. Вона не дістала відповіді на жодне з цих запитань і заходила далі терти, схиливши голову набік і закотивши око під лоба, ніби шукала відповіді в повітрі і була певна, що вони ось-ось з'являться.

— Вашу сестру, містере Копперфілд? — скрикнула вона після паузи, все ще в тій самій позі. — Так, так?

— Та ні, — сказав Стірфорс, перш ніж я встиг відповісти, — нічого подібного. Навпаки, містер Копперфілд був колись, якщо я не помиляюся, палко закоханий в неї.

— А тепер уже ні? — спитала міс Маучер. — Хіба він вітрогон? Ох, сором! Хіба він збирає мед з кожної квітки та щогодини змінює свої симпатії, аж доки Поллі не вгамує його жагу?.. Її звуть Поллі?

На якусь хвилину я зовсім розгубився від швидкості цього запитання та її допитливого погляду.

— Ні, міс Маучер, — відповів я, — її звуть Ем'лі.

— Ага? — скрикнула вона так само, як і вперше. — Гм? Яка ж я торохтіяка! Правда ж, містере Копперфілд, я дуже легковажна?

Її тон і вигляд були мені неприємні, коли говорилося про такі речі. Тому я похмуро сказав:

– Вона така ж добродесна, як і гарна. Вона заручилася з найчеснішим і найвірнішим чоловіком серед людей її стану. Я поважаю її за розсудливість так само, як захоплююсь її красою.

– Добре сказано! – скрикнув Стірфорс. – Слухайте, слухайте, слухайте! А тепер я задовольню цікавість цієї маленької Фатіми, моя любя Маргаритко, щоб вона більше не мучилася здогадками. Міс Маучер, Ем'лі служить тепер ученицею в Омера і Джорема – галантерейників і тутешніх багатіїв. Пам'ятаєте? «Омер і Джорем». Заручилася вона зі своїм кузеном; ім'я – Гем; прізвище – Пеготті; професія – корабельний майстер; мешкає також у цьому місті. Живе вона у родині; ім'я – невідоме; прізвище – Пеготті; професія – моряк; мешкає також у цьому місті. Вона – найкраща і наймиліша чарівниця в світі. Я захоплююсь нею, як і мій друг, надзвичайно. Якби я тільки не хотів образити її нареченого, а це не сподобалося б моему другові, то додав би, що, на мою думку, він їй не пара; я певний, що вона могла б улаштуватися краще; присягаюся, вона народилася, щоб бути леді.

Міс Маучер пильно прислухалася до цих дуже повільно й виразно сказаних слів; карлиця схилила голову набік, звела око вгору, ніби все ще шукаючи відповіді на стелі. Коли він закінчив, вона знову миттю заторохтіла:

– О! І це все правда? – вигукнула вона, підстригаючи йому бакенбарди маленькими ножицями, виблискуючи ними навколо його голови. – Дуже добре, дуже добре! Довгеньке оповідання. Слід було б йому закінчитися так: «І жили вони щасливо до кінця своїх днів»; а що, неправда? Ах! Як це грають у відповіді на виліт? «Я люблю мою милу на Е, бо вона приваблива; я ненавиджу її, бо вона заручена. Я показав їй коштовні речі і запропонував їй втечу; звать її Ем'лі, живе вона на заході». Ха! Ха! Ха! Містере Копперфілд, ну скажіть, чи я не легковажна?

Та не чекаючи на відповідь, вона лише хитро глянула на мене і, не переводячи духу, торохтіла далі:

– Ну, от! Якщо будь-коли якийсь гульвіса був досконало причесаний і прикрашений, то це ви, Стірфорсе. Якщо я чийось голову в цьому світі розумію, то саме вашу. Чуєте, що я вам кажу, любчику мій? Я розумію вашу голову, – зазирнула вона йому в обличчя. – А тепер забирайтеся геть, Джеммі (як то кажуть у нас, при дворі), а якщо містер Копперфілд сяде на ваше місце, то я працюю і над ним.

– Що скажеш, Маргаритко? – спитав Стірфорс, сміючись і встаючи зі стільця. – Хочеш причепуритися?

– Дякую, міс Маучер, не сьогодні.

– Не кажіть «ні», – мовила маленька жінка з виразом знавця, – збільшити вам грошки брови?

– Дякую, – відповів я, – іншим разом.

– Їх треба подовжити на чверть дюйма, – вела далі міс Маучер. – Ми можемо зробити це за два тижні.

– Ні, дякую. Не тепер.

– Тільки один сеанс, – наполягала вона. – Ні? Тоді зійдідь на ешафот, і ми вам зробимо пару бакенбардів. Та ну ж бо!

Відмовляючись, я не міг не почервоніти, бо відчув, що вона натрапила на моє слабке місце. Але міс Маучер, побачивши, що я не маю зараз охоти прикрашати себе за допомогою її мистецтва, і що я не піддамся чарам пляшечки, яку вона для зміцнення своїх доводів тримала перед моїми очима, заявила, що спробує взятися за мене через кілька днів, і попросила допомогти їй злізти з її п'єдесталу. З моєю допомогою вона швидко скочила додолу і почала зав'язувати стрічки капелюшка на своєму подвійному підборідді.

— Який гонорар? — спитав Стірфорс.

— П'ять шилінгів, — відказала міс Маучер. — Це дешевше за гриби, моє курча. Ну, чи не легковажна я, містере Копперфілд?

Я чемно відповів:

— Зовсім ні.

Але вважав навпаки, коли вона підкинула монети вгору, як вуличний продавець, впіймала і, сховавши в кишеню, дзвінко задзеленчала ними.

— Ось моя каса! — зазначила міс Маучер, складаючи в торбинку різноманітну колекцію своїх маленьких інструментів. — Чи весь мій мотлох я збрала? Здається, весь. Не хочу я скидатися на довготелесого Неда Бідвуда, коли його повели до церкви, «щоб одружити з ким-небудь», як він каже, а наречену забули за дверима. Ха! Ха! Ха! Негідник він, цей Нед, але кумедний чоловік! Тепер я знаю, що зараз розіб'ю ваші серця, але все ж таки мушу покинути вас. Закличте всю свою мужність і спробуйте це якось пережити. Бувайте здорові, містере Копперфілд. Бережіть себе, норфольський лукавцю! Ой, яка ж я, справді, торохтійка! Це ви самі винні, каналії. Та дарую вам. «Боб свар!»* — як сказав один англієць замість «Бон суар», коли почав вивчати французьку мову і вирішив, що вона точнісінько така, як англійська. «Боб свар», каченята мої!

Повісивши торбинку на руку, під своє торохтіння пошкутильгала вона до дверей і там зупинилася, запитуючи, чи не слід їй залишити нам на пам'ять свій локон. «Ну, чи не легковажна я?» — додала вона до цієї пропозиції і, приуливівши пальця до носа, зникла.

Стірфорс так розреготався, що я й сам не міг утриматися від сміху; хоч я й певен, що теж розреготався б у будь-якому випадку. Пересміявшись, Стірфорс пояснив мені, що міс Маучер мала дуже широкі зв'язки в суспільстві і вміла стати в пригоді безлічі людей безліччю способами. Дехто сміявся з її дивакуватості, але вона мала напрочуд гострий дар спостереження, і ніс у неї був довший, ніж руки. Слова її «ось я тут, ось я там, ось мене нема» мали досити підстав; вона часто робила наскоки на провінцію, скрізь відшукувала собі клієнтів і кожного знала. Я спитав його про її характер: чи добра вона, чи правильно спрямовує свої симпатії — але відповіді так і не дочекався. Натомість він багато наговорив мені про її вправність, про її прибутки; він додав, що вона майстерно ставить банки, і щоб я мав це на увазі, коли доведеться мені вдатися до цього методу лікування.

Увесь вечір ми розмовляли майже виключно про неї; і коли розходилися, Стірфорс, перехилившись через поруччя, гукнув мені: «Боб свар!»

Як же я здивувався, коли підійшов до житла містера Баркіса і побачив Гема, що ходив назад-вперед по вулиці. Та ще більше здивувався я, почувши

* Гра слів, що її не можна перекласти: анекдотичний англієць уживає замість «Bon soir» англійське «Bob swar», що означає — «Боб вилаявся».

від нього, що маленька Ем'лі тут. Звичайно, я спитав його, чому він не ввійшов теж, а блукає сам по вулиці.

— Отож бачите, мастере Деві, — нерішуче відповів він, — Ем'лі розмовляє там з кимсь.

— Я гадав би, — зазначив я, усміхаючись, — що саме тому ви могли б бути там, Геме.

— Атож, мастере Деві, взагалі кажучи, так воно і годиться, — сказав він. — Але слухайте, мастере Деві, — його голос став низький і понурий. — То молода жінка, сер... молода жінка, з якою Ем'лі була знайома колись, і з якою їй не слід було б більше знатись.

Ці слова пролили трохи світла на ту постать, яку я помітив за ними кілька годин тому.

— То нещасна істота, мастере Деві, — сказав Гем. — Ціле місто топче її ногами. Тиняється по вулицях... Кого люди цураються, того й земля не держить.

— Чи не її бачив я сьогодні ввечері, Геме, на піску, після зустрічі з вами?

— Вона йшла слідом за нами? — спитав Гем. — Мабуть, її, мастере Деві. Я тоді не помітив, що вона йде за нами, сер, аж доки вона не підійшла до Ем'лі й не прошепотіла: «Ем'лі. Ем'лі, заради Христа, змилосьердья наді мною. Колись і я була така, як ти»; такі сумні слова, мастере Деві, моторошно було їх почути.

— Справді, Геме. А що ж відповіла Ем'лі?

— Ем'лі сказала: «Марто, це ти? Ох, Марто, невже це ти?» — бо ж вони довго працювали разом у містера Омера.

— Тепер я пригадую її! — скрикнув я, згадавши одну з двох дівчат, що побачив, уперше прийшовши туди. — Цілком добре пригадую її.

— Марта Ендел, — додав Гем. — Вона років на два-три старша за Ем'лі, але вчилась у школі разом з нею.

— Імені її я не чув ніколи, — зазначив я. — Та вибачте, що я перериваю вас.

— Та що ж, мастере Деві, — відповів Гем, — все майже сказано в цих словах: «Ем'лі, Ем'лі, заради Христа, змилосьердья наді мною, колись і я була така, як ти». Вона хотіла поговорити з Ем'лі. Ем'лі не могла розмовляти з нею там, бо її дядько мав повернутися додому, а він не дозволив би — ні, мастере Деві, — урочисто заявив Гем. — Він не міг би, хоч який він добрий і м'якосердий, бачити їх разом, він не дозволив би за всі скарби моря.

Я знав, що він правду каже. У той момент я зрозумів це не гірше за Гема.

— Отож, Ем'лі написала щось олівцем на клаптику паперу, — продовжував він, — і, віддавши крізь вікно, наказала їй принести цього папірця сюди. «Покажи це, — говорить, — моїй тітці, місіс Баркіс, і вона посадить тебе біля каміна, бо вона любить мене. Коли дядько вийде, я прийду туди». А потім вона розповіла мені те, що я вам розповідаю, мастере Деві, і попросила провести її. Що я можу зробити? Їй не слід було б знатися з такими дівчатами, але не можу я відмовити їй, коли сльози в неї на обличчі.

Він засунув руку за пазуху і обережно витяг гарненький маленький гаманець.

— Хіба ж я міг відмовити їй, коли сльози на її обличчі? Мастере Деві, — сказав Гем, ніжно глядячи гаманець своєю грубою долонею, — як міг я відмовити їй, коли вона дала мені оце віднести... і я знав, для чого вона це несе. Отака

цяцька! — Гем задумано подивився на гаманець. — І в ній трохи грошей! Ем'лі, моя люба!

Коли він поклав гаманця назад, я міцно потиснув йому руку, бо тільки цим міг я висловити свої почуття, і хвилину-дві мовчки походжали ми вулицею. Потім відчинилися двері, і Пеготті жестом покликала Гема. Я хотів був лишитися на вулиці, але вона вийшла за мною, благаючи мене теж увійти. Та й тоді я волів би уникнути кімнати, де всі вони зібралися; проте цього не можна було зробити, вони сиділи в тій кухні з кахельною підлогою, про яку я вже не раз говорив. Двері з вулиці відчинялися просто туди, і я опинився серед тих людей, не встигши навіть зрозуміти, куди йду.

Дівчина — та сама, яку я побачив на піску, — сиділа на підлозі біля каміна, поклавши голову і руку на стілець. Видно було, що Ем'лі щойно встала з цього стільця, і що запаморочена голова тієї дівчини лежала, мабуть, на її колінах. Я майже не бачив обличчя дівчини — воно вкрите було скуйовдженим волоссям, — але помітив, що вона молода і гарна. Пеготті плакала, і маленька Ем'лі теж. Як увійшли ми, то ніхто не мовив ані слова; здавалося, що настінний годинник біля буфету стукотів у цій тиші вдвічі гучніше, ніж звичайно.

Ем'лі заговорила перша.

— Марта хоче, — звернулася вона до Гема, — поїхати до Лондона.

— Чому до Лондона? — спитав Гем.

Він стояв між ними й дивився на бідолашну зі співчуттям і водночас із ревностями, бо вона приятелює з тією, яку він так любив. І він, і Ем'лі говорили майже пошепки, немов коло хворої.

— Краще там, ніж тут, — гучно проказав третій голос — Мартин, хоч вона не ворухнулася. — Ніхто мене там не знає. Тут мене знають усі.

— Що вона там робитиме? — допитувався Гем.

Марта підвела голову і якусь хвилину дивилася на нього затьмареними очима, потім знову схилила голову і схопилася правою рукою за шию — так, наче в лихоманці чи вражена пострілом.

— Вона спробує зажити порядно, — відказала маленька Ем'лі. — Ви не знаєте, що вона розповіла нам. Хіба ж він знає... хіба ж вони знають, тьотю?

Пеготті співчутливо похитала головою.

— Я спробую, — сказала Марта, — якщо ви допоможете мені виїхати звідси. Гірше, ніж тут, я вже не зможу жити. Спробую зажити краще. О, — затремтіла вона. — Заберіть мене з цих вулиць, де все місто знає мене змалку!

Ем'лі простягла руку до Гема, і я побачив, що він подає їй маленьку полотняну торбинку. Вона, очевидно, спочатку подумала, що то її гаманець, але, помітивши свою помилку, здивовано повернулася до Гема.

— Це все твоє, Ем'лі, — почув я його голос. — Все, що я маю на світі — твоє, любове моя. Мені вони ні до чого, а тобі згодяться.

Очі її знову налилися сльозами, але вона мовчки повернулася до Марти. Не знаю, скільки вона дала їй. Побачив тільки, що вона схилилася над Мартою і поклала гроші їй за пазуху. Вона прошепотіла щось, немовби запитуючи, чи досить цього.

— Більше ніж досить, — відказала та, схопила її руку і поцілувала. Потім Марта підвелась і, закриваючи шаллю обличчя, голосно схлипуючи, повільно пішла до дверей. На якусь секунду зупинилася, чи збираючись сказати щось,

чи повернутись назад; але не мовила ні слова. Ховаючи ридання в згортках шалі, пішла вона геть.

Коли зачинилися за нею двері, маленька Ем'лі схвильовано глянула на нас трьох, закрила обличчя руками і зайшлася плачем.

— Не треба, Ем'лі, — сказав Гем, легенько торкаючись її. — Не треба, люба моя! Не плач, маленька!

— О, Геме! — вигукнула вона, все ще жалісно плачучи. — Я не така добра дівчина, як слід. Я знаю, що я іноді не така вдячна, як треба.

— Та що ти, що ти, — втішав її Гем.

— Ні! Ні! Ні! — схлипувала маленька Ем'лі, хитаючи головою. — Я не така добра дівчина, якою мені слід було б бути! Зовсім ні! Зовсім ні!

І вона плакала так, мов серце її розривалось.

— Я зловживаю твоєю любов'ю! Так, так, — схлипували вона. — Я перечу тобі і мучу тебе своїми примхами, хоч мені зовсім не слід цього робити. Ти зовсім інакше ставишся до мене. І чому це я роблю, коли мені слід було б думати тільки про вдячність до тебе, про твоє щастя?

— Ти — моє щастя, люба моя! — казав Гем. — Я щасливий, коли бачу тебе. Я щасливий, коли цілий день думаю про тебе.

— Ах! Цього не достатньо! — скрикнула вона. — Це тому, що ти добрий, але я — погана. О, любий мій! Може, кращою була б твоя доля, якби ти покохав іншу — таку дівчину, що була б більше варта тебе, що була б прив'язана до тебе і ніколи не вередувала, як я!

— Бідолашне серденько, — тихо мовив Гем. — Марта зовсім схвилювала її.

— Тьотю, прошу вас, — скрикнула Ем'лі, — йдіть до мене, щоб я могла покласти голову вам на плече! Ох, я дуже нещасна, тьотю! Ох, я не така добра дівчина, якою мусила б бути! Ні, я знаю, що не така.

Пеготті поспішно підійшла до стільця біля каміна. Ем'лі стала навколішки перед нею, засмучено поглядаючи їй в обличчя.

— Благаю, тьотю, допоможи мені! Геме, любий, допоможи мені. Містере Девід, заради колишніх часів, будь ласка, допоможіть мені! Я хочу стати кращою дівчиною. Я хочу відчути в сто разів більшу вдячність. Я хочу відчути, яке це щастя — бути дружиною доброго чоловіка і жити мирним життям. Горе мені, горе мені! Серце моє, серце моє!

Вона схилила голову на груди своєї старої няньки і припинила благати, її страждання було напівжіночим і напівдитячим, як і вся її поведінка (на мою думку, така манера найбільше пасує її красі); стара моя нянька втішала її, наче дитину.

Помалу вона заспокоїлася. Всі ми намагалися розважити і підбадьорити її; нарешті вона підвела голову і заговорила з нами. Ось і всміхнулася вона, а там розсміялася вголос, і засоромлено сіла між нами; Пеготті зачесала їй кучері, витерла очі, причепурила її, щоб не помітив дядько, коли повернеться вона додому, що його улюблениця плакала.

І цього вечора побачив я те, чого не бачив ніколи раніше. Вона невинно поцілувала свого нареченого в щоку і притулилася до його кремезної постаті, як до своєї найкращої оборони. Разом вони пішли геть під тихим місячним промінням; я стежив за ними, і порівнював їхнє відбуття з Мартиним; і бачив, як маленька Ем'лі обома руками трималася за лікоть Гема і все ще тулилася до нього.

VI. Я ПОЧИНАЮ ВІРИТИ МІСТЕРОВІ ДІКУ

I ОБИРАЮ СОБИ ПРОФЕСІЮ

Прокинувшись вранці, я багато міркував про маленьку Ем'лі та про її душевні хвилювання вчора, коли Марта пішла. Я відчув, що ненавмисно викрив місцеві делікатні таємниці, і що їх не можна розповісти навіть Стірфорсові. Нікого не любив я так ніжно, як цю гарненьку дівчину, подругу моїх дитячих ігор. Її серце випадково розкрило мені почуття, що вона не зумогла придушити – повторити це будь-кому, навіть Стірфорсові, було б грубим вчинком, негідним ані мене самого, ані нашого невинного дитинства. Тому я вирішив тримати це в глибині своєї душі, а там образ її став ще чарівнішим.

За сніданком мені принесли листа від бабусі. У ньому йшлося про справи, в яких Стірфорс, на мою думку, міг дати мені найкращі поради; я вирішив поговорити з ним про це під час нашої подорожі додому. А поки що в нас було досить справ – треба було попрощатися з усіма нашими друзями. Містер Баркіс був не останній серед тих, хто сумував через наш від'їзд, і я певен, що він навіть охоче відкрив би знову свою скриню і пожертвував би ще одну гінею, коли б цим можна було затримати нас в Ярмуті ще днів на два. Пеготті і вся її сім'я сповнені були смутком. Увесь дім Омера і Джорема вийшов побажати нам щасливої подорожі, а коли треба було віднести наші валізи до карети, то серед моряків знайшлося стільки охочих допомогти Стірфорсові, що нам не треба було б носіїв навіть тоді, коли б ми везли з собою багаж на цілий полк. Одним словом, ми відбули на превеликий жаль усіх присутніх, і чимало людей журилося за нами.

– А ви надовго тут залишитесь, Літтімере? – спитав я, коли він відряджав нас.

– Ні, сер, – відказав він, – очевидно, не дуже надовго, сер.

– Він поки що не може сказати напевно, – байдуже зазначив Стірфорс. – Він знає, що йому треба зробити, і він це зробить.

– У цьому я абсолютно впевнений, – сказав я.

Літтімер торкнувся свого капелюха, ніби на подяку за мою добру думку про нього, і я знову відчув себе восьмирічним хлопчиком. Ще раз торкнувся він свого капелюха, бажаючи нам щасливої подорожі, і залишився стояти на бруківці – респектабельна загадка, мов єгипетський сфінкс.

Деякий час ми їхали мовчки; Стірфорс чомусь не заводив розмови, а я напружено міркував, чи побачу колись знову рідні місця, і які до того часу відбудуться зміни в них і в мені. Нарешті Стірфорс, миттю розвеселившись і ставши говірким, – такі раптові зміни були звичайні для нього, – підштовхнув мене:

– Чи ти розучився розмовляти, Девіде? Що це за лист, про який ти говорив за сніданком?

– О! – сказав я, витягаючи листа з кишені. – Від моєї бабусі.

– А про що, варте обміркування, вона пише?

– Та ось вона нагадує мені, Стірфорсе, – сказав я, – що я вирушив у цю експедицію, щоб оглянутись і трохи подумати.

– Це ти, безперечно, зробив!

— Ба, цього я й не можу сказати. Правду кажучи, я боюсь, що забув про це.
— Гарзд! Оглянься тепер і надолуж те, що згаяв! — відповів Стірфорс. — Подивися праворуч, і ти побачиш плескату рівнину і чимало боліт; подивися ліворуч, і побачиш те саме. Подивись уперед, і не знайдеш ніякої різниці; подивись назад — те саме.

Я розсміявся і зазначив, що ніде тут не бачу слушної для себе професії; мабуть тому, що місцевість дуже пласка.

— Що пише бабуся на цю тему? — поцікавився Стірфорс, глянувши на листа. — Може, вона пропонує щось?

— Авжеж, — сказав я. — Вона мене запитує, чи не сподобається мені стати проктором. Що ти думаєш про це?

— Не знаю, що й сказати, — байдуже відповів Стірфорс. — Це для тебе не гірше, ніж будь-яка інша професія, гадаю?

Я знову не міг стримати сміху, бо він так байдуже ставився до фахів і професій; я висловив своє здивування.

— А що це таке, проктор, Стірфорсе? — спитав я.

— Це щось таке, ніби церковний адвокат, — відповів Стірфорс. — У застарілих судах Докторської палати — старої і темної діри коло собору Святого Павла — править він за те, що прокурор — у цивільних судах. Природно було б скасувати їх ще років двісті тому. Я краще поясню, якщо спочатку розповім тобі, що таке Докторська палата. Це закуточок, де виробляють церковні закони і всякі фокуси зі старими страховидними парламентськими актами, про які три чверті світу не знає нічого, а одна чверть вважає їх викопаними з часів Едуардів*. Це місце має старовинну монополію на справи про заповіти і одруження та на диспути між власниками кораблів і човнів.

— Дурниці, Стірфорсе! — вигукнув я. — Невже ти хочеш сказати, що є якийсь зв'язок між навігаційними справами і церковними?

— Звичайно, я цього не кажу, мій любий хлопчику, — промовив він. — Кажу тільки, що їх розглядають і вирішують одні й ті самі люди в тій самій Докторській палаті. Завітай туди колись і побачиш, як вони блукають серед термінів навігаційного словника, розглядаючи справу про те, як «Нансі» наскочила на «Сару-Джен», або як містер Пеготті з ярмутськими рибалками врятував під час бурі «Нельсона» — індійський корабель, що зазнавав біди; а завітай туди наступного дня і побачиш, що вони розглядають усі «за» і «проти» в справі поганой поведінки якогось священика; і той, хто був суддею в навігаційній справі, буде адвокатом у справі священика, або навпаки. Вони — як ті актори: ось він суддя, ось він те, ось він інше; а там він грає ще якусь роль; зміна за зміною; але, в будь-якому разі, це дуже приємна й вигідна приватна театральна установа, що складається з дуже добірного товариства.

— Але адвокат і проктор не одне і те саме? — спитав я, трохи здивований. — Чи не так?

— Ні, — відповів Стірфорса, — адвокати — люди цивільні, що здобули докторський ступінь у коледжі, саме тому я й знаю дещо про це. Проктори наймають адвокатів. І ті, й ті дістають чималенькі гонорари, і всі вони разом — гарненька компанія шахраїв. А взагалі, Деві, я дуже рекомендував би тобі

* З XIII по XIV ст., коли на троні Англії послідовно були королі Едуард I, II, III.

добре поставитися до Докторської палати. Можу тебе втішити, що вони вихваляються своєю знатністю.

Я зважив на звичку Стірфорса глузливо ставитися до всього; мене вабила похмурість і древність «старої і темної діри коло собору Святого Павла», мене вабила і пропозиція моєї бабусі. Щоправда, вона не нав'язувала мені заздалегідь ніякого рішення і не завагалася повідомити, що їй це спало на думку нещодавно, коли вона відвідала свого проктора в Докторській палаті, щоб скласти заповіт на мою користь.

— Це схвальний вчинок твоєї бабусі, що б там не було, — сказав Стірфорс, коли я розповів про останню обставину. — Такі вчинки заслуговують всілякого заохочення. Маргаритко, раджу тобі добре поставитися до Докторської палати.

Та я вже й сам вирішив зробити це. Далі розповів я Стірфорсові, що бабуся моя чекає на мене в місті, як я довідався з її листа; вона на тиждень винайняла помешкання у приватному готелі, де були кам'яні сходи і зручні двері на дах; бабуся бо моя була твердо певна, що кожен будинок у Лондоні може першої-ліпшої ночі згоріти.

Решта нашої подорожі була дуже приємною. Раз у раз поверталися ми в розмові до Докторської палати, малювали собі ті дні, коли я стану там проктором; Стірфорс дуже гумористичними фарбами змальовував цю мою майбутню професію, і ми обидва чимало веселилися. Коли ми дісталися до кінця нашої подорожі, він поїхав додому, обіцяючи завітати до мене не пізніше, як через день; а я попрямував до готелю, де знайшов свою бабуся, що очікувала на вечерю.

Якби я здійснив навколосвітню подорож, то й тоді навряд чи б ми більше раділи нашій зустрічі. Бабуся схлипнула, обіймаючи мене, і потім, намагаючись розсміятися, сказала, що коли б моя бідолашна матуся була жива, то, безсумнівно, ця дурненька голівонька проливала б сльози.

— Отже, ви залишили містера Діка вдома, бабуся? — сказав я. — Шкода. А, Дженет, як життя?

Дженет зробила реверанс і висловила сподівання, що я почувуюся добре. Тут я помітив, як раптом витяглося обличчя моєї бабці.

— Я теж шкодую, що залишила його там, — промовила бабуся, потираючи ніс. — Душа моя неспокійна, Троте, відколи я опинилася тут.

Не встиг я запитати, як вона сама пояснила мені, чому це так.

— Я певна, — сказала бабуся з меланхолічною твердістю, спираючись рукою на стіл, — що в Діка не такий характер, аби проганяти ослів. Немає сумніву, що йому бракує потрібної твердості. Слід було б мені замість нього залишити вдома Дженет, тоді, мабуть, душа моя була б спокійніша. І я знаю, — на цих словах бабуся зробила наголос, — що сьогодні, о четвертій годині вдень, через мою землю пройшов осел. Мороз пройняв мене з голови до ніг, і я знаю, що там був осел.

Я намагався якось утішити її, але вона відкидала всі мої міркування.

— То був осел, — сказала моя бабуся, — той самий кошлатий осел, на якому колись приїхала та вбивча подоба жінки! — тільки так бабуся завжди називала міс Мердстон. — І з усіх ослів у Дуврі цей — найнахабніший! — заявила моя бабця, вдаряючи кулаком об стіл.

Дженет насмілилася зауважити, що міс Тротвуд, мабуть, даремно турбується, бо начебто той самий осел зараз зайнятий – возить пісок і гравій – і тому не може забігти на нашу землю. Але бабуся і слухати цього це хотіла.

Вечерю принесли добру і гарячу, хоч кімнати моєї бабусі були на горішньому поверсі, – не знаю, чи тому, що вона хотіла за свої гроші користуватися більшим числом кам'яних східців, чи то просто бажала бути ближче до дверей на дах, – і складалася вона зі смаженого курчати, біфштекса та деякої горюдини; всім стравам я віддав належне, бо приготовані вони були чудово. Але бабуся моя мала власну думку про лондонські харчі і тому їла дуже мало.

– Думаю, що це нещасне курча вилупилось і зросло в підвалі, – сказала бабуся, – і ніколи не дихало іншим повітрям, ніж як у стайні. Припускаю, що біфштекс може бути з яловичини, але щось не дуже цьому вірю. На мою думку, нема в цьому місті нічого справжнього, крім бруду.

– А чи не думаєте ви, що курча могли б привезти сюди з села, бабуся? – наважився я натякнути.

– Безперечно, ні! – відказала бабуся. – Хіба ж лондонському торговцеві захочеться продавати якусь справжню річ?

Я не наважився заперечувати цю думку, але повечеряв непогано, що вона відзначила з чималим задоволенням. Коли забрали посуд зі столу, Дженет допомогла їй зачесатися, одягти нічний чепець, що був цього разу кращого фасону, ніж зазвичай («на випадок пожежі» – як поясняла бабуся), та обгорнути її сукню навколо колін; так готувалася моя бабуся зігрітися перед тим, як іти спати. А потім, за незмінним правилом, встановленим раз і назавжди, я приготував їй склянку гарячого білого вина з водою і нарізану тонкими скибочками підсмажену булку. Тоді ми лишилися самі на решту вечора; бабуся сіла напроти мене, сьорбаючи розведене вино і вмочаючи у нього сухарі; з-під нічного свого чіпця вона з любов'ю поглядала на мене.

– Ну, Троте, – почала вона, – що ти думаєш про план стати проктором? Чи ти ще й не починаєш думати про це?

– Я досить обміркував це, любя моя бабуню, і докладно поговорив про це зі Стірфорсом. Мені це справді дуже подобається. Мені це надзвичайно подобається.

– Ти диви! – сказала бабуся. – Це мене втішає.

– Тут тільки є одне ускладнення, бабуню.

– В чому річ, Троте? – поцікавилась бабуся.

– Скільки я міг довідатися, це професія для обмеженого кола людей, і чи не багато коштуватиме дозвіл вступити мені до цієї корпорації?

– Це коштуватиме, – відповіла моя бабуся, – вступного внеску рівно в тисячу фунтів стерлінгів.

– Так ось що, любя моя бабуню, – сказав я, присуваючи свого стільця ближче до неї. – Мене це дуже турбує. То велика сума грошей. Ви багато витратили на моє виховання і завжди були якнайщедріші до мене. Ви – дуже великодушна! Напевно, є інші способи, щоби я без великих витрат міг би почати життя. Чи певні ви, що краще буде взятися саме до цієї професії? Чи не думаєте ви, що це занадто велика сума грошей, і що її, може, не варто витрачати? Прошу вас, моя друга мати, обміркуйте це. Чи ви певні?

Бабуся закінчила жувати сухарик, поставила склянку на полицю каміна, поклала руки на коліна і відповіла так:

— Троте, дитинко моя, якщо є в мене якась мета в житті, то це — зробити тебе добрим, чуйним і щасливим чоловіком. Я твердо вирішила домогтися цього, і Дік теж. Хотіла б я, щоб деякі люди почули розмови Діка про це. Мудрість його слів гідна подиву. Але ніхто, крім мене, не знає невичерпних розумових здібностей цього чоловіка!

На секунду вона зупинилася, взяла мою руку в свої долоні та повела далі:

— Марна річ, Троте, згадувати минуле, якщо це не впливає якось на теперішнє. Можливо, мені слід було більше приятелювати з твоїм бідолашним батьком. Можливо, мені слід було більше приятелювати з тією бідолашною дитинкою, твоєю матір'ю, навіть після того розчарування через твою сестру Бетсі Тротвуд. Можливо, про це я й думала, коли ти прийшов до мене — маленький злидений хлопчик, стомлений і вкритий пилом і брудом. Від того часу і досі, Троте, ти завжди виправдовував мої сподівання, був моєю гордістю і радістю. Ні на що інше не хочу я витратити свої кошти, принаймні... — тут, на моє здивування, вона завагалась і збентежилась. — Ні, ні на що інше не хочу я витратити свої кошти! Ти — моя всиновлена дитина! Тільки люби мене, стару, і терпляче стався до моїх примх — так для старої жінки, початок життя якої був не досить щасливим і розумним, ти зробиш більше, ніж будь-коли ця стара жінка зробила для тебе.

Вперше почув я, як бабуся моя згадує про колишнє своє життя. Вона так спокійно згадала і засудила його, що я відчув до неї ще більше поваги і любові.

— Ми тепер дійшли цілковитого порозуміння, Троте, — сказала бабуся, — і не треба більше про це говорити. Поцілуй мене, ми підемо до Докторської палати завтра після сніданку.

Ми довго ще розмовляли перед каміном, перш ніж піти спати. Спальня моя була на тому ж поверсі, що й бабусина. Вночі вона мене кілька разів будила, стукаючи мені в двері щоразу, як почує далеке рипіння коліс якогось екіпажа чи воза ринкового торговця; тоді вона схвильовано запитувала мене — чи не їде то пожежна валка. Але над ранок вона заснула міцніше, і я зробив те саме.

Десь опівдні ми вирушили до контори містерів Спенлоу і Джоркінса в Докторській палаті. В уяві моєї бабусі кожна людина на лондонських вулицях була кишеньковим злодієм, тому вона доручила мені нести її гаманець, в якому лежали десять гіней і трохи срібла.

По дорозі ми зупинилися біля вітрини іграшкової крамниці на Фліт-Стрит і деякий час дивилися на велетнів Дунстана, що били в дзвони. Рівно о двадцятій годині дня пішли ми на подвір'я собору Святого Павла. Прямуючи до цього місця, я помітив, що бабуся дуже прискорює кроки, неначе чогось злякалася. Разом з тим я звернув увагу, що до нас наближається якийсь волоцюга в лахмітті. Він зупинився і почав пильно придивлятися до нас.

— Троте, любий мій Троте, — злякано прошепотіла бабуся, стискаючи мою руку. — Я не знаю, що мені робити.

— Не хвилюйтеся, — сказав я. — Нема чого боятися. Зайдіть до крамниці, а я миттю прожену цього типа.

— Ні, ні, дитя моє! — рішуче заперечила вона. — Нізачо в світі не розмовляй з ним. Я благаю тебе. Я наказую тобі!

— Бог з вами, бабуню, — сказав я. — Це просто якийсь нахабний жебрак.

— Ти не знаєш, що він таке! — відказала моя бабуся. — Ти не знаєш, хто він такий. Ти не знаєш, що ти кажеш!

Ми зупинились у порожньому під'їзді, і чоловік той теж зупинився.

— Не дивися на нього! — сказала моя бабуся, коли я спробував допитливо на нього глянути. — Краще візьми мені візника, любий мій, і чекай мене на подвір'ї Святого Павла.

— Чекати на вас? — перепитав я.

— Так! — відповіла бабуся. — Я мушу поїхати сама. Я мушу поїхати з ним.

— З ним, бабуся? З цим чоловіком?

— Я при своєму розумі, — відказала вона, — і кажу тобі, що мушу! Візьми мені візника.

Хоч який здивований я був, але зрозумів, що даремно заперечувати проти такого рішучого наказу. Відійшовши на кілька кроків, покликав я візника. Не встиг я відкрити дверцята, як бабуся моя, мов дивом якимсь, ускочила туди, а за нею — той чоловігяга. Вона махнула мені рукою, щоб я йшов геть, і я покійно повернувся. Встиг я тільки почути, як вона сказала візникові:

— Ідьте кудись, ідьте просто вперед.

І екіпаж проїхав повз мене, підіймаючись угору вулицею.

Тоді я згадав те, про що розповідав мені містер Дік і що здавалося мені плодами його хворої фантазії. Я не мав сумніву, що то була та сама особа, про яку він говорив у загадкових висловах, хоч я й нездатний був уявити, яку владу має цей чоловік над моєю бабусяю. Почекавши півгодини в холодку на подвір'ї, я побачив, що екіпаж повертається. Візник зупинився поруч зі мною, бабуся сиділа в екіпажі сама.

Вона ще не зовсім заспокоїлась і не зовсім готова була до візиту, який ми мали зробити. Вона попросила мене сісти в екіпаж і наказати візникові трохи поїздити туди й назад.

— Любе моє дитя, ніколи не розпитуй мене і не розмовляй про це, — більше нічого не сказала вона, аж поки не заспокоїлася цілком.

Нарешті вона заявила, що вже зовсім спокійна, і що ми можемо продовжувати наш шлях. Вона дала мені свій гаманець, щоб розплатитися з візником, і я помітив, що гіней там уже нема, а лишилося тільки дрібне срібло.

Увійти до Докторської палати треба було через маленький низький склепінчастий коридор. Коли ми тільки вступили під арку, гамір міста якимсь чарівним чином розтанув вдалині. Ми проминули кілька нудних двориків та вузьких проходів і підійшли до покритої скляним дахом контори Спенлоу і Джоркінса. У вестибюлі цього храму, до якого паломники могли входити без стуку, два чи три клерки переписували папери. Один з них, худорлявий чоловігяга в темній перуці, схожий на глевкий хліб, підвівся привітати мою бабуся і провести нас до кабінету містера Спенлоу.

— Містер Спенлоу в консисторії, мем, — сказав висохлий чоловік. — Сьогодні засідання суду, але це поблизу, я негайно відправляю когось запросити його сюди.

Поки шукали містера Спенлоу, нас залишили самих, і я скористався з нагоди оглянути нове місце. Меблі в кабінеті були старовинні і вкриті пилом; зелена байка на письмовому столі зблякла й вицвіла, і була така змарніла й бліда, наче старий злидень. На столі лежала безліч папок з паперами. Назви найрізноманітніших судів написані були на цих папках. Там були справи свідків, справи позовів, справи консисторські і справи заповітні, справи адміралтейські і справи депутатські. Я аж задумався — скільки ж тут судів, і скільки часу витрачу я, поки розберуся в них. Крім того, лежало там безліч рукописних зізнань, даних під присягою, у міцних оправах, зв'язаних величезними кипами — по цілій кипі на кожну справу; і кожна справа виглядала як повість у десять чи двадцять томів. Усе це здалося мені досить цінним і складо приємне уявлення про посаду проктора. Мої думки перервані були чиймись поспішними кроками, і з сусідньої кімнати ввійшов містер Спенлоу в чорній мантиї, отороченій білим хутром. Він швидко відчинив двері, на ходу знімаючи капелюха.

То був маленький світловолосий джентльмен у бездоганних черевиках і найжорсткішій з усіх білій краватці та комірці. Він був застебнутий на всі гудзики, і, мабуть, чимало клопоту завдавали йому дбайливо завити бакенбарди. Золотий ланцюжок його годинника був такий масивний, що я раптом уявив, ніби витягати його треба здоровенною золотою рукою, яка часто буває виставлена в ювелірних крамницях. Весь він був такий накрохмалений, що ледве спромігся зігнути, а щоб переглядати папери на столі, мусив підстрибувати всім тілом зі стільця, мов балаганний Петрушка.

Бабуся відрекомендувала мене, і він прийняв мене якнайчемніше. Сівши, він заговорив:

— Отже, містере Копперфілд, ви збираєтеся долучитися до нашої професії? Я кілька днів тому випадково зауважив, коли мав приємність розмовляти з міс Тротвуд, — він знову, як Петрушка, вклонився всім тілом, — що тут є вільне місце. Міс Тротвуд була така ласкава зазначити, що вона має онука, за якого дуже піклується і якого хоче влаштувати на пристойну посаду. Оцього внука, очевидно, я маю тепер приємність... — Петрушка знову підскочив.

Я вклонився на знак згоди і відповів, що бабуся мені говорила про цю посаду, і що я нічого не маю проти. Мені навіть це до вподоби, і я негайно згодився на її пропозицію. Проте я не можу вирішити остаточно, аж поки не обізнаюся краще з цією справою. І хоч це майже порожня формальність, а все ж, на мою думку, треба дати мені змогу пересвідчитися, чи підходить мені ця спеціальність, і тільки тоді я зможу взяти на себе тверді зобов'язання.

— О, безперечно! — відгукнувся містер Спенлоу. — Наша фірма... ми завжди пропонуємо один випробувальний місяць. Я особисто був би щасливий запропонувати два місяці... три... невизначений період, нарешті... але в мене є компаньйон, містер Джоркінс.

— А вступний внесок, сер, — зауважив я, — становить тисячу фунтів стерлінгів.

— А вступний внесок, в тому числі гербові збори, становить тисячу фунтів стерлінгів, — підтвердив містер Спенлоу. — Як я вже зазначив у розмові з міс Тротвуд, мене не спонукають жодні корисливі міркування; запевняю вас, небагато є людей менше корисливих, ніж я; але містер Джоркінс має свій

погляд на ці речі, а я мушу поважати погляд містера Джоркінса. Містер Джоркінс вважає, що тисяча фунтів – занадто мало, коротко кажучи.

– Гадаю, сер, – сказав я, все ще бажаючи заощадити гроші моєї бабусі, – тут нема такого звичаю, щоб молодший клерк*, якщо він виявиться особливо корисним і цілком опанує свою професію, – мимоволі я почервонів, бо слова ці звучали дещо самовпевнено, – гадаю, нема звичаю через деякий час надавати йому певну...

Містер Спенлоу з превеликим зусиллям витяг свою голову з тугого комірця рівно настільки, щоб мати змогу похитати нею, і відповів, перехопивши моє слово «платню»:

– Ні! Не можу сказати, які були б мої особисті міркування про це, містере Копперфілд, коли б я не був зв'язаний по руках і ногах. Містер Джоркінс – людина непохитна!

Мене зовсім налякав цей жахливий Джоркінс. Але згодом я пересвідчився, що це був лагідний чоловік флегматичного темпераменту, і обов'язок його полягав у тому, щоб триматися десь позаду і завжди відігравати роль найупертішого і найбезжаліснішого з людей. Якщо клерк бажав підвищення своєї платні, містер Джоркінс не хотів і слухати такої пропозиції. Якщо клієнт затримував розплату за рахунком, містер Джоркінс наполягав на негайній сплаті; і хоч які болючі могли бути (і завжди були) такі речі для почуттів містера Спенлоу, але містер Джоркінс був невблаганний. Серце і руки доброго янгола Спенлоу були б завжди розкриті, якби не страшний демон Джоркінс. Коли я став дорослий, то, здається, мав справу ще з кількома підприємствами, які працювали за принципом Спенлоу і Джоркінса.

Було ухвалено, що я почну свій випробувальний місяць, коли тільки захочу, і що бабусі моїй не треба ні лишатись у місті, ні повертатися після цього строку, бо всі статті угоди, предметом якої був я, можна було легко надіслати їй додому на підпис. Коли ми домовилися, містер Спенлоу запропонував повести мене до суду і ознайомити з цим місцем. Я нетерпляче чекав на це, і ми вийшли, залишивши мою бабусю саму; вона-бо, як сама казала, не мала довіри до таких місць і, здається, вважала всі суди якимись пороховими заводами, які можуть щохвилини вибухнути.

Містер Спенлоу повів мене через брукований двір, оточений похмурими цегляними будинками; на дверях тих будинків написані були імена різноманітних докторів – я зрозумів, що то були квартири вчених адвокатів, про яких розповідав мені Стірфорс. Ми звернули ліворуч, у велику похмуру кімнату, що здалася мені схожою на капличку. Верхня частина цієї кімнати була відокремлена від решти приміщення; і там, обабіч підковоподібного помосту, сиділи на зручних старомодних кріслах різні джентльмени у червоних мантиях і сивих перуках – що й були, як я зрозумів, вищезгаданими докторами. Блимаючи очима, за маленькою кафедрою всередині підкови сидів старий джентльмен, – якби я побачив його у пташарні, то не мав би сумніву, що то сова, – але то був, як пояснили мені, голова суду. Внизу, під помостом, за довгим зеленим столом сиділи різні інші джентльмени рангу містера Спенлоу, вбрані, як і він, у чорні мантиї, оторочені білим хутром. Комірці їхні

* Молодший клерк – «articled clerk» – практикант в юридичній установі Англії, який замість платні отримує можливість навчатися юридичній професії високого рангу.

були жорсткі, а вигляд – пихатий; щоправда, в останньому я обвинуватив їх даремно, бо коли двом чи трьом з них довелося підвестись і відповідати на запитання головного божества, то ніколи не бачив я нікого покірливішого. Публіка, представлена якимсь хлопцем у вовняному шарфі і обшарпанім чолов'ягою, що потайки поїдав крабів, витягаючи їх з кишені свого пальта, – публіка ця грілася біля пічки в центрі суду. Мляву тишу цього місця порушували тільки потріскування дров і голос одного з докторів, який поволі мандрував по неосяжній бібліотеці свідчень і зупинявся іноді підкріпитись у маленьких придорожніх корчмах юридичної аргументації. А загалом, ніколи і ніде не бачив я такої сонної, старомодної, неквапливої, затишної компанії, як тут, і відчув, що можна буде добре поспати, перебуваючи в цій компанії у будь-якій ролі, аби тільки не позивачем.

Цілком задоволений сонною атмосферою цього місця, я заявив містерові Спенлоу, що на сьогодні з мене досить, і ми повернулися до моєї бабусі; разом з нею вийшов я з Докторської палати. Залишаючи контору Спенлоу і Джоркінса, я відчував себе дуже юним, бо клерки підштовхували один одного перами, вказуючи на мене.

До готелю ми повернулися без будь-яких нових пригод, за винятком зустрічі з якимсь бідолашним віслиюком, що викликав болючі асоціації в душі моєї бабусі. У готелі ми знову довго розмовляли про мої життєві плани. Я знав, що бабуся дуже хоче поїхати додому, що вона й півгодини не зможе почуватися спокійною в Лондоні – серед пожеж, поганих харчів і кишенькових злодіїв. Тому я попросив її не турбуватися за мене і залишити мене, так би мовити, на власний розсуд.

– Я тут ще й тижня не побула, а вже подумала, як влаштувати тобі самостійне життя, – сказала бабуся. – У районі Адельфі, Троте, є мебльована квартира – тобі там буде чудово.

Після цього короткого вступу вона добула з кишені акуратно вирізане з газети оголошення, де сказано було, що на Букінгем-Стрит, в районі Адельфі, є вільна мебльована квартира з видом на річку, і що ця квартира цілком пристойна для молодого джентльмена з помірним статком, для студента юридичних чи інших наук. Умови доступні, можна найняти тільки на місяць або й на довший строк.

– Ось це саме те, що мені потрібно, бабуся, – сказав я, радіючи можливості жити самому у власній квартирі.

– Тоді ходімо, – відповіла моя бабуся, негайно знову надягаючи капелюшка, що його вона за хвилину перед тим зняла. – Підемо й подивимося на цю квартиру.

І ми пішли. Згідно з оголошенням, ми мали розшукати місис Креп. Ми смикнули за дзвоник біля воріт, який, на нашу думку, був потрібний для спілкування з місис Креп. Та нам довелося подзвонити три чи чотири рази, поки ми переконали місис Креп поспілкуватися за нами. Нарешті вона з'явилась – огрядна леді у фланелевій нижній спідниці і нанковій сукні.

– Ми хочемо оглянути вашу квартиру, з вашого дозволу, мем, – сказала моя бабуся.

– Для цього джентльмена? – спитала місис Креп, намацуючи ключ у кишені.

– Так, для мого внука, – підтвердила моя бабуся.

– О, для нього це буде чудова квартира, – зазначила місіс Креп.

Ми пішли нагору.

Квартира була на верхньому поверсі – бабусі це дуже сподобалося, бо поряд був пожежний вихід – і складалась з маленького передпокою, де було напівтемно, маленької їдальні, де було зовсім темно, вітальні і спальні. Меблі були трохи вицвілі, але ще досить добрі для мене; і річка справді протікала під самими вікнами.

Я був у захваті від цієї квартири. Бабуся й місіс Креп пішли в їдальню обговорити умови, а я лишився на канапі у вітальні, і мені здавалося майже неможливим, що я житиму в такій пишній резиденції. Після досить тривалого бою вони повернулись, і, на превелику мою радість, на задоволених обличчях місіс Креп і моєї бабусі я побачив, що справа зроблена.

– Ці меблі лишилися від попереднього пожилця? – поцікавилася моя бабуся.

– Так, мем, – відповіла місіс Креп.

– Що сталося з ним? – спитала бабуся.

Місіс Креп раптом стурбовано закашляла і ледве спромоглася вимовити:

– Він тут захворів, мем і... кхе, кхе, кхе, бідолашний... він помер.

– О! Від чого він помер? – спитала моя бабуся.

– Бачите, мем, він помер від горілки, – довірливо зазначила місіс Креп, – і від диму.

– Від диму? Ви про фабричні димарі? – сказала моя бабуся.

– Ні, мем, – відповіла місіс Креп. – Сигари і люлька...

– Це не заразливо, Троте, в усякому разі, – зазначила бабуся, повертаючись до мене.

– Ні, звичайно, – сказав я.

Коротко кажучи, бабуся бачила, як припало мені до серця це помешкання, тому винайняла його на місяць з тим, що після цього часу я зможу тут лишитися на рік. Місіс Креп мала піклуватися про мою білизну і готувати мені їжу. Всі інші потрібні речі були також обумовлені; місіс Креп розчулено заявила, що завжди дбатиме про мене, як про власного сина. Я мав увійти у володіння післязавтра, і місіс Креп раділа, що має тепер про кого дбати.

Дорогою до готелю бабуся висловила сподівання, що самостійне життя зробить мене твердим і самовпевненим, а цього тільки мені й бракувало. Вона повторювала це кілька разів наступного дня серед клопотів щодо перевезення моїх костюмів і книжок від містера Вікфілда, згадавши про якого і про щасливі минулі дні, я написав довгого листа до Агнес і передав його через бабусю, що мала завтра виїздити. Аби не затримуватися на цих подробицях, додам тільки, що вона підготувала все потрібне для мене на час випробувального місяця; що Стірфорс, на мій і бабусин превеликий жаль, так і не завітав до нас до її від'їзду; що я побачив, як вони з Дженет сіли в дуврський диліжанс, передчуваючи майбутній розгром нахабних ослів. Щойно диліжанс від'їхав, я обернувся обличчям до Адельфі і пригадав давні дні, коли я блукав там під арками підземелля, і про щасливі зміни, які вивели мене на поверхню.

VII. МІЙ ПЕРШИЙ ПРОВАЛ

Чудово було жити самому в цьому величому замку і за зачиненими дверима відчувати себе Робінзоном Крузо, що засів у фортеці і підняв до себе нагору драбину. Чудово було блукати містом з ключем від свого дому в кишені і знати, що можна запросити будь-кого до себе в гості, і бути певним, що це не потурбує нікого, коли це не потурбує мене самого. Чудово було входити й виходити, ні слова не кажучи нікому, викликати дзвоником місіс Креп із надр землі, коли вона мені була потрібна... і коли вона була схильна прийти. Все це було, кажу вам, чудово, але мушу також зазначити, що інколи мені ставало дуже нудно.

Життя здавалося гарним уранці, особливо коли ранок був добрий. Воно здавалося свіжим, вільним при світлі дня; ще більш свіжим і вільним – при сонячному світлі. Але коли день згасав, життя, здавалося, згасало теж. Не знаю, чому саме, але нечасто здавалося воно гарним при свічках. Тоді мені хотілося з кимсь погомоніти. Мені бракувало Агнес. На місці усміхненого повірника моїх таємниць була порожня прогалина. Місіс Креп довго не з'являлась. Я думав про свого попередника, який помер від горілки і диму; і хотілося б мені, щоб він зробив мені приємність, лишившись живим і не турбуючи мене своєю загибеллю.

Через два дні і дві ночі мені здалося, що я живу тут уже цілий рік, а не постаршав і на годину, і все ще мучила мене моя юність.

Стірфорс не з'являвся. Я почав підозрювати, що він захворів, а тому на третій день я раніше покинув Докторську палату і подався до Гайгета. Місіс Стірфорс дуже зраділа, побачивши мене. Син її поїхав кудись з оксфордськими друзями, але вона сподівалася, що завтра він повернеться. Я так любив його, що приревнував до оксфордських друзів.

Вона вмовила мене лишитися пообідати; цілий день розмовляли ми майже виключно про нього. Я розповів їй, як полюбили його люди в Ярмуті, який він чудовий супутник. Міс Дартль сповнена була натяків і таємничих запитань, але вона дуже зацікавилася нашим тамтешнім життям і раз у раз запитувала:

– Та невже? Справді, так воно було?

Такими й подібними запитаннями витягла вона з мене все, що їй хотілося знати. Зовнішній вигляд її був той самий, що я змалював раніше. Але так приємно було мені сидіти в товаристві двох дам, що я навіть трохи почав закохуватися в неї. Кілька разів протягом цього вечора, а особливо вночі, повертаючись додому, не міг я утриматися від думки, яким добрим товаришем була б вона на Букінгем-Стрит.

Уранці я пив каву та їв булку перед тим, як піти до палати (не зайвим буде зазначити тут, що місіс Креп вживала напрочуд багато кави, а мені доводилося сьорбати дуже слабкий розчин), коли раптом, на мою безмежну радість, увійшов Стірфорс.

– Мій любий Стірфорсе! – скрикнув я. – А я вже почав думати, що ніколи більше не побачу тебе.

– Мене забрали збройною силою, – сказав Стірфорс, – наступного ж ранку після мого повернення додому. Ого, Маргаритко, ти тут став справжнім старим холостяком.

Не без гордості показав я йому всі свої володіння, включаючи і дальню. Він дав усьому дуже високу оцінку.

— От що я тобі скажу, старий, — додав він. — Я тут собі зроблю справжнє міське лігво, якщо ти мене не виженеш.

Я зрадив, почувши це, та заявив: чекати, щоб я його вигнав, доведеться йому до дня страшного суду.

— Але ж поснідай, — сказав я і потягнувся рукою до дзвоника, — місіс Креп приготує тобі гарячої кави, а я підсмажу тобі трохи шинки у холостяцькій пічці, що є в мене тут.

— Ні, ні! — відповів Стірфорс — Не дзвони. Не можу. Я буду снідати з одним зі своїх товаришів, що чекає на мене в П'яцца-Готелі, у Ковент-Гардені.

— Але ж ти повернешся пообідати? — наполягав я.

— Слово честі, не можу. Мені дуже хотілося б, але я мушу лишитися з тими двома товаришами. Ми втрюх виїжджаємо завтра вранці.

— Тоді приведи їх сюди обідати, — сказав я. — Як ти гадаєш, вони прийдуть?

— О! Та вони сюди прожогом кинуться, — сказав Стірфорс, — але ж ми тобі завдамо турбот. Краще вже пообідай ти з нами.

Нізащо не хотів я погодитися на це, бо нарешті слід було мені влаштувати новосілля, і ніколи ж не могло трапитися кращої нагоди. Після його похвали я став ще більше пишатися своїми кімнатами і запалав бажанням використати їх на повну потужність. Тому я взяв з нього обіцянку прийти разом з двома його друзями, і ми призначили на шосту.

Коли він пішов, я подзвонив до місіс Креп і сповістив її про мою відчайдушну ухвалу. Місіс Креп відповіла, насамперед, що служити за столом вона, звісно, не зможе, але знає одного спритного хлопця, який охоче зробить це за п'ять шилінгів. Я, звичайно, погодився. Далі місіс Креп зазначила, що вона, безперечно, не зможе бути у двох місцях водночас (я цілком визнав справедливність цих слів), тому в буфетну треба перенести зі спальні свічки і поставити «дівчисько» мити посуд. Я спитав, скільки коштуватимуть послуги цієї молодой особи жіночої статі, і місіс Креп висловила думку, що платня у вісімнадцять пенсів мене не розорить. Я і з цим погодився, і ця частина справи була вирішена. Тоді місіс Креп сказала:

— А тепер про обід.

Дивно, який непередбачливий був пічник, що робив духовку в квартирі місіс Креп: там можна було приготувати тільки баранячі котлети і картоплю. Щодо казана для риби, то місіс Креп сказала, що добре, але чому б мені самому не подивитися. Слова тут безсилі. То, може, я піду і подивлюся? Та я відмовився, кажучи — «не треба риби». Але місіс Креп промовила:

— Не кажіть! Чому не взяти устриць?

Отже, й це питання було знято. Місіс Креп далі сказала, що порадила б таке меню: пару гарячих смажених курчат — з кондитерської крамниці; біфштекс з гарніром — з кондитерської крамниці; пиріг і солодке — з кондитерської крамниці; торт і (якщо моя згода) желе — з кондитерської крамниці. Це, як казала місіс Креп, дасть їй цілковиту змогу зосередитися на картоплі і належним чином приготувати сир та селеру.

Я почав діяти за планом місіс Креп і сам передав замовлення кондитерській крамниці. Гуляючи згодом по Стренду і побачивши у вітрині м'ясної

лавки якусь тверду речовину, що нагадувала мармур, але мала на собі напис «Черепашачий пудинг», я зайшов і купив такий здоровий кусень цієї ласої страви, що його вистачило б чоловік на п'ятнадцять. Місіс Креп, після моїх прохань, погодилася розігріти цю страву, і в рідкому вигляді пудинг зменшився до порції, як сказав Стірфорс, «трохи скромної» для чотирьох.

Щасливо завершивши всі ці готування, я купив на Ковент-Гарденському ринку маленький десерт і зробив значне замовлення у роздрібного торговця вином у тому районі. Повернувшись додому, я побачив пляшки, вишикувані двома шеренгами на підлозі буфетної; і була їх така безліч (хоч двох бракувало, і це дуже бентежило місіс Креп), що я просто злякався.

Одного з друзів Стірфорса звали Грейнджер, а другого – Маркгем. Обидва були дуже веселі і жваві хлопці: Грейнджер трохи старший за Стірфорса, а Маркгем був на вигляд зовсім юним, я б сказав, не більше двадцяти років. Помітив я, що цей останній завжди говорив про себе у третій особі – «чоловік» – і рідко або й ніколи – у першій особі однини.

– Чоловік почувався би тут зовсім добре, містере Копперфілд, – сказав Маркгем, маючи на увазі себе самого.

– Я непогано влаштувався, – сказав я, – і кімнати справді зручні.

– Сподіваюся, ви двоє захопили апетит з собою? – спитав Стірфорс.

– Слово честі, – відповів Маркгем, – місто начебто живить апетит чоловіка. Чоловік відчувається голодним цілий день. Чоловік безнастанно їсть.

Почуваючись спочатку трохи ніяково і не наважуючись через юний вік головувати за столом, я попросив Стірфорса виконувати обов'язки хазяїна, а сам сів проти нього. Все йшло дуже добре. Ми не шкодували вина. А Стірфорс орудував так блискуче, що бенкет наш ішов без жодних перепон. Я трохи неспокійно почувався за обідом, бо моє крісло стояло проти дверей, і мою увагу весь час привертав моторний хлопець – він часто виходив з кімнати і негайно після того я помічав на стіні передпокою його тінь з пляшкою біля рота. «Дівчисько» теж завдавала мені клопоту не стільки тим, що вона недбало мила посуд, скільки тим, що вона біла його. Вона мала дуже цікаву вдачу і, всупереч інструкції, ніяк не могла всидіти в буфетній; раз у раз вона вискакувала звідти, щоб глянути на нас, і щоразу здавалось їй, що її викрили, тоді вона злякано кидалася на тарілкі (якими вона дбайливо забарикадувала підлогу) і нещадно їх громила.

Проте я легко забув ці маленькі неприємності, коли забрали посуд і поставили на стіл десерт; на цей час моторний хлопець втратив навіть дар мови. Давши йому наказ піти відпочити в товаристві місіс Креп і забрати з собою «дівчисько», я віддався радощам життя.

Я відчув себе щасливим і веселим; всякі напівзабуті речі, про які слід було негайно поговорити, юрбою рушили в мій мозок, і я почав невимушено базікати. Я щиро сміявся зі своїх жартів, і з чужих теж; просив Стірфорса не шкодувати вина; вирішив поїхати до Оксфорда; оголосив, що я влаштуватиму такі товариські обіди щотижня, і так необережно нюхнув з табакерки Грейнджера, що мусив піти в буфетну і чхав там цілих десять хвилин.

Раз за разом випивав я більше вина, зіскакуючи з місця, щоб відкрити нову пляшку, коли попередня була ще повна. Я запропонував тост за здоров'я Стірфорса. Я заявив, що він – мій наймиліший друг, опікун мого

дитинства, товариш моєї юності. Я сказав, що маю величезну втіху проголосити тост за його здоров'я. Я сказав, що навряд чи будь-коли зможу відплатити йому за його доброзичливість і що навряд чи зможу я висловити належним чином любов свою до нього.

Закінчив я так:

— За Стірфорса! Благослови його боже! Ура!

Тричі по три рази гукнули ми «ура», і ще раз, і ще — на завершення.

Я розбив бокал, просуваючись навколо столу, щоб потиснути руку Стірфорсові, і сказав у двох словах:

— Стірфорсе, тикерівназорямогожиття!

Далі я раптом почув, що хтось давно вже співає. То співав Маркгем: «Коли серце чоловіка оповила туга». Проспівавши, він запропонував тост «За жінку!». Я мав заперечення і не міг погодитися з цим. Я заявив, що такий тост буде неввічливим, що ніколи не дозволю я проголошувати тост у моєму домі інакше, як «За дам!». Я палко зчепився з ним, переважно тому, що Стірфорс і Грейнджер сміялися з мене або з нього, або з нас обох. Він сказав, що не можна наказувати чоловікові. Я сказав, що можна чоловікові наказувати. Він сказав, що не можна ображати чоловіка. Я відповів, що в цьому він має рацію — цього ніколи не буде під моїм дахом, де Лари священні* та панують закони гостинності. Він сказав, що для гідності чоловіка цілком пристойно визнати, що я — диявольськи добрий хлопець. Я негайно запропонував тост за його здоров'я.

Хтось кури́в. Ми всі курили. Я теж кури́в, намагаючись не здригатися. Стірфорс виголосив на мою честь промову, яка зворушила мене майже до сліз. Я відповів подякою і висловив сподівання, що це товариство обідатиме зі мною і завтра, і післязавтра... щодня о п'ятій годині, щоб ми могли дружньо розмовляти цілий вечір. Я відчув потребу запропонувати тост за певну особу. Я випив за мою бабусю. За міс Бетсі Тротвуд, найкращу з жінок!

Хтось висовувався з вікна моєї спальні, охолоджуючи лоб на кам'яному карнизі і підставляючи обличчя під вітер. То був я. Я звертався до себе самого:

— Копперфілде! Навіщо ти кури́в? Тобі слід було знати, що цього робити не треба!

Потім хтось непевно спостерігав свої риси в дзеркалі. То був теж я. Обличчя моє було в дзеркалі дуже бліде, очі блукали; а волосся — тільки волосся, ніщо інше — здавалося п'яним.

Хтось сказав мені:

— Ходімо до театру, Копперфілде!

І ось уже переді мною не спальня, а знову стіл напідпитку, вкритий танцюючими бокалами; лампа; Грейнджер праворуч від мене, Маркгем ліворуч, а Стірфорс напроти; всі сиділи в якомусь тумані, на великій віддалі. Театр? Авжеж! Найслухніше діло! Рушаймо! Але вони мусять пробачити мені, якщо я попрошу всіх вийти раніше і загашу лампу — щоб не сталося пожежі.

Через якісь пертурбації в темряві двері зникли. Я намагався знайти їх серед віконних завіс, коли Стірфорс, сміючись, взяв мене під руку і вийшов

* Лари — божества в давньоримській релігії. Їхнє походження не певне, вони можуть бути охоронцями здоров'я, полів, кордонів, плідності або сукупності всього цього. Іноді Ларів категоризують як побутових божеств — богів хатнього господарства.

звідти. Ми пішли сходами вниз, один за одним. З середньої площадки хтось упав і покотився вниз. Хтось інший сказав, що то – Копперфілд. Мене розгнівала ця брехлива заява, але усвідомивши, що я лежу горлиць у коридорі, я почав думати, що певні підстави для такого твердження таки були.

Дуже туманна ніч, величезні кільця навколо ліхтарів на вулицях. Були невиразні балачки, що ніч ніби вогка. Та мені вона здавалася морозною. Стірфорс почистив мене під ліхтарем і насунув мені на голову капелюха, що його хтось незвичайним способом витяг звідкись, бо раніше його на мені не було. Потім Стірфорс спитав:

– Як почувашся, Копперфілде, добре чи ні?

Я відповів:

– Якеможж... крр...ще!

Якийсь чоловік, що сидів у голубнику, висунув голову в туман і взяв гроші від когось, запитуючи, чи я теж один із тих джентльменів, за яких платять. У невеличкому проблиску свідомості я помітив, що він трохи ніби вагався, чи слід брати за мене гроші. Невдовзі після цього ми опинилися дуже високо, в дуже теплому театрі; дивилися ми углиб величезного казана, з якого, здавалося мені, йшов пар; той казан був повен невиразних людських облич. Була там також велика сцена, дуже чиста й охайна після вулиць; і люди на сцені говорили одне одному щось не дуже розбірливе. Було там забагато блискучого світла, музики і дам у ложах, і ще хтозна чого. Мені здавалося, що вся будівля вчиться плавати, і ніяк не щастило мені змусити театр стати на місце.

Хтось висловив думку, що слід піти вниз, до урочистих лож, де сидять дами. Перед очима моїми промайнув якийсь джентльмен, що сидів з біноклем у руці на канапі, а поруч з ним відбилась у дзеркалі моя постать у повний зріст. Потім мене захвали в одну з цих лож. Я щось казав, коли сідав, люди навколо мене засичали комусь: «Тихо!», гнівно глянули на мене, і – не може бути! – я побачив Агнес, що сиділа на стільці переді мною в тій самій ложі, поруч з невідомими мені дамою і джентльменом. Я й тепер – мабуть, краще, ніж тоді, – бачу її обличчя, той незабутній погляд сорому і здивування, спрямований на мене.

– Агг...несс... – пробурмотів я. – Божемії, Аггнес...

– Тсс! Благаю вас! – чомусь відповіла вона. – Ви заважаєте людям. Дивіться на сцену.

За її вказівками я спробував зосередити свою увагу на сцені і почути щось з того, що відбувалося там, але даремно. Раз у раз поглядав я на неї і помітив, що вона зіщулилась у кутку, приклавши одягнену в рукавичку руку до лоба.

– Агг-нес, – сказав я. – Боюсявамзле.

– Так, так! Не зважайте на мене, Тротвуде, – відказала вона. – Слухайте! Чи скоро ви підете звідси?

– Чискорояпідувзвідси? – перепитав я.

– Так!

У мене був дурний намір відповісти, що я збираюся чекати і проводити її під руку по сходах. Очевидно, я це якось висловив, бо ще хвилинку вона пильно дивилася на мене, а тоді, неначе щось зрозумівши, стиха відповіла:

– Я знаю, що ви зробите так, як я попрошу вас, і я прошу цілком серйозно. Йдіть негайно, заради мене, і попросіть ваших друзів відвести вас додому.

Присутність її вже так заспокійливо вплинула на мене, що хоч я й гнівався на неї, але засоромився і з коротким «дорроч» (що, на мою думку, мало означати «доброї ночі») підвівся і вийшов. Мої супутники пішли слідом за мною, і просто з дверей я ступив до моєї спальні, де тільки Стірфорс був зі мною, допомагаючи мені роздягтись, і де я з кожним рухом розповідав йому, що Агнес – моя сестра, і просив його принести штопор, щоб відкрити ще одну пляшку вина.

Хтось лежав у моєму ліжку, говорив і виробляв усе це цілу ніч у гарячковому забутті. Ліжко стало бурхливим морем. І цей невідомий у ліжку поволі ставав мною. Я почав палати, поверхня моєї шкіри стала твердою дошкою, язик мій – дном порожнього котла, вкритого накипом і розпеченого на слабкому вогні; долоні – гарячими пластинками металу, що їх не зміг би охолодити ніякий лід.

Але все це дурниці в порівнянні з душевними муками, каяттям і соромом, що їх відчув я наступного дня, очунявши. Жах перед тисячею вчинених мною образ, про які я забув і які ніколи і нічим я неспроможний був спокутувати... Той незабутній погляд Агнес... Болісна неможливість написати їй, бо я, тварина, не знав навіть, яким чином опинилася вона в Лондоні і де зупинилася... Ненависть навіть до самого вигляду кімнати, де відбувався бенкет... Голова моя, що готова була луснути від болю... Запах тютюнового диму, незлічені бокали, неможливість ані вийти, ані навіть підвестись. О, що то був за день.

О, що то був за вечір. Сів я перед каміном над мискою жирного баранячого бульйону і подумав, що йду шляхом мого попередника і, мабуть, дістав у спадщину його зловісну долю разом з цим приміщенням. І я мало не вирішив погнати на поштових до Дувра і розкрити все моїй бабусі. Що то був за вечір, коли місіс Креп, увійшовши за мискою, показала мені одну нирку на блюді для сиру – все, що залишилося від учорашнього бенкету. Я був уже справді готовий упасти на її нанкові груди і скрикнути в глибокому каятті:

– О, місіс Креп, місіс Креп, що мені до залишків вечері. Я такий нещасний!

Утримала мене від цього тільки думка, що навряд чи місіс Креп належить до тих жінок, яким довіряють свої нещастя.

VIII. ДОБРИЙ ЯНГОЛ І ЗЛИЙ ДЕМОН

Коли я виходив зі своїх дверей уранці після цього жалюгідного дня, – після головного болю, хвороби і каяття, – мені здавалося, ніби кілька титанів схопили величезний важіль і відштовхнули день бенкету від позавчора на кілька місяців назад. Раптом побачив я на сходах розсильного з листом у руці. Він не дуже поспішав зі своєю посылкою. Але побачивши, що я дивлюся на нього через поруччя сходів, він побіг риссю і вдерся нагору, захекавши, немовби всю дорогу мчав до знесилення:

– Т. Копперфілду, есквайру! – сказав розсильний, торкаючись до капелюха своєю паличкою.

Я ледве спромігся заявити, що то моє ім'я: так стурбувала мене певність, що лист прийшов від Агнес! Нарешті я сказав, що це я – Т. Копперфілд, есквайр; він повірив мені і віддав листа, кажучи, що чекатиме на відповідь.

Я залишив його чекати на сходах і повернувся до свого приміщення в такому нервовому стані, що мусив спочатку покласти листа на стіл і трохи привичаїтися до нього, доки наважився розкрити конверт.

Усередині конверта знайшов я дуже милу записку, в якій не було жодних натяків на мою поведінку в театрі. У листі написано було тільки:

«Мій любий Тротвуде! Я зупинилась у будинку агента мого батька, містера Уотербрука, на майдані Елі в Голборні. Чи не прийдете ви побачитися зі мною сьогодні? Час призначте самі.

Завжди щиро віддана вам, Агнес».

Багато часу треба було мені, щоб скласти відповідь, яка б могла мене задовольнити. Не знаю вже, що думав розсильний, чекаючи на мене; очевидно, він вирішив, що я тільки вчуся писати. Я написав щонайменше двадцять варіантів відповіді. Я почав був: «Чи можу я будь-коли сподіватися, моя любя Агнес, стерти з вашої пам'яті огидне враження...» Це мені не сподобалось, і я розірвав записку. Другий варіант починався так: «Шекспір сказав, моя любя Агнес: як це дивно, що чоловік кладе ворога в свої вуста», — але це нагадало мені про Маркгема, і я кинув писати далі. Спробував я навіть вдатися до поезії. Одну записку почав я хореєм: «О, моя жаклива зрада». Але це римувалося тільки з «двадцять п'яте листопада» і звучало дуже незграбно. Після багатьох спроб я нарешті написав: «Моя любя Агнес, у вашому листі впізнаю вас, і не може бути вам кращої хвали, ніж це. Я прийду о четвертій годині. Люблячий вас і засмучений Т. К.» З цим посланням (хоч я ладен був його повернути, щойно воно вийшло з моїх рук) розсильний, нарешті, пішов назад.

Якщо цей день для когось з інших джентльменів у Докторській палаті був хоч наполовину таким жакливим, як для мене, то я щиро гадаю, що джентльмен цей трохи спокутавав вину за участь у цій прогнилій, мов сир, старій церковній установі. Хоч я й вийшов з контори о пів на четверту і вже через кілька хвилин почав блукати довкола місця побачення, але було не менш як чверть на п'яту, коли я наважився смикнути за дзвоник у будинку містера Уотербрука.

На першому поверсі приймали ділових відвідувачів містера Уотербрука, інших — на горішньому. Мене провели до затишної, хоч і трохи тісної, вітальні, де сиділа Агнес, в'яжучи гаманець.

Спокійний і добрий її вигляд негайно нагадав мені і про веселі, світлі шкільні мої дні в Кентербері, і про те, яким запорошеним, пропаленим, незграбним дурнем виявився я одного вечора. Нікого більше тут не було, я цілком віддався каяттю і сорому, і — коротко кажучи — здурів. Не можу заперечити, що я пролив сльозу. До цього моменту я неспроможний вирішити, чи була то найрозумніша річ, яку я міг зробити за тих обставин, чи найсмійніша.

— Був би це хтось інший, а не ви, Агнес, — сказав я, відвертаючись, — я б навіть наполовину так не переймався. Але треба ж було, щоб саме ви побачили мене! Мені іноді здається, що краще було б раніше вмерти.

Вона на хвилину поклала свою руку — незрівняним був її дотик — мені на лікоть; і я так розчулився і втішився, що мимоволі приклав цю руку до своїх вуст і вдячно поцілував її.

— Сідайте, — привітно мовила Агнес. — Не журіться, Тротвуде. Коли не мені можете ви довіритися, то кому ж іще?

– Ах, Агнес! – відповів я. – Ви – мій добрий янгол! Завжди були ви моїм добрим янголом.

Вона всміхнулася, трохи сумно, як мені здалось, і похитала головою.

– Так, Агнес, мій добрий янгол! Ви назавжди мій добрий янгол!

– Якби це справді було так, Тротвуде, – відказала вона, – то серце моє підказало б мені одну річ.

Я допитливо подивився на неї, хоч уже передчував, що саме має вона на думці.

– Мені слід було б застерегти вас, – сказала Агнес, твердо дивлячись на мене, – проти вашого злого демона.

– Люба моя Агнес, – почав я, – якщо маєте на увазі Стірфорса...

– Саме його, Тротвуде, – відповіла вона.

– Тоді, Агнес, ви його даремно ображаєте. Він – мій злий демон, Агнес? Він – чийсь злий демон? Хіба ж може він бути чимсь, крім мого провідника, моєї підтримки, мого друга? Люба моя Агнес, хіба ж це справедливо і схоже на вас судити про нього на підставі вигляду, який мав я того вечора?

– Я не суджу про нього на підставі того вигляду, який ви мали тоді ввечері, – спокійно відповіла вона.

– А на підставі чого?

– Багатьох речей... власне кажучи, то дрібниці, але вони не здаються мені дрібницями, якщо скласти їх до купи. Я суджу про нього частково з ваших оповідань, Тротвуде, з вашого характеру і з впливу, який він має на вас.

Завжди її голос знаходив якусь струну в моїй душі, що відгукувалася на її слова. Завжди її голос був проникливий і зосереджений, але цього разу він був настільки зосереджений, що його трепет змусив мене підкоритись. Я дивився на неї, коли вона опустила очі на рукоділля, і мовчки слухав її; а Стірфорс, незважаючи на всю мою любов до нього, почав розпливатись у темряві!

– Це дуже сміливо з мого боку, – сказала Агнес, знову підводячи очі, – адже я жила таким затворницьким життям і так мало знаю світ. Це дуже сміливо – давати вам поради і висловлювати таку рішучу думку. Але сміливість моя обумовлена тим, Тротвуде, що ми росли разом, і я щиро зацікавлена всім, що стосується вас. Це дає мені сміливість. Я певна, що слова мої справедливі. Я абсолютно певна цього. Мені здається, що це хтось інший говорить з вами, а не я, коли я застерігаю вас проти небезпечного друга.

Знову глянув я на неї, знову здалося мені, що я все ще слухаю її голос, коли вона вже замовкла; і знову образ Стірфорса в моїй душі розтанув у темряві.

Після короткого мовчання Агнес додала своїм звичайним тоном:

– Я не така дурненька, аби сподіватися, що ви захочете чи зможете одразу змінити свої почуття; а особливо такі почуття, що коріняться в глибокій довірі. І не слід вам поспішати з цим. Я тільки прошу вас, Тротвуде, якщо ви колись згадаєте про мене... я хочу сказати, – спокійно посміхнулася вона, бо я збирався перервати її, і вона знала чому, – щоразу, коли ви згадуватимете про мене, згадайте ці мої слова. Чи пробачите ви мені все це?

– Я пробачу вам, Агнес, – відповів я, – коли ви віддасте Стірфорсові належне і полюбите його так, як я.

– Не раніше? – спитала Агнес.

Я помітив тінь, що промайнула по її обличчю, коли я згадав про свого приятеля, але вона відповіла мені усмішкою, і ми знову були приятелями.

– А коли, Агнес, – спитав я в свою чергу, – пробачите ви мені той вечір?

– Щойно згадаю про нього, – відповіла Агнес.

Вона хотіла покласти край цьому питанню, але я, дурень, не міг дозволити цьому статися і змусив її вислухати, як усе трапилось, і який ланцюг випадкових обставин мав своєю останньою ланкою прибуття до театру. Зізнання дуже полегшили мою душу, а в розповіді я намагався перебільшити піклування Стірфорса про мене.

– Не забувайте, – м'яко змінила Агнес тему розмови, – що ви повинні завжди розповідати мені не лише про свої турботи, але й про свої любовні справи. Хто замінив тепер у вашому серці міс Ларкінс, Тротвуде?

– Ніхто, Агнес.

– Хтось є, Тротвуде, – розсміялась Агнес, погрожуючи мені пальцем.

– Ні, Агнес, слово честі. Є, правда, одна леді в домі міс Ларкінс; вона дуже розумна і мені подобається розмовляти з нею... її звуть міс Дартль... Але я не кохаю її.

Агнес знову розсміялась, радіючи зі своєї прозорливості. Вона сказала, що коли я буду вірний своїй звичці розповідати їй все, то, мабуть, вона зможе скласти невеличкий список моїх пристрастей, з датами, тривалістю і наслідками кожної – щось подібне до таблиці царствування королів і королев в історії Англії. Потім спитала вона мене, чи бачив я Урію.

– Урію Гіпа? – здивувався я. – Ні. Хіба він у Лондоні?

– Він щодня приходив до контори на нижньому поверсі, – відповіла Агнес. – Він прибув до Лондона за тиждень до мене. І боюся, що справа його неприємна, Тротвуде.

– Я бачу, що його справа непокоїть вас, Агнес, – зазначив я. – Що це може бути?

Агнес відклала своє рукоділля і відповіла, склавши руки і спрямувавши на мене погляд своїх чудових очей:

– Здається, він збирається стати компаньоном мого тата.

– Що? Урія? Цей низький потворний чоловічок плазом виповз на таку височінь?! – гнівно скрикнув я. – Хіба ви не чинили опору цьому, Агнес? Зважте, що вийде з цього! Вам не можна мовчати. Ви не повинні дозволити вашому батькові зробити такий божевільний крок! Ви маєте перешкодити цьому, Агнес, поки ще є час!

Не відводячи очей від мене, Агнес хитала головою, поки я говорив, і ледве помітно всміхалась – очевидно, від моєї запальності. Потім вона відповіла:

– Ви пригадуєте нашу останню розмову про тата? Невдовзі після того – не більше, ніж за два чи три дні – він уперше натякнув мені на те, про що я оце вам розповіла. Сумно було бачити, як у ньому боролися бажання змалювати це мені, як свій власний вибір, і незмога приховати, що він змушений зробити це. Я дуже зажурилася.

– Він змушений це зробити, Агнес? Хто змусив його?

– Урія, – відповіла вона, на хвилину завагавшись, – зробив себе незамінним для тата. Він хитрий і спостережливий. Він керував татовими

слабкостями, заохочував їх і використовував, аж доки — скажу вам, як воно є, Тротвуде, — аж доки тато не став боятися його.

Вона ще більше могла б сказати; вона знала або підозрювала ще щось; я це ясно бачив. Та не міг я наважитися завдати їй болю запитанням, бо знав, що вона це приховує від мене, шкодуючи свого батька. Давно вже йшло до того, я відчував це: так, я не міг не зрозуміти, що давно вже йшло до того. Я мовчав.

— Його вплив на тата, — вела далі Агнес, — дуже великий. Він розпинаєть-ся у своїй відданості і вдячності, — сподіваюсь, щирій, — але насправді влада в його руках, і, боюся, він зловживає своєю владою.

Я заявив, що він — мерзенний пес, і мені на хвилинку полегшало.

— Коли батько вів зі мною оту розмову, — продовжувала Агнес, — у цей самий час він заявив татові, що збирається покинути його; йому, мовляв, дуже не хочеться цього робити, але в нього є кращі перспективи на майбутнє. Тато тоді дуже засумував, і клопоти гнітили його більше, ніж будь-коли раніше; але його начебто підбадьорила пропозиція Урії стати його компаньйоном, хоч разом з тим тато трохи соромився її.

— А як сприйняли її ви, Агнес?

— Я зробила те, Тротвуде, — відповіла вона, — що мені здається правильним. Я певна була, що для спокою тата необхідно принести цю жертву, і порадила йому погодитись. Я сказала, що це полегшить тягар його життя, — сподіваюся, так воно й буде! — і що тоді він матиме більше часу для розмов та розваг зі мною. О, Тротвуде, — скрикнула Агнес, витираючи сльози, — мені іноді здається, що я ворог батька, а не любляча його дитина, я ж бо знаю, як змінився він заради своєї любові до мене. Знаю, як обмежив він коло своїх розваг і обов'язків, зосередивши всю свою увагу на мені. Я знаю, від якої безлічі речей відмовився він заради мене, як безнастанні думки про мене затьмарили його життя, послабили його міць і енергію, що завжди спрямовані були до однієї мети. Якби спроможна я була дати собі раду! Якби могла я відновити його сили, що їх він втратив заради мене!

Ніколи раніше не бачив я, як Агнес плаче. Я бачив сльози на її очах, коли приносив додому нові відзнаки зі школи, бачив сльози, коли востаннє розмовляв з нею про батька, бачив, як відвернула вона голівоньку, коли ми прощались. Але ніколи не бачив її в такому смутку. Я сповнився жалю і спромігся тільки безпорадно повторити кілька разів:

— Благаю, Агнес, не треба! Не треба, люба моя сестро!

Але Агнес була характером значно дужча за мене; вона не потребувала моїх заспокоювань. Знову набрала вона того спокійного чудового вигляду, який завжди в спогадах моїх відрізняє її від усіх інших; немовби хмарка зникла з ясного неба.

— Схоже, ми з вами вже не довго будемо залишатися наодинці, — сказала Агнес, — і доки в мене є змога, я хочу наполегливо попросити вас, Тротвуде, дружньо ставитися до Урії. Не женіть його геть, не обурюйтесь (я бачу, ви цілком схильні до цього) через те, що не подобається вам у ньому. Він, може, й не заслуговує на це, але він ніколи не завдавав нам певного зла. У будь-якому разі, подумайте спочатку про тата і мене.

Агнес не мала часу сказати ще щось, бо двері відчинились, і в кімнату впливла місіс Уотербрук. То була пишна леді, чи, може, вона тільки носила пишне вбрання — напевно я цього сказати не можу, бо не знаю, де кінчалось вбрання і починалася леді. Я туманно пригадував, ніби бачив її в театрі — обличчя її здавалося мені тоді відбитим у поганому проєкційному ліхтарі; але вона, очевидно, пам'ятала мене дуже добре і, мабуть, підозрювала, що я і досі п'яний.

Проте помалу пересвідчившись, що я тверезий і (сподіваюсь!) пристойний молодий джентльмен, місіс Уотербрук порівняно пом'якшала і запитала, по-перше, чи часто гуляю я в парках, і, по-друге, чи часто буваю я у світі. Після моєї негативної відповіді на обидва запитання мені здалося, що я знову впав у її очі; але вона вміло приховала це і навіть запросила мене обідати на завтра. Я прийняв запрошення і пішов додому. Перш ніж вийти, я спитав у конторі про Урію, не знайшов його там і залишив свою візитну картку.

Наступного дня, прийшовши обідати, я почув запах баранини, що війнув через відчинені головні двері. Очевидно, я був не єдиним гостем, бо колишній розсильний допомагав лакеєві і оголосив моє ім'я. Він у міру своїх здібностей удавав, ніби ніколи не бачив мене раніше; а проте ми добре знали один одного. Совість змусила нас обох стати на деякий час боягузами.

Я познайомився з містером Уотербруком — літнім джентльменом з короткою шиєю у величезному комірці; йому бракувало тільки чорного носа, щоб бути портретом мопса. Він сказав мені, що щасливий мати честь познайомитися зі мною; після того, як я засвідчив повагу свою до місіс Уотербрук, він урочисто відрекомендував мене страховидній леді у чорному оксамитовому вбранні і великому чорному оксамитовому капелюсі; дама ця, скільки пригадую, скидалася на близьку родичку Гамлета — скажімо, його тітку.

Цю леді звали місіс Генрі Спайкер; був там і її чоловік, такий холодний джентльмен, що навіть волосся його здавалося не сивим, а вкритим інеєм. Всі виявляли величезну пошану до обох Спайкерів; Агнес пояснила мені, що містер Генрі Спайкер був пов'язаний з кимсь чи з чимсь, я вже забув, що стосувалося державної скарбниці.

Серед гостей побачив я Урію Гіпа, вбраного в чорний костюм і охопленого глибокою смиренністю. Коли я потиснув йому руку, він сказав, що гордий бути поміченим мною і що відчуває вдячність до мене за таку ласку. Та краше хотів би я, щоб він був менше вдячний мені, бо він, на знак вдячності, цілий вечір крутився коло мене. Коли я тільки починав розмовляти з Агнес, то міг бути певний, що його оголені очі й мертвенне обличчя стежать за нами.

Були там й інші гості — всі наглазуровані для цієї події, на моє здивування, як вино. Але один з гостей привернув мою увагу ще до своєї появи, бо його оголосили під іменем містера Тредльса. Миттю згадав я Салем-Гауз: «Невже це Томмі, — подумав я, — той Томмі, що малював скелети?»

З великою цікавістю чекав я на містера Тредльса. Він виявився скромним, несміливим молодим чоловіком з кумедною шапкою волосся і з широко розкритими очима; він так швидко сів у куточок, що мені важко було розгледіти його як слід. Нарешті я таки спромігся добре придивитися до нього і переконався, що або мої очі зраджують мене, або це — давній сердечний Томмі.

Пробравшись до містера Уотербрука, я сказав, що, схоже, маю приємність зустріти тут старого шкільного товариша.

— Невже? — здивувався містер Уотербрук. — Адже ж ви занадто молоді, щоб могли вчитись у школі разом з містером Генрі Спайкером?

— О, я не про нього! — відказав я. — Я говорю про джентльмена на ім'я Тредльс.

— О! Так, так! Звичайно! — сказав господар з явно меншою цікавістю. — Можливо!

— Це справді він, — продовжував я, поглядаючи на нього, — ми вчилися разом у пансіоні, що звався Салем-Гауз. Він тоді був чудовим хлопцем.

— О! Так! Тредльс — добрий хлопець, — відповів мій господар, поблажливо похитуючи головою, — Тредльс — цілком добрий хлопець.

— Це дивний збіг обставин, — зазначив я.

— Справді, — відказав мій господар, — це тільки випадковий збіг обставин, що Тредльс взагалі опинився тут: ми запросили його лише сьогодні вранці, коли виявилось, що за столом є вільне місце, яке мав займати брат місіс Генрі Спайкер; він не прийшов, бо захворів. Він справжній джентльмен, цей брат місіс Генрі Спайкер, містере Копперфілд.

Хоч я нічого не знав про того джентльмена, але пробурмотів щось на знак згоди; потім запитав, яка тепер професія містера Тредльса.

— Цей молодий чоловік, — відповів містер Уотербрук, — готується стати адвокатом. Аякже. Він — цілком добрий хлопець... Він нікому не ворог, крім самого себе.

— Він ворог собі самому? — спитав я, зажурившись.

— Ну, — відказав містер Уотербрук, недбало граючись своїм годинниковим ланцюжком. — Я сказав би, що він один з тих людей, які самі собі стоять на дорозі. Так, я сказав би, що він ніколи, приміром, не матиме майна і на п'ятсот фунтів стерлінгів. Один мій діловий знайомий рекомендував мені Тредльса. О, так, так! У нього є щось подібне до таланту писати листи і виразно викласти якусь справу в письмовій формі. Я зможу щось підшукати для Тредльса впродовж цього року; щось... для нього... слухне. О, так, так!

Я був дуже вражений заспокійливим і переконливим тоном, яким містер Уотербрук вимовляв раз у раз це маленьке слівце «так». На диво красномовно це в нього виходило. Здавалося, цей чоловік народився навіть не зі срібною ложкою в роті, а з драбиною, за допомогою якої він здерся на верховини життя, а тепер філософічно поглядає з фортеці на людей, що досі борсаються в траншеях.

Я ще міркував на цю тему, коли гостей запросили до столу. Містер Уотербрук подав руку тітці Гамлета, містер Генрі Спайкер узяв під руку місіс Уотербрук. Я хотів був піти з Агнес, але вона дісталася молодому чоловікові з ідіотською посмішкою і з квелими ногами. Урія, Тредльс і я — наймолодші з гостей — пішли вниз останніми і без дам. У втраті Агнес втішала мене змога поговорити з Тредльсом на сходах; він привітав мене з невимовною радістю, а Урія почав вигинатися з таким огидним задоволенням і самоприниженням, що я охоче перекинув би його через поруччя.

За столом нам з Тредльсом довелося сісти на різних кінцях, він втопав у сяйві леді в червоному оксамиті, а я — в сутінках тітки Гамлета. Обід був

дуже довгий, і розмова точилася про аристократію та голубу кров. Місіс Уотербрук раз у раз повторювала нам, що коли є в неї якась слабкість, то це – кров.

Частенько під час цього обіду здавалося мені, що ми почувалися б краще, якби не були такі аристократичні. Наша виняткова аристократичність дуже обмежувала тему розмов. Серед гостей були якісь містер і місіс Гелпідж, що мали (власне, мав їх містер Гелпідж) якісь посередницькі справи з юридичним відділом Англійського банку. І тому спочатку розмова весь час точилася то навколо банку, то навколо скарбниці. До того ще тітка Гамлета мала сімейну схильність до монологів, і на яку б тему не розмовляли за столом, вона раз у раз недоречно втручалася. Теми розмов, як я вже казав, не відзначалися різноманітністю і широтою, але щодо голубої крові, то тітка Гамлета знаходила тут для абстрактних суджень таке саме широке поле, як і її племінник.

Коли б за цим столом сиділо плем'я канібалів, то й тоді розмова не могла б бути кривавішою.

– Зізнаюся, що я згоден з місіс Уотербрук, – сказав містер Уотербрук, тримаючи бокал перед очима. – Є чимало інших речей, непоганих у своєму роді, але мені дайте крові!

– О! Ніщо не може задовольнити більше, – зазначила тітка Гамлета. – Не має нічого кращого... ідеальнішого, взагалі кажучи, серед усіх речей такого роду. Є деякі низькі душі (їх небагато, сподіваюсь, але все ж таки деякі є), що воліють, так би мовити, поклонитись ідолам. Буквально ідолам. Ну, заслугам, розумовим здібностям і таке інше. Але то речі неістотні. Кров – от щось істотне. Ми бачимо кров у формі носа і ми впізнаємо її. Ми спостерігаємо її у підборідді і кажемо: «Ось вона! Ось кров!» Це справжня, безперечна річ! Ми відзначаємо її. Вона не визнає жодних сумнівів.

Хлопець з ідіотською усмішкою і кволими ногами, який відводив Агнес до ідальні, розв'язав це питання ще рішучіше:

– О, знаєте, чорти б його взяли, – заявив цей джентльмен, оглядаючи весь стіл і дурнуватого посміхаючись, – ми не можемо обійтися без крові, ви ж знаєте. Нам потрібна кров, ви ж знаєте. Деякі молоді парубки, ви ж знаєте, можуть трохи відстати щодо освіти і поведінки, і можуть, ви ж знаєте, трохи помилятися і завдавати собі і людям всякого клопоту... і всяке таке... Але чорти б його взяли, приємно згадати, що є в них справжня кров! Щодо мене, то хай мене краще поб'є чоловік зі справжньою кров'ю, ніж підтримає чоловік, у якому крові нема.

Ця промова, підсумовуючи ціле питання, дуже задовольнила всіх і зробила вищезгаданого джентльмена центром загальної уваги, аж поки леді не залишили ідальню. Після цього я помітив, що містер Гелпідж і містер Генрі Спайкер, які доти ніби не помічали один одного, раптом склали між собою угоду взаємної підтримки проти нас, загального ворога, і для поразки нашої почали обмінюватися через стіл загадковим діалогом.

– Та справа про перший чек на чотири тисячі п'ятсот фунтів пішла несподіваним шляхом, Спайкере, – сказав містер Гелпідж.

– Ви маєте на увазі справу Д. проти А.? – спитав містер Спайкер.

– Справу Ц. проти Б.! – відповів містер Гелпідж.

Містер Спайкер підвів брови і, очевидно, дуже зацікавився.

– Коли про це питання повідомили лорда... Я не маю потреби називати його імені, – сказав містер Гелпідж, вагаючись...

– Розумію, – відповів містер Спайкер, – Н.

Містер Гелпідж кивнув головою.

– ...коли про це йому було повідомлено, його відповідь була така: «Гроші або тюрма».

– Помилуй нас, боже! – скрикнув містер Спайкер.

– «Гроші або тюрма!» – твердо повторив містер Гелпідж. – Спадкоємець... ви розумієте мене?

– К., – сказав містер Спайкер урочисто.

– К. рішуче відмовився підписатись. Його для цього викликали до Нью-маркета, але він категорично відмовився.

Містер Спайкер так зацікавився, що наче аж закам'янів.

– Отже, справа досі нерозв'язана, – сказав містер Гелпідж, відкинувшись на спинку крісла. Наш друг Уотербрук пробачить, що я висловлююсь не зовсім ясно, бо тут йдеться про грандіозні суми.

Містер Уотербрук був, на мою думку, тільки щасливий, що за його столом навіть хоч натякали на такі суми і на такі імена. Він удав, ніби чудово знає про всі ці справи (хоч я певен, він розумів суть розмови не більше ніж я), і похвалив передбачливість співрозмовників. Містер Спайкер, після того, як йому висловлена була така довіра, захотів зі свого боку повідати другові деякі свої таємниці; отже, попередній діалог змінився іншим, і тут настала черга містера Гелпіджа дивуватись, а слідом за тим почалася ще одна розмова, під час якої дивувався вже знову містер Спайкер; і так тривало довгенько. Весь цей час ми, сторонні слухачі, були пригнічені вагою величезних сум, про які точилася розмова; а господар з гордістю спостерігав нас, жертв священного жаху і здивування.

Не дивно, що я зрадів змозі вийти у вітальню до Агнес, поговорити з нею в кутку і познайомити її з Тредльсом, як і раніше несміливим, але приємним і добродушним хлопцем. Він мусив рано піти з гостей, бо завтра він на місяць виїздив, і тому мені не пощастило поговорити з ним так докладно, як хотілося б. Проте ми обмінялись адресами і пообіцяли один одному зустрітись, коли він повернеться до міста. Його дуже зацікавило, що я продовжую знайомство зі Стірфорсом. Тредльс говорив про нього з такою теплотою, що я змусив його висловити Агнес свої думки про мого приятеля. Але Агнес тільки ледве помітно похитала головою.

Навряд чи могла вона почуватися як вдома серед тих людей, тому я майже зрадів, довідавшись, що за кілька днів вона виїздить звідси; щоправда, мені шкода було так скоро розлучатися з нею знову. Саме тому я лишався там, поки всі гості не розійшлися. Розмовляючи за нею і слухаючи її спів, я пригадував щасливе життя в похмурому старому будинку, що його так прикрашала вона; я ладен був лишитися в Уотербруків до півночі. Але всі зорі цього товариства зникли, і в мене вже не було приводу лишатися тут далі; тому, проти волі, довелося мені піти додому. І тоді, більше, ніж будь-коли раніше, відчув я, що Агнес – мій добрий янгол. Сподіваюсь, я не завдав шкоди, коли думав про її миле обличчя та затишну усмішку, про світло, що лине від неї, немов від янгольського створіння.

Я сказав, що всі гості розійшлись; але це не зовсім так, бо Урія до самого кінця крутився коло нас. Сходами він пішов слідом за мною. Слідом за мною йшов він і по вулиці. Поволі намагався він просунути свої довгі кощаві пальці у ще довші пальці величезних рукавичок.

Мені не до смаку було товариство Урії, але, пригадуючи прохання Агнес, я запросив його завітати до мене випити трохи кави.

— О, справді, мастере Копперфілд, — відгукнувся він, — прошу пробачення, мені слід було б сказати, містере Копперфілд... мені не хочеться, щоб ви турбувалися, запрошуючи таку мізерну особу, як я, до вашого дому.

— Я зовсім не турбуюся через це, — відповів я. — Чи ви не хочете завітати до мене?

— Мені цього дуже хотілося б, — відповів Урія, роблячи жакливі гримаси.

— Тоді ходімо! — сказав я.

Я мимоволі розмовляв з ним занадто лаконічно, але він начебто не помічав цього. Ми пішли найближчим шляхом і не дуже багато говорили по дорозі. Здавалося, що Урія так підлабузнюється навіть перед своїми жакливими рукавичками, бо він усе ще натягав їх і начебто зовсім не посунувся у цій справі вперед, коли ми прийшли до моєї квартири.

Я допоміг йому зійти нагору темними східцями, щоб він не стукнувся об щось головою, і в темряві його вогка холодна рука здавалася мені жабою, я ладен був кинути її і втекти. Проте думки про Агнес і ввічливість взяли гору, і я посадив його перед своїм каміном. Коли я запалив свічки, він почав розсипати компліменти кімнаті; а коли я скип'ятив каву в поганючій бляшанці, у якій місіс Креп звикла готувати цю рідину (головним чином, гадаю, тому, що то була бляшанка для гоління, і тому, що коштовний патентований прилад для варіння кави іржавів у коморі), — коли я зварив йому каву, він так захоплено виявив радість з цього приводу, що я з охотою ошпарив би його цим напоєм.

— О, справді, мастере Копперфілд, я хотів сказати, містере Копперфілд, — мовив Урія, — чи міг я коли сподіватися, що ви частуватимете мене? Але такі несподівані речі трапляються тепер у моєму вбогом житті, немов дощ щастя ллється на мою голову. Насмілюся припустити, що ви вже чули про деякі зміни в моїх перспективах, мастере Копперфілд... тобто, містере Копперфілд?

Він сидів на моїй каналі, поставивши чашку на довгі свої коліна, поклавши капелюх і рукавички на підлогу поруч із собою; його голі червоні очі з немовби обпаленими повіками уп'ялися в мене, ніздрі його ворушилися, він безнастанно мішав ложкою каву; і від підборіддя до черевиків уся постать його була мені огидна. Ненависть до нього зростала в мені. Важко було вдавати гостинного господаря — я був тоді ще надто юний і не звик приховувати своїх почуттів.

— Насмілюся гадати, що ви вже чули про деякі зміни в моїх перспективах, мастере Копперфілд... тобто, містере Копперфілд, — зауважив Урія.

— Так, — сказав я, — дещо чув.

— Ага! Я так і думав, що міс Агнес знає про це! — спокійно відповів він. — Радий пересвідчитися, що міс Агнес справді знає про це. О, спасибі вам, мастере... містере Копперфілд!

Я готовий був кинути в нього колодкою для черевиків (вона лежала напоготові на килимі) за те, що він змусив мене розкрити секрет Агнес. Але я тільки мовчки заходився пити каву.

— Яким пророком виявилися ви, містере Копперфілд, — вів далі Урія. — Боже мій, яким ви були пророком! Чи пригадуєте ви, як казали мені колись, що, може, я стану компаньйоном містера Вікфілда і що, можливо, фірма зватиметься «Вікфілд і Гіп»? Ви, може, й не пригадуєте цього, але вбога людина, мастере Копперфілд, зберігає такі речі, як коштовний скарб.

— Я пригадую, що говорив про це, — сказав я, — хоч справді не вважав це тоді дуже ймовірним.

— О! Хто би міг тоді вважати це ймовірним, містере Копперфілд?! — з захватом підхопив Урія. — Певно, я й сам не вважав це можливим. Я пригадую, як власними вустами відповідав, що я занадто вбогий і мізерний, і справді я щиро вважав себе таким.

З потворною гримасою дивився він на вогонь. А я дивився на нього.

— Але наймізерніші люди, мастере Копперфілд, — продовжував він, — можуть стати у пригоді. Я щасливий подумати, що став у пригоді. Я щасливий подумати, що став у пригоді містерові Вікфілду і що, мабуть, ще не раз зможу прислужитися йому. О, який він достойний чоловік, містере Копперфілд, але яким необережним бував він часто!

— Шкода мені чути це, — сказав я, і не міг не додати, трохи багатозначно, — він багато в чому бував необережним.

— Саме так, містере Копперфілд, — відповів Урія, — багато в чому. І щодо міс Агнес насамперед. Ви не пригадуєте ваших власних красномовних висловів, мастере Копперфілд, але я пригадую, як ви казали колись, що кожен мусить захоплюватися нею, і як я дякував вам за це. Ви забули це, без сумніву, мастере Копперфілд?

— Ні, — холодно відказав я.

— О, який я радий, — вигукнув Урія, — і як взагалі я міг подумати, що ви, — перший, хто запалив іскру гордості в моїй убогій душі, — зможете забути про це. О!.. чи дозволите ви мені попросити ще одну чашку кави?

Щось у тоні, яким він говорив про ті іскри, і щось в його погляді змусило мене здригнутися, немовби я побачив його раптом у новому світлі. Проте я налив йому кави з мисочки для гоління; щоправда, робив я це непевною рукою і знав, що він, такий спостережливий, підозрює, як не подобається мені його товариство, і як пильно чекаю я на його наступні слова.

Але він зовсім нічого не говорив. Він розмішував свою каву, сьорбав, легенько обмацував підборіддя своєю жажливою рукою, позирав на вогонь, оглядав кімнату, моторошно посміхався мені, підлабузницьки вигинався, знову розмішував і сьорбав каву. Але поновити розмову він залишив мені.

— Отже, містер Вікфілд, — сказав я врешті-решт, — який коштує п'ятисот таких людей, як ви... або я, — нізащо в світі не міг я втриматися від того, щоб зробити величезну паузу між згадуваннями про Урію і про себе, — часто бував необережним? Чи не так, містере Гіп?

— О, справді, дуже необережним, мастере Копперфілд, — відповів Урія, скромно зітхаючи. — О, дуже, дуже! Але, будь ласка, звіть мене Урією. Це так нагадує давні часи!

– Гаразд, Уріє, – сказав я, хоч важенько було мені піти на таку інтимність.

– Дякую, – палко вимовив він. – Дякую, мастере Копперфілд. Здається мені, нібито наді мною віють давні вітри, або дзвонять давні дзвони, коли ви кажете – Уріє. Прошу прощання. Я, здається, говорив про щось?

– Про містера Вікфілда, – нагадав я.

– О! Так, справді, – сказав Урія. – Ах! Він дуже необережний, мастере Копперфілд. Я про це не казав би нікому, крім вас. Навіть вам я можу лише натякнути на це, і не більше. Був би на моєму місці протягом останніх кількох тижнів хтось інший, то він за цей час прибрав би містера Вікфілда (о, який він цінний чоловік, мастере Копперфілд!) до рук. При-брав-би-до-рук, – повільно мовив Урія, простягнув свої бридкі руки над моїм столом і придавив його долонями так, що він почав тремтіти, і навіть кімнату затрусало.

Здається мені, що коли б я навіть бачив, як він стає огидною п'ятою на голову містера Вікфілда, то й тоді не міг би я ненавидіти його більше.

– О боже мій! Так, мастере Копперфілд! – продовжував він м'яким голосом, що явно суперечило діям його рук, які навіть і не думали зменшувати тиск. – Це безсумнівна річ! І наслідком були б розорення, ганьба, хтозна що! Містер Вікфілд це знає. Я лише вбогий його слуга, і він підносить мене на висоту, якої я ніколи не сподівався досягти! Як мені віддячити йому?

Обернувшись до мене обличчям, але не дивлячись на мене, він забрав свої криві пальці від столу і почав повільно й задумливо скребти ними свої худорляві щелепи, немовби голячись.

Добре пригадую, як билося моє серце, коли переді мною сіріло його бридке обличчя, освітлене червоними відблисками вогню.

– Мастере Копперфілд... – почав він, – але я вас затримую?

– Ви мене не затримуєте. Я зазвичай лягаю пізно.

– Спасибі, мастере Копперфілд. Я піднісся над своїм мізерним становищем від тих часів, коли ви вперше привітали мене. Це правда. Але все одно я людина вбога і мізерна. Сподіваюся, що завжди буду я мізерним і смиренним. Ви не розчаруетесь у моїй смиренності, якщо я розкрию вам маленьку таємницю, мастере Копперфілд? Ні?

– О, ні! – приневолив я себе вимовити.

– Спасибі! – він витяг хустинку і почав витирати долоні. – Міс Агнес, мастере Копперфілд.

– Ну, Уріє?

– О, як приємно чути, що ви так невимушено звете мене Урією, – вигукнув він і підстрибнув, мов конаюча риба. – Чи вона не здалася вам дуже прекрасною сьогодні ввечері, мастере Копперфілд?

– Вона здалася мені такою, як і завжди: в усіх розуміннях кращою від усіх інших, – відповів я.

– О, дякую! Це так слушно! – промовив він. – О, дуже дякую вам за це!

– Нема за що, – згорда відповів я. – Нема причини вам дякувати мені за це.

– Саме ця причина, містере Копперфілд, – вів далі Урія, – і є, правду кажучи, тією таємницею, яку я хотів собі дозволити розкрити вам. Хоч який я вбогий і смиренний, – він почав ретельніше витирати свої долоні і досліджувати їх при світлі каміна, – хоч яка вбога і смиренна моя мати, хоч яким

низьким був завжди наш бідний, але чесний дім, образ міс Агнес (я сміливо довіряю вам свою таємницю, мастере Копперфілд, бо я завжди любив вас від того першого моменту, коли мав приємність побачити вас в екіпажі, запряженому поні) роками ховався в моєму серці. О, мастере Копперфілд! Як чисто і ревно кохаю я саму землю, по якій ходить моя Агнес!

Здається, в мене з'явився відчайдушний намір схопити розпечену коцюбу і проколоти його нею. Це шокувало мене, наче куля, якою пальнули з гвинтівки, і мене аж пересмикнуло. Я уявив собі Агнес, ображену бридкими думками цієї рудої тварини, коли подивився на нього, який він сидів хитрющий, наче його внутрішня натура опинилася назовні і захопила його тіло, і голова моя пішла обертом. Мені здалося, що він роздувається перед моїми очима; вся кімната сповнена була відгомоном його голосу; я мав дивне відчуття (мабуть, воно знайоме кожному), наче я вже все це бачив раніше і був певний, що знаю, які будуть його подальші слова.

Я вчасно помітив на його обличчі свідомість власної сили, це допомогло мені повернутися до тями і миттю згадати прохання Агнес, на яке я зважав найбільше. Хвилину тому здавалося мені неможливим, щоб з таким самовладанням зміг я спитати його, чи розповів він про свої почуття Агнес.

— О, ні, мастере Копперфілд, — відповів він, — о, що ви, ні! Я не казав цього нікому, крім вас. Бачте, я тільки починаю виповзати зі свого приниженого становища. Я покладаю багато сподівань на те, що вона помітить, який я корисний для її батька (а я справді дуже корисний для нього, мастере Копперфілд), як я торую для нього шлях і скеровую його правильним напрямком. Вона така віддана своєму батькові, мастере Копперфілд (о, як приємно бачити таку люблячу доньку!), що, здається, заради нього вона зможе добре поставитись і до мене.

Я зрозумів глибину всього плану цієї каналії і добрав, чому він розкрив свої наміри.

— Якщо ви будете такі ласкаві приховувати мою таємницю, мастере Копперфілд, — вів він далі, — і взагалі не йтимете проти мене, то я вважатиму це за особливу ласку. Ви не захотіли б робити мені неприємностей. Я знаю, яке у вас добре серце; але ж ви мене знали тільки в мізерному становищі (в мізернішому, слід було б мені сказати, бо я й досі мізерний), і тому ви несвідомо могли б бути налаштовані проти мене й налаштовувати проти мене мою Агнес. Я зву її моєю, як бачите, мастере Копперфілд. Сказано в одній пісні: «Від корон відмовлюсь я, щоб сказати їй — моя». І одного чудового дня я сподіваюся зробити це.

Люба Агнес! Я вважав її занадто прекрасною для будь-якого чоловіка, і неже судилось їй стати дружиною такого негідника?

— Нема чого тепер поспішати, мастере Копперфілд, — продовжував Урія свою слизку мову, поки я сидів, дивися на нього і думав свої думки. — Моя Агнес ще дуже юна, а матуся і я йтимемо нашим шляхом вгору і зробимо ще багато нових удосконалень, доки це буде цілком зручно. Отже, я матиму час помалу познайомити її з моїми сподіваннями, як дозволять обставини. О, я такий вдячний вам за довіру. Уявіть собі, яка це втіха знати, що ви розумієте наше становище і напевно, не бажаючи спричинитися до сімейних неприємностей, не йтимете проти мене.

Він схопив мою руку, яку я не насмілюся забрати, міцно стиснув її, а потім глянув на годинник.

— Боже мій, — сказав він, — вже по першій! Так непомітно лине час в щирій розмові, мастере Копперфілд, що вже майже пів на другу!

Я відповів, що мені здалося, ніби вже пізніше. Не можу сказати, щоб мені це справді здалось, але моя здатність продовжувати розмову цілком вичерпалися.

— Боже мій, — задумливо сказав він, — уже, мабуть, години дві тому всі лягли спати в будинку, де я зупинився, у готельчику біля Нью Рівер.

— Шкода, — відказав я, — що в мене тільки одне ліжко, і що я...

— О, не турбуйтеся про ліжко, містере Копперфілд, — підхопив він, закидаючи ногу на ногу. — Проте ви не будете заперечувати, якщо я ляжу перед каміном?

— Коли так, — сказав я, — то прошу, лягайте в моє ліжко, а я влаштуюся перед каміном.

Висловлюючи своє приємне здивування, він так голосно відмовився, що, мабуть, крики його досягли слуху місіс Креп. Моя господиня тим часом спала, очевидно, у віддаленій кімнаті внизу, і уві сні заспокоювало її стукотіння несправного годинника, на який вона посилалася завжди під час наших невеличких суперечок про пунктуальність: годинник цей завжди відставав не менше ніж на три чверті години, і вранці завжди довго радилися, наскільки треба його поставити вперед. Жодні вмовляння не могли змусити скромного мерзотника лягти в мої спальні, і я мусив якнайкраще влаштувати йому відпочинок перед каміном. Матрац від канапи (що був занадто короткий для його довгов'язої постаті), подушки, ковдра, простирadlo, скатертина і пальто — ось із чого влаштував я йому ліжко, за яке він розсипався в подяках. Я позичив йому також нічний ковпак, який він одразу натяг і в якому він мав неймовірно потворний вигляд, і я більше ніколи сам його не вдягав.

Ніколи не забуду цієї ночі. Ніколи не забуду, як я крутився з боку на бік; як бентежили мене думки про Агнес і про це створіння; як міркував я, що можу зробити і що слід мені зробити; як вирішив я, що найкращим для її спокою буде не робити нічого і тримати при собі цю новину. Коли мені вдавалося заснути на кілька секунд, то переді мною поставали обличчя Агнес з її ніжними очима та її батька, який з любов'ю дивиться на неї, і сповнювали мене невимовним жахом. Коли я прокидався, згадка про Урію, який лежить у сусідній кімнаті, душила мене, мов кошмар, і гнітила мене свинцевим тягарем, немовби в моїй квартирі оселився сам диявол.

Усі мої сні проймала думка про розпечену коцюбу. Повсякчас мені ввижалося, що я вихопив її з каміна і простромив тіло Урії. Зрештою ця думка так опанувала мене, хоч я й знав, що це тільки моя хвора уява, що я мусив вийти в сусідню кімнату подивитися на нього. Він лежав на спині, далеко простягнувши ноги, з горла його виривалося хрипіння, з носа — сопіння, а рот його був розкритий, як віконце поштової контори. У дійсності він був значно гірший, ніж у моїй збентеженій уяві. І після цього я мимоволі кожні півгодини виходив подивитися на нього. А довжелезна ніч, здавалося, не мала кінця, і марне небо не обіцяло дня.

Коли я побачив, як рано-вранці він виходить з моєї квартири (слава богу, він не лишився на сніданок), мені здалося, ніби в його особі покидає мене сама ніч. Ідучи до палати, я дав місє Креп особливе розпорядження повідчиняти всі вікна, щоб провітрити і очистити від його присутності мою вітальню.

ІХ. Я ПОТРАПЛЯЮ В ПОЛОН

Більше не бачився я з Урією Гіпом аж до того дня, коли Агнес виїхала з міста. Я прийшов до контори диліжансів попрощатися з нею; він теж був там, бо повертався до Кентербері тим самим диліжансом. Я трохи радий був побачити його жалюгідне, закоротке в талії і зависоке в плечах, шовковичне пальто, яке разом із парасолькою стирчало з краю заднього сидіння на імперіалі диліжанса, а Агнес, звичайна річ, їхала всередині. Але я заслужив цю маленьку втіху муками, що їх я зазнав, намагаючись приязно розмовляти з ним. Як великий яструб, кружляв він навколо нас, не лишаючи ні на секунду самих і вигинаючись при кожному слові, з яким я звертався до Агнес або Агнес до мене.

Усе ще збентежений його відвертістю біля мого каміна, я багато думав про слова, які сказала Агнес щодо майбутнього компаньйонства: «Я зробила те, що, на мою думку, було правильним. Певна, що така жертва потрібна для спокою тата, я попросила його зробити це». Від тієї хвилини мене весь час гнітила думка, що вона піде на будь-яку жертву заради нього. Я знав, як любила вона батька, я знав, наскільки вона віддана. З власних слів її знав я, що вона вважала себе невинною причиною його помилок і палко бажала відплатити йому свій величезний борг. Мене не втішала думка про відмінність її від огидного рудого в шовковичному пальті, бо саме ця різниця між ними — відданість її чистій душі та підла його нікчемність — і була основною небезпекою. Усе це, безсумнівно, він знав достоту, і добре зважив у своїх хитрих планах.

Проте я не мав сумнівів, що перспектива такої жертви зруйнує щастя Агнес; я розумів, що вона ще нічого не знає про це, і тому не міг зашкодити їй застереженнями. Тож ми розлучились, не поговоривши як слід: вона посміхалася мені, махала рукою з вікна диліжанса; її злий демон корчився на даху, немовби вже тримав її в своїх пазурах і святкував перемогу.

Довго після цього не міг я позбутися тієї прощальної картини. Коли Агнес написала мені про благополучне прибуття додому, я почувався таким же нещасним, як і під час її від'їзду. Варто було мені тільки замислитись, як думки мої зверталися до Агнес і до Урії. Майже щоночі снилися вони мені. Думки стали частиною мого життя, такою ж невід'ємною від мене, як моя власна голова.

Я мав досить вільного часу для цих думок: Стірфорс був в Оксфордї, як він писав, і за винятком того часу, коли я сидів у палатї, я здебільшого лишався на самоті. Здається, саме в цей час у мене закралася невиразні підозри щодо Стірфорса. Я відповідав йому палкими листами, але зрештою був щасливий, що він тоді не міг приїхати до Лондона. Очевидно, вплив Агнес на мене був

такий сильний, бо йому не заважала присутність Стірфорса. Думки про Агнес цілковито заповнили мою свідомість.

А тим часом дні й ночі минали. Я вступив у права молодшого клерка в конторі Спенлоу і Джоркінса. Бабуся моя надсилала мені дев'яносто фунтів на рік (не враховуючи квартирну плату і деякі інші витрати). Квартиру мені винайняли на дванадцять місяців, і хоч усе ще вона здавалася мені нудною у довгі вечори, я втішався, поглинаючи каву галонами. У цей час я зробив також три відкриття: по-перше, що місіс Креп була жертвою цікавих розладів, які вона звала спазмами, та які здебільшого супроводжувалися запаленням носа і потребували постійного лікування м'ятним лікером; по-друге, якісь дивні особливості клімату моєї комори впливали на пляшки з бренді так, що вони тріскалися; по-третє, що я лишився самотнім на цьому світі і робив багато записів про цю обставину, вправляючись в англійському віршуванні.

День мого офіційного вступу в обов'язки молодшого клерка нічим не був відсвяткований. Я тільки почастивав сандвічами і вишневою наливкою клерків нашої контори і сам пішов увечері до театру. Я дивився «Незнайомця» – п'єсу в дузі Докторської палати – і вийшов такий пригнічений, що насилу впізнав себе в дзеркалі вдома. Містер Спенлоу зазначив, коли ми склали угоду, що він був би щасливий побачити мене в своєму домі в Норвуді, але вдома в нього зараз безлад, бо чекають на повернення його доньки, яка закінчила освіту в Парижі. Коли вона повернеться, він сподівається мати приємність запросити мене. Знаючи, що він удівець, і вся сім'я його складається з єдиної доньки, я палко подякував йому.

Містер Спенлоу дотримав свого слова. За тиждень-два він сказав, що коли я зроблю йому ласку приїхати до нього наступної суботи і залишитися до понеділка, то він буде дуже щасливий. Звичайно, я відповів, що зроблю йому цю ласку. Він обіцяв доставити мене в своєму фаєтоні й так само відвезти назад.

Коли настав цей день, то навіть моя валіза стала об'єктом пошани звичайних клерків, для яких будинок у Норвуді був неприступною святинею. Один з них передав мені чутки, ніби містер Спенлоу їсть виключно з фарфору, а другий натякав, що там за столом вживають шампанське замість пива. Старий клерк у перуці – звали його містер Тіффі – був там упродовж своєї кар'єри кілька разів і мав доступ до вітальні. Він розповідав, що це – найпишніше приміщення, у якому він пив темний індійський херес такої коштовної якості, що людина після нього може лише блимати очима.

Того дня в консисторії ми розглядали відкладену справу про відлучення від церкви бідолашного булочника, який заперечував в церковній раді проти податку на мощення вулиць. Свідчення в цій справі були, за моїми розрахунками, вдвічі довші за пригоди Робінзона Крузо, і тому ми закінчили роботу трохи запізно. Нарешті ми відлучили його на шість тижнів і призначили сплатити незчисленні витрати та штрафи, та поїхали з містером Спенлоу в його фаєтоні.

Фаєтон цей був пречудовий; коні вигинали шиї та підіймали ноги, немов знали, що вони належать одному з членів Докторської палати. Члени палати змагалися між собою на пишність і особливу увагу звертали на екіпажі, хоч

я завжди вважав і вважатиму, що за моїх часів основною статтею змагання була крохмальна білизна: навряд чи ще в будь-якому місці витрачали стільки крохмалю, як серед прокторів.

У дорозі ми дуже приємно розмовляли, і містер Спенлоу розповідав мені багато про мою професію. Він сказав, що це – найблагородніша професія в світі, що її в жодному разі не можна порівняти з професією прокурора: це зовсім інша річ, більш виняткова, менш механічна і значно більш прибуткова. Ми в палаті сприймаємо речі значно легше, ніж вони сприймаються будь-де, зауважив він, і це формує і відокремлює нас як певний привілейований клас. Неможливо приховати той неприємний факт, що прокурори здебільшого наймають нас; але він дав мені зрозуміти, що прокурори – нижча раса, яку зневажають усі проктори.

Я спитав містера Спенлоу, які саме справи в нашій професії вважає він найкращими. Він відповів, що, мабуть, кращий предмет суперечок в заповітах – акуратний маленький маєток, що коштує тридцять-сорок тисяч фунтів стерлінгів. У такій справі чималі збори на кожній стадії судової процедури, коли накопичуються гори і гори зізнань на перехресних допитах (не кажучи вже про апеляції до палати делегатів, а потім до палати лордів), і вони легко можуть бути сплачені коштом цього маєтку. Обидві сторони певні, що врешті-решт захоплять маєточок, це дуже поживає їх, і вони не зважають на витрати. Потім він оголосив загальну хвалу Докторській палаті. Що треба особливо цінувати в Докторській палаті, сказав він, так це її щільність. Це – найорганізованіше місце в світі. Це – втілена ідея затишку. Все тут зібрано, наче в горіховій шкаралупі. Наприклад: ви подаєте справу про розлучення або справу про поновлення в правах спадкоємства до консисторії. Дуже добре. Ви спробували провести її в консисторії. Тут її тихенько, по-сімейному обговорили, і, між іншим, ви заплатили за це. Скажімо, що ви не задоволені ухвалою консисторії. Що ж ви тоді зробите? Гаразд, ви йдете до апеляційного суду. А що таке апеляційний суд? Той самий суд, у тій самій кімнаті, з тими самими засідателями, але суддя тут інший, бо там суддя консисторії може вже виступати як адвокат. От і чудово, ви тут знову по-сімейному обговорили вашу справу. Все ще не задоволені? Дуже добре. Що ви тоді робите? Гаразд, ви йдете до палати делегатів. А хто такі делегати? Делегати у церковних справах – це адвокати без усяких справ, що спостерігали обговорення в обох судах, стежили за цією своєрідною картковою грою, підглядали в карти, розмовляли з усіма гравцями, а тепер з'являються знову як судді, щоб розв'язати справу на вдоволення всіх і кожного. Примхливі люди можуть говорити про продажність палати, сімейність палати, про потребу реформувати палату, – урочисто мовив містер Спенлоу вкінці, – але коли ціна за бушель пшениці була найвищою, палата мала найбільше справ; і кожен чоловік може, поклавши руку на серце, заявити цілому світові: «Здійміть руку на палату, і країна загине».

Все це я слухав дуже уважно; і хоч, мушу зізнатися, мав певні сумніви щодо того, чи дійсно так залежить країна від палати, я поважно поставився до його думки. Проте слова про ціну пшениці за бушель були вище мого розуміння, і питання з цього приводу засіло в мені і досі сидить невирішеним. Протягом усього мого життя поставав переді мною цей бушель пшениці

серед різноманітних тем та дискусій і збивав мене з позиції. Я не знаю і досі, чому в багатьох випадках він несподівано з'являвся і яке право мав він нападати на мене. Але де тільки чую я, як мого давнього друга бушля притягують за вуха, там я негайно відмовляюся від подальшої боротьби.

Та даруйте мені цей відступ. Не такий я був чоловік, щоб здіймати руку на палату і спричинитися до загибелі країни. Я скромно висловив мовчаням згоду свою з усім, що казав старший віком і знаннями; до самого прибуття до воріт садиби містера Спенлоу ми розмовляли про «Незнайомців», про театр і про коней.

Перед будинком містера Спенлоу був прегарний садок; і хоч пора року була не така, коли треба милуватися садами, я все одно був зачарований цим охайним садом. Принадна просіка, купки дерев, захищені алеї, такі довгі, наскільки я міг розгледіти в темряві, з ґратчастими арками, які вкривалися на-весні чагарником та квітами. «Отут, либонь, гуляє міс Спенлоу, — подумав я. — Ах, боже ж мій!»

Ми увійшли до привітно освітленого передпокою, де я побачив капелюхи, капелюшки, пальта, пледи, рукавички, батіжки і стеки всіх розмірів і видів.

— Де міс Дора? — спитав слугу містер Спенлоу.

«Дора! — подумав я. — Яке чудове ім'я!»

Ми звернули до першої кімнати (думаю, що це була та сама вітальня, ушлавлена темним індійським хересом), і я почув, що якийсь голос каже:

— Містере Копперфілд, це моя донька Дора і її близька подруга.

То був, безперечно, голос містера Спенлоу, але я не впізнав його, і байдуже мені було, чий це голос. Миттю все полетіло шкереберть. Я вирішив свою долю. Я став полоненим і рабом. Я до нестями закохався в Дору Спенлоу!

Вона здавалася мені надлюдською істотою. Вона була феєю, сільфідою, не знаю вже чим — тим, кого ніхто не бачив, але про кого всі мріють. Умить поглинула мене безодня кохання. Я не зупинявся на краю, не дивився вниз, не оглядався назад; не встигши ще й слова мовити до неї, стрімголов пірнув я в провалля.

— Я вже бачила містера Копперфілда раніше, — проказав добре знайомий мені голос, коли я вклонився і щось пробурмотів. То говорила не Дора! Ні. Її близька подруга — міс Мердстон! Не думаю, щоб я був дуже здивований. Я вже не здатний був дивуватись. На цьому світі не було для мене нічого вартого здивування, крім Дори Спенлоу. Я сказав:

— Як почуваетесь, міс Мердстон? Сподіваюся, що почуваетесь добре?

Вона відповіла:

— Дуже добре!

Я сказав:

— Як почуваетесь містер Мердстон?

Вона відказала:

— Мій брат у доброму здоров'ї, дякую!

Містер Спенлоу, очевидно, здивувавшись, що ми знайомі, встряв тоді в розмову.

— Щасливий довідатися, — сказав він, — Копперфілде, що ви з міс Мердстон уже знайомі.

— Ми з містером Копперфілдом — далекі родичі, — суворо мовила міс Мердстон. — Ми колись були трохи знайомі. Він тоді був ще дитиною. Від того часу деякі обставини змусили нас розлучитись. Я б його не впізнала.

Я відповів, що впізнав би її всюди. І це було правдою.

— Міс Мердстон зробила ласку, — звернувся містер Спенлоу до мене, — прийняти посаду, якщо це можна так назвати, довіреної подруги моєї дочки Дори. У моєї доньки Дори, на моє горе, немає матері, і міс Мердстон була така ласкава стати їй товаришкою і захисницею.

У мене майнула думка, що міс Мердстон, подібно до кишенькового пістолета, більше пристосована не для захисту, а для нападу. Але я не міг думати ні про що, крім Дори. Я глянув на неї, і мені здалося, що я побачив, наче вона не дуже схильна особливо довіритися своїй товаришці і захисниці. Але тут пролунав гонг, — містер Спенлоу пояснив, що це перший дзвоник до обіду, — і я пішов до відведеної мені кімнати переодягтися.

Вбиратися чи виконувати будь-які інші дії в тому стані закоханості було безглуздо. Я міг тільки сидіти перед каміном, гризти ключ від своєї валізи і міркувати про чудову, дівочу, яснооку милу Дору. Які в неї форми, а яке обличчя, а які витончені, мінливі, чарівні манери!

Другий дзвоник пролунав так швидко, що я перевдягнувся вже абияк, хоч за таких обставин слід було б особливо стежити за своїм костюмом. Унизу знайшов я кілька гостей. Дора розмовляла з якимсь старим сивим джентльменом. Хоч він був старий, — та й сам себе він називав дідом, — але я божевільно привернував до нього.

Не можна й змалювати, що я пережив! Я ревнував до всіх. Я не міг стерпіти самої навіть думки, що хтось знає містера Спенлоу краще, ніж я. Мукою було для мене чути, як розмовляють вони про події, в яких я не брав участі. Коли один дуже милий чоловік з дбайливо відполірованою лисою головою спитав у мене за столом, чи вперше я тут, то я запалав до нього жадобою дикої помсти.

Не пригадую, хто там був, окрім Дори. Не маю і найменшого уявлення про те, що їли ми за обідом, окрім Дори. Враження в мене таке, що я з'їв за обідом Дору цілком, а півдюжини страв надіслав назад, не торкнувшись до них. Я сидів поруч з нею. Я розмовляв з нею. Її звабливий тонесенький голосок, веселі маленькі усмішки, безліч приемних і чарівних маленьких примх завели в безнадійне рабство загубленого юнака. Вона вся була дуже мініатюрна. Та це, на мою думку, надавало їй ще більшої привабливості.

Коли вона вийшла з кімнати разом з міс Мердстон (інших дам за обідом не було), я заглибився у мрії, стурбований тільки страхом, що міс Мердстон може настроїти любов мою проти мене. Милий дідок з полірованою головою розповідав мені якусь довгу історію — мабуть, про садівництво. Здається, він кілька разів повторював слова: «Мій садівник». Я вдавав, ніби уважно слухаю його розповідь, але насправді в думках я весь час блукав у райських садах разом з Дорою.

Побоювання, що предмет мого кохання можуть налаштувати проти мене, збільшилося, коли я знову зустрів у вітальні понуру постать міс Мердстон. Але я був позбавлений цих страхів зовсім несподівано.

— Девіде Копперфілде, — сказала міс Мердстон, знаком запрошуючи мене підійти до вікна, — на два слова.

Я опинився сам на сам з міс Мердстон.

— Девіде Копперфілде, — сказала міс Мердстон, — я не маю потреби докладно говорити про сімейні обставини. Це не дуже принадний предмет розмови.

— Зовсім не принадний, мем, — відказав я.

— Зовсім не принадний, — погодилася міс Мердстон. — Я не хочу відновлювати спогади про колишній розлад чи про колишні суперечки і образи. Мене образила певна особа, — жінка, на жаль, бо це не робить честі нашій статі, — яку я не можу згадувати без гніву й огиди; а тому краще я не згадуватиму її взагалі.

Я відчув спалах гніву за свою бабусю, але сказав, що напевно буде краще, якщо міс Мердстон зробить мені ласку не згадувати про неї. Я додав, що не хочу слухати зневажливі згадки про неї без того, щоб не висловити свою думку найрішучішим тоном.

Міс Мердстон заплющила очі й презирливо схилила голову; потім, поволи розплющивши очі, вона заявила:

— Девіде Копперфілде, я не намагатимуся приховати того факту, що за ваших дитячих років я склала собі несприятливу думку про вас. Може, та думка була помилкова, або ви згодом виправилися. Цього питання ми тепер розглядати не будемо. Я належу до сім'ї, яка вславилася певною твердістю; і не така я людина, щоб на мене впливали мінливі обставини. Я можу мати свою думку про вас. Ви можете мати свою думку про мене.

Я в свою чергу кивнув головою.

— Але зовсім непотрібно, — додала міс Мердстон, — щоб ці думки стикалися тут. За існуючих обставин з усіх поглядів добре, щоб ми не сперечалися. Життєві несподіванки знову змусили нас зустрітись, і може, доведеться нам зустрічатися ще в інших випадках, тому я пропоную поводитися нам тут, як далеким знайомим. Наші родинні обставини є достатнім приводом для таких відносин при зустрічі, і зовсім не треба, щоб хтось із нас згадував іншого зі сторонніми. Чи згодні ви з цим?

— Міс Мердстон, — відповів я, — я вважаю, що ви і містер Мердстон поводитися зі мною дуже жорстоко і дуже погано ставилися до моєї матері; я буду такої думки до кінця свого життя. Але я цілком погоджуюся на вашу пропозицію.

Міс Мердстон знову заплющила очі і схилила голову. Потім, ледве торкнувшись моєї долоні кінчиками своїх холодних твердих пальців, пішла геть, поправляючи ланцюжки на заг'ясті та шиї, ті самі, які я побачив на ній при першій зустрічі. У сполученні з натурою міс Мердстон вони скидалися на ланцюги тюремних воріт, які попереджають людей про те, що чекає на них всередині.

З решти вечора пригадую я тільки те, що слухав, як володарка мого серця співала французькою чарівні романси, і про що б там не співалося, всім слід було завжди пританцювувати і приспівувати: «Тра-ля-ля, тра-ля-ля!», акомпанувала вона собі сама на дивному інструменті, що нагадував гітару; пригадую, що я губився у блаженному маренні; що відмовлявся від їжі; що

всією душею повстав проти пуншу; що вона всміхнулась і простягла мені свою милу руку, коли міс Мердстон нагадала їй, що час іти спати; що я побачив себе в дзеркалі, і що вигляд у мене був не те щоб недоумкуватий, а прямо ідіотський; що я ліг спати, сповнений почуттів, а прокинувся в критичному стані палкої закоханості.

Ранок був чудовий, мені захотілося погуляти по одній з алей з дрововими арками і помріяти про своє кохання. Йдучи через передпокій, я побачив її маленького песика Джіпа. Я ніжно наблизився, бо любов поширювалась і на нього; але він показав мені повний комплект своїх зубів, забився під стілець, загарчав і слухати не хотів ні про яку дружбу.

У садку було свіжо і порожньо. Я гуляв там, міркуючи, який би я міг бути щасливий, коли б заручився з цим дивом. Щодо шлюбу, долі та всякого такого, був я тоді, мабуть, таким же невинним, як і в ті часи, коли любив маленьку Ем'лі. Мати змогу називати її «Дора», писати їй, обожнювати її, мати підстави думати, що й серед людей пам'ятає вона про мене — це здавалося мені верхівкою людської гордості і точно було верхівкою моєї. Без сумніву, я був тоді сентиментальним юним дурнем; та хоч я і сміюся, згадуючи про ті часи, а все ж таки приємно, що так щиросердо сприймав я все тоді.

Недовго погулявши, я повернув за кут і зустрів її. Як згадую я про цей куток, то знову тремчу з голови до ніг і перо тремтить у моїй руці.

— Ви... рано... гуляєте, міс Спенлоу, — сказав я.

— Вдома все так нудно, — відповіла вона, — а міс Мердстон така дурна. Вона говорить такі дурниці, ніби день має провітритися перед тим, як я вийду. Провітриться! — тут вона задзвеніла мелодійним сміхом. — У неділю вранці, коли я не займаюся, треба ж мені щось робити! Отже, я сказала батькові вчора ввечері, що мушу гуляти. І крім того, це найсонячніша пора усього дня. Якої ви про це думки?

Я наважився на відчайдушну сміливість і сказав (затинаючись), що день зараз для мене справді дуже сонячний, хоч хвилину тому був він дуже темним.

— Ви хочете сказати комплімент? — спитала Дора. — Чи справді погода змінилась?

Я ще більше затнувся, відповідаючи, що говорив не комплімент, а щирю правду, хоч кажу я не про зміну в погоді. Я говорив про свої власні почуття — соромливо додав я.

Ніколи раніше не бачив я таких кучерів, — та й не міг, бо ніколи не було інших таких кучерів, — як ті, що намагалися сховати рум'янці на щоках. А щодо солом'яного капелюшка і блакитних стрічок, що ними перев'язані були кучері, то я охоче повісив би їх на стіні своєї кімнати на Букінгем-Стрит.

— Ви щойно повернулися з Парижа? — запитав я.

— Так, — відповіла вона. — А ви там бували?

— Ні.

— О! Сподіваюсь, що ви скоро туди поїдете! Вам там дуже сподобається.

Сліди глибокого страждання з'явилися на моєму обличчі. Невже вона сподівається, що я поїду звідси? Невже вона вважає можливим, що я можу поїхати? Я зненавидів Париж; я зненавидів Францію. Я заявив, що за теперішніх обставин не залишу Англію нізащо в світі. Ніщо не примусить мене зробити

це. Коротко кажучи, їй знову довелося ховати обличчя за кучерями, але тут нам на допомогу прибіг песик.

Він до смерті ревнував через мене і гавкав. Вона взяла його на руки – о боже мій! – і пестила його, але він усе ще гавкав. Він не дозволяв мені доторкнутися до нього; і тоді вона ляснула його. Ще дужче збільшилися мої страждання, коли вона легенько ляскала його по тупому носику, а він блимав очима, лизав їй руку і все ще гарчав. Врешті-решт він заспокоївся – добре йому було під її підборіддям! – і ми пішли далі подивитися на альтанку.

– Ви не в дуже близьких стосунках з міс Мердстон? – спитала Дора. – Любичку мій! – з останнім звернулася вона до собаки! О, якби то було до мене!

– Ні, – відповів я. – Зовсім ні!

– Вона нудна істота, – зауважила Дора, набурмосившись. – Не знаю вже, про що думає тато, коли вибрав цю мару мені в подруги. Кому потрібен оборонець? У будь-якому разі, мені напевно не потрібен. Джіп мене може оборонити значно краще, ніж ота міс Мердстон... Правда ж, Джіпе, любий?

Він тільки ліниво підморгнув, коли вона поцілувала його круглу голову.

– Тато називає її моєю довіреною подругою, але яка вона мені подруга, правда, Джіпе? Ми не збираємося довіряти випадковим людям, ми з Джіпом. Ми довіряємо тим, кому хочемо, і приятелюємо з тим, кого самі оберемо, а не з тим, кого для нас знайдуть. Правда ж, Джіпе?

Джіп відповів якимсь звуком, подібним до гудіння чайника, коли той закипає. Що ж до мене, то кожне її слово було новою низкою кайданів, які сковували мене по руках і ногах.

– Як шкода! Нема в нас доброї мами, і замість неї дають нам понуру нудну стару потвору на зразок міс Мердстон, а вона ходить по п'ятах за нами... чи не шкода, Джіпе? Та байдуже, Джіпе, ми їй не будемо довіряти і веселитимемося всупереч їй, а щоб не нудьгувати, ми будемо її мучити... правда, Джіпе?

Коли б така розмова тривала ще трохи, то я, мабуть, став би на коліна на гравій, незважаючи на небезпеку подряпати ноги і назавжди бути вигнаним з цього дому. Але, на щастя, альтанка була поблизу, і саме після тих слів ми підійшли до неї.

Там була безліч чудових гераней. Ми прогулювалися перед ними. Дора часто захоплено зупинялася перед деякими квітами, і я зупинявся і захоплювався разом з нею. Дора, сміючись, грайливо підіймала песика, щоб він понюхав квіти; і якщо не всі ми троє перебували в країні чудес, то я вже напевно був там. І до цього дня запах листя герані сповнює мене напівіронічним, напівсерйозним подивом, як сильно я змінився з того часу; і знову бачу я солон'яний капелюшок і блакитні стрічки, пишні кучері, маленького чорного песика у ніжних руках над клумбою квітів і свіжого листя.

Міс Мердстон шукала нас. Вона знайшла нас там і підставила Дорі свою жорстку напудрену щоку для поцілунку. Після цього вона взяла її під руку і змусила нас марширувати на сніданок, немов то був похорон солдата.

Не знаю, скільки випив я чашок чаю, бо його готувала Дора. Але точно пам'ятаю, що я поглинув стільки чаю, що вся моя нервова система (коли вона взагалі була в мене тоді) мусила зруйнуватись. За якийсь час ми пішли до церкви. Міс Мердстон сіла на лаві між мною і Дорою; але Дора співала, і все

інше зникало для мене. Хтось молився, — безперечно, за Дору, — і боюся, що більше нічого не пам'ятаю я про цю службу.

День минув спокійно. Гостей не було. Ми гуляли, потім був сімейний обід на чотирьох. Вечір провели серед книжок та картин; міс Мердстон читала якусь проповідь і пильнувала нас. Коли містер Спенлоу сидів навпроти мене після обіду, прикривши голову хустинкою, він і гадки не мав, що в уяві своїй я вже обіймав його як зять. І не підозрював він, коли я попросився з ним уночі, що оце тільки дав він цілковиту згоду на моє заручення з Дорою, і що я заликав благословення на його голову.

Ми поїхали звідти рано, бо мали розглянути в адміралтейському суді справу про врятування корабля. Справа ця вимагала докладного знання наукової науки, тому суддя запросив двох старих шкіперів для допомоги. Незважаючи на ранній час, Дора знову готувала чай за столом; і я мав сумну приємність зняти перед нею на прощання капелюха, коли вона стояла на ганку, тримаючи Джіпа в руках.

Марні були б спроби змалювати, яким здавався мені того дня адміралтейський суд; як нічого не розумів я з нашої справи; як побачив я, що ім'я «Дора» вирізьблене на срібному веслі — емблемі цього високого суду; що відчував я, коли містер Спенлоу поїхав додому без мене (я плекав божевільну надію, що він знову візьме мене з собою)! Здавалося мені, що я теж моряк, і корабель мій відплив, залишивши мене на безлюдному острові. Коли б той старий судовий зал міг прокинутись і повторити сни наяву, що їх там бачив я про Дору, то зал цей підтвердив би мою щирість.

І це один тільки день, але день за днем, тиждень за тижнем, безнастанно мріяв я про Дору. Я приходив до палати не для справ, а для думок про Дору. Тільки іноді звертав я деяку увагу на справи, і тоді дивувався під час шлюбних справ (згадуючи Дору), як це можуть одружені люди бути нещасливими. А під час розгляду справ про спадщину я міркував, що зробив би заради Дори, якби гроші перепали мені. У перший же тиждень моєї закоханості купив я чотири пишні жилети — не для себе, мені вони були байдужі, а для Дори — і почав носити на вулиці жовті шкіряні рукавички. Саме в цей час з'явилися у мене перші мозолі. Коли б показати черевики, які я носив у той період, і зрівняти їх з розміром моєї ноги, то вони б якнайкраще змалювали стан моєї душі.

Та хоч як покалічив я себе цими актами поклоніння Дорі, я щодня проходив не одну милю, сподіваючись зустріти її. На норвудському шляху до мене звикли, як до свого листоноші. Нишпорив я й по всьому Лондону. Я блукав вулицями, де містилися найкращі крамниці для дам; наче стурбований привид, вештався по базару і мандрував у парку, зовсім знесилений. Іноді, дуже не часто, я бачив її. Часом бачив я, як рукавичка її випинається з вікна карети; часом я зустрічав її, трохи прогулювався з нею і міс Мердстон, розмовляв з нею. Після таких зустрічей я завжди почувався дуже нещасливим, бо не спромігся сказати нічого дотепного, бо вона нічого не знає про мою любов і байдужа до мене. Як і слід було сподіватись, я повсякчас набивався на друге запрошення до містера Спенлоу. І завжди я розчаровувався, бо мене не запрошували.

Очевидно, місис Креп була прониклива. Всього кілька тижнів минуло, як я закохався, і навіть Агнес наважився я написати лише, що був у містера

Спенлоу, «сім'я якого, — додав я, — складається з єдиної доньки». Але кажу, що місіс Креп, очевидно, була прониклива жінка, бо вона з самого початку розкрила мою таємницю. Якось увечері, коли я дуже сумував, вона прийшла до мене спитати, чи не можу я позичити їй трохи кардамону з ревенем та сім крапель гвоздичної есенції. Це, як пояснювала вона, було найкращими ліками проти її спазмів. Якщо в мене нема цієї мікстури, то чи не можу я прислужитись їй чаркою бренді. Це не так приємно їй, як перший варіант, але це наступний кращий варіант. Про перші ліки я не чув ніколи, а другі в мене були завжди. Отже, я дав місіс Креп чарку-другу і, щоб у мене не виникали підозри щодо мети вживання цих ліків, вона почала вживати їх у моїй присутності.

— Не журіться, сер, — сказала місіс Креп, — гірко мені бачити вас у такому стані, сер. Я сама — мати!

Я не бачив, яке це має відношення до мене, але спробував усміхнутися місіс Креп якнаймиліше.

— Не журіться, сер! — вела далі місіс Креп. — Вибачте, я знаю в чому річ, сер. Тут справа у леді.

— Що ви, місіс Креп? — відказав я, червоніючи.

— О, благослови вас боже! Більше мужності, сер, — підбадьорювала мене місіс Креп. — Ніколи не здавайтесь, сер. Коли вона не всміхається вам, то ще багато їх усміхнеться. Ви такий молодий джентльмен, якому повинні усміхатись, містере Копперфул, і ви мусите знати собі ціну, сер.

Місіс Креп завжди звала мене містером Копперфулом: мабуть, головним чином тому, що мене звали інакше.

— А чому це ви гадаєте, що молода леді причетна до цього, місіс Креп? — спитав я.

— Містере Копперфул, — дуже чутливо промовила місіс Креп, — я сама — мати!

Деякий час місіс Креп тільки раз у раз прикладала руку до своїх нанкових грудей і сьорбала ліки, явно жвавлючи з кожною чаркою. Нарешті вона знову заговорила:

— Коли ваша мила бабуся зняла для вас цю квартиру, містере Копперфул, — зазначила місіс Креп, — то я сказала, що тепер у мене є про кого турбуватися. «Дяка богові, — сказала я, — є в мене тепер про кого турбуватись»... Ви мало істе, сер, мало п'єте...

— Це наштовхнуло вас на такі здогадки, місіс Креп? — спитав я.

— Сер, — сказала місіс Креп, майже суворо, — у мене жили й інші молоді джентльмени крім вас. Молодий джентльмен може занадто уважно ставитися до своєї зовнішності або зовсім не зважати на неї. Він може або занадто часто зачісуватись, або зовсім не зачісуватись. Він може носити черевики або занадто великі для нього, або занадто малі. Це залежить від характеру молодого джентльмена. Але коли він вдається до однієї з цих протилежностей, сер, в обох випадках тут причетна молода леді.

Місіс Креп так рішуче потрясла головою, що в мене не лишилося жодного дюйма для відступу.

— І той джентльмен, що помер тут перед вами, — вела далі місіс Креп, — теж закохався в дівчину з бару і негайно почав вбирати жилети, хоч і дуже залиті вином.

— Місіс Креп, — втрутився я, — я мушу просити вас не змішувати молоду леді, про яку йдеться в моєму випадку, з дівчиною з бару чи ще чимсь подібним, будь ласка.

— Містере Копперфул, — відказала місіс Креп, — я сама мати, і не збираюся цього робити! Прошу вибачити, сер, за втручання. Я ніколи б не хотіла втручатися туди, куди мене не просять. Але ви молодий джентльмен, містере Копперфул, і раджу вам не журитися, збадьоритесь і знати собі ціну. Коли б ви захопилися тепер чим-небудь, сер, — додала місіс Креп, — коли б ви захопилися кеглями, — дуже здорова гра — то могли б розважитись, і це пішло б вам на користь.

Після цих слів місіс Креп, благаючи мене найбільше берегтися бренді, який весь випила, велично подякувала мені та пішла геть. Коли постать її зникла в темряві передпокою, порада її здалася мені трохи нахабною; але водночас я вирішив зважити на цю пораду з іншого погляду, як на пораду бути мудрішим і у майбутньому краще приховувати свої таємниці.

Х. ТОММІ ТРЕДЛЬС

Можливо, так на мене подіяла порада місіс Креп, або, скоріше за все, «кеглі» нагадали мені по звучанню «Тредльс», але наступного дня я вирішив піти побачитися з Тредльсом, йому давно вже слід було повернутися. Жив він у завулку біля Ветеринарного інституту в Камден Тауні. Один з наших клерків, що жив у тій місцевості, розповів мені, що в цьому завулку винаймають кімнати, головним чином, джентльмени-студенти, які купують живих ослів і проводять експерименти над цими чотириногими у своїх приватних квартирах. Розпитавши в цього клерка шлях до потрібних мені садів академії, я того ж ранку вирушив до мого давнього шкільного товариша.

То була не така вулиця, на якій я бажав би знайти Тредльса. Здається, мешканці схильні були викидати на брук всякий непотрібний їм мотлох; брук був не тільки слизкий, а взагалі непрохідний через гори капустиного листя. Та там були не лише овочі. Шукаючи потрібний мені номер будинку, я наступив на черевик, розбиту соусницю, чорний капелюшок і поламану парасольку — усе це на різних стадіях руйнації.

Вся атмосфера цього місця дуже нагадувала мені дні, коли я жив з містером і місіс Мікоубер. Ще більше нагадав мені про містера і місіс Мікоубер потрібний мені будинок, відзначений ветхим благородством і тим відмінний від інших будинків на вулиці, хоч усі вони були збудовані на один зразок і скидалися на малюнки невмілої дитини, яка тільки вчиться малювати будинки. До дверей підійшов я саме тоді, коли їх відчинили перед молочником, і тут я ще раз згадав про містера і місіс Мікоубер.

— Ну, — звернувся молочник до молоденької служниці, — чи вже розглянули мій маленький рахуночок?

— О, хазяїн каже, що негайно розгляне його, — відповіла та.

— Бо цей маленький рахуночок, — вів далі молочник, немовби не дістав відповіді і звертався до когось усередині будинку, а не до молоденької служниці, — бо цей мій маленький рахуночок виростає вже великим, може навчитись

ходити і, боюся, втече від нас, і ми ніколи вже про нього не почуємо. Але я не дозволю цьому статися, ви знаєте! — казав молочник, все ще звертаючись усередину будинку і свердлячи очима коридор.

До речі, молочники завжди розмовляють делікатніше, ніж м'ясники або торгівці горілкою, бо товар у них ніжніший.

Молоденька служниця відповідала дуже тихо, але з самої міміки я зрозумів: вона запевняє, що рахунок буде негайно розглянутий.

— От що я вам скажу, — промовив молочник, уперше суворо глянувши на неї і взявши її за підборіддя. — Ви любите молоко?

— Так, я люблю його, — визнала вона.

— Добре, — відказав молочник. — Отже, у вас його завтра не буде. Ви чуєте? Ні краплі молока не буде у вас завтра!

Очевидно, вона зрештою була рада, що молоко буде хоч сьогодні.

Потрусивши своєю головою, молочник випустив підборіддя дівчини, неохоче взяв покришку з бідона і вилив звичайну порцію в сімейний глечик. Зробивши це, він пішов до сусідніх дверей, мстивим голосом вигукуючи: «Мо-ло-ко! Мо-ло-ко!»

— Чи тут живе містер Тредльс? — спитав я.

Таємничий голос з кінця коридору відповів:

— Так.

Після цього і молоденька служниця повторила:

— Так.

— А він удома? — допитувався я.

Знову таємничий голос підтвердив це, і знову луною відгукнулася служниця. Тоді я ввійшов у будинок і за вказівками служниці зійшов нагору; проходячи повз якісь двері, я відчував на собі пильний погляд таємничих очей, які, мабуть, належали власникові таємничого голосу.

Нагорі зустрів мене Тредльс. Він зрадив, побачивши мене, і щиро привітав, запрошуючи до своєї маленької кімнати. Кімнатка ця була надзвичайно охайна, хоч і бідно умебльована. Видно було, що це його єдина кімната; диван правив йому за ліжку, а щітки і вакса лежали серед книжок на верхній полиці за словником. Стіл його був укритий паперами; вбраний у стару куртку, Томмі старанно працював. Я не роздивлявся нічого конкретного, лише окинув поглядом кімнату, але побачив все аж до церкви, зображеній на фарфоровій чорнильниці — така здібність сформувалася в мене ще за часів Мікоуберів. Різноманітні винахідливі пристосування, щоб сховати комод, тифлі і прилади для гоління, переконали мене, що переді мною той самий Тредльс, який колись робив слонові печери з паперу та клав туди мух і втішався після побоїв малюванням скелетів.

У кутку кімнати стояло щось, дбайливо прикрите великим простиралом. Я не міг добрати, що це таке.

— Тредльсе, — сказав я, сівши і знову потиснувши йому руку, — я радий бачити тебе.

— Я теж радий, Копперфілде, — відповів він. — Я дуже щасливий бачити тебе. Саме тому, що я зрадив, зустрівши тебе в Уотербруків, і певний був, що ти радієш зустрічі зі мною, саме тому я дав тобі цю адресу, а не адресу моєї контори.

— О! В тебе є контора? — здивувався я.

— Власне кажучи, в мене є чверть кімнати, коридор і чверть клерка, — відказав Тредльс. — Я та ще троє молодих людей разом наймаємо контору, а щоб це мало зовсім діловий вигляд, ми взяли на службу ще й клерка. Мені він коштує півкрони на тиждень.

Він усміхався, пояснюючи це, і в усмішці тій упізнав я його простий характер, добру вдачу і ознаки давньої нещасливої долі.

— Не думай, Копперфілде, що я з гордості не даю людям цю мою адресу. Просто відвідувачам може не сподобатися ця місцевість. Щодо мене, то я торую собі шлях, переборюючи труднощі, і смішно було б приховувати це.

— Містер Уотербрук розповів, що ти готуєшся стати адвокатом, — зазначив я.

— Авжеж, — відповів Тредльс, повільно потираючи руки, — я готуюся стати адвокатом. Річ у тім, що я оце тільки після довгеньких зволікань офіційно почав готуватися. Мене підтвердили вже давно, але вступний внесок у сто фунтів стерлінгів — річ важкувата. Важкувата річ, — повторив Тредльс з такою гримасою, ніби йому виривали зуб.

— А знаєш, від якої думки я не можу утриматися, Тредльсе, коли ось так сиджу і дивлюся на тебе? — спитав я його.

— Ні, — відповів він.

— Я думаю про старий блакитний костюмчик, який ти носив у школі.

— Та що ти? — скрикнув Тредльс, сміючись. — Ото був смішний костюм! Вузкий піджак і короткі брюки, пам'ятаєш? Боже мій! От були щасливі часи, правда?

— Хоч наш директор міг би зробити ці часи ще щасливішими, коли б не бив нас, — відказав я.

— Може й так! — погодився Тредльс. — Але, друже мій, скільки там сміху було? Пригадуєш ночі в спальні? Коли ми влаштовували вечерю? А коли ти розповідав казки? Ха-ха-ха! А пригадуєш, як мене побили за те, що я плакав після того, як пішов містер Мелл? Старий Крікль! Хотів би я знову побачитися з ним.

— Він по-звірячому поводився з тобою, Тредльсе! — гнівно сказав я, мені здалося, ніби його тільки вчора побили.

— Ти так думаєш? — відповів Тредльс. — Дійсно, може, це й правда. Але це вже минулося, й давно минулося. Старий Крікль!

— Ти був тоді під опікою дядька? — спитав я.

— Так! — відгукнувся Тредльс, — того самого дядька, якому я завжди збирався писати. І ніколи не писав! Ха-ха-ха! Так, був у мене тоді дядько. Він помер незабаром по тому, як я залишив школу.

— Що ти кажеш?

— Так! Він вийшов на пенсію, був... як це зветься... драпувальником... мануфактурним торговцем... і зробив був мене своїм спадкоємцем. Але він розлюбив мене, коли я виріс.

— Ти це серйозно? — сказав я.

Він був такий спокійний, що здавалося, ніби він не має на увазі те, що каже.

— О, ще б пак, Копперфілде! Я цілком серйозно, — відповів Тредльс. — Мене ця обставина не дуже радувала, але він дійсно не любив мене. Він казав, що чекав від мене іншого, і врешті одружився зі своєю економкою.

– А ти що зробив? – спитав я.

– Нічого особливого я не зробив, – відповів Тредльс. – Я жив з ними, поки раптом подагра не вдарила його по шлунку. Так ото він помер, а вона вийшла заміж за молодого чоловіка, і так я лишився без коштів.

– І ти зовсім нічого не отримав, Тредльсе?

– Та ні, – сказав Тредльс. – Я отримав п'ятдесят фунтів. Я ніколи не готувався ні до якої професії і спочатку не знав, що мені робити. А проте мені допоміг син одного ділка, який учився в Салем-Гаузі, – Йоулер з кривим носом. Пригадуєш такого?

Ні. За моїх часів його там не було, всі носи були прямими в мої дні.

– Та це байдуже, – вів далі Тредльс, – із допомогою того хлопця я почав переписувати судові папери. Та з цього багато заробити не можна було; тоді я почав переказувати зміст справ, робити витяги тощо. Я хлопець акуратний, Копперфілде, і навчився гарненько робити такі речі. Ну, от! Тоді мені спало на думку стати студентом-юристом, але в мене вже вийшли мої п'ятдесят фунтів. Проте Йоулер рекомендував мене до кількох інших контор, а також і містерові Уотербруку, і я дістав багато замовлень. Мені пощастило також познайомитися з якимсь видавцем, що складає енциклопедію, і він посадив мене за роботу; і, правду кажучи, – він глянув на стіл, – я саме на нього й працюю зараз. Я непоганий упорядник, Копперфілде, але немає в мене винахідницького хисту, зовсім нема. Здається мені, що ніколи не було молодого чоловіка з меншим нахилом до оригінальності, ніж я.

Тредльсові начебто здавалося природним, щоб я погодився з цим, тому я хитнув головою; а він вів далі, з тою самою бадьорою витримкою, – не можу знайти кращого вислову, – як і раніше.

– Отак поволі, не розкидаючись грошима, я нарешті спромігся заощадити сто фунтів. І, дяка небові, сплатив вступний внесок... хоч то була... хоч то справді була... – Тредльс знову зробив таку гримасу, ніби йому виривали другий зуб, – важкувата річ. Досі я живу з тієї роботи, про яку говорив, і сподіваюся цими днями зв'язатися з певною газетою, а це майже те саме, що знайти скарб. А тепер, Копперфілде, бачу, що ти зовсім не змінився, обличчя в тебе таке приємне, і я такий радий бачити тебе, що не можу приховати від тебе нічого! Тому знай, що я заручений.

Заручений! О, Доро!

– Вона донька пастора, – сказав Тредльс, – одна з десяти дітей; живуть вони в Девонширі. Так! – промовив він, побачивши, що я мимоволі поглядаю на малюнок на чорнильниці. – Це та сама церква. Підеш сюди, ліворуч, вийдеш з цих воріт, – водив він пальцем по малюнку, – і саме там, де я тримаю це перо, там стоїть їхній будинок, розумієш, фасадом до церкви!

Тільки згодом мені став зрозумілий захват, з яким він вдався у ті подробиці. Я ж у цей момент егоїстично малював собі план будинку і саду містера Спенлоу.

– Вона така мила дівчина, – вів далі Тредльс. – Трохи старша за мене, але наймиліша у світі дівчина! Я тобі казав, що маю виїхати кудись? Я був саме там. Я пішов туди пішки і повернувся пішки, чудово провів час. Мушу сказати, що заручилися ми вже досить давно, але наш девіз – «чекай і сподівайся».

Ми завжди це кажемо, «чекай і сподівайся» – завжди кажемо ми. І вона змогла б чекати, Копперфілде, до шістдесяти років... до будь-якого віку...

Тредльс підвівся з крісла і з триумфальною посмішкою поклав руку на згадане вже простирadlo.

– А проте ми вже поклали певний початок нашому господарству. Так, так, ми вже почали! Ми мусимо посуватися поступово, але ми вже почали! Ось, – гордо й обережно зняв він простирadlo, – два зразки меблів. Оцей горщик для квітів та підставку вона купила сама. Ви ставите це на вікно у вітальні, – сказав Тредльс, відступаючи трохи назад, щоб захоплено оглянути це надбання, – вміщуєте сюди рослину і... ось воно! Цей круглий столик з мармуровою покриттям (два фути десять дюймів в діаметрі) – це я купив. Ви хочете покласти книжки, або хтось приходять побачитися з вами чи з вашою дружиною, треба поставити йому кудись чашку чаю... і – ось воно! Це чудовий зразок майстерності – міцний, як скеля.

Я схвалив їхній вибір, а Тредльс знову дбайливо вкрив свої меблі простирadлом.

– Це ще не всі меблі, – провадив він далі, – але це вже щось. Найбільше турбують мене скатертини, подушки і подібні речі. Потім усякі металеві предмети – свічники, жаровні тощо. Це все потрібне і коштовне. А проте – «чекай і сподівайся». І запевняю тебе, що вона наймиліша дівчина.

– Я цілком певний цього, – сказав я.

– Тим часом, – сказав Тредльс, знову сідаючи в крісло, – треба мені вже кінчати базикати про себе. І скажу тобі, що посуваюсь я вперед непогано. Я небагато заробляю, але й витрачаю небагато. Я тут на пансіоні в одній сім'ї, що живе внизу. Це дуже приємні люди. І містер, і місіс Мікоубер побували по світах, вони чудові співрозмовники.

– Любий мій Тредльсе! – схопився я. – Що ти таке кажеш?

Тредльс глянув на мене, ніби дивуючись, що це я кажу.

– Містер і місіс Мікоубер, – повторив я. – Та я ж з ними дуже близько знайомий!

Тут хтось двічі постукав у двері. З давнього досвіду життя на Віндзорському валу знав я, що тільки містер Мікоубер може так стукати. Не лишилося більше жодних сумнівів – то були мої давні друзі. Я благав Тредльса, щоб він запросив свого господаря піднятися до кімнати. Так Тредльс і зробив, перекинувшись через поруччя, і містер Мікоубер, такий самий, як колись, – його штани, його ціпок, його комірець, його монокль, усе таке, як завжди, – з елегантним і жвавим виглядом увійшов до кімнати.

– Прошу пробачення, містере Тредльс, – сказав містер Мікоубер з таким самим виказом, уриваючи пісеньку. – Я не був попереджений, що в вашій оселі є певний індивідуум, чужий у цій місцевості.

Містер Мікоубер злегка вклонився мені і поправив свій комірець.

– Як почуваетесь, містере Мікоубер? – спитав я.

– Сер, – відповів містер Мікоубер, – дуже вдячний вам. Я перебуваю *in statu quo**.

– А місіс Мікоубер? – вів я далі.

– Сер, – відповів містер Мікоубер, – вона також, хвалити бога, *in statu quo*.

* *In statu quo* – латинський вислів, що означає «в незмінному стані».

– А ваші діти, містере Мікоубер?

– Сер, – сказав містер Мікоубер, – радий відповісти вам, що вони також перебувають у доброму стані здоров'я.

Під час усієї цієї розмови містер Мікоубер не впізнавав мене, хоч і стояв прямо переді мною. Але побачивши мою усмішку, він уважніше придивився до мого обличчя, відступив і скрикнув:

– Чи це можливо? Я знову маю приємність тішити свій зір виглядом Копперфілда?

Палко потиснув він мені обидві руки.

– О небо, містере Тредльс! – сказав містер Мікоубер. – Хто б міг подумати, що ви знайомі з другом моєї юності, товаришем моїх давноминутих днів! Люба моя, – загукав він, перехилившись через поруччя, до місіс Мікоубер (тим часом Тредльс не без підстав дивувався, як це я – товариш юності містера Мікоубера). – У квартирі містера Тредльса є джентльмен, якого він хоче відрекомендувати тобі, люба моя!

Містер Мікоубер повернувся до нас і знову потиснув мені руку.

– А як живе наш милий друг доктор Стронг? – розпитував містер Мікоубер. – І всі наші в Кентербері?

– Я від них дістаю тільки добрі звістки, – відповів я.

– Дуже радий почути це, – сказав містер Мікоубер. – Саме в Кентербері ми востаннє зустрілися. Під тінню, фігурально висловлюючись, цієї релігійної святині, яку обезсмертив Чосер*, яка здавна була притулком паломників з найвіддаленіших кутків... коротко кажучи, – додав містер Мікоубер, – поруч із собором.

Я підтвердив це. Містер Мікоубер продовжував свою мову з властивою йому легкістю; але з обличчя його видно було, що він надає чимало уваги звукам у сусідній кімнаті, які доводили, що місіс Мікоубер мие руки і поспішно відкриває і закриває важкі шухляди.

– Ви знаходите нас, Копперфілде, – сказав містер Мікоубер, скося поглядаючи на Тредльса, – у тимчасовому, так би мовити, не досить влаштованому становищі; але ви вже знаєте, що протягом своєї кар'єри я перемагав усякі труднощі і змітав усякі перепони. Вам відомо, що були періоди в моєму житті, коли я мусив робити паузу, аж доки справи не обернуться на краще; були періоди, коли я мусив був відступати, перш ніж зробити те, що я без перебільшень можу назвати стрибком. Тепер я переживаю один із таких швидкоплинних моментів у житті людини. Ви знайшли мене, коли я відступив назад, але тільки для стрибка; і я маю всі підстави вважати, що наслідком цього незабаром буде величезний стрибок.

По цих словах увійшла місіс Мікоубер. Вигляд вона мала менш охайний, ніж колись (чи, може, мені це тільки здалося після довгої розлуки), але вона трохи причепурилась і навіть натягла коричневі рукавички.

– Люба моя, – сказав містер Мікоубер, підводячи її до мене. – Тут є джентльмен на ім'я Копперфілд, який хоче відновити знайомство з тобою.

Виявилося, що краще було б помалу підготувати місіс Мікоубер до цього відкриття, бо вона зомліла, і схвилюваний містер Мікоубер мусив побігти до крана на задньому дворі і принести їй води. Але незабаром вона

* Джеффри Чосер – славетний англійський поет XIV сторіччя.

повеселішала і щиро зраділа зустрічі зі мною. Щось із півгодини ми говорили всі разом. Місіс Мікоубер розповідала, що близнюки вирости, а мастер і міс Мікоубер стали справжніми велетнями. Щоправда, дітей своїх вона мені не показала.

Містер Мікоубер дуже наполягав, щоб я лишився пообідати. Я ладен був уже погодитись, але побачив в очах місіс Мікоубер тривогу, безперечно, пов'язану з рахунками на м'ясо. Тому я послався на інше запрошення, і місіс Мікоубер негайно знову повеселішала.

Проте я заявив Тредльсові та подружжю Мікоуберів, що вони мусять призначити день, коли прийдуть пообідати до мене. Тредльс був дуже зайнятий, і довелося відкласти це на кілька днів. Домовившись, я пішов звідти.

Містер Мікоубер, під приводом показати мені короткий шлях назад, провів мене до рогу; він хотів (як він пояснив мені) по секрету сказати кілька слів старому другові.

— Мій любий Копперфілде, — сказав містер Мікоубер, — я можу й не казати вам, що в теперішніх обставинах мати під нашим дахом таку світлу голову, якою блищить — так, я наполягаю на такому вислові, блищить! — ваш друг Тредльс — невимовна втіха. Поруч з нами мешкає праля, яка виставляє на продаж у вікні своєї вітальні згорілу випічку, а напроти нас оселився поліцай, і ви можете уявити, що товариство вашого друга є джерелом радості для мене самого і для місіс Мікоубер. Я тепер, мій любий Копперфілде, продаю зерно за комісійні проценти. Це робота невдячна, — інакше кажучи, вона неприбуткова, — і наслідком були певні тимчасові труднощі. А проте я радий додати, що в мене є цілком певні перспективи покращити своє становище (не маю ще права сказати, в якому напрямку), і я вірю, що це дасть мені змогу назавжди забезпечити і себе, і вашого друга Тредльса, якого я безкорисливо люблю. Ви, може, вже готові почути, що теперішній стан здоров'я місіс Мікоубер припускає можливість певного додатку до тих запорук кохання, які... коротко кажучи, ми чекаємо на ще одну дитину. Члени сім'ї Мікоубер були такі ласкаві висловити своє незадоволення з такого стану речей. Я можу тільки зазначити, що мені це здається не їхньою справою, і що я з гнівом і з презирством заперечую їхнє право на подібні висловлювання.

Після цього містер Мікоубер знову потиснув мені руку і покинув мене.

ХІ. МІСТЕР МІКОУБЕР КИДАЄ РУКАВИЧКУ

До самого того дня, коли я мав прийняти своїх давніх друзів, я живився, головним чином, образом Дори і кавою. Любов позбавила мене всякого апетиту; я радів цьому, бо насолоду від обіду я розцінював як зраду Дорі. Хоч я дуже багато ходив пішки, але це теж не додавало мені апетиту, бо вплив свіжого повітря був притамований постійними розчаруваннями. Є в мене також сумніви, засновані на гіркому досвіді того періоду мого життя, що людині, яка завжди мучиться від тісних черевиків, їжа не дає здорової втіхи. Мені здається, для бадьорої поведінки шлунку потрібен цілковитий спокій кінцівок.

Готуючись до званого обіду, я не повторив помилок свого попереднього бенкету. Я купив тільки камбалу, маленьку баранячу ногу і пиріг з голубів.

Місіс Креп збунтувалася після мого першого несміливого натяку, що вона могла б усе приготувати сама, і з виглядом ображеної гідності скрикнула:

– Ні! Ні, сер! Я певна, що ви від мене цього не вимагатимете, бо ви знаєте мене і не можете припустити, щоб я робила щось невідповідне своїм почуттям.

Але нарешті ми дійшли компромісу: місіс Креп наважилася на цей подвиг з умовою, щоб я два тижні після цього обідав не вдома.

Ось тут я мушу зазначити, що тиранія, яку встановила наді мною місіс Креп, була жахлива. Ніколи в житті своєму не боявся я так будь-кого іншого. В усьому мені доводилось іти на поступки. Коли я вагався, то раптом з глибини її істоти виривалася дивна хвороба та загрожувала її життю. Коли після півдожини несміливих спроб я нетерпляче смикав дзвоник, і вона нарешті з'являлася (хоч це й не завжди було так), то з'являлася вона з докірливим обличчям, знесилена сідала на стілець біля дверей, притискала руку до своїх нанкових грудей і негайно ставала такою хворою, що я був радий пожертвувати бренді та чим завгодно іншим, аби тільки позбутись її. Коли я протестував проти того, що мені стелять ліжко о п'ятій годині – я й досі вважаю, що це трохи незручно – то досить було одного лише руху її руки в напрямку того самого нанкового місця, і я починав мурмотіти вибачення. Коротко кажучи, я був здатен на все в рамках моралі, аби не образити місіс Креп, а вона тероризувала мене без сорому.

Для цього обіду я принагідно купив з рук пересувний столик для страв, щоб обійтись без спиртного хлопця, проти якого я мав деяке упередження, бо якось у неділю вранці зустрів його на Стренді в жилеті, напрочуд схожому на мій, що зник після минулого бенкету. Дівчисько я найняв знову, але подбав, щоб вона лише виносила страви, а потім зникла з очей і влаштувалась у передпокої, звідки б вона не турбувала гостей своїм сопінням (одна з її звичок) і не мала б фізичної можливості наступати на тарілки.

Забезпечивши всі потрібні інгредієнти для пуншу, який мав приготувати містер Мікоубер, придбавши пляшку лавандової води, дві воскові свічки, конвєртик з різноманітними шпильками та подушечку для них, щоб місіс Мікоубер мала змогу завершити свій туалет за моїм туалетним столиком, наказавши затопити в спальні, щоб місіс Мікоубер було затишно і тепло, і власноруч накривши стіл скатертиною, я спокійно чекав на гостей.

Точно в призначений час всі троє моїх гостей прибули разом. Містер Мікоубер вбрав ще вищий комірець, ніж завжди, і причепив нову стрічку на свій моноколь; місіс Мікоубер захопила з собою чепчик, загорнутий у світло-коричневий паперовий пакетик; Тредльс ніс цей пакетик і вів місіс Мікоубер під руку. Всім їм дуже сподобалася моя оселя. А коли я провів місіс Мікоубер до свого дзеркала, вона, побачивши зроблені мною приготування, в захваті покликкала містера Мікоубера зайти і подивитися:

– Мій любий Копперфілде, – сказав містер Мікоубер, – занадто розкішно! Таке життя нагадує мені той період, коли сам я перебував у неодруженому стані, а місіс Мікоубер ще не була запрошена принести жертву на оltар Гіменей*.

* Гіменей – покровитель подружжя та шлюбу в давньогрецькій міфології.

– Він має на увазі, що це він мене запросив, містере Копперфілд, – лукаво зауважила місіс Мікоубер. – За інших він не може відповідати.

– Люба моя, – з раптовою серйозністю відказав містер Мікоубер, – я не маю ніякого бажання відповідати за інших. Я занадто добре знаю, що, причаївши тебе мені, неблаганна доля призначила тебе людині, якій судилося, після запеклої боротьби, впасти, нарешті, жертвою фінансових труднощів найскладнішого роду. Я розумію твій натяк, серце моє. Я шкодую про це, але я могу стерпіти твій докір.

– Мікоубере! – вигукнула місіс Мікоубер, зайшовшись плачем. – Хіба ж я це заслужила? Я ще ніколи не покидала тебе і ніколи не покину! О, Мікоубере!

– Кохана моя, – сказав містер Мікоубер, дуже зворушений, – сподіваюся, що ти, як і найдавніший випробуваний наш друг Копперфілд, пробачиш хвилинний зойк враженої душі, зворушеної нещодавньою сутичкою з улюбленцем влади... інакше кажучи, з грубим контролером водопроводу. І я певен, що такий порив ображеної душі викличе у вас співчуття, а не осуд.

По цій мові містер Мікоубер обійняв місіс Мікоубер і потиснув мою руку; з його невиразного натяку мені лишилося тільки здогадатися, що сьогодні вранці їм закрили воду, бо вони не сплатили рахунки водопостачальної компанії.

Щоб відвернути містера Мікоубера від цих сумних думок, я повідомив, що сподіваюся на його допомогу в приготуванні пуншу, і відвів його до тарілки з лимонами. Відчай його миттю минувся. Ніколи не бачив я, щоб людина могла так тішитись ароматом лимона і цукру, запахом рому, паром гарячої води. Любо було дивитись, як сяє його обличчя у тонкій хмарі цих випарів, як він змішує, смакує, переливає і куштує з таким виглядом, ніби готує не пунш, а щастя всієї своєї сім'ї аж до наступних поколінь. Не знаю, що саме вплинуло на місіс Мікоубер: чепчик, лавандова вода, шпильки, вогонь каміна чи воскові свічки, але вийшовши з моєї спальні, вона явно покращала. А весела була ця чудова жінка, мов жайворонок.

Я підозрюю, – ніколи не наважився спитати, але тільки підозрюю, – що місіс Креп, засмаживши камбалу, захворіла, бо крім камбали нічого не можна було їсти. Бараняча ніжка була дуже червона всередині і дуже бліда зовні; крім цього, вона вкрита була якимсь чужорідним порошком, немовби ви-качалась у попелі. Можна було б це перевірити, дослідивши підливу; але і це виявилось неможливим, бо «дівчисько» розлило всю підливу на сходах (між іншим, слід цієї підливи залишався там ще дуже довго). Пиріг з голубів був би непоганий, але виявився обманкою – кірка була, наче голова, що розчаровує, як сказав би френолог*: зовні всякі шишки і гульки, а під ними – нічого їстівного. Коротко кажучи, бенкет провалився, і я б почувався зовсім нещасним (з приводу провалу теж, бо з приводу Дори я безнастанно був нещасним), якби не підбадьорив мене веселий настрій моїх гостей і винахідливість містера Мікоубера.

– Мій любий друже Копперфілд, – сказав містер Мікоубер, – нещасливі випадки трапляються у найкращих сім'ях. А в тих сім'ях, де не порядкує істота, яка робить святим і високим усе, до чого торкнеться... ну, словом, де не

* Френолог – послідовник френології, однієї з перших псевдонаук, яка стверджує наявність та досліджує взаємозв'язок між психікою людини та будовою поверхні її черепа.

порядкує жінка, велична і свята дружина, – у таких сім'ях напевно можна очікувати випадковостей і по-філософськи треба терпіти їх. І коли ваша мо-лода служниця принесе нам пательню, то я зможу довести вам, що ми за роз-поділом зусиль легко зарадимо цьому невеличкому лихові.

На щастя, в моїй коморі була пательня, на якій мені зазвичай смажили на сніданок шинку. Миттю добули ми її та негайно заходилися здійснюва-ти ідею містера Мікоубера. Розподіл праці був такий: Тредльс різав баранину на скибочки, містер Мікоубер, який талановито робив усякі такі речі, посипав м'ясо перцем, гірчицею і сіллю; я клав їх на пательню, перегортав виделкою і знімав за вказівками містера Мікоубера; а місіс Мікоубер розігрівала гриб-ний соус у маленькій каструлі. Коли ми підсмажили достатню кількість м'я-са, то почали, з усе ще засуканими рукавами, поглинати засмажені шматки, не спускаючи очей з тих, які ще лежали на пательні.

Захоплені цими кулінарними вправами, раз у раз схоплюючись з місця, раз у раз сідаючи їсти гарячі шматки м'яса, серед галасу і приемних запахів, обгризли ми баранячу ногу до кісток. Навіть до мене якимсь дивом повер-нувся апетит. Соромлюся зізнатись, але справді мені здається, що на деякий час я забув про Дору. Я певен, що містер і місіс Мікоубер навряд чи з більшим апетитом трапезували б, навіть коли б для цього продали останнє своє ліжко. Тредльс майже весь час реготав так само щиро, як їв і куховарив, а всі ми не відставали від нього. Смію сказати, що ніколи не бачив я веселішого бенкету.

Ми були на найвищому рівні веселості, і кожен у своєму підрозділі пра-цював над останньою порцією баранини, яка мала приємно завершити наш бенкет, коли раптом я звернув увагу, що в кімнату ввійшов якийсь сторонній; глянувши на нього, я побачив перед собою зразок респектабельності з капелюхом у руці – Літтімера.

– У чому річ? – мимоволі спитав я.

– Прошу пробачення, сер, мені сказали, що можна сюди увійти. Чи не тут мій хазяїн, сер?

– Ні.

– Ви з ним не бачилися, сер?

– Ні. А хіба не він вас сюди відправив?

– Не зовсім так, сер.

– Чи не казав він вам, що ви його знайдете тут?

– Не зовсім так, сер. Але я гадаю, що він може заїхати сюди завтра, якщо не сьогодні.

– Чи він повертається з Оксфорда?

– Прошу, сер, – шанобливо сказав Літтімер, – краще було б вам сісти і доз-волити мені робити це все.

З цими словами він забрав виделку з моєї нерішучої руки і схилився над пательнею, немов зосередивши на ній всю свою увагу.

Гадаю, нас не дуже збентежило б прибуття самого Стірфорса, але ми при-нишкли перед лицем його респектабельного слуги. Містер Мікоубер, насви-стуючи пісеньку, щоб показати, ніби він почувується зовсім невимушено, сів у крісло, а виделка, яку він поспішно сховав, випиналася з його жилетної кишені, немовби він щойно заколовся. Місіс Мікоубер натягла свої коричне-ві рукавички і набрала велично-байдужого вигляду. Тредльс запустив свої

масні руки у волосся і сторопіло вдивлявся в скатертину. Щодо мене, то я почувався справжнім немовлям за своїм власним столом і ледве наважувався дивитися на респектабельне диво, яке хтозна звідки з'явилось, щоб дати лад моему обіду.

Тим часом лакей зняв баранину з пательні і ретельно розподілив її між нами. Але ми встигли втратити апетит і тільки для пристойності їли. Потім лакей безшумно забрав тарілки і поставив на стіл сир. Коли покінчили з сиром, забрав він і це блюдо; склав увесь посуд на сервант, роздав нам бокали для вина і відкотив сервант у буфетну. Все це він робив дуже спритно і швидко, жодного разу не підвівши очей від своєї роботи. Але навіть самі його лікті, коли він стояв спиною до мене, здавалося, виявляли його тверде переконання, що я ще дуже і дуже молодий.

— Чи не можу я ще чимсь прислужитися вам, сер?

Я подякував йому:

— Ні. Але чи не хочете ви самі пообідати?

— Дякую, сер, ні.

— Значить, містер Стірфорс повертається з Оксфорда?

— Пробачте, сер?

— Я питаю, чи містер Стірфорс повертається з Оксфорда?

— Мені здавалося, що він має бути тут завтра, сер. Я навіть подумав, що він мав бути тут сьогодні, сер. Це моя помилка, без сумніву, сер.

— Якщо ви зустрінетеся з ним раніше, ніж я... — почав був я.

— Пробачте, сер, але я не думаю, що можу зустрітися з ним раніше.

— А все ж таки, коли ви зустрінете його раніше, — сказав я, — то прошу передати мій жаль, що він не був тут сьогодні, бо тут був один його давній шкільний товариш.

— Розумію, сер, — і він уклонився у проміжок між мною та Тредльсом, скося глянувши на мого друга.

Він уже м'яко ступав до дверей, коли, втрапивши надію сказати щось простим і природним тоном (на що я ніколи не був спроможний в присутності цього чоловіка), я покликав його назад:

— Літтімере!

— Сер?

— А що, надовго ви тоді затримались у Ярмуті?

— Не дуже, сер.

— Ви наглядали за судом?

— Так, сер. Я там і лишився для того, щоб наглядати за судом.

— Я це знаю, — він шанобливо глянув мені в очі. — А містер Стірфорс ще не бачив судна?

— Не можу точно сказати, сер. Гадаю... але не можу точно сказати, сер. Бажаю вам доброї ночі, сер.

Він уклонився всім присутнім і зник. Здається, мої гості зітхнули з полегшенням, коли він пішов геть; я принаймні дуже цьому зрадив, бо, по-перше, мене завжди неприємно обтяжувала присутність цього чоловіка, а по-друге, сумління нашіптувало мені, що я перестав довіряти його хазяїнові, і весь час боявся, що слуга може це зрозуміти. Мені майже нічого було приховувати, але мені завжди здавалося, що цей чоловік викриває якусь мою таємницю.

Містер Мікоубер відволік мене від цих міркувань, змішаних із докорами сумління і бентежним передчуттям скорої зустрічі зі Стірфорсом. Він став розсіпатись у похвалах Літтімерові, як дуже респектабельному чоловікові і бездоганному слугі. Ясно було, що містер Мікоубер поблажливо прийняв на свою адресу значну частину загального поклону Літтімера.

— Але пунш, любий мій Копперфілде, — сказав містер Мікоубер, куштуючи питво, — пунш, як час і приплив, не чекає ні на кого. Ах, саме зараз він пахне якнайкраще! Кохана моя, якої ти думки?

Місіс Мікоубер заявила, що пунш чудовий.

— Тоді я вип'ю, — сказав містер Мікоубер, — якщо мій друг Копперфілд дозволить мені таку вільність, за ті часи, коли мій друг Копперфілд і я сам були молодші і пліч-о-пліч боролися зі світом. Я можу повторити про себе і Копперфілда ті слова, які ми часто колись співали:

Ми вдвох блукали по полях,
Збирали квашки ми!

— З фігуральної точки зору — таке було кілька разів. Не можу сказати точно, — мовив містер Мікоубер з тим самим виразом в голосі і тим знайомим невимовним духом, наче він каже щось дуже елегантне, — що то за квашки, але знаю, що ми з Копперфілдом називали їх чимало.

Містер Мікоубер хильнув пуншу. Ми всі зробили те саме, причому Тредльс, мабуть, дуже здивувався, в які це давні часи містер Мікоубер і я могли бути товаришами в боротьбі із світом.

— Гм, — відкашлявся містер Мікоубер, подвійно зігрітий пуншем та теплом каміна, — кохана моя, дозволь налити тобі ще один бокал.

Місіс Мікоубер згодилась випити ще «краплиночку», але ми не могли цього допустити і налили їй повний бокал.

— Ми тут усі свої, містере Копперфілд, — сказала місіс Мікоубер, відпивши пуншу, — містер Тредльс теж член нашого домогосподарства, і я хотіла б знати вашу думку щодо майбутнього містера Мікоубера. Бо хоч зернова торгівля, — переконливо вела далі місіс Мікоубер, — як я не раз казала містерові Мікоуберу, може й джентльменське заняття, але неприбуткове. Заробітки в розмірі двох шилінгів і дев'яти пенсів за два тижні не можуть, при всій скромності наших потреб, вважатися задовільними.

Ми всі погодилися з цим.

— Тоді, — сказала, місіс Мікоубер, яка пишалася тверезістю свого світогляду і мудрим умінням остерігати містера Мікоубера від хибного напрямку, — тоді я ставлю собі таке запитання. Коли не можна розраховувати на зерно, то на що можна? На кам'яне вугілля? В жодному разі! Ми вже мали досвід у цій справі, послушавшись порад моєї сім'ї, але винесли з неї тільки розчарування.

Містер Мікоубер, відкинувшись на спинку крісла і засунувши руки в кишені, поглядав на нас і хитав головою, немовби кажучи, що справа викладається дуже виразно.

— І якщо зерно та кам'яне вугілля, — ще переконливіше сказала місіс Мікоубер, — треба відкинути без сумнівів, то, оглядаючись навколо себе, я запитую, містере Копперфілд, себе і вас — у чому саме людина з талантами, як містер Мікоубер, може домогтись успіхів? І я виключаю всяку комісійну роботу на проценти, бо робота на проценти не дає певності. А що найбільше пасує

людині такого темпераменту, як містер Мікоубер? Я глибоко переконана, що найбільше пасує йому певність.

Ми з Тредльсом розчулено пробурмотіли, що це велике відкриття цілком точно характеризує містера Мікоубера і робить йому честь.

— Не стану приховувати від вас, мій любий Копперфілде, — сказала місіс Мікоубер, — я давно вважала, що броварство надзвичайно підходить для містера Мікоубера. Подивіться на Берклі і Перкінса. Подивіться на Трюмена, Ганбері і Бестона! Саме на цьому полі діяльності містер Мікоубер, наскільки добре я його знаю, може досягти успіхів; а вже прибутки там, як мені казали, ве-ли-чез-ні! Але якщо вже містер Мікоубер не може потрапити до цих фірм, бо вони відмовляються відповідати на його листи, навіть коли він пропонує свої послуги простим службовцем, то який сенс зупинятися на цьому варіанті? Жодного. Я маю підстави вважати, що манери містера Мікоубера...

— Гм! Серденько моє, справді... — втрутився містер Мікоубер.

— Мовчи, друже мій, — відказала місіс Мікоубер, кладучи коричневу рукавичку йому на руку. — Я маю підстави вважати, містере Копперфілд, що манери містера Мікоубера роблять його особливо цінним в банківській справі. Я певна, що коли б мала вклад у банку, то манери містера Мікоубера як представника цього банку пройняли б мене довірою до цієї фінансової установи. Але якщо різні банки відмовляються звернути увагу на здібності містера Мікоубера або зустрічають його пропозиції зневагою, то який сенс зупинитися на цьому варіанті? Жодного. Відкрити власну банківську контору? Безперечно, деякі члени моєї сім'ї легко могли б заснувати для містера Мікоубера подібний заклад, якби схотіли віддати свої гроші в руки містера Мікоубера. Але коли вони не хочуть віддати свої гроші в руки містера Мікоубера — і вони таки справді не хочуть, — то який сенс думати про це? Знову я констатую, що ми не зрушили ні на крок уперед до розв'язання поставленого питання.

Я кивнув головою і сказав:

— Ні на крок!

Тредльс також кивнув головою і сказав:

— Ні на крок!

— Отже, який висновок я роблю? — місіс Мікоубер усе ще намагалася висвітлити питання. — До якої ухвали, мій любий містере Копперфілд, я схилиюся? Чи помилюсь я, коли скажу, що нам треба жити?

Я відповів: «О, ви маєте цілковиту рацію!» Тредльс повторив: «О, ви маєте цілковиту рацію!» А потім я вже цілком самостійно і дуже мудро додав, що людина мусить або жити, або вмерти.

— Цілком слушно, — відказала місіс Мікоубер. — Точнісінько так воно і є. І фактом є те, мій любий містере Копперфілд, що ми не можемо жити, коли лише в теперішніх наших обставинах не станеться сприятлива зміна. Сама я певна і останнім часом кілька разів звертала увагу містера Мікоубера на те, що не можна сподіватися, щоб обставини самі оберталися на краще. Ми повинні до певної міри допомогти їм обернутися на краще. Може, я помиляюсь, але така моя тверда думка!

Ми з Тредльсом палко вітали цю думку.

* Відомі англійські пивоварні фірми.

– Дуже добре, – сказала місіс Мікоубер. – Отже, що я рекомендую? Ось перед вами містер Мікоубер, який має безліч здібностей, який має великий талант...

– Але ж, кохана моя, справді... – мовив містер Мікоубер.

– Дай же мені сказати, друже мій! Отже, ми бачимо перед собою містера Мікоубера, людину з найрізноманітнішими здібностями, з великими талантами, я б навіть сказала, геніальну, якби це не було частково упереджено через наші близькі стосунки...

Ми з Тредльсом пробурмотіли: «О, ні!»

– І ось перед вами містер Мікоубер без будь-якої відповідної посади чи роботи. На кому лежить відповідальність за це? Ясно, що на суспільстві! Ось чому я пропоную оголосити про цей ганебний факт і сміливо кинути виклик суспільству! Здається мені, мій любий містере Копперфілд, – запально сказала місіс Мікоубер, – що містерові Мікоуберу слід кинути рукавичку суспільству і заявити: «Покажіть мені того, хто наважиться підняти її! Хай суперник негайно виходить на бій!»

Я насмілюся спитати місіс Мікоубер, як саме це треба зробити.

– За допомогою оголошення в газетах, – відповіла місіс Мікоубер, – в усіх газетах. Здається мені, що містерові Мікоуберу слід заради себе самого, заради його сім'ї і, скажу навіть, заради суспільства, яке поки що недооцінює його, йому слід помістити оголошення в усіх газетах, виразно розповісти про себе, про свої здібності і свою кваліфікацію, і в кінці додати: «Тепер найміть мене на роботу на прибуткових умовах і звертайтеся поштою до В. М., до запитання, кемденська поштова контора».

– Оця ідея місіс Мікоубер, мій любий Копперфілде, – сказав містер Мікоубер, ховаючи підборіддя в комірець і поглядаючи на мене, – і є той стрибок, на який я натякав, коли минулого разу мав приємність бачити вас.

– Оголошення в газетах коштують дуже дорого, – нерішуче зауважив я.

– Безперечно! – підтримала місіс Мікоубер тим самим тоном непохитної логіки. – Цілком слушно, мій любий містере Копперфілд, я вже зробила таке саме зауваження в розмові з містером Мікоубером. І саме через те вважаю, що містерові Мікоуберу слід (як я вже сказала – заради себе самого, заради його сім'ї і заради суспільства) отримати певну суму грошей, під вексель.

Містер Мікоубер, відхилившись на спинку крісла і вп'явшись очима в стелю, бавився своїм моноклем; але мені здалося, що він разом з тим стежить і за Тредльсом, який зосереджено дивився у вогонь каміна.

– Якщо ніхто з членів моєї сім'ї, – сказала місіс Мікоубер, – не має досить природних почуттів, щоб викупити цей вексель, – чи, здається, є кращий діловий вислів для того, що я хотіла сказати?

Містер Мікоубер, не відриваючи погляду від стелі, зазначив:

– Реалізувати.

– Реалізувати цей вексель, – погодилася місіс Мікоубер, – то, на мою думку, містер Мікоубер повинен піти до Сіті, подати цей вексель на біржу і дістати за нього стільки, скільки зможе. Коли біржовики зобов'яжуть містера Мікоубера принести велику жертву, то це справа їхнього сумління. Я це вважаю за капіталовкладення. Я раджу містерові Мікоуберу так само вважати

це за капіталовкладення, яке незабаром повернеться, і підготуватися до будь-якої жертви.

Не знаю чому, але я сприймав цю пропозицію як надзвичайну великодушність і самовідданість місіс Мікоубер і спробував висловити свої почуття бурмотінням. Тредльс, звичайно, зробив те саме, вдвляючись у вогонь.

— Не хочу, — сказала місіс Мікоубер, допиваючи пунш і огортаючи шарфом плечі (вона збиралася піти до моєї спальні відпочити), — розтягувати ці міркування про справи містера Мікоубера. Біля вашого каміна, мій любий містере Копперфілд, і в присутності містера Тредльса, хоч він і не такий давній наш друг, але став для нас уже зовсім близькою людиною, я не могла не познайомити вас із тим, який шлях я раджу обрати містерові Мікоуберу. Я відчуваю, що для містера Мікоубера настав час напружити свої сили і, маю додати, перейти в наступ, отже, такі засоби боротьби здаються мені найкращими. Я знаю, що я всього лише жінка, і що міркування чоловіків вважаються здебільшого компетентнішими в дискусіях щодо таких питань; але я мушу не забувати, що, коли я жила вдома з моїми татом і мамою, мій тато любив казати: «Ділом Емма кволла, але вона розуміє речі так, як ніхто». Я добре знаю, що тато мій був занадто упередженим, але дочірній обов'язок і розсудливість забороняють мені сумніватися, що він прекрасно розумів людські характери.

Сказавши це і не послухавши наших умовлянь прикрасити своєю присутністю розмову за пуншем, місіс Мікоубер пішла до моєї спальні. Я щиро подумав, що вона шляхетна жінка; мабуть, такими жінками були римські матрони, які йшли на всякі героїські подвиги під час народних заворушень.

Проїнятий цим враженням, я заявив містерові Мікоуберу, що в нього не дружина, а золото. Те саме зробив і Тредльс. Містер Мікоубер потиснув руку кожному з нас, а потім закрив обличчя хустинкою, очевидно забувши, скільки тютюнових плям було на ній. Після цього він знову повернувся до пуншу в надзвичайно веселому настрої.

Красномовність переповнювала його. Він дав нам зрозуміти, що в особі наших дітей ми живемо вдруге, і що під тиском фінансових труднощів всяке збільшення числа дітей треба подвійно вітати. Він сказав, що у місіс Мікоубер нещодавно були певні сумніви щодо цього питання, але він розігнав ці сумніви і переконав її. Щодо її родичів, то вони зовсім не варті її, і почуття їхні абсолютно байдужі, і тому вони можуть (подаю його власний вислів) забиратися під три чорти!

Потім містер Мікоубер виголосив теплу похвальну промову Тредльсові. Він сказав, що сам не може сподіватися виховати в собі блискучі сторони характеру Тредльса, але любити його за цей характер він може. Він розчулено натякнув на невідому молоду леді, якій Тредльс зробив честь своїм коханням і яка відповіла на це кохання, зробивши честь і щастя Тредльсові своїм коханням. Містер Мікоубер підняв бокал за неї. Я теж. Тредльс подякував нам обом, кажучи з чарівною простотою і щирістю:

— Я справді дуже вдячний вам і запевняю вас, вона — наймиліша дівчина!

Містер Мікоубер скористався нагодою і в найделікатніших і найобережніших висловах натякнув на стан моїх почуттів. Ніщо, крім упертого заперечення його друга Копперфілда, зазначив він, не могло б звільнити його від враження, що його друг Копперфілд кохає, і що його кохають. Деякий час

я палав, соромився, червонів, незв'язно бурмотав, намагався відмовитись, і нарешті сказав, підіймаючи бокал:

– Гаразд! Вип'ємо за Д.!

Містер Мікоубер так розчулився і схвилювався, що схопив бокал пуншу і побіг до своєї спальні, запрошуючи місіс Мікоубер випити за Д. Вона захоплено випила, тонким голосом гукаючи зі спальні:

– Слухайте, слухайте! Мій любий Копперфілде, я неймовірно рада! Слухайте! – і замість оплесків стукала в стінку.

Після цього наша розмова набрала буденного характеру. Містер Мікоубер розповів нам, що він вважає Камден Таун незручним, і що першим його заходом, коли внаслідок оголошення обставини зміняться на краще, буде переїхати до іншого місця. У східній частині Оксфорд-Стрит, напроти Гайд-Парку, він уже звернув увагу на певний будинок, але не може переселитися туди негайно, бо над ним ще треба добряче попрацювати. Він пояснив, що, мабуть, протягом певного часу змушений буде задовольнитися тільки мансардою над якоюсь респектабельною крамничкою, скажімо, на Пікаділлі – це б дуже сподобалося місіс Мікоубер. Там можна зробити балкон чи надбудувати ще один поверх, або зробити ще якісь подібні вдосконалення – і вони там зможуть з достатнім комфортом і гідністю жити кілька років. Що б йому не судилося, палко заявив він, і де б не була його оселя, але на одне можемо ми покластися – там завжди буде кімната для Тредльса та ніж з виделкою для мене. Ми подякували йому за доброзичливість, а він попросив нас пробачити, що вдається до таких практичних і ділових подробиць, але це природна річ для людини, яка заново влаштовує своє життя.

Місіс Мікоубер знову постукала в стіну і запитала, чи готовий чай – так обірвалася ця частина нашої дружньої розмови. Вона дуже мило господарювала за чайним столом; і щоразу, коли я підходив до неї, просячи чаю чи бутерброд, вона пошепки запитувала мене, білява Д. чи чорнява, висока вона чи маленька. У глибині душі мені дуже подобалися ці запитання. Після чаю ми розмовляли про всілякі речі перед каміном. Місіс Мікоубер була така ласкава проспівати нам своїм тихеньким, тоненьким, рівним голоском (я завжди думав, що він міг би звучати приємніше) свої улюблені балади про «Сміливого білого сержанта» та «Маленького Теффіна». Місіс Мікоубер здобула собі славу цими піснями, коли ще жила вдома у тата і мами. Містер Мікоубер розповів нам такі подробиці про ці пісні: вперше ступивши на поріг її батьківського дому і почувши її спів, він надзвичайно зацікавився співачкою, але коли справа дійшла до «Маленького Теффіна», він вирішив завоювати цю жінку або загинути.

Було вже між десятою і одинадцятою, коли місіс Мікоубер підвелася, сховала чепчик у паперову торбинку і вбрала капелюшок. Містер Мікоубер скористався нагодою, коли Тредльс одягав пальто, щоб нишком покласти мені в руку якогось листа і пошепки попросити перечитати цей лист на дозвіллі. Вперед пішли містер Мікоубер зі своєю дружиною, Тредльс з чепчиком у папері йшов слідом за ними. Я вийшов зі свічкою повітати їм на сходах через поруччя, щоб затримати на хвилину Тредльса.

– Тредльсе, – сказав я, – містер Мікоубер, сердега, нікому не бажає завдати шкоди, але я на твоєму місці не позичав би йому нічого.

- Мій любий Копперфілде, – відповів Тредльс, посміхаючись, – я не маю грошей, щоб позичити будь-кому.
- У тебе є ім'я, знаєш, – сказав я.
- О! Ти вважаєш, я можу його позичити? – задумливо відповів Тредльс.
- Звичайно!
- О! – сказав Тредльс. – Так, це слушно. Я дуже вдячний тобі, Копперфілде, але... боюся, що це я вже йому позичив.
- Для того векселя, який має бути певним капіталовкладенням?
- Ні. Не для того. Я сьогодні вперше почув про той вексель. Гадаю, що він, очевидно, запросить мене підписати той вексель дорогою додому. Я про інший.
- Сподіваюся, що з цього нічого поганого не вийде, – сказав я.
- Я теж сподіваюся, – мовив Тредльс. – Він кілька днів тому сказав мені, що вексель уже забезпечений валютою. Це вислів містера Мікоубера.
- Містер Мікоубер уже нетерпляче поглядав на нас знизу, і я мав час тільки повторити свою пересторогу. Тредльс подякував мені та пішов униз. Але побачивши, як ласкаво взяв він під руку місіс Мікоубер і як добродушно поніс він її чепчик, я став боятися, що біржа проковтне його з усіма потрохами.
- Я повернувся до свого каміня і з напівсумною, напіввеселою усмішкою замислився про характер містера Мікоубера і про наші давні стосунки, коли раптом почув на сходах швидкі кроки. Спочатку я подумав, що це Тредльс повертається за чимсь забутим, але в міру того, як наближались кроки, я впізнавав їх, і серце моє закалатало, і кров прилила до обличчя, бо то був Стірфорс!
- Ніколи не забував я про Агнес, ніколи не залишала вона священного притулку в моєму серці. Але коли Стірфорс увійшов і, простягаючи руку, зупинився переді мною, миттю темрява, що вкривала його в моїй уяві, змінилася на світло, і соромно стало мені, що міг я мати сумніви щодо того, кого так щиро любив. Агнес я любив не менше, і від самого початку й назажди вона була моїм лагідним янголом. Я докоряв собі, а не їй, що образив його своїми підозрами, і ладен був спокутати, якби тільки знав, як саме.
- Ого, Маргаритко! Ти неначе остовпілий! – розреготався Стірфорс, щиро стискаючи мою руку. – Та я спіймав тебе на гарячому, ти знову бенкетував, сибарите? Видно, що члени Докторської палати – найвеселіші хлопці в місті. Ми, тверезі оксфордці, ніщо перед вами!
- Він веселим поглядом окинув кімнату, сів на диван напроти мене – той самий, який щойно звільнила місіс Мікоубер – і розворушив дрова в каміні так, що вогонь пишно спалахнув.
- Я так здивувався спочатку, – сказав я нарешті, щиро вітаючи його, – що мені аж дух захопило.
- Вигляд мій корисний для хворих очей, як то шотландці кажуть, – відповів Стірфорс, – і такий самий вигляд у тебе, Маргаритко, ти просто квітнеш. Як же ти живеш, мій вакханале?
- Живу дуже добре, – відповів я, – але сьогодні у мене вакханалії не було, хоч і визнаю, що в мене обідало троє гостей.
- Я їх усіх зустрів на вулиці, вони вголос вихваляли тебе, – зауважив Стірфорс. – Що це за суб'єкт у тісних штанах?

Я спробував коротко змалювати йому містера Мікоубера. Стірфорс щиро сміявся з мого портрета і заявив, що з таким чоловіком він обов'язково повинен познайомитись.

— Але, як ти думаєш, хто був другий чоловік? — спитав я в свою чергу.

— Бог його знає, — сказав Стірфорс, — сподіваюся, він не дуже нудний? Щось він мені здався таким.

— Тредльс! — урочисто повідомив я.

— А хто він такий? — байдуже спитав Стірфорс.

— Та хіба ж ти не пригадуєш Тредльса? Тредльс, що спав з нами в одній спальні в Салем-Гаузі!

— Ах, той хлопець! — сказав Стірфорс, розбиваючи коцюбою велику грудку вугілля. — Він усе ще такий ніжний? Де це ти його підчепив?

У відповідь я почав щосили вихваляти Тредльса, бо відчував, що Стірфорс трохи зневажливо ставиться до нього. Стірфорс хитнув головою, всміхнувся і зазначив, що був би радий знову зустрітись зі старим товаришем, подивитися, чи й досі він такий чудний хлопець, а потім спитав, чи нема чого попоїсти. Під час цієї нашої короткої розмови він або схвильовано та палко говорив, або мовчки шурував вугілля у каміні. Помітив я, що це саме робив він, коли я ставив на стіл залишки пирога з голубиною начинкою та інші рештки банкету.

— Ого, Маргаритко, та це королівська вечеря! — раптом вигукнув він, сідаючи за стіл. — Я віддам їй належне, бо приїхав я з самого Ярмута.

— А я гадав, що ти приїхав з Оксфорда, — відповів я.

— Е, ні, — сказав Стірфорс. — Я захопився мореплаванням, це значно краще, ніж наука.

— Літтімер тут сьогодні про тебе запитував, — зауважив я. — І з його слів я зрозумів, що ти їдеш з Оксфорда; хоч, як подумати, так він цього й не казав.

— Літтімер ще більший дурень, ніж я гадав. Чого це він взагалі запитував про мене? — сказав Стірфорс, весело вихиливши чарку вина за моє здоров'я. — Та щоб зрозуміти його, треба бути розумнішим, ніж ми з тобою.

— Що правда, то правда, — сказав я, присуваючи свій стілець до столу. — Отже, ти був у Ярмуті, Стірфорсе. Довго ти там був? — мене ця ситуація страшенно цікавила.

— Ні, — відповів він. — Це була маленька ескапада, на тиждень, приблизно.

— Як же там усі наші? Маленька Ем'лі ще не вийшла заміж?

— Ще ні. Весілля їхнє відбудеться, мабуть, за кілька тижнів чи за кілька місяців. Я з ними нечасто бачився. Між іншим, — він відклав убік ніж та виделку, якими перед цим старанно орудував, і почав обмацувати кишені, — у мене є лист до тебе.

— Від кого?

— Та від кого ж, як не від твоєї старої няньки, — відповів він, витягаючи якісь папірці з бокової кишені. — «Дж. Стірфорсу, есквайру, від таверни "Добра згода"... Ні, не те. Терпіння, ми це знайдемо. Той старий, як його звати, почувається поганенько, і, мабуть, пише вона саме про це.

— Це ти про Баркіса?

— Так! — Стірфорс усе ще вивчав зміст своїх кишень. — Боюся, що весь лист повен відомостей про бідолашного Баркіса. Я зустрівся там з маленьким

лікарем, чи то пак, хірургом – тим самим, що допоміг з'явитися на світ твоїй дорогоцінній особі. Він мені багато вчених речей розповів про цей медичний випадок. Але висновок його був такий, що візник робить свою останню подорож трохи зашвидко... Засунь руку в бокову кишеню мого пальта – ось воно на стільці висить, – там, мабуть, і знайдеш листа. Знайшов?

– Знайшов! – відгукнувся я.

– Ну і добре!

Лист Пеготті був трохи менше розбірливий, ніж завжди, і короткий. Вона повідомляла мене про безнадійний стан свого чоловіка і натякала, що він став ще «трохи бережливіший», ніж раніше; отже, важенько було хазайнувати і доглядати за ним. У листі нічого не сказано було про її втому, про безсонні ночі над ліжком хворого, вона палко хвалила свого чоловіка. Написано лист було тими простими, невимушеними словами, які властиві цій щирій людині, і закінчувався ніжною фразою: «Вічно люблю свого милого Деві».

Поки я розшифровував листа, Стірфорс їв собі і пив.

– Погані його справи, – мовив він нарешті, – але сонце заходить щодня, і люди вмирають щохвилини, і нас також не помилує загальна доля. Коли ми розгубимося через те, що почуємо десь тупіт цих безжалісних ніг, то всяка мета в цьому світі втече з-під наших рук. Ні! Плигай! Добре підкуй коня і плигай! Вперед, через усі перепони, щоб досягти мети!

– Але якої ж мети? – зацікавився я.

– Тієї, заради якої пустився в дорогу, – відповів він. – Вперед і вперед!

Він замовк, трохи відкинув назад свою гарну голову, підніс вгору бокал і подивився на мене. Пам'ятаю, як помітив зморшки на його обличчі, хоч яке воно було засмагле і рум'яне від морського вітру, яких ще не було, коли я бачив його востаннє. Схоже, він цілком віддавався чомусь, адже він не вмів стримувати себе, коли захоплювався чимсь новим. Я вже збирався дорікати йому, що він не шкодує свого життя, вирушаючи в схвильоване море, коли раптом я повернувся думками до безпосереднього предмету нашої розмови:

– От що я тобі скажу, Стірфорсе! Якщо тільки зможеш приборкати свої схвильовані думки і вислухати мене...

– Я зможу приборкати все, що схочеш, і вислухати все, що скажеш, – відповів він, вставши з-за столу і сівши знову перед каміном.

– Тоді от що я тобі скажу, Стірфорсе. Я маю намір поїхати побачитися з моєю старою нянькою. Не думаю, щоб я міг допомогти їй, але вона так любить мене, що дуже зрадіє моему приїздові. Це її втішить і підтримає. Я певний, що це буде не занадто великою жертвою для такого друга, яким вона завжди була для мене. Хіба ж ти на моєму місці не пожертвував би одноденною подорожжю?

На обличчі його з'явився задумливий вираз, і він трохи поміркував, поки відповів тихим голосом:

– Гаразд, їдь! Це не зашкодить.

– Ти щойно приїхав звідти, – сказав я, – і, мабуть, даремно буде просити тебе поїхати разом зі мною.

– Цілком даремно, – відказав він. – Сьогодні ввечері я поїду до Гайгета. Я давно не бачився з моєю матір'ю, і мене гризе сумління, бо вона все ж таки

дуже любить свого безпутного сина... Ба! Дурниці!.. Ти, як видно, збираєшся їхати завтра? – спитав він, поклавши мені обидві руки на плечі.

– Так, маю такий намір.

– Слухай, не треба їхати до післязавтра. Я хотів запросити тебе до нас у гості на кілька днів. З цим запрошенням я й приїхав до тебе, а ти раптом лешиш до Ярмута!

– І хто б про це говорив, Стірфорсе? Адже ж ти завжди літаєш, мов очманілий, у всякі неймовірні мандрівки!

З хвилину він мовчки дивився на мене, а потім потряс мене за плечі і знову весело заговорив:

– Та ну ж бо! Відклади на післязавтра, а завтрашній день перебує з нами! Хто знає, коли нам ще пощастить зустрітись! Згода? Відклади на післязавтра! Мені треба, щоб ти побув деякий час між мною і Розою і не дозволяв нам стикатися занадто близько.

– Хіба ж ви без мене не будете палко кохатися?

– Авжеж!.. Або ненавидіти! – зареготався Стірфорс. – Та це однаково! Ну, годі, значить, відкладаєш поїздку на післязавтра.

Я згодився, і Стірфорс одразу ж одягнув пальто, запалив сигару і вирушив додому. Я теж вбрав своє пальто (хоч і не запалив сигару, бо у той час не міг я й думати про паління) і провів його до гайгетського шосе. Весь час він був у веселому настрої, і коли ми розлучились, я ще деякий час дивився йому вслід і стежив за його бадьорою і впевненою ходою. Я пригадав його слова: «Вперед, через усі перепони, щоб досягти своєї мети». Вперше тоді побажав я, щоб мета його була чимсь гідним.

Коли я повернувся додому і став роздягатися, з моєї кишені випав лист від містера Мікоубера. Тоді я зламав печатку і прочитав листа. З дати я побачив, що лист був написаний за півтори години до обіду. Не знаю, чи зазначав я вже, що коли містер Мікоубер потрапляв у безвихідь, він завжди вживав юридичної фразеології; це начебто означало для нього ліквідацію справи. Ось цей лист:

«Сер! – бо я не смію сказати вам “мій любий Конперфілде!”

Вважаю доцільним повідомити вас, що нижчепідписаний зазнав остаточного Краху. Можливо, що сьогодні ви помітите в ньому жалюгідні зусилля приховати від вас свій катастрофічний стан; але сонце надії зникло за обрієм, і нижчепідписаний зазнав Краху.

Це послання складається в особистій присутності (я не можу сказати: в товаристві) певного індивідуума, який перебуває в стані, близькому до сп'яніння. Індивідуум цей, помічник маклера за фахом, вступає в юридичне володіння моїм конфіскованим майном у зв'язку з несплатою квартирної ренти. Його інвентарний список включає не тільки пожитки, що належать нижчепідписаному, недавньому наймачеві цієї оселі, але також майно містера Тома-са Тредльса, співмешканця, члена юридичної корпорації Темпла.*

Якщо треба додати ще краплю туги до переповненого келеха, що тепер його підносить доля (кажучи словами безсмертного поета) до вуст нижчепідписаного, то крапля ця з'являється у вигляді того сумного факту, що

* Темпл – район Лондона від Фліт-Стрит до Темзи, бере свою назву від середньовічного ордену тамплієрів, який володів цією місцевістю до XIV сторіччя.

дружня згода, подарована нижчепідписаному вищезазначеним містером Томасом Тредльсом на суму двадцять три фунти стерлінгів, чотири шилінги, дев'ять з половиною пенсів вичерпала свій строк і не була сплачена. А також у тому сумному факті, що число живих істот, за яких відповідає нижчепідписаний, має за законами природи збільшитися на суму ще однієї безпорадної жертви, нещасну появу якої на світ можна передбачити у круглих цифрах – після закінчення періоду шести місяців від теперішньої дати. Після вищезазначеного зайвим буде додавати, що віднині й назавжди прахом і попелом

Вкрита буде

Голова

Нещасного

Вілкінса Мікоубера».

Бідолашний Тредльс. Я вже достатньо знав містера Мікоубера, щоб передбачити, що він ще зможе одужати після цього удару; але цілу ніч не міг я спати, міркуючи про долю Тредльса і про одну з десяти дочок девонширського пастора, яка була наймилішою в світі дівчиною і могла (зловісна похвала!) чекати на нього, скільки треба буде, хоч до шістдесяти років.

ХІІ. ЗНОВ У СТІРФОРСА ВДОМА

Вранці я сказав містерові Спенлоу, що мені на короткий час потрібна відпустка; дістати її було неважко, бо я не одержував платні і, значить, не залежав від невблаганного Джоркінса. Я скористався з нагоди висловити надію, що здоров'я міс Спенлоу цілком добре. Голос у мене тремтів, і все пливло перед моїми очима. Але містер Спенлоу відповів спокійно, ніби говорячи про звичайну смертну істоту:

— Дякую, вона цілком здорова.

Ми, штатні клерки, як паростки благородних прокторів, мали такі привілеї, що майже весь час були самі собі хазяями. Але я не хотів вирушати до Гайгета раніше першої чи другої години вдень, а до того ж ми мали вранці розглянути в суді невеличку справу про відлучення від церкви під назвою «Суддівський обов'язок», яку ініціював Містер Тіпкінс проти Баллока заради спасіння його душі. Отже, годинку-другу я приємно провів час з містером Спенлоу, слухаючи цю справу. Виникла вона внаслідок бійки між двома церковними старостами, один з яких, за обвинувачувальним актом, притиснув іншого до насоса, ручка якого простяглася до шкільного будинку, а будинок знаходився під шпилем церковного даху; отже, ця бійка переросла в образу релігії, звідси й підсудність церковному судові. Я дуже розважався, слухаючи цю справу, і коли вже сидів на імперіалі диліжанса, їдучи до Гайгета, все ще міркував про Докторську палату і про слова містера Спенлоу: «Торкніть-ся палати, і країна загине».

Місіс Стірфорс і Роза Дартль прийняли мене дуже привітно. На мое приємне здивування, Літтімера там не було, і прислугувувала нам скромна маленька покоївка в чепчику з блакитними стрічками; мені приємніше було дивитися в її очі, ніж зустрічати погляд того респектабельного слуги. Але й півгодини не побув я в будинку, як звернув увагу, що міс

Дартль неухильно пильнує за мною. Здавалося, вона весь час порівнює моє обличчя з обличчям Стірфорса і чекає, коли вже між нами щось станеться. Коли б я не глянув на неї, завжди її палаючі очі або проникливо дивилися на мене, або раптом зупинялися на Стірфорсові, або позирали на нас обох. Наче рись, пронизувала вона мене своїм гострим поглядом і навіть не намагалася приховати це. Хоч і не відчував я за собою жодної провини, але тремтів перед цим дивним поглядом і ніяк не міг розгадати, чого їй треба.

Цілий день вона траплялася нам на дорозі, наче повсюдний дух. Коли я розмовляв із Стірфорсом в його кімнаті, то чув шелест плаття міс Дартль на сусідньому балконі. Коли ми з ним тренувалися на моріжку перед будинком, я бачив її бліде обличчя та пильні очі, що проходили від вікна до вікна, доки не зупинялися в одному, вп'явшись у нас. Коли ми всі вчотирьох пішли на вечірню прогулянку, вона вчепилася своєю тонкою рукою в мій лікоть і, наче пружина, смикала мене назад, поки Стірфорс зі своєю матір'ю не відійшли досить далеко. Тоді вона звернулася до мене:

— Давно вже ви не були в нас, — сказала вона. — Хіба ваша професія справді така цікава, що забирає всю вашу увагу? Я запитую, бо я ж нічого не знаю. Скажіть, чи воно й справді так?

Я відповів, що професія моя мені подобається, але не так уже багато забирає часу.

— О! Яка я рада довідатися про це. Мені завжди подобається, коли виправляють мої помилки, — сказала Роза Дартль. — Тобто ваша професія здається вам трохи сухуватою?

— Мабуть, так, — відповів я, — здається, вона справді трохи сухувата.

— О! Саме через це ви прагнете відпочинку і змін — розваг і всього такого! — вела вона далі. — Ах, як це правильно! Але чи це не занадто... га?.. для нього, я не вас маю на увазі.

Швидкий погляд її в той бік, де Стірфорс ішов під руку зі своєю матір'ю, показав мені, кого вона мала на увазі; але, крім цього, я нічого не міг зрозуміти. І, безсумнівно, це написано було на моему обличчі.

— Чи це... я нічого не кажу напевно, я тільки хочу знати... чи це не занадто захоплює його? Чи це не відвертає його від одвідувань цієї сліпо люблячої... га?

Вона знову швидко глянула на них і потім на мене, ніби поринаючи поглядом в самі глибини моїх думок.

— Міс Дартль, — відповів я, — прошу вас, не думайте...

— Я й не думаю, — сказала вона. — Заради бога, не припускайте, ніби я щось думаю! Я нічого не підозрюю, я тільки запитую. Я не висловлюю жодної думки, я тільки хочу знати вашу. Отже, це не так? То й добре! Я дуже рада довідатися про це!

— Справді, — сказав я, зовсім розгубившись, — я не відповідаю за те, що Стірфорс не був дома довше, ніж зазвичай, якщо це так було; але я цього не знав і досі, поки не зрозумів це з ваших слів. Я його не бачив весь цей час, аж до вчорашнього вечора.

— Ні?

— Звичайно, міс Дартль, ні!

Вона глянула мені просто в очі, і я побачив, як обличчя її загострилось і зблідло, а сліди давньої рани раптом подовжилися, перетяли обидві губи і протяглися на підборіддя. Моторошно стало мені, коли запалав її шрам, заблищали очі, і вона промовила, не відриваючи очей від мене:

— Що він робить?

Я був до такої міри приголомшений, що повторив ці слова замість відповіді.

— Що він робить? — перепитала вона з пристрасстю, яка начебто вогнем перекла її. — У чому допомагає йому той чоловік, в очах якого я завжди читаю безсоромну фальш? Ви — чесна людина і вірний друг, і я не прошу вас зраджувати його. Я прошу тільки сказати мені, чи це гнів, чи ненависть, чи гордість, чи неспокій, чи якась дика фантазія, чи то любов — що це таке, що керує ним?

— Міс Дартль, — відказав я, — як мені переконати вас, що я не помітив жодних змін у Стірфорсові. Я нічого не можу пригадати. Я певний, що ніяких змін і не сталось. Я навіть не розумію, про що ви таке говорите.

Вона все ще пильно дивилася на мене, і шрам її почав тремтіти, наче від болю; куточок уст скривився, немов від гніву чи від зневажливого жалю. Вона поспішно закрила губи рукою — такою тонкою і ніжною, що коли вона здіймала її проти вогню, я часто порівнював цю руку з фарфором. Швидко і схвильовано вона прошепотіла:

— Заклинаю вас нікому не казати про це!

І ні слова більше.

Місіс Стірфорс якось особливо раділа присутності свого сина, а Стірфорс цього разу ставився до неї особливо уважно і шанобливо. Дуже цікаво було бачити їх разом — не тільки через їхню взаємну любов, а більше через їхню разючу схожість. Його запальність і гордість пом'якшувались у ній віком і статтю і перетворювались на величну гідність. Не раз спадало мені на думку: як добре, що досі не виникло між ними ніякої серйозної суперечки; бо інакше дві такі натури — чи краще було б сказати, такі два відтінки однієї і тієї ж натури — примирити було б важче, ніж найбільші протилежності. Думка ця, визнаю, виникла в мене не самостійно, а під впливом слів Рози Дартль.

За обідом вона сказала:

— О, скажіть же мені нарешті хтось, бо я думала про це увесь день і хочу знати!

— Що саме ви хочете знати, Розо? — відгукнулася місіс Стірфорс. — Дуже прошу вас, Розо, не будьте таємничою.

— Таємничою? — вигукнула вона. — О, справді? Ви вважаєте, що я таємнича?

— Я безнастанно благаю вас, — сказала місіс Стірфорс, — розмовляти просто, як вам природа підказує.

— О! Значить природа мені цього не підказує? — відповіла та. — Справді, вам доведеться терпіти мої запитання, бо я запитую з цікавості. Ми ніколи не знаємо самі себе!

— Це вже теж стало для вас природним, — спокійно сказала місіс Стірфорс. — Але я пригадую — і ви, мабуть, теж — часи, коли у вас був інший характер, Розо, менш насторожений і більш довірливий.

— О, безперечно, ви маєте рацію! — відповіла вона. — А одна погана звичка тягне за собою й іншу. Справді! Значить, я була менш насторожена і більш довірлива? І як це я могла так непомітно змінитись? Ах, дуже шкода! Що ж, треба намагатися стати такою, як раніше.

— Дуже на це сподіваюся, — з усмішкою сказала місіс Стірфорс.

— О! Я, знаєте, дійсно спробую це зробити, — відказала Роза. — Я буду вчитися відвертості... від кого б це, наприклад... скажімо... від Джеймса.

— Ви не могли б знайти кращої школи відвертості, Розо, — швидко відгукнулася місіс Стірфорс, бо мова Рози Дартль завжди була забарвлена певним сарказмом, хоч цього разу Роза висловлювалася з найневиннішим виглядом.

— У цьому я цілком певна, — з несподіваною палкістю відповіла вона. — Якщо я певна в чомусь — справді, знаєте — то я певна саме в цьому!

Місіс Стірфорс, здається, трохи пошкодувала, що висловилося так гостро, і сказала трохи м'якше:

— Гаразд, люба моя Розо, але ж ми ще не почули, що так цікавить вас.

— Що мене цікавить? — навмисно холодно відповіла вона. — О! Я тільки хотіла знати: якщо люди, так схожі між собою своєю моральною конституцією... це правильний вислів?

— Це вислів не гірший за інші, — зазначив Стірфорс.

— Дякую... якщо люди, дуже схожі між собою своєю моральною конституцією, посваряться з якогось серйозного приводу, то чи буде між ними вороженча сильніша і триваліша, ніж в інших людей?

— Мабуть, що так, — відповів Стірфорс.

— Ви так думаете? — відказала вона. — Боже мій. Припустімо, наприклад, — всяка неймовірна річ годиться для прикладу — що між вами й вашою матір'ю виникли б серйозні незгоди.

— Моя люба Розо, — перепинила місіс Стірфорс, добродушно сміючись. — Знайдіть якийсь інший приклад. Ми з Джеймсом, слава богу, дуже добре знаємо свої взаємні обов'язки!

— О! — сказала міс Дартль, задумливо похитуючи головою. — Напевно! Отже, це попередить незгоди? Авжеж, звичайно! Я дуже рада, що поставила таке безрозсудне запитання. Принаймні я тепер знаю, що ваші взаємні обов'язки запобігають незгодам. Дуже вам вдячна.

Не могу опустити ще одну невеличку обставину щодо міс Дартль, бо я мав підстави згадати про це згодом, коли все невиправне минуле стало мені відоме. Увесь цей день, а особливо після останньої розмови, Стірфорс докладав усіх зусиль, щоб причарувати і вмилоствити Розу Дартль. Мене не здивувало, що він досягнув своєї мети. Не дивувало мене й те, що вона спочатку боролася проти його чудового вміння, яке тоді здавалось мені чудовою природою; адже ж я знав, що вона примхлива й уперта. Я бачив, як помалу пом'якшуються риси її обличчя та рухи; я бачив, як дедалі ніжнішає її погляд на нього; я бачив, як вона дедалі слабше, але завжди гнівно, немовби проклинаючи свою слабкість, намагається чинити опір його непереможним чарам. І, нарешті, я бачив, як пом'якшується її суворий вираз, посмішка стає милою, і перестав боятись її, і всі ми сіли перед каміном, жваво розмовляючи і сміючись, немов малі діти.

Чи тому, що було вже пізно, чи Стірфорс не хотів втратити завойованого ґрунту, не знаю, але ми з ним не лишались у ідальні і п'яти хвилин після того, як пішла Роза.

— Вона грає на арфі, — тихо сказав Стірфорс перед дверима вітальні, — а здається мені, що ніхто, крім моєї матері, протягом останніх трьох років не чув її гри.

Ці слова він вимовив з дивною посмішкою, яка негайно зникла. Ми зайшли до кімнати й застали Розу Дартль саму.

— Не треба вставати, — сказав Стірфорс (хоч вона вже встигла це зробити), — моя любя Розо, не треба! Будьте ласкаві, хоч цього разу проспівайте нам ірландську пісню.

— Нащо вам здалась ірландська пісня? — відказала вона.

— Вона мені дуже подобається, — мовив Стірфорс, — значно більше, ніж будь-яка інша. От і Маргаритка любить музику всією душею. Проспівайте нам ірландську пісню, Розо, а я посиджу і послухаю, як колись!

Він не торкнувся ні її, ні крісла, з якого вона була підвелась, але сів поряд із арфою. Деякий час Роза злегка водила рукою над струнами арфи, не торкаючись їх. Нарешті вона сіла, рвучко присунула арфу до себе, заграла і заспівала.

Не знаю, що таке було в її гри чи в голосі, але пісня здавалася мені неземною, нічого подібного я в своєму житті не чув і не можу собі уявити. Щось жахливе було в щирій експресії цієї пісні. Здавалося, що вона ніколи не була написана чи покладена на музику, а виривалася з кипучої жаги, яка сповнювала приглушений голос співачки. І ось вона замовкла, а звуки все ще коливали повітря. Я занімів, коли вона знову схилилася над арфою, перебираючи пальцями, але не торкаючись струн.

Ще хвилина, і Стірфорс вивів мене з забуття. Він підвівся, підійшов до неї, грайливо обійняв її та сказав:

— Ну, Розо, надалі ми будемо дуже любити одне одного?

Замість відповіді вона відштовхнула його з люттю дикої кішки і вискочила з кімнати.

— Що тут у вас трапилося з Розою? — спитала, ввійшовши, місіс Стірфорс.

— Деякий час вона була янголом, мамо, — відповів Стірфорс, — а потім заради рівноваги вдалась у протилежні крайнощі.

— Тобі слід бути обережним з нею, Джеймсе. Не забувай, що вона стала дуже вразлива; не треба її дратувати.

Роза не повернулася; більше ми про неї не говорили, аж доки я не зайшов до кімнати Стірфорса побажати йому доброї ночі. Там він почав глузувати з неї, спитав мене, чи бачив я колись таке незрозуміле дике створіння. Я висловив своє глибоке здивування і спитав, чи не здогадується він, що саме раптом так розгнівило її.

— О, бог знає, — відповів Стірфорс. — Все, що хочеш, або нічого. Я вже казав тобі, що вона, немов точилом, гострить усе, включаючи й себе саму. Вона — як гострий ніж, і з нею треба обережно поводитися. Вона завжди небезпечна. На добраніч!

— На добраніч, мій любий Стірфорсе! — сказав я — Я виїду рано, коли ти ще спатимеш. На добраніч!

Він неохоче відпустив мене. Поклавши обидві руки мені на плечі і посміхаючись, він сказав:

— Маргаритко, хоч не таке ім'я дали тобі твої хрещені батьки, але мені воно подобається найбільше. І я хотів би, сказати не можу, як хотів би, щоб ти називав так мене!

— А чому ж, це можна, — відповів я.

— Маргаритко, коли щось розлучить нас назавжди, не згадуй мене лихом, чуєш, старигане! Ну! Домовся про це. Пам'ятай про мене тільки найкраще, якщо життя роз'єднає нас!

— У тобі немає для мене ні найкращого, ні найгіршого, — сказав я. — Я завжди однаково люблю тебе від усього серця.

Сумління гризло мене за те навіть, що колись, хоч і в думках тільки, я був несправедливий до нього. Таким винним почувався я, що ладен уже був покаятися йому. Але я не хотів зрадити довіру Агнес, не знав, як почати, і так нічого й не вимовив. Поки я вагався, він сказав:

— Благослови тебе боже, Маргаритко. На добраніч!

Ми потиснули руки один одному і розлучились.

Я прокинувся вдосвіта, тихенько вбрався і зазирнув до його кімнати. Він міцно спав — спокійно лежав, закинувши руку за голову, як колись у дортуарі школи.

Минуло небагато часу, і я вже дивувався, як це він міг тоді так спокійно спати.

Але він спав, — я хочу знову згадати його таким, — спав так, як колись у школі. І ось, у цю мовчазну годину залишив я його.

Хай бог простить тебе, Стірфорсе! Ніколи вже не потисну я з дружбою і любов'ю цю неживу руку. Ніколи, ніколи більше!

XIII. ВТРАТА

Вечері прибув я до Ярмута і зупинився в готелі. Я знав, що в моїй кімнаті у Пеготті має оселитися той величний Гість, перед яким мусять поступитися всі живі; тому я заїхав до готелю, пообідав там і замовив собі номер.

О десятій годині я вийшов на вулицю. Більшість крамниць вже зачинились, у місті було тихо. Підійшовши до закладу Омера і Джорема, я помітив, що віконниці зачинені, але двері крамниці ще відкриті. Побачивши в глибині магазину містера Омера, що покурював свою люльку біля дверей вітальні, я увійшов і спитав його, як він почувується.

— Та що мені станеться, — відповів містер Омер, — як ваше здоров'ячко? Сідайте... Дим вам не завадить, сподіваюсь?

— Аж ніяк, — сказав я. — Я його навіть люблю, з чужої люльки.

— Аби не з вашої, га? — зареготав містер Омер. — Воно й краще, сер. Погана звичка для молодого чоловіка. Сідайте. Я сам курю тільки через астму.

Містер Омер звільнив місце для мене і поставив крісло. Після того він знову сів, відсапуючись і припадаючи вустами до люльки, ніби з неї вдихав повітря, якого йому бракувало.

— Мені шкода було почути погані відомості про містера Баркіса, — сказав я.

Містер Омер пильно подивився на мене і похитав головою.

— Чи не знаєте, в якому стані він сьогодні? — спитав я.

— Саме це запитання хотів я поставити вам, сер, — відповів містер Омер, — та тільки не наважувався. Це одна з неприємностей нашої професії. Коли клієнт захворіє, ми не можемо запитувати, як його здоров'я.

Цього я й не передбачив; хоч, заходячи, я сам побоювався почути давню пісню. Але коли вже він сам сказав це, то я поспішив похвалити делікатність старого трунаря.

— Так, так, ви розумієте, — сказав містер Омер, похитуючи головою. — Ми не сміємо запитувати. Боже мій, це був би такий сюрприз для хворого, що він може саме від цього і пішов би на той світ. «Кланялися вам Омер і Джорем і веліли спитати, як почуваєтеся сьогодні», або щось подібне.

Ми з містером Омером похитали головами, а потім містер Омер почав смоктати з люльки повітря, якого йому не вистачало.

— Отак наша професія обмежує можливість висловити свою увагу, — почав знову містер Омер. — Взяти мене — хіба ж я один рік знаю Баркіса? Я його сорок років знаю! Але я не можу піти і спитати, як його здоров'я.

Я погодився з містером Омером, що це дуже неприємно.

— Я сподіваюся, що я не користолюбніший за інших. Гляньте на мене! Щохвилини може в мене спинитися подих, і навряд чи за таких обставин я можу бути користолюбним. Чи може бути хто користолюбним, коли знає, що не сьогодні-завтра подиху йому не вистачить, і груди його луснуть, мов старі міхи; та ще, коли цей чоловік має внуків?

— У жодному разі не може! — погодився я.

— Не те, щоб я скаржився на професію, — вів далі містер Омер. — Аж ніяк. Всі спеціальності мають свої добрі й погані сторони. Шкода тільки, що не всі це розуміють.

Містер Омер з шанобливим і дружнім обличчям затягнувся кілька разів і сказав, підбиваючи підсумки першому питанню:

— Отже, ми мусимо довідуватися про Баркіса тільки через Ем'лі. Вона добре знає нас і не має жодних сумнівів щодо нас. Правду кажучи, Мінні і Джорем пішли зараз додому (вона зараз там, бо тепер трохи допомагає своїй тітці) спитати, як почувається хворий сьогодні ввечері; і якщо ви будете такі ласкаві почекати, доки вони повернуться, то вони розкажуть вам усе докладно. Чи не хочете ви чогось? Скажімо, склянку води з сиропом? Я сам п'ю воду з сиропом підчас паління, — сказав містер Омер, підіймаючи склянку, — бо кажуть, що це пом'якшує дихальні шляхи, по яких проходить мій утруднений подих. Ах, боже мій, — хрипко сказав Містер Омер, — то не в дихальних шляхах проблема! Дайте мені досить повітря, — кажу я своїй доньці Мінні, — а я вже сам знайду для нього шляхи.

Справді, йому не вистачало повітря, і я дуже турбувався, побачивши, як він сміється. Коли він відкашлявся, я подякував йому за сироп, але відмовився, бо щойно пообідав, і згодився почекати, доки повернуться його дочка і зять. Потім я спитав про маленьку Ем'лі.

— Ну, сер, — сказав містер Омер, витягаючи з рота люльку, щоб почухати нею підборіддя, — правду вам скажу, я буду щасливий, коли відбудеться її весілля.

– Чому так? – спитав я.

– З нею щось негаразд, – сказав містер Омер. – Не те, щоб вона була не така гарна, бо вона стала ще гарнішою, запевняю вас, ще гарнішою! Не те, щоб вона працювала гірше, ніж раніше, ні! Вона варта була шести робітниць, і вона й тепер варта шести робітниць. Але охота в неї пропала. Чи розумієте ви мене? – містер Омер знову потер підборіддя та ковтнув диму. – Щирості не бачу я в Ем'лі. Того, що я називаю: «Ану, дітки, раз, два, три, ура!» – ось чого я в Ем'лі не бачу.

Його обличчя і рухи були такі виразні до його слів, що я міг тільки стверджувально похитати головою. Це, здається, сподобалося йому, і він повів далі:

– От що, на мою думку, значить, що з нею щось негаразд. Ми багато говорили про це з її дядьком і з її нареченим після роботи: вважаю, що з нею щось негаразд. Завжди, коли говорите про Ем'лі, – сказав містер Омер, трясучи головою, – треба пам'ятати, що це маленьке дівча сповнене любові. Є таке прислів'я: «не зробиш шовкового гаманця зі свинячого вуха». Та я цього не певний, я схильний думати, що це зробити можна, якщо почати змалечку. Адже вона зробила з цього старого човна таку хату, якої з каменю та з мармуру не збудуєш!

– Безперечно! – підтвердив я.

– Любо дивитися, як це мале тулиться до свого дядька, – сказав містер Омер, – як щодня щільніше прив'язується вона до нього. Тепер, ви ж розумієте, якщо вона відкладає, то в неї є перешкоди. Чого ще треба баритись?

Я уважно прислухався до розповіді милого старого, і всім серцем погоджувався з його словами.

– Отже, я їм сказав таке, – лагідно вів далі містер Омер. – Я їм сказав: «Не вважайте, що Ем'лі зв'язана строком навчання у нас. Хай це вас не турбує. Вона працює краще, ніж ми гадали; вона навчилася швидше, ніж ми гадали. Омер і Джорем зможуть і самі впоратись, і вона вільна, коли вам завгодно. Якщо вона схоче потім трохи працювати для нас у себе вдома – дуже добре. Якщо не схоче – теж дуже добре. Так чи так, ми збитків не матимемо». Бо... хіба ж ви не бачите, – сказав містер Омер, торкнувшись мене люлькою, – наврод чи людина з таким важким диханням, як я, та ще маючи внуків, стала б чинити перешкоди такій синьоокій квіточці, як вона.

– Безперечно, ні! – сказав я.

– Безперечно! Правда! – сказав містер Омер. – Гаразд, сер, її кузен... ви знаєте, що це вона з кузеном збирається одружитись?

– О, так, – відповів я. – Я з ним добре знайомий.

– Авжеж, – сказав містер Омер. – Гаразд, сер. Її кузен, скільки я розумію, заробляє тепер непогано; він подякував мені, як і годиться чоловікові (взагалі, мушу сказати, поведінка його викликає в мене високу повагу), і пішов та придбав собі такий чудовий будиночок, про який ми з вами могли б лише мріяти, заплущивши очі. Тепер цей будиночок умебльований гарненько, наче лялькова кімната; і тільки тяжка хвороба Баркіса – бідолашний! – перешкоджає їм тепер одружитися. Так чи так, а трапилася відстрочка.

– А Ем'лі, містере Омер, – спитав я, – чи вона вже не така стурбована?

– Ну, на це, знаєте, – відповів він, знову потираючи своє подвійне підборіддя, – не можна було б, звичайно, чекати. Перспектива змінити життя

і відокремитися, і всяке таке, все це й близько до неї, і далеко від неї водночас. Смерть Баркіса не може це надовго відстрочити, але його затяжна хвороба – може. Так чи так, а справи дуже непевні, як бачите.

– Так, бачу, – сказав я.

– Ем'лі трохи хвилюється і тривожиться і, здається, тепер більше, ніж будь-коли. Щодня вона начебто ніжнішою стає до свого дядька і шкодує розлучитися з ними всіма. Одного мого ласкавого слова досить, щоб її очі наповнилися сльозами; і коли б ви бачили її з дівчачою Мінні, ви б цього ніколи не забули. Прямо дивно, – задумано сказав містер Омер, – як любить вона цю дитинку!

Це здалося мені зручною нагодою спитати містера Омера, доки нашу розмову не обірве повернення його дочки та її чоловіка, чи знає він щось про Марту.

– Ах, – засмучено відповів він, похитуючи головою. – Нічого доброго. Сумна історія, сер, хоч і не знаю, як ви довідалися про неї. Ніколи не помічав я нічого поганого в цій дівчині. Я б цього не казав перед моєю Мінні, бо вона сердиться на мене за це, але, справді, нічого не помічав. Та й ніхто з нас не мав підозр.

Містер Омер раніше за мене почув кроки своєї доньки і застережливо моргнув мені, підштовхнувши мене люлькою. Негайно після цього увійшла Мінні зі своїм чоловіком.

Вони розповіли, що містерові Баркісу «так погано, як тільки може бути», що він зовсім непритомний; і що містер Чілліп, виходячи від хворого, сумно сказав, що ніяка медицина, ні хірурги, ні аптекарі не могли б допомогти йому. Лікарі й хірурги вже не допоможуть йому, сказав містер Чілліп, а аптекарі можуть лише отруїти його.

Почувши це і довідавшись, що містер Пеготті там, я вирішив піти нарешті до моєї няньки. Побажавши доброї ночі містерові Омєру та містерові і місіс Джорем, я попростував туди з сумним почуттям, думаючи про містера Баркіса, як про нову і зовсім іншу істоту.

На мій тихий стукіт у двері відповів містер Пеготті. Він не дуже здивувався, побачивши мене. Я помітив, що не дуже здивувалась і моя стара нянька; гадаю, що очікування на ту страшну подію зводить нанівець усі інші несподіванки.

Потиснувши руку містерові Пеготті, я зайшов до кухні; він тихо причинив двері за мною. Маленька Ем'лі сиділа перед каміном, затуливши обличчя руками. Гем стояв поруч із нею.

Ми розмовляли пошепки; прислухалися до кожного звуку в горішній кімнаті. Дивно було мені не бачити містера Баркіса в кухні, хоч я міг би подумати про це і під час попереднього мого приїзду.

– Дуже мило з вашого боку, мастере Деві, що ви приїхали, – казав містер Пеготті.

– Це надзвичайно мило, – підтвердив Гем.

– Ем'лі, люба моя! – скрикнув містер Пеготті. – Глянь сюди! Ось мастер Деві приїхав! Та бадьоріше, красунечко! Ти що ж, і слова не скажеш до мастера Деві?

Мов зараз бачу, як затремтіла вона. І тепер ще відчуваю холод її руки. Вона відсахнулася від мене, притулилася до свого дядька і мовчки, все ще тремтячи, схилила голову йому на плече.

— У неї таке ніжне серденько, — сказав містер Пеготті, пестячи своєю грубою великою рукою її пишне волосся, — що вона не в силах терпіти це горе. Це не дивно, мастере Деві; молодь не звикла до таких випробувань: пташеня має боїться... це не дивно.

Вона ще щільніше притулилася до нього, але не підвела голови та ні слова не мовила.

— Вже запізно, люба моя, — сказав містер Пеготті, — і ось Гем прийшов забрати тебе додому. Ну! Піди з ним, у нього теж ніжне серце. Що тобі, Ем'лі? Га, красунечко моя?

Вона відповіла так тихо, що я нічого не почув; але він схилився до неї, прислухаючись, і тоді промовив:

— Хочеш лишитися з твоїм дядьком? Не треба просити мене про це. Лишитися з твоїм дядьком, голубонько, коли твій майбутній чоловік прийшов сюди провести тебе додому? Хто б міг подумати, побачивши це малятко поруч із таким одороблом, як я, — сказав містер Пеготті, з неперевершеною гордістю поглядаючи на нас, — але в морі не більше солі, ніж у ній любові до свого дядька, дурненька, маленька Ем'лі!

— Ем'лі має рацію, мастере Деві, — сказав Гем. — Гляньте сюди! Якщо Ем'лі хоче цього, і якщо вона така злякана, то я її тут залишу до ранку. Я теж тут залишуся.

— Ні, ні, — сказав містер Пеготті. — Не слід тобі — ти вже майже одружений чоловік — не спати ніч і псувати собі цілий робочий день. Не слід вам обом чатувати тут. Це не годиться. Піди додому й поспи. Я знаю, ти не боєтимешся, тут подбають про Ем'лі.

Гем скорився і надів капелюха. Навіть коли він поцілував її, вона начебто ще щільніше притулилася до свого дядька, немовби уникаючи свого нареченого. Я причинив двері за ним, і, обернувшись, побачив, що містер Пеготті все ще розмовляє з Ем'лі.

— Ну, а тепер я піду нагору сказати твоїй тітці, що приїхав мастер Деві; це її трохи підбадьорить, — сказав він. — Посидь поки що біля каміна, голубонько, і погрій рученята — вони ж, як смерть, холодні! Не треба так боїтись і так брати все до серця. Що? Хочеш іти разом зі мною?.. Гаразд! Ходімо разом зі мною, ходімо! Коли б я не мав даху над головою і мусив би жити під греблею, мастере Деві, — сказав містер Пеготті з не меншою гордістю, ніж раніше, — то я певний, що вона й тоді б пішла зі мною! Але буде в тебе скоро інший опікун, скоро вже... інший, скоро, Ем'лі.

Згодом, коли я проходив повз мою кімнату, здалося мені, що там у темряві лежить на підлозі Ем'лі. Але й досі не знаю, чи це справді була вона, чи лише примхливі тіні.

Я мав досить часу, сидячи перед каміном, поміркувати про жах маленької Ем'лі перед смертю. Ці думки та ще слова містера Омера переконали мене, що саме жах і є причиною її негараздів. Я сидів, мовчки лічачи удари годинника і прислухаючись до урочистої тиші. Пеготті схопила мене в обійми, знову і знову благословляла і дякувала мені за те, що я її так втішаю (такі вона і сказала) в її горі. Потім вона попросила мене піти на другий поверх. Схлипуючи, пригадувала вона, що містер Баркіс завжди любив мене, що він часто

говорив про мене, поки параліч не розбив його, і що він напевне зрадів би мені, якби прийшов до тями.

Але це припущення здалося мені дуже малоймовірним, коли я побачив хворого. Він лежав, поклавши голову і плечі на ту саму скриню, що коштувала йому стільки болю і турбот. Мені розповіли, що від того часу, як він не зміг уже більше намацувати скриню паличкою, він зажадав, щоб скриню поставили на стільці поруч із ліжком, і відтоді день і ніч обіймав її. Йї тепер рука його лежала на ній. Цілий світ зник для нього, крім цієї скрині, і останні слова, які перед моїм приїздом чули від нього, були: «Старе лахміття!»

— Баркісе, любий мій, — майже весело сказала Пеготті, схиляючись над ним. — Ось мій любий хлопчик, мій любий хлопчик, мастер Деві, який посва- тав нас, Баркісе. Пам'ятаєш, ти через нього листувався. Чи ти не хочеш поба- лакати з мастером Деві?

Але він був німий і нечутливий, як та скриня.

— Він відходить із відпливом, — сказав мені містер Пеготті.

Мої очі були вологі, як і очі містера Пеготті, але я пошепки перепитав:

— Із відпливом?

— Люди помирають тут, біля моря, — сказав містер Пеготті, — тільки під час відпливу. А народжуються — під час припливу. Він відійде з відпливом. Відплив почнеться о пів на четверту і скінчиться за півгодини. Якщо він доживе до припливу, то переживе наступну повінь і відійде з наступним відпливом.

Ми залишалися коло ліжка хворого довгий час — години. Не можу сказа- ти, як впливала на нього моя присутність, але коли він під кінець почав слабо марити, то бурмотів, що везе мене до школи.

— Він приходить до тями, — сказала Пеготті.

Містер Пеготті торкнувся мене і прошепотів урочисто й шанобливо:

— Ось він — відплив!..

— Баркісе, любий мій! — сказала Пеготті.

— К.П. Баркіс, — слабо крикнув він. — Нема в світі кращої жінки!

— Глянь! Тут мастер Деві! — сказала Пеготті, коли він розкрив очі.

Я збирався вже спитати його, чи впізнає він мене, коли він спробував про- стягти руку і сказав мені виразно і з ласкавою усмішкою:

— Баркіс має намір!

Вода стояла низько, і він відійшов із відпливом.

XIV. ЩЕ ТЯЖЧА ВТРАТА

Мені неважко було погодитися на вмовляння Пеготті залишитися в Яр- муті, доки прах бідолашного візника закінчить свою останню подорож до Блендерстона. Нянька моя давно вже придбала на збережені гроші місце на нашому старому кладовищі біля могили «її милої дівчинки», як вона завжди називала мою матусю; там мало тепер покоїться і тіло містера Баркіса.

Допомагаючи Пеготті (хоч я мало чим міг їй допомогти), я відчував глибо- ку вдячність до своєї няньки. Але боюся, що мені більше за інше подобалося

виконувати всякі юридичні процедури, оголошувати заповіт містера Баркіса і пояснювати його зміст.

Саме мені спало на думку, що заповіт слід шукати в скрині. Після недовгих розшуків ми знайшли цей папір таки в скрині, на дні старої кінської торби; там ми побачили (крім сіна) старий золотий годинник з ланцюжком і брелоками, що його містер Баркіс носив у день весілля і що його не бачили на ньому ні перед тим, ні потім; срібну лопаточку для набивання тютюну, зроблену у формі ноги; штучний лимон, повний крихітних чашечок і блюдечок, – очевидно, містер Баркіс придбав колись цю іграшку мені для подарунка, але в нього не вистачило духу розлучитися з такою коштовною річчю; вісімдесят сім з половиною гіней у монетах; двісті десять фунтів стерлінгів у новісіньких банкнотах англійського банку; підтвержені чеки для банку англійського фонду; стару підкову, фальшивий шилінг, шматок камфори й устричну мушлю. Цей останній предмет був дбайливо відполірований і навіть переливався різноманітними кольорами всередині – певно, містер Баркіс мав не дуже виразні уявлення про перлини.

Протягом багатьох років містер Баркіс під час усіх своїх мандрівок возив з собою цю скриню. Щоб це не дуже впадало в очі, він вигадав казку, ніби скриня належить якомусь містеру Блекбою та залишена була в Баркіса до запитання. Це ім'я він старанно написав на покришці скрині, хоч тепер літери стерлись і їх ледве можна було прочитати.

Я переконався, що він не дарма збирав ці багатства. Його майно складало грошову суму в три тисячі фунтів стерлінгів. Проценти з одної тисячі він відказав на користь містера Пеготті до кінця його життя; після смерті старого моряка ця тисяча фунтів стерлінгів мала бути нарівно розділена між Пеготті, маленькою Ем'лі і мною або тим з нас, хто залишиться в живих. Всю решту свого капіталу він заповідав своїй дружині, яку він призначив своєю спадкоємицею та духовним виконувачем його останньої волі та заповіту.

Я почувався справжнім проктором, вголос читаючи цей документ з усіма потрібними церемоніями, надаючи йому законної сили і роз'яснюючи його всім, кого він стосувався. Я почав думати, що кар'єра юриста цікавіша, ніж я вважав раніше. З найглибшою увагою вивчив я заповіт, визнав, що він цілком відповідає потрібній формі, зробив кілька зауважень олівцем на полях і сам дивувався, як багато я знаю.

Цілий тиждень перед похороном витратив я на це дослідження, на звіт Пеготті про її спадкове майно, на влаштування всіх справ, на судження та поради. За цей час я не бачив маленької Ем'лі, але мені розповіли, що через два тижні вона має вийти заміж.

Я не брав урочистої участі в похороні. Тобто я не закутався в чорний плащ з довгим крепом, як опудало для птахів, але ще вдосвіта вирушив до Блендерстона і був на кладовищі раніше, ніж прибула труна в супроводі лише Пеготті та її брата. Божевільний джентльмен визирав з маленького вікна колишньої моєї кімнати; дитина містера Чілліпа, сидючи на руках у няньки, похитувала своєю важкою головою і витріщала банькати очі на священика; десь позаду важко дихав містер Омер; більше нікого там не було; все було дуже спокійно. Коли похорон скінчився, ми ще годину поблукали по кладовищу

і зірвали собі на пам'ять трохи свіжого листа з дерева, що виросло над могилою моєї матері.

Тут мене охоплює жах. Хмара нависає над далеким містом, до якого керував я свої самотні кроки. Я боюся наблизитися до нього. Я не наважуюся подумати, що сталося тієї пам'ятної ночі – що трапиться зараз знову, якщо я продовжу.

Те, що сталося, не стане гіршим, якщо я напишу про нього, і не зміниться на краще, якщо я зупиню свою неслухняну руку. Це вже сталося. І ніщо не поверне це назад, ніщо не зробить хоч трохи іншим.

Моя стара нянька мала поїхати наступної ночі у справах заповіту. Маленька Ем'лі провела цей день у містера Омера. Всі ми мали зустрітись того вечора в старій барці містера Пеготті. Гем мав прийти з Ем'лі у звичний час. Я збирався спочатку трохи погуляти. Брат і сестра Пеготті мали чекати на нас увечері, сидючи біля каміна.

Я розлучився з ними біля воріт кладовища, де колись у моїй дитячій уяві зустрічалися герої фантастичних оповідань. Пішов я не прямим шляхом, а трохи поблукав дорогою до Лоустофта. Потім я повернувся назад до Ярмута. Пообідав у півній неподалік від порому, про який вже писав; так минув день, і тільки ввечері я дістався Ярмута. Тим часом почався сильний дощ, ніч була буряна. Але з-за хмар визирав місяць, було досить світло.

Незабаром побачив я барку містера Пеготті і світло у вікні. Насилу просувавшись через сипкий пісок, я дійшов до дверей і відчинив їх.

Усередині було дуже затишно. Містер Пеготті курих свою вечірню люльку; видно було, що вечеря вже наготовлена. Вогонь у каміні весело палахкотів, скриня для маленької Ем'лі стояла на старому місці. І на своєму старому місці сиділа Пеготті; коли б не її жалобне вбрання, то здавалося б, що вона ніколи й не залишала цього місця. Вона вже встигла повернутися до товариства своєї робочої скриньки з зображенням собору Святого Павла на покришці, рулетки в будиночку і воскового недогарка; всі ці речі стояли перед нею, як колись. Місіс Геммідж тихо буркотіла у своєму кутку; отже, все було як завжди.

– Ви перший з гостей, мастере Деві! – сказав містер Пеготті, люб'язно по-сміхаючись. – Не соромтеся скинути куртку, сер, якщо вона промокла!

– Дякую, містере Пеготті, – сказав я, вішаючи пальто на цвях. – Вона зовсім суха.

– Так воно і є! – сказав містер Пеготті, обмацуючи мої плечі. – Суха, як три-сочка! Сідайте, сер. Нема чого й вітати вас тут, бо ви знаєте, що вам усією душею раді.

– Спасибі, містере Пеготті, я цього певний. Ну, Пеготті, – сказав я, цілуючи її, – як же ви почуваетесь, старенька?

– Ха-ха! – зареготав містер Пеготті, сідаючи між нами й потираючи руки: він радий був, що позбувся турбот. – Жодна жінка в цілому світі, сер, – я вже їй це казав – не може мати спокійнішого сумління, ніж вона. Вона виконала свої обов'язки перед покійним, і покійний знав це; і покійний вчинив усе як слід, бо й вона чинила як слід, і... і... і тому все так, як треба.

Місіс Геммідж застогнала.

— Бадьоріше, старенька! — сказав містер Пеготті. Але він потайки хитнув нам головою, розуміючи, що останні події можуть викликати згадку про старого. — Не журіться! Бадьоріше, веселіше, і побачите, що все буде як слід!

— Тільки не для мене, Даніелю, — відказала місіс Геммідж. — Зі мною нічого не буває як слід, я самотна нещасна жінка.

— Ні, ні! — втішав її містер Пеготті.

— Так, так, Даніелю! — заперечувала місіс Геммідж. — Не годиться мені жити з людьми, яким залишили гроші в заповіті. Все стається, що мені несприятливе. І краще б ви вже мене позбулися.

— А хіба ж я можу витратити гроші без вас? — цілком серйозно заявив містер Пеготті. — Що це ви таке кажете? Хіба ж ви мені тепер менш потрібні, ніж раніше?

— Я і раніше знала, що я ніколи не була потрібна, — жалісно скрикнула місіс Геммідж, — а тепер мені просто в очі кажуть це. Та хіба ж я могла сподіватися бути потрібною, коли я така самотна і нещасна, і так заважаю всім?

Містер Пеготті був дуже вражений, що його слова так витлумачили; але він не встиг відповісти, бо Пеготті смикнула його за рукав і хитнула головою. Кілька секунд він остовпіло дивився на місіс Геммідж, потім глянув на настінний годинник, підвівся, засвітив свічку і поставив її на лутку.

— Ось! — радісно мовив містер Пеготті. — Ось воно як, місіс Геммідж! — Місіс Геммідж слабо зойкнула. — Свічечка горить, згідно зі звичаєм! Ви дивуетесь, для чого це, сер? Адже ж це для нашої маленької Ем'лі! Бачите, після смерку стежка до нашого дому неясна і невесела, і коли я сиджу тут, як вона вертається додому, то ставлю свічку на лутку. Це, бачите, — містер Пеготті лукаво схилився наді мною, — вбиває разом двох зайців. Вона каже, Ем'лі наша: «Ось мій дім!» — каже вона. А разом з тим Ем'лі собі каже: «Мій дядько вдома!» Бо коли я не вдома, то ніколи не засвічую свічку.

— Ти справжня дитина! — з любов'ю сказала Пеготті.

— Гаразд, — відказав містер Пеготті, широко розставивши ноги і задоволено потираючи їх руками, — не знав я, що скидаюся на дитину.

— Таки не зовсім, — зазначила Пеготті.

— Ні! — зареготав містер Пеготті. — Зовні я не дитина, але розум у мене дитячий, знаєте. Та хай йому абищо! От що я вам скажу. Коли я ходжу по хаті і думаю про нашу Ем'лі, то просто шалію, ось воно як! Більше я нічого сказати не можу, здається мені, ніби кожна дрібниця в цій хаті — це сама Ем'лі. Я підіймаю й переставляю речі і торкаюся до них так, ніби це наша Ем'лі. А ще її маленькі капелюшки та всяке таке! За всі багатства світу не дозволив би я, щоб їх понівечили! Ось перед вами немовля у вигляді великого морського їжака! — тут містер Пеготті знову гучно зареготав.

Ми з Пеготті теж засміялися, хоч і не так голосно.

— На мою думку, бачите, — вів далі містер Пеготті, знов потираючи ноги і сяючи всім обличчям, — це пішло від наших з Ем'лі веселощів — я вдавав, ніби ми і турки, і французи, і акули, і всякі чужинці, їй-богу, і леви, і кити, і казна що! — коли вона була не вища за моє коліно. Я до цього призвичаївся, знаєте. Ось взяти хоч би цю свічку! Я добре знаю, що коли Ем'лі вийде заміж, то й тоді я ставитиму цю свічку на лутку, як і тепер. Я дуже добре знаю, що коли сидітиму тут увечері (а де ж це мені жити, хоч яку б спадщину я не

дістав?), а її тут не буде, то все одно я ставитиму свічку біля вікна, сяду перед каміном і вдаватиму, ніби чекаю на неї, як зараз роблю. Ось перед вами немовля, – знову зареготав Містер Пеготті, – у вигляді морського їжака! Та й зараз, як гляну я на цей вогник, то й кажу собі: «Вона дивиться на нього. Ем'лі йде сюди!» Ось перед вами немовля у вигляді морського їжака! Та стривайте, – раптом увірвав свою промову містер Пеготті, – ось вона сама й прийшла.

Та то був тільки Гем. Мабуть, погода стала ще гіршою, бо він закрив собі все обличчя великим брилем.

– Де Ем'лі? – спитав Містер Пеготті.

Гем зробив невиразний знак головою, ніби вказуючи, що вона лишилася за дверима. Містер Пеготті взяв свічку з лутки, поставив на стіл і заходився шурувати вугілля в каміні. Не ворухнувшись, Гем сказав:

– Мастерє Деві! Чи не вийдете ви зі мною на хвилинку? Ми з Ем'лі хочемо вам щось показати.

Ми вийшли. Проходячи повз нього, я здивувався і зляквся, побачивши, який він мертвенно блідий. Він похапцем вивів мене на вільне повітря і зачинив двері за нами. Ми залишились удвох.

– Геме! У чому річ?

– Мастерє Деві... – і він зарідав, наче серце його розірвалося на шматки.

Його горе вразило мене так, що я остовпів. Я лише дивився на нього і нічого не розумів.

– Геме! Бідолашний хлопче! Заради бога, скажіть мені, в чому річ?

– Мастерє Деві! Моя любов... гордість і надія моєї душі... та, за яку я ладен був померти і за яку готовий померти зараз... її нема.

– Нема?!

– Ем'лі втекла! О, мастерє Деві! Чи розумієте ви, як саме вона втекла, коли вже я благаю бога милосердного вбити її – її, що дорожча мені понад усе! Вбити раніше, ніж вона зазнає ганьби.

І дотепер у пам'яті моєї його схвильоване обличчя, тремтіння його кресних рук, вся його зігнута горем постать незмінно сполучена з тією самотньою пусткою. В моїй уяві там завжди ніч і він один.

– Ви людина вчена, – поспішно сказав Гем, – і знаєте, що слід робити. Що мені треба сказати там, удома? Як можу я це сказати йому, мастерє Деві?

Я побачив, що хтось натискає на двері зсередини, й інстинктивно спробував затримати засув, щоб виграти хоч би секунду. Та було вже запізно. Містер Пеготті просунув голову у двері; і якби мені судилося жити ще п'ятсот років, то й тоді не міг би я забути, як раптом змінилося його обличчя.

Пригадую жіночий плач і вереск; усі ми раптом опинились у кімнаті; я тримав у руці папір, що його дав мені Гем, містер Пеготті пильно дивився на мене, груди його були розхристані, волосся скуйовджене, обличчя й губи зовсім білі, і по грудях його струмила кров (очевидно, вона ринула йому з рота).

– Читайте, сер! – сказав він глухим тремтячим голосом. – Поволі, будь ласка. Не знаю, чи зможу я зрозуміти.

Серед мертвої тиші прочитав я цей залитий сльозами лист:

«Коли ти, що любив мене більше, ніж я заслуговувала навіть тоді, коли була ще невинна душею, прочитаєш це, я буду вже далеко».

— Я буду вже далеко, — повільно повторив він. — Зупиніться. Ем'лі вже далеко. Читайте далі!

«Коли я покину мій любий дім... мій любий дім... о, мій любий дім!.. вранці!..»

Лист був написаний минулої ночі.

«...то я ніколи більше не повернусь, якщо тільки не судилося мені повернутися знатною леді. Цей лист ти знайдеш уночі замість мене. О, якби ти знав, як розривається моє серце! Якби ти тільки знав, ти, якого я так скривдила, який ніколи не зможе пробачити мені, якби ти тільки знав, як я страждаю! Я занадто грішна, щоб писати про себе. О, втішайся думкою, що я така погана! Благаю тебе, скажи дядькові, що я ніколи не любила його більше, ніж зараз. О, і не загадуйте, як усі ви любили мене!.. Забудь, що ми мали одружитися... спробуй уявити, що я померла маленькою і похована десь далеко. Заради неба, яке відмовиться від мене, жалії і оберігай мого дядька. Скажи йому, що я ніколи не любила його більше, ніж тепер. Утішай його. Полюби якусь добру дівчину, що буде вірною тобі, що буде вартою тебе, і хай лише я буду єдиною твоєю ганьбою. Благослови Боже вас усіх. Часто навколішках буду я молитися за вас усіх. Коли не судилося мені повернутися назад знатною леді, то не за себе я молитимусь, а за вас усіх. Востаннє шлю свою любов дядькові. Мої останні сльози, мої останні слова подяки — дядькові!»

То було все.

Давно вже я припинив читання, а старий рибалка все ще стояв, дивлячись на мене. Нарешті я наважився взяти його за руки і спробував привести до тями. Не ворухнувшись, він сказав:

— Дякую, сер, дякую.

Гем заговорив з ним. Містер Пеготті зрозумів його почуття і потиснув йому руку; але більше він не ворухнувся, і ніхто не наважувався турбувати його.

Помалу відвів він очі від мого обличчя, немовби прокидаючись від сну, і оглянув кімнату. Потім він тихо вимовив:

— Хто цей чоловік? Я хочу знати його ім'я!

Гем зиркнув на мене, і раптом наче електрична іскра пронизала мене.

— До цього причетний якийсь чоловік, — сказав містер Пеготті. — Хто він?

— Мاستере Деві! — благально звернутися до мене Гем. — Вийдіть на хвилинку. Я скажу йому те, що повинен сказати. Вам не слід цього чути, сер.

Знову я відчув немовби удар електричної іскри. Я впав на стілець і спробував відповісти щось; але я не міг ворухнути язиком, і все пливло перед моїми очима.

— Я хочу знати його ім'я! — повторив він.

— Останнім часом, — пролепетав Гем, — тут часто з'являвся певний слуга. З'являвся і певний джентльмен. Той слуга служив у того джентльмена.

Містер Пеготті, не сходячи з місця, дивився на Гема.

— Слугу, — вів далі Гем, — бачили з... нашою бідолашною дівчиною вчора ввечері. Він тут переховувався більше тижня. Гадали, що він поїхав, але він переховувався. Не лишайтеся тут, мастере Деві, не лишайтесь!

Я відчув, що Пеготті обіймає мене, але я не міг би ворухнутись, коли б навіть стеля падала на мене.

— Ще вдосвіта бачили за містом, на Норвічському шляху, якийсь чужий екіпаж і коней, — говорив Гем. — Слуга підходив до того екіпажа, йшов геть і знову повертався. Коли він повернувся востаннє, біля нього була Ем'лі. Другий сидів у екіпажі. Він і є той чоловік.

— Заради бога милосердного, — мовив містер Пеготті, відступаючи назад і підіймаючи руки, немовби відштовхуючи від себе щось жахливе. — Не кажи мені, що його ім'я Стірфорс!

— Мастерє Деві, — скрикнув Гем, — це не ваша провина!.. Я не збираюся покладати її на вас... але його ім'я Стірфорс, і він — проклятий мерзотник!

Містер Пеготті не заплакав, не закричав і не ворухнувся; раптом він начебто знову прокинувся і почав знімати з крока свій грубий плащ.

— Допоможіть мені хто-небудь! Я ніяк не можу зняти його, — нетерпляче сказав він. — Та допоможіть же мені! Гаразд. А тепер дайте мені капелюха!

Гем спитав його, куди він іде.

— Я йду шукати мою племінницю. Я йду шукати мою Ем'лі. Насамперед, іду потопити ту шхуну там, де мені слід було б потопити його, якби я знав, який диявол сидить у ньому. Він же сидів переді мною, — люто говорив містер Пеготті, простягаючи вперед стиснуту в кулак праву руку, — він же сидів переді мною обличчям до обличчя; можете мені голову розтрити, але я втопив би його і вважав би це правильним!.. Я йду шукати моє дитя!

— Де? — гукнув Гем, стаючи перед дверима.

— Скрізь! Я йду шукати моє дитя по цілому світу. Я йду знайти мою бідолашну дівчину серед ганьби і повернути її назад. Не затримуйте мене! Кажу вам, я йду шукати мою Ем'лі!

— Ні, ні! — скрикнула місіс Геммідж, кидаючись йому на шию. — Ні, ні, Даніелю, не зараз! Піди шукати її трохи згодом, мій самотній, нещасний Даніелю! І я тобі нічого не скажу. Але не зараз. Сідай, пробач, що я рюмсала перед тобою, Даніелю... Що таке мої нещастя перед твоїм?.. Поговорімо про ті часи, коли вона залишилася сиріткою, і Гем теж, а я лишилася бідною вдовою, а ти взяв мене під свою опіку. Це добре вплине на твоє бідолашне серце. Даніелю, — вона схилила голову йому на плече, — і ти краще стерпиш своє горе, бо ж ти знаєш божі слова, Даніелю: «те, що ти зробиш для найостанніших, ти зробиш для мене» — і не можеш відступити від них під цим дахом, що був нашим притулком так багато, багато років.

Він став зовсім покірним; я почув, як він плаче, і мені схотілося стати перед ним навколішки і просити пробачення за лихо, яке я привів до нього; але замість цього моє переповнене серце знайшло кращий вихід почуттям, такий самий — я теж заплакав.

XV. ПОЧАТОК ДОВГОЇ ПОДОРОЖІ

Припускаю, що мої почуття властиві багатьом іншим людям, тому я не боюся зізнатися, що я ніколи не любив Стірфорса міцніше, ніж в той час, коли розірвались усі зв'язки між нами. Коли низькі сторони його характеру розкрилися переді мною, я ще ясніше, ніж за часів найбільшого захвату, пригадав його блискучі риси, ніжніше відчув все добре в ньому і більше вшанував

якості, які могли б зробити його благородною і великою людиною. Хоч я болюче відчував свою несвідому участь у його нападі на чесний дім, але я певний, що коли б мені судилося зустрітися з ним, то я не мовив би ні слова докору. Я все ще ніжно любив його – хоч більше не захоплювався ним – і зберігав добру пам'ять про нього. Гадаю, я відчував все, що відчуває глибоко ображена дитина, але думка знову колись здружитися з ним у мене не з'являлась. Я відчував так само, як і він, що між нами все скінчено. Як згадував він про мене, цього я не знаю, мабуть, він незабаром просто забув мене, але я завжди згадував про нього, як про улюбленого друга, який помер.

Так, Стірфорсе, ти надовго зникаєш зі сторінок цієї скромної повісті! Можливо, що смуток мій буде мимовільним свідком проти тебе перед тронном великого судді; але знаю, що ніколи не ображу тебе ні гнівною думкою, ні докором!

Новина про нечувану подію швидко поширилася по місту; вже наступного ранку, проходячи по вулиці, я чув, як всі люди гомонять тільки про це. Багато хто обвинувачував у всьому її, дехто обвинувачував його, але всі співчували її другому батькові та її нареченому. Люди різного стану поважали їх і їхню горе. Моряки співчутливо розмовляли осторонь, коли ці двоє рано-вранці повільно йшли до берега.

На березі, біля самого моря, і зустрів я їх. Пеготті розповіла вже мені, що вони до світанку мовчки сиділи в кімнаті. Але й без її слів неважко було здогадатися, що вони не спали цілу ніч. Вигляд у них був змучений, і мені здалося, що голова містера Пеготті за одну ніч посивіла більше, ніж за всі роки, які я знав його. Але обидва вони були такі ж похмурі і могутні, як саме море. А море тоді спокійно лежало під темним небом, тихо дихаючи, немов уві сні; на горизонті жевріла срібна смужка сонячного світла.

Деякий час ми походжали берегом мовчки. Потім містер Пеготті звернувся до мене:

– Ми багато балакали, сер, що нам слід і чого не слід робити. Але тепер ми бачимо, якого нам треба триматися курсу.

Я глянув на Гема, що тоді пильно дивився на сріблясту смужку, і жахлива думка спала мені – не тому що його обличчя було гнівним, бо воно не було таким, лише сувора рішучість проймала його – що коли вже доведеться йому зустрітися зі Стірфорсом, він вб'є його.

– Я вже виконав свої обов'язки тут, сер, – вів далі містер Пеготті. – Я йду шукати свою... – тут він запнувся, але потім вимовив твердим голосом: – Я йду шукати її. Це тепер мій обов'язок.

Я спитав його, де збирається він шукати її. Він похитав головою і в свою чергу спитав мене, чи поїду я завтра до Лондона. Я відповів, що сьогодні не поїхав тільки тому, що сподівався бути чим-небудь корисним йому, але я готовий поїхати разом з ним.

– Якщо ви не заперечуєте, – відповів він, – то я поїду з вами завтра.

Знову деякий час ходили ми мовчки.

– Гем, – сказав він потім, – займатиметься своєю теперішньою роботою і житиме з моєю сестрою. Наш старий човен...

– Хіба ж ви покинете ваш старий човен, містере Пеготті? – м'яко спитав я його.

— Це вже не моє місце, мастере Деві, — відповів він, — бо коли вже морська безодня поглинула якийсь човен, то це назавжди. Але ні, сер, ні; наш човен не буде покинутий напризволяще! Зовсім ні.

І знову ми деякий час ходили мовчки.

— Я хочу, сер, щоб удень і вночі, взимку і влітку човен наш завжди був таким, як тоді, коли вона вперше побачила його. Якщо вона колись заблукає сюди, то я не хочу, щоб рідна домівка відштовхнула її від себе. Розумієте, хай серед бурі і дощу дім наш вабить її підійти ближче, хай захочеться їй зазирнути до нього, і побачить вона свою стару скриню перед камином. І може так статися, мастере Деві, що коли побачить вона там саму тільки місіс Геммідж, то може і наважиться ступити всередину, може, схоче лягти в своє ліжко, покласти бідну голівоньку свою на подушку, де бачила вона чисті сни.

Я не спромігся нічого відповісти йому.

— Щоночі, — вів далі містер Пеготті, — щойно стемніє, свічку ставитимуть на старе місце, немовби кажучи: «Повернися, дитя моє, повернися!» Коли почувеш стукіт, Геме — ти знаєш цей тихий стукіт, коли смеркне — у двері, то не підходь до дверей. Хай краще тітка зустрине мою знеславлену дитину.

Він на кілька кроків випередив нас. Skorиставшись цим, я знову глянув на Гема і помітив, що вираз його обличчя такий самий і погляд його так само прикутий до горизонту. Двічі спробував я звернутися до нього, немов намагався розбудити сплячого; нарешті він почув мене. Я спитав, про що це він так замислився. Він відповів:

— Про те, що лежить переді мною, мастере Деві, про далечинь.

— Про майбутнє життя, хочете ви сказати?

Він мовчки показав на море.

— Так, мастере Деві. Не знаю, що це означає, але здалося мені, що там — кінець усьому.

Він глянув на мене, немов прокидаючись, але з тим самим рішучим обличчям.

— Який кінець? — спитав я, знову охоплений жахом.

— Не знаю, — замислено сказав він. — І мені ввижається, що в морі почалося усе це, і там воно й закінчиться. Але це минулося! Мастере Деві, — додав він, мабуть, помітивши мій стурбований погляд, — вам нема чого боятися мене. Я лише трохи хвилююся і не відчуваю суті всього, що відбувається, — він мав на увазі, що він сам не свій і дуже збентежений.

Містер Пеготті зупинився, чекаючи на нас. Ми вже не поверталися до цієї розмови, але згадки про неї вкупі з попередніми моїми роздумами часто хвилювали мене, аж доки у призначений час не настав неблаганний кінець.

Засмучені, ввійшли ми до старого дому. Місіс Геммідж уже не буркотіла в своєму кутку, а метушливо готувала сніданок. Вона зняла капелюха з містера Пеготті, підсунула йому стілець і заговорила так ніжно, що я ледве впізнав її.

— Даніелю, голубе, — казала вона, — тобі треба поїсти й попиту, підкріпитися, бо інакше ти нічого не зробиш. Ну-бо, спробуй! І якщо я тобі заважаю своїм торохтінням, то скажи мені це, Даніелю, і я припиню.

Поставивши сніданок на стіл для нас усіх, вона сіла біля вікна і заходилася лагодити сорочки та інший одяг містера Пеготті. Полагодивши, вона

акуратно склала речі у стару моряцьку клейончасту торбинку. Тим часом вона заспокійливо говорила:

— В усяку пору року, Даніелю, я завжди сидітиму тут, і все буде так, як ти хотів. З мене поганий писар, але я писатиму тобі іноді й надсилатиму свої листи через мастера Деві. Може, й ти колись напишеш мені, Даніелю, про те, як почуватимешся в своїх самотніх сміливих мандрах.

— Боюся, що тобі тут буде нудно, — зазначив містер Пеготті.

— Ні, ні, Даніелю, — відказала вона, — я не нудьгуватиму. Ти про мене не турбуйся. У мене досить буде діла, щоб утримати існування для тебе, — місіс Геммідж мала на увазі дім, — треба буде прибрати в кімнаті, може, ти сюди завітаєш, може, хтось іще повернеться сюди, Даніелю. У гарну погоду я сидітиму перед дверима, як колись. Якщо хтось прийде сюди, то здалеку ще побачить, що стара вдова лишилася такою ж вірною, як і була.

Які разючі зміни відбулись у місіс Геммідж за такий короткий час! Вона стала зовсім іншою жінкою. Я пройнявся справжньою любов'ю до неї: вона була така віддана, так добре відчувала, що треба сказати, а про що краще мовчати, так забувала про себе, так дбайливо втішала засмученого рибалку. А скільки діла вона зробила за той день! З берега до комори довелося перетягти багато речей — весла, неводи, вітрила, снасті, щогли, горщики з-під лобстерів, мішки з баластом тощо; і хоч багато було охочих допомогти, і кожен моряк був готовий працювати заради містера Пеготті, варто лише було попросити, але вона сама цілий день тягала неймовірно тяжкі речі і була зайнята різноманітними необов'язковими справами. Вона зовсім забула свої нещастя, наче ніколи раніше і не жалілася. Вона весь час привітно посміхалася до всіх, хоч і була сповнена жалю, і то була найдивовижніша частина її змін. Її стриманість була поза питанням. Поки не смеркло, в неї навіть голос не затремтів, жодна сльоза не забриніла в її очах; тільки ввечері, коли зовсім виснажений містер Пеготті заснув, вона стримано заплакала, відвела мене до дверей і сказала:

— Хай вас бог благословить, містере Деві! Будьте другом йому, бідолашному.

Після цього вона негайно побігла вмити обличчя, щоб він побачив її свіжою й бадьорою, коли прокинеться. Одним словом, пішовши звідти, я залишив містера Пеготті під її твердою опікою. Ніяк не міг я надивуватися раптовій мужності місіс Геммідж, і мимоволі замислився над уроком, який дала мені місіс Геммідж, відкривши нові сторони людського серця.

О дев'ятій чи о десятій годині, засмучено блукаючи містом, зупинився я перед дверима містера Омера. Дочка його розповіла мені, що містер Омер, дуже схвильований, хворів цілий день і навіть спати ліг без своєї люльки.

— Віроломна, безсердечна дівчина! — сказала місіс Джорем. — Ніколи не було в ній нічого доброго!

— Не кажіть так, — заперечив я. — Ви так не думаєте.

— А ось і думаю! — гнівно скрикнула місіс Джорем.

— Ні, ні! — наполягав я.

Місіс Джорем силкувалася здаватися непохитною і розлюченою, але її м'який характер узяв своє, і вона заплакала. Щоправда, я був ще надто юний, але мене дуже зворушили її сльози, і вони так личили цій чесній жінці і матері.

– Що ж їй тепер робити? – схлипувала Мінні. – Куди вона подасться, що з нею станеться? О, яку жорстокість вчинила вона сама собі і йому!

Я пригадав той час, коли Мінні була молодою і гарною дівчиною.

– Моя маленька Мінні, – вела далі місіс Джорем, – тільки зараз заснула. Навіть уві сні плаче вона, кличучи Ем'лі. Цілий день маленька Мінні плакала і все запитувала мене, чи Ем'лі грішна. Ну, що я їй могла сказати, коли ж Ем'лі в останнє своє відвідування пов'язала їй на шию бант і чекала, поки вона міцно засне! Цей бант і тепер на шії в моєї маленької Мінні. Слід було б мені його зняти, але що я можу зробити? Ем'лі дуже погана, але вони любили одна одну. А дитинка ж нічого не тямить!

Місіс Джорем так розчулилася, що на плач вийшов її чоловік. Залишивши їх удвох, я пішов до Пеготті і почувався ще смутнішим, ніж раніше.

Ця добра істота – я маю на думці Пеготті – була зовсім невтомна. Забувши всі безсонні ночі і клопотання, пішла вона пильнувати цілу ніч біля свого брата. У домі, крім мене, лишалася тільки якась стара жінка, що її кілька тижнів тому Пеготті найняла собі на підмогу. Мені вона непотрібна була, я відіслав її спати і сів у кухні перед пічкою поміркувати про події цього дня.

Думками я був поряд із ліжком, на якому помер містер Баркіс, і разом із відпливом досягав горизонту, на який так незвично дивився Гем цього ранку, аж раптом мої мандри обірвав стукіт у двері. На дверях висів спеціальний молоточок, але стукали не ним. Хтось стукав рукою біля самої підлоги, як дитина.

Я схопився так, наче то був лакей якоїсь знатної особи. Я відчинив двері і, глянувши вниз, не побачив, на своє здивування, нічого, крім величезної парасолі, яка ніби ворушилася сама собою. Але згодом під ним я побачив міс Маучер.

Якби обличчя її було так само «легковажним», як під час нашої першої зустрічі, то навряд чи я здатний був би гостинно прийняти її. Але коли я звільнив її від парасолі (яка була би незручна навіть для ірландського велетня), то побачив, наскільки серйозний вираз обличчя вона має. Вона в такому розпачі заломила руки, що я відчув до неї прихильність.

– Міс Маучер! – сказав я після того, як мимоволі глянув на вулицю, хоч і не розумів, що саме я очікував там побачити. – Як ви сюди потрапили? У чому річ?

Жестом своєї короткої правої руки вона попросила мене закрити парасольку і похапцем вбігла до кухні. Закривши двері, я ввійшов і побачив, що вона сидить на приступці біля каміна, хитається вперед і назад і тре руками коліна, начебто їй корчить біль.

Я був стривожений, бо був єдиним господарем в домі та єдиним спостерігачем такої дивної поведінки. Я знову вигукнув:

– Благаю вас, міс Маучер, скажіть мені, в чому річ? Чи ви хворі?

– Мій любий юначе! – відповіла міс Маучер, притискаючи рученята до серця. – Тут моя хвороба, велика хвороба! Подумати тільки, чим вона скінчилась. А я ж могла б довідатись про це і запобігти цьому, якби не була така дурна!

Маленьке тіло її хиталося назад і вперед; назад і вперед хитався її надмірно великий капелюшок; і велетенська тінь капелюшка хиталась на стіні.

— Мені дивно, — почав я, — бачити вас у такому горі і смутку...

Але вона перепинила:

— Отож воно завжди так! Вони завжди дивуються, ці нерозважні молоді люди, гарні й високі, коли помічають якесь природне почуття у такої куцої істоти, як я! Я для них іграшка, вони розважаються мною, жбурляють мене геть, коли я їм набридну, і дивуються, що я відчуваю більше, ніж іграшкова коняка чи дерев'яний солдат. Так повелося! Давно повелося!

— Може, це справедливо щодо інших, — відказав я, — але запевняю вас, це хибно щодо мене. Може, мені зовсім не слід було дивуватися, побачивши вас у такому стані. Я замало знаю вас. Я сказав, не подумавши.

— Що можу я зробити? — спитала маленька жінка, підводячись і простягаючи руки вперед. — Дивіться! Такою, як я, був мій батько, така моя сестра, такий мій брат. Я працювала багато років на своїх сестру і брата — важко працювала, містере Копперфілд, цілий день. Я мушу жити. Я нікому не роблю шкоди. Якщо є люди, такі безсердечні або такі жорстокі, що кепкують з мене, то що мені залишається робити, як не кепкувати з самої себе, з них і з усього? Коли я це іноді роблю, то чия тут провина? Моя?

Ні. Я визнав, що це не її провина.

— Якби я виявилася лише чутливою карлицею перед вашим фальшивим другом, — вела далі маленька жінка, докірливо похитуючи головою, — то як ви думаєте, дуже він мені допомагав би? Якби маленька Маучер (яка не вина, що не виросла великою, молодий джентльмене) звернулася до нього або до подібних йому людей, скаржачись на свої нещастя, чи то думаєте ви, що вони прислухалися б до її голоска? Маленькій Маучер треба було б жити, якби вона була б й найнуднішою і найдурнішою з пігмеїв, але тоді б вона не могла заробити собі на прожиття. Ні! За свій шматок хліба з маслом треба їй свистіти в блазенську дудку, аж поки не помре, задихнувшись!

Міс Маучер знову сіла на приступку, витягла хустинку і витерла очі.

— Якщо у вас добре серце, — сказала вона, — то ви повинні тільки хвалити мене за те, що, незважаючи на свій стан, я можу бути веселою і бадьорою та терпіти це. Я, в усякому разі, вдячна собі, що спроможна вторувати собі стежечку в житті, не будучи тягарем ні для кого. І хоч як глузують з мене дурні і горді, але я відповідаю їм жартом. Добре, що я заробляю собі на прожиття, це нікому не шкодить. Але якщо я іграшка для вас, велетнів, то принаймні поведьтєся зі мною обережно!

Не відриваючи погляду від мене, міс Маучер заховала хустинку в кишеню і вела далі:

— Я оце щойно побачила вас на вулиці. Ви розумієте, що мої короткі ноги не дають мені змоги бігти так швидко, як ви. Тому я не змогла наздогнати вас, але знала, куди ви йдете, і прийшла слідом за вами. Я вже сюди заходила сьогодні, але доброї жінки не було вдома.

— Ви знайомі з нею? — поцікавився я.

— Я знаю про неї, — відповіла вона, — від Омера і Джорема. Там я була сьогодні вранці о сьомій годині. Чи пригадуєте, що розповідав мені Стірфорс про ту бідолашну дівчину, коли я завітала до вас обох у готель?

Тут міс Маучер знову почала хитати своїм великим капелюшком, і знову захиталася на стіні величезна тінь.

Розмову, про яку вона згадала, я пам'ятав дуже добре, бо того дня частенько згадував її. Так я й сказав.

— Хай поглине його джерело всякого зла, — промовила маленька жінка, підіймаючи вгору вказівний палець, — і в десять разів більше лиха зазнає той мерзенний слуга; адже ж я певна була, що саме ви по-хлопчачому закохались у неї!

— Я? — повторив я.

— Дитя, дитя! В ім'я сліпої долі, — схлипнула міс Маучер, нетерпляче заламуючи свої рученята і хитаючись назад і вперед, — скажіть мені, для чого треба було вам так вихваляти її і червоніти, і місця собі не знаходити?

Я мусив визнати, що справді робив це, хоч мав до того зовсім інші причини.

— Що ж могла я зрозуміти? — вела далі міс Маучер, знову витягуючи хустинку, раз у раз прикладаючи її обома руками до очей, при чому за кожним разом притупувала ніжною. — Він сміявся з вас і лестив вам, я це бачила; ви були, як віск, у його руках, я це теж бачила. І ледве встигла я залишити ту кімнату, як його слуга сказав мені, що ви, «юна невинність» (так він називав вас, і за те ви можете називати його «старий гріх»), закохались у неї, а вона теж без тями любить вас, але його хазяїн вирішив перешкодити цьому, — більше заради вас, ніж заради неї, — і що саме для цього приїхали вони сюди. Чи ж могла я не повірити йому? Я бачила, як подобалося вам, коли Стірфорс вихваляв її. Ви перший вимовили її ім'я. Ви визнали, що здавна любите її. Вас кидало в жар і холод, ви червоніли і блідли, усе водночас, коли я говорила з вами про неї! Що могла я подумати, як не те, що ви гульвіса, але недосвідчений, а потрапили в руки досить досвідчені, які зможуть скерувати вас на правильний шлях? Ох! Ох! Ох! Вони боялися, що я можу викрити правду, — вигукнула міс Маучер, схопилась із приступки і стала походжати назад і вперед із піднятими догори коротенькими ручками, — бо в мене око гостре, треба мені пильнувати в цьому житті! І вони мене зовсім обдурили, так, що я віднесла бідолашній дівчині листа. Гадаю, саме з цього листа почалось її з Літтімером спілкування, заради якого він тут і залишився.

Мене приголомшило розкриття цієї зради. Я міг лише мовчки дивитися на міс Маучер. А вона походжала з кутка в куток, доки нарешті не втомилася. Тоді вона знову сіла на приступку перед каміном і, обтираючи хустинкою спітніле обличчя, довго мовчки похитувала головою. Нарешті вона знову почала:

— Ви знаєте, що мені доводиться багато їздити. Позавчора вночі прибула я до Норвіча. Там я довідалася, що вони часто приїздили сюди без вас, потайки; це здалося мені дивним, я почала підозрювати щось погане. Вчора ввечері я сіла в лондонський дилжанс, який проїздив через Норвіч, і прибула сюди сьогодні вранці. Ох! Ох! Ох! Занадто пізно!

Бідолашну маленьку Маучер аж мороз пройняв; вона повернулась обличчям до пічки, поклала свої мокрі ноженята на попіл і почала дивитися на вогонь, нагадуючи велику ляльку. Я сів у крісло по другий бік вогнища і засмучено поглядав то на вогонь, то на неї.

— Мені треба йти, — сказала вона нарешті, підводячись. — Вже пізно. Ви вірите мені?

Перед її гострим поглядом я не знайшов у собі сили цілком відверто відповісти на це коротке запитання.

— От бачите, — говорила вона, поки я допомагав їй злізти з приступки. — Адже ви більше б вірили мені, якби я була жінкою звичайних розмірів.

Я відчув, що в цьому твердженні багато правди; мені стало трохи соромно.

— Ви — чоловік молодий, — вела вона далі. — Послухайте пораду, хоч би й від трифутової нікчеми. Не поєднуйте фізичні вади з духовними, мій любий друже, якщо тільки не маєте на це достатніх причин.

Вона залишила приступку, а я тим часом залишив свої підозри. Я відповів, що цілком вірю їй, що ми обоє мимоволі стали зброєю в гріховних руках. Вона подякувала мені і сказала, що я добрий хлопець.

— Майте на увазі! — вигукнула вона біля самих дверей, знову проникливо глянувши на мене і підвівши вказівний палець угору. — Вуха мої завжди широко розкриті; чую я багато такого, чого не почути вам. І тому я маю підстави підозрювати, що вони поїхали за кордон. Але якщо будь-коли вони повернуться, якщо хоч один з них повернеться, поки я ще житиму, то, мабуть, мені скорше, ніж іншим, пощастить довідатися про це. Що б я не дізналась, ви це знатиме також. Коли я зможу зробити щось для бідолашної обдуреної дівчини, я зроблю це, присягаюсь. А Літтімер... маленька Маучер гнатиметься за ним, як лютий хорт!

Ці останні слова супроводжувалися таким несамовитим поглядом, що я цілком переконався в їхній правдивості.

— Вірте мені не більше, але й не менше, ніж жінці звичайного зросту, — сказала маленька істота, благально торкаючись пальцем моїх грудей. — Якщо ви знову побачите мене колись не такою, як зараз, а такою, як під час першої нашої зустрічі, то зважте, в якому я товаристві. Не забувайте, що я безпомічна і беззахисна маленьке створіння. Подумайте, якою буваю я вдома, після роботи, з подібними мені братом і сестрою. Може, тоді ви не будете поганой думки про мене і не здивуєтеся, що я можу сумувати та бути серйозною. На добраніч!

Я потиснув руку міс Маучер, зовсім змінивши думку про неї, і відчинив перед нею двері. Нелегко було впоратися з величезною парасолею і врівноважити її в руках; та, нарешті, я спромігся її розкрити і побачив, як вона, наче сама собою, стрибає по вулиці крізь струмені дощу, і лише іноді лютий подув вітру відкривав під нею міс Маучер, що намагалася надати парасолі рівноваги. Кілька разів довелося мені бігти навздогін карлиці, щоб допомогти їй впоратися з парасолею, яка вистрибувала з її рук, наче величезний птах. Нарешті я повернувся, ліг у ліжку і проспав аж до ранку.

Вранці за мною зайшли містер Пеготті і моя стара нянька, і ми попростували до контори диліжансів, куди вже прийшли попрощатися з нами міс Геммідж і Гем.

— Мастере Деві, — прошепотів Гем, відводячи мене вбік, доки містер Пеготті влаштовував свою торбинку в багажному відділі, — життя його зовсім розбите. Він не знає, куди їде, він не знає, що перед ним; він вирушив у мандри, які можуть тривати до кінця його днів, вірте моему слову, якщо він не знайде, що шукає. Чи можу я бути певний, що ви допомагатимете йому, мастере Деві?

– Покладайтеся на мене! – відповів я, потискаючи руку Гемові.

– Дякую! Дякую, ви дуже добрі, сер. Ще одна річ. Ви знаєте, що я тепер добре заробляю, і мені нема куди витратити гроші. Мені небагато треба на прожиття. Якщо ви зможете пересилати йому мої гроші, то я працюватиму з легким серцем. Хоч взагалі, сер, – він заговорив впевнено та м'яко, – можете бути певні, що я працюватиму, як і личить чоловікові, і робитиму найкраще те, що зможу.

Я відповів, що цілком певний цього і висловив надію, що, може, ще настає час, коли він житиме не самотнім життям.

– Ні, сер, – сказав він, похитуючи головою, – це все для мене вже минулося. Ніхто не зможе заповнити порожнє місце. Але ви не забудьте про гроші; у мене завжди будуть гроші для нього.

Я обіцяв йому це, хоч і нагадав, що містер Пеготті має тепер скромний, але постійний прибуток від спадщини після свого померлого свояка. Потім ми попрощалися. З мукою пригадую я його скромну твердість і велике горе.

Важко змалювати, як місіс Геммідж бігла по вулиці поруч із диліжансом, не бачачи нічого, крім містера Пеготті на імперіалі, як марно намагалася вона стримати сльози, як штовхали її зустрічні перехожі. Тому краще залишмо її посидіти на ганку булочної для відновлення дихання, із капелюшком, який утратив всяку форму, і в одному черевикові, бо другий валявся на бруківці далеко від неї.

Прибувши до Лондона, ми насамперед заходилися шукати маленьку квартиру для Пеготті, де можна було б обставити ліжко і для її брата. Нам пощастило знайти дуже чисте й дешеве приміщення над бакалійною крамницею, всього лише за два квартали від мене. Потім я купив трохи холодного м'яса і запросив своїх супутників до себе випити чаю. З жалем мушу зазначити, що ця моя витівка зовсім не була схвалена місіс Креп, навіть навпаки. Проте цьому є пояснення – місіс Креп дуже образило, що й десяти хвилин не побувши в мене, Пеготті підіткнула своє жалобне вбрання і заходилася чистити і мити мою спальню. Місіс Креп визнала це за недозволену вільність, з якою вона, за її власним твердженням, ніколи не могла миритися.

По дорозі до Лондона містер Пеготті заявив мені, що насамперед він збирається побачитися з місіс Стірфорс. Я був готовий до такої заяви і відчував себе зобов'язаним допомогти йому в цьому та навіть бути посередником між ними, тому написав згаданій леді листа, намагаючись щадити материнські почуття. У найм'якіших висловах розповів я їй, в чому полягає образа цього чоловіка, і яка моя участь у цьому. Я пояснив, що чоловік цей – людина проста, але дуже благородна і чесна. Я писав, що наважуюся сподіватися, вона не відмовиться прийняти його. Призначивши час нашого візиту на другу годину вдень, я відправив листа першою ранковою поштою.

У призначений час ми опинилися перед дверима будинку – будинку, де кілька днів тому я був таким щасливим, будинку, де так вільно я міг любити та бути юним, будинку, що віднині та навкі замкнений для мене.

Літтімера не було. Двері відчинила нам та сама служниця, яку я з приємністю помітив під час останнього візиту. Місіс Стірфорс прийняла нас у вітальні. Коли ми увійшли, Роза Дартль виступила з іншого кутка кімнати і спинилася за кріслом господині.

Щойно глянувши на обличчя матері Стірфорса, я зрозумів, що вона довідалася про його вчинок від нього самого. Вона була бліда і хвилювалася більше, ніж це міг викликати мій лист, до якого вона мала б поставитися з властивою матерям підозрою. Вона здалася мені більше схожою на свого сина, ніж будь-коли раніше, і я відчув, що ця схожість не сховалася від очей мого супутника.

Вона прямо сиділа в кріслі, і здавалося, ніщо не може потривожити її кам'яного спокою. Дуже уважно глянула вона на містера Пеготті, і він відповів їй таким самим уважним поглядом. Роза Дартль свердлила нас усіх своїми гострими очима. Кілька секунд ніхто не мовив ні слова.

Вона знаком запросила містера Пеготті сісти. Він тихим голосом відповів:

— Мені не годиться сидіти в цьому домі. Краще я постою.

Знову запанувало мовчання, перерване місис Стірфорс:

— Я знаю і дуже шкодую про те, що привело вас сюди. Чого ви хочете від мене? Про що ви збираєтеся просити мене?

Він поклав капелюха собі під пахву, витяг з-за обшлага куртки листа Ем'лі, розгорнув його і подав їй.

— Прошу вас прочитати це, мем. Це писала моя племінниця.

Вона з тим самим спокійним і непорушним виглядом прочитала листа — який ані трохи не розчулив її, як я побачив, — і повернула йому.

— «Якщо тільки не судилося мені повернутися знатною леді», — сказав містер Пеготті, вказуючи пальцем на це речення в листі. — Я прийшов довідатися, мем, чи дотримається він свого слова.

— Ні, — відповіла вона.

— Чому? — спитав містер Пеготті.

— Це неможливо. Він принизив би себе. Ви не можете не знати, що її становище значно нижче за його.

— То підніміть її! — сказав містер Пеготті.

— Вона погано вихована і погано освічена.

— Може, це й так, а може, й ні, — відповів містер Пеготті. — Я принаймні так не думаю; але не мені судити про такі речі. То навчіть її краще.

— Якщо ви змушуєте мене говорити відвертіше, хоч мені це дуже не до вподоби, то скажу вам: її низькі родинні зв'язки самі роблять таку річ неможливою.

— Вислухайте мене, мем, — відповів він повільно й спокійно. — Ви знаєте, що значить любити свою дитину. Я теж це знаю. Навіть якби вона стократ була моєю дочкою, я не міг би любити її більше. Ви не знаєте, що означає втратити свою дитину. Я знаю. Коли б усі скарби світу належали мені, я віддав би їх, щоб повернути її. Але врятуйте її від ганьби, і ми ніколи не ображатимемо її своєю присутністю. Ніхто з тих, серед кого вона виросла, серед кого вона жила, хто все робив для неї, — ніхто з нас і не гляне більше на її гарне обличчя. Ми будемо задоволені, що вона живе спокійно; ми радо думатимемо про неї, мов вона живе під іншим сонцем і небом, ми довіримо її чоловікові і дітям, якщо вони в неї будуть, а самі чекатимемо того часу, коли ми всі будемо рівні.

Кострубате красномовство старого рибалки не могло не справити враження на знатну леді. Вона зберегла свої горді манери, але голос її трохи пом'якшав, коли вона відповіла.

— Я нікого не засуджую. Я не висуюю ніяких обвинувачень. Але, хоч мені й дуже шкода, повторюю, що це неможливо. Такий шлюб неодмінно зіпсував би кар'єру і зруйнував майбутнє мого сина. Нема в світі нічого більш певного за те, що це ніколи не може статися, що це неможливо. Якщо можливе відшкодування...

— Я дивлюся на це обличчя, — суворо перепинив її містер Пеготті, — яке нагадує мені інше обличчя, що приязно та з усмішкою дивилося на мене біля мого каміна, у моєму човні. Я божеволію, пригадуючи, яку зраду тоді мав він на думці. Якщо подоба того обличчя не червоніє від сорому, що змогла запропонувати мені гроші за ганьбу моєї дитини, то це обличчя не краще. А може, воно й гірше, бо належить дамі.

Вона вмить змінилася. Червінь гніву залив усе її обличчя; міцно стиснувши ручки крісла, вона нервово вимовила:

— А яке відшкодування можете ви запропонувати мені за те, що прірва розкрилася між мною і моїм сином? Що значить ваша любов проти моєї? Що значить ваша розлука проти нашої?

Міс Дартль м'яко торкнулась її та схилилася над нею, щоб щось прошепотіти, але вона нічого не хотіла слухати.

— Ні, Розо! Не кажіть ні слова! Хай цей чоловік вислухає все. Мій син, який був метою мого життя, якому присвячувала я всі свої думки, всі бажання якого виконувала змалку, без якого не уявляла собі існування — мій син раптом утік з жалюгідним дівчам і уникає побачення зі мною! Заради неї відповідати обманом на мою довіру і покинути мене заради неї! Поставити цю жалюгідну примху вище прав його матері на любов, повагу, вдячність — прав, що їх кожен день і година його життя мали б робити дедалі міцнішими! Хіба це не образа?

Знову Роза Дартль спробувала заспокоїти її та знову ці спроби були марними.

— Кажу вам, Розо, ні слова! Коли він може всім пожертвувати для пустої примхи, то я можу зробити те саме для вищої мети. Хай їде куди хоче! Моя любов забезпечила його коштами. Чи сподівається він пом'якшити мене довгою відсутністю? Занадто мало знає він свою матір, якщо сподівається на це. Коли він зараз же відмовиться від своєї примхи, то буде тут бажаним гостем. А коли не відмовиться від неї зараз-таки, то хай вже ніколи не наслідують він наблизитися до мене, хоч би я вмирала, якщо тільки не покине цієї дівчини назавжди і не прийде до мене просити пробачення. Таке моє право! А доти ми будемо назавжди розлучені! І хіба це, — додала вона, згорда поглядаючи на відвідувача, — хіба це не образа?

Поки я дивився і слухав матір, мені здавалося, що я бачу та чую сина. Все, що я бачив у ньому, тепер я бачив у ній — непохитний свавільний дух і силу, що спрямована не в той бік.

Потім вона вголос заявила мені, що немає сенсу говорити далі, що вона просить мене покласти край цій розмові. Гордо підвелася вона, збираючись залишити кімнату, але містер Пеготті випередив її.

— Не бійтеся, що я докучатиму вам, мені більше нема чого сказати, мем, — зазначив він, коли рушив до дверей. — Я прийшов сюди без будь-якої надії і без надії йду звідси. Я зробив те, що мені здавалося необхідним, але ніколи не

думав я, щоб з мого перебування тут вийшло щось добре. Цей дім забагато зла вчинив мені і моїм родичам, і божевільним був би я, коли б на щось сподівався.

По цій мові ми пішли геть; мати Стірфорса лишилася стояти біля крісла – зразок аристократичного самовладання і величі.

Нам довелося проходити через оповиту виноградними лозами галерею зі скляними стінами і такою ж покрівлею. Яскраве сонячне проміння виблискувало на зеленому листі, скляні двері до саду були розчинені. Безшумно увійшла туди Роза Дартль і звернулася до мене:

– Нічого сказати, добре ви вчинили, привівши сюди цього мужика!

Мені здавалося неможливим, що навіть на такому обличчі може вміститися стільки люті та гніву, що так несамовито виблискувати можуть її чорні очі. Як і завжди, коли вона хвилювалася, різко позначився шрам від молотка. Вона рвучко прикрила рукою цей тремтячий палаючий знак.

– Захищати цього мужика та привести сюди? Ви справді вірний друг!

– Міс Дартль, – відказав я, – я певен, що ви не осудите мене.

– Для чого вносите ви незгоду між цими двома божевільними? – гнівно спитала вона. – Хіба ви не знаєте, що вони обое збожеволіли від упертості й пихи?

– При чому ж тут я? – спитав я.

– Як це «при чому»? Навіщо ви привели цього чоловіка сюди?

– Він глибоко ображений чоловік, міс Дартль! – відповів я. – Може, ви не знаєте цього.

– Я знаю, що Джеймс Стірфорс, – сказала вона, притискаючи руки до грудей, немовби стримуючи бурю, що клекотіла там, – має брехливе бридке серце, що він зрадник. Але яке мені діло до цього мужика і до його жалюгідної племінниці?

– Міс Дартль, – відповів я, – ви поглиблюєте образу. А вона і без того досить глибока. Скажу тільки на прощання, що ви дуже несправедливі до цієї людини.

– Я цілком справедлива, – відказала вона, – всі вони – розпусна, нікчемна банда! Я наказала б висікти її різками!

Містер Пеготті мовчки пройшов повз нас і вийшов у двері.

– О, сором, міс Дартль, сором! – обурено сказав я. – Як ви можете топтати ногами його найніжніші почуття?

– Я б їх усіх розтоптала, – відповіла вона. – Я хотіла б зруйнувати його будинок. А цій дівчині я хотіла б обпалити обличчя, вбрати її в лахміття і вигнати подихати на вулиці. Коли б моя воля, я саме це наказала б зробити. Ні, я б сама це зробила! Я ненавиджу її. Коли б мені пощастило побачити її в найжалюгіднішому стані, то для цього я б поїхала хоч куди! Коли б я могла штовхнути її в могилу, то зробила б це! І коли б у годину смерті їй можна було б полегшити останні хвилини єдиним словом, і це знала б тільки я, то нізащо в світі не вимовила б його!

Я можу лише передати жорстокість її слів, але перо безсиле змалювати пристрасть, з якою вона їх вимовляла. Вся постать її вигиналася від несамовитої люті, і хоч говорила вона значно тихішим голосом, ніж завжди, вона була втіленням люті. Я бачив багато проявів пристрасті, але такого не бачив ніколи.

Я поспішив до містера Пеготті, який повільно і замислено спускався з пагорбка. Коли я підійшов до нього, він сказав мені, що в Лондоні йому нема чого робити і тому він збирається сьогодні ввечері почати йти. Я спитав його, куди він збирається йти. Він відповів лише:

— Я йду, сер, шукати свою племінницю.

Ми повернулися до нашого маленького помешкання над бакалійною крамницею, і там, скориставшись нагодою, я повторив Пеготті його слова. Вона розповіла, що він те саме говорив і їй сьогодні вранці. Вона знала не більше ніж я, куди він іде, але вважала, що він склав собі певний план.

За таких обставин мені не хотілось залишити його, і ми всі разом пообідали м'ясним пирогом — однією з тих страв, якими вславилася Пеготті. Нам дуже додавали апетиту перемішані запахи чаю, кави, масла, шинки, сиру, свіжого хліба, дров, свічок та горіхового кетчупу, що доносилися з крамниці. По обіді ми щось із годину посиділи біля вікна, небагато розмовляючи, потім містер Пеготті підвівся, приніс свою клейончасту торбинку, товсту палицю і поклав їх на стіл.

Під належні йому за заповітом гроші він прийняв у своєї сестри невеличку суму, якої б мало вистачити на скромне життя протягом місяця. Він обіцяв писати мені, коли щось трапиться, потім поклав торбину на спину, взяв у руки капелюх і палицю та попрощався з нами.

— Хай тобі завжди буде добре, старенька моя, — сказав він, обіймаючи Пеготті. — Бажаю того і вам, мастере Деві, — потиснув він мені руку. — Я йду шукати її, просту в далекі краї. Якщо вона прийде додому, коли я буду далеко, — ох, навряд чи це станеться! — або якщо я поверну її, то хочу, щоб ми з нею до кінця наших днів оселилися там, де ніхто не зможе дорікати їй. Коли загину в блуканнях, то пам'ятайте, що останніми моїми словами будуть: «Незмінно люблю мое дороге дитя і прощаю її».

Він промовив це урочисто, з непокритою головою, а потім одягнув капелюха, вийшов на вулицю і пішов геть. Ми провели його до дверей. Стояв теплий вечір — саме в цю пору на великій головній вулиці, куди завертав наш провулок, тимчасово вщухав вуличний гамір і багряне сонце жевріло над містом. Освітлений сонячним промінням, покинув він нас і зник за рогом нашої вулички.

І часто після цього, ввечері чи прокидаючись уночі, чи дивлячись на місяць і зорі, чи споглядаючи струмені дощу, чи прислухаючись до подувів вітру, я гадував самотню постать бідного мандрівника, і знову звучало в моїй голові: «Я йду шукати її, просту в далекі краї. Коли загину в блуканнях, то пам'ятайте, що останніми моїми словами будуть: «Незмінно люблю мое дороге дитя і прощаю її!»

XVI. СОЛОДКЕ ЗАПАМОРОЧЕННЯ

Увесь цей час любов моя до Дори зростала дедалі більше. Думки про неї були моєю відрадою серед життєвих розчарувань і лих, і навіть утішали мене в втраті мого друга. Чим більше я жалів себе чи інших, тим більше шукав я втіхи в образі Дори. Чим більше збиралося брехні та турбот у цьому світі,

тим яскравіше і ясніше сяjala зоря прекрасної Дори над світом. Не думаю, щоб я мав тоді конкретне уявлення про те, звідки з'явилася Дора і якою мірою належала вона до істот вищого порядку; але я цілком певний, що зневажливо і гнівно відкинув би думку, ніби вона, як усяка інша молода дівчина, є звичайною людською істотою.

Якщо можна вжити такого вислову, я захилювався Дорою. Не тільки по самі вуха закохався я в неї, але наскрізь був насичений нею. Я міг би, висловлюючись метафорично, потопити будь-кого в океані моєї любові, і все ж таки її лишалося б досить, щоб поглинути всю мою істоту.

Першою моєю особистою справою після повернення до столиці було піти на вечірню прогулянку до Норвуда і, як в тій дитячій загадці, «блукати й блукати навколо будинку, але ніколи його не торкатися», мріючи про Дору. Здається, в тій незрозумілій головоломці йшлося про місяць. Хоч би як там не було, я, божевільний раб, протягом двох годин вештався навколо будинку й саду, зазиравав крізь щілини в паркані, продавлював ум'ятини на підборідді поіржавілими цвяхами, посилаючи повітряні цілунки до вогників у вікнах, романтично закликав ніч захистити мою Дору – не дуже розумію від чого, але, мабуть, від пожежі. А може, і від мишок, яких вона дуже не любила.

Кохання моє так опанувало всі мої думки, що я наважився розповісти про все Пеготті. Одного вечора, коли вона сиділа коло мене, озброєна своїми звичайними інструментами, і працююито лагодила всі речі з мого гардероба, я, після довгого вступу, розкрив їй свою велику таємницю. Пеготті дуже зацікавилася, але виявилася зовсім неспроможною зрозуміти мої побоювання. Вона була переконана в моїй непереможності і зовсім не здатна була добратися, чому це мені треба турбуватись і сумувати.

– Молода леді, мабуть, отямитися не може від радості, що причарувала такого красеня. І стосовно її татка, то на що ж іще чекати цьому джентльмену, скажіть мені на милість?

Проте я помітив, що прокторська мантія містера Спенлоу і його крохмальний комірець трохи спантеличили Пеготті і запалили її більшою пошаною до чоловіка, який щодня ставав для мене все більш ефірною істотою; мені здавалось, що сяйво випромінюється навколо його голови, коли він сидить у суді серед безлічі юридичних паперів, немов маленький маяк у морі документів. А іноді, коли я теж засідав у суді, мені здавалося неймовірно дивним і незрозумілим, що всі ці поважні доктори і судді нітрохи не цікавилися б Дорою, якби були з нею знайомі. Чому це жоден з них не божеволіє від думки про можливість одружитися з нею? Я сам збожеволів у край від тієї самої хвилини, коли Дора заграла на гітарі, але ці нечулі, зарозумілі тихоходи навіть і на волосину не збочили б зі свого шляху.

Я зневажав їх усіх без винятку. Заморожені старі садівники на квіткових грядках серця, вони цілком заслуговували на мою зневагу і огиду. Адвокат на своїй кафедрі став у моїх очах просто безглуздим базікалом. Ложа суддів здавалася мені тепер такою ж чутливою та поетичною, як барна стійка у корчмі.

Взявши на себе влаштування справ Пеготті з приводу заповіту її чоловіка, я, на чималу свою гордість, дуже швидко виклопотав затвердження заповіту, у повній формі довів його законність, сплатив за нього певне мито, пішов з Пеготті до банку, і незабаром усе це було завершено за всіма правилами.

Під час цих юридичних занять ми по змозі вносили різноманітність у свої прогулянки, спостерігаючи багато цікавих речей. Одного разу ми завітали на Фліт-Стрит, до музею воскових фігур (вони вже, мабуть, розтанули за ці двадцять років); іншим разом ми відвідали славетну виставку міс Лінвуд – справжній мавзолей досконалих зразків кравецького і вишивальницького мистецтва. Оглянули ми також лондонський Тауер і величну верхівку собору Святого Павла. Всі ці дива справили на Пеготті таке враження, яке вона тільки була спроможна отримати за існуючих обставин; щоправда, вона вважала, що малюнок собору на кришці її робочої скриньки значно перевершував сам оригінал.

Справа Пеготті належала до тих, які ми в палаті називали «простою юридичною формою», тож була незабарна. Виконавши всі формальності, я відвів Пеготті до контори сплатити судові витрати. Старий Тіффі повідомив нас, що містер Спенлоу відсутній, бо приводить до присяги якогось джентльмена, який просив дозволу на законний шлюб*. Але я знав, що містер Спенлоу має незабаром повернутися, бо наша контора знаходилася поряд із канцелярією заступника єпископа та канцелярією Головного Вікарія, тому попросив Пеготті почекаати.

Ми, члени консисторії, скидалися на справжніх трунарів, коли оформлювали заповіти, і правилом у нас було робити найсумніші обличчя в присутності клієнтів у жалобі. Та це саме почуття делікатності наказувало нам мати радісний і веселий вигляд, коли приходив клієнт із дозволом на шлюб. Тому я натякнув Пеготті, що вона не побачить більше на обличчі містера Спенлоу того тяжкого смутку, який вразив його при першій звістці про смерть містера Баркіса. І справді, він зайшов сяючий, наче він сам був нареченим.

Але ми з Пеготті припинили дивитися на нього, щойно помітили в його товаристві містера Мердстона. Він дуже мало змінився. Волосся його було таке саме густе і чорне, як колись, і погляд його так само мало заохочував до довіри, як і раніше.

— А, Копперфілде! — сказав містер Спенлоу. — Ви, здається, знайомі з цим джентльменом?

Я вклонився джентльменові, не підходячи, а Пеготті ледве впізнала його. Спочатку він трохи спантеличився, побачивши нас обох. Але швидко опанував себе і підійшов до мене.

— Сподіваюся, — сказав він, — що ви почуваетесь добре?

— Навряд чи це цікавить вас, — відповів я. — А втім, я цілком здоровий, якщо хочете знати.

Ми подивилися один на одного, потім він звернувся до Пеготті:

— А ви? З жалем бачу, що ви втратили свого чоловіка.

— Це не перша втрата в моєму житті, містере Мердстон, — відповіла Пеготті, тремтячи з голови до ніг. — Я щаслива, що нема кого винуватити за цю останню втрату. За це ніхто не відповідає.

* Звичайні шлюби в Англії відбуваються без будь-якого дозволу від Докторської палати. Але якщо з якихось причин треба прискорити весілля, або коли трапляються якісь перешкоди від родичів, то наречений заздалегідь просить дозволу в Докторській палаті, де беруть з нього присягу в тому, що його наречена дійшла повноліття, що вона не є його близькою родичкою, що сам він не одружений з іншою жінкою тощо. Випросити або купити собі таку «ліцензію» — справа дуже легка.

— Гм! — сказав він. — Це втішна думка. Ви виконали свій обов'язок?

— Я нікого не жила зі світу, — мовила Пеготті. — Мені приємно знати це. Ні, містере Мердстон! Я не звела жодну милу істоту в ранню могилу мукою та залякуванням!

Він пронизав її понурим, трохи стривоженим поглядом, а потім обернувся до мене і сказав, дивлячись мені не в обличчя, а в ноги:

— Треба гадати, ми не скоро зустрінемося знову — втішна думка, безсумнівно, для нас обох, бо такі зустрічі не можуть бути приємними. Я не можу очікувати, що ви, який завжди повставав проти моєї справедливої влади, скерованої виключно на ваше благо та виправлення, могли б тепер бажати мені чогось доброго. Є антипатія між нами...

— Давня антипатія, гадаю? — перебив я його.

Він посміхнувся і кинув на мене такий зловісний погляд, який лише міг виблиснути з його темних очей.

— Вона клекотіла ще в вашому дитячому серці, — сказав він. — Вона отруїла життя вашої бідолашної матері. Ви маєте рацію. Але сподіваюся, що ви ще можете виправитися.

Розмова точилась у кутку контори, і ми говорили глухими, ледве чутними голосами. Але тут, увійшовши до кабінету містера Спенлоу, містер Мердстон сказав голосно та якнайніжніше:

— Колеги містера Спенлоу звикли до сімейних незгод і знають, які вони завжди бувають складні й важкі.

По цій мові він сплатив гроші за дозвіл на шлюб і, доставши його з рук містера Спенлоу, вийшов з контори. Проктор супроводив свого клієнта дружнім потиском руки та побажаннями всіляких благ йому та його майбутній дружині.

Мені було б важко змусити себе мовчати при таких словах містера Мердстона, якби не було мені ще важче переконати Пеготті, що ми перебуваємо не в кримінальному суді, і тому їй треба притамувати в собі пориви гніву, пробудженого свіжими спогадами про моє дитинство. Я радий був, коли вона обмежилася тільки тим, що в присутності містера Спенлоу і його клерків обійняла і поцілувала мене.

Містер Спенлоу, очевидно, зовсім не знав, які саме зв'язки існували між мною і містером Мердстоном. На щастя, він і не розпитував мене про це, інакше б я мусив розповісти йому сумну історію моєї бідолашної матері. Здається, містер Спенлоу гадав (якщо взагалі він думав про мою справу), що бабуся моя була лідером державної партії в нашій сім'ї, і що хтось інший командував протилежною партією бунтівників. Принаймні такий висновок можна було зробити з того, що він говорив, доки ми чекали містера Тіффі з рахунком Пеготті.

— Міс Тротвуд — людина непохитна, — зазначив він, — і, без сумніву, вона не поступиться опозиції. Я захоплений її характером і можу привітати вас, Копперфілде, що ви стоїте на боці ладу і порядку. Непорозуміння між родичами викликають великий жаль, але це річ дуже поширена, і дуже важливо стояти на боці ладу і порядку.

Я певний, що партія ладу і порядку означала в його очах партію, що має гроші.

— Здається, непоганий шлюб? — сказав містер Спенлоу.

Я пояснив, що нічого не знаю про це.

— Отакої! — сказав він. — З небагатьох слів містера Мердстона — люди завжди небалакучі в таких випадках — і з того, що мені пощастило довідатися від міс Мердстон, я сказав би, що це непоганий шлюб.

— Ви вважаєте, що там є гроші, сер? — спитав я.

— Так, — відповів містер Спенлоу, — там є гроші. І краса також, мені сказали.

— Справді? Його нова дружина молода?

— Їй щойно минуло шістнадцять років. Весілля відкладали до повноліття.

— Боже, захисти її! — вигукнула Пеготті.

І цей несподіваний вигук був забарвлений таким щирим співчуттям, що ми всі троє остовпіли й не могли ні слова мовити, аж поки не повернувся Тіффі.

Старий Тіффі з'явився дуже швидко і передав рахунок містерові Спенлоу. Шановний проктор, потираючи підборіддя, переглянув усі пункти з кислотою фізіономією, немовби шкодуючи про корисливість Джоркінса, а потім, тяжко зітхнувши, повернув рахунок містерові Тіффі.

— Так! — сказав він. — Все гаразд. Цілком у порядку. Мені було б дуже приємно, Копперфілде, обмежити ваші витрати якоюсь дрібницею, але найголовніша незручність мого професійного життя полягає в тому, що я не вільний чинити на свій розсуд. У мене є компаньйон, містер Джоркінс.

Він сказав це з потрібним сумом, який теж мав свідчити, що містер Спенлоу — найшляхетніший з людей. Я поспішив висловити подяку за Пеготті і сплатити її банковими асигнаціями рахунок. Потім Пеготті повернулася додому, а ми з містером Спенлоу пішли до суду. Там ми мали розв'язати справу про розлучення на підставі одного дуже дотепного статуту (тепер він, здається, скасований, але я пам'ятаю кілька випадків, у яких він прислужився для анулювання шлюбу), який був корисний для багатьох джентльменів. Справа полягала ось у чому. Джентльмен на ім'я Томас Бенджамен, діставши від нас дозвіл на шлюб, назвав себе тільки Томасом, а ім'я Бенджамен опустив, на випадок, якщо шлюбне життя не дасть йому очікуваного добробуту. Виявилось, що шлюб справді не дав йому бажаної втіхи, чи, може, дружина йому надокучила, тож бідолашний з'явився до нас через рік чи два і заявив, що ім'я його Томас Бенджамен, і що, отже, він ніколи й не одружувався. Суд вирішив, на цілковите задоволення згаданого джентльмена, що це було справді так.

Мушу визнати, я мав великі сумніви щодо справедливості таких ухвал, і навіть славнозвісний бушель пшениці, який примиряв будь-які аномалії, не міг переконати мене.

Але містер Спенлоу вирішив посперечатися зі мною. Він сказав:

— Гляньте на світ — у ньому є добро і є зло. Гляньте й на релігійні закони — в них також є добро і зло. Все це — частина єдиної системи. Ну й добре! Так воно є, так і буде.

У мене не вистачило духу відповісти батьковій Дори, що, мабуть, ми могли б трохи поліпшити світ, якби прокидалися рано-вранці і працювали, засукавши рукави; я все ж таки наважився зазначити, що ми могли б удосконалити законодавство консисторії. У відповідь на це містер Спенлоу порадив мені викинути з голови всі ці пусті ідеї, не гідні порядного джентльмена.

– А проте цікаво знати, – сказав він, – які вдосконалення, на вашу думку, можна зробити в Докторській палаті?

Справа в суді тим часом була вже закінчена: за допомогою дивного статуту ми подарували розлучення вищезгаданому джентльменові, судді розійшлися, а ми з містером Спенлоу вийшли через двір повз Прерогативний суд. Я зізнався, що Прерогативний суд здається мені дуже дивною установою, яка зовсім не відповідає своїй меті. Містер Спенлоу зажадав пояснень. Зберігаючи повагу до його досвідченості (і ще більшу повагу до його родинних зв'язків із Дорую), я натякнув у обережних і делікатних висловах, що архів цього суду є, на мою думку, закладом, позбавленим всякого розумного значення і сенсу. Починаючи з XVII сторіччя, зберігаються в ньому оригінали заповітів всіх осіб, які залишили після себе рухому і нерухому власність, на всьому просторі великої провінції Кентербері. І що ж? Будова для архіву була обра-на випадково і ніколи не була проєктована під належні потреби, її винаймають реєстратори, щоб збільшити свої заробітки. Вона небезпечна, навіть не певен, чи вона вогнестійка, хоч і тріщить по швах від важливих документів, і вся, від фундаменту до покрівлі, стала інструментом спекуляцій реєстраторів, які безсовісно беруть гроші з шановної публіки і звалюють їхні документи абияк, щоб тільки якнайшвидше позбутися їх. Річний прибуток кожного з цих реєстраторів сягає від восьми до дев'яти тисяч фунтів, не враховуючи спеціальних сум, призначених для їхніх помічників і старших клерків. Можна було б, здається, не кривдячи себе, виділити з цих грошей суму на спорудження більш безпечної будови, куди всі класи суспільства в державі, хочуть вони чи не хочуть, зобов'язані були б віддавати на схов свої цінні документи. Очевидно, всупереч справедливості, всі найкращі кабінети в цьому закладі займають синекури, а бідолашні клерки тим часом змушені працювати день і ніч в холодних і темних кімнатах мансард за найжалюгіднішу плату. Їх ніхто й не знає, хоч виключно на їхніх плечах лежить відповідальність, пов'язана з найважливішими посадами в Англії. Я вважаю непорядним, що головний архіваріус, який мав би піклуватися про зручність для людей, які юрбою приходять сюди щодня, є найбільшим синекурою серед усіх (крім цього, він може бути священиком і за сумісництвом займати посади у соборі й таке інше). Проте відвідувачі не мають ані найменшого комфорту, ми бачимо це щодня і знаємо, як це жахливо. Одним словом, Прерогативний суд Кентерберійської Єпархії є, на мою думку, шкідливим абсурдом, який давно треба вимести з подвір'я собору Святого Павла і перетрусити його нутрощі.

Розвиваючи цю тему, я трохи розпалився. Містер Спенлоу посміхнувся з мого запалу. Він заперечив мені коротко і ясно.

– Ну, і що ж із цього всього випливає? – сказав містер Спенлоу. – Все залежить від точки зору. Якщо публіка спокійна з приводу своїх заповітів і не має будь-яких підозр та побоювань, що архів мав би бути збудований краще, то кому від цього погано? Нікому. А кому від цього краще? Усім, хто стає синекурами. Дуже добре. Отже, добро переважає! Звичайно, є певні хиби в цій системі, але де ж їх немає? Всяка річ має свій зворотний бік. Але батьківщина благоденствує при існуванні Прерогативного суду. Коли б не було Прерогативного суду, то батьківщина занепала б. Будьте певні, що Прерогативний суд переживе нас із вами.

Містер Спенлоу, ґрунтуючись на принципі джентльмена сприймати речі саме в такому вигляді, у якому вони існують в даний момент, не мав сумнівів, що Прерогативний суд переживе всіх нас. Я не протестував проти цих слів, хоч у глибині душі мав зовсім іншу думку. Але вийшло, що містер Спенлоу не помилявся принаймні в одному: Прерогативний суд не тільки процвітає у теперішній час, але він встояв навіть перед зубами парламентських промовців, які виступали з законопроектом проти зловживань ще років вісімнадцять тому. Вони зазначали, що місця, відведеного в архіві для зберігання заповітів, вистачить ще ніяк не більше, ніж років на два з половиною. Що сталося потім з наступними заповітами — я не знаю. Можливо, їх кидають у купу, або часом, може, продають їх до бакалійних крамниць на обгородки. Все може бути. Мого заповіту, на щастя, там нема, і, сподіваюся, він не потрапить туди ще деякий час.

Я написав про це в розділі, присвяченому солодкому запамороченню, бо саме тут місце для цього. Ми з містером Спенлоу довго походжали по широкому подвір'ю, заглиблені в цю розмову, доки нарешті не дійшли до головної теми. Під кінець прогулянки містер Спенлоу повідомив мене, що на цьому тижні буде день народження Дори, і що з цього приводу влаштовується маленький пікнік. Він додав, що йому буде дуже приємно, коли я в той день приїду до них на дачу взяти участь у сімейному святі. Сказав він після того ще кілька слів, але я вже нічого не чув. Люб'язне запрошення остаточно змусило мене збожеволіти, і я шалів цілий наступний день, і ще більше, коли одержав маленьку картку з рожевого паперу з написом: «З дозволу тата. Щоб нагадати». Голова мені весь цей час ішла обертом.

Здається, я робив неймовірно дурниці, готуючись до цієї урочистої події. І тепер мене кидає в жар, як пригадаю, яку краватку я собі купив. Мої черевики мали б знаходитись у музеї катівських знарядь. Напередодні я надіслав до Норвуда гарненький кошик, зміст якого означав прямо-таки формальне освідчення у коханні. Я поклав туди печиво з найніжнішими написами, які лише можна було придбати за гроші. Вже о шостій годині вранці я опинився на Ковент-Гарденському ринку, купуючи букет для Дори. О десятій годині сидів уже на спині спеціально винайнятого баского сірого коника і риссю мчав до Норвуда. Букет я поклав у капелюх, щоб квіти не зів'яли.

Побачивши Дору в саду, я вдавав, ніби не помічаю її та шукаю будинок, і поїхав повз нього, наче неспроможний знайти так добре знайомі мені ворота. Мабуть, й інші молоді джентльмени, що були в такому стані, як я тоді, роблять схожі дурниці. Але ось я таки знайшов будинок, зіскочив з коня біля садової хвіртки і пішов у своїх залізних черевиках до Дори, яка сиділа на лавочці під бузковим кущем. Яким дивовижним створінням була вона цього чудового ранку, серед метеликів, у білому солом'яному капелюшку і в небесно-блакитній сукні. З нею була якась молода леді, трохи старша за неї, майже двадцяти років, я б сказав. Прізвище її було міс Мілз, а Дора звала її Джулія. Вона була нерозлучною подругою Дори. Щаслива міс Мілз!

Джип теж був там і, звичайна річ, знову гавкав на мене. Коли я підніс свій букет, він заскреготав зубами від ревності. І мав повне право! Коли б лише він мав хоч найменше уявлення, як обожаю я його хазяйку, то певно загриз би мене.

— О, спасибі, містере Копперфілд. Які чудові квіти! — сказала Дора.

Я мав був сказати, що квіти ці здавалися мені чудовими, аж поки я не побачив їх поруч із нею. Адже протягом кількох миль готував я ці слова. Але вимовити їх так і не спромігся. Чари її зовсім запаморочили мене. Бачити, як притулила вона квіти до свого пухкенького підборіддячка, означало втратити самовладання та здатність розмовляти. Дивуюся, чому я не сказав: «Вбийте мене, якщо ви милостиві, міс Мілз! Не дайте мені пережити цю хвилину!»

Потім Дора дала Джіпові понюхати мої квіти. А Джіп загарчав і відмовився нюхати їх. Але Дора розсміялась і почала тикати квіти в ніс Джіпові. Тоді Джіп схопив зубами маленьку герань і почав її скубити, немовби то була кішка. Дора розсердилася, ляснула його та намурмосилася.

— Ах, мої бідолашні квіточки! — скрикнула вона з таким співчуттям, ніби Джіп укусив не герань, а мене. Як шкода, що він укусив не мене!

— Ви раді будете почути, містере Копперфілд, — сказала Дора, — що цієї сварливої міс Мердстон сьогодні не буде. Вона поїхала на весілля свого брата і буде там принаймні три тижні. Хіба ж це не чудово?

Я відповів, що це, мабуть, і справді чудово для неї, а що чудово для неї, те чудово і для мене. Міс Мілз посміхнулася нам поблажливо, з виглядом життєвої досвідченості.

— Яка неприємна жінка, — сказала Дора. — Ти й увияти собі не можеш, Джуліє, який у неї поганий і безжалісний характер.

— Ні, я можу собі увияти, люба моя! — сказала Джулія.

— Звичайно, ти справді можеш, серденько, — відповіла Дора, схопивши руку Джулії. — Пробач, мила моя, що я не зробила винятку для тебе з самого початку.

З цього я довідався, що міс Мілз пройшла через різноманітні випробування; мабуть, цьому і треба було завдячувати за той вигляд поблажливої переваги, з яким дивилася вона на нас. Незабаром я довідався, в чому річ: міс Мілз була нещаслива в коханні, має в ньому сумний досвід, але все ж може ще спокійно цікавитися незів'ялими надіями та захопленнями молоді.

Але ось вийшов з будинку містер Спенлоу, і Дора звернулася до нього:

— Дивися, тату, які прекрасні квіти!

А міс Мілз замислено всміхнулася, немовби кажучи: «О, ви, травневі комахи, радійте вашому короткому існуванню в ясний ранок життя!»

І ми всі попрямували до екіпажа, який був уже наготові.

Ніколи вже більше не переживатиму я такої прогулянки! Ніколи й раніше не переживав я нічого подібного. В екіпажі були тільки Дора, містер Спенлоу, міс Мілз, їхній кошик, мій кошик і гітара; і, звичайна річ, екіпаж був відкритий, а я їхав верхи за екіпажем, і Дора сиділа спиною до коней, поглядаючи на мене. Вона поклала букет на подушку поруч із собою і ні за що не дозволяла Джіпові сісти на той бік, щоб він не зім'яв квітів. Вона часто брала букет у руки, освіжаючись його ароматом. У таких випадках наші погляди часто зустрічались, і я дуже дивуюся, що не стрибнув через голову мого баского коника просто в екіпаж.

Було курно, здається. Було дуже багато куряви, здається. В мене є безперечне враження, ніби містер Спенлоу умовляв мене поїхати вперед, щоб не скакати в куряві, але я нічого не помічав. Яка там курява! Я бачив тільки

ореол кохання і краси навколо Дори і нічого більше. Батько її раз у раз підводився, запитуючи мою думку про краєвиди. Я дуже хвалив краєвиди; мабуть, вони справді були чудові, але Дора була самою природою для мене. Сонце сяяло Дорою, і птахи оспівували Дору. Теплий вітер дихав Дорою, і всі польові квіти до останнього бутона були Дорами. На щастя моє, міс Мілз розуміла мене, міс Мілз єдина могла цілком уявити мої почуття.

Не знаю, як довго їхали ми, і навіть тепер не знаю, куди ми прибули. Можливо, це було біля Гілдфорда. Можливо, якийсь чарівник із тисячі й однієї ночі відкрив нам те місце на один день, а потім назавжди закрити його після нашого від'їзду. То був зелений моріжок на пагорбку, оточений гіллястими деревами. Навколо, скільки око сягало, розгортався розкішний краєвид.

Прикро було побачити, що там на нас чекала велика компанія; ревности мої, навіть до дам, не мали меж. Але всі особи моєї статі, — особливо один нахаба, років на три-чотири старший за мене, з рудими бакенбардами, якими він нестерпно пишався, — стали моїми смертельними ворогами.

Ми всі розпакували кошики і заходилися готувати обід. Руді Бакенбарди нахабно заявив, що вміє готувати салат (так я йому й повірив), і ця зухвала витівка звернула на нього загальну увагу. Дехто з молодих леді стали мити і кришити салат за вказівками бакенбардиста. Дора теж була серед тих леді. Я відчував, що доля послала мені суперника в особі цього чоловіка, і один з нас мусить загинути.

Руді Бакенбарди приготував свій салат... не розумію, як можна було їсти таку гидоту. Мене ні за що в світі не змусили б і доторкнутися до нього. А потім бакенбардист узяв під свою опіку і винний льох, який він — хитра бестія! — влаштував у дуплі дерева. Потім він поклав собі на тарілку здоровенного краба і почав уминати його біля ніг Дори.

Я маю тільки невиразні спогади про те, що трапилося після цього нахабного вчинку. Пригадую, що я був дуже веселий; але то була показна веселість. Я причепився до юної панночки в рожевій сукні, з маленькими оченятами, і відчайдушно почав залицятися до неї. Вона прихильно прийняла мою увагу, але не можу сказати, чи через мене, чи тому, що мала певні види на рудого бакенбардиста. Оголосили тост за здоров'я Дори. Я вдав, ніби обриваю розмову на секунду тільки для того, щоб випити, а потім негайно знову почав розмовляти зі своєю панночкою. Піднявши бокал, я помітив благальний, як мені здалося, погляд Дори. Але вона дивилася на мене через голову бакенбардиста, і я лишився твердий, як алмаз.

У юної панночки в рожевому була мати в зеленому, і я підозрюю, що шановна матуся роз'єднала нас з міркувань високої політики. Так чи так, але коли прибрали залишки обіду, вся компанія перемістилась. І я пішов під тінь дерев, почуваючись розгніваним і ображеним. Я вже міркував, чи не слід мені вдати, ніби я занедужав, і втекти — не знаю куди — на моєму баскому конику, коли раптом мене зустріли Дора і міс Мілз.

— Містере Копперфілд, — сказала міс Мілз, — ви чогось насупилися.

— Пробачте, — сказав я. — Зовсім ні!

— І ти, Доро, — вела далі міс Мілз, — ти теж супишся.

— О, любя моя, ні. Аж ніяк.

– Містере Копперфілд і Доро, – багатозначно мовила міс Мілз. – Годі. Не дозволяйте дрібним незгодам топтати паростки весни; вони бо, зів'явши, вже не відродяться. Я говорю, – вела далі міс Мілз, – покладаючись на досвід далекого минулого, якого вже не повернеш. Не треба примхливо зупиняти фонтани, що виблискують на сонці, не треба даремно руйнувати оази в пустелі Сахарі.

Я ледве розумів, що роблю, я весь палав, але я взяв руку Дори і поцілував цю руку – і вона дозволила це мені! Я поцілував руку міс Мілз, і всі ми, здалося мені, піднялися прямо на сьоме небо. І вже не спускалися. Ми лишилися там на цілий вечір. Спочатку ми гуляли серед дерев; несмілива рука Дора лежала на моему лікті: і бог свідок, хоч як це було навіжено, але щасливою була б моя доля, якби я лишився безсмертним з цими божевільними почуттями, і завжди гуляв би серед дерев.

Але занадто швидко почули ми сміх і голоси інших учасників пікніка, які гукали: «Де Дора?» Тож ми повернулися до них, і вони попросили Дору співати... Руді Бакенбарди хотів був піти за гітарою, але Дора заявила, що ніхто, крім мене, не знає, в якому місці в екіпажі вона лежить. Отже, бакенбардист миттю зазнав поразки; я приніс футляр з гітарою, я відімкнув його, я витяг гітару, я сів поруч із Дорою, я тримав її хустинку і рукавички, і я вбирав кожну ноту її милого голосу, а вона співала виключно для мене, – того, хто любив її, – і всі інші могли собі плескати в долоні скільки завгодно, але їх це зовсім не обходило.

Я сп'янів від радості. Я боявся, що таке щастя не може бути реальним, що раптом прокинувся я на Букінгем-Стрит і почую, як місіс Креп брязкає посудом, готуючи сніданок. Але Дора співала, й інші співали, і міс Мілз співала – про завмираючу луну в печерах Пам'яті, неначе цій дівчині було сто років; настав вечір, і ми пили чай, по-циганському, навколо казанка, поставленого на триніжку, і весь час я був щасливий.

Ще щасливішим став я, коли пікнік закінчився, і всі інші, переможений бакенбардист у тому числі, роз'їхались у різні сторони, а ми самі вирушили назад, у присмерку тихого вечора, вдихаючи солодкі пахощі полів. Містер Спенлоу трошки засоловів від шампанського – слава землі, що виростила лозу, слава лозі, що дала вино, сонцеві, що дало лозі визріти, і торговцеві, який підготував вино, – і швидко закуняв у кутку екіпажа. Отже, я поїхав поруч з фаетоном і розмовляв з Дорою. Вона похвалила мого коня, попестила його – ах, якою ніжною була її рука на коні – шаль її весь час спадала, і раз у раз доводилося мені поправляти шаль на її плечах; і мені навіть здалося, що Джіп почав розуміти стан речей і добрав, що йому доведеться потоваришувати зі мною.

А ця хитромудра міс Мілз, ця мила, хоч і зовсім розчарована, пустельниця, цей маленький патріарх, якому ще не було й двадцяти років, який покінчив усі зв'язки зі світом і нізащо не дозволить завмираючій луні у печерах Пам'яті покинутись, яку чудову послугу зробила вона мені!

– Містере Копперфілд, – сказала міс Мілз, – під'їдьте з мого боку до екіпажа на хвилинку, якщо вам не шкода хвилинки. Я хочу поговорити з вами.

Уявіть собі мене на моєму баскому конику, як схилиюсь я до міс Мілз, поклавши руку на дверцята екіпажа.

— Дора збирається до мене в гості. Вона приїде до Лондона разом зі мною післязавтра. Якби ви були такі ласкаві завітати до нас, то мій тато, без сумніву, буде щасливий побачити вас.

Що міг я ще зробити, як не мовчки закликати благословення на голову міс Мілз і зберегти її адресу в найбезпечнішому кутку моєї пам'яті? Що міг я ще зробити, як не заявити міс Мілз, пронизавши її вдячним поглядом, що я дуже ціную її добрі наміри та покладаю величезні надії на її дружбу.

Тоді міс Мілз милостиво відпустила мене, сказавши:

— То ідіть назад до Дори.

І я повернувся до Дори. Дора вихилилася з дверцят екіпажа, щоб розмовляти зі мною, і ми розмовляли всю дорогу. Мій баский коник скакав так близько від колеса, що обідрав собі передню ногу, як потім заявив мені його власник, «на три фунти сім шилінгів», які я і сплатив, вважаючи їх неймовірно низькою ціною за таку радість. Усю дорогу міс Мілз дивилася на місяць і бурмотіла вірші — пригадувала, мабуть, давні часи, коли вона ще мала щось спільне зі світом.

Норвуд опинився набагато миль ближче ніж треба, і ми доїхали до нього набагато годин раніше ніж слід. Але перед самим своїм домом містер Спенлоу прокинувся і сказав:

— Зайдіть, Копперфілде, і відпочиньте.

Я погодився, і ми сіли їсти сандвічі та пити вино з водою. В освітленій кімнаті таким милим рум'янцем палали щоки Дори, що я не наважувався піти геть і наче уві сні дивився на неї, аж поки хропіння містера Спенлоу не нагадало моїй совісті, що час уже й додому. Отже, ми попрощалися, і всю дорогу до Лондона відчував я на своїй руці дотик Дориної долоні, десять тисяч разів повторював кожне слово, і нарешті ліг у ліжко та, як доведений до екстазу юний бовдур, відчував кохання всією своєю шкірою. Прокинувшись наступного ранку, я вирішив зізнатися Дорі в своїх почуттях і визначити свою долю. Щастя або горе — ось у чому було питання. Я не знав жодного іншого питання в цілому світі, і лише Дора могла надати мені потрібну відповідь. Три дні провів я в жакливіх думках, катуючи сам себе, споруджуючи всякі вдавані перепони між Дорою і мною. Нарешті, пишно причепурившись, пішов я до міс Мілз, сповнений своїм коханням.

Можна й не розповідати, як багато разів пройшов я вулицею вперед і назад, кружляв майданом — болісно усвідомив, що стара загадка має ще одну відповідь — аж доки не наважився постукати в заповітні двері. Навіть коли, нарешті, я постукав, то мене опанувала відчайдушна думка спитати слугу, чи не тут живе містер Блекбой (наслідування бідолашного Баркіса), попросити пробачення і відступити. А проте я цього не зробив.

Містера Мілза не було вдома. Я й не сподівався, що він буде. Нікому він не був потрібний. Міс Мілз була вдома, і цього було досить.

Мене провели до кімнати, де були вже міс Мілз і Дора. Джіп також був там. Міс Мілз переписувала ноти (пригадую, то була нова пісня під назвою «Панахида кохання»), а Дора малювала квіти. Що відчув я, впізнавши в них мій

власний букет, куплений на Ковент-Гарденському ринку! Не можу сказати, що квіти були дуже схожі, чи взагалі були схожі на якісь квіти, про які я знав, але я впізнав букет за намальованою обгорткою, що була така сама.

Міс Мілз дуже зраділа мені і пошкодувала, що тата немає вдома, хоч я подумав, що ми всі стерпимо це з належною твердістю. Міс Мілз кілька хвилин побалакала, а потім, поклавши перо на «Панахиду кохання», підвелась і вийшла з кімнати.

Я почав думати, що відкладу освідчення до завтра.

— Сподіваюся, що ваш бідний коник не втомився, прибувши вночі додому? — сказала Дора, підіймаючи свої прекрасні очі. — То був довгий шлях для нього.

Я почав думати, що зроблю освідчення сьогодні.

— То був довгий шлях для нього, — сказав я, — бо він не мав чим підкріпитися в дорозі.

— Хіба ж його не нагодували, бідолашного? — спитала Дора.

Я почав думати, що відкладу освідчення до завтра.

— Ні... ні, — сказав я. — Його добре доглядали. Я хочу сказати, що він не відчував того невимовного щастя, яке я відчував біля вас.

Дора схилила голову над малюнком і, трохи помовчавши, сказала (я тим часом сидів, згораючи від пропасниці, хоч ноги мої замерзли):

— А мені здавалося, що в один певний момент ви не надавали значення щастю.

Я побачив, що треба негайно здійснити свій намір.

— Вам зовсім не було діла до цього щастя, — сказала Дора, підводячи брови і похитуючи головою, — коли ви сиділи біля міс Кітт.

Кітт було ім'ям панночки в рожевому, з маленькими очима.

— Хоч, звичайно, я не знаю, чого має вам бути діло, — сказала Дора, — і чого ви маєте називати це щастям взагалі. Але, безперечно, ви й не зважаєте, що говорите. І напевно, ніхто не має сумнівів, що ви вільні робити все, що хочете. Джіпе, бридкий, іди сюди!

Не знаю, як я зробив це. Я зробив це вмить. Я перетяв шлях Джіпові. Я схопив Дору в обійми. Красномовність переповнювала мене. Слова потоком ринули з мене. Я сказав їй, як люблю її. Я сказав їй, що без неї помру. Я сказав їй, що обожаю її. Джіп увесь час скажено гавкав.

Коли Дора схилила голову, заплакала і затремтіла, красномовність моя зросла ще більше. Коли вона хоче, щоб я вмер заради неї, то хай лише слово мовить, і я готовий. Життя без любові Дори для мене ніщо. Я не зможу і не схочу терпіти таке життя. Щойно я побачив її, то назавжди покохав. Я люблю її до нестями. Я завжди, кожну хвилину свого життя любитиму її до нестями. Існувало кохання й раніше на землі, буде ще кохання, але ніхто ніколи не міг, не вмів, не хотів, не наважувався любити так, як я люблю Дору. Чим більше я шаленів, тим гучніше гавкав Джіп. Кожен із нас божеволів на свій манер.

І ось ми з Дорою сіли на канапу, заспокоївшись, а Джіп лежав у її обіймах, мирно блимаючи на мене. Я не міг отямитись. Я перебував на вершині екстазу. Ми з Дорою були заручені.

Здається, ми мали деяке уявлення, що це закінчиться шлюбом. Принаймні Дора поставила умову, що ми не одружимося без згоди її тата. Але,

сповнені молодого захвату, навряд чи дивилися ми вперед або назад і будували якісь певні плани. Ми домовилися зберігати нашу таємницю від містера Спенлоу; але я певний, що мені і на думку тоді не спадало, ніби це нечесно.

Міс Мілз була ще більше замисленою, ніж зазвичай, коли Дора розшукала її і привела до кімнати – очевидно, те, що сталося, могло пробудити завмерлу луну в печерах пам'яті. Але вона благословила нас і запевнила в своїй вічній дружбі і взагалі, голос її звучав, ніби з могильного склепу.

Який то був безжурний час! Який то був неземний, божевільний, але щасливий час!

Час, коли я зняв мірку з пальчика Дори для обручки в формі незабудок і відніс до ювеліра, який одразу викрив мою таємницю, посміхнувся над своєю книгою замовлень і зажадав від мене неймовірну ціну за маленьку іграшку з блакитними камінчиками – вона так злилась у моїй пам'яті з уявленням про ручку Дори, що вчора, побачивши випадково схожу обручку на пальці моєї власної доньки, я відчув у серці раптовий біль.

Час, коли сповнений моєю таємницею, гордий свідомістю, що я люблю Дору, що Дора любить мене, я ходив, неначе в повітрі, а всі інші люди, жалюгідні створіння, плазували по землі!

Час, коли ми виходили на побачення в сад і сиділи в темній альтанці, такі щасливі, що й досі за це тільки люблю я лондонських горобців і вбачаю тропічні барви в їхньому сірому пір'ї.

Час, коли відбулася наша перша сварка (через тиждень після заручин), і Дора відіслала мені назад обручку, загорнуту в складену трикутником записку, де вона вжила жахливого вислову, що «наше кохання почалося з дурості, а закінчилося божевіллям», і ці моторошні слова змусили мене рвати волосся на голові і кричати, що всьому кінець!

Час, коли під прикриттям ночі я біг до міс Мілз, потайки бачився з нею в коморі біля кухні, де стояв валок для білизни, і благав міс Мілз помирити нас! Коли міс Мілз узяла на себе цю місію і повернулася з Дорою, умовляючи нас, з кафедри своєї гіркої юності, дійти обопільної згоди і уникнути пустиелі Сахари!

Коли ми плакали і мирились, і відчували таке блаженство, немовби кухня перетворилася на храм самої Любові, і міс Мілз обіцяла щодня передавати щонайменше по одному листу від кожного з нас!

Який безжурний час. Який неземний, щасливий, божевільний час. З усіх часів, що їх життя готувало мені, нема жодного, про який, оглядаючись назад, я згадував би з такою ніжністю і усмішкою.

XVII. БАБУСЯ ДИВУЄ МЕНЕ

Відразу після заручин я написав Агнес. Я написав їй довгого листа, в якому спробував пояснити, який я щасливий, і яка мила дівчина Дора. Я благав Агнес не вважати це за легковажну пристрасть, що швидко минеться чи зможе поступитись якійсь іншій, або хоч трохи нагадує хлоп'ячі захоплення, що з них ми колись обоє глузували. Я запевняв її, що глибина цього почуття незмірна, і що нічого подібного ніколи світ не знав.

Пишучи цього листа до Агнес чудового вечора біля розчиненого вікна, я згадав її чисті спокійні очі і ніжне обличчя – її образ так лагідно заспокоїв мій збуджений через надмірне щастя мозок, що я розчулився і заплакав. Пригадую, що, не дописавши листа, поклав я голову на руку і замислився про те, як би воно гарно було, коли б Агнес була в колі мого сімейного вогнища. Я подумав, що Агнес допомогла б нам із Дорою стати ще щасливішими, так само, як зробила власний дім своєю присутністю майже священним для мене. У любові, радості, смутку, сподіваннях, розчаруваннях – в усіх переживаннях душа моя зверталася до неї, і там знаходив я собі прихисток і найкращого друга.

Про Стірфорса я не написав нічого. Я тільки розповів їй, що в Ярмуті велике горе, бо Ем'лі втекла, і що мене це вразило подвійно, зважаючи на додаткові обставини. Я знав, як швидко вона завжди відгадувала істину, і я знав також, що вона ніколи перша не назве його ім'я.

Відповідь я одержав з першою поштою. Коли я читав листа, мені здавалося, що я чую голос самої Агнес. Що ще я можу сказати!

Тредльс двічі чи тричі заходив до мене під час моєї відсутності. Він заставав лише Пеготті, а вона розповіла йому (як завжди з охотою розповідала всім), що вона – моя стара нянька. Він відрекомендувався їй, і вони трохи поговорили про мене. Так казала Пеготті, але боюся, що гомоніла тільки вона, і не трохи, а досить довго, бо її завжди важко було зупинити, коли добра душа починала розмову на її улюблену тему.

Це нагадало мені дві обставини: по-перше, що ми з Тредльсом домовилися зустрітися в один з цих днів, а по-друге, що місіс Креп відмовилася від усіх своїх обов'язків (за винятком одержування платні), аж доки Пеготті не припинить свої відвідини. Частенько на східцях місіс Креп висловлювала писклявим голосом свою думку про Пеготті – мабуть, зверталася до домового духа, бо вона в цей час була абсолютно сама. Нарешті, вона звернулася до мене з листом, в якому розвивала свої погляди на речі. Почала вона зі свого універсального вислову, вживаного нею в усіх випадках, а саме, що вона сама мати. Далі вона повідомила мені, що зазнавала багатьох переживань, але на всіх етапах свого існування вона рішуче ненавиділа шпигів, блюдолизів і донощиків. Вона не називала ніяких імен, але на злодієві шапка горить; та все ж таки вона назавжди звикла зневажати шпиків, блюдолизів і донощиків, а надто в удовиному жалобному вбранні (ці останні слова були підкреслені). Якщо джентльмен падає жертвою шпигів, блюдолизів і донощиків (вона не називає імен), то це його власна справа. Він має право чинити на свій власний розсуд, хай так він і робить. Вона, місіс Креп, наполягає лише на тому, щоб їй не доводилося вступати в стосунки з такими персонами. Тому вона просить пробачити, що більше не з'являтиметься на другому поверсі, допоки речі знову не повернуться до колишнього й бажаного порядку. Далі вона зазначила, що її маленький рахунок лежатиме на столі кожної суботи вранці, і вона сподівається, що рахунки ці покриватимуться акуратно – так можна буде уникнути прикрих непорозумінь та незручностей.

Після цього місіс Креп цілком присвятила себе споруджуванню на східцях пасток, головним чином з глечиків, сподіваючись, що Пеготті одного разу

переламає собі ноги. Я вважав трохи клопітким жити в такому стані облоги, але занадто боявся місіс Креп, щоб намагатися покласти край цьому.

— Мій любий Копперфілде, — скрикнув Тредльс, в точно призначений час з'явившись у моїх дверях і подолавши всі перепони. — Здоров, друже!

— Мій любий Тредльсе, — сказав я. — Я радий нарешті побачитися з тобою і дуже шкодую, що не був удома раніше. Але я був такий зайнятий...

— Так, так, я знаю, — відгукнувся Тредльс, — звичайно. Вона живе в Лондоні, здається?

— Що, що ти кажеш?

— Вона... вибач мене... міс Д., знаєш, — зашарівся Тредльс, — живе в Лондоні, здається мені?

— О, так! Біля Лондона.

— А моя, може ти пригадуєш, — сказав Тредльс, серйозно глянувши на мене, — живе в Девонширі, в сім'ї з десяти чоловік. Отже, я не такий зайнятий, як ти — у цьому розумінні.

— Дивно мені, — відказав я, — як ти можеш бачити її так рідко.

— Ах, — задумливо сказав Тредльс, — це здається дивом. Я гадаю, що тому можна це терпіти, Копперфілде, бо все одно нема ради.

— Напевно, що так, — відповів я, посміхаючись і трохи почервонівши. — І ще тому, що ти такий постійний і терплячий, Тредльсе.

— Невже! — здивувався Тредльс. — Тобі справді так здається, Копперфілде? Я так про це не подумав. Але вона сама така надзвичайно мила дівчина, що, може, й мені передала деякі зі своїх добрих якостей. Запевняю тебе, вона цілком забуває про себе і піклується про інших дев'ятьох.

— Хіба вона найстарша? — спитав я.

— О, що ти, ні! — сказав Тредльс. — Найстарша — красуня.

Він, мабуть, побачив, що я не міг утриматися від усмішки після такої наївної відповіді; тому він додав, теж усміхаючись всім своїм щирим обличчям:

— Я не хочу цим сказати, що моя Софі... гарненьке ім'я, Копперфілде, як ти думаєш?

— Дуже гарне! — погодився я.

— Я не хочу цим сказати, що моя Софі не чудова в моїх очах, і не була б однією з наймиліших дівчат у цілому світі в будь-чиїх очах (гадаю). Але кажучи, що старша — красуня, я маю на думці що вона дійсно... — він почав вимальовувати обома руками якісь хмари навколо себе. — Прекрасна, знаєш! — енергійно закінчив Тредльс.

— Ось воно як! — зауважив я.

— О, запевняю тебе, — сказав Тредльс, — вона справді щось надзвичайне. І ось, знаєш, створена для товариства і розкоші, і, не маючи через обмежені кошти змоги розважитися, вона, природна річ, буває іноді дражливою і гнівливою. Софі втішає її.

— Отже, Софі — молодша сестра? — висловив я здогадку.

— О, що ти, ні! — сказав Тредльс, потираючи підборіддя. — Двом молодшим дев'ять і десять років. Софі виховує їх.

— Отже, вона друга донька, мабуть? — висловив я нову здогадку.

— Ні! — сказав Тредльс. — Сара — друга. У Сари, бідолашної, щось негаразд із хребтом. Хвороба ця згодом минеться, кажуть лікарі, але поки

що вона мусить лежати на спині ще дванадцять місяців. Софі доглядає її. Софі – четверта.

– А мати їхня жива? – поцікавився я.

– О, так! – сказав Тредльс. – Вона жива. Вона взагалі жінка дуже високих якостей, але вогкий клімат не дуже корисний для її організму – правду кажучи, вона не може ворухити руками і ногами.

– Та що ти кажеш? – вигукнув я.

– Все це дуже прикро, правда? – відказав Тредльс. – Але це ще не так погано, як могло б бути, бо Софі посіла її місце. Вона такою ж мірою є матір'ю для своєї власної матінки, як і для всіх їх дев'ятьох.

Я відчув глибоку пошану до добрих якостей цієї юної леді, але не хотів змушувати Тредльса обговорювати не дуже радісні перспективи його спільного з Софі життя, тому спитав, як почувається містер Мікоубер.

– Він цілком здоровий, Копперфілде, дякую, – сказав Тредльс. – Я вже не живу з ним тепер.

– Ні?

– Ні. Бачиш, правду кажучи, – пошепки додав Тредльс, – у наслідок тимчасових непорозумінь він змінив прізвище на Мортімер і тепер виходить на вулицю тільки коли смеркне, та й тоді в окулярах. Нашу квартиру описали за несплату орендних внесків. Місіс Мікоубер була в такому розпачі, що я просто не міг відмовитися поручитися за той другий вексель, про який ми з тобою говорили. Ти можеш уявити, як приємно було мені побачити, Копперфілде, що це розв'язало справу, і місіс Мікоубер повеселішала.

– Гм! – сказав я.

– Та недовго тривало її щастя, – вів далі Тредльс, – бо, на жаль, через тиждень їх описали вдруге. Це її зовсім підкосило. Від того часу я живу в мебльованих кімнатах, а Мортімери тепер небагато бувають у товаристві. Сподіваюся, ти не вважатимеш мене егоїстом, Копперфілде, якщо я скажу, що маклер забрав мій маленький круглий столик з мармуровою покришкою, а також горщик для квітів і підставку, що їх придбала Софі.

– Яка жорстокість! – обурено вигукнув я.

– То було... то було неприємно, – сказав Тредльс, супроводячи цей вислів гримасою. – Але я не дуже сумую про це, і ось чому. По щирості, Копперфілде, я був неспроможний викупити їх тоді; по-перше, маклер побачив, що мені ці речі потрібні, і запросив за них неймовірну цифру; по-друге, в мене... взагалі не було грошей. Але від того часу я стежив за крамницею цього маклера, – вів далі Тредльс, тішачись своєю таємницею, – що в кінці Тотенгем Керт Роуд і, врешті-решт, сьогодні я побачив, що вони виставлені на продаж. Я тільки потайки глянув на них, бо якби маклер побачив мене, боронь боже, він казна яку ціну спитав би за них. Зараз у мене є гроші, і мені спало на думку, що, може, ти не заперечуватимеш, якщо я попрошу твою добру няньку піти зі мною до крамниці – я проведу її до найближчого рогу – і купити їх, ніби для себе.

У пам'яті моєї свіжо зберігається захват, з яким Тредльс виклав мені цей план, і його впевненість у надзвичайній його хитромудрості.

Я відповів йому, що моя стара нянька щаслива буде допомогти йому, і що ми можемо піти туди всі втрьох, але з однією умовою. Цією умовою

було, щоб він урочисто обіцяв більше не дарувати ні своє ім'я, ні будь-що інше містерові Мікоуберу.

– Мій любий Копперфілде, – сказав Тредльс, – я вже це вирішив, бо став відчувати, що вчиняю не тільки необережно, але просто несправедливо щодо Софі. Я собі дав слово, і нема вже чого боятись; але охоче дам слово і тобі. Той перший нещасний вексель я сплатив. Не маю сумнівів, що містер Мікоубер сплатив би його сам, коли б лише міг. Але він не міг. Вважаю своїм обов'язком відзначити одну рису в містерові Мікоубері, яка мені дуже сподобалася, Копперфілде. Це – щодо другого векселя, строк якого ще не минув. Він не каже мені, що вексель уже сплачений, але стверджує, що буде сплачений. У цих словах вбачаю я щось дуже благородне і чесне.

Мені не хотілося руйнувати віру мого милого друга, і тому я не заперечував. Ще трохи погомонівши, ми пішли до бакалійної крамниці по Пеготті. Тредльс відмовився провести цей вечір зі мною, по-перше, боячись, що його майно може купити хтось інший, а по-друге, саме цей вечір він завжди присвячував складанню листа до наймилішої дівчини в світі.

Ніколи не забуду, як визирав він з-за рогу, доки Пеготті торгувалася за його неоціненне майно; як схвилювався він, коли Пеготті, не дійшовши згоди, поволі почала повертатись до нас, але маклер покликав її назад. На завершення переговорів вона купила майно Тредльса за досить невисоку ціну, і Тредльс мало не сказився від радості.

– Я дуже вдячний тобі, – сказав Тредльс, коли почув, що сьогодні ввечері речі його будуть надіслані йому на квартиру. – Ти не вважатимеш за безглуздзя, Копперфілде, коли я попрошу тебе ще про одну послугу?

Я задалегідь заявив, що, безперечно, не вважатиму це за безглуздзя.

– Якби ви були такі ласкаві, – звернувся Тредльс до Пеготті, – забрати горщик для квітів зараз, то мені приємно було б (бо це річ Софі, Копперфілде) власноруч віднести його додому.

Пеготті охоче згодилась, і він, засипавши її висловами подяки, пішов додому, ніжно тримаючи в руках горщик для квітів; і навряд чи колись бачив я таке радісне обличчя.

Потім ми повернулися до моєї квартири. Крамниці завжди причаровували Пеготті, і ми часто зупинялися перед вітринами; я терпляче чекав, доки нянька моя досхочу намилиується ними. Отже, додому ми йшли досить довго.

Підіймаючись по східцях, я звернув її увагу на раптове зникнення пасток місіс Креп, а також на свіжі сліди кроків. Зайшовши на другий поверх, ми обоє дуже здивувалися, бо, йдучи до крамниці, я зачиняв двері, а тепер вони стояли навстіж, і всередині чути було голоси.

Ми глянули одне на одного, не знаючи, що це може означати, і увійшли до вітальні. Як же я здивувався, коли побачив там мою бабусю і містера Діка. Бабуся сиділа на горі багажу, поставивши перед собою клітку зі своїми двома птахами і посадивши свою кицьку собі на коліна, як Робінзон Крузо в спідниці, та пила чай. Містер Дік замислено спирався на величезного повітряного змія, подібного до тих, які ми частенько колись запускали в небо.

– Люба моя бабусю, – вигукнув я, – яка приємна несподіванка!

Ми щиро обійнялися. Містер Дік і я радо потиснули руки один одному; а місіс Креп, яка заклопотано готувала чай, щиро сказала, що вона вже знала, як радітиме містер Копперфілд, побачивши своїх любих родичів.

— А, це ви? — звернулася моя бабуся до Пеготті, яка тремтіла від жаху перед нею. — І як ви почуваетесь?

— Пригадуєте мою бабуся, Пеготті? — спитав я.

— Заради бога милосердного, дитя моє, — скрикнула моя бабуся, — не називайте жінку цим ім'ям дикунів з південноморських островів. Якщо вона вже вийшла заміж і змінила прізвище, що є найкращою річчю, яку вона тільки могла зробити, то чому ви не звете її новим ім'ям? Як ваше прізвище тепер, П.? — спитала моя бабуся, шукаючи порятунку в цьому скороченні.

— Баркіс, мем, — промовила Пеготті, роблячи реверанс.

— Ну от, це вже по-людському, — сказала моя бабуся. — Людині з таким ім'ям не треба надсилати місіонерів. Як почуваетесь, Баркіс?

З цими милостивими словами бабуся моя простягла руку. Підбадьорена цим, Баркіс зробила кілька кроків уперед, потиснула її руку і знову зробила реверанс.

— Ми старіємо, бачу, — зазначила бабуся. — Адже ми тільки раз зустрічалися перед цим. Чудова була у нас тоді зустріч, що й казати! Троте, любий мій, ще одну чашечку.

З належною пошаною вручив я чашку моїй бабусі, яка за звичаєм сиділа твердо і випроставшись; потім я наважився заперечити проти того, що вона сидить на скрині.

— Дозвольте мені запропонувати вам канапу чи крісло, бабуся, — сказав я. — Адже ж так вам дуже незручно.

— Дякую, Троте, — відповіла моя бабуся, — я краще сидітиму на своїй власності.

Тут моя бабця суворо глянула на місіс Креп і додала:

— Нема чого вам більше турбуватися, мем.

— Чи підсипати вам ще чаю перед тим, як я піду? — спитала місіс Креп.

— Ні, дякую, мем, — відповіла моя бабуся.

— Чи не принести мені ще масла, мем? — допитувалася місіс Креп. — Або, може, ви хочете свіженьких яечок? І чи не підсмажити мені шинки? Чи не треба ще чогось для вашої милої бабусі, містере Копперфілд?

— Нічого, мем, — відказала моя бабуся. — Я сама обійдуся, дякую.

Місіс Креп безнастанно посміхалася, виявляючи свій милий характер, безнастанно схиляла голову набік, щоб показати свою тілесну немічність, і безнастанно потирала руки, щоб показати свою готовність прислужитися усім, хто заслуговує на це. І ось поволі так і вислизнула вона з кімнати, посміхаючись, схиливши голову набік і потираючи руки.

— Діку! — сказала моя бабуся. — Пригадуєте, що я казала вам про підлабузників і блюдолизів?

Містер Дік був трохи збентежений: очевидно, він цього не пригадував; але він поспішив дати стверджувальну відповідь.

— Місіс Креп — одна з них, — сказала моя бабуся. — Баркіс, я попрошу вас заварити чай і дати мені іншу чашку, бо не думаю, щоб та жінка дуже дбайливо її вимила.

Я занадто добре знав мою бабусю і розумів, що вона мала на думці щось важливе, і приїзд її був викликаний істотнішими причинами, ніж це могло б здаватися чужій людині. Я бачив, що вона пильно дивиться на мене, коли гадає, що я зайнятий чимсь іншим; через її зовнішню твердість і самовладання просочувалося деяке вагання. Я почав міркувати, чи не образив її чимсь; і совість шепотіла мені, що я їй ще нічого не написав про Дору. Невже це й було причиною її приїзду?

Та я знав, що вона пояснить стан речей тільки тоді, коли сама захоче. Тому я сів біля неї, почав розмовляти з її птахами, грався з кішкою і намагався триматися невимушено. Але це мені погано вдавалося; до того ж Містер Дік, перехилившись через великого змія, що стояв за моєю бабусею, користувався всякою нагодою, щоб таємниче хитати головою до мене і вказувати на неї.

Нарешті бабуся випила чай, дбайливо поправила сукню, витерла губи і сказала:

— Троте... ні, залишайтеся тут, Баркіс!.. Троте, чи можеш ти бути твердим і владати собою?

— Сподіваюся, бабусю.

— Як ти гадаєш? — наполягала міс Бетсі.

— Так я й гадаю.

— Тоді, дитя моє, — сказала моя бабуся, пильно дивлячись на мене, — як ти гадаєш, чому я визнала за краще сидіти сьогодні ввечері на цій моїй власності?

Я тільки похитав головою, не в змозі вгадати.

— Бо, — сказала моя бабуся, — це все, що в мене є. Бо я розорена, мій любий!

Якби будинок з усіма нами перекинувся в річку, то й тоді я навряд чи був би більше вражений.

— Дік це знає, — сказала моя бабуся, спокійно поклавши руку мені на плечі. — Я збанкрутувала, мій любий Троте. Усе моє майно — в цій кімнаті, за винятком котеджу; а його я доручила Дженет здати наймачеві. Баркіс, мені треба знайти спальню для цього джентльмена. З міркувань ощадливості, я гадаю, що сама зможу влаштуватися тут. Особливого комфорту мені не треба. Це тільки на одну ніч. А завтра ми поговоримо докладніше.

Я був украй здивований і сповнений жалю до неї — запевняю вас, тільки до неї. Але раптом вона впала мені на груди і закричала, що вболіває тільки за мене. Та через секунду вона опанувала себе і, скоріше переможно, ніж пригнічено, заявила:

— Ми повинні мужньо сприймати удари долі та не дозволяти їй залякувати нас, любий мій! Ми мусимо дограти свою роль в цій п'єсі до кінця! І ми переживемо нещастя, Троте.

XVIII. ПРИГНІЧЕНІСТЬ

Зібравшись з думками, які трохи розгубились після шокуючої заяви моєї бабусі, я попросив містера Діка піти до бакалійної крамниці і оселитися в спальні, яку нещодавно залишив містер Пеготті. Ця бакалійна крамниця була на Генгерфордському ринку. А Генгерфордський ринок був тоді не

таким, як у наші дні: перед дверима височіла дерев'яна колонада, яка надзвичайно сподобалася містерові Діку. Честь жити поруч із цим дивом мистецтва винагородила б його за будь-які незручності; але кімнатка була досить вигідна, якщо не зважати на букет пахощів, про які я вже говорив; не завадило б також мати ще одну затишну кімнатку біля спальні; але містер Дік був цілком зачарований своїм приміщенням. Місіс Креп обурено заявила йому, що там ніде й кішку повісити. Але містер Дік цілком справедливо зауважив мені, сидючи на ліжку і гойдаючи ногою:

— Мені зовсім не треба вішати кішку, Троте. Я ніколи не вішаю кішок. Отже, це мені байдуже.

Я спробував довідатися, чи знає містер Дік щось про причини раптової зміни в справах моєї бабусі. Як я й очікував, він не мав про це ні найменшого уявлення. Він міг тільки розповісти, що позавчора моя бабуся сказала йому:

— Ну, Діку, чи ви насправді такий філософ, яким я вас вважаю?

Тоді він відповів:

— Так, сподіваюся.

Тоді бабуся сказала:

— Діку, я розорилася.

Тоді він відповів:

— Ну то й що ж!

Тоді бабуся моя схвалила його твердість духу, і він дуже зрадив. А тоді вони поїхали до мене і по дорозі пили портер та їли бутерброди.

Містер Дік почувався цілком затишно, сидючи на ліжку, гойдаючи ногою і розповідаючи мені все це з широко розплющеними очима і здивованою усмішкою. І, на жаль, я пояснив йому, що розорення означає нужду, злидні і голод. Я дуже швидко пошкодував про цю жорстокість, бо він зблід, і сльози потекли по його щоках; він звів на мене такий невимовно зляканий погляд, що міг би пом'якшити й значно твердіше за моє серце. Я доклав усіх зусиль, щоб знову підбадьорити його. Та незабаром зрозумів (те, що мав би зрозуміти спочатку), що його бадьорий настрої залежав тільки від його віри в наймудрішу і найчудовішу з жінок; крім того, він покладався на мої розумові здібності. Він вірив, що розум мій здатний подолати всяке лихо.

— Що ж нам робити, Тротвуде? — спитав містер Дік. — Є в нас мої мемуари...

— Безперечно, є, — сказав я. — Але тепер усе, що ми можемо зробити, містєре Дік, — це зберігати бадьорість, щоб моя бабуся не турбувалася, бачачи, як ми хвилюємося.

Він усією душею погодився з цим і попросив мене, коли я побачу, що він хоч на дюйм ухиляється від правильного шляху, закликати його до порядку. Але з жалем зазначаю, що я його занадто налякав. Цілий вечір він не спускав очей з моєї бабусі; і такий жах був у цьому погляді, ніби вона вже вмирала з голоду на його очах. Він боявся ворухнути головою, сидів нерухомо і тільки водив очима; а це було ще гірше. За вечерею він дивився на окраєць хліба (випадково, окраєць був маленький), ніби він — єдиний наш порятунок від голодної смерті; і коли бабуся моя зажадала, щоб він їв зі своїм звичайним апетитом, я спіймав його на спробі сховати в кишеню залишки хліба й сиру. Безсумнівно, він збирався цими заощадженнями рятувати нас, коли ми дійдемо цілковитого виснаження.

Але бабуся моя, навпаки, трималася дуже твердо, що було доброю наукою для нас усіх, насамперед для мене. Вона дуже мило поводитися з Пеготті, за винятком тих випадків, коли я необережно називав її цим ім'ям; і хоч я знав, що вона ніяково почувается в Лондоні, але трималася вона як удома. Я попросив її лягти в моє ліжко, а сам влаштувався у вітальні, щоб оберігати її. Їй дуже сподобалося, що річка тече близько від нас; це було добре на випадок пожежі; гадаю, що вона справді втішалася цією обставиною.

— Троте, мій любий, — сказала бабуся, побачивши, що я починаю готувати її звичайне вечірнє питво, — ні.

— Нічого не вип'єте, бабуся?

— Не вино, любий мій. Пиво.

— Але в мене є вино, бабуся. І ви завжди п'єте вино на ніч.

— Збережи його на випадок хвороби, — відповіла моя бабуся. — Не слід розтринькувати його, Троте. Принеси мені пива. Півпінти.

Мені здавалося, що містер Дік зараз впаде непритомний. Але моя бабуся була непохитною, і я вирішив самотужки вирушити за пивом. Було вже досить пізно, тому Пеготті та містер Дік (їм треба було іти до свого приміщення над лампою) вийшли разом зі мною. Я розійшовся з містером Діком на розі вулиці, де він, бідолаха, зі своїм величезним паперовим змієм за спиною здавався мені втіленням людського горя.

По поверненню я побачив, як бабуся перебирає пальцями оброки нічного чіпця і ходить назад і вперед по вітальні. Я почав підігрівати їй пиво і смажити скибки хліба. Коли для бабусі все було готово, вона теж була готова і вже сиділа біля каміна у нічному чіпці та, піднявши спідницю до колін, гріла перед вогнем ноги.

— Виявляється, любий мій, — заявила вона, спробувавши пиво ложкою, — це значно краще за вино і зовсім не так шкідливо для печінки.

Судячи з усього, на моему обличчі відбивався деякий сумів, тому що вона додала:

— Дурниці, хлопчику мій! Якщо нічого гіршого за пиво з нами не станеться, то горе не таке вже й велике.

— Звісно, бабуся, якби це стосувалося тільки мене, то я був би такої самої думки, — промовив я.

— А тепер? Чому ти не такої думки?

— Через те, що між мною і вами, бабуся, величезна різниця.

— Що за дурниці, Троте! — відгукнулась вона.

Тут бабуся почала з щирим задоволенням сьорбати тепле пиво, вмочуючи у нього підсмажений хліб.

— Троте, — заговорила вона, — я взагалі-то не дуже люблю нові обличчя, але знаєш, твоя Баркіс мені припала до серця.

— Ці ваші слова дорожчі мені за сто фунтів стерлінгів! — гаряче скрикнув я.

— У дивовижному світі ми живемо, — промовила бабуся, почесавши ніс. — Зовсім не розумію, як вона могла народитися на білий світ із таким ім'ям! Виникає питання, чи не простіше було б народитися якоюсь Джексоном або кимось таким?

— Можливо, бабуся, що я і моя нянечка такої ж думки, але ж вона у цьому не винна, — зазначив я.

– Мабуть, що не винна, – невдоволеним тоном відгукнулася бабуся, змушена відступати, – але все ж таки це нестерпне ім'я. Слава богу, вона тепер Баркіс, – це набагато краще. А знаєш, Троте, ця Баркіс тебе надзвичайно любить.

– Немає нічого на світі, чого б вона не зробила для мене, – палко заявив я.

– Мені здається, що це правда, – погодилася бабуся. – Уяви собі, що ця дурненька зараз прийшла і благала мене взяти частину її грошей, запевняючи, що в неї їх забагато. От дурненька!

Бабусині сльози радості крапали у її гаряче пиво.

– Більш безглузлого створіння ще не народжувалось, – знову заговорила бабуся. – Ще тоді, коли я вперше побачила її, у цієї бідолашної – твоєї матері – я одразу вирішила це. Але у цій Баркіс багато доброго.

Вдаючи, що сміється, бабуся скористалася цим, щоб витерти очі, після чого заходилася знову говорити, не забуваючи при цьому про свої підсмажені окрайці хліба.

– Ах, боже мій! – із зітханням вирвалось у бабусі. – Я все знаю, Троте. Поки ви з Діком ходили, ми трохи попліткували з Баркіс. Все знаю. Не розумію, на що розраховують ці нещасні дівчата. Дивуюсь я, чого вони не розбивають собі голови об... – бабуся глянула на камін, – об полиці каміна.

– Бідолашна Ем'лі! – сказав я.

– Ох, не називай її бідолашною, – відказала моя бабуся. – Їй слід було б добре подумати, перш ніж накоїти такого лиха. Поцілуй мене, Троте. Шкодную, що ти так рано зазнаєш сумного досвіду.

Коли я посунувся до неї, вона поставила склянку мені на коліна (щоб я не міг ворухнутись) і сказала:

– Ох, Троте, Троте. І тобі теж ввижається, що ти закохався? Чи не так?

– Ввижається, бабусяю! – вигукнув я, неймовірно почервонівши. – Я люблю її всією душею!

– Дору, тобто? – відповіла моя бабуся. – І ти хочеш, мабуть, сказати, що це малятко чарівне?

– Моя любя бабусяю, – почав я. – Ви й увияти собі не можете, яка вона чудова!

– Ах! А не дурненька?

– Дурненька, бабусяю?

Мені таке і на думку не спадало до цього часу. Я обурено відкинув цю ідею, але спершу вона мене приголомшила.

– Не вітрогонка?

– Вітрогонка, бабусяю?

Я знову спромігся тільки безпорадно повторити ці неймовірні слова.

– Гаразд, гаразд! – сказала моя бабуся. – Я тільки запитую. Я ні в чому її не звинувачую. Бідолашна парочка! Отже, ви гадаєте, що створені одне для одного і що житимете, розважаючись та годуючись тільки цукерками і пиріжками. Чи не так, Троте?

Вона спитала про це так мило, напівграйливо, напівзажурено, що я зовсім розчулився.

– Ми юні і недосвідчені, бабусяю, я це знаю, – відповів я, – і насмілюся сказати, що в наших розмовах і думках є чимало нерозумного. Але запевняю

вас, ми палко любимо одне одного. Не знаю, що я робив би, якби подумав, що Дора зможе полюбити когось іншого, чи розлюбити мене, або що я зможу полюбити іншу, чи розлюбити її... мабуть, я збожеволів би.

— Троте, — сказала моя бабуся, похитуючи головою і поважно всміхаючись, — сліпий, сліпий, сліпий!

— Один мій знайомий, Троте, — мовила бабуся знову після паузи, — щирістю своєю нагадує мені бідолашне немовля — його матір. Здоровий глузд — ось що повинен надбати цей мій знайомий, Троте. Глибокий, правильний здоровий глузд.

— Якби ви тільки знали, який здоровий глузд у Дори, бабуся! — скрикнув я.

— Ох, Троте! — повторила вона. — Сліпий, сліпий, сліпий.

Не знаю чому, але по цих її словах я відчув, невиразно і сумно, що мені чогось не вистачає, що ця потреба у чомусь вкриває мене тінню, наче хмара.

— А проте, — сказала моя бабуся, — мені нема чого заважати юним істотам дурити себе і блаженствувати; отже, хоч це й юнацьке кохання, а юнацькі кохання дуже часто — май на увазі, я не кажу «завжди» — зводяться нанівець, все ж таки ми поставимося до цього серйозно і будемо сподіватися, що цими днями дійдемо успішних наслідків. Часу в нас досить.

Я зрадів, що бабуся співчуває мені. Зваживши на її втому, я палко подякував їй за любов і за всю її доброту до мене, і, ніжно побажавши мені доброї ночі, вона понесла свій нічний чепець до моєї спальні.

Яким нещасним почувався я, лежачи на канапі. Знову і знову я міркував, як зможу з'явитися злидарем перед очі містера Спенлоу. Адже ж я посватався до Дори, будши певним у своєму достатку, а тепер я маю лицарський обов'язок розповісти їй про своє становище і дати їй волю відмовитися від заручин. Як житиму я тепер, не заробляючи нічого? Треба мені щось зробити, щоб допомогти моїй бабусі, але я не бачу жодного виходу. Ось незабаром у мене вже не буде й кишенькових грошей, я носитиму подерте пальто і не матиму змоги робити маленькі подарунки Дорі, їздити на баских кониках і ходити франтом. Хоч я розумів, що дуже егоїстично думати зараз тільки про себе і про своє лихо, але я так любив Дору, що не міг собі ради дати. Я розумів, що ганебно думати про себе, а не про мою бабуся; але егоїзм був у даному випадку невід'ємним від думок про Дору, а Дорую я не міг поступитися нікому. Яким неймовірно нещасним почувався я тієї ночі!

Бачив я сни — сни про злидні в усіх виглядах, але, здається, сни я бачив наяву, не заснувши. Ось ходжу я в лахмітті і продаю Дорі сірники, шість коробочок за півпенні; ось сиджу я в конторі у нічному халаті і туфлях, а містер Спенлоу протестує проти того, що я з'являюся перед клієнтами в цьому легковажному вбранні; ось я, вмираючи з голоду, підбираю крихти від сніданку старого Тіффі (він снідав дуже регулярно, коли годинник на соборі Святого Павла бив першу); ось я безнадійно намагаюся купити дозвіл на шлюб з Дорую, пропонуючи на сплату одну з рукавичок Уррі Гіпа, а консисторія не хоче прийняти її; і під час усіх цих снів я не спав і перевертався, наче корабель, що зазнав катастрофи в морі постільної білизни.

Моя бабуся також непокоїлася, бо я часто чув, як ходить вона туди й сюди. Два чи три рази за ніч вона з'являлася в моїй кімнаті, загорнута в довгий фланелевий капот, подібна до стурбованого духа, і підходила до канапи, на

якій я лежав. У перший раз я скочив з місця, стривожений її повідомленням: з якоїсь заграви вона зрозуміла, що Вестмінстерське абатство охоплене пожежею; вона радилася зі мною, чи не може вогонь перекинутися на Букінгем-Стрит, якщо вітер зміниться. На другий раз я лежав спокійно і відчув, як вона сіла біля мене, шепочучи:

— Бідолашне хлоп'я!

І я відчув себе вдвадцяттеро нещаснішим, зрозумівши, як самовіддано думає вона про мене, і як егоїстично думаю я тільки про себе.

Важко повірити, щоб ніч, яка здалася мені такою довгою, могла бути короткою для когось іншого. І почала мені вживатись якась вечірка, де гості танцювали безперестанку, і почув я музику, що безупинно грала одну мелодію, і побачив Дору, що весь час танцювала один танець, не звертаючи жоднісінької уваги на мене. Чоловік, що грав на арфі цілу ніч, марно силкувався прикрити свій інструмент нічним ковпаком звичайних розмірів, і тут я прокинувся, або краще сказати — тут я покинув спроби заснути, і побачив, на решті, що сонце сяє за вікном.

У ті дні поблизу від мене містилася римська лазня — може, й зараз вона ще є там — і я там частенько купався. Вбравшись тихо, щоб не потурбувати бабусю, і залишивши її під доглядом Пеготті, я подався до лазні, пірнув у басейн, а потім пішов прогулятись. Я сподівався, що купання і прогулянка трохи освіжать мене — так воно й було; і незабаром я вирішив, що насамперед я мушу спробувати, чи не можна розірвати свій контракт і забрати назад вступний внесок. Я поснідав у найближчому трактирі і пішов до Докторської палати, повільно ступаючи по щойно политих водою вулицях і вдихаючи пахощі літніх квітів, сповнений твердості і рішучості.

До палати я прибув так рано, що мені довелося ще з півгодини проवेशтатися навколо неї, поки старий Тіффі прийшов з ключем. Тоді я сів у своєму затінку, спостерігаючи сонячне проміння на димарях і мріючи про Дору; на решті, ввійшов містер Спенлоу, підтягнутий і свіжий.

— Як почуваєтесь, Копперфілде? — спитав він.

— Чудовий ранок! Прегарний ранок, сер, — підтвердив я. — Чи можу я поговорити з вами, перш ніж ви підете до суду?

— Безперечно, можете, — сказав він. — Ходімо до мого кабінету.

Я пішов слідом за ним, і він почав натягати мантію перед дзеркалом.

— З жалем мушу розповісти, — сказав я, — що маю трохи сумні новини від моєї бабусі.

— Та ні? — вигукнув він. — Що ви кажете? Не параліч, сподіваюся?

— Ні, здоров'я її цілком добре, сер, — відповів я. — Вона зазнала деяких великих втрат. Правду кажучи, у неї лишилося дуже небагато грошей.

— Ви дивуєте мене, Копперфілде! — скрикнув містер Спенлоу.

— Запевняю вас, сер, — сказав я, похитавши головою, — справи тут так змінилися, що я хотів спитати вас, чи не буде можливим... залишивши вам, звичайно, деяку частку вступного внеску, — додав я, вражений стривоженим виразом його обличчя, — чи не буде можливим розірвати мій контракт?

Ніхто не знає, чого коштувало мені зробити цю пропозицію. Це було майже те саме, що просити вирок про розлуку з Дорою.

— Розірвати ваш контракт, Копперфілде? Розірвати?

Я пояснив спокійно, але твердо, що тепер мені треба самому заробляти собі на життя. Я не боюся за майбутнє, сказав я (і я гостро підкреслив цю обставину, як нагяк на те, що зможу бути гідним зятем), але нині я можу покластися тільки на самого себе.

— Я дуже засмучений цією звісткою, Копперфілде, — сказав містер Спенлоу, — дуже засмучений. Не в наших звичаях розривати контракти з таких і подібних причин. Це — незвичайний випадок у нашій професії. Незручно створювати такий прецедент. Аж ніяк! Разом з тим...

— Ви дуже добрі, сер, — промимрив я, передчуваючи згоду.

— Зовсім ні. Нема за що дякувати, — відказав містер Спенлоу. — Разом з тим, хотів я сказати, якби доля не зв'язала мене по руках, якби в мене не було компаньйона, містера Джоркінса...

Надії миттю зникли, але я зробив ще одну відчайдушну спробу.

— Чи не думаєте ви, сер, сказав я, — що коли б я поговорив про це з містером Джоркінсом...

Містер Спенлоу безнадійно похитав головою.

— Боронь боже, Копперфілде, — відповів він, — щоб я будь-кого ображав, а надто містера Джоркінса. Але я знаю мого компаньйона, Копперфілде, містер Джоркінс не такий чоловік, щоб згодитися на цю надзвичайну пропозицію. Містера Джоркінса дуже важко звернути з його шляху. Ви самі знаєте, який він.

Мушу сказати, що я нічого не знав про нього. Мені було тільки відомо, що він раніше сам керував конторою, а тепер самотньо живе в будинку біля Монтег'ю-Сквер, якому давно бракувало валика із фарбою; що приходив він до палати дуже пізно, а йде додому дуже рано; що з ним ніколи ніхто не радиться; і що він сидить у темній норі нагорі, де ніколи не вирішують ніяких справ, і де років двадцять уже, як кажуть, лежить на столі пожовклий аркуш незайманого чорнилами паперу.

— Ви ж не заперечуєте проти того, щоб я поговорив з ним, сер? — спитав я.

— Аж ніяк, — сказав містер Спенлоу. — Але я маю деякий досвід щодо розмов із містером Джоркінсом, Копперфілде. Хотів би я, щоб цей досвід був не такий сумний, бо особисто я пішов би вам назустріч. Я не маю ні найменших заперечень проти вашої розмови з містером Джоркінсом, Копперфілде, якщо ви визнаєте це за потрібне.

І шановний проктор палко потис мені руку. Радіючи цьому дозволу, я почав чекати на містера Джоркінса, міркуючи про Дору і спостерігаючи, як сонячне проміння спускається з димаря на стіну протилежного будинку. Потім пішов до кабінету містера Джоркінса, якого дуже здивував своєю появою.

— Заходьте, містере Копперфілд, — звернувся до мене містер Джоркінс, — заходьте.

Я ввійшов і сів: справу свою виклав я містерові Джоркінсу майже в тих самих словах, що й містерові Спенлоу. Містер Джоркінс був зовсім не такою жахливою істотою, як можна було б гадати; то був огрядний милий чоловік шістдесяти років, який вживав так багато нюхального тютюну, що в палаці існувала легенда, ніби він живиться тільки цією речовиною, не лишивши в своєму організмі місця для інших страв.

— А ви вже зверталися з цим до містера Спенлоу? — спитав містер Джоркінс, дуже стурбовано вислухавши мене.

Я ствердив це і зазначив, що містер Спенлоу посилався на нього.

— Він сказав, що я заперечуватиму? — запитав містер Джоркінс.

Я мусив визнати, що містер Спенлоу вважав це можливим.

— З жалем мушу сказати, містере Копперфілд, що не можу посунути вперед вашу справу, — нервово мовив містер Джоркінс. — Правду кажучи... але в мене засідання в банку, якщо ви будете такі ласкаві вибачити мене.

Тут він похапцем підвівся і зібрався вийти з кімнати. Але я наважився спитати його: невже немає ніякої надії влаштувати цю справу.

— Ні! — сказав містер Джоркінс, стоячи вже в дверях і похитуючи головою. — О, ні! Я заперечую, ви знаєте, — дуже швидко сказавши це, він вийшов. — Ви повинні знати, містере Копперфілд, — додав він, знову стурбовано просуваючи голову в двері, — що, коли містер Спенлоу заперечує...

— Особисто він не заперечує, сер! — сказав я.

— О, особисто! — нетерпляче повторив містер Джоркінс. — Запевняю вас, що є заперечення, містере Копперфілд. Безнадійно. Те, чого ви хочете, зробити не можна. Я... я справді мушу поспішати на ділову зустріч до банку.

По цій мові він побіг геть; і скільки мені відомо, впродовж трьох днів по тому не з'являвся до палати.

Я не хотів залишити невипробованою жодну можливість. Тому я почекав на повернення містера Спенлоу і передав йому свою розмову з його компаньйоном. Я дав йому зрозуміти, що, на мою думку, він зможе пом'якшити непохитного Джоркінса, якщо візьме на себе цю справу.

— Копперфілде, — відповів містер Спенлоу, люб'язно посміхаючись, — ви не знаєте мого компаньйона, містера Джоркінса, так довго, як я. Я зовсім не хочу звинувачувати містера Джоркінса в якихось хитрощах. Але манера, з якою містер Джоркінс висловлює свої заперечення, часто обдурює людей. Ні, Копперфілде, — похитав він головою. — Містера Джоркінса не можна зворушити, повірте мені!

Я ніяк не міг добратися, хто ж з них двох заперечує проти моєї справи, але я бачив досить виразно, що один з компаньйонів проти, і що не може бути й мови про повернення тисячі фунтів стерлінгів моїй бабусі. У розпачі, про який я згадую із соромом, бо сумував через себе (хоч і завжди в зв'язку з Доррою), залишив я палату і пішов додому.

Я саме намагався при звичаїтися думками до найгіршого і будувати собі плани на суворе майбутнє, коли раптом на мене мало не наїхав візник. З вікна карети до мене простяглася ніжна рука і посміхнулось обличчя, що його я завжди зустрічав з почуттям радості й щастя від того часу, коли воно вперше обернулося до мене на старих дубових східцях з широким поруччям і коли воно нагадало мені своєю м'якою красою вітражі в церкві.

— Агнес! — радо вигукнув я. — О, моя мила Агнес, кому ще на цьому світі міг би я радіти більше ніж вам?

— Справді? — спитала вона своїм милим голосом.

— Мені так треба поговорити з вами! — вів я далі. — Мені стало легше на серці, щойно я глянув на вас. Коли б у мене була чародійська паличка, то з усіх людей я викликав би тільки вас.

- Мене? – посміхнулась Агнес.
- Ну, може, спочатку Дору, – визнав я, зашарівшись.
- Безперечно, спочатку Дору, сподіваюся, – мовила Агнес, сміючись.
- Але потім вас, – сказав я. – Куди ви їдете?

Вона їхала до мене побачитися з моєю бабусею.

День був дуже гарний, і вона охоче вийшла з екіпажа, який тхнув стайнею та огірками. Я розплатився з візником, вона взяла мене під руку, і ми пішли разом пішки. Вона для мене була втіленою надією. При Агнес всі турботи мої зникли!

Бабуся моя написала їй один зі своїх уривчастих і дивних листів, не довших за банківський чек – на більше в неї не вистачало епістолярних здібностей. Вона писала, що зазнала скрути і залишає Дувр, але змирилась із обставинами та почувається так добре, що нікому не треба турбуватися про неї. Агнес поїхала до Лондона побачитися з моєю бабусею, бо від того часу, як я оселився в будинку містера Вікфілда, між ними зав'язалася ніжна взаємна дружба. Вона приїхала не сама. З нею був тато, а також Урія Гіп.

– І ось вони компаньйони, – зазначив я. – Хай буде він проклятий!

– Так, – сказала Агнес. – У них є тут якась справа, і я скористалась їхньою поїздкою, щоб приєднатися до них. Не думайте, Тротвуде, що поїздка моя викликана тільки дружніми почуттями; боюся, що ви звинувачуватимете мене в надмірній підозрливості, але я не люблю відпускати тата самого з цим чоловіком.

– А він і досі має вплив на містера Вікфілда?

Агнес похитала головою

– У нас так усе змінилось, – сказала вона, – що ви навряд чи впізнали б наш любий старий дім. Вони тепер живуть з нами.

– Вони? – перепитав я.

– Містер Гіп і його мати. Він спить у колишній вашій кімнаті, – мовила Агнес, дивлячись мені в обличчя.

– Хотів би я мати змогу надіслати йому сни, – сказав я. – Тоді б він там довго не спав.

– Я живу в своїй кімнатці, – вела далі Агнес, – де колись вчила уроки. Як швидко минає час! Пригадуєте? Маленька кімната поруч з вітальнею.

– Чи пригадую я, Агнес? У дверях тієї кімнати я вперше побачив вас, і кільце з ключами висіло на вашому поясі.

– Саме так, – усміхнулася Агнес. – Я рада, що вам приємно згадати це. Ми були дуже щасливі.

– Дуже, дуже щасливі!

– Я зберегла за собою цю кімнатку; але ви розумієте, що мені не завжди щастить уникати місіс Гіп. Отже, – спокійно говорила Агнес, – я мушу бути в її товаристві, коли хотіла б краще лишатися сама. Але в мене нема інших підстав скаржитися на неї. Якщо вона іноді докучає мені похвалами своєму синові, то це цілком природно для матері. Він дуже добрий син для неї.

Я пильно вдивлявся в обличчя Агнес, але не помітив, щоб вона розуміла наміри Урії. Її ніжні серйозні очі дивилися на мене з властивою їм прекрасною відвертістю, і ніщо не змінилось в її милому обличчі.

– Головна незручність їхнього перебування в нас, – сказала Агнес, – полягає в тому, що я тепер не можу бути з татом так багато, як хотілося б. Урія втручається між нами, і я не можу так пильнувати тата – хай це звучить зухвало – як хотілося б. Але якщо проти нього планують якусь змову чи зраду, то сподіваюся, що проста любов і правда будуть міцнішими, врешті-решт. Я сподіваюся, що проста любов і правда міцніші, врешті-решт, ніж усяке зло чи нещастя в цьому світі.

На губах її завмерла добре знайома мені світла усмішка. Ми підійшли вже близько до моєї вулиці, і Агнес стурбовано спитала мене, чи не знаю я, яким чином сталася фінансова катастрофа моєї бабусі. Я відповів:

– Ні, вона мені ще не розповідала.

Агнес замислилась, і мені здалося, ніби рука її затремтіла в моїй.

Ми застали мою бабусю саму і трохи схвильовану. Між нею і місіс Креп виникла суперечка на абстрактну тему (чи годиться ніжній статі жити в мебльованих кімнатах); а бабуся моя, байдужа до спазмів місіс Креп, обірвала диспут, заявивши цій леді, що від неї тхне моїм бренді, та чи не потурбується вона піти геть. Обидва ці вислови місіс Креп визнала гідними кримінального покарання і оголосила про свій намір апелювати до «британського правосуддя» – очевидно, як оплоту наших національних свобод.

Проте бабуся мала досить часу охолонути, поки Пеготті гуляла з містером Діком, показуючи йому парад кінних гвардійців. Міс Бетсі дуже зраділа зустрічі з Агнес, і настрої її значно покращав. Агнес поклала капелюшок на стіл і сіла поруч із нею. Дивлячись на її ніжні очі і ясне чоло, я не міг утриматися від думки, що присутність її тут дуже доречна. Бабуся моя цілком поклялася на Агнес, незважаючи на її юність і недосвідченість. І справді, вона була дуже міцна в своїй простій любові і правді.

Ми почали розмовляти про втрати моєї бабусі, і я розповів їм, що спробував зробити цього ранку.

– Це було нерозсудливо, Троте, – зазначила бабуся, – але вчинено з добрими намірами. Ти – шляхетний хлопець (хоч тепер мені слід би називати тебе молодим чоловіком). І я пишаюся тобою, мій любий. Що далі, то більше. А тепер, Троте і Агнес, розгляньмо справи Бетсі Тротвуд і подивімося, в якому вони стані.

Я помітив, що Агнес зблідла і дуже уважно поглянула на мою бабусю. А бабуся моя, пестячи свою кицьку, теж дуже уважно подивилася на Агнес і почала свій звіт.

– Бетсі Тротвуд, – почала бабуся, яка ні з ким не ділилася своїми фінансовими справами, – я говорю не про твою сестру, Троте, мій любий а про себе саму – мала певну власність. Не важливо, скільки, досить на прожиття. Навіть більше, бо вона мала певні заощадження і додала їх до основного капіталу. Бетсі перевела свою власність у цінні папери, а потім, за порадою однієї ділової людини, свого повіреного, вклала їх у земельні акції. Це давало їй непогані відсотки. Гаразд. Але потім Бетсі вирішила шукати нових місць, куди вкласти капітал. Вона вирішила, що розумніша за свого повіреного, який, тим часом, став не такою вже діловою людиною, як колись, – я натякаю на вашого батька, Агнес, – і їй спало на думку самій взяти свої справи до рук. Отже, вона нагнала своїх свиней, як то кажуть, на чужий ринок; і ринок цей виявився

дуже поганим. Спочатку вона зазнала втрат у видобувній справі, потім зазнала втрат у водолазній справі – виловлюючи скарби у воді, ганяючись за всякими казковими побрехеньками, – пояснила моя бабуся, потираючи ніс, – потім вона зазнала втрат у видобувній справі знову, і, нарешті, щоб довести справу до кінця, зазнала вона втрат у банківій справі. Не знаю, скільки коштували облігації того банку, нещодавно там обіцяли дивіденди щонайменше в сто відсотків, здається. Але банк цей вже був по той бік світу і зазнав краху, скільки я знаю; так чи так, а він розвалився на друзки і ніколи не заплатить і шести пенсів; а шестипенсовики Бетсі були всі там, і ось вам кінець історії! Що менше слів, то більше діла!

Зробивши цей філософський огляд, бабуся переможно глянула на Агнес, до якої помалу повертався природний колір обличчя.

– Люба міс Тротвуд, це все? – спитала Агнес.

– Та цього й досить, дитя моє, – сказала бабуся. – Коли могла б я розтринькати більше грошей, то історії ще не був би кінець. Бетсі, без сумніву, подбала б про те, аби їх усі пустити на вітер і почати новий розділ. Але грошам настав кінець, і кінець настав оповіданню.

Спочатку Агнес слухала, затримавши подих. Вона ще то блідла, то червоніла, але дихала вже вільніше. Мені здалося, що я зрозумів, у чому річ. Очевидно, вона мала певні побоювання, що її нещасний батько був причетний до цієї катастрофи. Бабуся моя взяла її руку в свою та розсміялася.

– Чи це все? – повторила міс Бетсі. – Авжеж усе. Лишається тільки додати: «і відтоді завжди вона жила щасливо». Може, я колись і зможу це сказати про Бетсі. Ну, Агнес, у вас розумна голова. І ти теж іноді буваєш розсудливий, Троте, хоч я й не можу завжди звинувачувати тебе в цьому, – тут моя бабуся енергійно хитнула головою. – Що робити? Є в нас котедж; якщо його здадуть, то він даватиме, скажімо, сімдесят фунтів на рік. Гаразд... Ось і все, що в нас є! – сказала бабуся, яка мала звичку, як деякі коні, раптом зупинятися, коли здається, що ще довго треба бігти.

Бабуся помовчала і додала:

– Далі, є в нас Дік. Він має прибуток у сто фунтів стерлінгів на рік. Але, безперечно, це витратитиметься на його власні потреби. Я скорше відіслала б його від себе, хоч і знаю, що ніхто, крім мене, не цінуватиме його, ніж дозволила б йому витратити його кошти не на себе самого. Як же обійтися нам з Тротом? Що ви скажете, Агнес?

– Я скажу, бабуся, – втрутився я. – Я мушу зайнятися якоюсь роботою.

– Піти в солдати? – стурбовано відказала бабуся. – Чи в моряки? Не хочу про таке й чути. Ти станеш проктором. Будь ласка, залиш всі інші думки.

Я розкрив рота пояснити, що не мав на увазі саме такі методи забезпечення, але Агнес запитала, чи наше помешкання винайнято на довгий строк.

– Ви поставили дуже доречне запитання, люба моя, – сказала бабуся. – Цієї квартири не можна позбутися ще принаймні шість місяців, якщо тільки не пощастить передати її комусь, а це малоімовірно. Останній пожилець тут помер. П'ятеро людей з кожних шести, безперечно, померли б від цієї жінки в нанковій блузі і фланелевій спідниці. У мене є трохи готівки, і я згодна з вами: найкраще, що ми можемо зробити, це жити тут до кінця строку і влаштувати Дікові спальню поблизу.

Я визнав своїм обов'язком натякнути на незручність, якої зазнаватиме моя бабуся, живучи в стані невинної партизанської війни з місіс Креп; але вона це питання розв'язала, заявивши, що при першій демонстрації ворожих дій вона збирається нагнати на місіс Креп страху на всю решту її земного життя.

— Я думала, Тротвуде, — розважливо сказала Агнес, — що коли б ви мали час...

— Я маю безліч часу, Агнес. Я завжди звільняюсь о четвертій чи о п'ятій годині. Я вільний і вранці. Так чи так, — тут я почервонів, згадавши безліч годин, які я присвятив блуканню містом та норвудським шляхом, — у мене великий надлишок часу.

— Я певна, що ви погодилися б виконувати обов'язки секретаря, — сказала Агнес, підходячи до мене ближче і розмовляючи тихим голосом, сповненим такого глибокого співчуття, що я й досі його чую.

— Погодився, моя люба Агнес?

— Справа ось у чому, — вела далі Агнес. — Доктор Стронг таки здійснив свій план: подав у відставку і переїхав жити до Лондона; він запитував батька, чи не може той рекомендувати йому секретаря. Чи не здається вам, що він волітиме краще мати на цьому місці свого улюбленого учня, ніж будь-кого іншого?

— Люба Агнес! — вигукнув я. — Що робив би я без вас? Ви завжди — мій янгол-охоронець. Я вам це вже казав, і знову переконаюсь у цьому.

Агнес, мило сміючись, відповіла, що й одного доброго янгола (вона натякала на Дору) досить. Далі вона нагадала мені, що доктор звик працювати в своєму кабінеті вранці і ввечері — а це саме той час, коли я буваю вільний. Не знаю, чому я радів більше — перспективі заробляти свій хліб чи надії заробляти його під керівництвом свого старого вчителя. Тому я, за порадою Агнес, негайно сів писати докторові листа, в якому виклав йому суть справи і повідомляв, що я завітаю до нього завтра о десятій годині ранку. Листа я адресував до Гайгета — бо в цьому місці, такому пам'ятному мені, він жив — і відправив сам, не гаючи ні хвилини.

Де б не з'явилася Агнес, вона скрізь залишала приймний спогад про своє перебування. Повернувшись з пошти, я побачив, що клітки з пташками моєї бабусі висять саме так, як висіли вони колись на вікні вітальні в котеджі; моє м'яке крісло, замість значно м'якшого крісла бабусі, поставлене біля розчищеного вікна; і навіть кругле зелене віяло, яке бабуся привезла з собою, прикріплене до вікна. Здавалося, що все це зробилося саме собою, і з цього зрозумів я, хто це зробив. І миттю впізнав би я, хто поклав у старому порядку мої книжки, навіть коли б я знав, що Агнес перебуває за багато миль звідси, а не клопочеться коло нас, посміхаючись над безладом.

Моя бабуся досить прихильно поставилася до Темзи (річка справді дуже гарно виблискувала під сонцем, хоч і не так гарно, як море перед котеджем), але вона не могла примиритися з кіптявою, що, як вона казала, «наче перцем посипала все». У кожному кутку моїх кімнат відбулася справжня революція, у якій Пеготті відіграла видатну роль: ішла запекла боротьба проти цього перцю. Я був тільки мовчазним глядачем і думав лише, як мало, хоч і з великим гонором, робить навіть Пеготті, і як багато, хоч і безшумно, робить Агнес. Раптом хтось постукав у двері.

— Здається, — сказала Агнес, зблідши, — це тато. Він обіцяв мені прийти сюди.

Я відчинив двері і впустив не лише містера Вікфілда, а й Урію Гіпа. Я довго не бачив містера Вікфілда. Я був готовий до великих змін в ньому, бо Агнес мені дещо розповіла, але його вигляд просто вразив мене.

Річ не в тім, що він дуже постарів, хоч усе ще був вбраний з давньою охайністю. Не в тім, що нездоровий рум'янець виравав на його щоках. Не в тім, що його очі налилися кров'ю, а руки нервово тремтіли — я знав, з якої причини, і спостерігав його дію на нього впродовж років. Не в тому, що він втратив свій привітний погляд і джентльменську поведінку, бо їх він не втратив. Найбільше вразило мене те, що він, джентльмен, який мав очевидну перевагу, мусив коритися цьому втіленню підлості — Урії Гіпу. Повна зміна позицій у відносинах цих двох людей — зміна, внаслідок якої Урії тепер належала влада, а містер Вікфілд був у залежності від нього — була для мене таким болючим видовищем, що я і висловити цього не можу. Коли б я бачив, як мавпа командує людиною, то й таке видовище здалося б мені менш принизливим.

Містер Вікфілд, здавалося, сам це добре розумів. Увійшовши, він ані слова не сказав і схилив голову, ніби від сорому. Та це тривало лише секунду, бо Агнес м'яко звернулася до нього:

— Тату! Ось міс Тротвуд... і Тротвуд, якого ви не бачили довгенько.

Тоді він вийшов уперед, збентежено подав руку моїй бабці і щиро потиснув руку мені. Але в ту секунду, коли він вагався, я побачив, що на обличчі Урії з'явилася злостива посмішка. Агнес, мабуть, це теж помітила, бо здригнулася.

Помітила чи не помітила цього моя бабуся — жоден фізіономіст не міг би дізнатись, якби вона сама йому не розповіла. Здається мені, ніхто не зміг би зберігати такий непорушний зовнішній спокій, як вона це вміє. Обличчя її було тоді, наче глуха стіна, для будь-кого, хто хотів би проникнути в її думки. З властивою їй лаконічністю обірвала вона мовчання:

— Ну, Вікфілде! Я оце розповідала вашій доньці, як добре попорядкувала я своїми грішми на свій розсуд, не віривши вам, бо ви трохи таки заіржавіли у діловому відношенні. Ми порадились і знайшли непоганий вихід. На мою думку, Агнес варта цілої вашої фірми.

— Якщо дозволено мені буде зробити зауваження, — сказав Урія Гіп, вигинаючись, — то цілком згоджуюся з міс Бетсі Тротвуд, і був би дуже щасливий, якби міс Агнес стала нашим компаньйоном.

— Ви вже самі компаньйон, — відказала моя бабуся, — і цього вам, гадаю, вистачить. Як ваше дорогоцінне здоров'ячко, сер?

На це трохи глузливе запитання містер Гіп відповів, ніяково стискаючи в руках синій портфель, який він приніс із собою, що він почувається дуже добре, дякує моїй бабці і сподівається, що стан її здоров'я теж непоганий.

— А ви, мастере... мені слід було б сказати містере Копперфілд, — вів далі Урія. — Сподіваюся, ви в доброму здоров'ї? Радий бачити вас, містере Копперфілд, навіть за теперішніх обставин (ще б пак! Наші теперішні обставини, здається, були йому дуже до смаку). Теперішні обставини не такі, яких бажали б для вас ваші друзі, містере Копперфілд, але не гроші прикрашають людину, а... моїх мізерних сил не вистачає, щоб висловити свою думку, — сказав Урія з жажливою гримасою, — але не гроші!

Тут він потис мені руку, але не звичайним способом, а стоячи на чималій віддалі від мене, наче боявся, і смикаючи мою руку вгору і вниз, як ручку насоса.

— А як ми вам подобаємося, мастере Копперфілд... мені слід було б сказати — містере? — розпинався Урія. — Чи не знаходите ви, що містер Вікфілд просто квітне, сер? Роки не надто позначаються на нашій фірмі, мастере Копперфілд, хіба тільки підносять принижених, тобто мою матінку й мене, і розвивають, — додав він, подумавши, — прекрасне, тобто міс Агнес.

Після цього компліменту він так нестерпно смикався, що моїй бабусі, яка очей не спускала з нього, увірвався терпець.

— Чорти б забрали цього чоловіка! — несамовито вигукнула моя бабуся. — Чого він крутиться? Вас електрикою вдарило, сер, чи що?

— Прошу пробачення, міс Тротвуд, — відповів Урія, — я знаю, що ви нервові.

— Опікуйтеся власними справами, сер! — сказала моя бабуся, зовсім не заспокоєна цим зауваженням. — Хто вам сказав, що я нервова? Нічого подібного! Якщо ви в'юн, сер, то й тримайтесь, як в'юн. Якщо ви людина, то контролюйте свої кінцівки, сер. О, боже мій! — обурено додала бабуся. — Крутиться штопором і змією вигинається, аж збожеволіти можна! Не дозволяю!

Містер Гіп був трохи збентежений, та й кожен на його місці злякався б такого вибуху. До того ж по цій мові моя бабуся обурено заворушилася в кріслі та люто похитала головою. Але він слабким голосом звернувся до мене:

— Я добре знаю, мастере Копперфілд, що міс Тротвуд, хоч і чудова леді, та має рвучкий характер (адже ж я мав приємність познайомитися з нею, коли був іще смиренним клерком, раніше, ніж ви її побачили, мастере Копперфілд), і природна річ, що характер її став іще рвучкішим за теперішніх обставин. Навіть дивно, що не погіршав ще більше. Я прийшов тільки сказати, що коли ми можемо щось зробити за теперішніх обставин — матінка або я, або Вікфілд і Гіп — то ми щасливі будемо допомогти, чим можемо. Дозвольте мені обціяти це? — додав Урія, гидко посміхаючись своєму компаньйонові.

— Урія Гіп бере дуже активну участь у справах, Тротвуде, — відповів містер Вікфілд якимсь одноманітним, вимушеним тоном. — Все, що він каже, я цілком підтверджую. Ви знаєте мою давню прихильність до вас. Та крім цього, все, що Урія каже, я цілком схвалюю.

— Ах, як це приємно почути, — сказав Урія, підгинаючи одну ногу, з ризиком накликати на себе знову гнів своєї бабусі. — Як приємно користатися такою довірою. Але я сподіваюся, мастере Копперфілд, що зможу полегшити йому втомну працю.

— Урія Гіп — велика підтримка для мене, — сказав містер Вікфілд тим самим монотонним голосом. — У мене наче гора з плечей спала, Тротвуде, коли я надбав такого компаньйона.

Я знав, що рудий лис навмисне змусив його сказати це все, щоб я побачив містера Вікфілда в тому світлі, в якому Урія сам представив його мені в ту ніч, коли отруїв мій спокій. Я знову побачив на його обличчі бридку посмішку і помітив, як він стежить за враженням, що його справив на мене.

— Ви нікуди не поспішаєте, тату? — стривожено спитала Агнес. — Чи не хочете ви піти додому з Тротвудом і зі мною?

Мабуть, він глянув би на Урію, перш ніж відповісти, якби цей безцінний не випередив його.

– У мене невідкладні справи, – сказав Урія, – інакше я був би щасливий zostатися зі своїми друзями; але я лишаю свого компаньйона репрезентувати фірму. Міс Агнес, завжди до ваших послуг! Бажаю вам усього доброго, мастере Копперфілд, і прошу вас передати моє смиренне шанування міс Бетсі Тротвуд.

По цій мові він пішов, цілуєчи свою величезну лапу і скося дивлячись на нас із застиглою маскою на обличчі.

Годину чи дві посиділи ми, пригадуючи давні щасливі дні в Кентербері. У товаристві Агнес містер Вікфілд швидко став майже таким, як колись, хоч і не міг цілком позбутися певного занепаду духу. Але він з очевидною приємністю пригадував разом з нами різні випадки з нашого колишнього спільного життя, багато з яких він пам'ятав дуже добре. Він сказав навіть, що почуваеться з Агнес і зі мною зовсім як колись, і як хотілося б йому, щоб час цей ніколи не минав. Безперечно, вплив лагідного обличчя Агнес і самий навіть дотик її руки робив з ним дива.

Бабуся (яка майже весь час хазяйнувала з Пеготті в спальні) відмовилася піти з нами до Вікфілдів, але наполягала, щоб я пішов провести їх; отож я й пішов. Ми пообідали разом. По обіді Агнес сіла поруч із батьком, як і колись, і налила йому вина. Він пив стільки, скільки вона наливала йому – і не більше, як слухняна дитина, – а коли сутеніло, ми втрюх сіли біля вікна. Коли майже зовсім стемніло, він ліг на канапу, і Агнес схилилася над ним, поправляючи подушку, а коли вона повернулася до вікна, то навіть у п'тьмі помітив я сльози, що блищали на її очах.

Ні, ніколи не зможу я забути цю милу дівчину, її любов, її красу! Скромність і делікатність заважали їй бути багатослівною, але вона сповнила моє серце такими добрими намірами, так зміцнила своїм прикладом мою слабку натуру, що я твердо певен: все невеличке добро, яке я тільки зробив, всі біди, яких я уникнув, – все це спромігся я вчинити тільки завдяки їй.

А як розмовляла вона зі мною про Дору, сидячи в сутінках біля вікна; як слухала вона мої похвали коханій; як сама хвалила її; і навколо маленької ніжної фігури моєї нареченої почало випромінюватися чисте сяйво Агнес, яке зробило для мене Дору ще дорогоціннішою і невиннішою! О, Агнес, сестро моєї юності, якби я знав тоді те, про що довідався тільки через багато, багато часу!

Вийшовши на вулицю, зустрів я жебрака. Я підвів голову вгору, до її вікна, згадав її спокійні прозорі очі і здригнувся від голосу жебрака, що звучав, наче відгомін тих слів, які я чув уже вранці:

– Сліпий! Сліпий! Сліпий!

XIX. ЕНТУЗІАЗМ

Наступний день я почав знову з купання в римській лазні, а потім вирушив до Гайгета. Я вже не журився. Я вже не боявся подертого пальта і не сумував за баскими кониками. Недавнє наше нещастя бачив я в цілком новому світлі. Ось що мені слід робити – показати моїй бабусі, що її благодіяння щодо мене не були витрачені на нечуйний і невдячний об'єкт. Ось що мені

слід робити – обернути болісне навчання своїх юних років на користь рішучої та стійкої роботи. Ось що мені слід робити – взяти сокиру дроворуба в руки і прочистити собі шлях через ліс труднощів, зрубуючи дерева направо і наліво, аж доки я не дістануся до Дори, і якщо судити зі швидкості моїх кроків, то я дуже стрімко наближався до своєї мети.

Коли я ступив на знайомий гайгетський шлях, яким колись поспішав тільки до вітих, а не до діла, то мені здавалося, що все моє життя відтоді докорінно змінилося. Але це мене не збентежило. З новим життям прийшла нова мета і нові наміри. Тяжка робота – неоціненна нагорода. Дора була нагородою. І її треба було завоювати.

Мене охопив такий ентузіазм, що я справді почав шкодувати, чому пальто моє ще не подерлось. Я прагнув рубати дерева в лісі труднощів і на ділі довести свою міць. Побачивши на шляху старого каменяра в дротяних окулярах, я мало не попросив його позичити мені свій молот, щоб негайно почати пробивати в граніті стежку до Дори. Я так захекався, що відчував, ніби вже заробляю – і чимало. Побачивши невеличкий котедж, що здавався в найм, я зайшов туди і дбайливо оглянув його, бо вважав необхідним якнайшвидше стати чоловіком практичним. Будиночок був цілком зручний для мене і Дори, перед будинком був маленький садок, де Джіп зможе гасати і гавкати через огорожу на бродячих торгівців, а також велика кімната нагорі для моєї бабусі. Вийшов я звідти ще швидше, ніж увійшов, і помчав до Гайгета так швидко, що дістався туди на годину раніше обумовленого часу. Щоб набрати людського вигляду, в якому пристойно було б з'явитись у гості, я мусив трохи погуляти і прохолонути.

Живши цих необхідних підготовчих заходів, я насамперед заходився шукати будинок доктора. Мій старий учитель мешкав не в тій частині Гайгета, де була садиба місіс Стірфорс, а саме на протилежному боці цього містечка. Довідавшись про це, я все ж таки не зміг не піддатися спокусі підійти до будинку місіс Стірфорс і зазирнути через садовий паркан. Вікна кімнати мого колишнього друга були щільно зачинені. Двері до оранжереї були широко розкриті, а Роза Дартль з непокритою головою походжала рвучкими кроками по вкритій гравієм стежці. Вона нагадала мені дикого звіра, який нидіє в неволі на ланцюгу і не може розірвати його.

Тихо повернув я назад, шкодуючи вже, що підійшов сюди, і спокійно погуляв до десятої години. Тоді там не було церкви з тонким шпилем, яка стоїть тепер на горбі, на тому місці стояла стара будівля з червоної цегли, а в ній містилася школа – чудовий будинок, куди так приємно було ходити вчитися.

Нарешті я наблизився до котеджу доктора. То була гарненька садиба, на яку він, мабуть, витратив трохи грошей, як можна було судити зі свіжих добудов і слідів нещодавнього ремонту. Він гуляв у саду, в своїх гетрах, у всьому своєму незмінному туалеті, немовби продовжуючи прогулянки років мого учнівства. З ним були і його старі товариші: тобто довкола росли високі дерева, а в траві походжали два чи три граки, поглядаючи на нього уважно, немовби кентерберійські граки написали вже своїм гайгетським співбратам про звички дивного доктора.

Знаючи, що безнадійно було б намагатися привернути його увагу на такий віддалі, я наважився відчинити хвіртку і піти слідом за ним, чекаючи,

коли він обернеться. Обернувшись і наблизившись до мене, він кілька секунд замислено дивився мені в лице, явно думаючи про щось інше; а потім його миле обличчя осяяла приємна усмішка, і він схопив мене за обидві руки.

— Ого, мій любий Копперфілде, — сказав доктор, — ви вже справжній чоловік! Як почуваетесь? Дуже приємно побачити вас. Мій любий Копперфілде, як же ви погарнішали! Ви прямо-таки... ах, боже мій!

Я висловив сподівання, що він і місіс Стронг перебувають у доброму здоров'ї.

— О, ще б пак! — відповів доктор. — Енні почуваетесь цілком добре і зрадіє, побачивши вас. Ви завжди були її улюбленцем. Вона це сказала вчора ввечері, коли я показав їй вашого листа. І... так, напевно... ви пригадуєте містера Джека Мелдона, Копперфілде?

— Безперечно, сер.

— Авжеж, напевно. І він теж почуваетесь добре.

— Хіба він повернувся, сер? — поцікавився я.

— З Індії? — перепитав доктор. — Так. Містер Джек Мелдон не міг знести клімату, мій любий. Місіс Марклгем... ви не забули місіс Марклгем?

Забути Старого Солдата! І за такий короткий час!

— Місіс Марклгем, — вів далі доктор, — дуже побивалася за ним, бідолашна. Отже, ми виписали його додому і купили йому патент на маленьку посаду, яка значно більше пасує до його смаків і звичаїв.

Я досить добре знав містера Джека Мелдона, щоб зрозуміти з цих слів, що та посада потребувала небагато праці і давала чималенький прибуток. Доктор, походжаючи по моріжку, спершись рукою на моє плече і заохочуючи мене своєю доброю усмішкою, казав далі:

— А тепер, мій любий Копперфілде, поговоримо про вашу пропозицію. Мені це дуже приємно. Я маю, напевно, дякувати вам, але хіба ви не можете знайти собі кращої посади? Ви ж були першим учнем у мене. У вас безліч здібностей. Ви заклали фундамент, на якому можна спорудити прекрасну будівлю, хіба не шкода вам присвятити весну свого життя такій нікчемній справі, яку я могу вам запропонувати?

Я знову почервонів і надто пихато, боюсь, почав наполягати на своєму проханні, водночас я нагадав докторові, що в мене вже є професія.

— Гаразд, гаразд, — сказав доктор, — це слушно. Безперечно, якщо у вас є професія, і ви вивчаєте її, то це інша річ. Але, мій добрий юний друже, чи не замало вам буде сімдесяти фунтів стерлінгів на рік?

— Це подвоює наші прибутки, докторе Стронг! — сказав я.

— Боже мій! — відповів доктор. — Подумати тільки! Але я не хочу сказати, що ця сума обмежуватиметься сімдесятьма фунтами на рік, я бо завжди мав намір надавати юному другові, який допомагатиме мені, також певну премію. Безсумнівно, — сказав доктор, все ще спираючись на моє плече. — Я завжди брав до уваги річну премію.

— Мій любий учителю, — відповів я. — Я вдячний вам за все, що ви вже зробили для мене, значно більше, ніж могу це висловити...

— Ні, ні, — обірвав мою мову доктор. — Вибачте.

— Якщо вам підійде мій вільний час, тобто ранки і вечори, і ви вважатимете це вартим сімдесяти фунтів на рік, то ви зробите мені таку послугу, що їй сказати не можна.

– Боже мій! – наївно повторив доктор. – Подумати тільки, що така дрібниця може здатися такою значною річчю. Ах, боже мій! Але якщо ви знайдете собі кращу посаду, то підете від мене? Даєте слово? – доктор завжди покладався на слово честі своїх учнів.

– Даю вам слово, сер, – відповів я за нашим давнім шкільним звичаєм.

– Ну, хай буде так, – сказав доктор, ляскаючи мене по плечу та все ще спираючись на мене.

Впродовж усієї розмови ми походжали по моріжку.

– І мені буде в двадцять разів приємніше, сер, – пустився я в невеличкі, смію сказати, цілком невинні, лестощі, – коли мені доведеться працювати над словником.

Доктор зупинився, посміхнувся, знову поляскав мене по плечу, радо вигукнув, немовби я заглянув у найзаповітніші глибини людської хитрості:

– Мій любий юний друже, ви вгадали! Ми справді працюватимемо над словником.

Як воно могло бути інакше? Його кишені були наповнені словником так само, як і його голова. Він стирчав з нього навсібіч. Він розповів мені, що після відставки праця його посувається вперед чудово; і ніщо не може бути зручніше, ніж робота вранці і ввечері, бо вдень він звик гуляти і міркувати. Папери його в деякому безладі, бо містер Джек Мелдон нещодавно спробував виконувати обов'язки його секретаря, хоч і не зовсім звик до такої роботи; але ми маємо незабаром виправити все і плавно рушити вперед. Згодом, почавши роботу, я побачив, що містер Джек Мелдон спромігся нашкодити більше, ніж я очікував; він не тільки присвятив себе виробленню безлічі помилок, а й намалював на докторових рукописах таку силу-силенну солдатиків і дамських голівок, що я часто потрапляв у справжні лабіринти.

Доктор дуже радів перспективі нашої спільної праці, і ми вирішили почати наступного ранку о сьомій годині. Ми вирішили працювати по дві години щоранку і по дві-три години щовечора, за винятком субот, коли я мав відпочивати. У неділю, звичайна річ, я мав також відпочивати, і це здалося мені дуже легкими умовами.

Дійшовши обопільної згоди, я на запрошення доктора завітав до їхнього дому – побачитися з місіс Стронг. Ми знайшли її в новому докторовому кабінеті; вона змітала пил з книжок – нікому іншому доктор не дозволяв торкатися цих своїх святинь.

Заради мене вони відклали сніданок, і ми разом сіли до столу. Незабаром по обличчю місіс Стронг я помітив, що хтось наближається, і вже потім почув цокотіння підків. До воріт під'їхав верхи джентльмен, завів коня до маленького дворика, прив'язав його до муру порожньої стайні і, як у власному домі, зайшов до їдальні, махаючи батіжком. То був містер Джек Мелдон; здалося мені, що Індія не дуже сприятливо вплинула на містера Мелдона. А втім, моя непримиренна чеснотливість спонукала мене бути дуже суворим до всіх молодих людей, які не рубали дерев у лісі труднощів – може, на цьому й засновувалися мої враження.

– Містере Джек, – сказав доктор. – Це – Копперфілд.

Містер Джек Мелдон потис мені руку, хоч і не дуже тепло, скільки я міг помітити, і з якоюсь недбалою поблажливістю, яку я про себе сприйняв

образливо. Та й взагалі він виявляв виключну недбалість, за винятком тих випадків, коли звертався до своєї кухні Енні.

— Чи ви вже снідали, містере Джек? — спитав доктор.

— Я нечасто снідаю, сер, — відповів він, відкинувшись на спинку крісла. — Це мені набридло.

— Чи є сьогодні якісь новини? — поцікавився доктор.

— Нічого цікавого, сер, — відповів містер Мелдон. — Є відомості про голод і розгроми на Півночі, але завжди десь бувають голод і розгроми.

Доктор насупився і сказав, немов бажаючи змінити тему розмови:

— Отже, немає ніяких новин; а відсутність новин, як то кажуть, це добра новина.

— У газетах надрукований довгий звіт про якесь убивство, — зазначив містер Мелдон, — але завжди когось убивають, і я того звіту не читав.

Здається, в ті часи прояв байдужості до всіх дій і пристрастей людства не вважався такою ознакою витонченості, якою став вважатися пізніше. Тепер це навіть модно. Мені доводилося бачити деяких дуже витончених леді і джентльменів, які цікавилися людськими справами не більше, ніж якась гусінь. Але тоді це здавалося мені новим, і, мабуть, тому дуже вразило мене, хоч і не поліпшило моєї думки про містера Джека Мелдона і не збільшило довіри до нього.

— Я заїхав спитати, чи не схоче Енні піти сьогодні ввечері до опери, — сказав містер Мелдон, звертаючись до неї. — У цьому сезоні це остання вистава, що заслуговує на увагу; там виступає одна співачка, яку справді варто послухати, вона співає чудово. До того ж, вона чарівно-бридка з себе, — додав він знову недбалим тоном.

Доктор, завжди радий зробити приємність своїй молодій дружині, звернувся до неї:

— Тобі треба поїхати, Енні. Тобі треба поїхати.

— Мені не хочеться, — відповіла вона докторові. — Краще мені лишитися вдома. Я хочу краще лишитися удома.

І, не глянувши на свого кузена, звернулася до мене, запитуючи про Агнес — чи не приїде вона сюди сьогодні? І така вона була стурбована, що я дивувався, як це міг доктор, що в цей час намазував маслом свій бутерброд, не помічати таких очевидних речей.

Але він не бачив нічого. Добродушно всміхаючись, говорив він їй, що вона ще молода і потребує розваг, і не треба їй нудьгувати біля такого нудного діда, як він. Та ще він хотів би, щоб вона співала йому всі арії нової співачки, а для цього треба ходити до опери. Отже, доктор змусив її погодитись, і містер Джек Мелдон мав повернутися на обід. Закінчивши цю справу, він неквапливо сів на свого коня і поїхав, мабуть, на свою куплену посаду.

Наступного ранку я поцікавився, чи була місіс Стронг в опері. Вона там не була, але надіслала до Лондона листа, щоб її кузен не турбувався; а ввечері поїхала до Агнес, ще й умовила доктора поїхати разом з нею; і доктор розповів мені, як вони разом поверталися додому полем, бо вечір був чудовий. Я питав себе, чи зробила б вона так, коли б Агнес не було в місті, і чи Агнес також добре впливала на неї?

Вона не здавалася дуже щасливою, але вираз її обличчя був задоволений, або ж вона була дуже лицемірна. Я часто поглядав на неї, коли вона сиділа

біля вікна або готувала нам сніданок, який ми їли, не припиняючи роботи. О дев'ятій годині, коли я йшов, вона ставала навколішки перед доктором і застібала йому черевики та гетри. Зелене листя, що заглядало у відчинене вікно, кидало м'яку тінь на обличчя місіс Стронг. І всю дорогу до Докторської палати я пригадував вираз її обличчя, який випадково помітив у той пам'ятний вечір у Кентербері.

Тепер я був дуже зайнятий; прокидався о п'ятій годині вранці, а повертався додому о дев'ятій чи десятій годині ввечері. Але я відчував велике задоволення від такої напруженої роботи, ніколи не зволікав і захоплено запевняв себе, ніби що більше я втомлююся, то більше я стаю гідним Дори. Я ще не сказав Дорі про зміну своїх обставин; вона за кілька днів мала приїхати в гості до міс Мілз, і я відклав розмову до того часу. У своїх листах (які потайки пересилав через міс Мілз) я тільки повідомив, що мені їй треба багато розповісти. Тим часом я суворо обмежив уживання ведмежого жиру для зачіски, цілком відмовився від запашного мила і лавандової води, а також продав три жилети, пожертвувавши ними, як зайвою розкішшю, для моєї суворої кар'єри.

Незадоволений усім цим, палаючи нетерплячкою зробити щось більше, я пішов до Тредльса, який жив тепер десь на задвірках будинків у Гольборні. Містер Дік, який встиг уже двічі побувати зі мною в Гайгеті і відновити дружні стосунки з доктором, пішов зі мною.

Я взяв містера Діка з собою, тому що він болюче переживав злигодні моєї бабусі і щиро вірив, що жоден раб на галерах чи каторжник не працював так, як я; він непокоївся і втратив апетит, не знаючи, що йому робити. У такому стані він менше, ніж будь-коли, був здатний закінчити свої мемуари; і що завзятіше він працював, то частіше втручалася в його спогади нещасна голова короля Карла Першого. Серйозно побоюючись, що його хвороба може посилитись, якщо ми не придумаємо якусь невинну оману, аби він переконався в своїй корисності, чи я справді не знайду йому якийсь корисне заняття (що було б ще краще), я вирішив спробувати звернутися по допомогу до Тредльса. Спочатку я написав Тредльсові повний звіт про все, що трапилось, а Тредльс відповів мені докладним листом, висловлюючи своє співчуття і незмінну дружбу.

Ми прийшли до нього, коли він працював над своїми паперами, звеселяючи себе виглядом горщика для квітів і маленького круглого столика в кутку кімнатки. Він щиро привітав нас і відразу заприятелював з містером Діком. Містер Дік висловив своє цілковите переконання, що вони вже бачилися десь раніше, і ми з Тредльсом сказали, що це дуже ймовірно.

Насамперед я хотів порадитися з Тредльсом ось про що. Я чув, що багато видатних людей починали кар'єру з того, що записували парламентські дебати. Тредльс сказав мені, що має зв'язки з газетами; я зважив ці дві обставини і спитав Тредльса, як можна здобути кваліфікацію складача парламентських звітів. Тредльс розповів мені на підставі зібраних ним відомостей, що цілковите опанування таємниць стенографії, за рідкісним винятком, дорівнює своєю трудністю вивченню шести мов; що за умови наполегливої праці цього можна досягти протягом кількох років. Тредльс не без підстав вважав, що на цьому можна покласти край моїй ідеї, але я вбачав тут всього кілька

високих дерев, які мені доведеться зрубати, і тому негайно вирішив з сокирою в руці через цю хашу торувати собі шлях до Дори.

– Я дуже вдячний тобі, друже, – сказав я. – Я почну завтра.

Тредльс начебто здивувався. Та він не знав, яка нетерплячка проймає мене!

– Я куплю собі книжку, – промовив я, – де добре викладено цей предмет; я працюватиму в палаті, де мені і на півдня не вистачає роботи; для практики я записуватиму промови в нашому суді... Тредльсе, мій любий хлопче, я це діло вивчу!

– Оце так, – сказав Тредльс, широко розкриваючи очі, – я й гадки не мав, що в тебе така рішуча вдача, Копперфілде!

Та й справді, для мене це теж було нове відкриття. Але я негайно перейшов до справи містера Діка.

– Бачте, – глибокодумно сказав містер Дік, – якби я міг докласти свої сили, містере Тредльс... якби я міг бити в барабан... або сурмити в щось...

Бідолаха! Не маю сумніву, що він від усієї душі віддав би перевагу такій роботі перед будь-якою іншою. Тредльс, який нізачо в світі не всміхнувся б за таких обставин, поважно відповів:

– Але ж у вас дуже добрий почерк, сер. Здається, ти мені про це казав, Копперфілде?

– Чудовий! – ствердив я.

І дійсно, містер Дік писав надзвичайно чітко і гарно.

– Чи не думали ви, – вів далі Тредльс, – що могли б переписувати ділові папери, сер, якби я добув для вас таку роботу?

Містер Дік непевно глянув на мене.

– Га, Тротвуде?

Я похитав головою. Містер Дік теж похитав головою, ще й зітхнув.

– Розкажіть йому про мої мемуари, – промовив він.

Я пояснив Тредльсові, що з рукописів містера Діка важко буде вигнати короля Карла Першого; тим часом містер Дік дуже зосереджено дивився на Тредльса і смоктав свій великий палець.

– Але знаєш, ті папери, про які я кажу, вже цілком написані, – зауважив Тредльс, спочатку трохи поміркуювавши. – Містерові Діку там нічого не треба вигадувати. Мені здається, що це інша річ, Копперфілде. У будь-якому разі, чи не варто спробувати?

Тредльс сповнив мене новими сподіваннями. Ми з Тредльсом влаштували невеличку нараду, і поки містер Дік збентежено і напружено стежив за нами, ми склали план, який мав успіх уже на другий день.

На одному столі коло вікна моєї квартири на Букінгем-Стрит ми поклали роботу, яку Тредльс добув для містера Діка (треба було зробити не пригадую вже скільки копій юридичного документа про право на проїзд), а на другому столі ми розгорнули останній незакінчений аркуш славетних мемуарів. Наші інструкції містерові Діку були такі: він мав точнісінько переписувати те, що лежало перед ним; а якщо він відчує потребу зробити хоч найлегший натяк на короля Карла Першого, то хай біжить до стола з мемуарами. Ми взяли з нього обіцянку так і робити і залишили мою бабусю стежити за ним. Потім бабуся повідала нам, що спочатку він скидався на чоловіка, який грає на

литаврах, і безнастанно поділяв свою увагу між двома столами; але побачивши, що це незручно і втомно, він незабаром почав діловито переписувати папери, а мемуари відклав до зручнішого часу. Одним словом, хоч ми пильно стежили, аби він не перевтомлювався, і хоч він почав не з першого ж дня тижня, до вечора найближчої суботи він заробив десять шилінгів і дев'ять пенсів. І до кінця своїх днів не забуду, як він ходив по сусідніх крамницях, щоб розмінити свій скарб на шестипенсові монети, і як приніс він гроші до бабусі, у формі серця склавши їх на таці; у той момент сльози радості і гордості виблискували на його очах. Від початку своєї корисної праці він був, наче зачарований; і коли була якась щаслива людина в світі цієї суботньої ночі, то це було те вдячне створіння, яке вважало мою бабусю найвидатнішою жінкою на землі, а мене — найвидатнішим молодим чоловіком.

— Тепер вона вже не помре голодною смертю, Тротвуде, — сказав містер Дік, потискаючи мені руку в кутку. — Я забезпечу її, сер!

І він помахав у повітрі своїми десятима пальцями, немовби то були десять банків.

Не знаю, хто був більше задоволений, Тредльс чи я.

— Ти дивися, — сказав раптом Тредльс, витягаючи з кишені листа і подаючи його мені, — я за всім цим зовсім забув про містера Мікоубера.

Цей лист (містер Мікоубер ніколи не пропускав будь-якої можливості написати листа) був адресований мені, через Тредльса. Ось що було там написано:

«Мій любий Копперфілде,

Може, ви не зовсім здивуєтеся, почувши, що справи мої обернулися на краще. Коли не помиляюсь, то під час минулої зустрічі я натякнув вам, що чекаю на цю подію. Я збираюсь оселитися в одному з провінціальних міст нашого славетного острова (населення цього міста становить щасливу суміш сільськогосподарського і духовного класів), де я буду в безпосередньому зв'язку з однією з учених професій. Місіс Мікоубер і наші нащадки супроводжуватимуть мене. І в майбутньому, можливо, наш прах лежатиме на кладовищі біля видатної споруди, яка прославилася зазначене мною місто, смію сказати, від Китаю до Перу.

Кажучи останнє “прощайвай” сучасному Вавилонові, де ми зазнали багато лиха (смію гадати, з належною твердістю), місіс Мікоубер і я не можемо примиритися з думкою, що розлучаємося (можливо, на роки, а можливо, і назавжди) з особою, міцно зв'язаною з віттарем нашого домашнього життя. І якщо ви на порозі такої розлуки вишануєте честю супроводити нашого спільного друга, містера Томаса Тредльса, до нашої теперішньої оселі і там обмінятися з нами належними при такій нагоді побажаннями, то ви зробите справжню ласку

Тому,

Хто

Завжди

Незмінно ваш,

Вілкінсові Мікоуберу».

Я був дуже радий, що містер Мікоубер нарешті струсив прах і попів зі своєї голови, і що нарешті справи дійсно обернулися на краще. Тредльс додав,

що запросили нас саме на сьогодні, і я з охотою погодився піти; отже, ми разом вирушили до квартири, де жив містер Мікоубер під ім'ям містера Мортімера – в самому кінці Грейського шляху.

Приміщення це було таке тісне, що близнюки (яким тепер було вже по вісім чи дев'ять років) відпочивали на розкладному ліжку в тій самій кімнаті, де містер Мікоубер приготував нам в умивальному глечичку свою славетну суміш, яку він називав «пуншем». Тут я мав змогу відновити знайомство з мастером Мікоубером; то був багатообіцяючий хлопець років дванадцяти-тринадцяти, який відзначався надмірною рухливістю рук і ніг, що нерідко буває в юнаків його віку. Крім того, я поновив знайомство з його сестрою – міс Мікоубер, в особі якої, як сказав нам містер Мікоубер, «її мати, немов Фенікс, відродилась у молодості».

– Любий Копперфілде, – сказав містер Мікоубер, – ви особисто та містер Тредльс бачите нас напередодні еміграції, а тому пробачте невеличкий безлад, природний у такому випадку.

Склавши гідну для обставин відповідь, я роззирнувся навкруги та побачив, що сімейні пожитки вже спаковані, і що багаж не дуже обтяжуватиме їх. Я привітав місіс Мікоубер з близькою зміною.

– Любий містере Копперфілд, – сказала місіс Мікоубер, – я цілком певна у вашому дружньому співчутті. Мої родичі можуть вважати це засланням, якщо їм завгодно; але я – дружина і мати, і я ніколи не покину містера Мікоубера.

Тут місіс Мікоубер допитливо глянула на Тредльса, і той поспішив висловити свою цілковиту згоду.

– Так, – вела далі місіс Мікоубер, – так, принаймні, я розумію, мої любі містере Копперфілд і містере Тредльс, зобов'язання, яке я взяла на себе, коли повторювала священні слова: «Я, Емма, беру тебе, Вілкінсе, собі за чоловіка». Перед шлюбною церемонією я при світлі лампади перечитала весь статут шлюбної служби, і з цього я зробила висновок, що ніколи не зможу покинути містера Мікоубера, і хоч я, може, й помиляюсь у своєму розумінні цього обряду, але містера Мікоубера я ніколи не покину.

– Люба моя, – трохи нетерпляче сказав містер Мікоубер, – я й гадки не маю, щоб ти могла зробити щось подібне.

– Я добре знаю, мій любий містере Копперфілд, – вела далі місіс Мікоубер, – що доля тепер кидає мене в середовище чужих мені людей; я знаю також, що дехто з членів моєї сім'ї, до яких містер Мікоубер звертався письмово у виключно джентльменських висловах, повідомляючи їх про цей факт, не звернули й найменшої уваги на його повідомлення. Можете вважати, що це забобони, але мені здається, що містерові Мікоуберу вже сама доля судила не діставати відповіді на переважну більшість своїх листів. Мовчання моїх родичів дає мені підстави вважати, що вони проти мого рішення. Але я не дозволила б збочити мене зі стежки священного обов'язку, містере Копперфілд, я не дозволила б цього нікому – навіть моїм таткові і мамі, якби вони ще жили.

Я висловив свою думку, що це цілком правильний напрямок.

– Може, це й самопожертва, – казала місіс Мікоубер, – замуруватись у місті, населеному самими священиками, але запевняю вас, містере Копперфілд,

що коли це самопожертва з мого боку, то ще більша жертва з боку людини з талантами містера Мікоубера.

— Куди ж ви переїжджаєте? — запитав я.

Містер Мікоубер, розливаючи нам пунш з умивального глечика, відповів:

— До Кентербері. Річ у тому, мій любий Копперфілде, що я влаштувався за допомогою нашого друга Гіпа; я допомагатиму йому, і буду... буду його особистим секретарем.

Я глянув на містера Мікоубера, який дуже зрадив, що це мене так дивує.

— Я повинен заявити вам, — сказав він офіційним тоном, — що ділові навички й гострий розум місіс Мікоубер великою мірою спричинились до цього наслідку. Рукавичка, про яку місіс Мікоубер говорила під час нашої минулої зустрічі, справді була у формі оголошення кинута світові; цю рукавичку підняв мій друг Гіп, і ми дійшли обопільної згоди. Про мого друга Гіпа — людину видатних якостей — я хотів би говорити з усією можливою пошаною. Мій друг Гіп не призначав мені занадто високої винагороди, але він багато в чому допоміг мені, знявши з мене тягар певних труднощів за рахунок моїх майбутніх послуг; а я вірю в ціну цих послуг. Здібності й знання, які я маю, — сказав містер Мікоубер тоном скромної гордості і з величністю, — будуть присвячені службі у мого друга Гіпа. Я вже маю певне знайомство з законами, бо мені вже доводилося виступати відповідачем у багатьох цивільних процесах, а тепер я негайно почну вивчати коментарі одного з найславетніших і найвидатніших наших англійських юристів. Я вважаю недоцільним додавати, що я намагаюся на його милість суддю Блекстона.

Зауваження містера Мікоубера, як і більшість наших розмов цього вечора, переривалися багаторазовими зауваженнями місіс Мікоубер до мастера Мікоубера; мати раз у раз звертала увагу, що її нащадок або сідає навкарачки, або підпирає обома руками голову, немовби вона йому спадала з плечей, або штовхає Тредльса під столом, або закидає ногу за ногу, або простягає ногу на неймовірну відстань, або кладе голову на стіл, купаючи волосся в бокалах з вином, або ще в якийсь незручний для товариства спосіб демонструє надзвичайну рухливість своїх кінцівок, а всі ці материнські зауваження мастер Мікоубер сприймав як дуже несправедливу образу. Я тим часом дивувався з того, що розповів мені містер Мікоубер, і міркував, що це має означати. Але згодом ниткою розмови заволоділа місіс Мікоубер, і знову привернула мою увагу.

— Ось що я безнастанно нагадую містерові Мікоуберу, — сказала шановна леді. — Він не повинен, мій любий містере Копперфілд, обмежитись найнижчими галузями юридичної професії; він повинен докласти всіх зусиль, щоб врешті-решт здертися на верхівку дерева. Я певна, що містер Мікоубер, застосувавши своє красномовство, свої здібності в такій професії, мусить стати видатною людиною: приміром, містере Тредльс, — говорила вона з надзвичайно глибокодумним виглядом, — суддею, або, скажімо, державним канцлером. Якщо певна особа обирає собі посаду, на яку погодився містер Мікоубер, то він тим самим не позбавляється права бути обраним на згадані мною посади. Чи не так?

— Люба моя, — зазначив містер Мікоубер, також допитливо поглядаючи на Тредльса, — у нас є досить часу, щоб розв'язати це питання.

— Мікоубере, — відказала вона, — ні! Твоя життєва помилка полягає в тому, що ти не досить далеко заглядаєш вперед. Ти повинен, заради твоєї сім'ї, якщо не заради себе самого, окинути проникливим поглядом найдальші пункти на горизонті, до яких можуть привести тебе твої здібності.

Містер Мікоубер кашлянув і з задоволеним виглядом хильнув пуншу, все ще поглядаючи на Тредльса, немов допитуючись його думки.

— Бачите, справжній стан речей такий, місіс Мікоубер, — сказав Тредльс, намагаючись пом'якшити істину, — тобто, простий прозаїчний факт, знаєте...

— Отож, отож, — підхопила місіс Мікоубер, — мій любий містере Тредльс, я хочу бути якомога більше прозаїчною і буквальною в питанні такої ваги.

— ... полягає в тому, — вів далі Тредльс, — що ця галузь юридичної професії, навіть якби містер Мікоубер став повноправним адвокатом...

— Саме так, — відказала місіс Мікоубер. — Вілкінсе, не перекошуй очі, хто тобі їх вправить на місце?

— Ця галузь юридичної професії, — вів далі Тредльс, — не має нічого спільного з вашими планами. Тільки присяжний повірений може бути обраний на такі посади; містер Мікоубер не може стати присяжним повіреним, якщо не буде протягом п'яти років навчатися при одній юридичній колегії.

— Чи правильно я розумію вас? — дуже діловито сказала місіс Мікоубер. — Чи означає це, мій любий містере Тредльс, що після закінчення того періоду містер Мікоубер матиме право бути обраним на суддю або державного канцлера?

— Він матиме право бути обраним, — відказав Тредльс, роблячи сильний наголос на слові «право».

— Дякую, — сказала місіс Мікоубер. — Цього цілком досить... Якщо справа стоїть так, і містер Мікоубер не втрачає ніяких привілеїв, займаючи цю посаду, то я спокійна. Звичайно, я думаю по-жіночому, але я завжди була певна, що містерові Мікоуберу властиве те, що мій татко, коли я ще жила вдома, називав юридичною вправністю; сподіваюся, що містер Мікоубер дістав тепер поле діяльності, на якому ця його властивість може розвинути і зайняти чільне місце.

Здається мені, що містер Мікоубер уже бачив самого себе на місці голови палати лордів. Він провів рукою над своєю лисою головою і з удаваною смиренністю сказав:

— Люба моя, не треба прискорювати вирок долі. Якщо судилося мені носити суддівську перуку, то я до цього вже підготувався, — він натякнув на свою лисину, — в усякому разі, зовнішньо. Я не шкодую за своїм волоссям, і може, фортуна з особливою метою позбавила мене його. Не знаю. Я маю намір, любий Копперфілде, виховати мого сина для духовної кар'єри — не стану заперечувати, що саме заради нього хотів би зайняти високе становище.

— Для духовної кар'єри? — спитав я, все ще думаючи про Урію Гіпа.

— Так, — ствердив містер Мікоубер. — У нього чудовий голос, і він почне співати в хорі. Ми житимемо в Кентербері, і наші тамтешні зв'язки, безперечно, дадуть йому змогу зайняти перше вакантне місце, яке з'явиться в соборі.

Я знову подивився на мастера Мікоубера, який мав такий вираз обличчя, неначе ховав свій голос за бровами, і проспівав нам (бо йому запропонували на вибір — співати або йти спати) пісню «Дятел носом тук-тук-тук». Шумно

віддавши належну хвалу його вмінню, ми перейшли до розмов на загальні теми, і я не стримав бажання розповісти містерові та місіс Мікоубер про зміну в обставинах мого життя. Не можу й висловити, як вони обоє зраділи звістці, що бабуся моя теж зазнала труднощів; це їх дуже втішило і ще збільшило їхню гостинність і веселий настрій.

Пуншу вже лишилося на денці. Звернувшись де Тредльса, я нагадав, що ми не можемо розійтись, не побажавши нашим друзям здоров'я, щастя і успіху на новому життєвому шляху. Я попросив містера Мікоубера наповнити чарки і урочисто проголосив тост; по тому я потиснув руку містерові Мікоуберу і шанобливо поцілувався з місіс Мікоубер, щоб відзначити пам'ятну подію. Тредльс зробив те саме в першій половині програми, але не вважав себе таким давнім другом сім'ї, щоб вчинити так і в другій.

Містер Мікоубер підвівся, заклав пальці за край жилетки і звернувся до нас:

— Сподіваюся, мій любий Копперфілде, — сказав містер Мікоубер, встаючи і вкладаючи великі пальці в кишені жилета, — товариш моєї юності, якщо вправі я так висловитись, і мій шановний друг Тредльс, якщо вправі я назвати його так, дозволять мені від імені місіс Мікоубер, мене самого і наших нащадків у найтепліших і найщиріших висловах подякувати їм за добрі побажання. Можна було б чекати, що на порозі переселення, яке приведе нас до абсолютно нового існування (містер Мікоубер говорив так, ніби він від'їжджав за п'ятсот тисяч миль), я звернуся з кількома прощальними словами до двох друзів, яких я бачу перед собою. Але все, що можу я сказати, я вже сказав. Якого б становища в суспільстві я не досяг завдяки тій вченій професії, смиренним працівником якої збираюся стати, я намагатимусь бути гідним його, а місіс Мікоубер вже напевно прикрашатиме все своєю присутністю. Під тимчасовим тиском своєрідних зобов'язань, підписаних з розрахунком на негайну їх ліквідацію, але не ліквідованих через комбінацію обставин, я мусив удатись до маскараду, проти якого обурюється вся моя душа — я натякаю на окуляри — і прийняти псевдонім, на який я не можу мати жодних законних претензій. З цього приводу можу сказати тільки от що: хмара зникла з сумного обрію, і світло дня знову стоїть високо над верхів'ями гір. Наступного понеділка, з прибуттям вечірнього диліжанса до Кентербері, нога моя топтатиме рідний моріжок, і моє ім'я буде знову Мікоубер.

Закінчивши цю промову, містер Мікоубер опутився на стілець і похмуро вихилив дві склянки пуншу. Потім він урочисто виголосив:

— Ще одну річ мушу я зробити перед від'їздом — акт справедливості. Мій друг, містер Томас Тредльс, у двох різних випадках «приклав свою руку», якщо дозволено мені буде вжити вульгарного вислову, до моїх векселів. У першому випадку містер Томас Тредльс, коротко кажучи, вскочив... Строк сплати другого ще не надійшов. Сума першого зобов'язання, — тут містер Мікоубер дбайливо оглянув свої папірці, — складала, здається мені, двадцять три фунти, чотири шилінги, дев'ять пенсів з половиною; сума другого, за моїми записами, — вісімнадцять фунтів, шість шилінгів і два пенси. Ці суми складають разом, якщо мої розрахунки правильні, сорок один фунт, десять шилінгів, одинадцять з половиною пенсів. Мій друг Копперфілд, очевидно, зробить мені ласку перевірити цей підсумок.

Перевірівши, я знайшов його цілком правильним.

— На душі моїй був би нестерпний тягар, — сказав містер Мікоубер, — коли б я покинув столицю і мого друга містера Томаса Тредльса, не розрахувавши з цими зобов'язаннями. Отже, я виготовив для мого друга містера Томаса Тредльса документ, який тримаю в своїй руці; цей документ чинить бажану справедливість. Я прошу мого друга містера Томаса Тредльса прийняти від мене розписку на сорок один фунт, десять шилінгів і одинадцять з половиною пенсів. І я щасливий відновити свою моральну гідність і усвідомити, що я знову можу високо тримати голову перед своїм співбратом.

Розчулившись цим виступом, містер Мікоубер поклав розписку в руки Тредльса і побажав йому всього найкращого на його життєвому шляху. Я цілком певен, що це не лише для містера Мікоубера означало те саме, що сплатити гроші, але що й сам Тредльс не одразу зрозумів різницю між цими двома способами розрахунку. Містер Мікоубер високо тримав голову перед своїми співбратами, коли світив нам свічкою на східцях. Ми прощалися дуже щиро; і, провівши Тредльса та на самоті йдучи додому, я міркував, між іншим, що хоч містер Мікоубер людина дуже легковажна, але до мене, мабуть, він має величезне співчуття, бо ніколи не просив у мене позичити гроші. Безперечно, у мене б не вистачило сили духу відмовити йому, і я не маю сумніву, що він це знав (треба йому віддати належне) не гірше, ніж я.

XX. ТРОХИ ХОЛОДНОЇ ВОДИ

Я жив новим життям уже понад тиждень. І я дедалі більше проймався тими суворими практичними рішеннями, яких, на мою думку, вимагала криза. Я все ще ходив надзвичайно швидко і уявляв собі, ніби таким чином посуваюся вперед. Я взяв собі за правило вичавлювати з себе все, що можливо, і працювати з найбільшою енергією. Я прямо-таки мучив себе. У мене навіть була думка перейти на овочеву дієту: невиразно ввижалося мені, що, ставши траводіною твариною, я зможу цим принести найліпшу жертву Дорі.

Але досі маленька Дора нічого не знала про мою відчайдушну твердість та про її причини; у своїх листах я дуже туманно натякав на це. Та ось надійшла та субота, коли вона мала ввечері відвідати міс Мілз; і щойно містер Мілз піде до свого картярського клубу (про це мені повинні були подати знак, повісивши пташину клітку на середнє вікно вітальні), я мав завітати до міс Мілз на чашку чаю.

Тим часом ми цілком влаштувалися на Букінгем-Стрит, де містер Дік і надалі старанно копіював свої папери. Моя бабуся досягла вирішальної перемоги над місіс Креп: заплатила їй усі квартирні гроші, викинула за вікно перший же глечик, що його шановна господиня поставила на східцях, і особисто провела по сходах вгору і вниз служницю, яку довелося найняти для господарства. Ці рішучі заходи нагнали такого страху на місіс Креп, що вона замкнулась у своїй кухні в цілковитій певності, що бабуся збожеволіла. Міс Бетсі була цілком байдужа до думок місіс Креп чи будь-кого іншого, а такі побоювання їй навіть, скоріше, подобались. І місіс Креп, колись така смілива, за кілька днів стала така полохлива, що, зустрівши

ненароком на східцях мою бабусю, ховала своє огрядне тіло за дверима — хоч і з-за них можна було помітити широкі краї її фланелевої спідниці — або зіщулювалась у яких-небудь темних кутках. Це давало моїй бабці таке невимовне задоволення, що вона, заломивши на саму маківку свій чепець, з особливою радістю нишпорила по коридорах саме тоді, коли могла сподіватися зустріти там місіс Креп.

Моя бабуся — людина надзвичайно охайна та вигадлива — зробила стільки дрібних удосконалень у нашому господарстві, що мені здалося, ніби я не збіднів, а збагатів. Між іншим, вона перетворила для мене буфетну кімнату на туалетну, придбала для мене таке ліжко, яке вдень скидалося на книжкову шафу, наскільки це було можливо для ліжка. Вона безперестанку піклувалась про мене; і навіть сама моя бідолашна мати не могла б любити мене більше чи більше дбати про моє щастя.

Пеготті вважала великою ласкою, що їй дозволили брати участь у цих справах, і хоч вона все ще не позбулася свого давнього жаху перед моєю бабусею, але після багатьох ознак заохочування і довіри вони стали найкращими подругами. Та ось надійшов час (я кажу саме про ту суботу, коли я мав піти на чай до міс Мілз), коли їй треба було повернутися додому, до тих обов'язків, які вона взяла на себе щодо Гема.

— Ну, будьте здорові, Баркіс, — сказала моя бабуся, — і бережіть себе. Певно, я ніколи не думала, що сумуватиму, прощаючись з вами.

Я провів Пеготті до контори диліжансів. На прощання вона заплакала і попросила мене дбати про її брата. Про нього ми після розлуки нічого не чули.

— Ріднесенький мій Деві, — сказала Пеготті, — ви ж тепер в учнях, і вам треба грошей на видатки, а незабаром вам доведеться влаштувати собі хатинку, серденько мое; та хто ж має більше права позичити вам гроші, ніж я, дурна стара нянька вашої любої матусі?

Манія незалежності опанувала мене не настільки, щоб позбавити її цієї втіхи. Щоб утішити її, я обіцяв, що коли доведеться мені позичити гроші, то позичу їх тільки в неї. Пеготті була б більше задоволена, якби я тут-таки взяв у неї велику суму, але, гадаю, що слова мої теж досить утішили її.

— Любий мій, — прошепотіла Пеготті, — скажіть маленькому янголяткові, що я хотіла б побачити її хоч на хвилинку. І скажіть їй, що перед її одруженням з моїм хлопчиком я приїду і так гарненько прибору вам будиночок, як тільки дозволите.

Я заявив, що лише їй дозволю торкнутися нашого житла; після цього Пеготті поїхала у відносно доброму настрої.

Цілий день я томився у палаті, а в призначений час опинився на вулиці, де жив містер Мілз. Містер Мілз мав ганебну звичку спати по обіді; цей джентльмен ще не вийшов з дому, і пташина клітка ще не висіла на середньому вікні.

Він так безсовісно довго мучив мене очікуванням, що я пристрасно бажав, аби клуб оштрафував його за спізнення. Нарешті він вийшов; і тоді я побачив, як моя Дора повісила пташину клітку, вискочила на балкон відшукати мене очима і побігла назад, коли знайшла; Джіп лишився на балконі, нахабно гавкаючи на велетенського дога, який міг би проковтнути його, як пілюлю.

Дора вийшла мені назустріч до дверей вітальні, а за нею вискочив Джіп, який почав люто гарчати на мене, вважаючи, очевидно, що я бандит. Ми ввійшли у вітальню, безмірно щасливі й закохані, але я дуже скоро потьмарив нашу радість, не тому, що я хотів цього, а тому, що мене вщерть сповнювала ця думка. Без усяких підготувань я спитав Дору, чи могла б вона кохати злидаря.

Як же злякалася моя гарна маленька Дора! В її уяві з образом злидаря пов'язувалося жовте обличчя і нічний ковпак, або пара милиць, або дерев'яна нога, або песик з мисочкою для милостині в зубах, або щось подібне, і вона з найчарівнішим здивуванням витріщилася на мене.

— Як можеш ти питати такі дурниці? — надула губки Дора. — Любити злидаря!

— Доро, люба моя, — сказав я. — Це я — злидар!

— Як можеш бути ти таким дурненьким, — відповіла Дора, ляскаючи мене по руці, — сидиш отут і вигадуєш усякі побрехеньки. Ось я скажу Джіпові вкусити тебе.

Хоч і приємно мені було бачити її дитячу наївність, але необхідно було пояснити все, і я урочисто повторив:

— Доро, життя моє! Твій Девід розорився!

— От попереджаю, що скажу Джіпові вкусити тебе! — мовила Дора, тріпнувши кучерями. — Коли ти говориш такі безглузді речі!

Але мій цілком серйозний вигляд змусив Дору припинити термосити свої кучері та покласти свою тремтячу руку мені на плече; спочатку дівчина стривожилася, а потім почала плакати. Це було жахливо! Я впав на коліна перед канапою, втішав мою кохану і благов її не розбивати мого серця, але деякий час бідолашна Доронька тільки схлипувала: «О боже мій! О, вона така налякана! І куди ж поділась Джулія Мілз? О, відведіть її до Джулії Мілз і забирайтеся геть, будь ласка!» Я зовсім очманів.

Кінець кінцем, після довгих благань і протестів, я змусив Дору глянути на мене; помалу жах зник з її чудового обличчя, і вона притулилася до моєї щокі своєю м'якою милою щічкою. Тоді, обійнявши мою кохану, я сказав їй, що дуже-дуже люблю її; що вважаю за свій обов'язок повернути їй слово, бо тепер я збіднів; що ніколи не переживу розлуки з нею; що я не боюся бідності, якщо її вона не страшить, бо руки мої готові до роботи, а серце повне любові; що я вже працюю з запалом, якого не знає ніхто, крім закоханих; що я стаю практичним і серйозно дивлюсь у майбутнє; що чесно зароблена черства скоринка хліба солодша за незаслужений бенкет. І ще багато говорив я подібних речей; красномовність моя дивувала мене самого, хоч до цієї промови готувався я дні і ночі, відколи моя бабуся приголомшила мене своїм прибуттям.

— Чи й тепер належить мені твоє серце, люба Доро? — захоплено спитав я, задалегідь передчуваючи відповідь з того, як вона тулилася до мене.

— О, так! — скрикнула Дора. — Я всім серцем твоя! Тільки не будь таким жахливим!

Я жахливий! І для кого? Для Дори!

— Не кажи мені про злидні і про тяжку працю! — казала Дора, ближче притуляючись до мене. — О, не кажи, не треба!

– Кохання моє, – почав був я, – чесно зароблена скоринка хліба...

– О, так, але я не хочу слухати про ці скоринки! – відповіла Дора. – Та зрештою, Джіп мусить щодня о дванадцятій годині мати баранячу котлетку, інакше він помре!

Мене зачарувала ця дитяча наївність. Я ніжно пояснив Дорі, що Джіп діставатиме свої баранячі котлетки з незмінною регулярністю. Я намалював картину нашого скромного дому, що процвітатиме завдяки моїй роботі, розповів про будиночок, який бачив у Гайгеті, і про кімнату для моєї бабусі.

– Тепер я не жакхливий, Доро? – несміливо запитав я.

– О, ні, ні! – скрикнула вона. – Але сподіваюся, що твоя бабуся сидітиме здебільшого у своїй кімнаті. І сподіваюся, що вона не дуже сварлива стара.

Коли б я міг полюбити Дору ще більше, то зробив би це. І все ж таки я відчував, що вона трохи непрактична. Мій новонароджений запал трохи охолов, бо важко було передати цей запал їй. Я зробив ще одну спробу. Коли вона зовсім заспокоїлась і почала крутити Джіпові вуха, я знову став насуплений і сказав:

– Кохана моя! Чи ти дозволиш сказати ще одне?

– О, прошу, тільки не будь практичним! – благала Дора. – Бо це так лякає мене.

– Серденько, – відповів я, – тобі нема чого тривожитись. Я хочу, щоб ти про це подумала цілком спокійно. Хочу підбадьорити та надихнути тебе.

– О, але це так моторошно! – скрикнула Дора.

– О, ні, кохана! Обережність і сила характеру допоможуть нам знести значно гірші речі.

– Але ж у мене зовсім не сильний характер, – сказала Дора, тріпнувши кучерями. – Правда, Джіпе? Ну, поцілуй Джіпа і будь милим.

Неможливо було відмовитися від цього, коли вона піднесла Джіпа до мого обличчя, та ще й сама під час цієї операції випнула свої рожеві губенятка, на полягаючи, щоб я поцілував його саме в середину носа. Я виконав її наказ, нагородивши потім себе самого за слухняність, і на довгий час забув свій смуток. Та нарешті я схаменувся:

– Але, Доро, кохана моя, я ж хотів тобі щось сказати.

Сам суддя Прерогативного суду міг би закохатися в неї, коли б побачив, як вона склала рученята, благаючи мене не лякати її більше.

– Ні, ні, я не лякатиму, моя люба, – запевняв я її. – Але, Доро, кохана, якби ти іноді могла згадати... не з розпачем, ні, зовсім не так, але якби ти могла іноді згадати, – тільки, щоб підбадьорити себе, – що ти заручилася з бідним чоловіком...

– Не треба, не треба! Благаю, не треба! – скрикнула Дора. – Це так страшенно жакливо!

– Душа моя, зовсім ні! – бадьоро сказав я. – Якби ти могла іноді згадувати про це, подеколи придивлятися до господарства твого батька, і звикала по-троху... вести домашні рахунки, приміром...

Бідолашна Доронька на ці слова відповіла чимсь середнім між схлипуванням і зойком.

– ...то це могло б нам потім стати у пригоді, – вів я далі. – І якби ти змогла пообіцяти мені читати маленьку... малесеньку кухарську книгу, яку

я пришло тобі цими днями, то це було б чудово для нас обох. Бо наш життєвий шлях, моя Доро, – сказав я, запалившись своєю улюбленою темою, – всіятий тепер тернами і камінням, і нам треба розчистити його. Ми повинні в боротьбі посуватися уперед. Ми повинні бути хоробрими. Ми натрапимо на перешкоди, і ми повинні подолати їх!

Я вже скочив на свого улюбленого коника і мчав уперед; але посуватися далі було вже непотрібно. Я сказав досить. О, вона так налякалася! О, куди поділася Джулія Мілз! О, відведіть її до Джулії Мілз, і дайте їй спокій, будь ласка!

Я впав у цілковитий розпач і бігав по вітальні, мов навіжений. Мені здалося, що я вбив Дору. Я бризнув водою на її обличчя. Я став навколішки. Я рвав на собі волосся. Я лаяв себе безжалісною звірюкою та жорстоким монстром. Я просив у неї прощення. Я благав її підвести очі. Я перегорнув усе в робочій шухлядці міс Мілз, шукаючи нюхальної солі, але в надмірному хвилюванні схопив натомість кістяну коробочку з шпильками і висипав всі шпильки на Дору. Я погрожував кулаками Джіпові, який лютував не гірше за мене. Я робив усякі дурниці, і добре, що не вичерпав свого запасу, коли в кімнату ввійшла міс Мілз.

– Хто накоїв це? – скрикнула міс Мілз, поспішаючи на допомогу своїй друзі.

Я відповів:

– Я, міс Мілз! Я зробив це! Перед вами – злочинець! – і сховав своє обличчя в подушку канапи.

Спочатку міс Мілз подумала, що між нами виникла суперечка, і що ми стоїмо на межі пустелі Сахари. Але незабаром вона зрозуміла в чому річ, бо моя люба Доронька, кинувшись в обійми своєї подруги, ридаючи, зойкала, що я став «злиденим трудівником». Потім Дора знову заплакала, але вже з жалю до мене, і спитала, чи дозволю я їй віддати всі свої гроші, а потім знову впала на шию міс Мілз, схлипуючи так, що я боявся, аби не розірвалося її ніжне серце від горя.

Очевидно, міс Мілз народилася, щоб бути нашим добрим генієм. Нашвидку розпитавши мене, вона втішила Дору і помалу переконала її, що я не чорнороб. Здається, з моїх слів наречена моя уявила, що я – портовий носій і цілий день бігаю з тачкою по вузькому трапу. Одним словом, міс Мілз нас помирила. Коли все влаштувалось, і Дора пішла нагору освіжити трояндовою водою оченята, міс Мілз подзвонила і наказала подати чай. Скориставшись відсутністю Дори, я сказав міс Мілз, що вона – мій друг назавжди, і що поки битиметься моє серце, пам'ятатиму я її співчуття і допомогу.

Потім я пояснив міс Мілз те саме, що безуспішно намагався пояснити Дорі. Міс Мілз відповіла загальним зауваженням, що краще жити в хатині та в згоді, ніж у палаці та без любові, і що там, де любов, там є все.

Я сказав міс Мілз, що це дуже слушно, і кому б це краще знати, як не мені, який любить Дору такою любов'ю, якої ще ніколи не відчував жоден смертний. Але тут міс Мілз засмучено відказала, що добре було б для деяких сердець, якби це дійсно було правдою. Тоді я поспішив пояснити, що моє зауваження про смертних стосується тільки чоловіків.

Потім я спитав у міс Мілз її думку про мою необережну пораду щодо рахунків, хатнього господарства і кухарської книжки.

Трохи поміркувавши, міс Мілз відповіла так:

– Містере Копперфілд, я буду з вами відверта. Душевні страждання та життєві випробування замінюють у деяких натур роки життєвого досвіду, і я буду з вами такою ж одвертою, як коли б я була стара ігуменя. Ні. Ці поради не для нашої Дори. Наша наймиліша Дора – улюблене дитя природи. Вона створена для світла, радості й веселощів. Я визнаю, що добре було б здійснити ці поради, але... – і міс Мілз похитала головою.

Заохочений одвертістю міс Мілз, я наважився спитати її, чи не могла б вона заради Дори іноді звертати увагу своєї подруги на приготування до серйозного життя. Міс Мілз так охоче згодилася на це, що я наважився на подальші прохання: чи не взялася б вона звернути увагу Дори на ці умови практичного життя. Міс Мілз сказала, що це так і буде. Тоді я звернувся до неї з проханням одержати від мене кухарську книгу і обережно вручити її Дорі. Міс Мілз згодилась і на це, хоч і не поклала великих надій на таке повчальне читання.

Коли Дора повернулася, вона була така мила, що я справді завагався, чи слід було турбувати її такими прозаїчними речами. І вона з такою любов'ю поводитися зі мною, і була така чарівна (а надто, коли змушувала Джіпа ставати на задні лапки і просити цукру, а за неслухняність обіцяла прикласти його носом до гарячого чайника), що, згадавши, як я налякав її, я відчув себе страховиськом, яке залізло до хатинки феї.

Після чаю Дора грала нам на гітарі та співала ті самі любі старовинні французькі пісні про неможливість перестати танцювати – тра-ля-ля, тра-ля-ля – і під кінець я ще більше почувався потворою, ніж раніше.

Але незадовго перед тим, як я пішов, міс Мілз випадково зробила якесь зауваження про завтрашній ранок, і я необережно пояснив, що мушу тепер для своєї роботи вставати о п'ятій годині ранку. Не можу сказати, чи не вирішила Дора, що я – сторож на якомусь складі, в усякому разі, слова мої дуже вразили її, і вона після цього вже більше не грала та не співала.

Вона все ще тримала мої слова в голові, коли я прощався з нею. Вона звернулася до мене грайливо, немов до своєї ляльки:

– Ну, тільки не вставай о п'ятій годині, поганий хлопчисько. Кинь ці дурниці!

– Кохана моя, – сказав я, – мені треба працювати.

– Зовсім не треба! – відказала Дора. – Нащо це тобі?

Я спробував якомога жартівливим тоном пояснити цьому милому здивованому створінню, що ми мусимо працювати, щоб жити.

– Ох, як смішно! – скрикнула Дора.

– А як же нам інакше жити, Доро? – спитав я.

– Як? Яюсь! – відповіла Дора.

Очевидно, їй здавалося, що цим вона цілком розв'язала питання. З таким переможним виглядом поцілувала вона мене, що ні за які скарби не згодився б я розчарувати її своєю відповіддю.

Я любив її, і любов цілком поглинула мене. Але завзято працюючи, куючи залізо, поки воно гаряче, я частенько сидів увечері навпроти своєї бабусі, пригадував, як налякав Дору, і міркував, як зможемо ми пробиватися через

ліс труднощів з гітарою в руках. Під кінець мені починало здаватися, що від цього клопоту голова моя зовсім посивіла.

XXI. РОЗРИВ ПАРТНЕРСЬКИХ ВІДНОСИН

Я не дозволяв охолонути моїм намірам щодо парламентських дебатів. Цей шматок заліза я тримав гарячим і кував його з наполегливістю, вартою справжнього подиву. Я купив повний підручник благородного і таємничого мистецтва стенографії (це коштувало мені десять шилінгів і шість пенсів) і поринув у море непорозумінь, яке за кілька тижнів довело мене до межі помутніння. Зміни крапок, які в одній фігурі означали одну річ, а в другій — щось абсолютно інше; дивні примхи кружалець і закарлючок; несподівані наслідки, які випливали зі значків, подібних до комахиних ніг; жажливі ефекти лінії, поставленої не в тому місці, — все це не тільки турбувало мене вдень, але й ввижалось уві сні. Навпомацки пройшовши крізь ці труднощі й опанувавши абетку, яка була справжньою єгипетською пірамідою, побачив я процесію нових жажів, що звуться умовними знаками; і не знаю я нічого деспотичнішого, ніж ці умовні знаки, які вимагають, приміром, щоб риска, тонша від павутинки, означала «сподівання», а чорнильна ракета заміняла слово «невигідний». Закріпивши в своїй пам'яті ці закарлючки, я виявив, що вони витіснили все інше; повернувшись до початку, я розгубив ті нещасні умовні знаки; підбираючи їх, я забув інші елементи системи; коротко кажучи, справа була майже безнадійна.

Справа була б зовсім безнадійною, якби не Дора; вона була тихою пристанню для мого пошматованого бурями човна. Кожна каракуля в стенографії була кремезним дубом в лісі труднощів, і я заходився рубати їх один за одним з такою люттю, що через три або чотири місяці я наважився вже зробити експеримент на одному з найповільніших промовців у палаті. Чи забуду я колись, як повільний промовець перегнав мене раніше, ніж я встиг почати, і як мій бідолашний олівець шкутильгав по паперу, немов у приступі епілепсії.

Ясно було, що це треба облишити. Я хотів злетіти занадто високо, але таким шляхом я ніколи нічого не досяг би. Я звернувся за порадою до Тредльса; він запропонував свої послуги, щоб диктувати мені промови повільно, іноді зупиняючись, зважаючи на мою слабкість. Дуже вдячний за цю дружню допомогу, я прийняв пропозицію. І довго, вечір за вечором, коли я повертався від доктора, ми влаштовували на Букінгем-Стрит «парламент вдома».

Хотів би я побачити такий парламент ще десь! Моя бабуся і містер Дік репрезентували уряд або опозицію, залежно від обставин, а Тредльс, за допомогою тому парламентських промов, кидав на них громи і блискавки. Випроставшись біля столу, одним пальцем уп'явшись у сторінку, махаючи правою рукою над головою, Тредльс грав роль Пітта, Фокса, Шерида-на, Бюрка, лорда Кестльрі, віконта Сідмоута або Кеннінга — усіх славетних діячів англійського парламенту по черзі. Він розпалювався і кидав найжахливіші обвинувачення у марнотратстві і підкупності в обличчя моєї бабусі і містерові Діку. Тим часом я сидів трохи осторонь, з блокнотом на колінах, і щосили поспішав за ним. Жоден справжній політик не міг би

перевершити Тредльса в легковажності і непослідовності. Протягом тижня він виступав по черзі за найрізноманітніші політичні течії і змінив на щоглі свого корабля всі можливі прапори. Бабуся моя, дуже скидаючись на непохитного канцлера скарбниці, інколи переривала його промову вигуками: «Слухайте!» чи «Ні!», чи «О!» – коли того потребував контекст. Це завжди було сигналом для містера Діка (типового депутата від сільських місцевостей) жваво підтримувати її тими самими вигуками. Але впродовж своєї парламентської кар'єри містер Дік зазнав обвинувачень у таких жаливих речах і оголошувався відповідальним за такі моторошні вчинки, що іноді почувався кепсько. Здається мені, він справді почав побоюватися, що вчинив щось пов'язане з порушенням британської конституції та руйнуванням батьківщини.

Частенько ці дебати тривали у нас до півночі, доки свічки зовсім не згорали. Наслідком такої дбайливої практики було те, що помалу я став устигати за Тредльсом і почувався би дуже добре, якби мав хоч найменше уявлення, що означають мої записи. Прочитати їх було те саме, що розшифрувати китайські написи на скринях китайського чаю або позолочені літери на великих червоних і зелених пляшках у вікні аптек.

Лишалось тільки повернутися назад і почати все знову. Це було дуже прикро, але я повернувся назад, хоч і з важким серцем, і почав старанно і методично повторювати пройдене, посуваючись зі швидкістю слимака; я зупинявся, всебічно вивчаючи кожен сучок на дорозі і відчайдушно намагаючись утримувати в своїй пам'яті химерні умовні знаки. Водночас я пунктуально відвідував палату і ходив до доктора; справді, я працював, просто кажучи, як кінь.

Одного дня, прийшовши до палати, я побачив, що містер Спенлоу стоїть біля дверей, дуже похнюпившись, і розмовляє сам із собою. Він часто скаржився на головний біль, бо носив дуже тісні комірці, і я щиро вірю, що він перекрохмалився; спочатку я подумав, що він трохи нездужає, але він незабаром змусив мене змінити цю думку.

Завжди він дуже привітно зустрівач мене. Але тут замість відповіді на моє «доброго ранку» він церемонно глянув на мене і холодно запросив піти за ним до кав'ярні, яка в ті часи була якраз коло подвір'я собору Святого Павла. Я скорився, почувуючись дуже ніяково і мимоволі тремтячи. Пропускаючи його вперед, я помітив, що він тримає голову дуже високо, а це не обіцяло нічого доброго; я почав побоюватися, що він розкрив наші з Дорою взаємини.

Та якби я й не здогадався про це дорогою до кав'ярні, то в мене вже не стояло лишитися сумнівів, коли, пройшовши з ним у кабінет на другому поверсі, я побачив там міс Мердстон. Шановна міс спиралася на столик, на якому стояло кілька бокалів з рештками лимонів і два кумедні ящички для ножів і виделок – на щастя людства, тепер такі ящички не використовуються.

Міс Мердстон дозволила мені потиснути свої холодні пальці і не змінила суворого вигляду. Містер Спенлоу зачинив двері, попросив мене сісти і сам зупинився на килимі перед каміном.

– Будьте ласкаві показати містерові Копперфілду, – сказав містер Спенлоу, – що саме знаходиться у вашій сумці, міс Мердстон.

Здається, то був той самий саквож, сталева паща якого вразила мене ще в дитинстві. Міс Мердстон стиснула губи так само міцно, як були стиснуті неблаганні щелепи саквожа; вона розкрила його, водночас трохи розтуливши і свої уста. Після цієї процедури вона витягла мій останній лист до Дори, насичений висловами палкої любові.

— Здається, це ваша рука, містере Копперфілд? — спитав містер Спенлоу.

Мене кинуло в жар, і той голос, яким я відповів «так, сер», мало скидавсь на мій.

— Якщо я не помиляюся, — сказав містер Спенлоу, поки міс Мердстон витягла зі своєї сумки пачку листів, перев'язаних наймилішою моєю серцю блакитною стрічкою, — ці також належать вашому перу, містере Копперфілд?

Збентежено взяв я пачку до рук, глянув на такі початки листів, як «Моя кохана, моя Доро», «Мій любий янголе», «Моя благословенна» тощо, неймовірно зашарівся і схилив голову.

— Ні, дякую! — холодно мовив містер Спенлоу, коли я механічно простяг листи знову до нього. — Я не хочу позбавляти вас цього скарбу. Міс Мердстон, будьте такі ласкаві продовжувати.

Ця благородна істота якусь секунду дивилася на килим, а потім виголюсила таку сувору промову:

— Мушу визнати, я вже давно мала певні підозри щодо взаємин міс Спенлоу та Девіда Копперфілда. Я звернула увагу на поведінку міс Спенлоу та Девіда Копперфілда ще при першій їхній зустрічі; і тоді це справило на мене неприємне враження. Розбещеність людських сердець така...

— Ви дуже зобов'язете мене, мем, — перепинив містер Спенлоу, — якщо обмежуватиметесь самим викладенням фактів.

Міс Мердстон заплющила очі і похитала головою, немовби протестуючи проти недоречного втручання, і з понурою гримасою вела далі:

— Змушена обмежуватися лише фактами, я викладу їх якомога щільніше. Я вже казала, сер, що здавна мала певні підозри щодо взаємин між міс Спенлоу та Девідом Копперфілдом. Я часто намагалася знайти достатні підстави для таких підозр, але марно. Тому я вирішила поки що не говорити про це батькові міс Спенлоу, — вона суворо глянула на нього, — знаючи, що в таких випадках чесне служіння нечасто зазнає співчуття.

Містер Спенлоу, здавалося, був зовсім знищений суворістю і твердістю міс Мердстон; на її суворий натяк він тільки безпорадно махнув рукою.

— Повернувшись до Норвуда після відсутності, до якої спричинилось одруження мого брата, — вела далі свої обвинувачення міс Мердстон, — я приїхала водночас з міс Спенлоу, яка відвідувала свою подругу міс Мілз. Мені здалося, що поведінка міс Спенлоу дає мені більше підстав для підозри, ніж раніше, тому я пильно стежила за міс Спенлоу.

Люба, ніжна, маленька Дора, вона й не знала, що її пильнує око дракона!

— І все ще, — вела далі міс Мердстон, — до вчорашнього вечора не знаходила я ніяких доказів. Я звернула увагу, що міс Спенлоу дістає занадто багато листів від своєї подруги міс Мілз; але міс Мілз — її подруга, якій цілком довіряє батько міс Дори, — ще один багатозначний погляд на містера

Спенлоу, – і не моє діло було втручатись. Якщо мені не дозволено натякати на природну розбещеність людських сердець, то принаймні я можу – я мушу! – мати дозвіл нагадати про зайву довіру до не гідних її людей.

Містер Спенлоу пробурмотів щось вибачливе.

– Вчора ввечері після чаю, – вела далі міс Мердстон, – я помітила, що собачка гасає по вітальні, тримаючи щось у зубах. Я звернулася до міс Спенлоу: «Доро, що це таке у собаки в пащі? Це папір?» Міс Спенлоу негайно схопила ся рукою за комірець блузи, раптом скрикнула і підбігла до собаки. Я сказала: «Доро, любя моя, дозвольте мені це зробити!»

О, Джіп, мерзена болонка, так це ти спричинився до цього лиха!

– Міс Спенлоу наважилася, – сказала міс Мердстон, – підкупати мене поцілунками, шкатулками і ювелірними дрібницями – зрозуміло, що я від цього відмовилася. При моему наближенні песик забився під канапу, і з превеликими труднощами, лише з допомогою камінних щипців, мені пощастило витягти його звідти. Навіть і тоді він усе ще цупко тримав папір у зубах; я сміливо тягла цей папір, ризикуючи бути вкушеною, але пес так завзято тримав його між зубами, що йому навіть довелося висіти на ньому в повітрі. Нарешті я заволоділа документом. Дослідивши його, я прямо заявила міс Спенлоу, що в неї має бути ще багато таких листів, і зрештою здобула від неї пачку, яка тепер лежить у руці Девіда Копперфілда.

На цьому вона зупинилася, замкнула саквояж, стиснула губи і подивилася на нас з виглядом, який доводив, що її можна зламати, але зігнути – ніколи.

– Ви послухали міс Мердстон, – сказав містер Спенлоу, звертаючись до мене. – Прошу ласкаво, містере Копперфілд, чи не маєте ви щось відповісти?

Я бачив перед собою прекрасний скарб мого серця: як вона схлипувала і плакала вночі, самотня, налякана, схвильована; як вона жалісно просила і благала цю кам'яносерду жінку пробачити її; як даремно пропонувала вона їй ці поцілунки, шкатулки, дрібниці; якого лиха зазнала вона, і все через мене! Картина ця дуже збентежила мене. Боюся, що хвилину-другу не міг я ні слова мовити, незважаючи на всі свої зусилля.

– Я нічого не можу сказати, сер, – відповів я нарешті, – крім того, що вся провина лежить на мені. Дора...

– Міс Спенлоу, якщо ваша ласка, – велично поправив батько.

– ...тільки послухалася моєї поради, – вів я далі, проковтнувши це холодне зауваження, – приховувати це від вас, і я гірко шкодую про це.

– Ваша провина дуже велика, сер, – сказав містер Спенлоу, походжаючи по килиму і підкріплюючи свої слова похитуванням усього тіла (хитати тільки головою він не міг, бо комірець у нього був занадто накрохмалений). – Ви припустилися ганебного і негідного вчинку, містере Копперфілд. Коли я запрошую до себе джентльмена – байдуже, чи йому дев'ятнадцять, двадцять дев'ять або дев'яносто років – то я запрошую його, ґрунтуючись на довірі. Якщо він зловживає моєю довірою, то він чинить безчесно, містере Копперфілд.

– Я це відчуваю, сер, запевняю вас, – відказав я, – але я не подумав про це раніше. Щиро, чесно, справді, містере Спенлоу, я ніколи не думав про це раніше. Я так безмежно люблю міс Спенлоу...

– Фу! Нісенітниця! – сказав містер Спенлоу, червоніючи. – Прошу не говорити при мені, що ви любите мою дочку, містере Копперфілд!

– Якби я не любив її, то чим міг би я виправдати свою поведінку, сер? – смиренно відповів я.

– А якщо ви й любите, то хіба можете ви виправдати свою поведінку, сер? – сказав містер Спенлоу, враз зупиняючись на килимі. – Чи зважили ви на свої роки і на роки моєї дочки, містере Копперфілд? Чи зважили ви, що означає похитнути довіру, яка має існувати між моєю дочкою і мною? Чи зважили ви на суспільний стан моєї доньки, на проекти, які я можу мати щодо її майбутнього, на мій заповіт, в якому можуть бути певні розпорядження щодо неї? Чи зважили ви взагалі на щось, містере Копперфілд?

– Дуже мало, сер, боюся, – відповів я, звертаючись до нього з пошаною і смутком, які я справді відчував, – але благаю повірити мені, я зважив на своє власне становище у світі. Коли я пояснив вам свої змінені обставини, ми були вже заручені...

– Я прошу, – мовив містер Спенлоу, підстрибуючи, як балаганний Петрушка (схожості його з Петрушкою я не міг не помітити навіть при всьому своєму розпачі), – щоб ви не говорили мені про всякі заручини, містере Копперфілд!

Непорушна міс Мердстон зневажливо розсміялась одним коротким «ха».

– Коли я пояснив вам зміну в своїх життєвих обставинах, сер, – почав я знову, підшукуючи нову форму вислову замість забороненого слова, – ця таємниця, до якої я мав нещастя втягти міс Спенлоу, вже існувала. Відколи я опинився в скрутному становищі, я напружую кожен нерв і всю свою енергію, щоб поліпшити його. Я певен, що згодом поліпшу його. Чи дозволите ви мені чекати стільки, скільки вам завгодно часу? Ми обоє такі молоді, сер...

– Ви маєте рацію, – перервав мою мову містер Спенлоу, киваючи головою і суплячись, – ви обоє дуже молоді. Все це пусте! Покладімо край цьому! Заберіть ці листи і киньте їх у вогонь. Віддайте мені листи міс Спенлоу, щоб я кинув їх у вогонь; наші подальші взаємини будуть, майте це на увазі, обмежені тільки палатою, і ми домовимося більше не вертатися до минулого. Ну, містере Копперфілд, вам не бракує розуму, а це розумна пропозиція!

Ні. Я не міг і подумати про згоду на це. Я дуже шкодував, але я мав вищі міркування, ніж розум. Любов була вище від усіх земних міркувань, а я обожнював Дору, і Дора любила мене. Не можу сказати, що я саме ці слова говорив; я намагався їх якомога пом'якшити; але я виклав це і був рішучим. Не думаю, щоб я здавався занадто смішним, але напевно був рішучим.

– Дуже добре, містере Копперфілд, – сказав містер Спенлоу. – Тепер мені слід випробувати свій вплив на мою дочку.

Виразним звуком (щось середнє між зітханням і зойком) міс Мердстон дала зрозуміти, що з цього слід було почати.

– Мені слід випробувати, – повторив містер Спенлоу, підбадьорений цим вигуком, – свій вплив на мою дочку. Ви відмовляєтеся забрати ці листи, містере Копперфілд? – додав він, бо я поклав їх на стіл.

Так! Я сказав, що не визнаю за можливе взяти їх від міс Мердстон.

– А від мене? – спитав містер Спенлоу.

– Ні, – відповів я, – при найглибшій моїй пошані до вас, не можу.

– Дуже добре, – сказав містер Спенлоу.

Запанувало мовчання, і я завагався: слід мені піти чи залишитись. Нарешті я пішов до дверей з наміром сказати, що, з поваги до його почуттів, мені краще вийти. Але тут батько моєї коханої засунув руки в кишені сюртука і сказав дуже зосереджено й навіть урочистим тоном:

– Ви, очевидно, розумієте, містере Копперфілд, що я не зовсім позбавлений земних благ, і що дочка моя є моєю найближчою і найулюбленішою родичкою?

Я відповів, що, на мою думку, помилка, якої я припустився через безумне кохання, не дає йому підстав вважати мене користоловним.

– Я зовсім не хочу цього сказати, – мовив містер Спенлоу. – Було б краще для вас і для всіх нас, якби ви були користоловним, містере Копперфілд, тобто якби ви були розважливі і менше піддавалися впливам усіх цих юнацьких нісенітниць. Ні. Я маю на увазі зовсім інше: ви, напевно, розумієте, що я маю якесь майно заповісти своїй дитині?

Безперечно, я це розумів.

– Тут, у палаті, – сказав містер Спенлоу, – ви щодня бачили різні несподівані й гіркі наслідки, що випливають з недбалості людей щодо своїх заповітів. Отже, ви навряд чи можете мати сумніви, що мій заповіт уже зроблений.

Я схилив голову, підтверджуючи його слова.

– Я не міг би дозволити, – вів далі містер Спенлоу, ще більше проймаючись урочистим почуттям і поволі похитуючись усім тілом, – щоб на мої заходи для блага моєї дитини повпливали юнацькі дурощі, подібні до теперішніх. Це справжні дурощі. Справжня нісенітниця! Незабаром від усієї цієї маячні не лишиться й сліду. Але я міг би... я міг би, якщо це смішне безглуздя не припиниться, принаймні зробити все, щоб запобігти наслідкам будь-якого необережного кроку щодо шлюбу. А тепер, містере Копперфілд, сподіваюся, що ви не змусите мене розгорнути, навіть на чверть години, цю закриту сторінку у книжці життя і переглянути, навіть на чверть години, давно вже вирішені серйозні справи.

Він весь був пройнятий ясністю, миром, спокоєм, і це дуже вразило мене. Було зрозуміло, що всі його справи остаточно вирішені і йдуть таким певним шляхом, що не можна було не розчулитися. Мені здається навіть, що від глибоких почуттів сльози з'явилися в нього на очах.

Але що я міг зробити? Я не міг відмовитися від Дори і вирвати своє серце з грудей. Він запропонував мені тиждень на обмірковування; як міг я не погодитись на цей тиждень, знаючи навіть, що ніяке число тижнів не могло б вплинути на таку любов, як моя.

– А тим часом, порадьтеся з міс Тротвуд або з якоюсь іншою особою, що знається на житті, – сказав містер Спенлоу, обома руками поправляючи краватку. – Я даю вам тиждень, містере Копперфілд.

Я скорився і, надавши своєму обличчю виразу невітшної вірності, вийшов з кімнати. Важкі брови міс Мердстон провели мене аж до дверей – я кажу «брови», а не «очі», бо брови в неї були значно виразніші. Шановна леді так нагадала мені ранкові години в нашій вітальні в Блендерстоні, що мені знову здалося, ніби я не вивчив урок, і знову згадав

я жакливу стару читанку з овальними гравюрами, які нагадували мені скельця з окулярів.

Повернувшись до контори, я закрав руками обличчя від містера Тіффі і решти клерків, зіщулился в своєму кутку і почав міркувати про цю несподівану катастрофу. В розпачі своєму нарікаючи на Джіпа, я так катував себе через Дору, що дивно, чому я не схопив свій капелюх і не помчав божевільно до Норвуда. Вони налякали її, вона плаче, а мене нема з нею; думки ці були такі жакливі, що я склав несамовитого листа до містера Спенлоу, благаючи його оберегти її від наслідків моєї жакливої долі. Я благав його берегти її ніжну натуру і не топтати прекрасну квітку – і взагалі, скільки пригадую, звертався до нього, немовби він був не батьком їй, а драконом чи якоюсь іще потворою. Цього листа я запечатав і поклав на стіл мого патрона до його повернення; потім через напіввідчинені двері його кабінету я бачив, як він увійшов, узяв листа і прочитав.

Цілий ранок не говорив він нічого про це; але надвечір він попросив мене до себе і сказав, що мені зовсім не варто турбуватися про щастя його дочки. Він, мовляв, запевнив її, що все це безглуздя, а більше нічого він їй і не має сказати. Здається йому, що він – поблажливий батько (він дійсно був таким), і нема чого мені боятись за неї.

– Якщо ви будете нерозсудливі й уперті, містере Копперфілд, – сказав він, – то мені доведеться знову послати мою дочку за кордон на певний час; але я кращої думки про вас. Сподіваюся, що за кілька днів ви будете розумнішим. Щодо міс Мердстон, – я натякав на неї в своєму листі, – то я поважаю пильність цієї леді і відчуваю себе вдячним їй; але вона дістала суворі інструкції уникати розмов на цю тему. Все, чого я хочу, містере Копперфілд, це щоб усе було забуте. Все, що вам треба зробити, містере Копперфілд, – забути!

Все! У листі до міс Мілз я гірко процитував ці речення. Все, що мені слід зробити, – писав я, з понурим сарказмом, – це забути Дору! Це було все, але що це було! Я просив міс Мілз побачитися зі мною того ж вечора. Якщо це не можна зробити за згодою містера Мілза, то я просив таємного побачення на кухні. Я повідомив її, що розум мій захитався, і що лише вона, міс Мілз, може врятувати мене. Я підписався «ваш спантеличений»; і перечитуючи цей твір перед тим, як відправити його з посильним, не міг утриматися від думки, що лист написаний трохи в стилі містера Мікоубера.

Проте лист я надіслав. Увечері я пішов на вулицю, де жила міс Мілз, і почав там походжати, аж доки служниця міс Мілз потайки не покликала мене, щоб провести чорним ходом на кухню. Тепер я маю підстави гадати, що не було ніяких інших причин проводити мене до вітальні не через головні двері, крім любові міс Мілз до всього романтичного і таємничого.

У кухні я дав волю своєму розпачу. Я прийшов туди, щоб показати себе смішним і добре спромігся зробити це. Міс Мілз отримала коротку записку від Дори; моя кохана повідомляла, що все викрито і додавала: «О, благаю, приходь до мене, прошу тебе!» Але міс Мілз, маючи сумніви, що її поява бажана для вищої влади в домі, не пішла. Таким чином, ніч застукала нас у пустелі Сахара.

Міс Мілз була надзвичайно красномовна і любила давати волю своїй балакучості. Хоч вона й плакала разом зі мною, але я не міг утриматися від думки, що наше лихо дарує їй безліч приемних хвилин. Вона, так би мовити, плекала нашу біду і роздмухувала її. Глибоке провалля, зазначила вона, розкрилося між Дорою і мною, і тільки любов може перекинути через нього велелюк надії. Любов мусить страждати в цій долині скорботи; завжди так було, завжди так буде. Але — нічого! Повиті павутинням серця нарешті вирвуться на волю, і тоді любов помститься.

То була невелика втіха, але міс Мілз не хотіла заохочувати безпідставними надіями. Ще більше розчулившись, сказав я їй, що вона — справжній друг. Ми вирішили, що вранці вона насамперед поїде до Дори і знайде якийсь спосіб запевнити її — поглядами чи словами — у моїй відданості і моему горі. Ми розійшлися, пригнічені смутком; і думаю, що того вечора міс Мілз повністю задовольнила свої романтичні схильності.

Прийшовши додому, я розповів усе моїй бабусі; незважаючи на всі її ніжні слова, я ліг спати в цілковитому розпачі. У розпачі прокинувся я, у розпачі вийшов на вулицю. То був суботній ранок, коли ми з доктором не працювали, і я пішов прямо до палати.

Підійшовши до дверей, я дуже здивувався: розсильні стояли на вулиці, розмовляючи, і з півдужини роззяв дивилося на зачинені вікна. Я прискорив кроки, пройшов через юрбу і поспішно ввійшов до контори.

Всі клерки були там, але ніхто з них не працював. Старий Тіффі, мабуть уперше за все своє життя, сидів на чиемусь чужому стільці і не повисив капелюха на свій звичайний цвяшок.

— Це жахливе нещастя, містере Копперфілд, — сказав він, коли я увійшов.

— Що таке? — вигукнув я. — У чому річ?

— Хіба ж ви не знаєте? — загукали Тіффі та інші клерки, оточивши мене.

— Ні! — відповів я, блукаючи поглядом по їхніх обличчях.

— Містер Спенлоу, — сказав Тіффі.

— Що з ним?

— Помер.

Мені здалося, що контора пішла ходором; але то захитався я, і один з клерків підхопив мене. Мене посадили на стілець, розстігнули мені комір і принесли води. Не знаю, скільки часу тривало це.

— Помер? — перепитав я.

— Вчора він пообідав у місті, поїхав додому, сам правлячи кіньми, — сказав Тіффі. — Свого кучера він відіслав диліжансом — він це частенько робив, як ви знаєте...

— Ну?

— Фаєтон прибув додому без нього. Коні зупинилися перед стайнею. Слуга вийшов з ліхтарем. В екіпажі — нікого.

— Коні понесли?

— Вони не були заморені, — сказав Тіффі, натягаючи окуляри, — втомлені не більше, як пояснили мені, ніж за звичайної швидкості. Віжки розірвалися, але вони тяглися по землі. Негайно весь дім був на ногах, і троє людей вийшло на шлях. Його знайшли за милу від дому.

– Більше ніж за милю, містере Тіффі, – втрутився один з молодих клерків.
– Справді? Здається, ви маєте рацію, – погодився Тіффі. – Більше ніж за милю – неподалік від церкви. Він лежав горілиць край дороги. Чи він випав під час приступу, чи вийшов з екіпажа, почувавши себе погано перед приступом – ніхто не знає. Не можна було навіть встановити, чи знайшли його вже мертвим, хоча цілком ясно, що він був уже непритомний. Лікаря привезли швидко, але вже марно.

Не можу й змалювати моїх почуттів після цієї звістки. Враження від такого раптового нещастя, що трапилося з тим, з ким, з усією до нього повагою, я був у суперечці... незвично порожній його кабінет, де крісло та стіл немовби чекають на нього, і незакінчений діловий папір скидається на привида... якась неможливість звикнути до його відсутності в палаті та відчуття, що ось-ось відчиняться двері, і він увійде... шепіт і спокій у палаті, жадібна цікавість наших службовців, балачки сторонніх – це легко може уявити кожний. Але іншу річ значно важче змалювати: у глибині своєї душі я ревнував навіть до Смерті. Я заздрих їй, бо вона була причиною її суму. Я відчував, що її сила виштовхне мене з думок Дори. Я непокоївся, думаючи, як вона плаче перед іншими, і як інші втішають її. І в мене з'явився божевільний намір прогнати від неї всіх і залишитися самому з Дорою в найменш вчасну годину.

Мені здається, що такі почуття можуть бути знайомі й іншим. Стривожений і засмучений, подався я ввечері до Норвуда. Там я довідався від одного зі слуг, що міс Мілз біля Дори. Тоді я повернувся, написав до міс Мілз листа і попросив мою бабусю своєю рукою написати адресу на конверті. Я оплакував передчасну смерть містера Спенлоу. Щиро. Я благав міс Мілз сказати Дорі, якщо Дора спроможна вислухати це, що батько її розмовляв зі мною милостиво і розсудливо; що він ані словом не дорікав їй. Я знаю, що зробив це з егоїстичних міркувань – аби вимовили перед нею моє ім'я; але я намагався сам собі повірити, що це було актом справедливості до пам'яті її батька. І, мабуть, я повірив.

Моя бабуса одержала наступного дня кілька рядків у відповідь.

Конверт був адресований до неї, але всередині лежала записка до мене. Дора була приголомшена горем; і коли її подруга спитала, чи не передати мені щось, вона одне кричала: «О, любий тату! О, бідолашний тату!» Але вона не сказала «ні», і я втішався цим.

За кілька днів прийшов до контори містер Джоркінс, який перебував у Норвуді, відколи трапилося нещастя. Вони з Тіффі замкнулися на кілька секунд, а потім Тіффі визирнув з-за дверей і знаком запросив мене увійти.

– Ох, – сказав містер Джоркінс. – Ми з містером Тіффі, містере Копперфілд, збираємося дослідити столи, шухляди та інше, щоб опечатати приватні папери померлого та знайти його заповіт. Поки ми не побачили жодних слідів заповіту. Буде добре, якщо ви допоможете нам, коли ваша ласка.

Я дуже хотів довідатися про долю моєї Дори (і встановлену над нею якусь опіку тощо), а заповіт мав пролити на це певне світло. Відразу почали ми пошуки; містер Джоркінс відмикав ящики і шухляди, а ми витягали папери. Офіційні документи ми клали в один бік, а приватні (їх було небагато) – в інший. Усі троє ми були дуже засмучені і, надивавши якусь стару рукавичку

або коробку з олівцями, обручку чи ще якусь дрібницю, що нагадували нам про нього, розмовляли дуже тихо.

Ми запечатали кілька пакетів; не поспішаючи, копірсалися ми серед пороку, працюючи далі. Раптом містер Джоркінс звернувся до нас, вживаючи щодо свого померлого компаньйона тих самих висловів, які померлий компаньйон вживав щодо нього:

– Містера Спенлоу було дуже важко звернути з його шляху. Ви знаєте, який він був. Я схильний гадати, що він взагалі не зробив заповіту.

– Але я знаю, що він зробив заповіт! – зазначив я.

Вони обидва зупинились і глянули на мене.

– Саме в день нашої останньої зустрічі, – пояснив я, – він сказав мені, що зробив свій заповіт, і що його справи давно розв'язані.

Містер Джоркінс і старий Тіффі враз хитнули головами.

– Це обіцяє мало доброго, – сказав Тіффі

– Дуже мало доброго, – підтвердив містер Джоркінс.

– Авжеж, ви не маєте сумнівів... – почав був я.

– Мій добрий містере Копперфілд, – сказав Тіффі, кладучи руку мені на лікоть, заплющивши очі і похитуючи головою, – якби ви служили в палаті так довго, як я, то знали б, що нема інших речей, в яких люди були б такі непередбачливі.

– Але боже мій, він сам це казав мені! – збентежено відповів я.

– Це майже остаточно вирішує справу, – зазначив Тіффі, – моя думка – заповіту немає.

Мені це здалося дивним, але виявилось, що заповіту справді не було. Померлий навіть і не думав складати заповіт, скільки можна було зрозуміти з його паперів; бо ми не знайшли жодного натяку, початку, плану чи якогось підготовчого папірця до заповіту. Навряд чи менше здивувало мене те, що його справи перебували в неймовірно безладному стані. Було дуже важко з'ясувати, що він заборгував, які борги він встиг сплатити, яке було його майно. Вважалось ймовірним, що протягом кількох останніх років він сам не мав про це ніякого виразного уявлення. Помалу виявилось, що через змагання на модні тоді в палаті франтівство і розкіш, його витрати перевищували його професійні прибутки, які були не дуже великі. Таким чином, він зменшив свій особистий капітал, якщо він колись взагалі був великий (дуже сумнівне припущення), до дуже низького рівня. У Норвуді відбувся розпродаж меблів і будинок здали в оренду. Тіффі розповів мені (він і не підозрював, як цікавила мене його розповідь), що після сплати всіх боргів померлого і відрахування його частки збитків фірмі, за всю решту майна не можна дати й тисячі фунтів стерлінгів.

Усе це тривало місяця півтора. Я неймовірно мучився увесь цей час і ладен був накласти на себе руки, коли міс Мілз незмінно повідомляла мене, що моя засмучена маленька Дора відповідала на слова своєї подруги про мене лише тими самими вигуками: «О, бідолашний тато! О, любий тато!» У Дори не лишилося інших родичів, крім двох тіток – старих дів, сестер містера Спенлоу. Тітки ці жили в Путні, і протягом багатьох років не мали ніяких стосунків зі своїм братом. Не те, щоб вони посварилися (повідомила мене міс Мілз),

але з нагоди Дориних хрестин їх запросили на чай, а вони вважали пристойнішим бути запрошеними на обід, тому вони письмово висловили свою думку, що «краще буде для щастя обох сторін», якщо вони взагалі не прийдуть. Відтоді вони йшли своїм шляхом, а їхній брат – своїм.

Ці дві леді тепер з'явилися після тієї відставки і запросили Дору жити з ними в Путні. Дора впала в їхні обійми і, плачучи, вигукнула:

– О, так, тітусі! Візьміть Джулію Мілз, мене і Джіпа до Путні!

Отже, вони й виїхали незабаром після похорону.

Не знаю вже, як у мене вистачало часу відвідувати Путні. Проте я частенько блукав навколо дому, де жила моя кохана. Міс Мілз, вірна обов'язкам дружби, завела щоденник. Іноді, зустрічаючи мене в палаті, вона або читала мені сторінки з цього зошиту, або (коли в неї не було часу) залишала цей зошит мені, щоб я почитав сам. Наводжу далі кілька витягів з цих священних нотаток:

«Понеділок. Д. все ще дуже пригнічена. Головний біль. Звернула увагу, що в Джіпа чудово гладенька шерсть. Д. пестила Джіпа. Викликані асоціації відкрили греблі журби. Приступ горя. (Чи не є сльози росою серця? – Д. М.)».

«Вівторок. Д. слабка і нервова. Бліда і прекрасна. (Чи не помічаємо ми це саме й у промінні місяця. – Д. М.) Д., Д. М. і Джіп зробили прогулянку в екіпажі. Джіп виглянув з вікна і люто гавкав на чистильника вулиць; це викликало усмішку на змученому обличчі Д. (З таких слабких ланок складений ланцюг життя! – Д. М.)».

«Середа. Д. порівняно бадьора. Співала їй слухину мелодію – “Вечірні дзвони”. Ефект – не пом'якшення туги, а навпаки. Д. невимовно зворушена. Згодом плакала в своїй кімнаті. Процитувала їй вірші про дівчину і юну газель. Жодних наслідків. Також я звернула увагу на статую терпіння на монументі. (Запитання: чому на монументі? – Д. М.)».

«Четвер. Д. значно краще. Краще провела ніч. Слабкий рум'янець знову заграв на щоках. Наважилася згадати ім'я Д. К. Зробила це обережно, під час прогулянки. Д. негайно розплакалась. “О, любя, любя Джуліє! О, я була поганою і невдячною дитиною!” Я втішала і пестила її. Змалювала картину: Д. К. на межі могили. Д. знову розплакалась. “О, що мені робити, що мені робити? О, забери мене кудись!” Велика тривога. Непритомність Д. і склянка води з найближчої таверни. (Поетичний збіг: строката вивіска на дверях таверни – строкате мінливе людське життя. Ох! – Д. М.)».

«П'ятниця. День пригод. У кухні з'являється чоловік з синім мішком, питає, чи нема дамського взуття для лагодження. Кухар відповідає: “Розпоряджень не було!” Чоловік наполягає. Кухар іде спитати, лишаючи чоловіка з Джіпом. Після повернення кухаря чоловік усе ще наполягає на замовленні, але зрештою іде геть. Джіп зник. Д. в розпачі. Повідомлено поліцію. Чоловіка можна впізнати за широким носом і за ногами, подібними до парпетів на мості. Розшуки тривають по всіх напрямках. Джіпа нема. Д. гірко плаче, невтішна. Знову нагадали їй про юну газель. Доречно, але даремно. Надвечір приходить незнайомий хлопчик. Його вводять до вітальні. Широкий ніс, але жодних парпетів. Каже, щоб йому дали фунт стерлінгів, він знає, де собака. Відмовляється дати інші пояснення. Фунт стерлінгів йому дали. Відводить

кухаря до хати, де Джіп прив'язаний за ногу до ніжки стола. Радість Д., яка танцює навколо Джіпа, поки той їсть свою вечерю. Радіючи цій щасливій зміні, знову починаю говорити про Д.К. Д. плаче, кричить: "О, не треба, не треба, не треба! Грішно думати про когось, крім бідолоашного тата!" Обіймає Джіпа і засинає плачучи. (Чи не повинен Д.К. покластися на широкі крила часу? – Д.М.)».

Міс Мілз та її щоденник були в цей період моєю єдиною втіхою. Бачити її, яка так нещодавно перед цим бачила Дору, стежити за ініціалами Дори на сторінках її дружнього щоденника, дедалі більше жаліти її – це було моїм єдиним щастям. Я почувався, ніби жив у хатинці з карт, яка повалилася, залишивши серед руїн тільки міс Мілз і мене. Я відчував, ніби навколо невинної богині мого серця якийсь понурий чарівник окреслив магічне коло; і справді – ніщо, крім могутніх крил часу, які витримали на собі так багато людей, не в змозі перенести мене за межі цього кола.

Частина третя

I. ВІКФІЛД І ГІП

Очевидно, бабусю мою почала серйозно турбувати моя тривала засмученість. Тому вона вигадала для мене подорож до Дувра з того приводу, щоб я оглянув її котедж і склав з винаймачем контракт на довший строк. Дженет перейшла на службу до місіс Стронг, і там я бачився з нею щодня. Покидаючи Дувр, вона вагалася, чи слід їй покінчити з відреченням від чоловіків, до якого її залучила моя бабуся, одружившись із лоцманом; але зрештою вона вирішила не йти на такий ризик. Не стільки заради принципу, мені здається, а тому, що їй не дуже сподобався моряк.

Хоч і чималих зусиль вартувало мені розлучитися з міс Мілз, але я досить охоче згодився на пропозицію моєї бабусі, бо це надавало мені змогу провести кілька мирних годин з Агнес. Я попросив у доброго доктора дозволу не з'являтися три дні; доктор хотів дати мені відпочинок і навіть просив погуляти ще довший час, але моя працьовитість не дозволяла мені погодитися на це. В будь-якому разі, я вирішив поїхати.

Щодо палати, то в мене не було великих підстав особливо ретельно ставитися до виконання своїх обов'язків. Правду сказати, наша слава серед першорядних прокторів гіршала і швидко скотилася до трохи сумнівного становища. Справи йшли поволі під керівництвом містера Джоркінса до приходу містера Спенлоу; і хоч містер Спенлоу додав закладові свіжої крові і всіма способами намагався піднести його репутацію, а все ж таки міцного фундаменту під нашим закладом не було, і палата захиталася під таким міцним ударом, як раптова втрата дійового керівника. Містер Джоркінс, незважаючи на свою грізну репутацію, був млявим, нерішучим чоловіком, ім'я якого за дверима палати не вселяло особливої довіри. Працюючи тепер під його безпосереднім наглядом, я спостерігав, як він нюхає собі тютюн і дає справам іти своєю дорогою. Більше ніж будь-коли шкодував я про тисячу фунтів стерлінгів моєї бабусі.

Але це ще було не найгірше. У прокторських справах борсалася безліч заманювачів і пройдисвітів, не зайнятих в Докторській палаті. Вони передавали справи справжнім прокторам, які ставили підписи на документах, а здобич ділили. Наша фірма мала особливу потребу в справах, і ми безоглядно приєдналися до цієї поважної зграї; ми закидали вудочки в каламутні води, де нищпорили заманювачі та пройдисвіти, щоб вони зверталися зі своїми справами до нас. Найбільше полювали ми за найкраще оплачуваними дозволами на шлюб і затвердженнями заповітів; суперництво в цій галузі було надзвичайно велике. Пройдисвіти і заманювачі розставлені були в усіх завулках біля входу до палати; ці люди мали інструкцію нападати на всіх осіб у жалобі та всіх джентльменів з соромливим виглядом і приводити їх до палати, де з них можна було отримати зиск; заманювачі так ретельно виконували ці вказівки, що я сам двічі був силоміць приведений до контори нашого головного конкурента. Суперницькі інтереси цих запальних джентльменів часом переростали в особисті сутички. Всі суди Докторської палати були обурені виглядом нашого головного заманювача (він спочатку промишляв

торгівлею вином, а потім – дрібним маклерством), який кілька днів походив із синцем під оком. Ці слідопити вважали природним чемненню вивести з екіпажа стару леді в жалобі, безсоромно оголосити вбитим першого-ліпшого проктора, про якого вона питає, заявити, що його роботодавець – законний спадкоємець прав цього проктора, і провести розчулену стару леді до контори свого роботодавця. У такий спосіб до мене привели чимало полонених. Особливо гострим було суперництво щодо дозволів на шлюб. Соромливий джентльмен, який мав потребу в цьому документі, мусив або віддатися першому заманювачеві, або, після жорстокої сутички, стати жертвою найсильнішого з конкурентів. Один з наших клерків практикувався на тому, що спостерігав такі сутички і в слухний момент вискакував з контори, хапав жертву і приводив її до присяги. Така система заохочування існує, здається мені, до наших днів. Коли я останнього разу завітав до палати, огрядний чоловіча у білому фартусі накинувся на мене, вискочивши з якихось дверей, і, прошепотівши мені на вухо «дозвіл на шлюб», доклав усіх сил, щоб схопити мене в обійми і відвести до проктора.

Зробивши цей відступ, переходжу до своєї подорожі до Дувра.

У котеджі все було в задовільному стані; я мав приємність повідомити бабусю, що винаймач дістав у спадщину її непримиренну ворожість до ослів, з якими провадив безперервну війну. Влаштувавши всі справи, я переночував там одну ніч і рано-вранці пішки вирушив до Кентербері. Була вже зима. Свіже холодне повітря та м'який ландшафт підживили трохи мої надії.

Прибувши до Кентербері, я почав блукати знайомими вулицями, відчуваючи якесь мирне задоволення, заспокійливе для розуму і серця. Бачив я ті самі старі вивіски, ті самі старі назви над крамницями, тих самих людей за прилавками. Мене дивувало, як мало змінилось це місце, хоч я так давно залишив школу, поки я не зрозумів, що я й сам не дуже змінився. Дивно, але мир і спокій, які в душі моїй невід'ємні від Агнес, поширювалися начебто і на місто, в якому вона жила. Поважні башти собору, старі граки і гави, чие гучне каркання звучало відлюдніше за тишу; пошарпані ворота, прикрашені колись статуями, що давно впали, розкришилися і розлетілись із вітром, наче шанобливі палігристи, які витріщалися на них; ветхі готичні мури, оповиті плющем і порослі травою; старовинні будинки, пастуший ландшафт ланів, городів і садів – скрізь і на всьому лежав той самий спокій, та сама тиха, задумлива і м'яка безтурботність.

Прибувши до будинку містера Вікфілда, я побачив у низенькій кімнатці першого поверху, де колись сидів Урія Гіп, самого містера Мікоубера, який старанно рипів пером. Вбраний в офіційний чорний костюм, він здався не ймовірно великим у цій маленькій кімнатці.

Містер Мікоубер був дуже радий побачити мене, і разом з тим трохи збентежився. Він хотів негайно відвести мене до Урії, але я відмовився.

– Я давно знаю цей будинок, якщо пригадуєте, – сказав я, – і сам знайду шлях нагору. Ну, як подобається вам законознавство, містере Мікоубер?

– Любий Копперфілде! – відповів він. – Законознавство дуже обмежує людину з творчою фантазією, бо тут є безліч дрібних і сухих подробиць. Навіть у нашій юридичній кореспонденції, – зазначив містер Мікоубер, глянувши на виготовлені ним листи, – розум позбавлений змоги

вдаватися до екзальтованих форм висловів. А все ж таки, це – велика професія. Велика професія!

Потім він розповів мені, що орендує колишній будиночок Урії Гіпа, і що місіс Мікоубер буде дуже рада ще раз прийняти мене в своєму домі.

– Оселя наша вбога і мізерна, – сказав містер Мікоубер, – як здебільшого висловлюється мій друг Гіп, але це скромне житло може, проте, бути міцним щаблем до наступних господарських рішень значно більшого розміру.

Я спитав, чи вдоволений він поведінкою свого друга Гіпа. Містер Мікоубер насамперед визнав за потрібне пересвідчитися, чи замкнені двері, а вже потім відповів тихим голосом:

– Любий Копперфілде! Людина, змушена працювати під тиском фінансових труднощів, взагалі потрапляє у невідгідне становище серед інших людей. Це становище не поліпшується, коли виникає потреба залучати платню раніше того строку, коли вона має бути отримана. Я можу сказати лише, що друг мій Гіп, ідучи назустріч певним моїм запитам, виявив лицарський спосіб мислення, який робить честь і розумові його, і серцю.

– Не сподівався, що він може бути дуже щедрим на гроші, – зазначив я.

– Вибачте, – трохи насилу мовив містер Мікоубер, – я говорю про мого друга Гіпа на підставі власного досвіду.

– Радію, що ваш досвід такий приємний, – сказав я.

– Ви дуже люб'язний, мій любий Копперфілде, – мовив містер Мікоубер і забурмотів пісеньку.

– Ви часто бачите містера Вікфілда? – спитав я, щоб змінити тему розмови.

– Не дуже, – недбало відповів містер Мікоубер. – Містер Вікфілд, смію сказати, людина з прекрасними намірами, але він... коротко кажучи, він уже застарів.

– Боюся, що його компаньйон докладає чимало зусиль, щоби змалювати його в такому світлі, – сказав я.

– Мій любий Копперфілде, – відповів містер Мікоубер після кількох неспокійних рухів на своєму стільці, – дозвольте мені зробити зауваження. Я являю собою довірену особу, і фірма розкриває переді мною всі свої таємниці. З цієї причини я вважаю неможливим обговорювати деякі речі, пов'язані з наданими мені обов'язками, навіть у товаристві місіс Мікоубер, яка, ви знаєте, має напрочуд світлий розум, не кажучи вже про те, що вона завжди була моєю супутницею в усіх труднощах життя. Отже, я беру на себе сміливість запропонувати, щоб відтепер в наших дружніх взаєминах була проведена виразна риса, яка, сподіваюся, не порушить нашого взаємного спокою. По один бік цієї риси, – вів далі містер Мікоубер, накреслюючи удавану рису лінійкою на столі, – перебуває повний діапазон людських тем для спілкування за одним незначним винятком, а по другий бік стоятиме той самий виняток у вигляді всіх справ панів Вікфілда і Гіпа і всього, що може мати будь-яке відношення до їхньої фірми. Сподіваюся, що не ображу друга моєї юності, подавши цю пропозицію на розсуд його тверезого розуму.

Хоч я й бачив на обличчі містера Мікоубера неспокій, наче нові обов'язки були йому не до вподоби, але я відчував, що не маю жодного права ображатися. Відповідь моя начебто заспокоїла містера Мікоубера, і він потиснув мені руку.

– Смію запевнити вас, Копперфілде, – сказав він, – що мене прямо зачарувала міс Вікфілд. Вона – чудова молода леді, ніжна, прекрасна, добродійна. Слово честі, – додав містер Мікоубер, цілючи кінчики своїх пальців і по-джентльменськи вклоняючись, – я обожаю міс Вікфілд! Так!

– Оце мене справді втішає, – сказав я.

– Коли б у той прийємний вечір, що його ми мали щастя провести у вашій лондонській квартирі, ви не запевнили нас, Копперфілде, що улюблена ваша літера Д, я не мав би тепер ніяких сумнівів, що то мала би бути А.

Кожен з нас переживав, мабуть, дивне почуття, коли певні слова та вчинки, сказані і зроблені тепер, ми впізнаємо, наче вони вже були сказані і зроблені давно-давно, в оточенні тих самих облич і предметів. І тоді, немов пройняті раптовим спогадом, ми ніби заздалегідь знаємо, що буде сказано далі. Це дивне і таємниче враження ніколи не опановувало мене з такою силою, як тоді, коли містер Мікоубер вимовив ці слова.

Попрощавшись з ним, я попросив засвідчити мою пошану міс Мікоубер і всій сім'ї. Містер Мікоубер знову сів за конторку, взяв перо і схилив голову набік, щоб зручніше було писати. Я зрозумів, що якась перепона виросла між ним і мною від тієї хвилини, як він зайняв свою нову посаду, і що характер наших взаємин цілком змінився.

Нікого не було в старій вишуканій вітальні, хоч неважко було помітити сліди недавнього перебування міс Гіп. Я зазирнув до кімнати Агнес і побачив її там. Вона сиділа біля каміна, за своєю старомодною конторкою, і писала.

Я заступив собою світло, і це змусило її обернутись. Яка радість бути причиною тієї яскравої зміни, що просяяла раптом в усіх рисах молодого дівчини, коли вона, покинувши свою роботу, привітала мене щиро й ніжно.

– Ах, Агнес! – сказав я, коли ми сіли поруч. – Мені так не вистачало вас увесь цей час!

– Справді? – спитала вона. – Знову! І так швидко?

Я похитав головою.

– Не знаю, як це воно виходить, Агнес, у моїй душі начебто бракує якоїсь здібності, що необхідна мені. Ви так багато думали замість мене в ті давні щасливі дні перебування мого у вашому будинку, і я так звик звертатися до вас за порадою і втіхою, що справді мені здається, ніби я зовсім не намагався набути цю здібність.

– Що ж це за дивовижна здібність? – весело спитала Агнес.

– Не знаю, як назвати її, – відповів я. – Як ви гадаєте, є в мене серйозність і наполегливість?

– Я певна цього, – сказала Агнес.

– А терплячість, Агнес? – запитував я далі, трохи нерішуче.

– Авжеж, – відповіла Агнес, сміючись. – Ви досить-таки терплячий.

– А все ж таки, – сказав я, – я став такий жалюгідний і стурбований, такий нерішучий і непевний своєї сили, що мені справді бракує... як би це сказати... підтримки, чи що.

– Назвіть це так, якщо вам хочеться, – мовила Агнес.

– Гарзд! Дивіться! Ви приїздите до Лондона, я покладаюся на вас, я знаю, як мені діяти, що вирішувати. Але щойно я розлучаюся з вами, той самий неспокій знову опановує мене. Ось тепер приходжу я до вас і вже миттю

відчуваю себе іншою людиною. Обставини мої, зрозуміла річ, ніяк не змінилися, коли я зайшов до цієї кімнати; і все ж таки на мене діє якийсь таємничий вплив, що змінює мене всього, і я відчуваю, як щохвилини стаю кращим. Що ж це таке? В чому ваша таємниця, Агнес?

Вона схилила голову, спостерігаючи вогонь у каміні.

— Ця історія давня, — вів я далі. — Не смійтеся, коли я скажу, що це завжди повторювалось і в малих речах, і в великих. Колишні мої лиха були дрібні і нікчемні, тепер вони набрали серйозного характеру; але щоразу, коли я залишав свою названу сестру...

Агнес підвела голову — дивний спокій був на її обличчі — і простягла мені руку, яку я поцілував.

— Щоразу, Агнес, коли ви не заохочували своєю порадою моїх починань, я ставав жалюгідним навіженим і стикався з різноманітними перешкодами; і коли я нарешті повертаюся до вас (як я завжди й роблю), то я повертаюся до миру і щастя. Я приходжу додому, немов стомлений мандрівник, і відчуваю ваш благодійний вплив!

Я говорив з глибоким почуттям і так розчулився, що голос мій затремтів, сльози мимоволі полилися з очей, і я затулив руками обличчя. Я не вигадую, і саме істина керує моїм пером. У моїй душі, як, очевидно, і в душах багатьох з нас, відкрилися страшні суперечності і незгоди; але я не підозрював нічого і сліпо звертав убік від істинного шляху, всупереч голосу свого серця. Я усвідомлював лише, що присутність Агнес сповнює миром і спокоєм мою душу; але причина цього явища залишалася для мене нерозгаданою таємницею.

Своїм сестринським тоном, своїми світлими очима, своїм ніжним голосом і добрим самовладанням вона незабаром заспокоїла мої схвильовані почуття і змусила розповісти їй усе, що трапилось зі мною після нашого останнього побачення.

— Більше мені нічого сказати вам, Агнес, — закінчив я свою щирю розповідь. — Ви бачите, як мені потрібна ваша підтримка.

— Але чи так воно, Тротвуде? — відповіла вона, мило усміхнувшись. — На мою думку, вам має бути потрібна підтримка від іншої людини.

— Дори?

— Безперечно.

— Та бачите, я не казав, Агнес, — почав я трохи збентежено, — що тут є певні труднощі, бо Дора... я хочу сказати, що душа її — справжнє втілення чистоти і невинності... але... справді, не знаю, як це висловити. Вона занадто несмілива і лякається всього, що хоч трохи виходить за межі звичного кола речей. Якийсь час тому, перед смертю її батька, я визнав за потрібне порадитися з нею... але краще я розповім, якщо ви дозволите, все це докладно.

І я розповів Агнес, як сказав Дорі про свою бідність, про кухарську книжку, про господарські рахунки і про все це.

— Ох, Тротвуде! — вигукнула вона, сумно усміхнувшись. — Впізнаю вашу необережність! Ви могли б торувати собі шлях у житті, не лякаючи такими несподіванками несміливу, милу, недосвідчену дівчину. Бідолашна Дора!

Ніколи ще не чув я такої поблажливої ніжності, яка бриніла в голосі Агнес, коли вона говорила це. Мені здавалося, я бачив, як вона обіймає й цілує Дору з ніжністю сестри, пестить її, бере під свою опіку, і разом з тим мовчки

дорікає мені за необережне поводження з цією невинною душею. І здавалось, я бачив, як Дора, в своїй чарівній невимушеності, пестить Агнес, дякує їй і пояснює їй з дитячою наївністю, як вона любить мене, людину, що поводить з нею так необережно і жорстоко.

Я був такий вдячний Агнес, так обоюнував її! Зазираючи в майбутнє, я яскраво бачив, як вони з Дорою стали щирими подругами, цілком гідними одна одної.

— Що ж мені робити, Агнес? — спитав я після того, як довго дивився на вогонь каміна. — З чого мені почати?

— Мені здається, — відповіла Агнес, — ви повинні написати листа до тих двох родичок вашої нареченої. Це, на мою думку, шляхетний спосіб відновити зустрічі з Дорою. Чинити щось потайки в даному разі означало б чинити безчесно, ви так не вважаєте?

— Так! Якщо тільки ви такої думки!

— Я не компетентна в таких речах, — вела далі Агнес після скромного вагання, — і моя думка може бути помилковою; але я цілком переконана... одним словом, я переконана, що всякі хитрощі і брехня не в вашому характері, Тротвуде.

— Не знаю. Можливо, Агнес, ви маєте занадто високу думку про мене.

— Я вважаю ваш характер прямим і чесним, — відказала вона. — Тому на вашому місці я насамперед звернулася б з листом до тих двох леді. Я розповіла б їм щиро та відверто, наскільки вимагають цього умови, про все, що трапилось досі, і потім я попросила б дозволу іноді відвідувати її в їхньому домі. Ви ще дуже молодий і боретеся за своє місце в житті, тому не завадило б, на мою думку, пояснити їм, що ви готові погодитися на будь-які умови, які вони вам запропонують. В усякому разі, я попросила б їх не поспішати з відмовою, а спершу порадитися з Дорою. Поквапливість тут недоречна, так само, як були б недоречні занадто великі обіцянки з вашого боку. Будьте скромні, Тротвуде, покладайтесь на свою вірність, на свою стійкість і на Дору.

— Але якщо вони налякають Дору, коли почнуть говорити з нею про це? І якщо вона зайдеться плачем і нічого не скаже їм про мене?

— Хіба ви вважаєте це ймовірним? — спитала Агнес, і на обличчі її знову з'явився вираз лагідної замисленості.

— О боже мій! Вона полохлива, як пташка. Це з нею легко може трапитись! А до того ж обидві міс Спенлоу (такі старі леді бувають іноді дуже дивні), може, й не схочуть говорити про це.

— Я так не думаю, Тротвуде, — відповіла Агнес, підводячи на мене свої ясні очі. — Але я б зважила на це. Мабуть, треба добре обміркувати, чи це правильно, і якщо так, то так і зробити.

У мене вже не лишалося жодних сумнівів. З полегшеним серцем, хоч і з глибоким почуттям важливості свого завдання, я присвятив увесь день складанню листа; для цієї великої мети Агнес поступилася своїм письмовим столом. Але насамперед я зійшов униз побачитися з містером Вікфілдом та Урієм Гіпом.

Урю я знайшов у новому, ще з запахом штукатурки кабінеті, збудованому в саду; містер Гіп виглядав особливо гидко серед безлічі книжок і паперів. Він зустрів мене своїми звичайними гримасами й удав, ніби містер Мікоубер ще

нічого не розповів йому про моє прибуття; я дозволив собі не вірити цьому. Він провів мене до кімнати містера Вікфілда. З кабінету батька Агнес забрано було багато приладдя, яке знадобилися його новому компаньйонові, і вся кімната була наче тінню колишньої. Поки ми з містером Вікфілдом обмінювалися привітаннями, Урія Гіп стояв перед каміном, гріючи спину, і шкрябав своє підборіддя ребром кошавої гострої долоні.

— Ви зупинитесь у нас, Тротвуде, поки будете у Кентербері? — поцікавився містер Вікфілд, непевно поглядаючи на Урію, мовляв, чи схвалить той цю пропозицію.

— Чи знайдеться у вас кімната для мене? — спитав я.

— Напевно, мастере Копперфілд... мені слід було б сказати містере, але це слово мимоволі зривається у мене з язика, — сказав Урія. — Я з задоволенням виберуся з вашої колишньої кімнати, якщо це буде вам приємно.

— Ні, ні, — відказав містер Вікфілд. — Чому ви маєте зазнавати турбот? У нас є інша кімната. Є інша кімната!

— О, але ж ви знаєте, — з гримасою сказав Урія, — я справді був би радий.

Щоб покласти цьому край, я заявив, що хочу оселитися або в іншій кімнаті, або зовсім не жити тут; отже, вирішили, що мені дадуть іншу кімнату; і, попрощавшись із фірмою, я знову пішов нагору.

Я сподівався бути там тільки в товаристві Агнес. Але місіс Гіп попросила дозволу сісти зі своїм рукоділлям біля каміна в цій кімнаті. Шановна місіс твердила, що тут повітря краще для її ревматизму, бо у вітальні та в ідальні дмуть протяги. Хоч я й охоче віддав би їй на милість вітру на найвищому шпилі собору, але мусив скоритися неминучості і прибрав якнайприязнішого вигляду. Я розпитав, як її здоров'я.

— Я покійно вдячна вам, сер, — відповіла місіс Гіп, — але здоров'я моє тільки так собі. Нема мені чим хвалитися. Коли б я побачила, що мій Урія добре влаштований у житті, то більше нічого мені й не треба. Як подобається вам вигляд мого Урії, сер?

Я подумав, що вигляд у нього такий же мерзенний, як і завжди, і відповів, що не помітив у ньому жодних змін.

— Ох, ви справді вважаєте, що він не змінився? — здивувалася місіс Гіп. — Тоді я мушу покійно просити дозволу не погодитися з вами. Чи не помітили ви, як він змарнів?

— Не більше, ніж завжди, — відповів я.

— Отже, ви не помітили! — сказала місіс Гіп. — Але ж ви не дивитесь на нього материнським оком!

Ну й поганим здалось мені око його матері, хоч, мабуть, вона та її син ніжно любили одне одного. Це зловісне око глянуло спочатку на мене, потім на Агнес.

— А ви, міс Вікфілд, хіба не бачите, як він тане на очах? — допитувалася місіс Гіп.

— Ні, — спокійно мовила Агнес, продовжуючи працювати. — Ви занадто турбуєтеся про нього. З ним усе гаразд.

Місіс Гіп, багатозначно зітхнувши, знову почала в'язати.

І вона вже не припиняла роботи та ні на хвилину не залишила нас самих. Я приїхав рано, до обіду лишалося ще три-чотири години, але вона весь час

сиділа з нами, цокаючи своїми в'язальними дротиками з одноманітністю піскового годинника. Вона сиділа з одного боку каміна, я сидів за столом перед каміном, а трохи позаду мене, з іншого боку, сиділа Агнес. Іноді, замислившись, я підводив очі і дивився на вдумливе обличчя Агнес, зустрічав її ясний променистий погляд; і завжди тоді відчував на собі поганий погляд місіс Гіп, який крадькома перебігав від мене до Агнес, повертався до мене, а потім знову до в'язання. Що вона плела, я не знаю, бо цього ремесла я не вчений; але здавалося, що плете вона павутиння. Вона працювала в'язальними дротиками, як китаєць паличками для рису. І в світлі каміна здавалася вона лихою чаклункою, яку поки що стримує добра чарівниця, але яка все одно плете своє павутиння.

За обідом вона продовжувала своє невсипуще пильнування. Після обіду її змінив син; і коли ми лишилися втрьох з містером Вікфілдом, він причепився до мене і вигинався, і кривлявся, доки я мало не збожеволів. У вітальні я знову зустрів його матір — за рукоділлям і на варті. Весь час, поки Агнес співала і грала, шановна матуся сиділа біля фортепіано. Одного разу вона попросила проспівати якусь баладу; вона твердила, ніби її Урія (який позіхав у кріслі) дуже любив цю пісню; раз у раз вона оглядалася на нього і повідомляла Агнес, що Урія прямо сам не свій від музики. Та й взагалі вона не могла і слова мовити, щоб не згадати про свого сина. Я виразно бачив, що на неї покладено такий обов'язок.

Це тривало, доки не настав час іти спати. Але мене занадто непокоїв вигляд матусі і синка, які, мов два великі кажани, кружляли по всьому будинку, затьмарювали його своїми потворними тілами; краще вже було б лишатись у вітальні, спостерігати рукоділля і вартування, ніж іти спати. Цілу ніч я не міг заснути. Наступного дня в'язання і вартування почалися знову і тривали цілий день.

Я не мав змоги і десяти хвилин поговорити з Агнес. Я ледве спромігся показати їй свого листа. Я запросив її на прогулянку з собою; але місіс Гіп почала скаржитися на болі й страждання, й Агнес милосердно лишилася вдома, щоб доглядати її. У присмерку я сам вийшов з дому, розмірковуючи, що саме слід мені робити, і чи мушу я й тепер приховувати від Агнес те, що Урія розповів мені в Лондоні. Це знову почало дуже непокоїти мене.

Не встиг я досить відійти від міста по Рамсгейт Роуд, коли раптом хтось покликав мене ззаду. Незграбну постать і вузьке пальто не можна було не впізнати. Я зупинився, і до мене підійшов Урія Гіп.

— Ну? — сказав я.

— Як швидко ви ходите! — мовив він. — У мене ноги досить довгі, але ви завдали їм чимало роботи.

— Куди ви йдете? — спитав я.

— Я хочу погуляти з вами, мастере Копперфілд, якщо ви дозволите мені мати приємність погуляти зі старим знайомим.

Сказавши це і не то благально, не то глузливо здригнувшись усім тілом, він пішов поруч зі мною. Деякий час ми йшли мовчки. Потім я звернувся до нього з усією ввічливістю, на яку лише був тоді здатний.

— Уріе!

— Мастере Копперфілд?

— Скажу вам одверто і сподіваюся, що ви не образитесь. Я вийшов погуляти на самоті, бо мені набридло занадто велике товариство.

Він скося глянув на мене і сказав з найнестерпнішою гримасою:

— Ви говорите про мою матір?

— Ваша правда, саме про неї, — сказав я.

— Ах! Але ви знаєте, що ми такі покірні і вбогі, — відповів він. — І ми добре знаємо нашу власну смиренність і вбогість, тож мусимо пильнувати, щоб нас не притиснули до стінки ті, хто не є смиренними і вбогими. Всякі хитрощі дозволені в любовних справах, сер!

Підвівши свої величезні руки до підборіддя, він тихо потер їх і коротко кахикнув. Навряд чи ще якась людина могла б так скидатися на бридкого павіана.

— Бачите, — вів він далі, так само неприємно тримаючи себе та похитуючи головою, — ви — дуже небезпечний суперник, мастере Копперфілд. Ви завжди були таким, ви знаєте.

— Так це через мене ви встановили варту над міс Вікфілд і зробили її бездомною в її домі? — спитав я.

— О! Мастере Копперфілд! Це дуже суворі слова, — відповів він.

— Можете вважати це якими вам завгодно словами, — сказав я. — Ви не гірше за мене знаєте, що я маю на увазі.

— О, ні! Скажіть це своїми словами, — заперечив він. — О, справді! Я на це не здатний.

— Невже ви думаєте, — сказав я, намагаючись заради Агнес бути дуже спокійним і терплячим, — що я дивлюся на міс Вікфілд інакше, ніж як на любу сестру?

— Ну, мастере Копперфілд, — відповів він, — ви розумієте, що я не повинен відповідати на це запитання. Ви, може, й не дивитесь на неї інакше. А потім, може, й подивитесь.

Ніколи в житті не бачив я нічого бридкішого, ніж його хитра фізіономія і очі, зовсім без повік.

— Так от, — сказав я, — заради міс Вікфілд...

— Моєї Агнес! — вигукнув він, затремтівши всім своїм кістлявим тілом. — Чи не будете ви такі ласкаві називати її Агнес, мастере Копперфілд?

— Заради Агнес Вікфілд... благослови її небо!..

— Дякую вам за це благословення, мастере Копперфілд! — вставив він.

— Я скажу вам те, що за інших обставин міг би сказати хіба що... Джеку Кечу.

— Кому, сер? — перепитав Урія, витягаючи шию і прикладаючи долоню до вуха.

— Катові! — пояснив я. — Наймерзеннішій людині, що спала мені на думку, — цей образ виник в моїй голові саме через гидке обличчя Урії. — Я заручився з іншою молодою леді. Сподіваюся, це вас задовольнить.

— Слово честі? — спитав Урія.

Та не встиг я, обурений, повторити свої слова, як він схопив і міцно потиснув мою руку.

— О, мастере Копперфілд! — сказав він. — Якби ви були милостиві відповісти відвертістю на мою відвертість, коли я розкрив вам своє серце тієї ночі,

коли завдав вам клопоту і переночував біля каміна у вашій вітальні, то я ніколи не мав би ніяких сумнівів щодо вас. Але тепер я щасливий і негайно позбавлю вас нагляду моєї матінки. Я знаю, що ви пробачите запопадливість закоханой людини. Чи не так? Шкода, мастере Копперфілд, що ви не були такі милостиві відповісти відвертістю на мою відвертість! А я ж давав вам для цього всі можливості! Але ви ніколи не довіряли мені так, як мені хотілося б. Я знаю, що ви ніколи не любили мене так, як я вас!

Увесь цей час він стискав мою руку своїми вогкими і слизькими, як риба, пальцями, і марні були мої спроби позбутися цього потиску. Я нічого не міг зробити. Він поклав мою руку під рукав свого шовковичного пальта, і я мимоволі мусив іти з ним рука в руку.

— Чи не повернути нам додому? — спитав Урія, легко розвертаючи мене обличчям до міста, над яким тепер сяяв молодий місяць, сріблом укриваючи далекі вікна.

— Перш ніж ми обличчям розмову на цю тему, — сказав я, порушуючи тривале мовчання, — вам слід зрозуміти, що, на мою думку, Агнес Вікфілд настільки вища за вас і настільки далека від усіх ваших зазіхань, як цей місяць.

— Мирне світило! Чи це так? — спитав Урія. — Справді! А тепер визнайте, мастере Копперфілд, що ви не любите мене так, як я люблю вас. Ви й тепер вважаєте мене занадто вбогим, і це мене не дивує.

— Я не люблю, коли вихваляються вбогістю, — відповів я, — або ще чимсь іншим.

— Ось воно! — сказав Урія, і обличчя його мало в місячному промінні свинцевий відтінок. — Хіба ж я не знав цього? Але як мало ви уявляєте собі справжню вбогість і смиренність особи мого стану, мастере Копперфілд! Батько мій і я — обоє були виховані в школі для бідних, і мати моя також виховувалась у благодійній установі. Знання й до вечора там вчили нас смиренності і вбогості — і, здається, більше нічого. Ми повинні були бути смиреними перед цією людиною і перед тією, гнути шапку тут і вклонятися там, завжди знати своє місце і поступатися перед вищими. А вищих за нас було так багато! Батько здобув медаль за смиренність. Я теж. Батька зробили могольником за смиренність. Серед благородних джентльменів він мав славу такого покірного чоловіка, що вони вирішили влаштувати його. «Будь смиреним, Уріє, — казав мені батько, — і ти досягнеш успіхів. Мене й тебе вчили цього в школі; і це найкраща наука. Будь смиреним, — казав батько, — і ти візьмеш своє». І справді, його порада непогана.

Саме тоді вперше зрозумів я, що ця огидна, лицемірна, фальшива смиренність корінилась не в особливостях сім'ї Гіпів. Я бачив урожай, але не замислювався, як він був посяний.

— Коли я був зовсім малим хлопчиком, — казав Урія, — я навчився смиренності і віддався їй. Я з апетитом їв смиренний пиріжок. Я зупинився на смиренному щаблі науки і сказав собі: «Тримайся!» Коли ви запропонували навчати мене латини, то я знав, що мені треба відмовитися. «Людам подобається бути вищими за тебе, — казав батько, — тримайся внизу!» Я дуже смиренний і до теперішнього часу, мастере Копперфілд, але я здобув деяку владу!

І він казав усе це — я бачив з його обличчя, освітленого місяцем, — для того, щоб довести мені: він вирішив винагородити себе, вживши свою владу.

Я ніколи не мав сумніву в його підступності, його ницості й злостивості; але тоді вперше я цілком зрозумів, який ниций, нещадний і підлабузницький характер мусив виховатись внаслідок цього давнього приниження.

З цієї розповіді виник тільки один добрий наслідок: Урія Гіп, захоплений своєю промовою, звільнив мою руку, щоб погладити своє підборіддя. Раз вирвавшись від нього, я вже вирішив триматися на відстані; назад ми йшли майже весь час мовчки.

Чи то він зрадів таємниці, яку я розповів йому, чи винайшов якісь нові підступні плани, — не знаю, але в усякому разі настрої його значно покращав. За обідом він розмовляв більше ніж зазвичай. Щойно ми повернулися додому, мати його була знята з посту. За столом він запитував її, чи не занадто він уже старий, щоб залишатися нежонатим; а одного разу він так глянув на Агнес, що я віддав би все своє майно за право його добре відлущувати.

Коли ми, трое чоловіків, лишилися самі після обіду, Урія зробився ще відважнішим і сміливішим. Він майже не пив вина; і причиною його відваги було, мабуть, тільки нахабне почуття перемоги, яким він тепер був пройнятий з голови до ніг.

Я ще вчора помітив, як він намагається змусити містера Вікфілда багато пити; зрозумівши погляд, який Агнес кинула на мене перед виходом із кімнати, я сам обмежився однією чаркою, а потім запропонував їти слідом за дамами. Сьогодні я зібрався зробити так само, але Урія випередив мене.

— Ми не часто бачимо нашого любого гостя, сер, — сказав він, звертаючись до містера Вікфілда, який сидів край столу, — і я хотів би привітати його ще одною-другою чаркою вина, якщо ви не заперечуєте, містере Копперфілд, за ваше здоров'я і щастя!

Я змушений був удати, ніби з приємністю потискаю його руку. Зате цілком щиро потиснув я руку засмученому джентльменові — його компаньйону.

— Ну, колего! — сказав Урія. — Якщо дозволено мені так вас назвати, тепер за вами черга. Мабуть, ви проголосите нам якийсь тост, приємний для Копперфілда?

І містер Вікфілд випив за здоров'я моєї бабусі, випив за здоров'я містера Діка, за Докторську палату, за Урію — і за все пив він двічі. Він був свідомий своєї власної слабкості, він безпорадно намагався чинити їй опір; у ньому боролися сором перед своєю підвладністю Урії з бажанням догодити йому; а Урія крутився, вигинався і всіляко показував мені жалюгідний стан свого компаньйона. Серце моє боліло, коли я дивився на це, і рука ледве спроможна про це писати.

— Ну, колего! — сказав нарешті Урія. — А тепер я знову проголошую тост і смиренно прошу наповнити великі бокали, а не дрібні чарки, бо я збираюся пити за здоров'я божественної представниці жіночого роду!

Батько Агнес тримав у руці порожню склянку. Я побачив, як він поставив склянку на стіл, глянув на портрет, що був такий схожий на його дочку, притиснув руку до лоба і безпомічно відкинувся в кріслі.

— Я занадто смиренна і вбога людина, щоб проголошувати тост за її здоров'я, — вів далі Урія, — але я схилиюсь перед нею... я обожаю її!

Містер Вікфілд судомно стиснув обома руками свою сиву голову, але ніякий фізичний біль не міг, звичайно, дорівнятися до його душевних мук.

– Агнес, – сказав Урія, чи то не звертаючи уваги на її батька, чи не зрозумівши його жесту, – Агнес Вікфілд, смію сказати, – найбожественніша з жінок. Чи можу я говорити відверто, як серед друзів? Бути батьком її – гордість, але бути її чоловіком...

Врятуйте мене від того, щоб я ще будь-коли почув такий крик, з яким батько її встав з-за столу.

– У чому річ? – сказав Урія, збліднувши, як мрець. – Сподіваюся, містере Вікфілд, що ви зрештою не збожеволіли. Коли я кажу, що маю намір зробити вашу Агнес моєю Агнес, то я маю на це таке саме право, як і будь-який інший чоловік. Я маю на це більше права, ніж будь-який інший чоловік.

Я обійняв містера Вікфілда, благаючи його заради всього, про що тільки міг згадати, а найбільше заради його любові до Агнес, трохи заспокоїтися. На якусь мить він збожеволів; він скуб своє волосся, бив себе кулаком по голові, намагався відштовхнути мене від себе, не відповідав ані слова, ні на кого не дивився і нічого не бачив; він сліпо боровся, сам не знаючи з чим, – жакливе видовище!

Не добираючи слів, але з великою щирістю і співчуттям, я вмовляв його не вдаватись у розпач і вислухати, що я йому скажу. Я благав його подумати про Агнес, згадати, як ми з Агнес зростали разом, як я шаную й люблю її, як завжди була вона його гордістю і радістю. Я намагався звернути його думки на неї, я закликав його твердість, бо Агнес не повинна знати про подібні сцени. Можливо, мої слова вплинули на нього, а може, приступ розпачу минувся сам собою; але помалу він заспокоївся і глянув на мене – спочатку якось непевно, а потім значно свідоміше. Нарешті він сказав:

– Я знаю, Тротвуде! Моє любе дитя і ви... Але гляньте на нього!

Він показав на Урія, який то блід, то червонів у кутку, здивований провалом своїх розрахунків.

– Гляньте на мого мучителя, – повторив він. – Під його ярмом я крок за кроком позбувався імені та репутації, миру та спокою, дому та господи.

– Я зберіг вам ім'я та репутацію, ваш мир і спокій, ваш дім і господу, – сказав Урія, поспішаючи звести справу до компромісу. – Будьте розсудливі, містере Вікфілд. Якщо я пішов трохи далі, ніж ви чекали, то й можу відступити назад, мабуть? Ніякої шкоди я нікому не завдав.

– Я завжди в усьому переслідував одну мету, – сказав містер Вікфілд. – Я був задоволений, що він прив'язаний до мене заради вигід. Але гляньте на нього!.. О, гляньте на нього!

– Краще б вам його зупинити, Копперфілде, якщо можете, – скрикнув Урія, показуючи на мене своїм довгим вказівним пальцем. – Він зараз скаже щось – бережіться! Він потім шкодуватиме, що сказав це, і ви шкодуватимете, що почули!

– Я все скажу! – розпачливо крикнув містер Вікфілд. – Чому б мені не бути під владою всіх і кожного, коли я все одно перебуваю під вашою владою?

– Бережіться! Кажу вам! – попереджав мене Урія. – Якщо ви не спините його, то ви не друг йому! Чому вам не треба бути під владою всіх і кожного, містере Вікфілд? Бо у вас є дочка! Ми з вами дещо знаємо, правда? Хай лихо спить. Кому охота чіпати його? Мені це робити не хочеться. Хіба ви не бачите,

що я такий смиренний, яким лише можна бути? Кажу вам, я зайшов занадто далеко, я шкодную про це. Чого ж вам ще треба, сер?

— О, Тротвуде, Тротвуде! — кричав містер Вікфілд, заламуючи руки. — Як низько я впав відтоді, коли вперше побачив вас у цьому домі! Я вже тоді хотівся вниз, але з тих часів пройшов я довгий жахливий шлях. Поблажливність зруйнувала мене. Поблажливність у спогадах і поблажливність у забутті; моя природна журба за матір'ю моєї дитини стала хворобою, моя природна любов до моєї дитини стала хворобою. Я заражав усе, чого торкався. Я накликав нещастя на те, що мені дорожче за все в житті; я це знаю, і ви це знаєте! Я вважав за можливе любити одну тільки істоту в світі та не любити всіх інших. Я вважав за можливе плакати за однією тільки істотою, що покинула цей світ, і не плакати разом з іншими. Наука життя пішла проти мене. Я зосередився у своєму власному егоїстичному серці, і це спотворило в мені природні риси людського характеру. Брудний я в своєму смутку, брудний у своїй любові. Підло намагаюсь я втекти від самого себе. Гляньте на мене, яка я руйна, ненавидьте мене, зневажайте мене!

Він упав на крісло і безсило заплакав. Збудження його згасло. Урія виповз із свого кутка.

— Не знаю, що я наробив у безумстві своєму! — сказав містер Вікфілд, простягаючи до мене руки, немов благаючи не осуджувати його. — Він знає краще, — сказав містер Вікфілд про Урію Гіпа, — бо він завжди стояв біля мого ліктя і підмовляв мене. Ви бачите, яким каменем висить він у мене на шиї. Ви бачите його в моєму домі, ви бачите його в моїй фірмі. Оце щойно ви його почули. Чи треба мені ще щось додавати?

— Досить вам уже говорити, — зазначив Урія з якоюсь нахабною і водночас запобігливою гримасою. — Вас це не так би схвилювало, якби не вино. Завтра ви краще все зрозумієте, сер. Якщо я сказав занадто багато або більше ніж хотів, то що ж таке? Я на своїх словах не наполягаю!

Відчинилися двері, ввійшла Агнес, — кровинки не було в її обличчі — обійняла батька і спокійно сказала:

— Тату, вам зле. Ходімо зі мною!

Він поклав голову їй на плече, немовби пригнічений тяжким соромом, і вийшов разом із нею. Тільки на секунду зустрівся їй погляд з моїм, але я побачив, що вона знає все.

— Я не очікував, що він стане дибки, мастере Копперфілд, — сказав Урія. — Але це нічого. Завтра ми з ним знову заприятелюємо. Це піде йому на користь. Я смиренно дбаю про його користь.

Я нічого не відповів йому і пішов нагору до затишної кімнати, де Агнес так часто сиділа колись поруч зі мною, працюючи. До пізньої ночі ніхто не розділив моєї самотності. Я взяв якусь книжку і намагався читати. Я почув, як годинник б'є дванадцятку, і все ще читав, не розуміючи змісту, коли Агнес торкнулася мого плеча.

— Ви поїдете рано-вранці, Тротвуде. Так давайте ж попросимося зараз.

Видно було, що вона щойно плакала, але обличчя її було таке лагідне і прекрасне.

— Благослови вас небо! — сказала вона, простягаючи мені руку.

— Люба Агнес! — відповів я. — Бачу, що ви не хочете, аби я говорив про сьогоднішній вечір. Але хіба нічого не можна зробити?

— Можна покладатися на бога! — відказала вона.

— Невже я нічого не можу зробити — я, що приходив до вас зі своїми нікчемними клопотами?

— І тим полегшували мої, — відповіла вона. — Любий Тротвуде, ні!

— Люба Агнес, — сказав я. — Занадто самонадіяно мені намагатися керувати вами чи сумніватися в ваших рішеннях, бо мені бракує того, чого так багато у вас — щирості, рішучості і всіх благородних якостей. Але ви знаєте, як я люблю вас і який я вам вдячний. Ви ж ніколи не пожертвуєте собою заради хибного розуміння обов'язку, Агнес?

У цю мить вона схвилювалася більше ніж будь-коли. Вона вирвала свою руку з моєї і відступила на крок назад.

— Скажіть, що у вас немає такої думки, люба Агнес! Ви ж для мене більше ніж сестра! Згадайте, яке неоціненне таке серце, як ваше, така любов, як ваша!

О, минуло багато, багато часу, і все пригадував я це обличчя, цей миттєвий погляд ясних очей, які не дивувалися, не винуватили, не дорікали! О, багато, багато минуло часу, і я знову, як і тоді, побачив, як погляд цей змінився ніжною усмішкою, як сказала вона мені, що не боїться за себе, і не треба мені боятися за неї, назвала мене братом... і пішла геть!

Ще вдосвіта сів я в диліжанс біля воріт готелю. День саме прокидався на сході, коли ми мали вирушити, я згадував про названу мою сестру, і раптом у ранковій імлі біля карети з'явилася голова Урії.

— Копперфілде! — хрипко прошепотів він, тримаючись за залізне поруччя на даху карети. — Здалося мені, ви раді будете почути перед від'їздом, що між нами вже все гаразд. Я був у нього в кабінеті, і ми все залагодили. Ну, хоч я і убога людина, але я корисний для нього, ви знаєте; а він розуміє свої інтереси, коли не буває під чаркою. Який він приємний чоловік, зрештою, мастере Копперфілд!

Я змусив себе відповісти:

— Радий, що ви попросили пробачення.

— О, ще б пак! — сказав Урія. — Коли особа смиренна, знаєте, то що таке пробачення? Така проста річ! Слухайте! — він здригнувся. — Вам траплялось іноді зривати недостиглу грушу, мастере Копперфілд?

— Здається, траплялося, — відповів я.

— Так от, я зробив це вчора ввечері, — сказав Урія, — але груша ще достигла! Треба тільки доглядати її. Я можу почекати!

Розсипавшись ввічливими словами прощання, він зіскочив з імперіалу, і кучер зліз на передок. Здається мені, Урія їв щось, оберігаючи свій шлунок від впливу холодного ранкового повітря; не знаю, що саме жував він, але ро- том ворухив так, ніби груша вже достигла, і він обсмоктує її губами.

II. МАНДРІВНИК

У моїй квартирі на Букінгем-Стрит того вечора ми дуже серйозно обговорювали домашні справи, про які я розповів у попередньому розділі. Моя

бабуся глибоко зацікавилася цим, і після розмови більше двох годин походжала по кімнаті, схрестивши руки на грудях. Коли вона була особливо схвилювана, то завжди вдавалася до таких вправ у пішому ходінні, і розмір її хвилювання завжди можна було виміряти тривалістю таких подорожей. У даному разі вона була така стурбована, що визнала за необхідне відчинити двері до спальні і ходити через обидві кімнати, від стіни до стіни. Поки ми з містером Діком тихенько сиділи біля каміна, вона входила і виходила з регулярністю годинникового маятника.

Коли містер Дік пішов спати і ми з бабусею лишилися вдвох, я сів писати листа двом сестрам Спенлоу. До того часу бабуся втомилася ходити і сіла перед каміном, підібравши, як і завжди, складки свого плаття. Але вона порушила свої незмінні звичаї: не поставила склянки на коліна, навіть не взяла її з полиці каміна; лівий лікоть поклала на праву руку, а підборіддям сперлася на ліву долоню і замислено вдивлялася в мене. Підводячи очі від свого листа, я зустрів її погляд.

— У мене чудовий настрій, любий мій, — запевняла вона мене, похитуючи головою, — я лише трохи хвилююсь і шкодую.

Я надто захопився своєю справою, тому помітив, вже коли вона пішла спати, що нічна мікстура, як її називала бабуся, лишилася неторканою на полиці каміна. Я постукав у двері спальні, щоб звернути увагу бабусі на це; вона підійшла до дверей, але відповіла:

— Щось воно мені сьогодні не до смаку, Троте!

Похитавши головою, вона повернула назад.

Вранці вона прочитала мого листа до двох старих леді і схвалила його. Я відправив своє послання, і мені лишалось тільки терпляче чекати на відповідь. Щось із тиждень перебував я в цьому стані очікування. Якось увечері, коли падав сніг, я вийшов від доктора і попрямував додому.

Цілий день погода була погана, і різкий північно-східний вітер віяв у Лондоні. Надвечір вітер ущух, і почався сніг. Пригадую, він густо падав великими пластівцями і щільним шаром укривав вулиці. Рипіння коліс і тупіт ніг пом'якшилися, немов столиця була вкрита пухом.

Найближчий шлях додому — саме його я обрав у таку ніч — лежав через завулок Святого Мартіна. Церква, яка дала назву цьому завулкові, була в той час оточена різними будівлями, і прохід у тому місці здавався дуже тісним. Минаючи церковний мур, я помітив на розі обличчя жінки. Вона глянула на мене, завернула у вузький завулок і зникла. Обличчя це було мені знайоме. Я бачив його десь. Але де — не міг пригадати. Якись невиразні спогади, пов'язані з цим обличчям, болуче вразили моє серце; але тоді думки мої були зайняті іншим, і я не міг зосередитися.

На східцях паперті побачив я згорблену постать чоловіка, який поклав свою ношу на м'який сніг і поправляв її. Ми глянули один на одного майже одночасно. Я зупинився здивований, а він підвівся, обернувся і пішов мені назустріч. Я став лицем до лица з містером Пеготті.

Тоді я згадав ту жінку. То була Марта, що їй Емлі дала гроші тієї ночі, в кухні моєї няньки. Марта Ендел — та сама, поруч з якою, як казав мені Гем, дядько не хотів би бачити свою любу племінницю за всі скарби морського дна.

Ми щиро потиснули один одному руки. Спочатку жоден з нас не міг і слова вимовити.

– Мاستере Деві, – сказав він, усе ще міцно стискаючи мені руку, – душа моя радіє, що бачу вас, сер! Приємна зустріч,приємна зустріч!

– Приємна зустріч, мій любий старий друже! – підтвердив я.

– Я хотів був піти до вас, сер, сьогодні ввечері, – сказав він, – але я знаю, що тепер ваша бабця живе з вами... я вже, бачте, побував у Ярмуті... то я боявся, що вже пізно йти до вас. Я хотів зайти вранці, сер, перед тим, як вирушати далі.

– Знову? – спитав я.

– Так, сер, – відповів він, похитуючи головою, – завтра я вже знову вирушаю.

– Куди ж ви тепер прямуєте? – спитав я.

– Та, здається, нікуди! – відповів він, струшуючи сніг зі свого довгого волосся. – Треба десь переночувати.

У той самий завулок виходили тоді задні ворота «Золотого хреста» – того самого готелю, де я вперше після закінчення школи мав нещастя зустрітись зі Стірфорсом. Ворота були відчинені, і ми пройшли з містером Пеготті на задній двір. У двох чи трьох загальних кімнатах готелю світилося. В одній з них не було нікого, і туди повів я містера Пеготті.

При світлі каміна я міг добре роздивитись обличчя мого старого друга. Волосся його було довге і скуйовджене, обличчя засмагле. Він ще більше посивів, зморшки на його щоках і лобі поглибшали, і з усього видно було, що містер Пеготті мандрував невтомно і в спеку, і в холод, і в дощ, і в сльоту; і разом з тим він здавався дуже міцним і проїнятим твердою рішучістю досягти певної мети. Доки я був зайнятий цим спостереженням, він струсив із себе сніг і витер обличчя. Сівши проти мене за стіл, спиною до дверей, він знову простяг до мене свою грубу долоню і палко потиснув мені руку.

– Я розповім вам, мастере Деві, – сказав він, – про все, де я був і що чув. Я блукав далеко, а почув небагато, але розповім вам усе по порядку.

Я подзвонив і замовив чогось гарячого. Він відмовився пити будь-що міцніше за пиво; доки приносили і гріли його на вогні, він мовчки думав. Щось прекрасне було в його суворому мовчанні, і я не наважувався турбувати його.

– Коли вона була дитиною, – сказав він нарешті, підводячи голову, – вона частенько просила мене розповідати все про море і про ті береги, де море стає темно-синім і лежить, виблискуючи під сонцем. Я нерідко думав, що спогади про батька, який потонув, змушують її так цікавитися цим. Бачте, не знаю, але, може, вона вірила чи сподівалася, що він, батько її, пішов до тих країв, де квіти завжди квітнуть, повітря завжди тепле.

– Природно, що дитина мала свою фантазію, – відповів я.

– Коли вона... загубилася, – вів далі містер Пеготті, – то в глибині душі я знав, що він повезе її до тих країв. Я знав у глибині моєї душі, що він розповідав їй всякі дива дивні про ті землі – мовляв, він зробить її там знатною леді – і що вона вірила йому. Коли ми побачилися з його матір'ю, я переконався, що моя правда. Я переїхав через канал до Франції і висадився там на берег, немов з неба впавши.

Двері трохи прочинились, і в щілину війнуло снігом. Побачив я, що якась рука тихо намагається причинити двері ззовні.

— Я розшукав одного англійського джентльмена, що був там чиновником, — продовжував містер Пеготті, — і розповів йому, що шукаю свою племінницю. Він дав мені папірця, з яким я міг ходити всюди — не знаю, правду кажучи, як воно зветься, — і хотів був дати мені грошей, але, хвалити бога, мені вони були не потрібні. Я дуже вдячний йому за все, що він зробив. «Я надіслав листи до тих місцевостей, куди ви йдете, — сказав він мені, — і я розповідатиму про вас багатьом людям, які їхатимуть туди, і ви зустрічатимете знайомих у своїх мандрах». Я висловив йому, як міг, свою вдячність і попримував через Францію.

— Сам-один, та ще й пішки? — спитав я.

— Здебільшого пішки, — відповів він, — іноді на возах, що їхали на ринок; іноді у порожніх фургонах. Щодня проходив я багато миль, і частенько був мені супутником якийсь старий солдат, що йшов побачитися з рідними. Я не знав його мови, а він — моєї. Але ми ставали друзями на курних шляхах.

Тон, яким він згадував своїх дорожніх приятелів, не лишав сумнівів: він справді ставав їхнім другом.

— Діставшись до якогось міста, — вів він далі, — я насамперед розшукував готель і чекав біля воріт, доки не знайдеться людина, яка вміє по-англійському. Здебільшого я знаходив таких людей. Тоді я розповідав, як ходжу, шукаючи свою племінницю, а вони розповідали мені, які леді й джентльмени оселилися в готелі; і коли хтось здавався мені схожим на неї, то я лишався чекати, доки вони вийдуть з дверей, чи ввійдуть додому. Та не знаходив я моєї Ем'лі і знову йшов далі. Поволі чутки про мене почали ширитися по країні. І приходючи до села чи хутора, я бачив, що бідні люди вже знають мене. Вони просили мене сісти біля дверей їхніх хат і частували мене їжею й питвом, і давали мені нічліг, і частенько, мастере Деві, бачив я біля придорожного хреста, як чекає на мене якась старенька, що в неї є дочка Ем'ліного віку, і просили мене ці старенькі завітати до них. У деяких дочки померли. І тільки бог милосердний знає, як добре ставилися ті матері до мене.

То не хто інший, як Марта стояла біля дверей. Я виразно бачив її змучене, уважне до кожного слова обличчя. Дуже боявся я, що він може обернути-сь і теж побачити її.

— Частенько саджали вони своїх дітей, особливо маленьких дівчат, — розповідав містер Пеготті, — мені на коліна; і не раз могли б ви побачити, як сиджу я біля їхніх дверей, коли ніч уже настає, і граюся з ними, немов то діти мого Серденятка. О, моє Серденятко!

Раптовий приступ журби подолав його, він заривав уголос. Я поклав свою тремтячу руку на долоню, якою він затулив обличчя.

— Спасибі, сер, — сказав він, — не зважайте на це.

Потім він відняв руку від обличчя, притис її собі до грудей і продовжував оповідання.

— Частенько проводжали вони мене, — сказав він, — уранці, за милу чи за дві від своїх хуторів; і, прощаючись, казав я їм англійською: «Я дуже вдячний вам. Хай благословить вас бог». І начебто завжди вони розуміли мої слова і відповідали чимсь приємним. Нарешті я прийшов до моря. Ви розумієте, що морякові не важко було знайти собі шлях до Італії. Діставшись туди, я знову почав подорожувати, як і раніше. І там люди добре ставилися до мене,

і я, мабуть, обійшов би всі міста, цілу країну скрізь, якби не дістав відомостей, що їх бачили десь у швейцарських горах. Один чоловік, що знав його слугу, бачив їх там усіх трьох, і він розповів мені, яким шляхом вони їхали і де зупинилися. День і ніч йшов я до тих гір, мастере Деві. І що далі я йшов, то далі, начебто, відсувалися ті гори від мене. Але я дійшов до них, і я перетнув їх. Як підійшов я зовсім близько до того місця, про яке мені розповідали, то почав запитувати себе – що зроблю я, коли побачу її?

А за дверима, байдужа до суворої ночі, все ще стояла Марта і прислухалась, і руками просила, благала мене не гнати її геть.

– Я ніколи не мав жодного сумніву щодо неї! – казав містер Пеготті. – Ні! Ні краплини! Хай би лише побачила вона моє обличчя, почула б лише мій голос, хай би лише я мовчки став перед нею і без слів нагадав їй будинок, з якого вона втекла, і дитячі її роки – і коли б вона навіть стала королівною, то й тоді впала б мені до ніг. Я знав це добре. Багато разів уві сні чув я її зойк «дядю!» і бачив, як, наче мертва, падає вона переді мною. Багато разів уві сні підводив я її і шепотів: «Ем'лі, люба моя, я приніс з собою пробачення, я прийшов, щоб забрати тебе додому».

Він спинився, похитав головою, зітхнув і казав далі:

– Він нічого не значив для мене. Ем'лі була для мене всім. Я взяв для неї селянську сукню; я твердо знав, що коли знайду її, то вона піде зі мною по тих кам'янистих шляхах, піде туди, куди я піду, і ніколи, ніколи більше не покине мене. Вбрати її в цю сукню, викинути її пишні вбрання, знову подати їй свою руку і попрямувати з нею додому, зупинитись іноді на шляху, дати спокій її втомленим ноженням і ще гірше стомленому серденьку – лише про це й мріяв я тоді. Не думаю, щоб я навіть глянув на нього. Але, мастере Деві, не судилося, ще ні! Я запізнився, і вони вже поїхали звідти. Куди – я не міг довідатися. Дехто казав – туди, а дехто – сюди. Я обійшов усі ті місця, але Ем'лі я не знайшов і відрадився додому.

– Чи давно ви повернулися? – спитав я.

– Ні, оце кілька днів, – відповів містер Пеготті. – Ввечері побачив я старий човен, і свічка горіла на вікні. Підійшовши близько і зазирнувши крізь шибку, побачив я, що вірна місіс Геммідж сидить перед каміном, як ми й умовилися, сама. Я гукнув: «Не бійся. Це я, Даніель»; і ввійшов. Ніколи не гадав би я, що старий човен може здатися мені таким дивним!

З кишені своєї куртки він дуже обережно добув маленький пакуночок, де лежали два чи три листи. Пакунок цей він поклав на стіл.

– Цей прибув першим, – сказав він, показуючи один папірець, – коли я ще й тижня не був у мандрах. Купюру на п'ятдесят фунтів стерлінгів у конверті, адресованому мені, покладено було під двері вночі. Вона намагалася змінити почерк, але мене цим неможливо обдурити.

Дбайливо і обережно згорнув він чек і відклав його вбік.

– А цей прибув на ім'я місіс Геммідж, – сказав він, розкриваючи другий конверт, – два чи три місяці тому.

Кілька хвилин він мовчки дивився на лист, а потім віддав його мені і тихим голосом проказав:

– Будьте ласкаві прочитати це, сер.

Я прочитав такі рядки:

«О, що відчуєте ви, коли побачите цього листа і ввізнаєте, що він написаний моєю грішною рукою! Але прошу вас, прошу – не заради мене, а заради дядька – прошу вас, хай серце ваше зглянетесь наді мною хоч на кілька хвилин. Благаю вас, згляньтесь над бідолашною дівчиною і напишіть на клаптику паперу, чи він здоровий і що сказав він про мене перед тим, як ви назавжди перестали звати мене моїм ім'ям. І напишіть мені, чи правда, що вечорами, в той час, коли я раніше зазвичай поверталася додому, він іноді немов чекає на ту, яку так любив? О, серце моє розривається, коли я думаю про це! Я падаю навколішки перед вами, прошу і благаю вас не бути зі мною такою жорстокою, як я не те заслуговую!.. Я добре, добре знаю, що заслуговую на це... але будьте такі ласкаві і добрі та напишіть щось про нього ї надішліть мені! Вам не треба називати мене маленькою, не треба називати мене ім'ям, що його я збезчестила; але прислухайтесь до моїх мук, згляньтесь наді мною і напишіть мені хоч кілька слів про дядю, якого вже ніколи, ніколи не побачу я на цьому світі!

Мила моя, серце ваше пройняте жорстокістю до мене, – і це справедлива жорстокість, я знаю, – але якщо серце ваше жорстоке, люба моя, то порадьтесь з тим, кому я завдала найбільшої образи, з тим, чиею дружиною мала я бути, порадьтесь з ним, перш ніж вирішите не зважати на мої жалісні благання! Коли він знайде в собі досить жалю сказати, щоб ви написали мені кілька слів, – а він це скаже, о, він це скаже, якщо тільки ви спитаєте його, бо він завжди був такий мужній і такий добрий! – тоді лише скажіть йому, що коли вночі я чую подуви вітру, то здається мені, що вітер розгнівався, побачивши його і дядька самотніми, і скаржиться богові на мене. Скажіть йому, що якби мені судилося померти завтра (о, якби я була готова віддати богові душу, то померла б з радістю!), то останні мої слова були б благословенням йому і дядькові, молитвою за щасливе його життя!»

І в цей лист теж було вкладено трохи грошей. П'ять фунтів. Цей чек також лишився невикористаним, і містер Пеготті так само дбайливо згорнув його. До листа були додані докладні вказівки, куди адресувати відповідь. Ясно було, що лист пройшов через багато рук, і важко було встановити точно, де живе маленька Ем'лі, але здавалося можливим, що вона писала з того місця в Швейцарії, де її нещодавно бачили.

– Що написали їй у відповідь? – спитав я містера Пеготті.

– Місіс Геммідж – жінка не дуже вчена, сер, – відповів він. – Тому Гем склав їй листа, а вона вже переписала його. Вони розповіли моїй племінниці, що я пішов шукати її, і які були мої прощальні слова.

– А що це ще у вас в руці? Теж лист? – допитувався я.

– То гроші, сер, – сказав містер Пеготті, розгортаючи чек. – Десять фунтів, як бачите. І ще тут написано: «Від вірного друга», як і на першому чеку. Але перший чек був підсунутий під двері, а цей надійшов поштою позавчора. Я йду шукати її по поштовому штемпелю.

Він показав мені конверт. На ньому стояв штемпель одного міста на Верхньому Рейні. У Ярмуті розшукав він кількох експортерів, які знали ту місцевість, і вони накреслили йому на клаптику паперу схематичну мапу, в якій він цілком міг розібратися. Він поклав мапу на стіл і, спершись підборіддям на одну руку, другою рукою накреслював свій шлях.

Я спитав його, як живе Гем. Він похитав головою.

— Гем працює, — відповів він, — так відважно, як тільки може чоловік. Про нього йде добра слава. Кожен з моряків охочий допомогти йому, і він готовий допомогти кожному. Ніхто ніколи не чув, щоб він скаржився. Але, між нами кажучи, моя сестра вважає, що це йому нелегко дається.

— Бідолашний, я такої ж думки!

— Він не бережеться, мастере Деві, — урочисто прошепотів містер Пеготті, — він начебто зовсім не дорожить своїм життям. Коли треба виїхати в схвильоване море у небезпечний рейс, він ладен перший. Яка б не з'являлася небезпека, він перший з усіх моряків виходить уперед. І все ж таки він добрий і простий, як дитина. Немає такої дитини в Ярмуті, яка не знала б його.

Він замислено зібрав листи, розглядив їх рукою, згорнув у пакет і ніжно поклав цей пакет у кишеню на грудях. Обличчя тієї, що слухала нашу розмову, зникло. Сніг усе ще падав крізь напіввідчинені двері; але за дверима не було нікого і нічого.

— Ну, гаразд! — сказав він, поглядаючи на свою торбину. — Я вже побачився з вами сьогодні ввечері, мастере Деві. Це дуже добре. Отже, вирушаю завтра вдосвіта. Бачите, що ношу я з собою, — приклав він руку до того місця, де лежав маленький пакет, — мене турбує лише одна думка, що може зі мною щось трапитися, перш ніж я поверну ці гроші. Якщо я помру, а пакет цей загубиться, чи його вкрадуть, чи взагалі він якось пропаде, і той чоловік не знатиме, що я ніс повернути йому його клятві гроші, то, напевно, той світ не витримає мене. Напевно, я змушений буду повернутись.

Він підвівся, і я підвівся також; перш ніж вийти, ми знову потиснули один одному руки.

— Я ладен пройти десять тисяч миль, — сказав він, — я ладен іти, поки не впаду мертвий, аби покласти ці гроші перед ним. Коли я зроблю це і знайду мою Ем'лі, то більше мені нічого не треба. Якщо я не знайду її, то, може, колись почує вона, що її дядько закінчив свої розшуки лише тоді, коли закінчив життя; і якщо я добре знаю її, самого цього буде досить, щоб вона нарешті повернулася додому.

Коли він виходив на вулицю в люту холодну ніч, я побачив, як від нас побігла геть самотня постать. Похапцем, під якимсь вигаданим приводом, я скерував його в інший бік і займав розмовою, доки та постать не зникла.

Він казав, що піде до маленького готелю на Довер Роуд, де мав знайти чисте і просте ліжко. Я провів його до Вестмінстерського мосту і на суррейському березі попрощався з ним. Мені здавалося, ніби гамір міста завмер від пошани до самотнього мандрівника, коли він ішов своїм шляхом крізь сніг.

Я повернувся до подвір'я готелю «Золотий хрест» і спробував розшукати дівчину, що стояла під дверима під час нашої розмови. Але там її не було. Густий сніг укритв наші сліди; бачив я тільки свіжі відбитки моїх кроків; але сніг падав і падав, і навіть ці сліди ставали невиразними, коли я озирався.

ІІІ. СЕСТРИ СПЕНЛОУ

Нарешті прибула відповідь від двох старих леді. Вони вклонялися містерові Копперфілду і повідомляли, що з найглибшою увагою поставилися до

його листа, «з огляду на щастя обох сторін». Цей останній вислів здався мені трохи тривожним, не лише тому, що вони вже вжили такого вислову під час згаданих вище сімейних незгод, але й з іншої причини: я помітив, що такі дипломатичні речення подібні до петард, які легко спалахують феєрверком і розсипаються різноманітними кольорами і формами, абсолютно несхожими на початкову. Сестри Спенлоу додали, що вони просять пробачення, але не вважають за можливе розмовляти і висловлювати свою думку з приводу послання містера Копперфілда «через посередництво пошти»; та якщо містер Копперфілд зробить їм ласку завітати у певний день (взявши з собою, якщо він це вважає за потрібне, довіреного друга), то вони будуть щасливі мати розмову з цього приводу.

На це містер Копперфілд негайно відповів у якнайшанобливіших висловах, що він матиме честь зробити візит до міс Спенлоу в призначений час; згідно з їхнім ласкавим дозволом, він прийде в товаристві містера Томаса Тредльса, юриста. Відправивши вищезгадане послання, містер Копперфілд впав у жорстоке нервово збудження і лишився в такому стані аж до умовленого дня.

Лиха додавало те, що під час цих критичних подій я був позбавлений неоціненних послуг міс Мілз. Але містер Мілз, який завжди робив усякі речі, щоб роздратувати мене, — або принаймні мені так здавалось, а це одне й те саме — нарешті досяг в цьому максимального успіху, коли вбив собі в голову, що мусять податися до Індії. Навіщо йому треба було їхати до Індії? Хіба тільки, щоб катувати мене? Правду кажучи, він мав найбільше справ з цією частиною світу, всі його справи полягали в індійській торгівлі (я мав невиразне уявлення про золототкані шалі і слонові ікла); замолоду він жив у Калькутті, а тепер вирішив знову поїхати туди, на місце свого компаньйона, який пішов у відставку. Але мене це не цікавило. Проте для нього це було достатньо важливо, щоб узяти курс на Індію та ще захопити з собою Джулію; і Джулія поїхала попрощатися зі своїми сільськими родичами; їхній будинок був весь обліплений повним комплектом оголошень, які сповіщали, що будинок здається в найм або продається, і що меблі (віджимний валок і все інше) будуть продані з аукціону. Отже, я став жертвою ще одного землетрусу, не встигнувши навіть отямитися від попереднього.

Я ніяк не міг вирішити, як вратися у цей вирішальний день; я хотів з'явитись елегантним і незалежним, але боявся розкрити свою надмірну практичність перед очима міс Спенлоу. Я спробував знайти золоту середину між цими двома крайнощами; бабуся схвалила результат, коли ми сходили вниз, а містер Дік кинув один зі своїх черевиків на щастя слідом за Тредльсом і мною.

Хоч я й знав, що Тредльс чудовий хлопчина, і хоч я щиро любив його, але в такому делікатному випадку я волів би, щоб він не зачісував своє волосся сторч. Це надавало йому здивованого вигляду: голова його, як не дивно, скидалася на щітку або віник. Я мав страшні передчуття, що такий його вигляд може стати фатальним для мене.

Я дозволив собі зауважити це Тредльсу, коли ми йшли до Путні; я висловив думку, що варто було б йому пригладити трохи своє волосся.

— Мій любий Копперфілде, — відповів Тредльс, знімаючи капелюх і пригладжуючи своє волосся у всіх можливих напрямках, — ніщо не могло б дати мені більшого задоволення. Але не вийде.

— Невже не можна його пригладити? — перепитав я.

— Ні, — сказав Тредльс, — ніщо йому не допоможе. Якби я притис його пу- довою гирею і тримав би її на голові всю дорогу до Путні, то воно піднялося би сторч знову тієї ж миті, як я б її зняв. Ти уявити собі не можеш, яке в мене вперте волосся, Копперфілде! Ну, чистий тобі дикобраз!

Мушу визнати, я був трохи розчарований, але водночас захопився відвер- тістю свого друга. Я зазначив, що, очевидно, волосся висмоктало всю впер- тість з його характеру, бо в ньому самому не було жодних ознак цієї якості.

— О, — відповів Тредльс, сміючись, — мушу тобі сказати, це давній клопіт — моє нещасне волосся! Дружина мого дядька терпіти його не могла. Вона ка- зала, що воно приводить її у розпач. Чимало воно мені зашкодило, коли я за- кохався в Софі. Дуже зашкодило!

— А що? Хіба їй не сподобалося твоє волосся?

— Ні, вона нічого, але її старша сестра — та сама, що красуня — довго глузу- вала з нього. Та, правду кажучи, всі сестри неабияк посміялися з цього приводу.

— Приємно! — зауважив я.

— Так, — з абсолютною наївністю відповів Тредльс, — це добра забавка для нас. Вони кажуть, ніби Софі зберігає один мій локон у своїй шухлядці і зму- шена його вкладати в книжку з застібками, щоб він не став дибки і не ви- стрибнув. Ми сміємося з цього.

— До речі, мій любий Тредльсе, твій досвід може стати мені в пригоді. Коли ти заручився з молодою леді, про яку щойно говорив, то чи зробив ти фор- мальну пропозицію її сім'ї? Чи було у вас щось схоже на те... що ми маємо зро- бити сьогодні, наприклад? — схвильовано додав я.

— По щирості, — відповів Тредльс, і тинь неспокійної замисленості майну- ла по його уважному обличчю, — це була не така проста справа, Копперфілде, у моему випадку. Бачиш, Софі приносить таку користь сім'ї, що ніхто з них не міг стерпіти думки, що вона колись вийде заміж. Одним словом, вони вважа- ли між собою цілком вирішеним, що вона ніколи не вийде заміж, і називали її старою дівочою. Тож коли я з найбільшими застереженнями почав говорити про це, місіс Крулер...

— То її мати?

— Мати, — згодився Тредльс, — дружина преподобного Горація Крулера... коли я, вживши всіх підготовчих заходів, сказав про це місіс Крулер, то це на неї справило таке враження, що вона зойкнула і зомліла. Ще кілька місяців після того не наважувався я повертатися до цієї теми.

— Та нарешті повернувся? — спитав я.

— Це зробив сам преподобний Горацій, — відповів Тредльс. — Він — чудо- ва людина, зразкова в усіх відношеннях; і він довів своїй дружині, що їй слід, як християнці, бути готовою до жертви (а особливо до жертви, що відклада- ється на такий довгий час) і не бути такою безжальною до мене. Щодо мене, Копперфілде, то, слово честі, я відчував себе справжнім яструбом, який вдер- ся в цю мирну сім'ю.

— А сестри, певно, стали на твій бік?

— Та не можу сказати, щоб це було так, — відповів він. — Коли ми так-сяк схилили на свій бік місіс Крулер, то нам ще довелося повідомити про це Сару. Ти пригадуєш, що я казав про Сару — у неї щось негарзд із хребтом?

– Прекрасно пам'ятаю.

– Вона заломила руки, – сказав Тредльс і розгублено глянув на мене, – зплющила очі, посиніла, як бузок, закостеніла і два дні не хотіла їсти нічого, крім розмочених у воді сухариків, та й ті чайними ложками.

– Страшенно неприємна дівчина, Тредльсе, – зазначив я.

– О, прошу пробачення, Копперфілде, – заперечив Тредльс. – Вона чарівна дівчина, але дуже чутлива. Правду кажучи, вони всі дуже чутливі. Софі згодом розповіла мені, що жодними словами не можна змалювати мук совісті, які вона відчувала, доглядаючи Сару. Я її чудово розумію, Копперфілде; я сам почувався кримінальним злочинцем. Коли Сара трохи одужала, ми мусили повідомити інших вісім сестер, чим викликали в них різноманітні реакції, але всі надзвичайно патетичні. Дві найменші, що їх Софі виховує, тільки цими днями припинили ненавидіти мене.

– У будь-якому разі, тепер вони всі примирилися з цим? – спитав я.

– Та... так, можна було б це сказати, загалом, – несміливо і невпевнено вимовив Тредльс, – одним словом, ми тепер уникаємо цієї теми, а невлаштованість моїх справ та всякі тяжкі обставини – велика втіха для них. Відбудеться жахлива сцена, коли ми одружимося. Це значно більше скидатиметься на похорон, ніж на весілля. І вони всі зненавидять мене за те, що я забрав її від них.

Тепер я з ніжністю згадую його чесне обличчя, його погляд із трагікомічним кивком голови. Але тоді це не дуже вразило мене, бо тривожне блукання моїх думок заважало зосередити увагу на чомусь одному. Коли ми наблизилися до будинку, де жили сестри Спенлоу, я так рознервувався, що Тредльс запропонував мені заспокоїтися кухлем пива. Ми завітали до сусідньої таверни, а потім друг мій спрямував мої тремтячі кроки до дверей міс Спенлоу.

Я пригадую все, неначе уві сні: здається, служниця відчинила нам двері, якимсь чином я пробрався через зал, де висів барометр, і ми опинилися в малій спокійній вітальні на першому поверсі, за вікном розрісся гарний садок. Ось ми сіли на канапу, і мені здалося, ніби кучері Тредльса, який скинув тепер капелюх, обернулися в маленьких ляльок на пружинах, що виистрибують з хитро збудованих табакерок, коли їх відкривати. Я чув, як цокає старомодний годинник на полиці каміна, і марно намагався підлаштувати биття мого серця під його ритм. Ось роззираюсь я кімнатою, шукаючи будь-які ознаки Дори, і не знаходжу жодних. Ось здалося мені, що десь далеко гавкнув Джіп, але негайно хтось затулив йому рота. І нарешті я почав спиною штовхати Тредльса в камін і неймовірно збентежено вклонятися двом сухеньким літнім дамам, вбраним у чорне. Обидві дами були, наче викапані портрети померлого містера Спенлоу.

– Прошу, – сказала одна з двох маленьких леді, – сідайте.

Коли я нарешті припинив спотикатися через Тредльса і сів на щось не схоже на кішку, – бо спочатку я сів саме на неї, – то в очах мені трошки проясніло, і я помітив, що містер Спенлоу був, мабуть, молодшим братом; що одна з сестер була старша за іншу років на шість-вісім; і що молодша мала, очевидно, керувати наступним засіданням, бо саме в її руці був мій лист (яким дивним здавався він мені тепер), що його вона розглядала крізь лорнетку. Вони були вбрані однаково, але костюм цієї сестри відзначався якоюсь

непомітною дрібницею, пристойною для молоді леді — хустинка, брошка, браслет, зайва складка на комірці чи щось подібне, невлomite на перший погляд, що надавало їй жвавішого вигляду. Вони обидві були прямі, серйозні, урочисті і спокійні. Сестра, та, в якій не було мого листа, схрестила руки на грудях і сиділа нерухомо, як ідол.

— Містере Копперфілд, якщо не помиляюсь? — звернулася до Тредльса сестра з моїм листом.

Такий початок не віщував нічого доброго. Тредльсові довелося пояснити, що то я — містер Копперфілд, мені довелося відрекомендуватись, а їм довелося пояснити, що вони помилилися, приймаючи містера Тредльса за містера Копперфілда. Загалом, становище вийшло гарненьке. А тут ще ми всі виразно почули, як Джіп двічі гавкнув, і знову хтось затулив йому рота.

— Містере Копперфілд! — сказала сестра з листом.

Я зробив щось — очевидно, вклонився — і весь перетворився на увагу, коли втрутилася друга сестра.

— Моя сестра Лавінія, — сказала вона, — будши обізнаною зі справами такого порядку, висловить те, що ми вважаємо за найкраще для щастя обох сторін.

Згодом я дізнався, що міс Лавінія правила за авторитет у сердечних справах, бо в давні часи існував певний містер Піджер, який чудово грав у віст і був запідозрений в ніжних почуттях до неї. Моя особиста думка полягає в тому, що це було тільки теоретичне припущення, і що Піджер був зовсім непричетний до обвинувачень у подібних почуттях — ніхто не може похвалитися, що чув від нього хоч натяк на них. А проте і міс Лавінія, і міс Клариса були переконані, що він обов'язково оголосив би про свою ніжну пристрасть, якби не вкоротив собі віку у самому розквіті молодості (тобто коли йому було років шістьдесят) через надмірне вживання алкоголю і надмірне відновлення від цього в теплих водах. Вони втішались думкою, що він помер від потаємного кохання, хоч мушу сказати, що в будинку висів його портрет, і багрянний ніс явно суперечив такій думці.

— Ми не будемо, — сказала міс Лавінія, — вдаватися до минулої історії цієї справи. Смерть нашого бідолоашного брата Френсіса поклала цьому край.

— Ми не мали звички часто зустрічатися з нашим братом Френсісом, — сказала міс Клариса, — але жодних незгод або сварок між нами не було. Френсіс обрав свій шлях, ми обрали свій. Ми визнали за краще для щастя обох сторін, щоб це було так. І так воно й було.

Коли якась із двох сестер розмовляла, вона трохи нахилилась уперед, після кожного речення похитувала головою і, замовкнувши, знову випрямлялась. Міс Клариса так і не ворухнула жодною зі своїх рук. Вона тільки іноді вистукувала пальцями на ліктях якусь мелодію, менует чи марш, але так і не ворухнула руками.

— Становище нашої племінниці, її передбачуване становище, дуже змінилося після смерті нашого брата Френсіса, — сказала міс Лавінія, — а тому ми вважаємо, що самі думки нашого брата щодо її становища теж змінилися б. Ми не маємо, містере Копперфілд, підстав сумніватися, що ви — молодий джентльмен з добрими якостями і чесною вдачею, ми певні також, що ви любите або принаймні цілком переконані, що любите нашу племінницю.

Я відповів, як і завжди відповідав за всякої нагоди, що ніхто ніколи нікого не любив так, як я люблю Дору. Тредльс прийшов мені на допомогу, бурмочучи щось на підтвердження цього.

Міс Лавінія хотіла було подати якусь репліку, коли міс Клариса, яка прийнята була постійним бажанням говорити про свого брата Френсіса, знову взяла слово:

— Якби мати Дори, — сказала вона, — виходячи заміж за нашого брата Френсіса, виразно сказала, що за її обіднім столом нема місця для інших членів сім'ї, то це було б краще для щастя обох сторін.

— Сестро Кларисо, — сказала міс Лавінія. — Мабуть, не слід нам говорити про це тепер.

— Сестро Лавініє, — сказала міс Клариса, — це стосується нашої теми. Я і не подумаю втручатися в твою частину теми, що про неї тільки ти уповноважена говорити, але про цю частину я маю свою думку і мушу висловити її. Було б краще для щастя обох сторін, якби мати Дори, виходячи заміж за нашого брата Френсіса, просто висловила б свої наміри. Тоді б ми знали, на що нам чекати. Ми сказали б: «Будь ласка, не запрошуйте нас ніколи», і жодних підстав до непорозумінь не було б.

Коли міс Клариса захитала головою і замовкла, міс Лавінія, знову глянувши в лорнетку на мій лист, відновила свою промову. В обох сестер, зазначу між іншим, були маленькі світлі очі, які раз у раз кліпали, наче у пташок. Та й взагалі вони були дуже схожі на пташок; їхні короткі, уривчасті, несподівані жести і тонке щебетання нагадувало мені канарок.

Міс Лавінія, як я зазначив, продовжила:

— Ви спитали дозволу в моєї сестри Клариса і в мене, містере Копперфілд, завітати до нас як визнаний наречений нашої племінниці.

— Якби наш брат Френсіс, — знову втрутилася міс Клариса (якщо можна вжити слово «втрутитися» до такої пройнятої почуттям власної гідності особи), — хотів оточити себе атмосферою Докторської палати і лише Докторської палати, то яке право чи бажання мали б ми заперечувати проти цього? Безперечно, ніякого. Ми завжди були далекі від бажання докучати комусь. Але чому б не заявити про це? Хай наш брат Френсіс і його дружина тішилися би зі свого товариства. Ми з сестрою Лавінією тішимося своїм. Сподіваюся, що ми самі зможемо знайти собі товариство.

Ця тирада була начебто звернена до Тредльса і до мене, і тому ми з Тредльсом спробували щось відповісти. Слів Тредльса розібрати не вдалось, а я, здається, зазначив, що це надзвичайно схвально з боку всіх зацікавлених сторін. Не маю й найменшого уявлення, що я хотів цим сказати.

— Сестро Лавініє, — мовила міс Клариса, полегшивши свою душу, — ти можеш продовжувати, моя люба.

Міс Лавінія продовжувала:

— Містере Копперфілд! Ми з моєю сестрою Кларисою обережно і старанно обміркували ваш лист і зрештою показали його нашій племінниці та обговорили його з нею. Ми не маємо ніякого сумніву, що ви думаете, ніби дуже любите її.

— Думаю, мем? — палко скрикнув я. — О!..

Але міс Клариса кинула на мене гострий погляд канарки, який означав, що не слід переривати оракула, і я попросив пробачення.

– Кохання, – почала міс Лавінія, поглядаючи на свою сестру у пошуках підтримки, яку та надавала легким похитуванням голови після кожного слова, – дозріле кохання, щире, глибоке кохання висловлюється нелегко, голос його слабкий. Воно скромне і сором'язливе, воно ховається від наших поглядів, чекає і чекає. Таким є достиглий плід. Іноді життя схиляється до заходу, а кохання все ще досягає в холодку.

Звичайна річ, я тоді не міг зрозуміти, що це був натяк на її сумний досвід з бідолашним Піджером; але з того, як урочисто похитувала головою міс Клариса, я здогадався, що цим словам надається великої ваги.

– Легкі – бо порівняно з такими почуттями я називаю їх легкими – прихильності дуже молодих людей, – вела далі міс Лавінія, – це прах порівняно до твердих скель справжньої любові. Тут важко заздалегідь визнати, чи будуть вони тривалі, чи міцна їхня підпора. Тому ми з мою сестрою Кларисою довго перебували в нерішучості, як нам слід чинити, містере Копперфілд і містере...

– Тредльс, – сказав мій друг, помітивши звернений на нього погляд.

– Прошу пробачення. Юрист, здається? – сказала міс Клариса, знову поглядаючи на мій лист.

Тредльс відповів:

– Так, ви праві.

І страшенно почервонів.

Хоч я не дістав ще рішучого захоочення, але мені здавалося, що обидві сестриці, особливо міс Лавінія, неймовірно тішаться цим новим і плідним предметом домашнього інтересу і вирішили здобути з цього максимум сердечних радощів, і я вже бачив яскравий промінь надії. Неважко було помітити, що міс Лавінія буде з величезною насолодою керувати двома такими закоханими, як я і Дора, і що, з другого боку, міс Клариса буде з такою самою насолодою спостерігати, як її сестра керуватиме нами, і до того ж здобуде для себе привілей за всякої нагоди висловлюватися про свій улюблений предмет. Підбадьорений такими щасливими обставинами, я почав енергійно доводити, що люблю Дору більше, ніж можу сказати, ніж хтось може повірити цьому, що про це знають усі мої друзі, що моя бабуся, Агнес, Тредльс, всі без винятку мої знайомі знають, як я люблю її, і якою серйозною людиною став я, відколи закохався в Дору. За підтвердженням цих слів я звернувся до Тредльса, а Тредльс, палаючи жаром парламентських дебатів, довів переможно, теоретично і практично, що не було ще таких закоханих, як я. Його докази справили, очевидно, сприятливе враження на обох сестер.

– Я кажу, якщо дозволено мені так висловитись, як людина, що має деякий досвід у таких справах, – мовив Тредльс, – бо я сам заручений з молодю леді, однією з десяти дочок девонширського пастора, і в теперішній час не бачу можливості, коли б наше заручення могло закінчитися весіллям.

– Отже, ви можете підтвердити те, що я говорила, містере Тредльс, – зазначила міс Лавінія, явно зацікавленим моїм другом, – про кохання скромне і несміливе, яке чекає і чекає.

– Цілком і повністю, мем, – сказав Тредльс.

Міс Клариса глянула на міс Лавінію і енергійно похитала головою. Міс Лавінія співчутливо глянула на міс Кларису і придушила тихий стогін.

– Сестро Лавініє, – сказала міс Клариса, – візьми мій нюхальний флакончик.

Міс Лавінія підживилася, вдихнувши ароматичний оцет (ми з Тредльсом урочисто спостерігали цю процедуру), а потім слабким голосом проказала:

– Ми з моєю сестрою перебували у великому сумніві, містере Тредльс, з приводу того, якого курсу ми маємо триматися щодо любові (або уявної любові) таких дуже молодих людей, як ваш друг містер Копперфілд і наша племінниця...

– Дитина нашого брата Френсіса, – додала міс Клариса. – Якби дружина нашого брата Френсіса визнала б зручним впродовж свого життя (хоча вона мала безперечне право діяти на свій розсуд) запросити родичок до обіднього столу, то, може, ми тепер краще б знали дитину нашого брата Френсіса. Сестро Лавініє, продовжуй.

Міс Лавінія звернулася до мого листа, на якому я помітив кілька нотаток олівцем.

– Нам здається розсудливим, містере Тредльс, – сказала вона, – піддати ці почуття випробуванню нашими власними спостереженнями. Зараз ми нічого не знаємо про них і не можемо судити, наскільки вони справжні чи уявні. Тому ми погоджуємося на цей пункт пропозиції містера Копперфілда і дозволяємо йому відвідувати наш дім.

– Ніколи, ласкаві панні, – вигукнув я, відчувши, як важкий тягар спав з моїх плечей, – ніколи не забуду я вашої доброти!

– Але, – вела далі міс Лавінія, – але ми визнаємо за краще розглядати ці відвідування, містере Тредльс, як візити до нас особисто. Ми змушені застерегти, що не визнаємо ніяких заручин між містером Копперфілдом і нашою племінницею, аж поки не матимемо нагоди...

– Аж доки ти не матимеш нагоди, сестро Лавініє, – сказала міс Клариса.

– Хай буде так! – погодилася міс Лавінія, зітхнувши. – Аж доки я не матиму нагоди спостерігати їхні почуття сама.

– Копперфілде, – звернувся Тредльс до мене. – Ти відчуваєш, напевно, що не могло б бути нічого розсудливішого і справедливішого.

– Нічого! – відповів я. – Я глибоко відчуваю це!

– У такому разі, – сказала міс Лавінія, знову звертаючись до своїх нотаток, – ми дозволяємо його візити лише на такій основі та потребуємо від містера Копперфілда виразного запевнення, зміцненого його словом честі, що без нашого відома він не вдаватиметься до жодних розмов, зустрічей чи листування з нашою племінницею. Він мусить обіцяти, що не зробить нічого відносно нашої племінниці, не порадившись спочатку з нами...

– З тобою, сестро Лавініє, – зазначила міс Клариса.

– Хай буде так, Кларисо, – смиренно погодилася міс Лавінія, – зі мною, і не спитавши нашої згоди. Ми вимагаємо, щоб ця умова не була порушена під жодним приводом. Ми висловили побажання, щоб містер Копперфілд прийшов до нас сьогодні зі своїм довіреним другом, – вона кивнула головою в сторону Тредльса, а той низько вклонився, – це зробили ми для того, щоб уникнути будь-яких непорозумінь з цього приводу. Якщо містер Копперфілд або ви, містере Тредльс, відчуваєте хоч найменше вагання, чи слід дати таку обіцянку, то я прошу вас обміркувати це на дозвіллі.

Схвильований і нетерплячий, я палко запевнив, що жодної хвилини не треба тут міркувати. Я поспішив дати урочисту обіцянку і закликав Тредльса бути свідком моєї присяги. Заздалегідь оголосив я себе безчесною і низькою людиною, якщо колись насмілюся порушити своє слово.

— Зупиніться! — сказала міс Лавінія, підіймаючи руку. — Перш ніж ми мали приємність прийняти в себе вас, двох джентльменів, ми вирішили залишити вас самих на чверть години, щоб ви могли обміркувати цю умову. Дозвольте нам піти звідси.

Даремно намагався я запевнити, що нема тут про що міркувати. Вони наполягали на своєму. Отже, пташки з гордістю випурхнули з кімнати, ми залишилися самі. Тредльс почав вітати мене, а я перенісся в край безжурного щастя. Точно через чверть години старі леді ввійшли з не меншою гордістю, ніж зникли. Вони виходили з кімнати, шелестячи, немовби їхні плаття пошиті були з осіннього листя; і так само, шелестячи, вони повернулися.

Я знову присягнув у вірності всім поставленим мені умовам.

— Сестро Кларисо, — сказала міс Лавінія, — решта справи лежить на тобі.

І тут міс Клариса вперше розняла свої схрещені руки, взяла нотатки і глянула на них.

— Ми будемо раді, — сказала міс Клариса, — коли містер Копперфілд обідає в нас кожної неділі, якщо це буде йому зручно. Ми обідаємо о третій годині.

Я вклонився

— Впродовж тижня, — сказала міс Клариса, — ми будемо раді, коли містер Копперфілд питиме з нами чай. Ми п'ємо чай о пів на сьому.

Я вклонився знову.

— Двічі на тиждень, — сказала міс Клариса, — як правило, не частіше.

Я вклонився втретє.

— Міс Тротвуд, — сказала міс Клариса, — про яку йдеться в листі містера Копперфілда, може зробити нам ласку завітати до нас. Коли відвідування сприяє щастю обох сторін, тоді ми раді приймати візити і робити їх. Коли краще для щастя обох сторін, щоб візит не відбувся (як у випадку з нашим братом Френсісом і його господарськими планами), то тоді — зовсім інша річ.

Я заявив, що моя бабуся буде рада і щаслива познайомитися з ними; хоч, мушу визнати, я був не зовсім певний, що вони цілком порозуміються. Завершивши угоду, я висловив свою палку подяку і по черзі приклав до губ руки міс Клариси і міс Лавінії.

Тоді міс Лавінія підвелась і, попросивши пробачення у містера Тредльса, запропонувала мені йти слідом за нею. Тремтячи, я скорився і був відведений до іншої кімнати. Там побачив я мою любу! Вона стояла за дверима, притулившись милим своїм личком до стіни, а в грілці для тарілок лежав Джіп, і голова його була загорнута рушником.

О! Яка прекрасна була вона у своїй чорній сукні, і як схлипувала і плакала вона спочатку, і як нізащо не хотіла вийти з-за дверей! І як ніжно зустріли ми одне одного, коли вона нарешті вийшла; і в яке солодке запаморочення потрапив я, коли ми витягли Джіпа з грілки, коли розв'язали йому очі, і він чхнув, і ми всі троє знову з'єдналися!

— Люба моя Доро! Тепер справді, ти — моя назавжди!

- О, не треба цього казати! – благала Дора. – Прощу!
- Хіба ж ти не моя назавжди, Доро?
- О, так, звичайно, я твоя! – скрикнула Дора. – Але я так боюся!
- Боїшся, серденько моє?
- О, так! Я не люблю його, – сказала Дора. – Чому він не піде геть?
- Хто, життя моє?
- Твій друг, – сказала Дора. – Ця справа його не обходить. Який він, мабуть, дурний!
- Любове моя! – (не могло бути нічого чарівнішого, ніж її дитячі примхи). – Він – найдобріша істота.
- О! Але нащо нам найдобріші істоти? – надула губки Дора.
- Люба моя, – доводив я. – Ти незабаром ближче познайомишся з ним і дуже полюбиш його. І незабаром моя бабуся приїде сюди; ти її теж дуже полюбиш, коли познайомишся з нею.
- Ні, будь ласка, не приводь її сюди! – скрикнула Дора, злякано цілючи мене і благально склавши руки. – Не треба! Я знаю, що вона бридка сварлива стара. Не треба, щоб вона приходила сюди, Доді! – це був такий скорочений Девід.
- Переконавати було даремно; я сміявся, милувався, жартував і був дуже щасливий. Дора показала мені нову витівку Джіпа, якого вона навчила стояти в кутку на задніх лапках; і справді він підвівся на якусь блискавичну мить, а потім знову став на чотири. І не знаю, скільки часу ми лишалися б тут утрюх, забувши про Тредльса, якби міс Лавінія не прийшла знову за мною. Міс Лавінія дуже любила Дору. Вона казала, що сама замолоду була схожа на Дору як дві краплі води (просто дивно, як змінюється людина з роками!), і тепер вона поводитися з нею, як з іграшкою. Я хотів попросити її побачитися з Тредльсом, але щойно я натякнув на це, як вона втекла до своєї кімнати і замкнулася там. Отже, я вийшов до Тредльса сам, і ми вирушили назад.
- Не могло б бути краще, – сказав Тредльс, – і, знаєш, вони дуже приємні старі леді. Я зовсім не здивуюсь, якщо ти одружишся на кілька років раніше за мене, Копперфілде.
- Чи твоя Софі грає на якомусь музичному інструменті, Тредльсе? – запитав я, сповнений гордості.
- Софі досить добре знається на фортепіано, щоб навчати гри своїх маленьких сестричок, – сказав Тредльс.
- А чи вона співає? – допитувався я.
- Авжеж, вона іноді співає романси, щоб трохи підбадьорити своїх родичів, коли в них настрої погані, – сказав Тредльс. – Співати вона, звичайно, не вчилася.
- А чи співає вона під акомпанемент гітари? – не вгамовувався я.
- О, звичайно, ні! – відповів Тредльс.
- А малює вона?
- Зовсім ні, – сказав Тредльс.

Я пообіцяв Тредльсу, що він почує, як Дора співає, і побачить кілька зразків її образотворчого мистецтва. Він відповів, що буде дуже радий, і ми попрямували додому плече до плеча, веселі та задоволені. У дорозі я заохочував його до розмов про Софі, і мені дуже подобалося, що він так любить її.

У думках я порівнював її з Дорою, і це порівняння було Дорі на користь, але я щиро визнавав, що наречена Тредльса, очевидно, цілком йому підходить.

Звичайно, бабуся моя була негайно ознайомлена з успішним завершенням наради і з усім, що говорилося та робилося під час неї. Міс Бетсі була щаслива, що бачить мене щасливим, і пообіцяла завітати до тіток Дори без жодних зволікань. Але цієї ночі, доки я писав листа до Агнес, бабуся моя так довго походжала по кімнатах, що мені здалося, ніби вона збирається ходити так аж до ранку.

Я написав Агнес палкого і вдячного листа, розповівши про всі добрі наслідки, які випливали з її поради. Зворотною поштою я дістав відповідь. Її лист був сповнений надії, певності і радості. Відтоді вона завжди здавалася мені щасливою.

Тепер у мене було ще більше справ і клопоту, ніж раніше. Щодня мені доводилося ходити до Гайгета, а після цього йти до Путні було досить складно; але, природно, я хотів ходити туди так часто, як тільки міг. Ходити туди на чай, як ми умовилися спочатку, виявилось майже зовсім неможливим. Тому я випросив у міс Лавінії дозволу відвідувати їх кожного суботнього вечора, не порушуючи привілею щодо відведеної для мене неділі. Отже, кінець кожного тижня був найприємнішим часом для мене, і цілий тиждень мені допомагали перемагати труднощі думки про обіцяні суботу і неділю.

У мене тягар з плечей впав, коли я побачив, що моя бабуся і Дорині тітки врешті-решт дійшли згоди значно легше, ніж я міг очікувати. Через кілька днів після наради бабуся зробила візит до них, а ще через кілька днів Дорині тітки завітали до неї в повному параді і за всіма правилами. Після цього було ще кілька подібних, але більш дружніх обмінів візитами, що відбувалися через кожні три-чотири тижні. Щоправда, бабуся моя дуже бентежила Дориних тіток, бо була байдужа до всяких умовностей і ходила до Путні в найбільш незвичайні часи – то відразу після сніданку, то саме перед чаюванням; до того ж вона носила свій капелюшок найоригінальнішим способом, зовсім не звертаючи уваги на забобони сучасної цивілізації з цього приводу. Але Дорині тітки незабаром визнали за краще пробачити моїй бабусі її ексцентричність і мужність заради її твердого розуму; і хоч бабуся іноді перемивала кісточку Дориним тіткам, висловлюючи еретичні думки про різноманітні церемонії, але вона любила мене достатньо, щоб пожертвувати деякими своїми примхами заради загальної гармонії.

Єдиним членом нашого маленького товариства, який рішуче відмовлявся пристосуватися до обставин, був Джіп. Він не міг бачити мою бабуся без того, щоб негайно не показати всі свої зуби, забитися під крісло і гарчати; раз у раз він тоскно вив, немов бачити її було занадто для його почуттів. Ми випробували всі засоби вплинути на нього – пестили, ляляли, шмагали його, одного разу навіть принесли його до Букінгем-Стрит (де він миттю накинувся на двох бабусиних кішок, вселивши жах у душі всіх спостерігачів); але ніщо не могло примирити його з присутністю моєї бабусі. Іноді йому начебто набридала така впертість, і на кілька хвилин він ставав приязним; але одразу після цього він підіймав угору свій носик і вив так люто, що лишалося тільки зав'язати йому очі і покласти його в грілку. Врешті-решт, щойно повідомляли про

прибуття моєї бабусі, Дора негайно загортала свого песика в рушник і клала його в цю схованку.

Все йшло спокійно, але одна річ дуже турбувала мене. Справа в тому, що всі начебто змовилися вважати Дору якоюсь милою іграшкою. Моя бабуся, з якою Дора швидко заприятелювала, завжди називала її Маленькою квіточкою; і радістю життя міс Лавінії було пестити її, розчісувати їй кучері, чепурити її та взагалі поводитися з нею, наче з милою дитинкою. Певна річ, міс Клариса робила те саме, що й її сестра. Як не дивно це мені здавалось, але всі вони поводитися з Дорою приблизно так, як Дора поводитися з Джіпом.

Я вирішив поговорити про це з Дорою; і одного дня, коли ми гуляли в околицях Путні (по якомусь часі міс Лавінія дозволила нам гуляти вдвох), я висловив їй своє бажання, щоб вона змусила їх поводитися з нею інакше.

— Бо ж ти знаєш, серденько моє, — доводив я, — ти вже не дитина.

— Починається! — сказала Дора. — Тепер ти будеш сердитися.

— Сердитися, моя любя?

— Я певна, що вони дуже добрі до мене, — сказала Дора, — і я дуже щаслива.

— Чудово! Але, життя моє, — сказав я, — ти можеш бути дуже щасливою і тоді, коли з тобою поводитимуться розумно.

Дора докірливо глянула на мене (які в неї дивні були оченята!), а потім почала схлипувати, кажучи, що коли я не люблю її, то чому це я так домагався заручин з нею! І чому це я тепер не піду геть, якщо не можу терпіти її!

Що міг я зробити, як не осушити поцілунками її сльози і розповісти, як ніжно її люблю.

— Бачиш, яка я чутлива! — сказала Дора. — Не треба бути жорстоким зі мною, Доді!

— Жорстоким, дорогоцінна моя любове? Хіба ж я хотів би або міг би бути жорстоким з тобою, хоч би мені за це обіцяли всі скарби світу?

— Тоді не звинувачуй мене, — мовила Дора, складаючи свої губки брунькою, — і я буду доброю!

Згодом я зовсім розчулився: вона сама, з власної ініціативи, попросила мене дати їй ту кухарську книжку, про яку я колись говорив, і показати їй, як вести рахунки, бо колись я обіцяв їй це. У наступний свій візит я приніс із собою том (спочатку я віддав його гарненько оправити, щоб він був не такий сухий і мав привабливіший вигляд) і, коли ми гуляли по луках, показав їй стару книжку господарських записів моєї бабусі, подарував їй кілька розрахункових табличок, рейсфедер і гарненьку коробочку з олівцями, щоб вона практикувалась у домашньому господарстві.

Але від кухарської книжки у Дори заболіла голова, а від цифр вона розплакалася. Вони не хочуть складатися, казала вона. Тому вона стерла всі цифри і прикрасила всі таблички малюнками букетиків і портретами з мене та Джіпа.

Тоді я спробував напівжартівливо навчати її домашнього господарства під час наших прогулянок суботніми вечорами. Іноді, наприклад, коли ми проходили повз м'ясника, я казав:

— Уяви собі, лялечко моя, що ми вже одружилися, і ти б хотіла купити баранячу лопатку на обід. Чи знала б ти, як купити?

Тоді обличчя моєї гарненької Дори ставало сумним, і вона знову дула свої губки брунькою, немов вважала за значно краще затулити мої уста поцілунком.

— Чи знала б ти, як треба купувати м'ясо, серденько? — наполягав я іноді, коли знаходив у собі сили лишатися непохитним.

Тоді Дора трохи замислювалась, а потім з тріумфом відповідала.

— Авжеж, м'ясник сам знає, як її продати, а мені навіщо треба знати? Ах ти, дуренький хлопчику!

Тож коли я одного разу спитав Дору, зазираючи до книжки, що б вона зробила, коли б ми вже одружились, а я сказав їй, що хочу скуштувати якоїсь доброї ірландської страви, приміром, битого м'яса під соусом, вона відповіла, що наказала б куховарці приготувати саме цю страву. Розв'язавши питання таким чином, вона обійняла мою шию своїми рученятами і засміялася так чарівно, що я весь розтанув у блаженстві.

Отже, кухарська книжка була приречена здебільшого на те, щоб лежати в кутку, а Джіп мав стояти на ній на задніх лапках. А втім, Дора була така задоволена, коли тренувала Джіпа ставати на цей п'єдестал з рейсфедером у зубах, що я ладен був з тією ж метою купити їй ще один примірник кухарської книги.

І ми знову поверталися до гітари, до малювання квітів, до пісень про те, що ніколи не кинемо танцювати, тра-ля-ля, тра-ля-ля, і на цілий тиждень знову ставали щасливими. Іноді в мене з'являлося бажання натякнути міс Лавінії, що вона занадто вже пестить володарку мого серця; але іноді, на своє власне здивування, я сам вдавався до цього гріха та починав поводитися з нею, як з іграшкою — це, щоправда, траплялося не дуже часто.

ІV. ЛИХО

Я відчуваю, що не моя справа згадувати, — хоч би цей рукопис і був призначений лише для моїх очей, — як завзято працював я над тією жахливою стенографією, які швидкі успіхи мала моя праця, підсилена почуттям глибокої відповідальності перед Дорую та її тітками. Я додам лише дещо до того, що вже писав про свою наполегливість у той період мого життя, про терплячість і безнастанну енергію, які в той час почали визрівати в мені і які, наскільки можу судити про себе, складають єдину міцну сторону в моєму характері, якщо в мене є хоч одна; додам лише, що в цій енергії і наполегливості знайшов я джерело мого успіху. Мені дуже щастило в життєвих справах; багато людей працювали ще впертіше за мене, але їхні успіхи й наполовину не могли дорівнятися до моїх; та я ніколи не міг би досягти того, чого досяг, якби не при звичаївся до пунктуальності, порядку та дбайливості, якби не вирішив зосереджувати всі свої думки лише на одному предметі водночас, зовсім не думаючи про інші складні справи, які чекали на мене після цієї праці. Бог свідок, я пишу це не для самовихваляння. Людина, яка переглядає своє життя, як я переглядаю своє, переходячи тут від однієї сторінки до іншої, чинила б дуже несумлінно, якби стала запевняти, що вона не закопала в землю жодного таланту, не змарнувала жодної нагоди на шляху до загального

і свого власного добробуту, і що в серці її ніколи не відбувалася боротьба між знадливими почуттями, які здатні звернути нас з правильного шляху. Я визнав одверто, що зловживав у своєму житті багатьма природними дарами, але смію заявити на користь собі, що, беручись до якоїсь роботи, я намагався виконати її добре, і чому б не була присвячена моя праця, я віддавався їй цілком, всіма силами своєї душі. Як у великих, так і в малих справах я завжди лишався вірним самому собі. Ніколи не вважав, щоб якогось природного чи набутого таланту було досить без посиленої і постійної енергії, необхідної для досягнення будь-якої мети; і жорстоко помиляється той, хто думає, що можна зробити щось без важкої і наполегливої праці. Нема на цьому світі таких прикладів! Щасливий талант і щасливий випадок можуть правити за дві опори драбини, що по ній вибираються нагору деякі люди; але щаблі цієї драбини повинні бути зроблені з міцного матеріалу, здатного протистояти руйнівній силі спротиву. Де ж знайдеться такий матеріал для людини без характеру і міцної волі? Ніколи не працювати абияк над тим, чому можна віддатися всією душею, і ніколи не принижувати гідності своєї праці, яка б вона не була, — тепер я бачу, що це було моє золоте правило.

Не треба й повторювати тут, наскільки я був зобов'язаний Агнес щоразу, коли намагався узгодити свої вчинки з цим правилом. Моя розповідь з вдячною любов'ю переходить до Агнес.

Вона приїхала погостювати два тижні у доктора. Містер Вікфілд був давнім другом доктора, і доктор хотів поговорити з ним про справи та допомогти. Агнес мала розмову з доктором, коли була в Лондоні минулого разу, тож теперішній її візит разом із батьком мав вирішити їхні справи. Я не дуже здивувався, коли Агнес розповіла мені, що їй доручено підшукати квартиру для місіс Гіп; ревматичні болі цієї старої посилились і вимагали зміни клімату. Не був я також здивований, коли вже наступного дня Урія, як почтивий син, привів свою достойну матусю на нову квартиру.

— Бачите, мастере Копперфілд, — сказав він, коли змусив мене піти гуляти в його товаристві в докторовому саду, — коли людина любить, то людина завжди трохи ревнує, принаймні людина хоче не спускати очей з коханої особи.

— До кого ви тепер ревнуєте? — спитав я.

— Дякую, мастере Копперфілд, — відказав він. — Тепер ні до кого особливо... принаймні ні до якої особи чоловічої статі.

— Ви хочете сказати, що ревнуєте до особи жіночої статі?

Він скося глянув на мене своїми зловісними червоними очима і зареготав.

— Справді, мастере Копперфілд, — сказав він. — Мені слід було б сказати містере, але я знаю, що ви пробачите мою давню звичку... ви такий вкрадливий, що відкупорюєте мене, як пляшку. Добре, я не проти вам розповісти, — провадив він далі, поклавши свою слизьку, мов риба, руку на моє плече. — Я взагалі не дамський кавалер і ніколи не був кавалером із місіс Стронг.

Його очі позеленіли, коли він, хитро посміхаючись, пильно подивився на мене.

— Що ви цим хочете сказати? — спитав я.

— Ні, хоч я і юрист, мастере Копперфілд, — відповів він з гидкою гримасою, — але зараз я хочу сказати тільки те, що сказав.

— А що ви хочете сказати своїм поглядом? — спокійно наполягав я.

— Моїм поглядом? Боже мій, Копперфілде, це суворий допит! Що я хочу сказати своїм поглядом?

— Так, — відповів я. — Вашим поглядом.

Це начебто дуже розважило його, і він зареготав так щиро, як міг. Почувавши підборіддя, він опустил очі й почав говорити:

— Коли я був лише вбогим клерком, вона завжди дивилася на мене згори вниз. Вона завжди запрошувала мою Агнес до себе і завжди приятелювала з вами, мастере Копперфілд; але я стояв занадто низько, бачте, щоб привертати до себе її увагу.

— Ну, — сказав я. — Припустімо, що так воно й було.

— ...і занадто низько стояв щодо нього, — вів далі Урія, дуже виразно й вдумливо вимовляючи слова і все ще чухаючи підборіддя.

— Хіба ж ви не досить добре знаєте доктора, — сказав я, — і гадаєте, що він здатний помітити вашу присутність, якщо тільки ви не опинитеся просто перед його очима?

Він знову скося глянув на мене і простягнув уперед своє підборіддя, щоб зручніше його чухати.

— О, що ви, я кажу не про доктора! Не про нього, бідолашного. Я маю на увазі містера Мелдона.

Серце моє завмерло. Всі мої давні сумніви й підозри, думки про щастя і спокій наївного доктора, загадки про невинність та загрозу, що я не міг їх розгадати, — все миттю опинилося перед моїми очима милістю цієї бридкої потвори.

— Він ніколи не міг увійти до контори, щоб не наказати виштовхати мене звідти, — говорив Урія. — Він був одним із вас, благородних джентльменів. Я був дуже вбогий і смиренний, і таким я лишився. Але мені не подобалися такі витівки, і тепер вони не подобаються мені.

Він дав спокій своєму підборіддю і втягнув щоки всередину настільки, що, здавалося, вони зіткнулись у нього в роті між зубами; весь час він продовжував скося дивитися на мене.

— Вона — одна з ваших милих панночок, ця жінка, — він поволі продовжував, надавши природної форми своєму обличчю, — і звичайно, вона не стане приятелювати з такими людьми, як я, мені це відомо. Вона — саме така особа, що буде наvertати мою Агнес до вищого рівня. Так от, я в жодному разі не кавалер, мастере Копперфілд, але в мене здавна є очі на лобі. Ми, вбогі люди, здебільшого маємо гострі очі і вміємо дивитись.

Я намагався прибрати байдужого вигляду, але з його обличчя помітив, що це мені не вдалося.

— Так от, я не дозволю, щоб мене зневажали, Копперфілде, — продовжував він, підводячи ту частину свого обличчя, де мали б міститись його руді брови, — і я зроблю все, щоб розбити цю дружбу. Я її не схвалюю. Я не боюся розповісти вам, що в мене досить упертий характер, і я змету зі свого шляху всіх, хто мені заважає. Я не дозволю, щоб проти мене змовлялися.

— Ви завжди чините змови проти когось, і тому вам здається, що інші чинять так само — така моя думка, — сказав я.

— Може, воно й так, мастере Копперфілд, — відповів він. — Але в мене є мета, як каже мій компаньйон, і я за всяку ціну досягну своєї мети. Я людина

смиренна і вбога, це правда, але все ж таки нікому не дозволю сісти мені на шию. Хай вони зйдуть з дороги, мастере Копперфілд!

— Я не розумію вас, — промовив я.

— Та що ви кажете? — відповів він, знову огидно гримасуючи. — Це дивує мене, мастере Копперфілд, ви завжди так швидко все розумієте! Іншим разом я спробую висловитись ясніше... Скажіть, то не містер Мелдон підїхав сюди верхи і дзвонить біля воріт?

— Здається, це він, — відповів я, по можливості недбало.

Урія раптом спинився, засунув свої руки між колінами і перегнувся надвоє, сміючись. І сміх його був зовсім тихий. Жодного звуку не чути було. Мене так вразила його поведінка, а надто цей останній вибрик, що я без усяких церемоній пішов від нього геть і залишив його самого посеред саду, як опудало без підпори.

Не цього вечора, а днів через два, тобто в суботу, повів я Агнес побачитися з Доруєю. Я задалегідь умовився про цей візит з міс Лавінією; і Агнес там чекали до чаю.

Я був сповнений гордості й тривоги. Гордий я був своєю маленькою володаркою, а тривожився, чи сподобається вона Агнес. Всю дорогу до Путні Агнес сиділа всередині диліжансу, а я — на даху. І весь час пригадував, яка була Дора тоді й тоді. Іноді мені хотілося, щоб вона сьогодні була такою, якою я бачив її одного разу, іноді — іншого. Зрештою, я розхвилювався до лихоманки.

Нічого було сумніватися, що моя Дора в будь-якому разі дуже мила. Але трапилося так, що ніколи ще не була вона милішою. Її не було у вітальні, коли я відрекомендував Агнес тітонькам; але я знав тепер, де шукати, та й дійсно знайшов її в куточку за тими самими дверима — вона принишкла там, закривши вуха обома руками.

Спочатку вона зовсім не хотіла йти, але потім, зважаючи на мої прохання, погодилася вийти — тільки на п'ять хвилин за моїм годинником. Коли, нарешті, я взяв її за руку, щоб відвести до вітальні, її чудове личко запалало найяскравішим рум'янцем, і ніколи ще не була вона такою гарною. Але коли вона ввійшла до кімнати і раптом зблідла, то стала ще в десять тисяч разів красивішою.

Дора боялась Агнес. Боялась тому, що з моїх слів знала давно, що Агнес «занадто розумна». А проте перший же погляд на подругу мого дитинства переконав мою наречену, що нічого не могло бути страшного в цьому щирому, доброму, ніжному обличчі. Дора радо і здивовано скрикнула і негайно обняла своїми рученятами Агнес і притулила свою невинну щічку до її обличчя.

Ніколи ще не був я таким щасливим. Ніколи не був такий радий, як тоді, коли побачив їх удвох. Коли побачив, з якою любов'ю мила моя дивилася в ці світлі очі. Коли побачив, з якою ніжною, прекрасною опікою ставиться до неї Агнес.

Міс Лавінія і міс Клариса по-своєму були причетні до моєї радості. Навряд чи десь ще в світі з такою радістю пили чай. Міс Клариса господарювала. Я розрізав і роздавав солодкій пиріг; сестрички, як пташки, любили вибирати родзинки і клювати цукор. Міс Лавінія поглядала на нас поблажливо, немовби наша щаслива любов була ділом її рук. Одним словом, всі ми були задоволені собою та одне одним.

Привітність Агнес підкорила їхні серця. Вона брала найжвавішу участь у всьому, що цікавило Дору, і негайно висловила бажання познайомитися з Джимом, який миттю виявив свою прихильність до неї. Агнес раділа, коли Дора сором'язливо зайняла своє звичне місце біля мене. Своєю легкістю та скромною повагою Агнес завоювала цілковиту довіру моєї нареченої. Здавалося, наша компанія стала досконалою завдяки Агнес.

— Я така рада, — сказала Дора після чаю, — що ви любите мене. Я не думала, що ви мене полюбите; а мені так потрібно, щоб мене любили тепер, коли нема вже біля мене Джулії Мілз.

Між іншим, я забув написати про це. Міс Мілз виїхала за океан. Ми з Дорой бачилися з нею на величезному індійському кораблі у Гревсенді. Там нас почагували імбирним варенням, гуавою та іншими ласощами, поданими до сніданку в індійському стилі. Ми залишили міс Мілз усю в сльозах на палубі, де вона сиділа на складаному стільці з новим величезним щоденником під пахвою, призначеним для зображення почуттів і міркувань, які прокинуться в її душі від споглядання океану.

Агнес зауважила, що, мабуть, я змалював її, Агнес, в непривабливому світлі; але Дора поспішно заперечила таку думку.

— О, ні! — сказала вона, похитуючи своїми кучерями. — Він тільки й знав хвалити вас. Він так цінує ваші думки, що мене це навіть трохи лякало.

— Мої добрі думки не можуть зміцнити його прихильності до деяких осіб, яких він знає, — сказала Агнес, усміхаючись, — не варто й висловлювати їх.

— Але, будь ласка, скажіть мені свою думку про мене, якщо можете, — благала Дора.

Ми почали жартувати з приводу наївної відвертості Дори, яка категорично хоче, щоб її любили. Дора сказала, що я — гусак, і що вона зовсім не потребує моєї любові. Вечір промчав на швидких крилах. Настав час, коли диліжанс мав заїхати по нас. Я самотньо стояв біля каміна, спершись на мармурову дошку, коли Дора тихенько підкралась до мене, щоб подарувати мені на прощання свій коштовний поцілунок.

— Як ти думаєш, Доді, — сказала Дора, недбало граючись одним із гудзиків мого сюртука, при чому її ясні оченята задіяли надзвичайним блиском, — якби я заприятелювала з нею раніше, то, мабуть, була б значно розумнішою?

— Любове моя, — сказав я, — які дурниці!

— Хіба ти вважаєш це дурницями? — відповіла Дора, не дивлячись на мене. — Чи ти певен цього?

— Авжеж!

— Я забула, — сказала Дора, все ще граючись моїм гудзиком, — якою родичкою доводиться тобі Агнес, поганий хлопчисько?

— Ми не кровні родичі, — відповів я, — але ми виховувалися разом, як брат і сестра.

— Дивно мені, чому це ти закохався в мене? — сказала Дора, беручись до другого гудзика на моєму сюртуку.

— Мабуть, тому, що неможливо було побачити тебе і не покохати, Доро!

— А якби ти ніколи не побачив мене? — мовила Дора, переходячи до третього гудзика.

— А якби ми ніколи не народжувалися? — жартівливо відповів я.

Я не міг здогадатися, про що так зосереджено думає моя Дора. Все ще стоячи біля каміна, я мовчки милувався її ніжною ручкою, що переходила з одного гудзика на другий, її хвилястими кучерями, що падали мені на груди, повіками її очей, що повільно стежили за рухом крихітних пальчиків. Нарешті погляд її зустрівся з моїм. Вона стала навшпиньки, надзвичайно ніжно поцілувала мене один, два, три, чотири рази і вийшла з кімнати.

Через кілька хвилин вся маленька компанія повернулася до вітальні, і незвичайна замисленість Дори миттю зникла. Доки ми чекали на диліжанс, вона вирішила змусити Джіпа показати нам усі свої фокуси. Це забрало досить багато часу (не тому, що витівки були занадто різноманітні, але через нехіть Джіпа) і спектакль ще не закінчився, коли біля воріт пролунали звуки кондукторського ріжка. Дора і Агнес поспішили ніжно попрощатися. Дора обіцяла писати до Агнес, якщо тільки Агнес не зважатиме на те, що її листи будуть трохи дурненькі. Агнес обіцяла писати Дорі. Біля дверей диліжанса вони вдруجه попрощалися та, нарешті, попрощалися втретє, коли Дора, всупереч умовлянням міс Лавінії, підбігла до вікна нагадати Агнес її обіцянку писати якомога частіше. Я сидів на імперіалі і на прощання милувався кучерями своєї нареченої.

Диліжанс мав висадити нас біля Ковент-Гардена, де нам слід було пересісти до другого екіпажа, що їхав до Гайгета. Чекаючи на другу карету, ми з Агнес трохи погуляли. Я нетерпляче чекав на цей момент, коли зможу почути від Агнес похвали Дорі. О, які то були похвали! Як палко і красномовно, як щиро доручала вона моєму ніжному піклуванню милу істоту! Як обережно натякнула вона, що я мушу дуже дбайливо поставитися до дівчини, в якій нема батьків!

Ніколи, ніколи не любив я Дору так глибоко і ніжно, як тієї ночі! Коли ми під світлом зірок ішли спокійним шляхом до докторового будинку, я розповів Агнес, як вплинула вона на мене.

— Коли ви сиділи поруч із нею, — сказав я, — ви здавалися не меншою мірою її добрим янголом, ніж моїм; так здається мені і тепер, Агнес.

— Слабкий янгол, — відповіла вона, — але вірний!

Її спокійний тон пройняв мене до самого серця, і я не міг не сказати:

— Вам завжди була властива якась привітність, що на неї не здатен ніхто інший. Сьогодні я помітив, що ви знову веселі, і навіть почав сподіватися, що вдома у вас справи йдуть краще.

— Я сама почувуюся краще, — сказала вона, — на серці мені легко і весело.

Я глянув на її ясне обличчя. Чи то не сяйво зірок робило його таким витонченим?

— Вдома нічого не змінилося, — сказала Агнес, помовчавши.

— Там більше не натякали, — спитав я, — ...я не хочу псувати вам настрою, Агнес, але я не можу не спитати... на те, про що ми говорили, коли зустрілися минулого разу?

— Ні, — відповіла вона.

— Я так багато думав про це!

— А ви думайте про це менше. Пам'ятайте, що я завжди вірю в силу любові та правди. Не бійтеся за мене, Тротвуде, — додала вона згодом, — я ніколи не зроблю того кроку, якого ви так боїтеся.

Невимовним полегшенням для мене було почути це запевнення з її власних правдивих уст, хоч я насправді ніколи не вважав це за можливе, якщо міркував відсторонено. Так я і сказав їй.

— А як довго ви гостюватимете у доктора Стронга? — спитав я. — Може, нам уже не пощастить лишитися самим віч-на-віч. Люба моя Агнес, чи багато мине часу, доки ви знову приїдете до Лондона?

— Мабуть, багато, — відповіла вона. — Мені здається, буде краще... заради тата... лишитися вдома. Навряд чи найближчим часом нам пощастить зустрічатися часто, але я сумлінно листуватимуся з Дорою, і через неї ми знатимемо новини одне про одного.

Ми вже зайшли до дворика перед котеджем доктора. Було темно. В кімнаті місіс Стронг світилося, і Агнес, вказавши на світло, побажала мені доброї ночі.

— Хай вас не турбують, — сказала вона, простягаючи до мене руку, — наші лиха і неприємності. Ваше щастя робить і мене щасливою. Якщо колись ви зможете мені допомогти, то, запевняю вас, я попрошу вас про це. Хай завжди буде над вами ласка божа!

Її промениста усмішка та зворушливий тон її привітного голосу знову відтворили в моїй уяві образ маленької Дори поруч із нею. Якийсь час я стояв і милувався зорями, сповнений любові і вдячності, а потім поволі пішов своїм шляхом. Я винайняв кімнату на ніч у сусідній таверні, а тому мені не було куди поспішати. Я вже підходив до воріт, коли, випадково повернувши голову, побачив світло в кабінеті доктора. Я подумав, що він працює без моєї допомоги над словником, і сумління почало гризти мене. Щоб пересвідчитись у цьому або принаймні побажати йому доброї ночі, якщо він усе ще сидить над своїми книжками, я повернув назад, тихо пройшов через залу, нечутно відчинив двері і зазирнув до кабінету.

На моє здивування, я насамперед побачив там при тьмяному світлі лампи не кого іншого, як Урію Гіпа. Він стояв біля самої лампи, притуливши одну зі своїх кощавих рук до рота, а другу поклавши на стіл. Доктор сидів у кріслі, закритиши обличчя руками. Містер Вікфілд, дуже схвильований і збентежений, нахилився вперед, безпорадно торкаючись руки доктора.

У цю мить мені здалося, що доктор захворів. Під цим враженням я швидко зробив крок уперед, але тут я помітив погляд Урії і зрозумів, у чому річ. Я хотів був піти геть, але доктор жестом попросив мене залишитися.

— У будь-якому разі, — зазначив Урія, з однією зі своїх потворних гримас, — ми можемо зачинити двері. Нема ніякої потреби, щоб це стало відомо цілому місту.

Сказавши це, він навшпиньки підійшов до дверей, які я залишив відчиненими, і старанно зачинив їх. Потім він повернувся і став у ту саму позу, що й раніше. Штучне співчуття в його голосі і в усіх його жестах було нестерпнішим, принаймні для мене, ніж будь-яке знущання.

— Я визнав за потрібне, мастере Копперфілд, — сказав Урія, — вказати докторові Стронгу на те, про що ми з вами вже розмовляли. Ви казали, що не зовсім розумієте мене, чи не так?

Я тільки глянув на нього, але не відповів нічого. Підійшовши до свого доброго старого вчителя, я спробував сказати йому кілька слів, щоб утішити

і підбадьорити його. За давнім своїм звичаєм, він поклав руку мені на плече, наче маленькому хлопчикові, але не підвів своєї сивої голови.

— Якщо ви не зрозуміли мене, мастере Копперфілд, — вів далі Урія тим самим офіційним тоном, — то я дозволю собі — тут усі свої — зазначити, що я звернув увагу доктора Стронга на поведінку місіс Стронг. Запевняю вас, Копперфілде, мені зовсім не подобається втручатись у такі неприємні речі. Але справи складаються так, що всі ми втручаємось у те, у що нам не слід втручатись. От що я хотів сказати, сер, коли ви не зрозуміли мене.

Тепер, пригадуючи його підступне обличчя, я дивуюся, чому я не схопив його за комір і не витряс із нього душу.

— Смію сказати, я висловлювався не дуже ясно, — вів він далі, — та й ви теж говорили натяками. Природна річ, ми обоє не хотіли торкатися такої теми. Так чи так, але, нарешті, я вирішив висловитись ясно й зрозуміло: я зазначив докторові Стронгу, що... Ви щось сказали, сер?

Зі своїм останнім реченням звернувся він до доктора, який у цей час простогнав. Цей зойк міг би зворушити всяке серце, але на Урію він не вплинув зовсім.

— ...зазначив докторові Стронгу те, — продовжував він, — що всім виразно видно: містер Мелдон і така мила і приємна леді, як дружина доктора Стронга, занадто люб'язні одне до одного. Справді, настав час (ми тепер усі втрутились у справу, якої не слід було б починати), коли треба відкрити докторові Стронгу очі на те, що було для всіх ясно, як день, ще до від'їзду містера Мелдона до Індії. Саме заради цього містер Мелдон повернувся додому, і лише заради цього ходить він сюди. Коли ви ввійшли, сер, я саме просив мого компаньйона, — звернувся він до містера Вікфілда, — чесно сказати докторові Стронгу, чи був він здавна такої думки, чи ні. Отже, містере Вікфілд, сер! Чи будете ви такі ласкаві сказати нам? Так чи ні, сер? Ну, компаньйоне!

— Заради бога, мій любий докторе, — сказав містер Вікфілд, знову кладучи свою нерішучу руку докторові на лікоть, — не надавайте забагато ваги тим підозрам, які могли бути в мене.

— Ось воно! — скрикнув Урія, похитуючи головою. — Яке сумне визнання! Чи не так? І це говорить він, такий давній друг! Присягаюся, коли я був лише жалюгідним клерком в його конторі, Копперфілде, то я двадцять разів бачив, як він ставиться до того (бо він батько, і я не можу засуджувати його за це), що міс Агнес приятелює з жінкою, з якою їй не слід знатися.

— Мій любий Стронгу, — тремтячим голосом сказав містер Вікфілд, — мій добрий друже, мені нема потреби казати вам, що моїм гріхом завжди було шукати в кожного одну головну мету і перевіряти всі вчинки за єдиною вузькою міркою. Може, ця помилка і спричинилася до тих сумнівів, які я мав.

— Ви мали сумніви, Вікфілде, — сказав доктор, не підводячи голови, — ви мали сумніви.

— Висловлюйтеся відверто, компаньйоне! — наполягав Урія.

— Справді, був час, коли я мав сумніви, — сказав містер Вікфілд, — я... хай бог пробачить мені... я гадав, що ви теж маєте сумніви.

— Ні, ні, ні! — глибоко засмученим голосом відповів доктор.

— Був час, коли я гадав, — сказав містер Вікфілд, — що ви хочете вислати Мелдона за кордон лише для того, щоб розлучити їх.

– Ні, ні, ні! – повторив доктор. – Я хотів лише зробити приємність моїй дружині, влаштувавши товариша її дитинства. І нічого більше.

– Я це зрозумів, – сказав містер Вікфілд, – я не міг сумніватись у цьому після ваших слів. Але я гадав... але я гадав... благаю вас пам'ятати, що сам я перебував у полоні вузького світогляду... Я гадав, що, зважаючи на таку нерівність віку...

– Ось як він підходить до цього, бачте, мастере Копперфілд! – зазначив Урія, гримасами малюючи своє образливе співчуття.

– ...така молода і гарна леді, при всій своїй справжній повазі до вас, могла бути змушена до шлюбу лише з матеріальних міркувань. Я не зважив на численні почуття й обставини, які всі спрямовані були до добра. Заради неба, не забувайте цього.

– Як обережно він висловлюється! – сказав Урія, похитуючи головою.

– Я завжди дивився на неї тільки з однієї точки зору, – казав містер Вікфілд, – але заради всього дорогого вам, мій давній друже, благаю вас зважити на мій погляд, тепер я мушу визнати, бо іншого виходу нема...

– Ні! Нема вже виходу, містере Вікфілд, сер, – зазначив Урія. – Ми вже занадто далеко зайшли.

– ...що я, – сказав містер Вікфілд, безпорадно і розпачливо поглядаючи на свого компаньйона, – що я не довіряв їй і гадав, ніби вона не виконує свого обов'язку щодо вас; і якщо треба мені відкрити все, то іноді не подобалося мені, що Агнес так приятелює з нею. Адже ж я бачив, чи то, може, моя хибна теорія змушувала мене вважати, ніби я бачу все. Я ніколи ні з ким не говорив про це. Я ніколи не думав, що це відомо будь-кому. І хоч жахливо чути вам таке, – сказав містер Вікфілд, зовсім пригнічений, – та якби ви знали, як жахливо говорити мені це, то ви пожаліли б мене.

Щирий і добрий доктор у відповідь простягнув руку. Містер Вікфілд потиснув її, низько схиливши голову. Мовчання перервав Урія, звиваючись, мов в'юн:

– Безперечно, ця тема сповнена неприємностей для будь-кого. Але коли ми вже зайшли так далеко, то мушу дозволити собі зазначити, що Копперфілд це також помічав.

Я обернувся до нього і спитав, як сміє він посилатися на мене.

– О, це дуже мило з вашого боку, Копперфілде, – відказав Урія, звиваючись усім тілом, – і ми всі знаємо, яка у вас мила вдача, але ви не будете заперечувати, що коли я розмовляв з вами якось уночі, то ви знали, що я маю на думці. Не заперечуйте, ви знали, що я маю на думці, Копперфілде! Ви заперечуєте це з найкращими намірами, але не треба цього робити, Копперфілде!

Лягідні очі доброго старого доктора на якусь мить глянули на мене, і я відчув, що на обличчі моему занадто виразно написані спогади про мої давні сумніви; він не міг не помітити цього. Марно мені було гніватись, я не міг змінити того, що було вже зроблено, я не міг заперечити того, що було сказано.

Знову запапувало важке мовчання. Доктор підвівся і два чи три рази пройшовся кімнатою. Потім він повернувся до свого крісла, сперся на спинку і притулив хустинку до очей. Простодушне горе відбивалося в усіх рисах його обличчя, і він не думав ховатися від нас.

— Я заслужив цю ганьбу, — сказав нарешті доктор Стронг, — гадаю, я заслужив цю ганьбу. Єдина дорога моему серцю особа віддана суду та наклепові, — я називаю це наклепом, хоч би він і виник у глибині найщирішої і найправдивішої душі, — через мене.

Урія Гіп засичав і засопів, мабуть, щоб висловити своє співчуття.

— І якби не було мене на світі, — вів далі доктор, — моя Енні ніколи не стала б об'єктом цих закидів. Джентльмени, я занадто старий, як вам відомо, і тепер, більше ніж будь-коли, відчуваю, що мені недовго лишається жити; але цим життям я готовий відповідати за вірність і честь невинної жінки, про яку ми оце говорили.

Не думаю, щоб кращий представник лицарства чи витвір геніального художника, чи будь-яке зображення ідеї шляхетності і честі могло висловити ці почуття з такою дивовижною гідністю, як це зробив простий старий доктор.

— Але я не збираюся заперечувати, — продовжував він, — що я несвідомо затягнув цю жінку в нещасливий шлюб. Я зовсім не звик спостерігати і мушу гадати, що однакові спостереження кількох людей різного віку та становища мають перевагу перед моїм обмеженим поглядом на речі.

Я вже часто раніше казав, як дивувала мене надзвичайна прихильність і лагідність доктора Стронга до своєї молодої дружини, але почтлива ніжність, яку тепер виявляв він у кожному слові про неї, і шанобливість, якою він намагався відвернути від неї будь-які підозри, звеличували його в моїх очах невимовно.

— Я одружився з цією леді, коли вона була ще занадто молода. Я взяв її до себе, коли характер її ще не набрав певної форми. Щастям мого життя було формувати цей характер. Я добре знав її батька, добре знав я також її саму. Я навчав її всього, чого тільки міг, і завжди дивувався чудовим якостям цієї невичерпної душі. Якщо я вчинив несправедливо (мабуть, це так, хоч, на лихо, це не спадало мені на думку), дозволивши собі егоїстично скористатись її вдячністю, то я прошу пробачення у цієї леді від усього мого серця.

Він пройшовся кімнатою, і, повернувшись на те саме місце, схопився тремтячою рукою за спинку крісла. Голос його тремтів так само, як його рука.

— Я гадав, що ставши моею дружиною, вона буде врятована від небезпек і злигоднів життя. Я втішав себе цією думкою і був певний, що, при всій нерівності нашого віку, вона житиме спокійно в моєму домі, не знаючи злиднів і дрібних прикростей. Я зважив і на той час, коли після моєї смерті вона, все ще молода і прекрасна, дістане волю панувати над своєю долею, ґрунтуючись на зрілому розумі. Так, джентльмени, ця думка також у мене була, присягаюся честю.

Великодушність і благородство осяювали ясним світлом чесне обличчя доктора Стронга. Кожне його слово мало таку силу, що навряд чи можливо було посилити його.

— Життя моє з цією леді було щасливе. Аж до цього вечора я безперервно благословляв той день, у який завдав їй великої кривди, зробивши її своєю дружиною.

Його голос помалу слабшав; після цих слів він замовк на кілька секунд. Потім казав далі:

– Все своє життя я був бідолашним мрійником. Пробуджений тепер, я насправді бачу, як природно в її становищі співчувати товаришеві свого дитинства і своєму ровесникові. Це слушно, боюся, що в голові її виникають невинні думки про те, що могло бути і чого не сталося лише через мене. У цю годину важкого випробування багато чого бачу я зовсім не в тому світлі, в якому бачив раніше. Але, висловивши цю думку, я заявляю, джентльмени, що ні найменша тінь підозри не повинна далі поєднуватися з ім'ям цієї шляхетної жінки!

На якусь мить його очі спалахнули, а голос зробився твердим. Ця мить минула, і він заговорив знову:

– Отже, я вперше довідався тепер, що стало причиною її нещастя. Намагатимуся знести це з повною покірливістю. Не я маю дорікати їй, а вона мені. Відтепер мій перший обов'язок – врятувати її від жорстоких і несправедливих наклепів, що від них, як я бачу, не могли звільнитися навіть мої найкращі друзі. Що самотніше ми будемо жити, то легше мені буде виконувати цей обов'язок. І коли прийде час, – дай боже, щоб він настав швидше! – коли смерть моя звільнить її від примусу, я з довірою і любов'ю закрию очі перед її чесним обличчям, і вона зможе, без жалю і смутку, спокійно тішитися щасливішими днями.

Я не міг бачити його в цю хвилину, бо великодушна щирість доктора зазмарила мої очі сльозами. Зробивши крок до дверей, він додав:

– Джентльмени, я відкрив вам своє серце. Я певний, що ви поважатимете мої слова. Все, що було сказано сьогодні, не повинно більше повторюватися ніколи. Вікфілде, старий друже, допоможіть мені піти нагору.

Містер Вікфілд поспішив подати йому руку. Ні слова не мовивши, поволи вийшли вони з кімнати. Урія стежив за ними.

– Ну, мастере Копперфілд, – звернувся Урія до мене. – Речі обернулися зовсім інакше, ніж можна було чекати, старий професор – який він чудовий чоловік! – сліпий, мов цеглина... А втім, треба гадати, місіс Стронг не стоятиме тепер мені на дорозі, збочить з колії!

Варто мені було лише почути його голос, щоб остаточно розлютитися. Такого приступу гніву не відчував я ніколи – ні раніше, ні потім.

– Негіднику! – скрикнув я. – Нащо вам треба було затягати мене в свої диявольські плани? Як ви смієте звертатися до мене тепер, брехлива бестіє, ніби ми з вами діяли спільно?

Ми стояли віч-на-віч, і я виразно побачив на його обличчі те, що й раніше добре розумів, – він був у захваті від того, як йому пощастило зробити мене спільником своєї бридкої змови, як він навмисно принизив мене, як вдало він розставив свої пастки для мене. Я не втримався. Його худорлява щока спокусливо вимальовувалася переді мною, я замахнувся і вдарив по ній розкритою долонею так міцно, що пальці в мене запалали, як опечені.

Він схопив мою руку в свою долоню, і хвилину ми непорушно дивилися в очі один одному. Ця хвилина здалась мені надзвичайно довгою. Білі сліди від моїх пальців згодом стали багряними.

– Копперфілде, – придушено прошепотів він нарешті, – чи ви позбулися розуму?

— Я позбувся вас! — сказав я, видираючи свою руку. — Собако, я не хочу вас більше знати!

— Та невже? — сказав він, змушений від болю притиснути свою руку до щоки. — А може, вам не пощастить це зробити? Хіба це не невдячно з вашого боку?

— Я досить часто показував вам, — сказав я, — що зневажаю вас. Тепер я це довів вам виразніше. Я не боюся ваших бридких інтриг. Що ж вам ще робити, як не інтригувати?

Він прекрасно зрозумів цей натяк на обставини, які досі тримали мене в стосунках з ним. Можливо, я втримався б і від ляпаса, і від натяку, якби в той вечір Агнес не заспокоїла мене своєю рішучою відповіддю.

Знову запанувала довга пауза. Його очі, звернені на мене, змінювали всі відтінки, від яких очі можуть бути потворними.

— Копперфілде, — сказав він, віднімаючи від щоки свою руку, — ви завжди йшли проти мене. Я знаю, що ви завжди були проти мене в домі містера Вікфілда.

— Можете думати, що вам завгодно, — сказав я, все ще пройнятий люттям, — якщо це неправда, то тим більше гідне вас!

— А все ж таки, я завжди любив вас, Копперфілде! — промовив він.

Я вирішив не відповідати йому, взяв капелюха та зібрався піти. Але Урія став між мною і дверима.

— Копперфілде, — сказав він, — у всякій сварці повинні бути дві сторони. Я не хочу бути однією з цих сторін.

— Можете йти під три чорти! — промовив я.

— Не кажіть цього, — відповів він, — я знаю, що потім ви пошкодуєте. Як могли ви так принизитися переді мною, щоб виявити свою запальну вдачу? Але я прощаю вас!

— Ви прощаєте мене! — презирливо повторив я.

— Так, і ви нічого з цим не можете зробити! — відповів Урія. — Подумати лише, що ви змогли образити мене, коли я завжди був вашим другом! Але не може бути сварки без двох сторін, а я не хочу бути стороною. Я залишуся вашим другом, наперекір вам! Отже, ви знаєте, на що вам слід чекати.

Ми змушені були розмовляти пошепки, щоб не потривожити жителів будинку в цей пізній час. Це не могло заспокоїти моїх почуттів, хоч гнів уже трохи охолов. Я сказав, що можу чекати від нього всього, чого чекав раніше і в чому ще ніколи не помилявся. Потім я відчинив двері, защемивши його ними, наче хотів розчавити, як горіх, і швидко вийшов. Але Урія також пішов за мною — в напрямку до квартири своєї матері — і перш ніж я зробив сотню кроків, він наздогнав мене.

— Ви знаєте, Копперфілде, — сказав він мені на вухо (я не повертав до нього голови), — що ви потрапили в трохи ніякове становище, — я відчував, що він говорить правду, і це дратувало мене ще більше. — Вашу витівку складно означити хоробрістю, і ви не можете завадити мені пробачити вас. Я не збираюся розповідати про це ні моїй матері, ні жодній живій душі. Я твердо вирішив пробачити вас. Але мене дивує, що ви наважилися підняти руку на таку смиренну і вбогу людину.

Безперечно, він був бридкий, але я теж стояв тепер не занадто високо в своїх власних очах. Він знав мене краще, ніж я сам. Якби Урія протиставив мені відверту погрозу чи силу, мій вчинок міг втішити мене та бути виправданий; але він чинив значно хитріше, запаливши піді мною повільний вогонь, на якому я промучився півночі.

Вранці, коли я вийшов на вулицю, церковний дзвін скликав на молитву, і Урія Гіп гуляв зі своєю матір'ю навколо церковної огорожі. Він, наче нічого не трапилося, привітав мене з добрим ранком, і мені лишилося тільки відповісти на його привітання. Мій удар був такий міцний, що Урія відчував, мабуть, зубний біль. Обличчя його було перев'язане чорною хустиною, а над нею стирчав капелюх. Така оздоба не могла прикрасити його огидного обличчя. Згодом я довідався, що Урія Гіп у понеділок вранці їздив у Лондон до дантиста, який вирвав йому зуб. Сподіваюсь, найбільший.

Решту днів, доки гостювали містер Вікфілд з Агнес, доктор посилався на нездоров'я і здебільшого лишався в своїй кімнаті. Тільки через тиждень після від'їзду гостей ми знову взялися за нашу повсякденну роботу. Перед цим доктор власноруч дав мені незапечатаний лист на моє ім'я. У коротких висловах він просив мене ніколи не повертатися до розмов, що їх ми мали того вечора. Я розкрив цю таємницю тільки моїй бабусі і нікому більше. З Агнес, зрозуміла річ, не слід було говорити про це, і вона навіть не підозрювала, що відбулося тоді між нами.

Не підозрювала цього і місіс Стронг. Минуло кілька тижнів, перш ніж можна було помітити якісь зміни в її обличчі. Зміни ці насувалися поволі, як хмара в спокійну годину. Спочатку місіс Стронг трохи дивувалася ніжному співчуттю, з яким розмовляв з нею доктор, а потім здивувалася ще більше, коли доктор висловив бажання, щоб його теща постійно жила з ними для поживлення, як він казав, одноманітного і нудного життя його дружини. Часто, коли ми сиділи, працюючи, місіс Стронг стежила за своїм чоловіком, і на обличчі її був той самий незабутній для мене вираз. Не раз після цього очі її сповнювалися сльозами, і вона швидко виходила з кімнати. Помалу тінь нещастя затьмарила блискучу красу цієї леді та день у день темнішала. Місіс Марклгем, що жила тепер у котеджі, торохтіла без угаву, не помічаючи нічого.

Коли вже така зміна відбулася в Енні, яка ще так нещодавно сонцем сяяла в докторському будинку, то сам доктор дуже постарів і став похмурішим; але його природжена лагідність, ласкаві манери і піклування про дружину ще збільшилися, якщо взагалі могли збільшитися. Якось уранці, в день народження місіс Стронг, коли вона за своїм звичаєм сиділа на вікні під час нашої роботи (це була її постійна звичка, тільки тепер сиділа вона якось несміливо), доктор, підійшовши до неї, взяв її голову обома руками, поцілував її особливо ніжно і поспішно вийшов з кабінету, неспроможний більше приховувати своїх схвильованих почуттів. Місіс Стронг залишилася нерухомою, наче статуя, на тому самому місці. Потім схилила голову, заломила руки і заридала так журно, що й сказати не може.

Іноді мені здавалося, що місіс Стронг, лишаючись зі мною віч-на-віч, хотіла навіть почати розмову, та ніколи жодне слово не вирвалося з її вуст. Тим часом доктор завжди вигадував нові плани, щоб розважити свою дружину, і постійно пропонував їй їздити разом з матір'ю на бали, гулянки й пікніки.

Місіс Марклгем купалася в цих веселошах, охоче підтримувала докторові плани і сама винаходила нові розваги. Покірною своїй долі, понура й засмучена, Енні їздила, куди її возили, не звертаючи ні на що ні найменшої уваги.

Я не знав, що й думати. Не знала і моя бабуся; безперестанку марширувала вона по всіх кімнатах назад і вперед, пройшовши таким чином принаймні сто миль. Найдивніше було те, що єдине дієве полегшення, яке могло мати місце в нашій таємничій домашній журбі, надавав нам містер Дік.

Які були його думки про цей стан, в чому, власне, полягали його спостереження за докторовою сім'єю — я пояснити не можу, як не пояснив би, мабуть, і сам містер Дік. Але я вже згадував у цій розповіді, що повага містера Діка до доктора Стронга була безмежна, а відомо, що всяка щира прихильність, навіть любов нижчих тварин до людини, відрізняється якоюсь особливою чуйністю, що перевершує міркування вищого розуму. Цією властивістю міг пишатись, очевидно, і містер Дік.

Я писав уже, що ще в Кентербері містер Дік дістав невід'ємний привілей гуляти докторовим садом, супроводжуючи самого доктора Стронга. Тепер, у Гайгеті, він з гордістю за першої змоги відновив користування цим привілеєм і присвячував академічним прогулянкам увесь вільний час, якого в нього було вдосталь. Він почувався найщасливішою істотою в світі, коли доктор читав йому свій геніальний твір — словник, і не мав меж його душевний відчай, коли доктор, поклавши рукопис у кишеню, починав мовчки ходити своїм садом. Коли ми з доктором працювали в кабінеті, містер Дік гуляв з місіс Стронг, допомагав їй поливати квіти і полоти грядки. Наважуся сказати, що містер Дік за цілу годину навряд чи вимовляв і дюжину слів, але його цілковита зацікавленість і мудре обличчя знаходили відгук в серцях доктора Стронга і його дружини; доктор і Енні обидва розуміли, що кожний із них любить його, й що він любить їх усім серцем. Отже, містер Дік досяг того, чого ніхто інший не міг би домогтися на його місці — він став з'єднувальною ланкою між доктором Стронгом і його дружиною.

Бачу я спокійне, мудре обличчя містера Діка, коли він походить з доктором туди й сюди, захоплюючись незрозумілими йому словами зі словника. Бачу, як він тягне величезну ліжку слідом за Енні, як стає на коліна і терпляче працює з крихітним листям у величезних рукавичках. Жоден філософ не міг би з такою майстерністю висловити своє несміливе бажання бути їй другом, як це робив містер Дік. Усі його вчинки і кожен рух проймає уважність і заповідливість, і я бачу, якими чистими і прозорими струмками ллються з його садової лійки різноманітні почуття люблячого серця: симпатія, довірливість, надія і любов. Містер Дік, спокійний і розважливий, завжди тепер лишається вірним собі, і вже не турбується більше про нещасливу долю Карла Першого. Невтомний у своїх послугах, він усвідомлює й розуміє, що в докторовій сім'ї трапився якийсь розлад, і він чимдуж клопочеться, щоб усе знову приведено було до ладу. Мені соромно пригадувати, що я в той час вважав містера Діка трохи божевільним, а себе — цілком розсудливим.

— Ніхто, крім мене, не знає, що це за людина, — з гордістю зазначила бабуся, коли ми розмовляли про це. — Дік ще покаже себе, повір мені, Троте.

Тепер я мушу згадати ще про одну річ, перш ніж закінчу цей розділ. Увесь час, поки в доктора гостювали його кентерберійські друзі,

я помічав, що листоноша кожного ранку приносив два чи три листи на ім'я Уррі Гіпа. Листи писані були рукою Мікоубера, почерк якого набрав заокругленого юридичного характеру. Звідси можна було зробити висновок, що в Кентербері справи йдуть добре, і що містер Мікоубер, призвичаївшись до шляхетної праці юриста, цілком здоровий і щасливий. Тому я був дуже неприємно здивований, коли одержав у цей час такого листа від його коханої дружини:

«Кентербері. Понеділок, увечері.

Ви будете, без сумніву, здивовані, мій любий містере Копперфілд, одержавши це послання. Ще більше здивує вас його зміст. Ще більше здивує вас неодмінна умова тримати в глибокій таємниці все, що буде зазначено в наступних рядках. Але мої почуття дружини і матері потребують підтримки; і не бажаючи радитися з моїми родичами (бо родичі мої абсолютно зневажають почуття містера Мікоубера), я не знаю, в кого ще можу я просити поради, коли не в мого друга і колишнього квартиранта.

Ви, очевидно, знаєте, мій любий містере Копперфілд, що між мною і містером Мікоубером (якого я ніколи не покину) завжди панував дух взаємної довіри. Щоправда, містер Мікоубер міг іноді підписати вексель, не порадившись зі мною, або ж міг неправильно інформувати мене щодо строку, коли мав бути сплачений такий вексель. Справді, такі речі траплялись. Але загалом, містер Мікоубер не мав ніяких таємниць від подруги серця – я натякаю на його дружину – і незмінно перед відходом до сну розповідав мені про події дня.

Ви можете уявити собі, мій любий містере Копперфілд, які муки я відчуваю, коли повідомляю вас, що містер Мікоубер цілком змінився. Він став стриманий. У нього з'явилися якісь таємниці. Його життя стало загадкою для товаришки його радощів і журби – я знову маю на думці його дружину. Я знаю лише, що він перебуває в конторі з ранку до пізньої ночі. А про решту я знаю стільки, скільки про південного чоловіка, про якого діти повторюють безглузду казку, розповідаючи, як він любив їсти холодний суп з родзинками. Народна вигадка стає для мене справжнім фактом.

Але це ще не все. Містер Мікоубер став насуплений. Він став суворий. Він цурається нашого старшого сина і дочки, він не пишається своїми близнятами, він кидає холодний погляд навіть на невинного незнайомця, який пізніше від усіх інших приєднався до нашого кола. Фінансові засоби, вживані до останнього фартинга на наші щоденні витрати, доводиться добувати від нього з величезними труднощами, і одного разу містер Мікоубер виголосив навіть жакливу погрозу, що доконає себе (власний його вислів), і він неухильно відмовляється дати будь-яке пояснення своїм дивним і незрозумілим вчинкам.

Це нестерпно. Серце моє розривається. Якщо ви дасте мені раду, знаючи слабкість моїх сил, якщо ви скажете, що краще мені зараз зробити, то ви додасте ще одне дружнє зобов'язання до тих багатьох, які я вже маю перед вами. Посилаючи вам привіти від моїх дітей і усмішку невинного немовляти, я лишаюся, любий містере Копперфілд,

Ваша нещасна

Емма Мікоубер».

Навряд чи я виправдав сподіванки місіс Мікоубер, коли в своїй відповіді порадив їй бути ласкавою до містера Мікоубера і терпляче зносити тимчасову незгоду. Все це місіс Мікоубер, як леді, досвідчена в життєвих справах, знала й сама краще за мене, але в усякому разі лист її змусив мене замислитися.

V. ЗНОВУ ОГЛЯДАЮСЯ НА ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

Ще раз дозволю собі зупинитися на незабутньому періоді мого життя. Дивлюся на себе відсторонено й бачу примари тих днів, що тьмяною чергою йдуть поряд зі мною разом з моєю тінню.

Тижні, місяці, пори року линуть повз мене. Вони здаються не довгими, ніж літній день чи зимовий вечір. Ось луки, де ми гуляємо з Дорою, – поле квітне ясним золотом, і раптом на полі нема нічого, крім копиць сіна, прикритих товстими шарами снігу. Весело під життєдайним сонцем струмить річка між розлогими берегами, де гуляємо ми з Дорою в неділю; але ось війнув зимовий вітер, хвилі надимаються, і швидше, ніж будь-коли, річка рине до моря, ще хвилина – і грізні хвилі прудкого потоку надовго сховалися під твердою корою криги.

Ані найменших змін не відбувається в будинку двох пташкоподібних леді. Годинник цокає на каміні, барометр висить у залі. Ані годинник, ані барометр ніколи не показують правди, але ми щиро віримо їм обом.

Я дійшов повноліття. Мені вже двадцять один рік. Але час нагороджує гідністю кожного в свою чергу. Згадаймо, чого я досяг.

Я приборкав дикого коня стенографії, та з її допомогою я маю тепер порядний прибуток. Мене вважають відмінним стенографом, і я разом з іншими одинадцятьма колегами записую парламентські дебати для ранкової газети. Щовечора записую пророцтва, яким ніколи не судилося здійснитися, безперестанку чую глибокодумні пояснення, які лише більше спантеличують. Я плаваю в океані слів. Британія, ця нещасна жінка, завжди стоїть переді мною, немов птаха, поранена конторськими перами і зв'язана по руках і ногах червоними стрічками. Я потрапив за куліси і пізнаю всю ціну політичного життя. Я остаточно зневірився і не маю шляху назад.

Мій любий старий Тредльс теж спробував себе в цій справі, але виявилось, що Тредльсу вона не підходить. Він дуже дотепно жартує зі своїх невдач і пригадує, що він завжди вважав себе повільною черепахою. Час від часу він працював у тій самій газеті – збирав сухі факти, що їх потім викладали і прикрашали більш талановиті. Він отримав можливість стати адвокатом; з дивовижною самовідданістю, відмовляючи собі в усьому, він зібрав, нарешті, другу сотню фунтів стерлінгів і заплатив за себе вступний внесок. У день його вступу на посаду знищена була величезна кількість гарячого портвейну, і якщо судити з рахунку, його контора отримала з цього порядний прибуток.

Я випробував свої сили й на іншому терені. З острахом і тремтінням взявся я до авторського пера. Я потайки написав невеличкий нарис, надіслав його до журналу, і він був надрукований. Відтоді я написав безліч нарисів, і тепер мені регулярно платять за літературні праці. Взагалі, мій добробут має тепер міцні підпори. Вираховуючи свій щорічний прибуток на пальцях

своїєї лівої руки, я вже перехожу з третього пальця на четвертий і спиняюся на середньому його суглобі.

Ми переселилися з Букінгем-Стрит до приємного маленького котеджикю поблизу того будинку, що його я оглядав, коли вперше запалився ентузіазмом боротьби і праці. А проте моя бабуся (вона за добру ціну продала свій будинок у Дуврі) не збирається лишатися зі мною, а має намір оселитися в ще меншому котеджикю поблизу нашого. Що це віщує? Мое одруження? Так.

Так! Я одружуюся з Дорою! Міс Лавінія і міс Клариса висловили свою згоду і тепер пурхають, наче справжні канарки. Міс Лавінія взяла під свій безпосередній нагляд гардероб нареченої. Безнастанно вирізає вона якісь загадкові фігури з обгорткового паперу і сперечається з респектабельним молодим чоловіком, який щодня приходить до їхнього будинку з великим клунком і з рулеткою під пахвою. Модистка з голкою і ниткою на грудях вже безвихідно живе в домі, їсть, п'є й спить не інакше, як з наперстком на пальці. Вона перетворила мою милу на манекен. Щоразу її кличуть, щоб приміряти те чи інше. Нам не дають поговорити ввечері і п'ять хвилин; раз у раз якась метушлива особа жіночої статі стукає в двері і каже:

— О, будь ласка, міс Доро, ходіть нагору, якщо ваша ласка?

Міс Клариса і моя бабуся нишпорять по всьому Лондону, відшукуючи різноманітні меблі, що їх потім пропонують на розгляд Дорі і мені. А втім, значно зручніше було б купувати одразу, без цієї церемонії попереднього огляду, бо коли пропонують нам кухонну жаровню або ширми, увага Дори спиняється на китайському будиночку для Джіпа, з маленькими дзвониками на даху, і Дора визнає китайський будиночок кращим за всі інші меблі і витрачає багато часу на те, щоб призвичаїти Джіпа до його нової резиденції; входячи й виходячи, він несамовито дзвонить усіма маленькими дзвониками і жахливо лякається.

Пеготті з'являється нам на допомогу і негайно береться до праці. Її праця полягає в тому, щоб чистити все, що тільки можна вичистити. Вона полірує все, що тільки можна полірувати, аж доки речі не починають блищати, як її власне чесне обличчя. І тепер іноді я бачу, як її самотній брат проходить уночі темними вулицями і пильно вдивляється в обличчя пішоходів. Я ніколи не розмовляю з ним у таку годину. Щоразу, коли його понура постать виходить наперед, я знаю надто добре, чого він шукає і що боїться знайти.

Чому Тредльс має такий урочистий вигляд, коли під кінець дня приходить за мною до палати (для форми я все ще іноді ходжу туди, коли є час)? Здійснення моїх юнацьких мрій наближається! Я беру дозвіл на шлюб!

Це — маленький, але дуже вагомий документ; Тредльс розглядає його на моєму столі з захватом і благоговінням. У ньому стоять імена Девіда Копперфілда і Дори Спенлоу у давно омріяному з'єднанні; і тут, в кутку, на наш союз дивиться цей батьківський заклад — управа гербових знаків, яка так шляхетно зацікавлена в різних перипетях людського життя; і архієпископ Кентерберійський дарує нам своє благословення в друкованій формі, і робить це так дешево, як можна лише було сподіватися.

Тим не менш, я наче уві сні — в солодкому, щасливому, неймовірному сні. Я не можу повірити, що це справдиться, хоч і певний — всі перехожі, зустрічаючись зі мною на вулиці, добре знають, що післязавтра я маю одружитися.

Проктор, який має привести мене до присяги, знає мене здавна, виконує свій обов'язок нашвидкуруч, і ми чудово розуміємо один одного, наче спілкуємось умовними масонськими знаками. Тредльсу тут нема чого робити, але він все ж таки приходиться разом зі мною, як мій офіційний свідок.

— Сподіваюся, наступного разу ти прийдеш сюди, мій любий хлопче, — кажу я Тредльсу, — за такою самою справою, яка привела сюди мене, і сподіваюся, це буде зроблено швидко.

— Дякую за добрі побажання, мій любий Копперфілде, — відповідає він. — Я також сподіваюся на це. Велика втіха знати, що вона чекатиме на мене скільки завгодно часу, і що вона справді — наймиліша дівчина...

— Коли ти маєш зустріти її біля контори диліжансів? — запитую я.

— О сьомій, — каже Тредльс, поглядаючи на свій простий старий срібний годинник — той самий, що з нього він колись у школі витяг колесо, аби змайструвати водяний млинок. — Здається, в цей час приїздить і міс Вікфілд, чи не так?

— Трохи пізніше. Її диліжанс прибуває о пів на дев'яту.

— Кажу тобі, мій любий хлопче, — говорить Тредльс, — я майже так само щасливий був би, якби сам одружувався. Яка втіха, що все це приходиться до такого щасливого кінця! Дуже дружньо та чуйно з твого боку запросити мою Софі брати участь у церемонії разом з міс Вікфілд, як подругу нареченої! Я зворушений до глибини душі, Копперфілде.

Я чую його голос, я потискаю йому руку, і ми розмовляємо, і гуляємо, і обідаємо, і таке інше, але я не вірю. Ні, це не може бути насправді!

Софі своєчасно прибуває до Дориних тіточок. У неї найприємніше обличчя — не так, щоб цілком гарне, але надзвичайно приємне — і вона виявляється найщирішою, найвідвертішою, наймилішою істотою, яку я будь-коли бачив. Тредльс знайомить її з нами, сповнений великої гордості; і коли я в кутку вітаю його з вибором, він рівно десять хвилин потирає собі руки, і кожна волосинка на його голові стає дибки.

Я провів Агнес від зупинки кентерберійського диліжансу, і її привітне прекрасне обличчя вдруге з'явилося між нами. Агнес дуже подобається Тредльсу, і для мене важливо бачити, як вони зустрілись, і з якою радістю Тредльс знайомить наймилішу дівчину з моєю названою сестрою!

Все ще я не вірю. Вечір минає чудово, ми всі щасливі надзвичайно; але все ще я не вірю. Я не можу зібратися з думками. Я не можу стримати своєї радості. Я перебуваю в якомусь тумані, в якомусь дивному стані; немовби я прокинувся дуже рано, тиждень чи два тому, і відтоді не лягав ще спати. Я ніяк не можу добрати, коли було вчора. Здається мені, ніби вже багато місяців ношу я в кишені дозвіл на шлюб.

Ще й наступного дня, коли ми всі гуртом ідемо дивитися будинок, — наш будинок, Дорин і мій, — я цілком неспроможний розглядати себе як господаря котеджу. Мені здається, ніби я прийшов туди в гості. Ось-ось прийде додому справжній господар і скаже, що він радий бачити мене в себе. Це такий прекрасний будиночок, усе в ньому свіже й нове; квіти на килимах ніби щойно зірвані з кущів, а зелене листя на шпалерах начебто оце тільки вибрунькувалося, на серпанкових занавісках ані плямки, меблі рожевого кольору аж сяють; а Дорин садовий капелюшок з блакитною стрічкою — чи можу

я забути, як уперше в житті побачив я її в такому самому капелюшку? – вже висить на маленькій вішалці; футляр для гітари стоїть у кутку, почувачись зовсім удома, і всі ми шпортаємося через Джіпову пагоду, занадто велику для наших маленьких кімнат.

Ще один щасливий вечір, такий же неймовірний, як весь цей час. Перед тим, як піти додому, я прокрадаюся до Дориної кімнати. Дори там нема. Очевидно, вони ще не скінчили примірювання. Міс Лавінія зазирає в двері й таємниче каже мені, що незабаром Дора буде тут. А все ж таки, вона дуже забарилася; нарешті я чую якесь шарудіння за дверима, і хтось стукає.

– Увійдіть! – кажу я.

Але ніхто не входить, і стукіт повторюється.

Я підходжу до дверей і зустрічаю пару ясних оченят і рожеве обличчя – то очі й обличчя Дори. Міс Лавінія вбрала її у весільну сукню, капелюшок і все урочисте вбрання, щоб я міг оглянути її. Я притискаю до серця свою маленьку дружину; і міс Лавінія тривожно скрикує, бо я можу зім'яти капелюшок, і Дора zarazом сміється і плаче, бо я такий радий, і я все ще не можу повірити.

– Чи подобається тобі це вбрання, Доді? – запитує Дора.

– Подобається! Хіба ж може воно мені не подобатись?

– І ти певний, що дуже любиш мене? – допитується Дора.

Відповідь на це запитання супроводжується такою небезпекою для капелюшка, що міс Лавінія знову тривожно скрикує і просить мене зрозуміти: на Дору можна тільки дивитись, але чіпати її заборонено. Збентежена, стоїть і посміхається мені Дора одну-дві хвилини, а потім раптом скидає капелюшок, прив'язує його стрічками до своєї руки і бігає по всій кімнаті, і стрибає, і пританцьовує, і запитує Джіпа, чи добра буде в мене маленька дружина, і чи простить він, що вона виходить заміж, і чи не хоче він стати на задні лапки? Дора стає навколішки і змушує Джіпа востаннє за її дівоче життя стати задніми лапами на кухарську книжку.

Не вірячи ні в що, простую я додому, до холостяцької квартири, яку найняв поблизу будинку Дориних тітоньок, і рано прокидаюся, щоб виїхати на Гайгетський шлях назустріч моїй бабусі.

Ніколи ще не бачив я мою бабусю в такому вигляді. Вона вбрана в шовк лавандового кольору, прикрашена білим капелюшком, і загалом являє собою чарівне видовище. Дженет причепурила її і тепер прибула подивитися на мене. Пеготті готова йти до церкви і має намір спостерігати церемонію з галереї. Містер Дік, який має вручити мені мою милу перед олтарем, завив свої кучері. Тредльс, якого я зустрів біля застави, являє собою сліпуче поєднання кремового і бузкового кольорів; і він, і містер Дік справляють неймовірний ефект своїми рукавичками.

Без сумніву, я бачу це, бо знаю, як воно відбувається, але я блукаю десь на небі, і начебто не помічаю нічого. І все ще я нічому не вірю. А проте, коли я їду у відкритому екіпажі, все на хвилину здається мені реальним, і я зі співчуттям споглядаю всіх нещасних людей, які, не маючи змоги взяти участь у моєму весіллі, вимітають сміття зі своїх крамниць і йдуть на свою повсякденну роботу.

Бабуся сидить біля мене і міцно тримає мою руку. Коли ми спиняємося поблизу церкви, щоб висадити Пеготті, яка сиділа на передку, бабуся потискає мою руку і цілує мене.

— Благослови тебе боже, Троте! Мій власний син не міг би бути мені дорожчим. Цього ранку я думаю про бідолашне дитя — твою матір.

— І я теж, і думаю також про все, чим я завдячую вам, любя бабуся.

— Тсс, дитинко! — каже моя бабуся і, сповнена ніжних почуттів, подає свою руку Тредльсові, який, в свою чергу, подає руку містерові Діку, і містер Дік бере за руку мене, і я подаю руку Тредльсу, і так, з'єднавшись, проходимо ми у церковні двері.

Церква досить спокійна, без сумніву; але парова машина на повному ході не могла б мене більше стривожити, ніж спокійна церква. Я хвилююся понад усяку міру.

Далі вже починається справжній сон наяву.

Ввижається мені, як входить Дора у супроводі свого почту; як церковна сторожиха, наче фельдфебель, вишиковує нас перед олтарем; і навіть у цю хвилину дивуюсь я, чому це церковні сторожихи обов'язково бувають найпотворнішими жінками, немовби святі побоюються заразитися веселим настроєм і для профілактики ставлять ці сосуди з оцтом на шляху до неба.

Як виходить священник зі своїм підручним; кілька човнярів та інші люди входять до церкви; позаду мене стоїть старий моряк, насичуючи всю церкву міцним запахом рому; низьким голосом починає службу священник, і всі ми стаємо дуже уважними.

Як міс Лавінія, що приєдналася до подруг нареченої, першою починає плакати і плачем своїм вшановує пам'ять Піджера; міс Клариса витягає флакончик з оцтом; Агнес бере під свою опіку Дору; бабуся моя намагається вдавати з себе зразок непохитності, хоч сльози струменять її обличчям; маленька Дора тремтить і на запитання священника відповідає слабким шепотінням.

Як ми вдвох опускаємося на коліна; Дора тремтить дедалі менше, але не випускає руки Агнес зі своїх пальчиків; служба правиться далі; ось вона закінчилась, і ми всі посміхаємось і плачемо, як примхливий весняний місяць квітень; у ризниці моя молода дружина впадає в істерику і плаче за своїм бідолашним татом, своїм любим татом.

Як Дора веселіє знову, і всі ми по черзі починаємо розписуватись у метричній книзі. Я відшукую Пеготті на галереї, приводжу її до ризниці, і вона також прикладає свою руку. Потім Пеготті кидається мені в обійми і розповідає, плачучи, як колись виходила заміж моя мати; і от усе закінчилось, і ми виходимо з ризниці.

Як я самовдоволено й гордо веду під руку свою дружину, пробираючись крізь туманом оповиті юрби народу, повз аналої, лави, купелі, органи і церковні вікна, що все разом узяте пробуджує спогади про дитячі роки в Блендерстоні.

Як усі глядачі милуються з нас, дивуються з нашої юності, і як скрізь лунає шеліт: що це за гарненька маленька дружина! Ось ми всі в кареті, повертаємося додому. Ми веселі й балакучі. Софі розповідає, як вона боялася, що Тредльс, боронь боже, загубить мій дозвіл на шлюб, бо цей папір стирчав

у нього з кишені, ваблячи злодіїв. Агнес весело сміється, а Дора закохана в Агнес до такої міри, що не хоче випустити її руки.

Як подають нам прекрасний сніданок, у якому і я беру участь, не маючи і найменшого уявлення, що це за страви і які то вина; я п'ю тільки любов, насолоджуюся тільки весіллям; але всі ці тарілки і пляшки – сон і мрія.

Як я ніби виголошую промову, але яку саме – не знає ніхто, і я теж не знаю. А проте всі почувуються щасливими і задоволеними, всі без винятку, навіть Джіп, якому дали шматок весільного пирога, і який дуже скоро повернув його назад.

Як пара поштових коней стоїть біля під'їзду, і Дора йде змінити вбрання. Бабуся і міс Клариса лишаються зі мною, і ми гуляємо в саду. Бабуся також промовляла за столом, уславляючи тіточок Дори. Тепер вона цілком щаслива і трохи пишається своїм ораторським талантом.

Як Дора цілком готова в дорогу, і міс Лавінія пурхає навколо неї, шкодуючи про розлуку з такою гарненькою іграшкою, яка давала їй багато приемних розваг. Час уже сідати в карету; але Дора раптом згадує, що вона забула заохити безліч найрізноманітніших речей. Всі біжать відшукувати забуті речі.

Як всі оточують Дору, коли вона, в колі своїх подруг, наче посеред квіткової клумби, починає прощатися з усіма. Їй стає задушно, нарешті, між усіма цими квітами; вона сміється, плаче і кидається в мої ревні обійми.

Як я хочу нести Джіпа до карети, але Дора зупиняє мене й говорить, що вона понесе сама, інакше бо Джіп може подумати, що, вийшовши заміж, вона вже перестала любити його, а це розіб'є йому серце. Ми йдемо до руки рука, і Дора спиняється, озирнувшись, і каже, зайшовшись сльозами:

– Якщо я образила кого або була невдячна до кого, не пам'ятайте про це!

Як моя маленька дружина махає рученятками, і ми знову йдемо далі. І ще раз спиняється вона, і оглядається, і біжить до Агнес, обіймає її і цілує, бо вона любить Агнес більше за всіх.

Ми від'їзимо вдвох, і я прокидаюся від сну. Я вірю цьому нарешті. Це моя люба, люба маленька дружина поруч зі мною, я кохаю її понад усе!

– Чи ти щасливий тепер, мій дурненький хлопчику? – запитує Дора. – Чи ти певний, що не шкодуєш?

Я стояв осторонь, дивлячись, як проходять повз мене примари тих днів. Вони пройшли, і я відновлюю розповідь про своє життя.

VI. НАШЕ ГОСПОДАРСТВО

Дивно почувався я. Медовий місяць закінчився, подруги нареченої роз'їхалися по домівках, і ми лишилися з Дорою самі в своєму маленькому будиночку. Невже назавжди закінчилася для мене приємна роль нареченого?

Мені здавалося таким надзвичайним, що Дора завжди зі мною. Так не ймовірно було, що не треба вже йти на побачення з нею, нема ніяких приводів мучитись, не треба писати їй, не треба вигадувати хитромудрі плани, як лишитися з нею наодинці. Іноді ввечері, підводячи очі від рукопису і зустрічаючи погляд моєї дружини, я відкидався на спинку крісла і замислювався. Багато про що я замислювався... Ось ми самі віч-на-віч, і нікому нема до нас

ніякого діла... Вся романтика нашого заручення покладена на поліцію і вкривається пилом... нікому ми не повинні догоджати, тільки одне одному, до кінця життя.

Коли я пізно затримувався на парламентських дебатах, то, йдучи додому, дивно було мені згадувати, що Дора вдома! Так чудово було спочатку, коли вона тихенько сходила вниз поговорити зі мною, поки я вечеряв! Мене дуже здивувало несподіване відкриття, що вона закручує свої кучері в паперові папільйотки. Я не йняв собі віри, бачачи це!

Навряд чи навіть дві юні пташки могли б менше знати домашнє господарство, ніж я й моя гарненька Дора. Ми взяли служницю, звичайно. Вона керувала нашим господарством. І досі в глибині душі я певний, що це була замаскована дочка місіс Креп. Жажливий час пережили ми за перебування Мері-Анни!

Її прізвище було Парагон*. Здавалося нам, коли ми наймали її, що характер служниці висловлений у цьому прізвищі. Вона мала рекомендацію довгу, як відозва; згідно з цим документом вона зналася на всіх господарських справах, про які я лише чув, і розуміла навіть такі речі, про які я й не чув ніколи. Вона була в квітучій порі життя, з обличчя повна, дебела і трохи сувора. Особлива відзнака Мері-Анни – постійна краснуха або пухирі, переважно на руках. Був у неї кузен-гусар з такими довгими ногами, що скидався на вечірню тінь. Його куртка була занадто вузька для нього, а сам він був занадто великий для нашого господарства. Наш маленький котедж ставав ще меншим від його постійної присутності. До того ж стіни в кімнатах були не досить товсті, і коли він проводив вечір у нашому будинку, ми завжди дізнавалися про його присутність з безнастанного гуркоту на кухні.

У рекомендації значилося, що наша неоціненна Мері-Анна – зразок тверезості та чесності. Тому я схильний гадати, що з нею скоївся несподіваний випадок, коли одного разу ми знайшли її в кухні під казаном для білизни, а нестачу чайних ложок поклали на совість чорнороба, який вивозив сміття з нашого будинку.

Але вона жахливо гнобила нас своїм авторитетом. Ми відчували нашу недосвідченість і неспроможні були дати собі раду. Вона була безжальна жінка і немилосердно поводилася з нами. Вона ж таки стала причиною нашої першої невеличкої сварки.

– Життя моє, – сказав я одного разу Дорі, – як ти гадаєш, наша Мері-Анна має якесь уявлення про час?

– Що таке, Доді? – спитала Дора, невинно підводячи очі від свого малюнка.

– Кохана моя, вже п'ята година, а ми мали обідати о четвертій.

Дора заклопотано глянула на годинник і натякнула, що він, здається, поспішає.

– Навпаки, любонько, – відповів я, глянувши на свій годинник, – він на кілька хвилин відстає.

Моя маленька дружина, щоб заспокоїти мене, сіла мені на коліна і провела олівцем ризику посередині мого носа; та хоч це було і дуже приємно, але пообідати цим я не міг.

* Paragon – (англ.) зразковий.

— Чи не думаєш ти, моя люба, — сказав я, — що краще було б тобі зробити зауваження Мері-Анні?

— О ні, будь ласка! Я не можу, Доді! — сказала Дора.

— Чому ні, кохана? — ніжно перепитав я.

— О, бо я така дурна гуска, — сказала Дора, — і вона це знає!

Але ця думка, на мій розсуд, зовсім не узгоджувалася з умовами правильного хазяйнування. Я трохи похнюпився.

— Ох, які погані зморшки у мого хлопчика на лобі, — сказала Дора і підкреслила їх олівцем; вона брала олівець в свої рожеві губки, щоб послинити його, і зосереджено працювала над розмальовуванням мого обличчя. Мимоволі я не міг не всміхнутись.

— От тепер ти добрий хлопчик! — сказала Дора. — Тобі значно більше личить сміятись!

— Але, кохана... — сказав я.

— Ні, ні, будь ласка, — скрикнула Дора, цілючи мене, — не треба бути поганою Синьою Бородою! Не будь серйозним!

— Моя дорогоцінна дружинонько, — сказав я, — іноді ми повинні бути серйозними. Та ну ж бо! Сідай у крісло, поруч зі мною. Віддай мені олівця. Ось так. А тепер спробуймо поговорити розумно. Ти знаєш, серденько, — яку маленьку рученьку тримав я у своїй долоні, і яка крихітна обручка була на цьому ніжному пальчику! — ти знаєш, моя любове, що не зовсім зручно виходити з дому не пообідавши? Адже ж так?

— Н-н-ні! — пролепетала Дора.

— Люба моя, як ти тремтиш!

— Бо я вже знаю, що ти зараз лятимеш мене! — жалісно вигукнула Дора.

— Душа моя, я хотів тільки переконати тебе.

— О, але ж переконувати ще гірше, ніж ляяти! — у розпачі скрикнула Дора. — Я не для того заміж виходила, щоб мене переконували. Коли ти збирався переконувати таке безпорадне дівча, як я, то слід було б сказати мені про це раніше, злий хлопче!

Я спробував утихомирити Дору, але вона відвернулася від мене, стріпувала кучерями і так часто повторювала «злий, злий хлопчику!», що я не знав, як і діяти. Розгубившись, я зробив кілька кроків по кімнаті та знову повернувся до Дори.

— Доро, серденько моє!

— Ні, я не твоє серденько! Адже ж ти шкодуєш, що одружився зі мною, інакше ти не переконував би мене, — відповіла Дора.

Таке безпідставне обвинувачення глибоко вразило мене, і я набрався сміливості говорити суворо.

— Ну, Доронько моя, — сказав я, — ти ще зовсім дитинка, і верзеш дурниці. Напевно, ти пригадуєш, що вчора я мусив піти з дому, не закінчивши обіду; а позавчора мене нудило, бо я мусив поспішно з'їсти недосмажене м'ясо; сьогодні я зовсім лишився без обіду. І страшно навіть сказати, як довго ми чекали на сніданок, а все ж таки нам подали чай некип'ячений. Я не збираюся додрікати тобі, моя мила, але мені так незручно.

— Ох, ти, жорстокий, жорстокий хлопчику, як можеш ти казати, що я погана дружина?

- Але, моя мила Доро, ти повинна знати, що я ніколи не казав такого.
- Ти сказав, що я незручна, – плакала Дора.
- Я казав, що наше господарство незручне.
- Це одне й те саме! – скрикнула Дора.

І вона щиро вірила цьому, бо заридала ще гірше.

Я виконав ще один рейс кімнатою. Мене сповнювала любов до моєї гарненької дружини, і, дорікаючи собі, я ладен був битися головою об стінку. Нарешті я сів у крісло і почав знову:

– Я не дорікаю тобі, Доро. Нам обом треба багато чого вчитися. Я тільки намагаюся показати тобі, серденько, що ти повинна – ти справді повинна! – я вирішив бути наполегливим, – взяти собі за звичку стежити за Мері-Анною. А також тобі треба самій робити щось для себе самої і для мене.

– Я дивуюсь, як вистачає в тебе совісті говорити такі невдячні речі, – схлипувала Дора. – А ти ж знаєш, як нещодавно ти казав, що хотів би покуштувати риби, і я сама пішла на ринок, за багато миль, і сама купила рибу, щоб зробити тобі приємність.

– І це було дуже мило, серденько мое, – сказав я. – Я такий вдячний був, що нічого тобі не сказав, коли ти купила нам цілого осетра, а це забагато для двох. Не сказав, що це коштувало один фунт стерлінгів і шість шилінгів, а ми не можемо мати такі витрати.

– Тобі дуже сподобалася риба, – схлипувала Дора. – І ти сказав, що я – маленька мишка!

– І я повторюю це знову, любонько, – відповідав я. – Тисячу разів!

Але я вразив ніжне серденько Дори, і не можна було втішити її. Вона так ридала, що я почувався злочинцем. Я мусив поспішати на роботу і затримався допізна; цілу ніч я був нещасний через докори сумління. Я вважав себе вбивцею, мене переслідувало відчуття страшної провини.

Тільки о другій чи о третій годині вночі повернувся я додому. Бабуся сиділа в нашому будинку, чекаючи на мене.

– Щось трапилось, бабусю? – стривожено спитав я.

– Нічого, Троте, – відповіла вона. – Сідай, сідай. Маленька квіточка була в трохи поганому настрої, і я розважала її. Оце і все.

Я поклав голову на руки. Мені здавалося неможливим, щоб я міг бути таким сумним і стривоженим так швидко після здійснення моїх найяскравіших мрій. Замислившись, я раптом помітив погляд моєї бабусі, який спочивав на мені. В очах її майнула і миттю зникла тривога.

– Кажу вам, бабусю, – мовив я, – я сам цілу ніч мучився, знаючи, що діється з Дорою. Але ж я не мав жодного іншого наміру, крім як лише ніжно поговорити з нею про наші домашні справи.

Бабуся моя схвально кивнула головою.

– Тобі треба бути терплячим, Троте, – сказала вона.

– Звичайна річ. Бог свідок, що я зовсім не хочу ставити якісь нерозсудливі вимоги.

– Знаю, знаю, – сказала моя бабуся. – Але Маленька квіточка – дуже ніжна, і її треба оберегати від суворого вітру.

Хоч я й нічого не казав, але в глибині душі був щиро вдячний моїй добрій бабусі за її ніжність до моєї дружини; і, безперечно, вона знала це. Деякий час я мовчки міркував, сидючи перед вогнем каміна.

— Чи не гадаєте ви, бабусю, — сказав я згодом, — що іноді ви могли б давати деякі поради Дорі, і що це було б дуже добре для нас усіх.

— Троте, — палко відповіла моя бабуся, — ні, не проси в мене такої речі!

Вона сказала це таким серйозним тоном, що я здивовано підвів брови.

— Я оглядаюся назад на своє життя, дитинко, — сказала моя бабуся, — і пригадую деяких людей, що лежать тепер у могилі, і з якими я могла поводитися ніжніше. Якщо я суворо суджу про шлюбні помилки інших людей, то, може, це лише тому, що я маю гіркі підстави суворо судити про свої власні помилки. Але це минулося. Багато років тому я була сварливою, чванливою, химерною жінкою. Такою я й лишилась, і такою я буду завжди. Але ми з тобою зробили трохи добра одне одному, Троте... принаймні, ти зробив мені добро, мій любий; і ніколи незгоди не мусять постати між нами.

— Незгоди між нами? — скрикнув я.

— Дитинко, дитинко, — сказала бабуся, розправляючи свою сукню, — навіть пророк не скаже, як швидко могли б виникнути незгоди між нами, або якою нещасною могла б я зробити Маленьку квітку, якби втручалась у ваші справи. Хай наша лялечка любить мене і буде безжурною, як метелик. Пригадай свій власний дім за часів того другого шлюбу, і ніколи не змушуй ні мене, ні її робити те, на що ти натякнув.

Раптом я зрозумів, що бабуся має рацію, я зрозумів усю глибину її доброзичливості і великодушності до моєї любій дружини.

— Життя ще тільки починається, Троте, — вела вона далі, — а Рим збудували не за день і не за рік. Ти зробив вільний вибір... — на секунду якась хмарка майнула по її обличчю, — і обрав собі дуже гарненьке, любляче і ніжне створіння. Твоїм обов'язком і твоєю радістю буде... ти тільки не думай, що я збираюся тобі читати лекцію... поважати її за ті душевні якості, які в неї є, а не за ті, яких у неї нема. Якщо можеш, ти повинен розвинути в ній ті якості, що їх їй бракує. А якщо не можеш, дитинко, — тут моя бабуся потерла собі ніс, — то мусиш призвичаїтися обходитися без них. Але пам'ятай, мій любий, ваше майбутнє — справа тільки вас двох. Ніхто не може допомогти вам; ви мусите самі торувати собі шлях. Це і є шлюб, Троте; і хай небо благословить вас обох; ви — як двоє дітей, що заблукали в лісі.

Бабуся сказала це все жартівливим тоном і поцілувала мене, щоб закріпити своє благословення.

— А тепер, — мовила вона, — засвіти мій ліхтарик і проведи мене садовою стежкою до моєї комірчини.

Наші котеджі з'єднувалися стежкою через сад.

— Як повернешся, то передай Маленькій квіточці поцілунок від Бетсі Тротвуд. І що б ти не робив, Троте, хай тобі ніколи й на думку не спаде виставляти Бетсі опудалом, бо скільки пригадую її вигляд у дзеркалі, вона й так досить кощава і страшна.

По цій мові бабуся закутала голову хусткою, і я провів її додому. Коли вона зупинилась у своєму садку, підвівши вгору ліхтарик і освітлюючи мені шлях назад, здалося мені, що на обличчі її знову з'явився стривожений вираз; але

я небагато уваги звернув на це, бо занадто глибоко замислився над її словами і дуже міцно вражений був – правду кажучи, вперше в житті – усвідомленням того, що нам з Дорою справді доводиться самим торувати собі шлях у житті, і ніхто не може допомогти нам.

Почувши, що крім мене в кімнаті вже нікого нема, Дора у маленьких своїх черевичках прокралась униз; вона поплакала на моєму плечі і сказала, що я був суворим, а вона – примхливою; і я, мабуть, відповів такими ж словами; ми помирились і вирішили, що наша перша маленька незгода буде й останньою, і що більше ми ніколи не будемо сваритися, якщо нам навіть судилося прожити сотню років.

Першим нашим тяжким випробуванням було велике лихо зі служницями. Кузен Мері-Анни дезертирував до нашої вугільної комори, звідки, на превелике наше здивування, був виведений пікетом своїх озброєних товаришів; його закували в кайдани, і войовнича процесія вкрила ганьбою наш садок. Після цього я пройнявся рішучістю позбутися Мері-Анни. Ця достойна особа так охоче пішла від нас, отримавши належну їй плату, що я дуже дивувався, аж доки не довідався про деякі подробиці щодо чайних ложок, а також щодо невеличких сум, які вона без дозволу заборгувала від мого імені крамарям. Після інтервалу, під час якого ми користалися послугами місіс Кіджербері, – здається, найстарішої жительки Кентіш-Тауна, яка ходила працювати поденно, але була занадто кволою для цього ремесла, – відшукали ми ще один скарб. То була одна з наймиліших жінок, але їй надзвичайно подобалося падати з тацею на сходах, а в їдальню вона не входила, а поринала, як у басейн, розсипаючи весь чайний посуд. Збитки, що до них спричинилися звички цієї бідолашної, зробили неминучою її відставку. Знову деякий час ми користалися послугами місіс Кіджербері, а потім перед нами пройшла довга процесія служниць – недолугих і нікчемних; найкраще запам'ятав я в цій процесії молоду особу приємного вигляду, яка, не спитавши дозволу, поїхала на Грінвічський ярмарок у Дориному капелюшку. Після цього не пригадую нічого, крім черги тяжких невдач.

Усі начебто змовились обдурювати нас. Наша поява в якійсь крамниці правила за сигнал до негайної демонстрації бракованих товарів. Якщо ми купували краба, то він був наполовину висохлий; м'ясо завжди було неймовірно тверде, а хліб, що подавався до столу, незмінно з'являвся у вигляді черствої шкоринки. Бажаючи довідатися, зрештою, як треба смажити м'ясо, щоб воно було не занадто пересмажене і не сире, я сам звернувся по довідку до кухарської книжки і знайшов там категоричне твердження, що ростбіф треба смажити по чверть години на кожен фунт м'яса та ще зверху того чверть години. Але застосування цієї теорії на практиці завжди супроводжувалося для нас якоюсь фатальною обставиною, і нам ніяк не вдавалося домогтися щасливої середини між кривавим або попелястим кольором наших м'ясних страв.

Я мав підстави вважати, що всі ці наші невдачі коштували нам значно більше, ніж треба було б сплатити за ряд блискучих перемог. З рахунку, що його подавав крамар, можна було дійти висновків, що ми маємо дивну звичку обмазувати коров'ячим маслом усю підлогу на нижньому поверсі – в такій величезній кількості вживався у нас цей продукт. Відтоді мені не довелося

читати офіційних звітів департаменту внутрішніх мит, і я не знаю, чи там було вказане підвищення попиту на перець, але якщо наші закупівлі не вплинули на торгівлю цим товаром, то значить, багато сімей змушені були тоді зовсім відмовитися від уживання перцю. І найдивніше тут те, що я ніколи не бачив у своєму домі ні масла, ні перцю.

А щодо пралі, яка раз у раз віддавала під заставу різні речі з нашої білизни, а потім приходила до нас просити пробачення в не зовсім тверезому вигляді, то з ким такі речі не трапляються? Так само сталося з пожежною командою, коли у нас псувався димар, і на нас наговорював церковний сторож. Але особливе наше нещастя полягало в тому, що ми найняли служницю з непереборною пристрасною до міцних напоїв. З її милості буфетник з найближчої таверни подав мені довгенький рахунок з такими незрозумілими записами: «Кварта рому з лимонним соком (для місіс К.)»; «Півкварту джину з гвоздиком (для місіс К.)»; «Кухоль пуншу з м'ятою (для місіс К.)». Слова в дужках означали в скороченому вигляді прізвище моєї дружини, про яку, отже, почала гуляти слава, ніби це вона особисто підкріплює свої сили напоями такого роду.

Першим нашим подвигом на полі домашнього господарства був невеличкий обід на честь Тредльса. Я зустрівся з ним у місті і запросив його до себе того ж дня. Коли він погодився, я поспішив написати Дорі, що приведу з собою приятеля. Закінчивши роботу, ми з Тредльсом пішли пішки. Була чудова погода, і в дорозі ми розмовляли про моє сімейне щастя. Тредльс цілком захопився цією темою. Він сказав, що якби в нього був такий будиночок, а в будиночку — Софі, що чекає на свого чоловіка, то його радість була б цілкомовитою і повною.

Без сумніву, я не бажав кращої і милішої маленької дружини ніж та, що сиділа по той бік столу. Але коли ми сіли обідати, я дуже бажав, щоб для всіх нас було більше місця. Не знаю, як це воно виходило, але нам завжди було тісно, хоч ми жили лише вдвох, і при всьому тому завжди досить було місця, щоб губити кожну річ. Це, треба гадати, походило від того, що жодна річ не стояла в нас на своєму власному місці, за винятком хіба що китайської пагоди Джіпа, яка незмінно загороджувала головний вхід. І ось Тредльс так був притиснутий і китайською пагодою, і гітарою, і малюнками Дори, і моїм письмовим столом, що я не бачив для нього ніякої змоги орудувати виделкою. А проте він, як і завжди, мило протестував проти зауважень, що їх я робив з цього приводу.

— Тут океани простору, Копперфілде, — казав він. — Запевняю тебе, океани!

Ще одного мені дуже хотілося б: щоб Джіпові раз і назавжди заборонили гуляти по скатертині під час обіду. Вже сама його присутність на столі порушувала, до певної міри, правильний устрій в нашому господарстві, але Джіп, крім того, взяв собі за звичку залазити передніми лапами в сільничку чи в розтоплене масло. Того дня він був, очевидно, переконаний, що його зобов'язали тримати Тредльса в остраху; він гавкав на мого давнього друга і сховавши атакував його тарілку з такою нестримною впертістю, що перевага в розмові за обідом лишилася виключно за ним.

І все ж таки я не робив жодних заперечень проти цього, бо я знав занадто чутливе серце Дори, яка готова була впасти у розпач від будь-яких замахів

на привілеї її улюбленця. З тих самих міркувань я не зробив ані найменшого натяку на жадливий безлад, в якому було все в нашому домі. Тарілки без усякої видимої причини були в нас розкидані по підлозі, скляночки з оцтом, гірчицею, сіллю тощо стояли, як п'яні, і здавалося, що всі вони посварились між собою. А Тредльс був увесь оточений чашками, склянками і тарілками, немовби ми вирішили тримати його в облозі. Коли подали баранячу ногу, яку мені належало розрізати на відповідне число гарних скибочок, я здивовано запитував себе, чого це всі м'ясні страви набирають у нас таких неапетитних форм, і невже м'ясник взяв собі за правило постачати нам найпотворніших баранів, які лише існують на британських ринках. Але з цих міркувань я не висловив жодного.

— Що це в тебе у цій мисці, люба моя? — спитав я Дору.

Я не міг зрозуміти, чому Дора глянула на мене такими лукавими оченятами, ніби бажаючи поцілувати мене.

— Устриці, серденько, — несміливо відповіла Дора.

— Це ти сама надумала їх купити? — спитав я в захваті.

— Та... так, Доді!

— Оце щаслива думка! — вигукнув я, відклавши ніжик і виделку. — Адже ж Тредльс дуже любить устриці!

— Та... так, Доді, — сказала Дора, — і тому я купила гарненьку діжечку устриць, і продавець запевнив мене, що вони чудові. Але я... я таки не знаю, що з ними робити. Здається, з ними щось негаразд.

Тут Дора похитала головою і маленькі діаманти заблищали в її очах.

— Та ж вони в двох раковинах, — сказав я, — зніми верхню покришку, серденько.

— Та вони ніяк не знімаються! — відповіла Дора, намагаючись бути жменьою, але без найменшого успіху, бо сльози мимоволі бриніли в її оченятах.

— А ти знаєш що, Копперфілде, — сказав Тредльс, весело поглядаючи на тарілку, — Устриці... що їй казати... надзвичайні устриці, але я гадаю, що їх ніколи не відкривали.

Їх справді ніколи не відкривали, а крім того, в нас не було устричних ножів, та коли б вони й були, то ми не вміли ними користуватися. Отже, ми дивилися на устриці і їли баранину... тобто ми їли ту частину баранини, яка була придатна для вживання, з каперсами. А втім, Тредльс, щоб зробити нам приємне, ладен був пожирати без розбору всі сирі страви, як дикун, що не знає про використання вогню. Але я зовсім не хотів, щоб він приніс таку жертву на вівтар нашої дружби. На щастя, у нас в коморі зберігся чималий шмат холодної шинки, і я наказав нарізати його, щоб почастувати свого друга.

Моя маленька дружина страшенно тривожилася при думці, що я буду гніватися на неї; але тим більшою була її радість, коли вона побачила, що я не маю жодного наміру гніватися. Прикрість від невдалого обіду незабаром зовсім зникла, і ми дуже приємно провели вечір. Тредльс і я пили вино; Дора тим часом сиділа біля мене, спершись на моє крісло, і за кожної нагоди шепотіла мені на вухо, що я страшенно милий, що не став жорстоким і сварливим хлопчиськом. Потім вона заходилася готувати для нас чай, і робила це так граціозно, ніби всі тарілки, таця, чашки і склянки були іграшками і ляльками в її руках. Я мимоволі милувався своєю дружиною і не звертав особливої

уваги на якість і смак приготованого нею напою. Потім Тредльс і я зіграли кілька партій у карти, а Дора весь цей час грала для нас на гітарі. У цю щасливу хвилину сімейне життя здавалося мені чарівним сном, і я уявив собі, що вечір, коли я вперше почув ніжний голос Дори, ще зовсім не закінчився для мене.

Коли Тредльс пішов додому і я, провівши його, повернувся до їдальні, Дора присунула до мене свій стілець і сіла поруч зі мною.

— Мені дуже сумно, — сказала вона. — Чи не хочеш ти повчити мене, Доді?

— Я мушу сам спочатку вчитися, Доро, — сказав я. — Я такий самий недосвідчений, як і ти, голубонько.

— Ах! Але ти вмієш учитися, — відповіла вона, — і ти розумний, розумний чоловік.

— Дурниці, мишко! — сказав я.

— Я хотіла б, — почала знову моя дружина, після тривалої паузи, — я хотіла б поїхати в провінцію на цілий рік, і пожити там з Агнес.

Вона сперлася підборіддям на свої руки, що лежали на моєму плечі, і блакитні оченята її були нерухомо прикуті до мого обличчя.

— Чому так? — спитав я.

— Мабуть, Агнес могла б виправити мене, і мабуть, я багато чого б могла навчитися від неї, — вказала Дора.

— Все прийде у свій час, любове моя. Агнес цілі роки повинна була керувати господарством свого батька, як ти це сама знаєш. Агнес завжди була Агнес, навіть і тоді, коли я її знав дитиною, — сказав я.

— Мені б хотілося, щоб ти називав мене особливим ім'ям, — мовила Дора, не ворухнувшись.

— А яким саме? — спитав я, усміхаючись.

— Ну, це дурненьке ім'я, — сказала вона, тріпнувши своїми кучерями. — Я хотіла б, щоб ти називав мене своєю дитинкою-дружиною.

Я засміявся і спитав свою дитинку-дружину, чого це їй спало на думку таке дивне бажання. Її блакитні очі були тепер ближчі до мого обличчя, бо я обійняв її. Дора не змінила пози, коли відповідала на моє запитання:

— Я зовсім не хочу, дурненький ти хлопчику, щоб ти вживав це ім'я замість Дори. Я хочу тільки, щоб ти думав про мене саме так. Якщо надумаєш гніватися на мене, то скажи собі спочатку: «Адже ж це моя дитинка-дружина». Якщо я зажурюся колись, ти знову скажи: «Я знав давно, чого треба чекати від такої дитинки-дружини». Якщо ти не знайдеш у мені всіх тих якостей, яких, я гадаю, не буде в мене ніколи, ти подумай трошечки і скажи: «А все ж таки дурненька дитинка-дружина дуже любить мене!» Бо, дурненький ти хлопчику, я справді дуже люблю тебе.

Я не міг відповідати серйозно на всі ці слова, бо не знаю й досі, наскільки серйозно вона сама казала це. Але слова, сказані від щирого серця, очевидно, сприятливо вплинули на цю ніжну натуру, і на обличчі Дори з'явилась усмішка, перш ніж висохли її світлі оченята. Незабаром вона справді обернулася на дитинку-дружину, коли сіла на підлозі перед китайською пагодою і заходила-ся дзеленчати в усі дзвіночки, щоб покарати Джіпа за його погану поведінку. Але негідник-Джіп, лежачи в дверях своєї резиденції, тільки блимав очима, не даючи собі навіть клопоту ворухнутись і глянути на свою господиню.

Це звернення Дори надзвичайно вплинуло на мене. Хай її невинна по-стать, така кохана, вийде до мене знову з мороку й туманів минулого, і хай вона знову оберне до мене свою чарівну голівоньку; я рішуче тверджу, що ця маленька промова постійно жила в моїй пам'яті. Може статися, я не зрозумів усього змісту тієї промови, бо я був молодий і недосвідчений, але ніколи не лишався я глухим до цього простого і щирого прохання.

Незабаром після цього Дора сказала мені, що має твердий намір зробитися порядною господинею. Отже, вона вичистила аспідну дошку, загострила грифель, купила величезний розлінований зошит для записування витрат, дбайливо позшивала ниткою всі аркуші кухарської книжки, пошматованої Джіпом, і почала робити відчайдушні спроби стати, як вона казала, «хазяйкою». Але цифри мали старий впертий характер і ніяким чином не хотіли складатися. Дора зробила два чи три записи до розрахункової книжки, а Джіп прогулявся по сторінці і розмазав усе хвостом. Середній палець правої руки Дори набрався чорнилом до самісінької кістки, і, здається, в тому лише й полягав результат цієї важкої праці.

Я писав тепер дуже багато і починав помалу набувати популярності в літературі. Працюючи ввечері за письмовим столом, я відкладав іноді перо і починав спостерігати дитинку-дружину, яка зазвичай сиділа навпроти мене за своїми господарськими вправами. Вправи ці зазвичай проходили так: принесе Дора свою величезну книжку і, зітхнувши від усього серця, покладе її на стіл. Потім, розкривши її на тому місці, що його Джіп розмазав останнього разу, вона кличе самого Джіпа і запитує його суворим тоном: що це він зробив, негідник? Джіп виявляє каяття, і Дора на покарання мастить чорнилом його ніс. Потім вона наказує Джіпу негайно, без усяких зволікань, лягти на стіл в позі лева (то був один з фокусів Джіпа, хоч, щиро кажучи, схожість була не надзвичайною), і Джіп корився, якщо тільки був охочий коритися. Потім бере вона перо і, починаючи писати, знаходить у пері волосинку. Потім бере вона друге перо і, починаючи писати, констатує, що воно бризкає. Потім бере ще перо, починає писати і тихенько каже:

— Ох, це перо рипить, воно заважатиме Доді!

І тоді вона відкладає розрахункову книжку, вдаючи мимохідь, ніби хоче нею відлущувати лева.

А іншим разом, коли в неї серйозніший настрій, Дора сідає з аспідною дошкою, принесе з собою кошик з рахунками та іншими документами, які більше скидаються на папільютки, і намагається розібратись у них. Довгенько порівнює вона один документ з іншим, геть усю аспідну дошку списує цифрами, стирає написане, пише знову, і вираховує суму на пальцях своєї лівої руки. Робота, вочевидь, швидко посувається вперед; але раптом Дора впадає в розпач, і мене бере жаль дивитися на її затьмарене — ще й заради мене! — личко. Я нечутно підходжу до неї і запитую:

— Що таке, Доро?

Дора безнадійно поглядає на мене і відказує:

— Вони не складаються! У мене так болить голова від них! А вони все не хочуть робити того, що треба.

Тоді я кажу:

— Ну, спробуймо разом. Я покажу тобі, як це робити, Доро.

Тоді я починаю давати практичні вказівки, і Дора дуже уважно слухає мене хвилин п'ять чи може трохи менше, або більше, зважаючи на обставини; та незабаром втома і нудьга опановують мою дитинку-дружину. Щоб внести трохи різноманітності в навчання, вона заходить за завивати мені кучері або вивертати комірці моєї сорочки. Якщо я тихенько припиняю її гру і вимагаю подальшої уваги, веселе личко Дори стає таким сумним і зляканим, що мене починає гризти сумління, і я негайно пригадую, що вона, моя дитинка-дружина, жила весело і безтурботно, коли доля її не була поєднана з моєю. Я кидаю олівець і ми обоє беремося до гітари.

У мене було багато роботи і чимало турбот, але з тих самих міркувань я таїв їх від неї. Чи правильно я робив — не знаю; але в будь-якому разі, я робив це заради своєї дитинки-дружини. Я розкриваю тут усю свою душу і довіряю цьому рукописові всі свої таємні думки без жодних обмежень. Подеколи відчував я, ніби мені чогось бракує, ніби я загубив щось, дороге моему серцю, але свідомість цього не отруювала моє життя. А коли гуляв я на самоті під ясным небом і мріяв про літні дні, коли все повітря було сповнене давніми витворами моєї дитячої фантазії, я бачив, що дійсність в дечому зовсім не відповідає цим мріям; але разом з тим я думав, що ідеали юних днів не можуть, природна річ, залишитися незмінними. Гадав я іноді, що мені хотілося мати поради в своїй дружині, і було б, звичайно, дуже добре, якби вона була обдарована силою характеру і волі та могла заповнити порожнечу, що оточувала мене в різних випадках і обставинах життя; та разом з тим я розумів, що то було б ідеальне щастя, неможливе на землі.

Зважаючи на свій вік, я був одруженим хлопчиком. Я зазнав на собі доброго впливу того досвіду і переживань, що записані в цій розповіді. Якщо в багатьох випадках я чинив помилково, то джерелом моїх помилок була любов, яку я хибно розумів, або брак життєвого досвіду. Я пишу чисту правду, для мене нема і не може бути вигоди змінювати всупереч істині суть справи.

Отже, я взяв на себе самого всі клопоти і турботи сімейного життя, і не було мені з ким поділити їх. Ми жили, як і раніше, серед безладу, але я вже звик до нього і був дуже радий, що Дора вже не тривожилась і не нудьгувала. Як і колись, була вона весела і грайлива, як дитина, любила мене ніжно і була щаслива дитячими забавками.

Коли дебати в парламенті були особливо важкі, — тобто тривалі, бо нудними вони бували майже завжди, — і я повертався додому пізно, Дора завжди виходила мені назустріч, почувши в коридорі мої кроки. Без мене дитинка-дружина ніколи не лягала спати. Коли я був вільний від стенографічних вправ, що вартували мені стільки терпіння і праці, я вечорами працював над літературними творами, а Дора незмінно сиділа навпроти мене, як би пізно не було, і була такою тихенькою, що іноді мені здавалося, ніби вона спить. Але щоразу, як я підводив голову, блакитні очі її дивилися на мене з тією проникливою і спокійною увагою, про яку я вже говорив.

— Ох, який ти в мене невтомний хлопчик! — сказала Дора однієї ночі, коли я, замикаючи конторку, зустрівся з її очима.

— Яка ти невтомна дівчинка! — відповів я. — Це буде правильніше. Тобі треба йти спати, не чекаючи на мене, голубонько. Це занадто пізно для тебе.

– Ні, не відсилай мене спати! – благала Дора, підходячи до мене. – Будь ласка, не роби цього.

– Доро!

На моє здивування, вона заридала, поклавши голівку на моє плече.

– Ти нездужаєш, моя мила? Нещаслива?

– Ні. Цілком здорова і дуже щаслива! – відповіла Дора. – Але скажи, чи дозволиш ти мені лишатись і дивитись, як ти пишеш?

– Ну, що це за видовище для таких гарненьких оченят опівночі, – відповів я.

– Вони справді гарненькі? – відгукнулася Дора, сміючись. – Я така рада, що вони гарненькі!

– Маленька марнославна дружина! – сказав я.

Але то було не марносластво, то була тільки невинна радість, викликана моїм компліментом. Я це добре знав і раніше, ніж Дора сказала мені це.

– Коли ти вважаєш мої очі гарними, то скажи, що я завжди можу лишатися з тобою і дивитись, як ти пишеш! – мовила Дора. – А ти ж справді вважаєш їх гарними?

– Дуже гарними.

– Тоді дозволь мені завжди лишатись і дивитись, як ти пишеш.

– Боюся, що від цього вони не стануть яснішими, Доро.

– Ні, стануть! Бо, хлопчику мій розумненький, ти мене не забуватимеш і тоді, як буваєш повний своїх фантазій. Ти не образишся, коли я скажу щось дуже, дуже нерозумне?.. Ще менш розумне, ніж завжди? – питала Дора, зазираючи мені через плече просто в очі.

– Що це за дивна річ? – спитав я.

– Будь ласка, дозволь мені лагодити пера, – сказала Дора. – Мені треба щось робити всі ці довгі години, коли ти так пильно працюєш. Чи можу я лагодити пера?

Сльози мимоволі наповнюють мені очі при згадці про радість Дори, коли я сказав «так». Пізніше, коли я починав писати, вона вже регулярно щовечора сиділа на своєму звичайному місці, з величезною в'язкою пер на колінах. Тепер вона пишалася свідомістю того, що бере діяльну участь у моїй роботі, і раділа щоразу, коли мені потрібне було нове перо. Щоб зробити їй приємність, я міняв пера якомога частіше. І захоплення дитинки-дружини було для мене самого джерелом нових радощів. Траплялося також, що я давав їй переписати для мене одну чи дві сторінки якогось рукопису. Ось тоді Дора була в усій своїй славі! Готуючись до цієї великої праці, вона міняла фартушки, приносила з кухні ганчірки і навіть рушники, щоб витирати чорнила з пер, і щохвилини спинялася, щоб показати свою роботу Джіпові і посміятися разом з ним, немов Джіп розумів усі її думки і вчинки. Вона була цілком переконана, що праця її далеко не закінчена, якщо не підпише вона в кінці свого імені. І підписавшись, вона урочисто подавала свій твір мені на розгляд, і коли я голосно схвалював його, дитинка-дружина кидалася мені на шия, щиро радіючи. Всі ці спогади, прості й дрібні для інших, зворушливі для мене.

Незабаром вона дістала у свою власність ключі і почала без угаву дзеленчати по всьому будинку, походжаючи туди й сюди з маленьким кошиком, прив'язаним до її корсажа. Щоправда, ці ключі були тільки іграшкою для

Джіпа, і нечасто мені щастило бачити замкненими місця, що до них належали всі ці ключі, але Дора була дуже рада, і я радів разом із нею. Вона була цілком задоволена цією фантастичною ознакою господарської розпорядливості, і ми обоє веселилися досхочу, немов господарювали в ляльковому будиночку, збудованому для дитячих розваг.

Так минало наше життя. Дора полюбила бабусю майже так само, як і мене, і часто розповідала їй про той час, коли вона уявляла її собі «сварливою, пишатою старою». Бабуся, здавалось, остаточно втратила свою колишню суворість. Вона пестила Джіпа, хоча Джіп ніколи не відповідав їй ласкою; слухала щодня гітару, хоча раніше я ніколи не помічав у ній особливої прихильності до музики; ніколи не нападала на наших недіездатних служниць, хоча приводи траплялися на кожному кроці; переходила пішки величезні віддалі виключно для того, щоб купити якусь дрібничку для Дори і зробити їй приємний сюрприз. Часто голос моєї бабусі весело лунав по всьому подвір'ю, коли вона гуляла в саду або стояла на ганку і кликала:

— Де Маленька квіточка?

VII. МІСТЕР ДІК ВИПРАВДОВУЄ СПОДІВАННЯ МОЄЇ БАБУСИ

Минув деякий час відтоді, як я покинув доктора Стронга. Мешкаючи неподалік, я бачився з ним досить часто, і, крім того, два чи три рази ми всією сім'єю приходили до нього обідати або пити чай. Старий Солдат розташувалася на постійних квартирах під докторовим дахом. Вона зовсім не змінилася, і ті самі безсмертні метелики пурхали на її чіпці.

Як і деякі інші тещі, що я їх чимало знав на своєму віку, місіс Марклгем любила розваги значно більше, ніж її дочка. Вона ладна була веселитись у будь-який час і, як досвідчений і старий воїн, удавала, ніби вдається до всіх цих розваг лише щоб догодити своїй коханій дитині. Бажання доктора розважити свою дружину наймовірніше подобалося цій зразковій матері, і вона повною мірою схвалювала всі розпорядження містера Стронга.

Я не маю сумніву, що вона роз'ятрювала рану доктора, сама того не знаючи. Вмовляючи зятя полегшити долю молодій дружині, хитра теща мала на думці не що інше, як задоволення своїх егоїстичних нахилів, які не завжди відповідали її зрілому вікові; але разом з тим вона, якщо не помиляюся, посилювала в доброму докторі побоювання, що він — гнобитель своєї молодій дружині, і що між ним і супутницею його життя нема ніякої схожості в бажаннях, потребах і почуттях.

— Душа моя, — сказала вона йому якось у моїй присутності. — Ви самі бачите, що затворницьке життя має бути тяжким для нашої милої Енні.

Доктор добродушно кивнув головою.

— Коли вона дійде віку своєї матері, — вела далі місіс Марклгем, махаючи віялом, — тоді буде інша річ. Мене можете хоч до тюрми засадити; була б лише шляхетна компанія і партія у віст, то я навіть не захочу звідти виходити. Але я не така, як Енні, ви самі знаєте; і годі й казати, що Енні не така, як її мати.

– Правда, правда, – промовив доктор.

– Ви найкращий з людей... Ні, вибачте, – наполягала вона, коли доктор рухом руки хотів заперечити цей комплімент. – І я мушу сказати це вам просто в очі, бо завжди говорю про це за вашою спиною: ви найкращий з людей; але, звичайна річ, у вас не можуть бути – чи можуть? – так самі бажання і потреби, як у молоденької жінки.

– Ні, – сказав доктор засмучено.

– Звичайно, ні! – вигукнула Старий Солдат. – Ось візьміть ваш словник, приміром. Що за корисна річ – словник! Яка необхідна річ – сенс і значення слів. Без доктора Джонсона та інших людей такого сорту ми, так би мовити, не могли б навіть пояснити як слід своїх щоденних потреб... Але ж не варто чекати, щоб словник – особливо, доки він не завершений – цікавив Енні так само, як вас. Як ви думаєте?

Доктор знову кивнув головою.

– От чому я не можу не похвалити ваше піклування, – сказала місіс Марклгем, дружньо вдаряючи своїм віялом. – Це показує, що ви не думаєте, як інші старі, ніби на молодих плечах може бути стара голова. Ви вивчили характер Енні і знаєте його досконало. Оце мене й чарує!

Навіть лагідне і терпляче обличчя доктора Стронга скорчилося від непомітного болю під впливом таких компліментів.

– А тому, мій любий докторе, – вела далі Старий Солдат, знову кілька разів ударяючи його віялом на знак своєї ніжної любові, – ви можете командувати мною в усяку пору дня і року; знайте, що я завжди до ваших послуг. Я ладна їхати з Енні в опери, концерти, на виставки – куди заманеться; і ви ніколи не помітите втоми на моєму обличчі. Обов'язок, священний обов'язок, мій любий докторе, я ставлю понад усі міркування в світі.

І справді, вона дотрималася свого слова. Вона належала до осіб, не здатних нудитись і втомлюватися світським галасом, і щодо цього відзначалася дивовижною терплячістю. Майже щоразу, коли вона читала газету (а вона мала звичай читати її щодня не менше двох годин, розкинувшись на м'якому кріслі і озброївшись окулярами), вона відшукувала в оголошеннях якусь розвагу, що її, мовляв, неодмінно мусить побачити Енні. Марно запевняла дочка, що їй набридлі всі ці забавки; відповідаючи на таке зауваження, ніжна мати казала:

– Ти, звичайно, це краще знаєш, мила Енні, але я мушу зазначити, що ти, люба моя, дуже погано платиш докторові Стронгу за його незрівняну увагу.

Це говорилося здебільшого в присутності самого доктора, і, як мені здавалося, саме це спонукало його дружину відмовлятися від своїх заперечень. Втім, вона наважувалася на них дуже нечасто, а здебільшого мовчки користалася материній волі і покійно їхала, куди було завгодно Старому Солдатові.

Останнім часом рідко траплялося, щоб їх супроводжував містер Мелдон. Іноді бабуся і Дора діставали запрошення на спільну поїздку, але іноді запрошення були для мене досить неприємні; але міркування про нічну сцену, що відбулася в докторовому кабінеті, змінили мої думки з цього приводу. Мені здавалося, що доктор мав тоді цілковиту рацію, і я облишив усі свої підозри.

Бабуся, розмовляючи про це зі мною, здебільшого потирала собі ніс:

— Тут нічого не второпаєш, — казала вона. — Хотіла б я, щоб вони жили щасливо, але наш військовий друг (так називала вона Старого Солдата) навряд чи допоможе їм в цій справі.

Потім бабуся енергійно висловлювала думку, що якби наш військовий друг вирішив зняти з себе метелики і подарувати їх сажотрусам на травневе свято, то це скидалося б на деяку ознаку здорового глузду.

Проте вона покладала великі надії на містера Діка.

— У цього чоловіка, — казала вона, — кипить у голові якась дивовижна ідея. Він тільки не знає, що робити з нею — це для нього головне питання. Рано чи пізно він прославиться.

Не підозрюючи про ці пророцтва, містер Дік по-старому ставився до доктора і його дружини; ні на крок, очевидно, не відступав він назад, але й не посувався вперед. У такій позиції він закріпився раз і назавжди, немов гранітний монумент. Я був переконаний, що містер Дік нездатний рушити з місця.

Але якось увечері, через кілька місяців після мого весілля, коли я сидів сам за письмовим столом у вітальні (Дора з бабусею пішли пити чай до тіточок-канарок), містер Дік несподівано просунув голову в двері і багатозначно кашлянув, щоб звернути на себе мою увагу.

— Тротвуде, — сказав він, — чи не заважатиму я вам?

— Аж ніяк, — відповів я. — Прошу, містере Дік, увійдіть.

— Тротвуде, — сказав містер Дік, привітавшись зі мною і приклавши палець до свого носа. — Перш ніж сісти, я хотів би зробити одне зауваження. Чи ви знаєте вашу бабуся?

— Трохи, — відповів я.

— Вона — найдивовижніша жінка в цілому світі, сер!

Зробивши це повідомлення, яке лежало, очевидно, важким тягарем на його серці, містер Дік поважно сів на стілець і вг'яв у мене свій погляд.

— Ну, хлопче, — сказав містер Дік, — я збираюся поставити вам одне запитання.

— Ставте стільки запитань, скільки вам завгодно, — відповів я.

— Якої ви думки про мене, сер? — спитав містер Дік, схрестивши руки.

— Я вважаю вас своїм любим давнім другом, — сказав я.

— Дякую, Тротвуде! — мовив містер Дік, розсміявшись і зіскочивши зі стільця, щоб потиснути мені руку. — Але я маю на увазі, хлопче, — знову набрав він урочистого вигляду, — якої ви думки про мене щодо цього?

І він торкнувся свого лоба.

Я був спантеличений цим запитанням і не знав, що відповісти, але містер Дік сам полегшив моє становище.

— Слабкенький, чи не так? — сказав він.

— Ну, — нерішуче відповів я, — здається, трохи так.

— Ось воно! — вигукнув містер Дік, очевидно цілком захоплений моєю відповіддю. — Та ви ж знаєте, Тротвуде, коли вони взяли трохи клопоту з... ви самі знаєте з чийої голови, і перекаляли його, самі знаєте куди, то тоді скоїлося...

Містер Дік почав швидко крутити руками, стискати їх, зводити і проробляти найрізноманітніші рухи, щоб висловити розлад своєї розумової діяльності.

— Ось воно як! Га? — сказав він нарешті.

Я кивнув головою і містер Дік відповів мені тим самим:

— Коротко кажучи, хлопче, — прошепотів містер Дік. — Я придуркуватий.

Я хотів був заперечити, але містер Дік спинив мене.

— Так, придуркуватий. Вона вдає, ніби так не вважає. Вона не хоче й слухати про це, але я таки придуркуватий. Я це знаю. Якби вона не оберігала мене, сер, то мене б замкнули до божевільні, і всі ці роки я бідував би хтозна як. Але я подбаю про її добробут. Я не витратив нічого з зароблених на переписуванні грошей. Я їх зберіг у скриньці. Я зробив заповіт. Я все залишу їй. Вона стане багатю і знатною!

Містер Дік витяг хустинку і витер собі очі. Потім він згорнув її дуже дбайливо, ніжно стиснув у своїх руках і поклав у кишеню з таким виглядом, ніби в ній була загорнута моя бабця.

— Адже ви людина вчена, Тротвуде! — сказав містер Дік. — Дуже вчена людина. Ви знаєте, який доктор розумний і який великий чоловік? Ви знаєте, яку честь він завжди робив мені? Він мудрий, але не гордий! Завжди він смиренно співчуває бідолашному Дікові, дурному невігласу. Я написав його ім'я на клаптику паперу і прив'язав цей клаптик до повітряного змія, і пустив цього змія на небо, до жайворонків. Змій зрадив, що несе це ім'я, сер, і небо стало яснішим!

Я зробив йому велику приємність, від щирого серця сказавши, що доктор заслуговує нашої найглибшої пошани і найвищої похвали.

— А його прекрасна дружина — це зоря, — сказав містер Дік. — Промениста зоря! Я бачив її блиск, сер. Але, — він присунув до мене стілець і поклав руку мені на коліно, — хмари, сер... хмари...

У відповідь на його стурбований вигляд я набрав такого самого вигляду і похитав головою.

— Що це за хмари? — спитав містер Дік.

Він подивився на мене з такою напруженою увагою, що я намагався говорити якомога повільніше, зрозуміліше, немовби пояснював дитині.

— Між ними помітно якась відчуження, — відповів я. — Їх роз'єднує якась нещаслива обставина. Це таємниця. Можливо, це походить від нерівності їхніх років. А може, воно виросло помалу від найнікчемніших і найдрібніших причин.

Після кожного мого речення містер Дік замислено кивав головою; потім деякий час він сидів мовчки; очі його не відривалися від мого обличчя, а рука все ще спиралася на моє коліно.

— Доктор не гнівається на неї, Тротвуде? — спитав він через деякий час.

— Ні. Він обожнює її.

— Тоді я знаю, в чому сила, хлопче! — вигукнув містер Дік.

При цьому він радо вдарив мене по коліну, відкинувся на спинку стільця і кумедно пересмикнув бровами — одним словом, я більше ніж будь-коли вважав, що він з'їхав з глузду. Потім обличчя його раптом знову набрало серйозного виразу, він знову нахилився до мене і сказав, витягнувши спершу свою хустинку з таким шанобливим виглядом, ніби ця хустинка справді уособлювала мою бабусю:

— Найдивовижніша жінка в світі, Тротвуде. Чому вона не зробила нічого, щоб поправити це діло?

— Ця справа занадто складна і делікатна, щоб до неї втручалася стороння людина, — відповів я.

— А чоловік розумний і вчений, — сказав містер Дік, торкаючись до мене пальцем. — Чому він не зробив нічого?

— З тієї ж причини, — відповів я.

— Тож я таки знаю, в чому сила, хлопче! — вигукнув містер Дік.

Він став переді мною і в якомусь несамовитому захваті почав кивати головою та вдаряти себе по грудях, аж доки зовсім не знемігся.

— Божевільний, сер, — сказав містер Дік, — придуркуватий, слабкий на розум — одним словом, ваш покірний слуга, — тут він знову вдарив себе в груди, — може зробити те, що нездатні зробити розумні і вчені люди. Я звезу їх, хлопче. Спробую. На мене ніхто не розгнівається. Мені не стануть заперечувати. На мене не звернуть уваги, якщо я вчиню неправильно. Я лише містер Дік. А хто звертає увагу на Діка? Дік — ніщо! Тьфу!

І він зневажливо дмухнув, неначе хотів здмухнути самого себе з лица землі.

Добре, що він встиг зайти так далеко в своїй одвертості, бо саме тут почули ми, що до садової хвіртки під'їздить екіпаж, в якому поверталися додому моя бабуся і Дора.

— Ні слова, хлопче! — прошепотів він. — Хай усе лихо впаде на Діка — придуркуватого Діка, божевільного Діка. Я вже давно думав, сер, що здогадуюся, в чому сила, а тепер я таки це второпав. Після того, що ви мені сказали, я вже цілком цього певний. Все гаразд.

Більше ні слова не казав містер Дік про цю справу; проте він аж півгодини, на превелике хвилювання моєї бабусі, семафорив мені руками й ногами, натякаючи, щоб я зберігав важливу таємницю.

На своє здивування, протягом кількох тижнів я нічого не чув про план містера Діка, хоч дуже цікавився успіхом його спроб. У висновку, до якого він дійшов, я помітив промінь здорового глузду — не кажу вже про чудову душу, що розкрилась у світлі цього випадку, бо це для мене не було новим явищем. Кінець кінцем, я почав думати, що при слабкому і нестійкому стані свого розуму він або забув про свій намір, або зовсім від нього відмовився.

Одного чудового вечора, коли Дора не хотіла йти з дому, ми з бабусяю вдвох пішли до докторового котеджу. То було восени, коли парламентські дебати не каламутили вечірнього повітря. Запах листя під нашими ногами нагадував мені наш давній сад у Блендерстоні, і старе тяжке почуття немовби віяло на мене разом із подувами вітру.

Вже у присмерку підійшли ми до котеджу. Місіс Стронг шойно повернулася з саду, де містер Дік усе ще вовтузився зі своїм ножем, допомагаючи садівникові стругати кілочки. Доктор був зайнятий з якимсь відвідувачем у кабінеті, але місіс Стронг запевняла, що гість незабаром піде геть, і просила нас почекати. Ми пішли з нею до вітальні і сіли біля темного вікна. Не могло бути й мови про будь-які церемонії при відвідуванні таких давніх друзів і сусідів, як ми.

Не встигли ми й кількох хвилин посидіти там, як до кімнати вбігла з газетою в руці місіс Марклгем, яка завжди була чимсь стурбована. Тепер у неї явно не вистачало подиху.

— Боже мій, Енні, чому ти не сказала мені, що в кабінеті є чужі? — скрикнула місіс Марклгем.

— Мамо, — спокійно відповіла та, — хіба ж я знала, що це вас цікавить?

— Хіба ж вона знала! — вигукнула місіс Марклгем, падаючи на канапу. — За все своє життя ніколи я не переживала нічого подібного!

— Отже, ви були в кабінеті, мамо? — спитала Енні.

— Чи я була в кабінеті? — урочисто проказала мати. — Авжеж, була! Я застала цю наймилішу людину — чи можете уявити собі мої почуття, міс Тротвуд і Девіде? — у той самий момент, коли він складав свій заповіт!

Її дочка швидко відвернулася від вікна.

— Він складав, моя любя Енні, — повторила місіс Марклгем, розгортаючи газету на колінах, наче скатертину, — свою останню волю і заповіт. Яка запобігливість і ніжне піклування цієї доброї істоти! Я повинна розповісти вам усе докладно. Я просто зобов'язана віддати належне голубчикові — так, він справжній голуб! — і розповісти вам усе докладно. Мабуть, вам відомо, міс Тротвуд, що в цьому будинку ніколи не запалюють свічок, доки очі, прикуті до газетного аркуша, не починають, одверто кажучи, рогом ставати. І що в цілому домі нема жодного крісла, де можна було б читати газету, тобто читати так, як я це розумію. Єдиний виняток — кабінет. От що привело мене туди, коли я помітила там світло. Я відчинила двері. Наш любий доктор був у товаристві двох ділових людей, очевидно, юристів, і всі вони втрьох сиділи за столом, і милий доктор тримав перо в руці. «Отже, джентльмени», — сказав доктор... Енні, любове моя, зверни увагу на кожне слово, — «сподіваюся, що тут ясно висловлена моя довіра до місіс Стронг і мій намір передати їй усе безумовно». Один з ділових людей відповів: «Усе безумовно». По цих словах я вигукнула з почуттям, яке цілком властиве серцеві матері: «Боже мій, вибачте!», кинулася геть і прибігла сюди через вузький і темний коридор, повз комору.

Місіс Стронг відчинила скляні двері, вийшла на веранду і спинилася там, притулившись до колони.

— Тепер скажіть, будь ласка, міс Тротвуд, і ви, Девіде, — мовила місіс Марклгем, машинально стежачи очима за дочкою. — Скажіть, чи не є такий вчинок відрадным і втішним? Чи не зворушливо бачити, як людина, сповна розуму, чинить таку річ? І чи не робить це честі великодушному серцеві доктора Стронга? Це лише показує, що я не помилялась ані на волосинку. Коли доктор Стронг вшанував мене візитом і просив у мене руки Енні, я сказала їй: «Люба моя, на мою думку, нема сумніву, що доктор Стронг забезпечить тебе, зробить більше ніж обіцяє».

У цю хвилину пролунав дзвоник, і ми почули кроки гостей, які йшли з дому.

— Тепер, без сумніву, все завершено, — сказала Старий Солдат, уважно прислухаючись до цих звуків, — мила людина підписала, приклала печатку і вручила папір кому слід. Душа його спокійна — і це чудово! Яка благородна душа! Енні, любя моя, я піду до кабінету з цією газетою, бо я ні на що не здатна, коли нема в мене новин. Міс Тротвуд, Девіде, прошу вас, ходімо! Треба тепер відвідати доктора.

Пригадую, що містер Дік стояв у темному кутку кімнати і складав свій ніж, коли ми пішли до кабінету слідом за допитливою тещею, і що бабуся люто

терла собі ніс, бажаючи хоч трохи висловити свою злість проти нашого військового друга; але хто перший увійшов до кабінету, і як місіс Марклгем опинилась у своєму м'якому кріслі, і яким чином бабуся та я опинились удвох біля самих дверей (можливо, очі її були гостріші за мої, і вона тримала мене за руку) – цього я рішуче не пам'ятаю та навряд чи й знав колись. Але немає жодних сумнівів, що ми побачили доктора раніше, ніж він помітив нас; він сидів за столом, оточений своїми улюбленими фоліантами, що їх він із насолодою читав, спокійно підпираючи рукою голову. В цю хвилину до кабінету ввійшла місіс Стронг, бліда та тремтяча, містер Дік підтримував її однією рукою, а другу він поклав на плече доктора і змусив його підвести замріяні очі. Коли доктор підвів голову, дружина впала навколішки до його ніг, простягла до нього руки і подивилася на нього такими благальними очима, що їх я не зможу забути ніколи. Побачивши це, місіс Марклгем впустила газету, витріщила очі і взагалі дуже нагадувала собою ту різьблену постать, що її становлять на носі корабля, якому хочуть дати назву «Остовпіння». Все це я пригадую дуже добре.

Лагідне обличчя доктора, його здивування, душевне благородство, яке позначалося в позі його дружини, ніжна участь містера Діка, серйозний тон, яким бабуся вимовила: «І цю людину звать божевільною!» – все це так жваво вимальовується перед моїми очима, ніби відбувається в ту саму хвилину, як я пишу ці рядки.

– Докторе! – сказав містер Дік. – Що тут у вас трапилось? Гляньте-но сюди!

– Енні! – скрикнув доктор. – Біля ніг моїх! Чи це можливо, люба моя?

– Так! – сказала вона. – Я прошу і благаю нікого не залишати цю кімнату. О, мій чоловіче і батьку, поклади край цьому довгому нестерпному мовчанню! Нехай з'ясується нарешті, що сталося між нами.

До місіс Марклгем, тим часом, знову повернувся дар мови і, очевидно, сповнена фамільної гордості і материнського гніву, вона скрикнула:

– Енні, негайно підведись і не ганьби своїх родичів принизливою поведінкою, якщо не хочеш, щоб я тут-таки збожеволіла!

– Мамо, – відповіла Енні. – Не витрачайте марно слів, бо я звертаюся до свого чоловіка, і навіть ви тут – ніхто.

– Ніхто? – вигукнула місіс Марклгем. – Це я ніхто? Дитина з глузду з'їхала. Ах, дайте мені води!

Але я так був зайнятий доктором і його дружиною, що не звернув уваги на це прохання, яке й на інших не справило жодного враження. Місіс Марклгем пихкала, витріщала очі і махала віялом.

– Енні! – сказав доктор, ніжно взявши за руки свою дружину. – Люба моя, якщо в нашому подружньому житті сталась якась неминуча зміна, то, звичайно, не тебе в цьому можна винуватити. Провина моя і тільки моя. Жодної зміни немає в моїй любові, в моїй повазі до тебе, в моєму обожнюванні. Я хочу зробити тебе щасливою. Я щиро люблю і шаную тебе. Підведись, Енні, прошу тебе.

Але вона не підводилася. Кілька секунд дивилася вона на свого чоловіка мовчки, потім ближче притулилася до нього, сперлася рукою на його коліно, опустила голову на руку і, звертаючись до присутніх, сказала:

— Якщо є тут друг, який може сказати хоч одне слово за мене або за мого чоловіка; якщо є тут хоч один друг, який може одним словом розвіяти підозри, що іноді закрадаються в моє серце; якщо є тут друг, який шанує мого чоловіка і відчуває хоч найменшу приязнь до мене, друг, який знає хоч найменші обставини, що можуть пояснити наше становище, — я благаю цього друга говорити.

Запанувала глибока тиша. Після короткого, але болючого вагання, я наважився порушити її.

— Місіс Стронг, — сказав я, — мені відома одна обставина, про яку я мовчав досі, бо про це настійно просив мене доктор Стронг. Але, здається мені, я погано розумів би правила благородства і делікатності, якби вирішив зберігати цю таємницю і надалі; ваше прохання звільняє мене від даного слова.

Вона на хвилину обернула до мене своє обличчя, і я відчув, що вчиняю правильно. Але я не міг би встояти проти її благального погляду, якби навіть певність моя була не така міцна.

— Наше майбутнє щастя, — сказала вона, — можливо, перебуває в ваших руках. Я сподіваюся, що ви нічого не приховаете. Що б не сказали ви чи хтось інший, я заздальгідь певна, що моя думка про золоте серце мого чоловіка не зміниться. Коли ж ви боїтесь образити особисто мене, то заспокойтесь; я потім говоритиму за себе перед своїм чоловіком і перед богом.

Після такого прохання я вже не визнав за потрібне просити спершу дозволу в доктора; я докладно переповів фатальну сцену, що відбувалась у цій самій кімнаті; щоправда, я по змозі пом'якшував грубі вислови Урїї Гіпа. Здивування місіс Марклгем, різкі, пронизливі вигуки, якими вона переривала мою розповідь, — цього й змалювати не можна.

Коли я закінчив, Енні кілька секунд мовчала, опустивши голову, як і раніше. Потім вона схопила руку доктора (він сидів так само, як ми його побачили, увійшовши до кабінету), притиснула її до грудей і поцілувала. Містер Дік обережно підвів Енні. Спираючись на його руку, вона стояла, не відводячи очей від свого чоловіка.

— Все, що відбувалось у моїй душі, відколи я вийшла заміж, — сказала вона тихим, покірливим, ніжним голосом, — все це я відверто висловлю тепер. Після того, про що я довідалася, мені неможливо жити, зберігаючи в серці своєму будь-яку таємницю.

— Ні, Енні, — лагідно сказав доктор, — я ніколи не мав сумніву в тобі, дитя моє. Не треба, справді, не треба, люба моя!

— Ні, дуже треба, — відповіла вона тим самим тоном, — дуже треба мені відкрити серце перед душею шляхетною, правдивою, яку я рік у рік, день у день люблю і шаную дедалі більше, хай небо буде мені свідком!

— Справді, — втрутилася місіс Марклгем, — якщо слово моє має якусь цінність...

— Ніякої цінності воно не має, порожня ти голово, — обурено прошепотіла моя бабуся.

— ...то я мушу дозволити собі зазначити, що нема потреби вдаватися до цих подробиць.

— Ніхто, крім мого чоловіка, не може судити про це, мамо, — сказала Енні, не відриваючи очей від його обличчя, — а він мене вислухає. Якщо слова мої

завдадуть вам болю, мамо, пробачте мені. Я сама довго і багато зазнавала болю.

— Прошу ласкаво, — простогнала місіс Марклгем.

— Коли я була ще дуже юна, — вела далі Енні, — зовсім дитина, перші мої спогади були нерозривно пов'язані з думкою про терплячого друга і вихователя — друга мого померлого батька, який був завжди милий мені. Я не можу пригадати будь-що, не згадуючи про нього. Він збагатив мій розум першими скарбами і наклав на них печатку свого власного характеру. Мені здається, вони ніколи не були б такі коштовні для мене, якби я отримала їх з інших рук.

— Мати не значить для неї нічого! — вигукнула місіс Марклгем.

— Це не так, мамо, — сказала Енні, — я тільки віддаю йому належне. Я повинна зробити це. Коли я підросла, він посідав у моєму серці те саме місце. Я пишалася його увагою і глибоко, ніжно любила його всією душею. Важко уявити, з якими почуттями я дивилася на нього: як на батька, на керівника, на людину, похвала якої була для мене дорожча за будь-яку іншу похвалу, і якій я довірилася б, навіть якби мала сумнів у всіх людях. Ви знаєте, мамо, яка я була молода і недосвідчена, коли ви раптом відрекомендували його як нареченого.

— Про це я принаймні п'ятдесят разів говорила всім і кожному, — сказала місіс Марклгем.

— Тож тримай язика за зубами, заради бога, і не кажи про це більше, — пробурмотіла моя бабуса.

— То була така велика несподіванка, — вела далі Енні, не змінюючи ні голосу, ні погляду. — Спочатку я вважала це такою значною втратою, що хвилювалася і сумувала. Адже ж я була недосвідчена дівчина, і думка, що я повинна буду дивитися на нього іншими очима, навіювала незрозумілий смуток на мою душу. Але вже ніщо не могло для мене зробити його тим, чим був він раніше. Я пишалася честю, якою він мене вшанував, і ми одружились.

— У Сент-Альфеджі, у Кентербері, — зазначила місіс Марклгем.

— Клята жінка! — прошепотіла моя бабуса. — Не може вгамуватися!

— Ніколи не думала я, — вела далі Енні, і щоби її вкрилися яскравим рум'янцем, — про якийсь матеріальні вигоди, сполучені з цим шлюбом. Моє молоде серце, сповнене відданості і глибокої поваги до нареченого, було чуже до дрібязкових розрахунків. Мамо, пробачте мені, якщо я скажу, що ви перша натякнули мені на можливість таких жорстоких підозрінь, образливих для мене і мого чоловіка.

— Я? — скрикнула місіс Марклгем.

— А! Ти, звичайно! — зазначила моя бабця. — І тобі не відмахати цього вялом, мій військовий друже!

— Це було першим нещастям у моєму новому житті, — сказала Енні, — першим приводом до всіх мук, яких зазнала я згодом. Ці муки під кінець почали повторюватися так часто, що мені неможливо їх перелічити. Але підставою для них було не те, про що ти думаєш, мій великодушний чоловіче. У моїй душі немає жодної думки, жодного спогаду, жодної надії, що їх можливо було б відокремити від тебе.

Вона підвела очі, схрестила руки і здавалася в цю мить прекрасною, як янгол. Доктор з цієї хвилини не відвертав від неї очей, так само, як і вона, не відриваючись, дивилася на свого чоловіка.

– Маму обвинувачувати не можна, – вела вона далі, – вона ніколи не турбувала тебе заради себе самої; я навіть певна, що в неї ніколи не було поганих намірів. Та коли я бачила, як безнастанно зверталися до тебе з дрібними і порожніми проханнями, як визискували з тебе від мого імені, коли я бачила незмінну твою великодушність і незадоволення містера Вікфілда, який щиро співчував тобі, тоді вперше відчула я власну приниженість. Відчуття, що мене можуть вважати жінкою, яка продала свою любов, продала її тобі, – це відчуття почало гнітити мене важким, незаслуженим тягарем, тим більшим, що я змушувала тебе поділяти мою ганьбу. Я не в змозі розповісти, мамо, не спроможна змалювати, що означало завжди носити в грудях таку жахливу муку, хоч і усвідомлювала, що в день весілля я вінчала любов і честь свого життя.

– Ось зразок вдячності! – скрикнула місіс Марклгем, зайшовшись сльозами. – Вдячності за піклування про свою дитину! Хотіла б я краще бути турком!

– Хотіла б і я всім серцем, щоб ти була турком і жила на своїй батьківщині! – сказала моя бабуся.

– У цей час мама дуже турбувалася про мого кузена Мелдона. Колись я дуже любила його, – сказала вона тихо, але не вагаючись, – між нами здавна існувала дитяча любов. Якби обставини були інші, може, я й переконала б себе, що справді закохана; ми одружилися б, і я була б нещасною на все життя. Не може бути в шлюбі нерівності більшої, ніж наша несхожість у думках і намірах.

Я замислився над цими словами, хоч уважно стежив за тим, що відбувалося; вони нібито мали для мене особливе значення, особливий сенс, що його я даремно намагався розгадати. «Не може бути в шлюбі нерівності більшої, ніж несхожість у думках і намірах... нерівності більшої, ніж несхожість у думках і намірах».

– Між нами не було нічого спільного, – вела далі Енні. – Я це помітила давно. Якби не було в мене інших причин дякувати своєму чоловікові, то я б мала бути вдячною щонайменше за те, що він врятував мене від першого помилкового пориву недосвідченого серця.

Вона стояла, не змінюючи пози, і говорила далі з таким почуттям, що слова її проникали в глибину душі. Але голос її був тихий і спокійний, як і раніше.

– Коли він захотів скористатися з твоєї щедрості і нарешті досяг мети через мене, коли я страждала від низької ролі, яку повинна була відігравати в цій користлюбній справі, мені спало на думку, що він вчинив би значно краще, якби сам вирішив проторувати собі шлях у житті. Принаймні я вважала, що сама так зробила б на його місці, якби навіть мені загрожувало величезне лихо. Але я не була поганою думки про нього аж до того вечора, коли він від'їздив до Індії. Тоді я переконалася, що серце його підступне, нечуле, невдячне. Я зрозуміла двозначність погляду, що кинув на мене містер Вікфілд. Уперше в житті я відчула, яка жахлива підозра затьмарює мое життя.

– Підозра, Енні? – сказав доктор. – Ні, ні, ні!

– У твоїй душі, я знаю, не було і найменшої, мій друже, – відповіла вона. – У той самий вечір я підійшла до тебе, щоб полегшити зізнанням тягар сорому і журби. Але думка, що під твоїм дахом один із моїх кровних родичів,

обдарований тобою заради любові до мене, насмілився вимовити слова, які не слід було йому вимовляти, якби навіть я справді була тією жалюгідною, продажною істотою, за яку він мене вважав, — ця думка змусила мене здригнутися перед такою брудною, обурливою розповіддю. Зізнання завмерло на моїх устах, і я до цієї хвилини ховала цю таємницю в своїй душі.

Місіс Марклгем ледве чутно зойкнула, сперлася на спинку крісла і закрила обличчя віялом, немовби й не збиралась вийти з-за такого прикриття.

— Ніколи відтоді я не розмовляла з ним інакше, як у твоїй присутності. Роки минули, відколи він зрозумів своє справжнє становище в цьому домі. Повір мені, що твоя допомога йому, про яку ти розповідав потайки, бажаючи зробити мені приємність, ще збільшувала важкий і страшний тягар моєї таємниці.

Вона знову стала навколішки перед доктором, хоч він намагався не дозволити їй, і сказала, поглядаючи на нього кризь сльози:

— Не кажи ще ні слова! Дай спочатку висловитися мені! Чи добре, чи погано я вчинила, але відчуваю, що зробила б саме так, якби знову довелося мені бути в такому самому становищі. Ти не можеш собі уявити, що означало бути відданою тобі всією душею і ховати в серці такі спогади; бачити, які жорстокі підозри мене оточують, і водночас розуміти, що всі обставини їх підтверджують. Я була дуже молода і не мала нікого, хто міг би дати мені рятівну пораду. Між мамою і мною лежала прірва в усьому, що стосувалося тебе. Якщо я замикалась у самій собі, то тільки тому, що я дуже поважала тебе, дуже хотіла, щоб і ти поважав мене.

— Енні, моя чиста душа, — сказав доктор, — дівчинко моя люба!

— Ще трохи, ще кілька слів! Я була певна, що ти міг би одружитися з кращою жінкою і не мав би таких турбот, і що дім твій користувався б тоді значно більшою пошаною. Мене жахала думка, що я зробила б краще, якби лишилася твоєю вихованкою і майже дочкою. Я почала побоюватися, що негідна бути подругою такого розумного і вченого чоловіка. І якщо все це змушувало мене замикатись у самій собі, замість того, щоб відкрити тобі свої страждання, то знову повторюю, це тільки тому, що я дуже поважала тебе і сподівалася, що прийде день, коли я теж буду гідна твоєї пошани.

— Цей день прийшов уже давно, Енні, — сказав доктор. — За ним може стати тільки одна нескінченна ніч, серце моє.

— Ще одне слово. Потім я не хотіла — то був мій ширий намір — поділяти з будь-ким тяжке знання про негідний характер людини, до якої ти був такий добрий. І тепер — останнє слово, найдорожчий і найкращий із друзів. Зміна, яку я з таким болем і смутком помічала в тобі останнім часом і яку собі пояснювала іноді своїми колишніми побоюваннями, а іноді причинами, ближчими до істини, — ця зміна сьогодні стала мені зрозумілою. І завдяки випадку я довідалася також сьогодні про повну міру твоєї великодушної довіри до мене, незважаючи навіть на всі ці непорозуміння. Не думаю, що навіть найщиріша моя любов, найбезмежніша моя відданість спроможна винагородити тебе за таку великодушність і зробити мене гідною твоєї довіри. І, усвідомлюючи це все, я все ж таки сміливо можу підвести свої очі до людини, яку я поважаю, як батька, люблю, як чоловіка, яка священна для мене змалку, як друг, і я можу урочисто заявити, що ніколи ні найменшою думкою не зганьбила тебе, ніколи не вагалася в своїй любові і вірності.

Вона охопила руками шию доктора, і сиве його волосся змішалось з пишними каштановими кучерями молоді жінки.

— О, пригорни мене до свого серця, мій чоловіче! Ніколи не відганяй мене. Не думай і не говори про якусь нерівність між нами, бо вся ця нерівність полягає хіба що в безлічі моїх хиб. О, пригорни мене до свого серця, мій чоловіче, бо любов моя тверда, як скеля, і так само непохитна.

У мовчанні, яке настало слідом за цим, бабуся моя поважно підійшла до містера Діка, не поспішаючи обійняла його і гучно поцілувала. І це було дуже щасливою обставиною для нього, бо врятувало його від небезпеки скомпрометувати себе; я помітив, як він у цю хвилину хотів уже підстрибнути, щоб належним чином виявити свою радість.

— Ви дуже видатна людина, Діку! — сказала моя бабуся тоном найщирішого схвалення. — Не намагайтесь удавати, ніби ви не варті такої думки, я знаю вас краще.

Вона схопила його за руку, кивнула мені головою, і ми втрюх тихо вибралися з кімнати та пішли додому.

— Міцний удар для нашого військового друга, як не крути! — сказала моя бабуся по дорозі. — Я тепер спокійніше можу спати, навіть якби не мала інших причин радіти.

— Боюся, що вона впала в цілковитий розпач, — сказав містер Дік тоном глибокого співчуття.

— Оце так! Чи ви колись бачили крокодила в розпачі? — спитала моя бабуся.

— Навряд чи я будь-коли бачив крокодила, — смиренно відказав містер Дік.

— Ніколи б не було такої історії, якби не ця стара шкапа, — енергійно зазначила моя бабуся. — Дуже бажано, щоб деякі матері лишали своїх дочок самих після шлюбу і не так палко любили їх. Вони начебто гадають, що зробили величезну ласку бідолашній юній жінці, народивши її на світ, — прости мене, боже, — немовби їх просили народжувати! І за це вимагають винагороди — цілковитої волі звести свою дитину зі світу. Що ти думаєш про це, Троте?

Я думав про все, що було сказано. Думками я ще повертався до деяких слів, що чув їх у докторовому кабінеті. «Нема в шлюбі нерівності більшої, ніж несхожість у намірах і думках», «перший помилковий порив недосвідченого серця», «моя любов тверда, як скеля». Але ось ми підійшли до дому; зім'яте листя лежало під ногами, і дув осінній вітер.

VIII. ЗВІСТКА

Минуло близько року після мого одруження, якщо тільки не зраджує мене пам'ять, не зовсім міцна на числа. Якось увечері я повертався додому після самотньої прогулянки, обмірковуючи книжку, яку я тоді писав (успіх мій все збільшувався внаслідок моєї завзятої праці, і в той час я писав свій перший роман). Проходив я повз будинок місис Стірфорс, що траплялося зі мною досить часто відтоді, як я оселився в Гайгеті. Я намагався уникати наближення до цього місця, коли мав можливість іти іншим шляхом, але складно було його знайти, не роблячи великого гаку, і тому я часто ходив цією дорогою.

Поспішно йдучи повз цей будинок, я ніколи не дозволяв собі глянути на нього більше ніж один раз. Вигляд цієї будівлі завжди був похмурий і сумний. Вікна жодної з кращих кімнат не виходили на дорогу; вузькі старомодні вікна з важкими рамами, які ніколи не були привітними, тепер здавалися суворими, щільно і назавжди зачиненими. Через брукований майданчик крита галерея вела до входу, яким ніхто не користувався; сходи освітлювалися з круглого вікна, яке, дивно відрізняючись від усіх інших, одне тільки лишалось не темним; але й тут усе було в цілковитому занепаді. Не пам'ятаю, чи помічав я колись світло в цьому будинку. Хтось чужий на моєму місці, мабуть, подумав би, що за стінами лежить труп якогось бідолашного бездітного волоцюги. Якби ця місцевість була для мене зовсім незнайома, то, мабуть, спостерігаючи цю незмінну будівлю, я тишив би себе вигадками дотепних гіпотез щодо неї.

У будь-якому разі, я намагався думати про це якомога менше. Але душа моя не так легко проходила повз те місце, як тіло; і вигляд цієї похмурої будівлі пробуджував у мені цілий ряд смутних думок. Саме цього вечора черга таких думок, перемішаних зі спогадами дитинства, мріями юнацтва, привидами напівсформованих надій, тьмяними тінями розчарувань, які ледь-ледь вирізнялись у моїй свідомості, з амальгамою досвіду та фантазій, повільно проходила через мій мозок. Віддавшись темним думкам, машинально продовжував я свій шлях. Раптом голос, що залунав біля мене, змусив мене здригнутися.

То був жіночий голос. Я незабаром впізнав, що то говорила маленька покоївка місіс Стірфорс, яка носила раніше блакитні стрічки на своєму чепчику. Тепер вона зняла їх, очевидно для того, щоб пристосувати свою зовнішність до зміненого вигляду будинку; чепчик її був прикрашений двома бантами скромного коричневого кольору.

— Чи не будете ви, сер, люб'язні зайти до нас і поговорити з міс Дартль?

— Хіба міс Дартль послала за мною? — спитав я.

— Не сьогодні, сер, але то байдуже. Міс Дартль два чи три вечори тому помітила, що ви пройшли повз наш будинок, і наказала мені сидіти з шитвом на ганку та чекати, доки ви пройдете знову, щоб попросити вас зайти.

Я повернувся і дорогою спитав свою провідницю, як почувається місіс Стірфорс. Покоївка відповіла, що її пані постійно хвора і нечасто виходить зі своєї кімнати.

Коли ми ввійшли, мені вказали на сад, де була міс Дартль. Залишений на самоті, я мусив особисто оголосити про свою присутність. Молода леді сиділа на лаві в кінці тераси, звідки розгортався краєвид великого міста. Вечір був хмарний, якесь бліде світло сяяло на небі; немов покривлений, відкривався в далечині пейзаж, і де-не-де якісь більші будівлі випиналися на тлі зловісного саява. Здалося мені, що таке тло цілком пасує цій понурій жінці.

Вона помітила моє наближення і підвелася мені назустріч. Здалася вона тоді мені ще більш блідою і худорлявою, ніж під час нашої останньої зустрічі — її полум'яні очі блищали яскравіше, і шрам вимальовувався ще різкіше.

Наша зустріч була не дуже ніжною. Після останнього побачення ми розійшлися, гніваючись одне на одного. Її обличчя виявляло зневагу, яку вона не намагалася приховати.

– Мені доповіли, що ви бажаєте поговорити зі мною, міс Дартль, – сказав я, зупиняючись перед нею і спершись рукою на спинку лави.

Горда леді знаком запросила мене сісти, але я відмовився від цієї честі.

– Скажіть, будь ласка, чи знайшли ви цю дівчину? – спитала міс Дартль.

– Ні.

– А проте вона втекла!

Я помітив, що її тонкі губи тремтять, наче жадають висловити бідолашній докір.

– Втекла? – повторив я.

– Так. Від нього, – сказала вона, зареگотавшись. – Якщо її досі не знайшли, то, може, ніколи й не знайдуть. Можливо, вона вже померла.

При цьому погляд її змальовував таку погордливу жорстокість, якої ніколи не бачив я на жодному обличчі.

– Бажання смерті, – сказав я, – може бути наймилосерднішим вашим бажанням щодо цієї нещасної дитини. Я радий, що час пом'якшив ваші почуття, міс Дартль.

Вона не вдостоїла мене відповіді; натомість, обернувшись до мене і знову саркастично засміявшись, вона промовила:

– Друзі цієї чудової і покривдженої юної леді є і ваші друзі. Ви їхній оборонець і захисник їхніх прав. Чи хочете ви знати, що відомо про неї?

– Так, – сказав я.

Вона підвелася, злобно посміхаючись, відступила на кілька кроків до оповитої гостролистом стіни, що відділяла цей моріжок від палісадника, і крикнула гучним голосом, немовби кличучи якогось брудного звіра:

– Сюди!

Глянувши на мене через плече з тим самим виразом, вона додала:

– Ви, звичайно, зараз стримаєте пориви шляхетного заступництва або помсти, містере Копперфілд?

Я схилив голову, не знаючи, що на думці в цієї жінки.

– Сюди! – гукнула вона знову.

Вона повернулася в супроводі респектабельного містера Літтімера, який, аніскільки не гублячи своєї респектабельності, вклонився мені і став позаду міс Дартль. Її демонічна поваба, – почуття тріумфу, у якому, як не дивно, було щось жіноче і привабливе, коли ця горда красуня схилилася на лаву між нами, – була гідна жорстокої принцеси з казки.

– Ну, – владно сказала вона, не вшановуючи його поглядом, і торкнулася своєї тремтливої давньої рани, можливо, більше з задоволенням, ніж із болем. – Розкажіть містерові Копперфілду про цю втечу.

– Містер Джеймс і я, мем...

– Не звертайтеся до мене, – обірвала вона, насупивши брови.

– Містер Джеймс і я, сер...

– І до мене, будь ласка, – сказав я.

Містер Літтімер, зовсім не розгубившись, низьким уклоном дав зрозуміти, що все приємне нам – приємне і йому. Він сказав:

– Містер Джеймс і я були за кордоном з цією молодою жінкою, відколи вона залишила Ярмут під опікою містера Джеймса. Ми побували в різних

місцевостях і побачили чимало чужих країн. Ми побували у Франції, Швейцарії, Італії – одним словом, майже всюди.

Він глянув на спинку лави, немовби до неї звертаючи свою мову, і тихо тарабанив пальцями по дереву, ніби стукав по клавішах німого фортепіано.

– Містер Джеймс був надзвичайно прив'язаний до цієї молодої жінки і значно більш спокійний і задоволений своїм становищем, ніж будь-коли відтоді, як я перебував у нього на службі. Молода жінка виявилася дуже здібною і швидко навчилася чужих мов; у ній неможливо було впізнати колишню сільську дівчину. Я помітив, що де б ми не з'являлись, усі на неї дивилися з захопленням.

Міс Дартль схопилася рукою за бік. Я бачив, як Літтімер, потайки глянувши на неї, ледве помітно посміхнувся.

– Справді, всі надзвичайно дивувалися цій молодій жінці. Чи то через її вбрання, чи через вплив повітря і сонця, чи внаслідок того, що про неї так багато піклувалися – в будь-якому разі вона привертала загальну увагу.

Він на секунду спинився. Міс Дартль невтомно оглядала очима далекий краєвид і прикусила нижню губу, щоб змусити себе мовчати.

Залишивши спинку лави, містер Літтімер склав руки, потім переніс вагу тіла на одну ногу, опустив очі, нахилив голову вперед і трохи вбік і провадив:

– Молода жінка деякий час жила таким життям, вдаючись іноді до приступів поганого настрою. Її смуток і нудьга стали помалу набридати містерові Джеймсу, і справи наші пішли вже не так гладко. Містер Джеймс знову став непокоїтися. Що більше він непокоївся, то гірше починала поводитися вона, і мушу зазначити, що досить складним було моє становище між ними обома... Буває, влагодиш щось одне, а там виникає нова неприємність, потім знову і знову. Все це тривало довше, ніж можна було чекати.

Міс Дартль одвернулася від краєвиду і знову подивилася на мене тим самим зловісним поглядом. Містер Літтімер, затуливши рота рукою, ввічливо кашлянув і вів далі, переступивши з ноги на ногу.

– Нарешті, після багатьох розмов і докорів, містер Джеймс одного чудового ранку залишив околиці Неаполя, де була у нас вілла (молода жінка дуже любила море). Пообіцявши їй повернутися днів за два, він доручив мені сказати, що для загального добра він, – тут знову пролунав короткий кашель, – покинув її назавжди. Але містер Джеймс, мушу зазначити, тримався щодо неї надзвичайно благородно. Він запропонував, щоб вона вийшла заміж за людину, надзвичайно респектабельну, яка погоджувалася не звертати ні найменшої уваги на її минуле. Принаймні кращого шлюбу вона ніколи не могла бажати за звичайного стану речей: всі її родичі – люди найнижчого походження.

Він знову переступив ногами і обливав губи. Я був певний, що мерзотник говорив про самого себе; моє переконання відбивалось і на обличчі міс Дартль.

– Мені доручено було повідомити її про це. Мені приємно було звільнити містера Джеймса від важкого становища і сприяти відновленню сімейної гармонії між ним і ніжною матір'ю, яка так багато пережила заради нього. Ось чому я взяв на себе таку місію. Відчай молодої жінки при звістці, що він залишив її назавжди, перевершував усякі сподівання. Вона прямо-таки

збожеволіла, і довелося вдатися до примусових заходів: інакше, не маючи ножа або змоги кинутись у море, вона розбила б собі голову об мармурові східці.

Міс Дартль сиділа, спершись на спинку лави, і, здавалося, з захватом і насолодою вбирала слова цієї людини.

— Але коли я дійшов до другої частини даного мені доручення, — сказав містер Літтімер, ніяково потираючи руки, — до тієї частини, яку ніхто не міг би тлумачити інакше, ніж як вияв добрих намірів, тоді ця молода жінка показала себе в своєму справжньому вигляді. Ніколи не бачив я лютішої особи. Її поведінка була напрочуд погана. У ній було не більше вдячності, не більше чуття, не більше терплячості, не більше розуму, ніж у дереві чи камінні. Якби я вчасно не вжив заходів обережності, ця жінка зажадала б моєї крові.

— За це я ще більше поважаю її, — гнівно сказав я.

Містер Літтімер схилив голову, немовби кажучи: «Невже, сер? А втім, ви ще молоді!», і знову повернувся до розповіді.

— Одним словом, необхідно було на деякий час забрати від неї всі речі, якими вона могла завдати собі чи іншому шкоди, та тримати її під замком. Незважаючи на це, однієї ночі вона втекла, виламавши ґрати, що їх я власноруч припасував до вікна, і спустившись по виноградній лозі. Відтоді її ніхто не бачив і нічого про неї не чув, скільки я знаю.

— Вона мертва, мабуть! — сказала міс Дартль з такою посмішкою, ніби ладна була топтати ногами труп дівчини.

— Очевидно, вона втопилася, міс, — зазначив містер Літтімер, удаючи, ніби просить пробачення перед міс Дартль за звернення до неї. — Це дуже ймовірно. А проте вона могла знайти собі притулок у якогось рибалки. Вона завжди рада була товариству простих людей і досить часто розмовляла на березі з дітьми та дружинами рибалок, гойдаючись на човні. Я сам бачив, міс Дартль, як вона годинами віддавалася цій розвазі, коли не бувало вдома містера Джеймса. Містер Джеймс аж ніяк не був задоволений, довідавшись одного разу, що вона говорила дітям про свого батька-рибалку, розповідаючи між іншим, як вона на батьківщині своїй блукала колись берегом так само, як вони.

О, Ем'лі! Бідолашна красуне! Яка картина постала переді мною, коли я уявляв її на чужому березі серед дітей, що нагадували їй давній щасливий час невинності! Їхнє лепетання змушувало її замислюватись і мріяти про скромне щастя бути матір'ю таких самих малят і дружиною бідняка, а море шуміло, повторюючи свій довічний приспів: «Не повернеш!»

— Коли стало ясно, що нічого не можна зробити, міс Дартль...

— Хіба я не наказувала вам не звертатися до мене? — сказала вона зневажливо і гнівно.

— Ви зверталися до мене, міс, — відповів він. — Прошу пробачення. Але мій обов'язок — коритися.

— Виконуйте свій обов'язок, — відказала вона. — Закінчуйте ваше оповідання та йдіть геть!

— Коли стало зрозуміло, — продовжив він з безмежною пошаною і покірним уклоном, — що її не можна відшукати, я поїхав до містера Джеймса, до того місця, куди він наказував мені адресувати листи, і розповів йому, що

трапилося. Ми обмінялися думками, і я відчув необхідним, для збереження своєї гідності, залишити службу в нього. Я міг терпіти і справді терпів багато неприємностей від містера Джеймса, але цього разу він занадто образив мене. Я знав нещасливі незгоди між ним і його матір'ю і передчував, якими великими мусять бути її побоювання, тому насмілився повернутися до Англії і розповісти...

— За гроші, які я йому заплатила, — зазначила міс Дартль, звертаючись до мене.

— Цілком так, мем... і розповісти, що я знав. Більше, здається, — сказав містер Літтімер після короткого вагання, — мені нічого невідомо. Тепер я без служби і був би дуже радий знайти для себе якоесь респектабельне місце.

Міс Дартль глянула на мене, немов бажаючи довідатися, чи не хочу я поставити якоесь запитання. Я згадав у цю хвилину про одну обставину і тому сказав у відповідь:

— Хотів би я довідатися від цієї... істоти, — я не міг змусити себе вимовити ввічливіше слово, — чи вони перехопили листа, який був надісланий їй з дому, або ж він гадає, що лист справді дійшов до неї.

Він лишався спокійним і мовчазним, уп'явши очі у землю і схрестивши пальці обох рук.

Міс Дартль зневажливо обернула до нього голову.

— Прошу пробачення, міс, — сказав він, пробуджуючись від своєї задумливості, — хоч я ваш покірний слуга, але в мене є своя гордість. Містер Копперфілд і ви, міс, люди різні. Якщо містер Копперфілд хоче довідатися про щось від мене, то я дозволю собі нагадати містерові Копперфілду, що він може звернутися до мене з запитанням. Я мушу зберегти свою гідність.

Після хвилиної боротьби з самим собою, я глянув на нього і сказав:

— Ви чули моє запитання. Вважайте його зверненням до себе, якщо хочете. Яка буде ваша відповідь?

— Сер, — сказав він, рознімаючи і знову з'єднуючи кінці пальців. — Я не можу вам дати прямої відповіді. Зраджувати довіру містера Джеймса заради його матері — зовсім не те, що зраджувати його заради вас. Я гадаю, що малоймовірно, аби містер Джеймс заохочував отримання листів, які могли б посилювати поганий настрій і незадоволення, але від подальших розпитувань, сер, я хотів би бути звільненим.

— Це все? — спитала міс Дартль мене.

Рухом руки я дав зрозуміти, що більше не маю що сказати.

— За винятком, можливо, — додав я, помітивши, що він збирається йти, — того, що я цілком розумію участь цього негідника в усій історії та порадив би йому не з'являтися на міських вулицях, бо я маю намір повідомити про це ту чесну людину, яка заступала нещасній батька в її дитинстві.

Він спинився, щойно почав я говорити, і слухав мене зі звичайним непорушним спокоєм.

— Дякую, сер. Але ви пробачте мені, якщо я скажу, сер, що нема ні рабів, ні рабовласників у цій країні, і що людям не дозволено брати до своїх рук функції закону. Коли вони вдаються до такого, то це небезпечніше для них самих, аніж для інших. Тому я зовсім не боюся ходити куди схочу.

Після цього він ввічливо вклонився мені, потім — міс Дартль і вийшов через арку за стіну з гостролистом, тим самим шляхом, яким з'явився. Міс Дартль і я деякий час мовчки дивилися одне на одного. Вираз її обличчя був такий самий, як і тоді, коли вона покликала того чоловіка.

— Крім того, він каже, — зазначила вона, і губа її трохи здригнулася, — що його господар, як чути, їздить тепер берегами Іспанії, а потім збирається віддатися своїй пристрасті до мореплавства, поки це йому не набридне. Але це зовсім нецікаво для вас. Між цими двома гордими особами — матір'ю і сином — провалля тепер ще більше, ніж раніше. Нема майже ніякої надії, що колись зникнуть їхні нещасні незгоди; в обох характери однакові, і час робить їх ще більш впертими та непохитними. Звичайно, і це зовсім нецікаво для вас, але це вступ до того, що я хочу сказати вам. Цей диявол, з якого ви робите янгола, — я кажу про нікчемне дівча, яке він відшукав у прибережному намулі, — тут вона пильно глянула на мене своїми чорними очима і гнівно підвела палець, — вона, можливо, ще жива; бо, здається мені, деякі низькі істоти нелегко вмирають. Якщо вона справді жива, то ви схочете, щоб така коштовна перлина була відшукана і взята під опіку. Цього й ми бажаємо для того, щоб він більше не зазнавав небезпеки стати знову її здобиччю. У цьому в нас з вами спільні інтереси; і ось чому я, хоч і бажаю їй усякого лиха, що його здатна відчувати така груба істота, послала за вами, аби повідомити вас про все, що ви чули.

Зі зміни виразу її обличчя я зрозумів, що позаду мене хтось підходить до нас. То була місіс Стірфорс; вона простягла мені руку холодніше, ніж раніше; її поведінка стала надзвичайно гордою; а проте я помітив, — і ця обставина дуже зворушила мене, — що в ній ще не зникли спогади про мою колишню любов до її сина. Вона дуже змінилася. Її ніжна постать трохи згорбилася, прекрасне обличчя було помережане глибокими зморшками, а волосся майже зовсім побіліло. І все ж таки вона ще була вродливою. Її світлі очі все ще випромінювали той гордий погляд, який осяював сні мого дитинства.

— Чи все відомо містерові Копперфілду, Розо?

— Все.

— Він вислухав самого Літтімера?

— Так, я пояснила йому, чому ви цього бажаєте.

— Ви добра дівчина. Я іноді листуюсь із вашим колишнім другом, сер, — додала вона, звертаючись до мене, — але це не відновило в ньому почуття обов'язку і синовньої пошани. Тому нема в мене іншої мети, крім тієї, про яку вас повідомила Роза. Якщо відбудуться події, що полегшать страждання того скромного чоловіка, якого ви приводили сюди (я йому співчую, більше нічого не можу сказати), і мій син врятований буде від небезпеки знову потрапити в тенета підступного ворога, то так буде добре!

Вона випросталась і нерухомо дивилась у безмежну далечінь.

— Мем, — сказав я чемно, — я розумію. Запевняю вас, що я не чинитиму всупереч вашим намірам. Але я мушу сказати навіть вам, знаючи цю покривджену сім'ю з дитинства, що коли ви гадаєте, ніби ця глибоко ображена дівчина не була жертвою жорстокого обману і не згодиться скоріше вмерти сто разів, ніж прийняти склянку води з руки вашого сина, то ви жадливо помиляєтеся.

– Досить, Розо, досить! – сказала місіс Стірфорс, коли та хотіла зробити якусь зауваження. – Це байдуже. Хай буде так. Кажуть, що ви одружилися, сер?

Я відповів, що деякий час тому одружився.

– І ви щасливі? До мене нечасто доходять новини, бо я живу тихим життям, але я чула, що ви починаєте набувати популярності.

– Мені дуже щастило, – сказав я, – і моє ім'я іноді згадують у журналах з деякою похвалою.

– У вас немає матері? – спитала вона трохи м'якшим голосом.

– Ні.

– Шкода, – відповіла вона. – Мати пишалася б вами. На добраніч.

Я взяв руку, простягнуту до мене з виглядом непорушної гідності. Вона була спокійна, ніби мир і тиша панували в її душі. Здавалося, гордість цієї жінки здатна була втихомирити навіть її пульс і накинута на її обличчя покривало спокою, крізь яке вона дивилась у далечінь.

Ідучи від них вздовж тераси, я не міг не помітити, як погляди цих жінок нерухомо втуплені були туди, де горизонт ставав дедалі темнішим. Де-не-де блимали ліхтарі у віддаленому місті, а на східній частині неба все ще видно було бліду смугу світла. Але з ближньої рівнини здіймався пар, що набирив вигляду озера, і, зливаючись з темрявою, готовий був, здавалось, охопити їх виром води. Не без причини згадую я про цю обставину і не без остраху уявляю собі цю картину; перш ніж я знов зустрівся з ними, бурхливе море здійнялося біля цих гордих істот.

Обміркувавши те, що мені розповіли, я визнав за потрібне повідомити про це містера Пеготті. Наступного вечора я приїхав до Лондона, щоб відшукати його. Він безнастанно блукав скрізь з єдиною незмінною метою – відшукати свою племінницю; але частіше за все бував він у Лондоні. Нерідко бачив я, як на світанку ходив він від вулиці до вулиці, відшукуючи серед людей, що виходили з дверей у цей пізній час, ту, яку він бажав і боявся знайти.

Він винаймав кімнатку над тією бакалійною крамничкою на Генгерсфордському ринку, про яку не раз я згадував у своїй розповіді, і звідки він почав свою мандрівку. Сюди й скерував я свої кроки. Розпитавши про нього в інших мешканців, я довідався, що він ще не виходив з двору, і що його можна побачити в кімнаті нагорі.

Він сидів і читав біля вікна, де в нього було кілька горщиків з квітами. Кімната була дуже чиста й охайна. Я одразу помітив, що вона завжди підтримувалась у такому стані, щоб кожної хвилини прийняти бідолашну дівчинку, і що він ніколи не виходив з двору без думки про можливість повернутися додому зі своєю племінницею. Він не чув мого стукоту в двері і підвів очі тільки тоді, коли я поклав руку йому на плече:

– Мастере Деві, спасибі, сер. Я вдячний від усього серця, що ви відвідали мене! Та сідайте! Ви дорогий гість, сер!

– Містере Пеготті, – сказав я, сідаючи на стілець, що його він підсунув мені. – Не очікуйте багато, але я почув деякі новини.

– Про Ем'лі?

Він судомно притиснув руку до рота, зблід і пильно глянув на мене.

– Невідомо, де вона, але вона вже не з ним.

Він мовчки слухав мою розповідь. Я добре пригадую вираз гідності, навіть краси, якими вразило мене його терпляче і суворе обличчя, коли він сидів, опустивши очі і спершись лобом на руку. Він не переривав мене жодним запитанням і мовчки вислухав все до кінця. Здавалося, він увесь цей час стежив тільки за її поведінкою, і будь-який інший образ зникав з його уяви.

Коли я завершив розповідь, він закрив рукою очі і продовжував зберігати глибоку мовчанку. Я тим часом розкрив вікно і розглядав квіти.

— Якої ви думки про це, мастере Деві? — спитав він нарешті.

— Я гадаю, що вона жива, — відповів я.

— Не знаю. Може, перший удар був занадто міцний, її палке серце... Вона завжди так любила говорити про блакитну воду. Чи могла вона подумати, що знайде в ній свою могилу.

Він вимовив це задумливим, тихим, моторошним голосом і пройшовся по кімнатці.

— А все ж таки, — додав він, — мастере Деві, я відчуваю, що вона жива. Щось говорить мені, уві сні та наяву, що я знайду її. Ця надія додавала мені сил і гнала мене шукати далі. Не вірю, щоб надія обдурила мене. Ні, Ем'лі жива!

Він твердо притиснув руку до столу, і рішучим стало його засмагле обличчя.

— Моя племінниця, Ем'лі, жива, сер! — з певністю сказав він. — Не знаю, звідки я довідався про це і як, але щось каже мені — вона жива.

З таким натхненням вимовив він це. Я почекав кілька секунд, щоб дати йому змогу вислухати мене з невідомою увагою, потім виклав йому заходи, що їх обміркував минулої ночі й визнав за потрібне вжити в даному випадку.

— Ну, мій любий друже... — почав я.

— Дякую, дякую, милостивий сер, — сказав він, хапаючи обома руками мою долоню.

— Дуже ймовірно, що вона повернеться до Лондона, бо де ще їй зручніше ховати своє нещастя від цікавих очей, як не в цьому бурхливому місті; іншої мети в неї бути не може, якщо вона тільки не має наміру повернутися додому.

— Вона нізачо не повернеться додому, — сказав він, насуплено похитуючи головою. — Якби вона пішла від нього зі своєї власної волі, тоді, можливо, вона хотіла б повернутися, але тепер вона нізачо не повернеться, сер.

— Якщо вона приїде сюди, — вів я далі, — то я знаю тут одну особу, яка скоріше за всіх здатна відшукати її. Чи пригадуєте ви... вислухайте мене з твердістю, не забувайте своєї високої мети... Чи пригадуєте ви Марту?

— З нашого містечка?

Вираз його обличчя був для мене вичерпною відповіддю.

— Чи ви знаєте, що вона тепер у Лондоні?

— Я зустрів її на вулицях, — відповів він, здригнувшись.

— Але ви не знаєте, — сказав я, — що Ем'лі за допомогою Гема зробила їй добро задовго до своєї втечі з дому. Ви також не знаєте, що однієї ночі, коли ми з вами зустрілися на вулиці і розмовляли в корчмі, ця жінка підслуховувала нас біля дверей.

— Мастере Деві! — здивовано вигукнув він. — Тієї ночі, коли йшов такий страшний сніг?

– Саме тієї ночі. Я ніколи не бачив її відтоді. Попрощавшись з вами, я пішов слідом за нею, щоб поговорити, але вона зникла. Я не хотів тоді казати вам про неї, не хотів і тепер, але вона – та особа, яка може нам допомогти, і з якою слід зв'язатися. Чи ви розумієте?

– Дуже добре, сер, – відповів він.

Ми розмовляли майже пошепки.

– Ви кажете, що зустрічали її. Чи ви гадаєте, що зможете знайти її? Бо я можу сподіватися тільки на щасливий випадок.

– Здається мені, мастере, я знаю, де її шукати.

– Вже темно. Чи не слід нам зараз спробувати відшукати її, коли ми вдвох?

Він погодився і почав збиратись. Я удав, ніби не помічаю, що він робить. А він дбайливо прибрав свою маленьку кімнату, приготував свічку, постелив ліжко і нарешті витяг з шухляди капелюшок і одну з суконь племінниці (пригадую, я кілька разів бачив її в ній), яка лежала акуратно згорнута серед іншого вбрання, та обережно поклав на стілець. Він ані словом не натякав на ці речі, і я теж. Немає сумнівів, що він щовечора робив ці приготування.

– Був час, мастере Деві, – сказав він, ідучи по сходах разом зі мною, – коли я вважав цю дівчину, Марту, майже брудом під ногами моєї Ем'лі. Хай бог пробачить мені, тепер все змінилось.

У дорозі я спитав його про Гема, почасти, щоб підтримати розмову, а почасти, щоб задовольнити свою цікавість. Містер Пеготті відповів майже тими самими словами, як і раніше, що Гем усе той самий, «старанно працює і не дбає про своє життя; але ніколи не скаржиться, і всі люблять його!»

Я спитав, якої він думки про стан душі Гема, які той має наміри з огляду на причину їхньої біди? Чи вважає він цей стан небезпечним? Що, приміром, зробить Гем, на його думку, якщо випадково зустрінеється зі Стірфорсом?

– Не знаю, сер, – відповів він. – Я часто думав про це, але все одно нічого не знаю.

Я нагадав про ранок після її втечі, коли ми всі втрюх зібралися на морському березі.

– Чи пригадуєте ви, – сказав я, – який дикий погляд кинув він на море, кажучи, що «усьому кінець»?

– Авжеж, пригадую, – промовив він.

– Що хотів він цим сказати, як ви думаєте?

– Мастере Деві, – відповів він, – тисячу разів ставив я собі це запитання і жодного разу не знаходив відповіді. Дивно, парубок він скромний, а все ж таки я не наважуюся спитати його про це. Ніколи жодного неввічливого слова він не казав, та навряд чи й тепер скаже; але нічим не можна виміряти глибини його думок. Це – велика глибочінь, сер, і я не можу побачити дна.

– Ваша правда, – сказав я, – і це теж частенько турбувало мене.

– Мене також, мастере Деві, – відгукнувся він. – Запевняю вас, це турбувало мене ще більше, ніж його відчайдушні подорожі в море. Дуже він змінився. Не знаю, чи зможе він вчинити злочин за будь-яких обставин, але краще цим обом чоловікам триматися на відстані один від одного.

Ми ввійшли до Сіті через Темпл. Більше він ані слова не казав, а йшов поруч зі мною, віддавши єдиний меті свого життя, і був такий зосереджений на одній думці, що його постать здавалася самотньою навіть у великій юрбі.

Ми опинилися поблизу Блекфраерського мосту, коли він раптом обернувся і показав на самотню жіночу постать, яка посувалася по протилежному боку вулиці. Я відразу впізнав її – цю постать ми й шукали.

Ми перейшли на другий бік і йшли назирці за нею, коли мені раптом спало на думку, що легше буде зворушити серце бідолашної дівчини, коли ми будемо говорити з нею в спокійнішому місці, де немає юрби, і де на нас звертатимуть менше уваги. Тому я порадив моєму супутникові не починати розмови тут, а стежити за нею; цим одночасно я задовольняв невиразне бажання знати, куди вона йде.

Він погодився, і ми пішли за нею на певній відстані, не випускаючи її з очей, але й не підходячи занадто близько, бо вона часто озиралася. Коли вона спинялася послухати якийсь оркестр, ми спинялися також.

Вона йшла довго. І крок за кроком йшли ми за нею. Видно було з її ходи, що вона прямувала до якогось певного пункту призначення; те, що вона постійно трималася залюднених вулиць, та якась дивна таємничість цієї прогулянки – все це спонукало мене не відмовлятися від мого першого наміру. Нарешті вона завершила до якоїсь похмурої темної вулиці, де юрби не було. Я сказав:

– Тепер ми можемо почати розмову.

І ми пішли за нею прискореним кроком.

ІХ. МАРТА

Ми були тепер у Вестмінстері. Нам довелося повернути назад, щоб слідкувати за нею, бо вона раптом пішла у протилежному напрямку. Віддалившись від світла і галасу головних вулиць, Марта спрямувала свій шлях до Вестмінстерського абатства. Звільнившись від двох потоків юрби, які переходили міст в різних напрямках, вона пішла так швидко, що ми опинилися на вузькій прибережній вулиці поблизу Мілбенка, перш ніж встигли наздогнати Марту. У цю хвилину вона перейшла через вулицю, ніби бажачи уникнути кроків, які чула поблизу себе. Жодного разу не озирнувшись, вона поспішала вперед і вперед.

Блиск ріки, що її видно було крізь темні ворота, де на ніч переховували кілька фургонів, змусив мене затримати кроки. Я мовчки підштовхнув свого супутника, і ми вирішили не переходити вулицю, а пішли вперед по іншій стороні, мовчки тримаючись у тіні будинків, якомога ближче до Марти.

Там була, та є ще й тепер, коли я пишу, маленька зруйнована дерев'яна будівля – мабуть, стара покинута халупка перевізника. Вона стояла в тому самому місці, де закінчується вулиця і де шлях проходить поміж низкою будинків і річкою. Дійшовши до цієї будки і побачивши перед собою воду, Марта спинилася, немовби прийшла до пункту призначення, потім поволі почвала вздовж ріки, пильно вдивляючись у воду.

Всю дорогу я гадав, що ця жінка йде до якогось будинку, і несвідомо плекав надію, що цей будинок має якесь відношення до Емлі. Але мерехтливе світло ріки, що виблискувало за ворітьми, навіяло мені інстинктивну думку, що далі ми не підемо.

Все довкола здавалося похмурим цієї ночі; навряд чи ще якийсь місце біля Лондона має більш сумний і мертвенний вигляд. Не було ні верфей, ні будинків біля пустельної дороги поблизу великої чорної тюрми. Каламутна канава омивала своїми брудними хвилями мури цієї будівлі. Тільки груба трава і жорсткі кущі росли на цьому пустирі. В одному місці видно було скелети будинків – ці споруди були нерозумно початі, і судилося їм зогнити незакінченими. У другому земля була закидана покрученим іржавим залізним мотлохом, паровими казанами, колесами, трубами, пічками, веслами, якорями, водолазними ковпаками, крилами млинів і різними іншими речами, що й назви їхньої я не знаю. Всі ці сліди якоїсь невдалої спекуляції вгрузли в землю від власної ваги і неначе марно намагалися сховатися в поросі від сторонніх поглядів. Над річкою лунав стукіт, і серед темної ночі віхтями вилітали іскри з кузень. Здавалося, вони хотіли розбухати довкола себе все, за винятком важкого диму, який безперервно виходив з димарів. Грузькі криві стежки біля старих дерев'яних стовпів, укритих якоюсь гнилою зеленою волокнистою речовиною і оголошеннями про нагороди за врятування потопельників, проходили через брудний намул до низького берега ріки. Ходила легенда, ніби біля цього місця була яма, куди під час великої чуми скидали трупи, і здавалося, що отруйне повітря розходилося по всій місцевості. А може, ця околиця помалу набрала такого кошмарного вигляду через те, що забруднена ріка час від часу виходила з берегів.

Дівчина, за якою ми стежили, наче одна з речей, що їх викинула на берег ріка та залишила загнивати та розпадатися, спустилася до краю ріки і стояла самотня і мовчазна серед нічного пейзажу, вп'явши свій погляд у брудний вир води. Кілька човнів і барок стояло в намулі, і ми змогли підійти до дівчини досить близько, лишаючись непомітними. Тоді я зробив знак містерові Пеготті, щоб він лишався на своєму місці, і вийшов з тіні, бажаючи негайно почати розмову. Не без тремтіння підійшов я до цієї самотньої постаті; похмурий кінець її шляху і вираз, з яким стояла вона, майже схована тінню залізного мотлоху, поглядаючи на кривулясті відблиски могутнього потоку, сповнювали мене жахом.

Мабуть, вона розмовляла сама з собою. Захопившись спогляданням води, вона спустила шаль зі своїх плечей і перебирала її в руках з таким диким і тривожним виглядом, що більше скидалася на сновиду. Я знаю і ніколи не забуду, як побачив в її дивній поведінці щось таке, що переконало мене – вона кине́ться у воду зараз, на моїх очах, – і я схопив її за руку та сказав:

– Марто!

Вона злякано скрикнула і почала вириватися з моїх рук з такою силою, що навряд чи я був би спроможний утримати її сам; але рука, міцніша, ніж моя, схопилася за неї в цю хвилину. Бідолашна підвела злякані очі на свого противника і, впізнавши його, зробила ще одне зусилля і знесилена впала на землю. Ми перенесли її від води до найближчого місця, де лежало сухе каміння. Крики й зойки її роздирали душу. Деякий час сиділа вона серед каміння, підтримуючи свою голову обома руками.

– О, ріка! – у розпачі вигукнула вона. – О, ріка!

– Тихіше, тихіше, – сказав я. – Заспокойтесь.

Але вона все ще повторювала ті самі слова знову й знову: «О, ріка!»

— Я знаю, що вона подібна до мене! — вигукнула вона. — Я знаю, що я належу їй. Я знаю, що це найкращий друг для такої, як я. Вона теж тече з сільських місцевостей, де колись була вона чистою! І вона тече через похмурі, брудні, жалюгідні вулиці. І вона поспішає, як і моє життя, до вічно бурхливого великого моря. І я відчуваю, що мушу йти разом з нею.

Я ніколи не знав розпачу, доки не почув тону її слів.

— Я не можу розлучитися з нею, я не можу забути її. Вона ввижається мені вдень і вночі. У цілому світі нема нічого іншого, для чого так годилася б я, і що так годилося б для мене. О, жадлива ріка!

У мене промайнула думка, що на обличчі свого супутника, який дивився нерухомо і мовчки на нещасну жінку, я міг би прочитати долю його племянниці, навіть якби не знав про неї зовсім нічого. Ніколи ще ні на малюнку, ні в справжньому житті суміш жалю і остраху не зображувалася перед моїми очима так виразно. Він захитався, немов готовий був упасти, і рука його — я схопив її, бо його вигляд злякав мене — була смертельно холодна.

— Вона тепер марить, — шепнув я йому. — За деякий час вона говоритиме інакше.

Не знаю, що хотів він сказати у відповідь. Він ворухнув губами, немов кажучи щось, але лише вказав на бідолашну простягнутою рукою.

Новий крик розпачу вирвався з грудей Марти. Вона знову сховала своє обличчя серед каміння і лежала біля ніг наших, як втілення безсилового приниження і нещастя. Знаючи, що треба трохи почекати, коли можна буде звернутися до неї з якимсь запитанням, я спинив свого товариша, який хотів був її підвести, і ми обидва стояли мовчки, доки вона не заспокоїлася.

— Марто, — сказав я потім, нахилившись і допомагаючи їй встати (вона, очевидно, хотіла підвестися, щоб піти геть, але була така слабка, що притулилася до човна). — Чи знаєте ви, з ким це я?

Вона пролепетала:

— Знаю.

— Чи знаєте ви, що ми давно стежили за вами?

Вона похитала головою. Вона не дивилася ні на нього, ні на мене, але покірно стояла перед нами і, очевидно, несвідомо тримала шаль і капелюшок в одній руці, а другу, стиснувши в кулак, приклала до лоба.

— Якщо ви достатньо заспокоїлися, — сказав я, — щоб говорити про те, що так цікавило вас — хай небо допоможе вам згадати про це — тієї ночі, коли йшов такий жадливий сніг...

Вона знову заридала і невиразно пробурмотіла кілька слів подяки за те, що я тоді не відігнав її від дверей.

— Не треба мені говорити про саму себе, — сказала вона за кілька секунд. — Я погана, я пропаща! У мене нема жодних сподівань. Але скажіть йому, сер, — вона відсахнулася від нього, — якщо ви не занадто гніваєтеся на мене, що я ніколи нічим не була причиною його лиха.

— Ніколи вас і не обвинувачували в цьому, — відповів я таким самим серйозним тоном.

— То ви, якщо не помиляюся, — сказала вона тремтячим голосом, — приходили на кухню в той вечір, коли вона з таким співчуттям поставилася до

мене; коли вона була така ласкава зі мною, не знехтувала мною, як усі інші, і так шляхетно допомогла мені? То ви були, сер?

— Так, ви праві, — відповів я.

— Я вже давно була б на дні ріки, — сказала вона, жакливим поглядом подивившись на воду, — якби хоч у думках завдала їй колись шкоди. Не прожила б я й однієї ночі, якби не була вільна від усякої участі в її загибелі.

— Причина її втечі нам занадто добре відома, — сказав я. — Ви тут абсолютно не винні; ми цього певні, ми це знаємо.

— О, я могла б бути значно кращою до неї, якби в мене було краще серце! — вигукнула дівчина у щирому розпачі. — Вона була завжди добра до мене, завжди знаходила для мене якесь миле, справедливе слово. Чи могла я після того бажати, щоб вона зробилася такою ж, як і я? Коли я позбулася всього, чим життя буває цінним, то найжахливішою думкою для мене було розлучитися з нею назавжди.

Містер Пеготті стояв з опущеними очима, спершись однією рукою на борт човна і другою закривши своє обличчя.

— Ще до тієї снігової ночі, — вела далі Марта, — я довідалася про все, що трапилось, і тоді найбільше тривожила мене думка, що люди згадають, як ця шляхетна дівчина вшановувала мене розмовою, і, без сумніву, скажуть, що то я звернула її з істинного шляху. Небо знає, що я охоче померла б, аби повернути їй добре ім'я!

Вона, давно вже забувши, як контролювати себе, відчувала жахливий розпач і муки каяття.

— Але що я кажу? Що означає для мене вмерти? Я згодилася б жити! — скрикнула вона. — Жити й постаріти на цих жалюгідних вулицях, згодилася б вештатись у темряві з кутка в куток, зневажена всіма, бачити, як займається день серед блідих будинків, і згадувати, як колись це сонце осяювало мою кімнатку і пробуджувало мене... я й на це згодилася б, щоб урятувати її!

Вона впала на землю, схопила кілька камінців і почала стискувати їх у руках, немов бажючи роздушити на порох. Весь час вона нервово рухалась і судомно протягала руки, і притискала їх до обличчя, ніби прагнучи знищити в очах останню іскру світла. Її голова повисла на плечах, пригнічена, мабуть, найжахливішими спогадами.

— Що я тепер стану робити? — з розпачем скрикнула вона у цій боротьбі. — Як мені жити тепер з тавром прокляття і ганьби на чолі?

Раптом вона обернулася до мого супутника:

— Роздушіть мене, вбийте мене! Коли вона була вашою гордістю, ви визнали б образою, якби я ненароком торкнулась її на вулиці. Ви маєте право не вірити жодному моему слову, та й для чого вам вірити мені? І тепер вам було б соромно бачити, якби вона перемовилася зі мною хоч би одним словом. Я не скаржуся на це. Я не порівнюю її з собою... Я знаю, що між нами провалля. Але я хочу сказати, що хоч яка я грішна, хоч яка я принижена, але завжди буду я їй вдячна, завжди любитиму її. О, не думайте, що я зовсім втратила здатність любити. Відштовхніть мене, як це робить цілий світ. Вбийте мене за те, що я така, за те, що я знала її, але не думайте, що я не вмю любити.

Поки вона благала, він якось болісно дивився на неї, а коли вона замовкла, він ніжно підвів її.

— Марто, — сказав містер Пеготті, — крий боже, щоб я став судити тебе. Не мені це робити, дівчино. Ти, мабуть, не знаєш, як змінився я останнім часом, якщо вважаєш мене здатним на такий вчинок.

Після короткої паузи він додав:

— Отже, ти не розумієш, про що я і оцей джентльмен хотіли поговорити з тобою? Ти не розумієш, що ми маємо на думці? То слухай.

Його вплив на неї був непереборний. Вона стояла, тремтячи перед ним, наче боялася зустріти його погляд, але її палкий розпач вщухнув, і вона мовчала.

— Якщо ти чула, — сказав містер Пеготті, — про що говорили мастер Деві і я в ту снігову ніч, то ти, мабуть, знаєш, що я блукав по світах і всюди шукав свою милу племінницю. Так, милу, — твердо повторив він. — Вона навіть зробилася для мене дорожчою, ніж була раніше.

Марта затулила обличчя руками, але жоден звук не вихопився з її грудей.

— Вона казала мені, — вів далі містер Пеготті, — що змалку ти втратила батьків, і що не було в тебе друга-моряка, який боронив би тебе, безпритульну сироту. Ти, мабуть, зрозумієш, що якби був у тебе такий друг, ти згодом полюбила б його не менше, ніж рідного батька. Ти зрозумієш, Марто, що племінниця моя дорога мені, як рідна дочка.

Вона все ще тремтіла; містер Пеготті підняв шаль з землі й загорнув плечі дівчини.

— Ось чому я знаю, — сказав він, — що вона погодилася б іти зі мною на край світу, якби пощастило мені побачити її знову. Але я також знаю, що вона ладна сама бігти на край світу, аби тільки не зустрічатися зі мною ніколи. Вона не може сумніватися в моїй любові до неї, та й не має вона сумніву... не має сумніву, — повторив він спокійно та переконливо, — але цей сором роз'єднує нас і заважає їй впасти в мої обійми.

З кожного його слова, з усієї його простої манери розповідати було виразно видно, що він всебічно обміркував цю справу.

— Отож ми й вирішили, мастер Деві і я, — вів він далі, — що сердешна, мабуть, скерує свій самотній шлях до Лондона. Усі ми віримо — мастер Деві, я і всі наші рідні — що ти так само не винна в біді, яка спіткала нас, як дитина в череві матері. Ти кажеш, що вона була з тобою мила, добра і ласкава. Хай бог благословить її, я це знаю. Вона завжди була така з усіма. Ти вдячна їй і любиш її. Допоможи ж нам, якщо можеш, відшукати її. І хай небо винагородить тебе.

Вона швидко глянула на нього, і вперше погляд її говорив, що вона не вить його словам.

— А ви довірятимете мені? — спитала вона тихим здивованим голосом.

— Цілковито! — відповів містер Пеготті.

— І ви доручаєте мені поговорити з нею, якщо я знайду її; прихистити її, якщо знайдеться в мене притулок; а потім, потайки від неї, прийти за вами і привести вас до неї? — поспішно спитала вона.

Ми обидва в один голос відповіли: «Так!»

Вона підвела очі і урочисто оголосила, що вірно й чесно присвятить себе цій справі, що вона ніколи не заважається в своєму намірі, не послабить своїх розшуків, не відступить від своєї мети, поки лишатиметься хоч найменша

надія на успіх. Що коли зрадить вона цю обіцянку, то позбудеться єдиного оплоту проти зла. Тоді залишиться вона, самотня, загибла істота, ще в більшому, якщо таке можливо, відчаї, ніж була за кілька хвилин перед тим на березі ріки, і тоді хай втратить вона назавжди всяку надію на допомогу — людську чи божу.

Голос її був не гучніший за її подих, і вона не дивилася на нас, коли вимовляла ці слова. Погляд її обертався то до неба, то до темної води.

Ми тепер вирішили сказати їй усе, що знали. Я почав розповідати. Вона слухала мене дуже уважно. Обличчя її безнастанно мінялось, але вираз рішучості залишався на ньому весь час. Очі її подеколи сповнювалися сльозами, але вона намагалася сховати свою слабкість. Очевидно, в ній відбувалася якась корінна зміна; вона намагалася здаватися якомога спокійнішою.

Коли я скінчив, вона спитала, де зможе відшукати нас, коли буде потрібно. Я підійшов до тьмяного ліхтаря, що стояв на дорозі, і написав на аркушику паперу адреси — свою і містера Пеготті; потім я відірвав цей клаптик і дав його Марті. Вона сховала його за пазуху.

Я спитав, де живе вона сама. Після деякої мовчанки вона відповіла, що в жодному місці не живе довго, і що краще про це не розпитувати.

Містер Пеготті натякнув мені пошепки на одну обставину, яка й мені спадала на думку. Я добув гаманець, але ніяк не міг умовити її прийняти хоч трохи грошей, не міг навіть домогтися від неї обіцянки погодитися на нашу допомогу згодом. Я довів їй, що містера Пеготті в жодному разі не можна називати людиною бідною, і що нас обох лякає думка, чи не буде вона кинута напризволяще під час цих розшуків. Все було даремно. Вона лишалась непохитною. Щодо цього він мав на неї вплив не більший за мене. Вона палко подякувала нам, але вмовити її виявилось неможливим.

— Мабуть, я знайду якусь роботу, — сказала вона. — Я спробую.

— То прийміть допомогу хоч би до того часу, — відповів я.

— Я не можу робити заради грошей те, що обіцяла, — заперечувала вона. — Я не можу прийняти їх, якби навіть довелось мені вмерти з голоду. Дати мені грошей означає позбавити мене вашої довіри, позбавити того, чим я завдячую вам, і що одне лише рятує мене від ріки.

— В ім'я великого судді, — сказав я, — якому всі ми повинні будемо дати звіт у своїх вчинках, благаю вас, покиньте таку жажливу думку. Всі ми спроможні чинити добро, якщо забажаємо.

Вона затремтіла всім тілом, губи її затряслися і обличчя зблідло.

— Хтось, мабуть, підказав вашим серцям врятувати нещасне створіння для спокути! — сказала вона. — Мені страшна така думка; вона здається мені занадто сміливою. Якщо мені пощастить зробити добро, то, може, знову украдеться в мою душу надія на порятунок; досі нічого, крім зла, не виходило з моїх вчинків. Мине багато часу, і може, я знову змирюся зі своїм жалюгідним життям, якщо виконаю ваше доручення. Більше нічого я не знаю і не можу нічого більше сказати.

Знову вона приховала сльози, що замерехтіли у неї на очах. Простягнувши тремтячу руку, вона доторкнулася до містера Пеготті, немовби в ньому була цілюща сила, потім пішла від нас вздовж пустинного шляху. З усього

було видно, що вона досить довго хворіла; до того ж її змучений вигляд і запалі очі свідчили виразно, що вона терпіла всякі злидні і муки.

Деякий час ми йшли слідом за нею, бо нам було по дорозі. Нарешті ми повернули до освітлених вулиць. Я так глибоко був переконаний у її щирості, що зауважив містерові Пеготті, чи не здаватиметься їй недовірою, якщо ми і далі будемо йти за нею. Він був такої ж думки і вірив їй безумовно. Ми залишили її та пішли своєю дорогою в напрямі до Гайгета. Містер Пеготті супроводжував мене більшу частину дороги. Ми прощалися з побажаннями успіху в цій новій спробі, і я вперше помітив на його обличчі вираз замисленого співчуття, причину якого неважко було пояснити.

Вже опівночі прийшов я додому. Біля своєї садової хвіртки я спинився і почав прислухатися до гучного дзвону на башті собору Святого Павла. Раптом, на здивування своє, я помітив, що двері в котеджі моєї бабусі відчинені, і через дорогу видно мерехтливий вогник ґанку.

Гадаючи, що бабуся моя знову піддалася своїм колишнім страхам і надумала стежити за розвитком якоїсь вигаданої пожежі, я попрямував до неї, щоб побалакати про пригоди цього дня. Який же був я здивований, коли помітив чоловіка, що стояв у її маленькому садку!

Він тримав у руках пляшку і чарку й пив. Я миттєво спинився під густим гіллям по той бік саду; місяць був високо на небі, хоч і ховався за хмарами, і я впізнав чоловіка, що його я колись вважав породженням уяви містера Діка, а потім зустрів якось з бабусею на вулицях міста.

Він не лише пив, але й їв, очевидно, з жадібним апетитом. Здавалося, при цьому він зацікавлено розглядав котедж, ніби вперше в житті бачив його. Нахилившись, щоб поставити пляшку, він глянув на вікна і почав озиратись, але потайки і якось нетерпляче, немов бажаючи якнайскоріше піти геть.

На секунду потемнів вогник на ґанку, і бабуся моя з'явилася в дверях. Вона була смутна і відраховувала незнайомцю гроші, брязкіт яких я виразно чув.

— Що я з цим робитиму? — спитав незнайомиць.

— Більше я не можу дати, — відповіла бабуся.

— Тоді я не можу піти звідси! — сказав він. — Ось, маєте! Можете взяти їх назад.

— Поганий ви чоловіче, — дуже схвильовано відповіла бабуся. — Як можете ви так мене використовувати? Але для чого я запитую? Ви робите так, бо знаєте мою слабкість. Що мені робити, щоб звільнитися назавжди від ваших відвідувань? Невже покинути вас напризволяще?

— А чому б вам і не покинути мене напризволяще? — мовив він.

— І ви ще питаєте? — відказала бабуся. — Що за серце у вас!

Він стояв, недбало дзенькаючи грошима і похитуючи головою; і нарешті сказав:

— Отже, більше нічого ви не збираєтеся мені дати?

— Це все, що я можу вам дати, — сказала моя бабуся. — Ви знаєте, що я зазнала великих втрат і стала біднішою, ніж колись. Я вам казала про це. Ось ви тепер отримали гроші; чого ж ви ще стоїте? Хіба мені приємно бачити, що з вас вийшло?

– Вигляд мій, мабуть, трохи жалюгідний, то правда! – сказав він. – Я живу, як сова.

– Ви позбавили мене більшої частини мого майна, – мовила моя бабуся. – Ви впродовж кількох років змушували мене бути жорстокою проти цілого світу. Ви обдурили мене, поводитися зі мною невдячно, люто – йдіть і спокутайте це. Не додавайте нових образ до довгого списку.

– Еге, – відповів він. – Все це дуже люб'язно. Ну, цього разу я задовольнюся тим, що отримав.

Всупереч своїй нечулості, він, здавалося, був зворушений гіркими сльозами бабусі і важкою ступою вийшов з саду. Я поспішно зробив кілька кроків, ніби з'явився в цю саму хвилину, і зустрів його біля хвіртки. Ми глянули один на одного досить неприязно.

– Бабусю, – похапцем сказав я, – цей чоловік знову турбує вас. Я поговорю з ним. Хто він такий?

– Дитя моє, – мовила бабуся, схопивши мене за руку, – ходімо до мене; але не розмовляй зі мною хвилин десять.

Ми сіли в її маленькій вітальні. Бабуся моя сховалася за старим круглим зеленим віялом, припасованим до спинки крісла; протягом чверті години вона кілька разів витирала очі, потім вийшла і сіла біля мене на канапі.

– Троте, – спокійно сказала моя бабуся, – це мій чоловік.

– Ваш чоловік, бабусю? Я гадав, що він помер.

– Помер для мене, – відповіла вона, – але ще живе.

Я мовчки й здивовано поглянув на неї.

– Бетсі Тротвуд не скидається на істоту, створену для ніжної пристрасті, – твердо сказала моя бабуся, – але був час, Тротвуде, коли вона всією душею довірялася цій людині. Коли вона любила його, Троте. Коли не було такої жертви, якої б не принесла вона заради нього. Він подякував їй, розтринькавши її майно і майже розбивши її серце. Ось вона й закопала в могилу раз і назавжди всі ці почуття, ще й зрівняла землю на могилі.

– Моя мила, добра бабусю!

– Я обійшлася з ним, по суті, шляхетно, – вела далі бабуся, за своїм звичаєм поклавши свою долоню на мою. – Після стількох років, Троте, я можу сказати, що обійшлася з ним шляхетно. Він поведився зі мною так жорстоко, що я могла б домогтися розлучення на вигідних для мене умовах; але я цього не зробила. Він незабаром витратив усе, що я йому дала, опускався дедалі нижче, одружився з іншою жінкою, якщо не помиляюся, став шахраєм, картярем. Що він тепер – ти сам бачив. Але він був красенем, коли я вийшла за нього, – сказала бабуся таким тоном, в якому чути було відгомін колишньої гордості і захвату, – і я вважала його... я була дурна... ідеалом шляхетності.

Вона злегка вдарила мене по руці і похитала головою.

– Тепер він для мене ніщо, Троте, навіть менше ніж ніщо. Але я не хочу, щоб він був покараний за свої злочини (а цього йому не уникнути, якщо він буде вештатися по тутешніх місцях); ось чому іноді, коли він приходить до мене, я даю йому більше грошей, ніж спроможна дати, аби тільки він пішов геть звідси. Я була дурна, коли вийшла за нього, і я любила його так ніжно, Троте, як тільки може любити жінка. Тепер він лише жалюгідна тінь того, ким

був колись для мене; але я готова оберігати навіть і цю тінь, згадуючи свою колишню дурість. Бо любила я його щиро, Троте, якщо будь-коли жінка любила щиро.

Бабуся припинила цю розмову, глибоко зітхнувши, і розправила згортки на своїй сукні.

— Ось так, мій любий! — сказала вона. — Тепер ти знаєш початок, середину, кінець і всі подробиці моєї історії. Ми про неї більше не будемо згадувати, і ти, звичайно, нікому її не розкажеш. Хай між нами залишиться ця кумедна гірка історія мого життя, Троте!

Х. МОЄ ДОМАШНЄ ЖИТТЯ

Я старанно працював над своєю книжкою, хоч і не дозволяв цьому зав'язати своєчасному виконанню своїх обов'язків щодо газети; книжка вийшла з друку і мала великий успіх. Мені не запаморочилося від гучних похвал, які лунали в моїх вухах, хоч я жадібно прислухався до них і сам був найвищої думки про свій твір. Спостереження за людською природою завжди приводили мене до висновку, що той, хто має хоч якусь причину вірити в себе, ніколи не вихваляється перед іншими, щоб вони повірили в нього. Ось чому скромність утримувала мене в межах почуття власної гідності; і що більше набував я слави, то більше намагався заслужити її.

Я не маю наміру в цьому рукописі викладати історію моїх творів, хоч вони є важливою складовою мого життя. Мої твори говорять самі за себе, тож облишу їх. Якщо випадково я звертаюся до них, то лише тому, що вони складають частину моїх життєвих успіхів.

Я мав деякі підстави гадати, що природа й обставини зробили мене письменником, тому впевнено йшов уперед цим шляхом. Без такої певності я б, звичайно, облишив літературні спроби і скерував би свою енергію на якусь іншу роботу. Я спробував би довідатися, чим зробили мене природа й обставини, і, довідавшись, я був би саме тим, ким і слід. Писав я до своєї газети і до інших видань з таким успіхом, що після чергової удачі вирішив, що маю цілковите право покинути нудні парламентські дебати. Отже, одного вечора я востаннє переключив на стенографічні ноти музику парламентських волинок, і відтоді вже ця музика ніколи не турбувала мого слуху, хоч і тепер я впізнаю знайоме гудіння, що дзичить у лондонських газетах без усякої істотної зміни (якщо не враховувати, що воно стало довшим).

Пишу тепер про той час, коли я був одружений уже щось з півтора року. Після багатьох невдалих спроб ми махнули рукою на всі господарські турботи. Господарство трималося саме собою, і ми ще найняли пажа. Головною справою цього слуги було сваритися з куховаркою; щодо цього, він був справжній Віттінгтон*, хоч і без кішки та найменшої надії зробитися згодом лорд-мером.

* В англійській народній літературі дуже популярна стара казка про Віттінгтона і його кішку. Віттінгтон, молодий чоловік без усяких коштів, надумав поїхати до Індії. На корабель його взяли лише тому, що з ним була кішка, а на кораблі розвелось безліч мишей та шурів. Повернувшись до Лондона мільйонером, Віттінгтон був обраний лорд-мером.

Здається мені, що він жив під безупинним градом каструльних покриток. Все його існування було суцільною бійкою. Він ладен був кричати гвалт в найнезручніший час, коли, приміром, у нас були гості за обідом або збиралось увечері кілька друзів. Саме тоді вбігав він до кімнати, переслідуваний ураганним вогнем всякого металевого кухонного приладдя. Ми хотіли звільнитися від нього, але він був неймовірно прив'язаний до нас і в жодному разі не хотів розлучатися зі своїм місцем. Був він плаксивий хлопчисько і починав так відчайдушно репетувати, щойно заводили розмову про його відставку, що я мусив залишати його в нашому домі. Не було в нього ні матері, ні, очевидно, будь-якої іншої рідні, за винятком сестри, яка подалася до Америки, ледве встигнувши передати його до наших рук. Цей маленький негідник був завжди зворушений своїм нещасним становищем; він раз у раз витирив очі рукавом своєї куртки або схилився до кінчика носової хустинки, яку він нізачо не хотів витягати з кишені, і з якою поведився в особливо економний та секретний спосіб.

Цей бідолашний паж, найнятий мною в лиху годину за шість фунтів і десять шилінгів, був для мене джерелом безперервних турбот. Я стежив за ним, як він підростав (а підростав він зі швидкістю бобів), і жажливі побоювання виникли в мене з приводу того часу, коли він почне голитись або навіть зробиться сивим і лисим. Я не бачив жодних можливостей у майбутньому відкараскатися від нього. З жахом уявляв я собі, якою мукою буде для нас цей слуга на старості своїх років.

Але найменше уявляв я собі, яким нещасним способом ми звільнимся від цього важкого лиха. Хлопчик украв годинник Дори, який, як і всі наші речі, не мав для себе особливого місця. Продавши його, він на здобуті гроші (адже завжди він був не дуже міцним на розум хлопцем) катався на імперіалі диліжанса між Лондоном та Уксбріджем. Його спіймали і відвели до поліційної управи — якщо не помиляюся, в той самий час, коли він завершував свою п'ятнадцяту подорож. Знайшли при ньому чотири шилінги, шість пенсів та дудку, на якій він не вмів грати.

Цей випадок і його наслідки були б для мене значно менш неприємні, якби хлопець не надумав каятись. Але він жажливо каявся, треба віддати йому належне, та ще й яким дивним способом: не те, щоб він ураз оголошував про всі махінації, які йому були відомі; навпаки, він розповідав про них помалу, не поспішаючи. Так, приміром, другого дня після того, як я мусив свідчити проти нього, він повідомив несподівані подробиці з приводу кошика в льоху, в якому, за нашими очікуваннями, мало бути повно вина, але на томість не було нічого, крім корків і пляшок. Ми сподівалися, що нарешті він цілком полегшив свою душу, коли розповів про головний злочин куховарки; але через день чи два він знову відчув муки сумління й оголосив, що до куховарки приходить дівчинка, яка щоранку відносить кудись наш хліб, і що йому самому доручено було платити за молоко нашим вугіллям. Потім знову дні за три поліція інформувала мене, що він повідомив про філейні шматки яловичини, сховані в безпечному місці, серед інших кухонних припасів, і про простирадла, сховані у мішку з різним мотлохом. Через певний час його зізнання набрали цілком нового напрямку: він заявив, що знає про хижацькі зазіхання на наше майно від хлопчика з таверни, який з цього приводу

був негайно викликаний до суду. Мені було дуже соромно являти собою таку жертву, і я б охоче згодився підкупити свого пажа, щоб він притримав язика, і навіть ладен був дати будь-якого хабара, щоб йому дозволили втекти з-під арешту. Одна обставина ще більше погіршувала моє тяжке становище: він не мав ані найменшого уявлення про неприємності, яких мені завдає, і гадав, що кожним новим своїм зізнанням робить мені величезну послугу, навіть справжнє благо.

Нарешті я сам почав ховатися, щойно помічав поліційного емісара, який наближається до воріт з новими звістками; і жив таким напруженим життям, аж доки не закрили цю справу і не засудили мого пажа до заслання. Навіть і тоді він не міг заспокоїтись і безупинно писав нам листи, виявляючи таке сильне бажання побачити Дору перед своїм від'їздом, що Дора поїхала до нього і знепритомніла, щойно опинилася за залізними ґратами. Одним словом, я не мав жодної спокійної хвилини, поки не заслали цього хлопчиська і не зробили (як я почув згодом) чабаном десь «за морем» – не можу сказати, де саме.

Все це змусило мене серйозно замислитись і побачити в новому світлі всі наші господарські помилки. Хоч як любив я Дору, але не міг не передати їй якось увечері деякі зі своїх думок з цього приводу.

– Любове моя, – сказав я, – мені дуже боляче думати, що наше невміння хазяйнувати шкодить не лише нам (ми вже до нього звикли), але й іншим людям.

– Ти весь цей час був спокійний, а тепер знову хочеш гніватись на мене! – сказала Дора.

– Ні, моя мила, запевняю тебе. Дозволь, я поясню тобі, що маю на думці.

– Гадаю, я не хочу цього знати, – сказала Дора.

– Але я хочу, щоб ти це знала, любове моя. Кинь Джіпа.

Дора притулила морду собаки до мого носа, щоб прогнати мою серйозність. «Бу!» – жартівливо проказала вона, але помітивши марність цієї витівки, вона посадила Джіпа в пагоду, сіла біля мене і почала дивитись мені в очі, склавши рученята і набравши якнайуважнішого виразу обличчя.

– Справа в тому, моя мила, – почав я, – що ми хворіємо на якусь чуму і заражаємо всіх, хто лише стикається з нами.

Я й далі висловлювався б таким фігуральним способом, але здивоване обличчя Дори показувало, що вона намагалася зрозуміти, чи не маю я наміру запропонувати нове щеплення або інший медичний захід проти нашої хвороби. Тому я утримався і спробував висловити свою думку ясніше.

– Лялечко моя, – сказав я, – наша недбалість не лише позбавляє нас грошей, комфорту, а часом навіть і душевного спокою. Ми несемо відповідальність за розбещення нашої прислуги та торговців. На жаль, тут винна не одна сторона; люди псуються, бо ми самі не намагаємося виправити наші хиби.

– О, яке жахливе обвинувачення! – скрикнула Дора, здивованими очима глянувши на мене. – Сказати, що я крала золоті годинники! О, як це жахливо!

– Люба моя, – мовив я, – як можна казати такі нісенітниці? Хто натякав на годинник?

– А як же, ти натякав! – відказала Дора. – Ти сам це знаєш. Ти прямо почав порівнювати мене з ним.

— З ким? — спитав я.

— З пажем, — заридала Дора. — О, жорстокий чоловіче, порівнювати свою люблячу дружину з якимсь засланцем! Чому ти до одруження не сказав мені своєї думки? Чому ти не сказав, бездушна ти істото, що я гірша за каторжника? О, якої ти жадливої думки про мене! О, боже мій!

— Ну, Доро, любове моя! — сказав я, ніжно намагаючись відсмикнути хустинку, що її вона притулила до своїх очей. — Це не лише смішно, але навіть погано. Насамперед, це зовсім неправильно.

— Ти завжди казав, що він брехун, — ридала Дора. — А тепер ти кажеш це саме й про мене. О, що мені робити? Що мені робити?

— Дівчинко моя люба, — благав я, — та зверни ж хоч раз увагу на те, що я казав і тепер кажу. Люба моя Доро, поки ми самі не навчимося виконувати свої обов'язки щодо тих, кого ми наймаємо, доти вони ніколи не знатимуть своїх обов'язків щодо нас. Боюся, чи не самі ми даємо зручні приводи чинити зло, чого в жодному разі не повинно бути. Якби навіть ми з власної волі були такі недбалі, — чого все ж таки не можна сказати, — якби навіть ми любили безлад і знаходили в ньому приемність, — чого знову-таки не можна сказати, — то і в такому разі нам необхідно змінити свою поведінку. Ми власноруч розбещуємо людей. Нам слід замислитися над цим. Я не можу відмовитися від цих думок, Доро, вони переслідують мене та іноді роблять нещасним. Ось, люба, і все. Будь розумненькою!

Дора довго не дозволяла мені відсмикнути хустинку від її очей. Вона ховала своє личко і бурмотіла, що мені зовсім не треба було одружуватись, якщо я відчуваю себе нещасливим. Чому ж я не оголосив хоч би за день до весілля, що передбачаю своє нещастя і зовсім відмовляюся від шлюбу? Коли вже я терпіти не можу своєї дружини, то чому не відсилаю її до тіток у Путні або до Джулії Мілз в Індію? Джулія радітиме їй і ніколи не назве її вигнанним слугою; Джулія ніколи не називала її такими поганими іменами. Одним словом, Дора впала в розпач і навіяла на мене майже таку саму журбу. Я бачив, що такі спроби, навіть найделікатніші, — марні, і наважився вдатися до нових заходів.

Але яких? Сформувати розум дружини? Ця загальна фраза мала приемне та багатообіцяюче звучання, тож я вирішив сформувати розум Дори.

Почав я негайно. Бувало, Дора грається, як дитинка, і сам я дуже схильний попустувати; але тут-таки я набираю серйозного вигляду і псую настрої і собі, і їй. Став розмовляти з нею про речі, що захоплювали мої думки, читав їй Шекспіра і втомив її безмежно. Намагався розповідати їй, немовби випадково, деякі корисні відомості і змушувати її розсудливо дивитися на речі; вона лякалася цієї науки і уникала її за найменшої змоги. До цього виховання своєї дитинки-дружини я підходив завжди не інакше, як надзвичайно обережно; але вона, очевидно, передчувала щоразу, куди я веду, і проймалася найтривожнішими побоюваннями. Ясно було, що Шекспіра вона вважала за злочинця. Формування посувалося вперед дуже повільно.

Я залучив до цієї справи і Тредльса, хоча він нічого не підозрював. Коли він приходив до нас, я висаджував у повітря перед ним весь пороховий склад своїх знань на користь і в науку Дорі. Кількість і якість практичної мудрості, переданої таким чином Тредльсові, була величезна і відмінна; але на Дору

це не робило ніякого враження, крім переляку; вона завжди нервувалася, що ось-ось і до неї дійде черга. Я став схожий на шкільного вчителя чи пастку, чи вовчу яму, чи павука, який раз у раз виходив зі своєї засідки, щоб мучити нещасну жертву.

Я невтомно домагався своєї мети впродовж кількох місяців, сподіваючись, що прийде час, коли запанує цілковите взаєморозуміння між Дорою і мною, і коли розум прекрасної дитинки на превелику мою радість сформується. Весь цей час я, наче справжній дикобраз, їздив рішучістю, але врешті-решт усвідомив, що з усього цього нічого не вийшло. Тоді, щоб заспокоїти своє сумління, я почав себе запевняти, ніби розум Дори сформований остаточно.

Після подальших міркувань ця думка здалася мені настільки ймовірною, що я відмовився від свого педагогічного плану, привабливого на словах, але некорисного на ділі. Я вирішив задовольнитися грайливим, дитячим, наївним характером своєї дружини і вже не намагався змінювати його. Мені самому страшенно набридло грати роль глибокодумного мудреця і бачити муки своєї ніжної подруги. Тому одного чудового дня я купив пару прегарних сережок для Дори і нашійник для Джіпа і повернувся додому з твердим наміром відновити своє колишнє щастя.

Дора зраділа цим маленьким подарункам і захоплено розцілювала мене, але якась тінь все ще залишалася між нами, і цю тінь я вирішив знищити за всяку ціну. Коли вже вона неминуха, то хай краще лежить тільки на моєму серці.

Я сів на канапу біля своєї дружини і вбрав сережки на її вушка, потім висловив побоювання, що ми останнім часом жили не так добре, як раніше, і що провина тут моя. У цьому я був щиро переконаний, бо так воно й було.

— Справа в тому, Доро, життя моє, — сказав я, — що весь цей час я намагався бути мудрим.

— І зробити мене мудрою? — несміливо вимовила Дора. — Чи не так, Доді?

Вона запитливо підвела свої гарненькі бровенята, і я у відповідь кивнув головою та поцілував її.

— Це ні до чого не приведе, — вела далі Дора, похитавши головою так, щоб сережки задзвеніли. — Ти сам знаєш, яка я дитина, і не забув, звичайно, як я просила тебе називати мене. А якщо ти не хочеш називати мене дитиною-дружиною, то це означає, як на мене, що ти мене ніколи не любив. Напевно, тобі ніколи не спадало на думку, що було б краще, якби...

— Якби що, моя мила? — спитав я, бо вона раптом спинилася.

— Нічого, — сказала Дора.

— Нічого? — перепитав я.

Вона обійняла мене, засміялася, сама себе назвала дурною гускою і сховала своє гарненьке личко на моєму плечі та вкрила його такими густими кучерями, що я не міг забрати їх, щоб побачити її обличчя.

— Мені спадає на думку, що краще було б не робити зовсім нічого, ніж намагатися сформувати розум своєї маленької дружини, — сказав я, сміючись сам із себе. — Це не питання, справді, я цього певний.

— Так ось що ти хотів зробити? — скрикнула Дора. — Ах, дурненький хлопчику!

– Більше я цього не робитиму, – сказав я. – Я люблю її такою, яка вона є.
– Це ти не брешеш? Справді? – спитала Дора, щільніше пригорнувшись до мене.

– Для чого змінювати те, що подобалося мені стільки часу? – сказав я. – Ти не можеш бути кращою, ніж ти є, моя ніжна Доро. І ми не будемо вдаватися до всяких химерних дослідів, житимемо по-старому та будемо щасливі.

– Та будемо щасливі! – підтвердила Дора. – Так. Усе життя! І ти ніколи не будеш думати, що справи йдуть трохи не так, як слід?

– Ніколи-ніколи! – сказав я. – Будемо жити, як живеться.

– І ти ніколи більше не говоритимеш, що ми розбещуємо людей, – жартівливо благала Дора, – правда? Адже ж ти сам знаєш, як це погано.

– Ніколи-ніколи! – відповів я.

– Краще мені бути дурненькою, ніж нещасливою, правда? – спитала Дора.

– Краще тобі бути Дорою, ніж будь-ким у цілому світі.

– У цілому світі? Ах, Доді! Це ж величезне місце!

Вона похитала головою, глянула на мене своїми ясними щасливими очима, розцілувала мене, весело засміялась і втекла, щоб одягти на Джіпа новий нашійник.

Так закінчилася моя остання спроба домогтися хоч якихось змін у своїй дружині. Це мені не вдалося. З усією своєю мудрістю я лишився самотній і не міг розповідати свої думки Дорі, яка бажала, щоб я поведився з нею, як з дитиною. Я вирішив, наскільки це можливо, сам піклуватися про господарство, але задалегідь передбачав, що зі всією своєю старанністю не досягну майже ніяких результатів, якщо тільки не візьму на себе знову роль павука і не буду завжди насторожі.

Але ж тінь вже не мала більше роз'єднувати нас, а мала тепер спочивати лише на моєму серці? Чи куди вона падала?

Колишне важке почуття все ще затьмарювало моє життя. Воно глибше вкоренилося в мені і, здається, зовсім не змінилось. Як і колись, було воно невизначеним і ніби навіювалося мені журливою мелодією, ледве чутною серед глибокої ночі. Я щиро любив свою дружину і вважав себе щасливим, але то було не те щастя, яке колись вимальовувалося у моїй уяві. Чогось було шкода, чогось бракувало для мого цілковитого добробуту.

Я дав собі слово зобразити свої думки і почуття, і тому знову розглядаю їх з більшою увагою, щоб виставити на світло таємницю своєї душі. Те, чого бракувало мені для повноти блаженства, я все ще вважав, як і завжди, мрією своєї юнацької фантазії – мрією нездійсненою, як я довідався пізніше, з болісним почуттям, як і всі інші чоловіки. Але одне не підлягало жодному сумніву: було б краще, якби дружина могла більше допомагати мені та розділяти зі мною думки, бо мені не було з ким ділитись ними; і я знав напевно, що це не виходило за межі можливого.

Я дивно вагався між двома протилежними висновками: з одного боку, те, що я відчував, здавалося мені загальним, неминучим законом; з другого боку, моє становище здавалось мені винятковим, і я цілком був певен, що справи мої могли б піти інакше. Я не повністю усвідомлював протилежність цих двох висновків. Коли я думав про легкі та нездійсненні мрії юнацтва, я згадував той кращий вік, попередник років зрілої мужності – вік, що минув для

мене раз і назавжди. І тоді я згадував дні, проведені з Агнес в милому старому будинку. Вони з'являлися переді мною, мов тіні померлих, які можуть жити в іншому світі, але яким ніколи не судилося повернутися на землю.

Іноді мені спадало на думку, що було б і що могло б бути, якби Дора і я ніколи не знали одне одного. Але вона так щільно була пов'язана з моїм існуванням, що подібна думка здавалася мені неймовірною і швидко зникала, наче летюча нитка павутиння в повітрі.

Я завжди любив Дору. Те, про що я пишу, дрімало в глибинах моєї душі, і лише подеколи ледве помітно прокидалося, щоб знову поринути в глибокий сон. Ніколи ці думки не поставали переді мною у виразному, певному вигляді, та навряд чи вони мали будь-який вплив на мої слова чи вчинки. Я зносив тягар наших маленьких турбот і своїх власних планів; я писав, Дора лагодила пера, і обоє ми відчували, що кожен з нас виконує обов'язки, які йому випали. Вона щиро любила мене і пишалася таким чоловіком. Іноді Агнес у своїх листах до Дори вписувала кілька палких рядків про гордість та цікавість, з якою мої давні друзі чують новини про мою славу, що зростає, і з якою насолодою читають вони мої книжки, немов чують оповідання з уст самого автора. Дора читала ці місця вголос, зі сльозами радості на ясних оченях, і називала мене своїм милим, розумним, відомим хлопчиком.

«Перший помилковий порив недосвідченого серця». Ці слова місіс Стронг раз у раз лунали в моїх вухах і майже не виходили з моєї голови. Часто я прокидався з ними серед глухої ночі. Пам'ятаю, що бачив їх навіть уві сні на мурах будинків. Я знав тепер, що моє власне серце було недосвідчене, коли я вперше полюбив Дору, і що якби воно було досвідченіше, ніколи не відчувало б воно після одруження того, чого потайки зазнавало тепер.

«Нема в шлюбі нерівності більшої, ніж несхожість у намірах і думках». Ці слова я теж пам'ятаю. Я намагався пристосувати спосіб мислення Дори до свого власного і побачив, що це неможливо. Лишалось одне – самому пристосуватися до Дори, розділяти з нею те, що було можливо, і бути щасливим; переносити на власних плечах те, що було потрібно, і все одно бути щасливим. До цього намагався я привчити своє серце, щойно починав думати про своє становище. Завдяки таким заходам другий рік мого шлюбу був значно щасливішим за перший, і, що найважливіше, життя Дори обернулося на ясный сонячний день.

Але коли цей рік добігав кінця, здоров'я Дори почало помітно слабшати. Я сподівався, що руки, ніжніші за мої, зможуть зміцнити її характер, і що усмішка немовляти на грудях прекрасної матері зробить з дитинки-дружини справжню жінку. Та не судилося. Деякий час душа Дори пурхала на порозі маленької тюрми і потім розпустила крила, зневаживши свою неволю.

– Щойно мені знову можна буде стрибати по кімнатах, – сказала Дора своїй бабусі, – я побіжу з Джіпом наввипередки. Він щось занадто став лінкуватий.

– Підозрюю, моя мила, – сказала бабуся, спокійно працюючи біля Дори, – що він хворіє не на лінкуватість, а на іншу хворобу, значно серйознішу, – на старість, Доро.

– Хіба ви вважаєте, що він старий? – здивовано спитала Дора. – Невже Джіп може постаріти?

— Це така хвороба, маленька моя, якої ми всі зазнаємо, — жартівливо сказала моя бабуся. — Я сама почувуюсь далеко не такою вільною від цього стану, як колись, можу тебе запевнити.

— Але Джіп, — мовила Дора, співчутливо глянувши на нього. — Навіть маленький Джіп! О, бідолашний!

— Я певна, Квіточко, що він проживе ще довго, — сказала бабуся, погладивши її по щоці, коли Дора нахилилася, щоб глянути на Джіпа, який у відповідь на таку уважність став на задні лапки і, захекавшись, спробував здертися на канапу. — Треба буде покласти на зиму клаптик фланелі до його пагоди. Нема ні найменшого сумніву, що він буде свіжий і здоровий навесні, разом з квітами. Що за відчайдушний песик! — скрикнула моя бабуся. — Якби він мав стільки ж життів, як і кішка, і був би наприкінці останнього, то й тоді, я певна, він не припинив би гавкати на мене, навіть з останнім подихом.

Дора допомогла йому здертися на канапу. Він так лютував на бабуся, що не міг стояти прямо. Що більше дивилась на нього бабуся, то більше він лютував. Вона останнім часом почала носити окуляри, і Джіп через якісь невідомі підстави вважав їх своїм особистим ворогом.

Нарешті, після багатьох марних зусиль, Дора поклала його біля себе. Коли він вгамувався, вона почала гладити своїми ніжними рученятами його довге вухо і замислено повторювала:

— Навіть маленький Джіп! О, бідолашний!

— Його легені ще досить міцні, — весело сказала бабуся, — свою ненависть він висловлює майстерно. Без сумніву, він проживе ще дуже довго. Але він занадто затишно жив, Квіточко, щоб під старість бігати з тобою наввипередки, я краще подарую тобі іншого собаку.

— Дякую, бабуся, — сказала Дора слабким голосом, — але не треба, прошу.

— Ні? — спитала бабуся, знімаючи окуляри.

— Не потрібен мені інший собака, крім Джіпа, — сказала Дора, — я не хочу образити Джіпа. Та я вже й не зможу так заприятелювати з будь-яким іншим собакою. Жоден інший собака не знав мене до одруження і не гавкав на Доді, коли він уперше з'явився в нас. Мені здається, бабуся, що жодного собаку я не зможу так любити, як Джіпа.

— О, звичайно, — мовила бабуся, знову погладивши її по щоці. — Ти маєш цілковиту рацію.

— І ви не гніваєтеся на мене, бабуся? — спитала Дора. — Ви не ображені моєю відмовою?

— Чому б це мені ображатися? — сказала бабуся, ніжно нахилившись над нею. — Яка ти чутлива, лялечко моя! Подумати лишень, що я можу образитися!

— Ні, ні, я не думала цього, — відповіла Дора, — але тепер я трохи слабка і буваю іноді дурненька; ви знаєте, бабуся, я завжди дурненька, але коли заговорили про Джіпа, я ще більше подурнішала. Він знав мене все моє життя, правда, Джіпе? Я не можу кинути його через те, що він трохи змінився. Правда, Джіпе?

Джіп ближче підповз до своєї господині і почав лінкувато лизати її руку.

— Адже ж ти ще не занадто старий, Джіпе? Ти ще не покинеш свою хазяйку? — сказала Дора. — Ми ще довго будемо жити з тобою разом!

Моя мила Дора! Коли наступної неділі вона вийшла до столу і зраділа, побачивши старого Тредльса (який обідав у нас кожної неділі), ми всі подумали, що вона за кілька днів знову почне бігати по кімнатах. Але потім нам сказали, що треба почекати кілька днів, а там знову змушували чекати, і Дора все ще не могла ні бігати, ні ходити. Вона була весела і гарненька, як і завжди, але її ноженята, що колись так швидко танцювали навколо Джіпа, були тепер слабкі та нерухомі.

Я почав ранками виносити її вниз, а увечері знову носив її нагору. Вона обіймала руками мою шию і сміялася, наче я носив її для забави. Джіп гавкав і крутився навколо нас, забігав наперед і озирався назад, задихаючись від старечої немочі. Бабуся, яка краще за всяку няньку ходила за хворою і ніколи не втрачала веселого настрою, поспішала за нами з цілим оберемком шалей і подушок. Містер Дік нікому на світі не поступився б своїм обов'язком освітлювати нам дорогу; Тредльс часто стояв унизу, дивлячись услід нам і приймаючи кумедні доручення від Дори до своєї нареченої. То була дуже весела процесія, і найвеселішою з усіх була моя дитинка-дружина.

Але іноді, коли я брав її на руки і помічав, що ця ніжна ноша стає легшою, дивне та моторошне почуття проймало мене, немовби я наближався до якоїсь холодної невідомої смуги, де костеніє всяке життя. Я боявся визначити це почуття якоюсь назвою і не наважувався усвідомити власних думок, але одного вечора, коли я за звичаєм сидів за письмовим столом, а це відчуття гнітило мене особливо сильно, я почув, як бабуся на прощання сказала моїй дружині: «На добраніч, Маленька квіточко». І я заплакав, сидячи на самоті за своїм столом, від думки: «О, яка фатальна назва!» Невже судилося мені бачити, як квітка зів'яне на стеблині?

ХІ. Я ПОТРАПЛЯЮ В ЛАБІРИНТ ТАЄМНИЧИХ ЗАГАДОК

Одного ранку я одержав поштою листа з Кентербері, адресованого мені на Докторську палату. Не без здивування прочитав я такі рядки:

«Мій любий сер!

Різноманітні обставини, які зовсім не залежать від моєї волі, перервали на значний час ніжні стосунки, спогади про які малювали в моїй уяві сцени та події минулих часів, коли я мав таку рідкісну можливість вдаватися до мрії серед обривів своїх професійних справ. У такі жадані щасливі хвилини душа моя сповнюється і буде сповнюватися до кінця життя мого почуттям невимовного блаженства при думці про вашу дорогоцінну дружбу, що нею колись мав честь користатися ваш покірний слуга. Ось чому я, беручи до уваги недосягну височінь, якої ви, мій любий сер, досягли тепер своїми блискучими талантами, не наслідуюся нині звернутися до товариша моєї юності фамільярним ім'ям Копперфілд. Але це ім'я, смію вас запевнити, немов дорогоцінний скарб, завжди буде зберігатися з почуттями щирої пошани і любові разом із документами моєї сім'ї (я натякаю на фамільний архів, у якому місці Мікоубер зберігає пам'ять про наших колишніх квартирантів).

Внаслідок власних помилок і збігу різних неприємних обставин, людина, яка в цю хвилину звертається до вас письмово, перебуває, якщо дозволено

так висловитися, в становищі корабля, розбитого бурхливою стихією. Само собою зрозуміло, що такій людині зовсім недоречно вдаватися до компліментів і привітань; на те є інші люди, більші умілі і не такі нещасливі, як нижчепідписаний індивідуум, що його нещадно переслідує люта доля.

Якщо заняття важливіші не перешкоджають вам глянути уважними і добрими очима на цей жалюгідний лист, накреслений пером занадто недосвідченим і слабким, ви, пробачивши попередні рядки, без сумніву, поставите собі запитання: що могло змусити мене звернутися до вас епістолярно?

Дозвольте зазначити, що я цілком визнаю раціональність такого запитання і не вагаюся пояснити його цілком слушною відповіддю. Але вважаю за потрібне попередити вас, що в даному разі я не керуюсь якимись дріб'язковими фінансовими спонуканими.

Не роблячи прямих натяків на сховану в глибинах моєї душі здатність кидати громові стріли або вражати підлість і зло нищівним полум'ям карі, я насмілюся хіба що зазначити мимохідь, що найсвітліші мої мрії зруйновані назавжди, що нема в мені більше ні душевного спокою, ні колишнього таланту пожвавлювати своєю присутністю веселу розмову, що серце моє не на місці, і що вже не можу я з високо піднесеною головою дивитися на ближніх. Зараза роз'їдає квітку. Чаша по вінця сповнена гірким напоєм. Хробак точить мої груди, підточує моє життя і незабаром доконає свою жертву. Що швидше, то краще. Але не буду відступати від своєї теми.

Розпоч опанував мене до такої міри, що навіть безсилим стає завжди міцний для мене потрібний вплив місис Мікоубер — як жінки, як дружини і як матері. Ось чому я, бажаючи розважитися, забути свій теперішній стан і перспективу неминучої загибелі, вирішив скористатися вільними сорока двома годинами, щоб відвідати в столиці місця, де колись я був такий щасливий. Само собою зрозуміло, що до числа гаваней сімейного щастя і душевного спокою, куди скеровані будуть мої кроки, належить королівська боргова тюрма. Доводжу до вашого відома, рівно о сьомій годині вечора я буду присутній персонально біля південного муру цього місця ув'язнення боржників — ось єдина мета цього послання.

Не смію тішити себе надією, що мій колишній друг містер Копперфілд або мій колишній друг містер Томас Тредльс із Темпла, якщо тільки все ще живе і процвітає цей джентльмен, погодяться побачитися зі мною і відновити (наскільки це буде можливо) наші давні приятельські взаємини. Обмежуся лише зауваженням, що в згадану годину і в призначеному місці можна буде знайти жалюгідні руїни, які ще лишаються від розбитої бапти —

Вілкінса Мікоубера.

P. S. Не зайвим буде додати до вищенаписаного, що місис Мікоубер зовсім не обізнана з моїми намірами».

Кілька разів перечитав я цього листа. Взявши навіть до уваги звичку містера Мікоубера висловлюватися високим стилем і його пристрась писати довгі листи в усіх можливих і неможливих випадках, складно було не запідозрити, що якась таємниця справді криється за цим хаотичним посланням. Я поклав листа на стіл, щоб подумати про цю таємницю, потім знову взяв до рук загадкове послання і почав його перечитувати. В цю хвилину увійшов Тредльс і застав мене у досить спантеличеному стані.

– Мій любий друже, – сказав я, – ніколи я так не радів тобі, як тепер! Ти прийшов дати мені свою тверезу пораду щонайдоречніше. Бачиш, Тредльсе, я одержав дивовижного листа від містера Мікоубера.

– Та ні? – скрикнув Тредльс. – Що ти кажеш? А я одержав листа від місіс Мікоубер!

З цими словами Тредльс витяг з кишені розпечатаний конверт і помінявся зі мною. Від ходіння і хвилювання він розчервонівся, а волосся його стояло сторч, наче при появі якоїсь страшної примари. Коли він почав читати лист містера Мікоубера, я уважно стежив за виразом його обличчя, на якому чітко позначилися найрізкіші ознаки напруженої уваги і цікавості.

– «Кидати громові стріли або вражати підлість і зло нищівним полум'ям кари!» – нічого собі, Копперфілде!

Я всміхнувся у відповідь на цей вигук і почав у свою чергу читати листа місіс Мікоубер.

Ось він:

«Маю честь висловити свою найглибшу пошану містерові Томасу Тредльсу, і якщо він усе ще пам'ятає ту, котра колись мала щастя бути добре знайомою з ним, то чи можу я просити в нього кілька хвилин уваги? Запевняю містера Т. Т., що я ніколи не потурбувала б його таким проханням, якби не перебувала в становищі, близькому до розпачу.

На превеликий свій жаль, я мушу заявити, що причина цього листа і цього прохання полягає в дивному відчуженні містера Мікоубера від його дружини і сім'ї – явище незрозуміле в людині, яка завжди відзначалася ніжною любов'ю до домашнього вогнища. Містер Т. неспроможний скласти собі уявлення про зміну, яка відбулась у поведінці містера Мікоубера, про його гнів і лють. Цей нещасний душевний стан помалу підсилювався в ньому і нарешті набрав форми справжнього божевілля. Нечасто день проходить, запевняю я містера Тредльса, без якогось відчайдушного пароксизму. Містер Т., звичайно, не загадає від мене змалювання моїх почуттів, якщо я зазначу, що мені беззастанно доводиться чути від містера Мікоубера запевнення, ніби він, містер Мікоубер, продав свою душу нечистій силі. Таємничість давно стала основною рисою його характеру, давно заступила місце його безмежної щирості. Найдрібніший привід, навіть запитання про те, що хотів би він мати на обід, змушує містера Мікоубера висловлювати бажання про розлуку. Не далі, як учора ввечері, малюки-близнята попросили два пенци, щоб купити пряників з лимонною кіркою – улюблені ласощі в нашому місті; розлючений батько показав їм устричний ніж замість відповіді на це невинне дитяче прохання.

Прошу пробачення у містера Т., що вдаюся до таких подробиць. Без них містерові Т. було б справді важко скласти собі хоч найменше уявлення про моє становище, що тривожить душу.

Чи смію я тепер викласти перед містером Т. мету свого листа? Чи дозволить він мені тепер покласти на його дружню підтримку? О, так, бо я знаю його серце!

Пильне око любові нелегко засліпити, коли це око належить жінці. Містер Мікоубер збирається їхати до Лондона. Хоч цього ранку перед сніданком він дбайливо намагався прикрити рукою напис на картці, яку він прикріпив

до маленької коричневої валізи, — згадки про щасливіші дні, — але орлине око його подруги життя помітило виразно написані «д. о. н. вантаж до пункту призначення». Диліжанс має спинитися у Вест-Енді, біля готелю «Золотий хрест». Чи насмілюсь я палко благати містера Т. побачити мого заблудлого чоловіка й отямити його? Чи насмілюсь я просити містера Т. спробувати втрутитися між містером Мікоубером і його нещасною сім'єю, що перебуває в безодні відчаю? О ні, це було б занадто багато.

Якщо містер Копперфілд пам'ятає ще особу, далеку від всякої слави, то чи не візьметься містер Т. передати йому мою незмінну пошану і ті самі прохання? В усякому разі, хай буде він ласкавий вважати це послання суворо конфіденційним і не згадувати про нього, навіть натяком, у присутності містера Мікоубера. Якщо містер Т. колись удостоїть мене відповіддю (що я не можу не вважати надзвичайно неймовірним), то лист, адресований на Кентерберійську поштову контору, до запитання, М. Е., супроводиметься не такими болючими наслідками, до яких спричинився б лист, адресований прямо на ім'я особи, яка з пекучим відчаєм підписується —

*Містера Томаса Тредльса шаноблива подруга і прохачка,
Емма Мікоубер».*

— Якої ти думки про цей лист? — спитав Тредльс, глянувши на мене, коли я двічі прочитав послання місіс Мікоубер.

— А що ти скажеш про той? — промовив я, помітивши, що він усе ще, насупивши брови, читає лист містера Мікоубера.

— Я гадаю, що обидва листи, Копперфілде, — відповів Тредльс, — означають більше, ніж зазвичай означає кореспонденція містера і місіс Мікоубер... Але що це означає, я не знаю. Обидва листи написані від щирого серця, я в цьому не маю сумніву, і без усякої попередньої домовленості між чоловіком і жінкою. Бідолашна! — вказав він на лист місіс Мікоубер, що його ми разом порівнювали з твором її чоловіка. — Благодійням буде хоч написати їй, в будь-якому разі, і сказати, що ми неодмінно спробуємо побачити містера Мікоубера.

Я погодився з цією пропозицією тим охочіше, що вже почав дорікати собі за легковажне ставлення до її першого листа. Щоправда, цей лист, як я вже зазначив у відповідному місці, змусив мене замислитись, але власні справи і коротке знайомство з характером Мікоуберів були причиною того, що я згодом, не одержуючи ніяких повідомлень, цілком забув про це. Траплялося мені досить часто думати про Мікоуберів, та при цьому я головним чином цікавився, які це «дріб'язкові фінансові обставини» могли їх затримати в Кентербері, і що могло змусити містера Мікоубера боятися мене, відколи він став помічником Урїї Гіпа.

Але тепер я написав утішного листа до місіс Мікоубер від імені Тредльса і свого власного, і ми обидва підписали його. Потім, вирушивши до міста, щоб віднести листа на пошту, ми з Тредльсом довго міркували про шановне подружжя і робили безліч припущень, що їх не варто повторювати. По обіді ми посвятили в цю справу і мою бабусю, але всі наші наради закінчилися тим, що ми вирішили прийти на побачення з містером Мікоубером у точно призначений ним час.

Хоч ми прибули на місце побачення за чверть години до призначеного часу, містер Мікоубер був уже там. Він стояв, схрестивши руки на грудях

і вдивляючись у зубчастий мур з таким сентиментальним виразом, немов бачив перед собою верхівки дерев, у затінку яких він гуляв дитиною.

Ми підійшли до нього і привіталися. Містер Мікоубер, очевидно, був трохи збентежений; його манери були вже не такі елегантні, як колись. Заради подорожі він відмовився від свого професійного чорного костюма; був він у старому сюртуку і старих вузьких штанах, але в ньому не було помітно й сліду колишньої гордовитої постави. Помалу, коли розмова між нами ставала жвавішою, містер Мікоубер почав набувати своїх колишніх джентльменських манер, а втім, самий його монокль утратив, здавалося, колишню елегантну позу на його гудзиках, а комірць, хоч усе ще зберіг свої велетенські розміри, був майже зовсім опущений.

— Джентльмени, — сказав містер Мікоубер після перших привітань, — ви — друзі в біді, тобто друзі завжди. Дозвольте поставити вам запитання з приводу фізичного добробуту місіс Копперфілд теперішньої і місіс Тредльс майбутньої, якщо тільки, так би мовити, друг мій містер Тредльс ще не з'єднаний нерозривними зв'язками шлюбу з об'єктом свого ніжного кохання.

Ми подякували йому за ввічливість і задовольнили його цікавість. Тоді він звернув нашу увагу на мур і почав був знову:

— Запевняю вас, джентльмени...

Але тут я наважився заперечити проти такого церемонного тону і попросити його розмовляти як за давніх часів.

— Мій любий Копперфілде, — відказав він, потискаючи мою руку. — Ваша сердечна доброзичливість зворушує мене. Таке шляхетне поводження з жалюгідним уламком храму, що колись називався людиною, якщо дозволено мені зробити таке порівняння, править за незмінну ознаку серця, яке прикрашає людську натуру. Я хотів зазначити, що знову бачу чисте місце, де провів кілька найщасливіших днів свого життя.

— Цьому щастю ви, безперечно, завдячували місіс Мікоубер, — сказав я. — Сподіваюся, вона здорова?

— Дякую, — відповів містер Мікоубер, і з цими словами обличчя його потьмарилося, — дружина моя живе як зазвичай. А ось, — сказав містер Мікоубер, сумно похитуючи головою, — ось боргова тюрма! Тут уперше, після багатьох років турбот, припинили лунати щодня набридлі голоси кредиторів, які вимагали виконання фінансових зобов'язань; юрби цих людей не заступали більше входу і не катували слуху невгамовним стукотом у двері; бідолашний боржник звільнявся від усякої особистої розправи, і лише біля воріт чекали його мучителі. Джентльмени, — вів далі містер Мікоубер, — коли тінь від залізних ґрат на верхівці цієї цегляної споруди падала на гравій біля парадного входу, я часто спостерігав, як діти мої стрибали по візерунку, що відбивався на панелі, і грайливо переступали через темні смуги. Кожен камінь у цьому місці знайомий мені. Ви, звичайно, зрозумієте і пробачите мою слабкість у даному випадку.

— Всі ми відтоді багато чого зазнали в житті, містере Мікоубер, — сказав я.

— Містере Копперфілд, — гірко відповів містер Мікоубер, — коли я був мешканцем цього притулку, я сміливо міг дивитися в очі своїм співбратам і відповідати ляпасом на образи. Тепер між мною і моїми співбратами не можуть уже існувати такі взаємини.

Зажурено відійшовши від муру, містер Мікоубер сперся на наші з Тредльсом руки і ми разом пішли.

— Є певні віхи, — зазначив містер Мікоубер, з ніжністю оглядаючись назад через плече, — на дорозі до могили, про які важко згадати без жалю при думці, що пройшов їх раз і назавжди. Такою віхою в моєму бурхливому житті була боргова тюрма.

— О, у вас поганий настрій, містере Мікоубер? — спитав Тредльс.

— Так воно і є, сер, — погодився містер Мікоубер.

— Сподіваюся, — сказав Тредльс, — це не тому, що ви зненавиділи юриспруденцію? Бо я сам юрист, ви знаєте.

Містер Мікоубер не відповів ані словом.

— Як почуваеться наш друг Гіп, містере Мікоубер? — спитав я після деякої мовчанки.

— Мій любий Копперфілде, — відповів містер Мікоубер, раптом розгнівавшись і збліднувши, — якщо ви запитуєте про мого хазяїна, як про свого друга, то мені шкода це чути; якщо ви запитуєте про нього, як про мого друга, то я відповідаю на це сардонічною посмішкою! В якому б розумінні ви не запитували про мого хазяїна, я змушений, не ображаючи вас, обмежити свою відповідь такими словами: здоровий він чи ні, у нього фізіологія лисиці, щоб не сказати — диявола. Ви дозволите мені, як приватній особі, уникнути розмов на тему, що довела мене в професійному сенсі до найвищої межі відчаю?

Я висловив жаль, що мимоволі торкнувся теми, яка так розгнівала його.

— Чи можу я, не піддаючись небезпеці зробити нову помилку, спитати про здоров'я старих моїх друзів, містера і міс Вікфілд? — сказав я.

— Міс Вікфілд, — відповів містер Мікоубер, червоніючи, — міс Вікфілд, як і завжди, втілення краси і сяйва. Мій любий Копперфілде, вона — єдина світла цятка на похмурому обрії мого буття. Моя пошана до цієї молодой леді, мое захоплення її характером, мое обожнювання її любові, вірності і доброти... Відведіть мене, — сказав містер Мікоубер, — відведіть мене вбік, бо в такому стані я не здатний опанувати себе.

Ми відвели його до вузького завулку. Містер Мікоубер витяг з кишені хустинку і притулився спиною до якоїсь стіни. Якщо тільки я дивився на нього так само понуро, як і Тредльс, то не думаю, щоб він знаходив наше товариство занадто втішним.

— Така вже моя доля, — сказав містер Мікоубер, проливаючи справжні сльози, але і тут намагаючись, за звичкою, бути елегантним. — Така вже моя доля, джентльмени, що найблагородніші почуття людського серця стають для мене джерелом жадливих катувань. Моя відданість міс Вікфілд стала причиною того, що в груди мої вп'ялися тисячі стріл. Вже краще б вам залишити мене напризволяще і дати мені блукати по світах. Нехай хробак владнає мою справу якнайшвидше.

Ми нічого не відповіли на його зойк і стояли мовчки. Містер Мікоубер поклав хустинку в кишеню, підсмикнув комірці і, щоб обманути випадкових перехожих, які могли спостерігати нас, він насунув капелюха набакир і завів півголосом веселу пісеньку. Потім я сказав, — хоч і не знав ще, якої втрати ми могли б зазнати, якби розлучилися тоді з ним, — що мені приємно було б

відрекомендувати його моїй бабусі, якщо він згоджується поїхати з нами до Гайгета, де може знайти до своїх послуг постіль.

— Ви приготуйте для нас склянку пуншу на свій смак, містере Мікоубер, — сказав я, — і забудете в приемних спогадах усе, що гнітить тепер ваш розум.

— Або, якщо ви захочете полегшити свій смуток, відкривши душу свою друзям, то ми уважно вислухаємо вас, містере Мікоубер, — розумно зазначив Тредльс.

— Джентльмени, — відказав містер Мікоубер, — робіть зі мною, що хочете. Я — соломинка, що пливе над безоднею і віддана волі вірша... вибачте, я хотів сказати — виру.

Ми знову, руч-об-руч, вирушили далі, підійшли до диліжанса в ту хвилину, коли він готовий був рушити з місця, і без будь-яких труднощів прибули до Гайгета. В дорозі я почувався ніяково, не знав, що робити і що говорити. Тредльс, очевидно, був у такому самому стані. Містер Мікоубер майже весь час був заглиблений у безпросвітний смуток. Часом він збадьорювався і намагався затягти півголосом популярну пісеньку, але тим виразніший контраст був між його меланхолією і цими спробами.

Ми зайшли не до мене, а прямо до моєї бабусі, бо Дора почувалася погано. Бабуся з'явилася, щойно за нею послали; вона зустріла містера Мікоубера привітно і ласкаво. Містер Мікоубер поцілував їй руку, відійшов до вікна, витягнув носову хустинку з кишені та намагався опанувати свої хвилювання.

Містер Дік був удома. Він від природи був такий чулий і проникливий до чужого горя, що впродовж п'яти хвилин принаймні з півдюжини разів потиснув руку містера Мікоубера. Містер Мікоубер, при своєму сумтному настрої, так розчулився цим співчуттям незнайомця, що з кожним потиском руки все говорив: «Мій любий сер, ви зворушуєте мене!» Містер Дік надзвичайно був задоволений цим і безнастанно з новою силою заходився тиснути руку свого нового приятеля.

— Доброта цього джентльмена, — сказав містер Мікоубер, звертаючись до моєї бабусі, — якщо ви дозволите мені, мем, позичити вираз з лексики нашого грубого народного спорту, доброта цього джентльмена покаує мене. Така зустріч не може не вразити людину, яка борсається під тягарем турбот і відчаю, запевняю вас.

— Мій друг містер Дік, — гордо відповіла бабуся, — людина надзвичайна!

— Цього я цілком певний, — сказав містер Мікоубер. — Мій любий сер, — вів він далі, коли містер Дік знову почав тиснути його руки, — я щиро вам вдячний за вашу сердечну прихильність.

— Як ви почуваетесь? — спитав містер Дік, заклопотано поглядаючи на нього.

— Так собі, мій любий сер, — відповів містер Мікоубер, зітхнувши.

— Вам треба збадьоритися, — сказав містер Дік, — і розвеселитися, наскільки зможете.

Містер Мікоубер був остаточно зворушений цими дружніми словами і новим потиском руки.

— Випадало мені на долю, — сказав він, — у строкатій панорамі людського життя зустрічати іноді якусь оазу, але ніколи не зустрічав я оази такої зеленої і такої багатой на життєдайні джерела.

Іншим часом подібна сцена розважила б мене, але цієї хвилини я відчував, що всі ми були в няковому та важкому настрої. Містер Мікоубер вагався між очевидним бажанням висловити таємницю і протилежним наміром – приховати її. Від хвилювання я почав тремтіти, як в лихоманці. Тредльс сидів на краю стільця, витріщивши очі, волосся його стояло сторч і надавало фізіonomії виразу багатозначнішого, ніж будь-коли. Він поглядав то на землю, то на містера Мікоубера, не наважуючись, проте, почати розмову. Моя бабуся, хоч і зосереджувала майже всю свою увагу на новому гості, більше за нас усіх спромоглася зберегти своє звичайне самовладання; вона невтомно підтримувала розмову з містером Мікоубером і змушувала його відповідати на її запитання, хотів він цього чи ні.

– Ви дуже давній друг мого внука, містере Мікоубер, – сказала бабуся. – Хотіла б я раніше мати приємність бачити вас.

– Мем, – відповів містер Мікоубер, – хотів би я мати честь бути знайомий з вами за колишніх часів. Я не завжди скидався на розбитий корабель, яким ви бачите мене тепер.

– Сподіваюся, що місіс Мікоубер і ваші діти здорові, сер? – спитала бабуся.

Містер Мікоубер схилив голову.

– Вони здорові, мем, – відчайдушним тоном сказав він після деякої паузи, – як тільки можуть бути здорові вигнанці і люди, що їм судилося поневірятися по світах.

– О боже мій, сер! – несподівано вигукнула бабуся. – Що це ви кажете?

– Те, мем, – відповів містер Мікоубер, – що існування моєї сім'ї висить на волосинці. Мій хазяїн...

Тут містер Мікоубер, на превеликий наш жаль, замовкнув і заходився здирати шкірку з лимонів, які за моїм наказом були подані йому разом з іншими матеріалами для готування пуншу.

– Ваш хазяїн – сказали ви, – втрутився містер Дік, чомно смикнувши його за рукав, щоб нагадати про перервану розмову.

– Мій добрий сер, – відповів містер Мікоубер, – ви допомагаєте мені. Я вдячний вам! – вони знову потиснули один одному руки. – Мій хазяїн, мем, – містер Гіп – яюсь удостоїв мене зауваженням, що коли б я не діставав від нього матеріальної підтримки за свої послуги, то мені, без усякого сумніву, довелося б стати блазнем, тинятися по селах, ковтаючи шпаги і харчуючись недоїдками. Незважаючи на все моє бажання заперечити це, я теж припускаю можливість, що мої діти приречені заробляти собі хліб насущний, борючись один з одним, поки місіс Мікоубер заохочуватиме їхні протиприродні сутічки, граючи на шарманці.

При цьому містер Мікоубер зробив, ніби ненавмисно, досить виразний жест ножем, натякаючи таким чином, що цієї долі зазнає його сім'я, коли не стане батька. Потім він знову відчайдушно заходився чистити лимони.

Бабуся моя схилилася на столик, за яким вона здебільшого сиділа, і уважно почала розглядати містера Мікоубера. Хоч яка прикра мені була думка спонукати його до зізнання, яке він не хотів робити сам, а все ж таки я вдався б до цього, якби в ту хвилину не вразила мене його дивна поведінка. Містер Мікоубер опустив у чайник лимонну кірку, поклав цукор на підставку для щипців, налив спирту в порожній кухоль і нарешті схопився за свічник,

увяляючи, ніби звідти полетіть гаряча вода. Криза наближалась і вибухнула. Містер Мікоубер раптом згорнув до купи всі припаси та інструменти, скопив зі стільця, витяг хустинку з кишені і зайшовся сльозами.

— Мій любий Копперфілде, — сказав він, закриваючись хустинкою, — така справа, більше ніж будь-яка, вимагає спокійної душі і самоповаги. Я неспроможний виконати її. Нема чого й говорити про це.

— Містере Мікоубер, — сказав я, — в чому річ? Прошу вас, поясніть нам. Ви серед друзів.

— Серед друзів, сер! — повторив містер Мікоубер, і все, що він придушував, раптом прорвалося з його душі. — Милосердне небо! Саме тому, що я серед друзів, саме тому і мучусь я всією душею! У чому річ, джентльмени? То знайте! Мерзенність — ось у чому річ; нищість — ось у чому річ; обман, підлість, підступність — ось у чому річ; а ім'я всієї цієї огидної маси — Гіп.

Бабуса заплескала в долоні, а всі ми здригнулися, немов від громового удару.

— Боротьба закінчилася, — сказав містер Мікоубер, несамовито вимахуючи хустинкою й інколи руками, неначе він боровся з перешкодами, які перевершують людські сили. — Не маю я більше наміру жити цим життям! Я — жалюгідна істота, відрізана від усього, що робить життя більш-менш пристойним. Я був під якимсь прокляттям на службі в цього пекельного негідника. Поверніть мені мою дружину, поверніть мені мою сім'ю! Зробіть знову Мікоубером жалюгідну істоту, яка ходить у цих черевиках, і накажіть мені завтра ковтати шпагу, і я проковтну її! З апетитом!

Ніколи в своєму житті не бачив я людини в такому запалі. Я намагався заспокоїти його, але він запалювався дедалі більше і не хотів слухати жодного слова.

— Я нікому не подам руки, — сказав містер Мікоубер, задихаючись і пихкаючи, мов людина, яка вибивається з холодної води, — аж доки не буде... розчавлена... уф... мерзенна... змія... Гіп! Я не захочу користатися нічیهю гостинністю... аж доки... не змушу... вулкан Везувій ринуть лавою... на голову клятої бестії... ім'я якої... Гіп! Я вдавлюсь, якщо... під цим дахом... ковтну хоч якогось напою... а надто... пуншу... доки не видавлю... очей з твоєї голови... шахрай і брехун... Гіпе! Я... уф... знатися ні з ким не буду... і... уф... слова нікому не скажу... і... уф... жити не буду... поки не буде мною знищений... розбитий на порох... цей... неймовірний і мерзенний облудник і блюзнір... Гіп!

Я справді почав побоюватися, що містер Мікоубер помре на місці. Жакливо було бачити, як мучився він, вимовляючи ці ледве зрозумілі фрази, і як, помалу знемагаючи, пробивався він до прізвища Гіпа щоразу, коли відчував наближення цього ненависного імені, яке він вимовляв з надприродною енергією. Нарешті він знеможено впав на стілець; обличчя його вкрилося найнеймовірнішими барвами, і здавалось, якесь каміння пробивається в нього з горла до голови; вигляд у нього був такий, що ось-ось він помре. Я поспішив йому на допомогу, але він відхилив від себе всі послуги і не хотів ані слова почути.

— Ні, Копперфілде... Я не можу прийняти... уф... жодних послуг... аж доки... не виправлю лиха, якого завдав міс Вікфілд... цей завершений мерзотник... Гіп!

Я цілком певний, що він неспроможний був би вимовити і трьох слів, якби ім'я Гіпа не додавало йому дивовижної енергії.

– Сувора таємниця... уф... від цілого світу... Жодних винятків... рівно через тиждень... уф... у час сніданку... уф... усі присутні... включаючи міс Тротвуд... уф... і цього доброго джентльмена... уф... будьте в готелі в Кентербері... уф... де... місіс Мікоубер і я... співали хором про старого довгоногого Сайна... там я викрию тебе... неймовірний негіднику... Нема чого більше казати... Не можу нічого чути... негайно йду геть... нездатний... бути в товаристві людей... мчу по слідах підлого зрадника... якого звуть... Гіп!

Востаннє вимовивши це магічне слово, яке одне лише давало йому змогу говорити, містер Мікоубер кинувся геть з кімнати, залишивши нас у стані неспокою, надії і здивування, у стані, не набагато кращому, ніж його власний. Але й тут не міг він подолати свою пристрасть складати листи. У той час, коли ми ще сиділи, вражені тривогою, надією і здивуванням, нам принесли послання з сусідньої таверни, куди він зайшов з метою написати його. Ось воно:

«Цілком таємно і конфіденційно.

Мій любий сер!

Я прошу дозволити мені передати через вас мої вибачення перед вашою шановною бабусею за мою недавню запальність. Вибух вулкана, що довгий час був придушуваний, відбувся внаслідок внутрішньої боротьби, яку легше зрозуміти, ніж змалювати.

Сподіваюся, що я досить виразно висловив своє бажання побачитися з вами рівно через тиждень уранці, у тій самій громадській будівлі в Кентербері, де місіс Мікоубер і я мали колись честь приєднати свої голоси до ваших, наспівуючи добре знану пісню безсмертного збирача мит, який народився і вів по той бік Твіда.

Коли я виконаю свій обов'язок, коли я викрию підступність і обман і знову буду спроможний дивитися в очі своїм близьким, тоді зникнуть мої сліди. Тоді єдиним моїм бажанням буде, щоб відвели для мене скромний куток у тому місці вічного спокою, де “в домовинах сховані назавжди, суворі предки сплять довічним сном”;

з простим написом:

Вілкінс Мікоубер».

ХІІ. МРІЯ МІСТЕРА ПЕГОТТІ ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ

Минуло вже кілька місяців після нашої розмови з Мартою на березі річки. Я так і не бачив її відтоді, хоч вона іноді зустрічалася з містером Пеготті. Нічого поки що не вийшло з її розшуків. Зі слів містера Пеготті я міг зробити висновок, що не було жодних звісток про долю Ем'лі. Визнаю, що я вже почав втрачати надію на можливість відшукати її і дедалі більше звикав до думки, що вона загинула.

* Цитата з поеми Томаса Грея «Елегія на Сільському Кладовищі» (Thomas Grey “Elegy Written in a Country Churchyard”).

Переконання містера Пеготті лишилося незмінним. Скільки я його знаю, — а я, здається, наскрізь бачив чесне серце цього чоловіка, — він ніколи не вагався у своїй певності, що знайде племінницю. Його терпіння було невичерпне, і хоч я тремтів при думці, яким ударом буде для нього зруйнування цієї міцної надії, але вона корінилась у такому священному переконанні і так глибоко закинула якір у його чисту душу, що моя пошана до нього все більше зростала.

Він не був ледарем, який лише сподівається, що все бажане станеться саме собою, а сам і пальцем не ворухить. Усе своє життя він був людиною дивовижної енергії, і знаючи, що мусить покладатися лише на самого себе, він умів долати перешкоди без будь-якої допомоги. Траплялося, — це мені дуже добре відомо, — що він вирушав до Ярмута серед глухої ночі, бо непокоївся, що, може, через якусь випадковість не виставлена свічка у вікні старого човна-будинку. Іноді, прочитавши в газетах якесь оголошення, що могло б стосуватися Ем'лі, він брав свою палицю і вирушав у далекий шлях, за три-чотири десятки миль. Почувши, що розповів мені Літтімер за допомогою міс Дартль, він поїхав морем до Неаполя і назад. Усі свої подорожі робив він без найменшого комфорту, твердо дотримуючись свого наміру — зберегти гроші для Ем'лі, коли вона знайдеться. І ніколи не чув я, щоб він ремствував або скаржився на втому чи слабкість...

Дора часто бачилася з ним після нашого одруження і дуже його полюбила. Я й тепер бачу, як він стояв перед нею біля канапи, з незграбним капелюхом у руці, і як блакитні очі моєї дитинки-дружини з несміливим здивуванням вдивлялися в його обличчя. Траплялося, що він приходив до нас надвечір, з присмерком; я запрошував його до саду викурити люльку, і ми вдвох розмовляли, спокійно походжаючи туди й сюди; і тоді живо вимальовувався в моїй уяві його спорожнілий будинок і той затишний вигляд, який мав він колись у моїх дитячих очах, коли вогонь у каміні палахкотів, а вітер став на довкола.

Одного вечора в таку годину він розповів мені, що напередодні вночі зустрів біля своїх дверей Марту, яка чекала на його повернення, і що вона просила його за жодних обставин не покидати Лондон, доки не побачиться з нею знову.

— Чи сказала вона вам, чому? — спитав я.

— Я її запитував, мастере Деві, — відповів він. — Але вона не любить багато розмовляти, взяла з мене слово і пішла геть.

— Чи не казала вона вам, коли ви її знову побачите? — допитувався я.

— Ні, мастере Деві, — мовив він, замислено провівши рукою по обличчю. — Я її про це запитував, але вона сказала, що відповісти не може.

Я давно вже облишив підбадьорювати його надіями, які висіли на волонсинці, і тому цього разу зазначив лише, що, мабуть, незабаром він знову побачиться з Мартою. Інші думки, які виникли в мене з приводу цієї звістки, я зберігав для себе, бо вони були не дуже втішні.

Тижнів через два ввечері я самотньо походжав по саду. Я добре пам'ятаю цей вечір. Це був другий вечір на тому тижні, що призначений був містером Мікоубером для нашого спільного візиту в Кентербері. Цілий день ішов дощ, і повітря й досі було вогке. Ще важке від вологи листя звисало з дерев, але

хоч небо було все ще темне, дощ уже вщух і пташки весело співали... Я довго ходив по саду, доки не спустилися вечірні сутінки, і голоси пташок не замовкли; запанувала та особлива тиша, яка буває тільки за містом, коли не чути навіть шарудіння листя, і лише зрідка з легким плюскотом падають краплини з верхівок дерев.

Біля нашого котеджу була маленька, вкрита плющем алея. Вона вела до дороги, яка проходила повз наш будинок. Багато про що міркував я. Випадково глянув я на це місце і побачив постать, вбрану в простий плащ. Вона кланялася мені і знаками кликала до себе.

— Марто! — сказав я, підійшовши до неї ближче.

— Чи можете ви піти зі мною? — схвильовано спитала вона пошепки. — Я була в нього, а його немає вдома. Я написала, куди йому треба прийти, і сама поклала записку на столі. Казали, що він не забариться. Я маю новини для нього. Чи можете ви піти негайно?

Замість відповіді я одразу вийшов за ворота. Марта похапцем притулила руку до свого рота, давши мені знак мовчати, і пішла в напрямку до Лондона, звідки, як міг я судити з її вбрання, вона прибула до мене пішки.

Я спитав, чи не туди ми йдемо. Вона кивнула і повторила той самий жест рукою. Тоді я спинив порожню карету візника, яку ми зустріли на дорозі. На запитання, куди їхати візникові, вона відповіла: «До Золотого скверу. І швидше!» — і зіщулилась у кутку, закривши обличчя однією тремтячою рукою, а другою знову й знову повторюючи той самий жест, немовби вона не в силі була чути звуків людського голосу.

Я був схвильований і мучився внутрішньою боротьбою між світлими сподіваннями та жахом. Я подивився на неї, щоб знайти пояснення, але побачив хіба що бажання лишатися мовчазною і відчував, що в мене таке саме бажання. Тому я вирішив не переривати тиші. Всю дорогу ми не мовили ні слова. Іноді вона заглядала у вікно, бо їй здавалося, що ми йдемо дуже повільно, хоч насправді ми їхали досить швидко, але все одно лишалась мовчазною.

Ми спинилися за її вказівками біля одного з входів до Золотого скверу; там я наказав кучерові чекати. Марта схопила мене за руку і поспішно повила до однієї з похмурих вулиць, яких чимало в цій частині міста; колись там стояли пишні будинки, в яких жили багатії, по одній сім'ї в кожному домі, але давно вже вони перетворились у житла бідноти, і кожна кімната винаймалась окремо. Ввійшовши до відчинених дверей одного з цих будинків і відпустивши мою руку, вона знаком запросила мене йти за нею загальними сходами, що нагадували потік, який впадає у вулицю.

У будинку було повно мешканців. Доки ми сходили нагору, двері сусідніх кімнат раз у раз відчинялись і з них виглядали чийсь голови, інші мешканці йшли униз і зустрічалися нам по дорозі. Ще на вулиці я глянув на вікно і помітив жінок та дітей, які визирали з-за квіткових горщиків; очевидно, ми привернули їхню увагу, бо саме вони і відчиняли в себе двері, коли ми йшли нагору. Сходи були широкі, паркетні, з масивним поруччям з якогось темного дерева; над дверима вклинилися карнизи, прикрашені різьбленими фруктами та квітами; підвіконня були дуже просторі. Але всі ці залишки колишніх розкошів були в найжалюгіднішому стані, всі брудні і обідрані; іржа, вогкість і час позначились і на підлозі, яка в багатьох місцях прогнила і була

навіть небезпечна. Я помітив сліди деяких спроб вдихнути нове життя в це ветхе тіло; подекуди давнє коштовне різьблене дерево було залатане простими дошками; але це нагадувало шлюб старого збіднілого аристократа з бідною плебейкою; обидва співучасники цього невдалого зв'язку з огидою цурались одне одного. Деякі з вікон, що виходили на сходи, були наполовину або зовсім забиті дошками. У решті вікон не лишилося жодної шибки. Крізь погнилі рами ніколи не виходило, а тільки входило зіпсоване повітря; крізь ці вікна я побачив такі самі вікна таких самих жалюгідних будинків і похмурий двір, що правив за смітник для всього населення цих будинків.

Ми підіймалися на горішній поверх. Кілька разів мені в присмерку здавалося, що перед нами миготів поділ жіночої сукні. Ми підійшли до останніх щаблів, які вели вже прямо на горище, і побачили саму жінку, коли вона на секунду спинилася перед якимись дверима. Потім вона натиснула на ручку і ввійшла до кімнати.

— Що це має означати? — прошепотіла Марта. — Вона ввійшла до моєї кімнати. Я зовсім не знаю її.

Зате я знав її. На моє здивування впізнав я в ній міс Дартль.

Кількома словами я пояснив своїй супутниці, що бачив цю леді раніше; ледве я встиг зробити це, як у кімнаті залунав голос відвідувачки, хоч ми не могли чути, що вона говорить. Марта глянула на мене здивовано, повторивши свій попередній жест, і тихенько повела мене по сходах; потім вона підійшла до маленьких дверей з другого боку; двері ці були без замка і відчинилися від одного дотику. Ми ввійшли до порожньої комірчини з низькою похилою стелею: приміщення це було не більше за шафу для посуду. Між цією комірчиною і кімнатою, що її Марта називала своєю, були маленькі, трохи прочинені двері. Тут ми спинилися, ледве дихаючи від утоми, і супутниця моя злегка затиснула мені рота рукою. Я міг бачити тільки, що сусідня кімната була досить простора; там стояло ліжко; на стінах висіло кілька лубочних зображень кораблів. Я не міг бачити ні міс Дартль, ні особи, до якої вона зверталася. Безперечно, і Марта не могла їх бачити, бо моє місце було зручніше.

Мертва тиша панувала кілька секунд. Марта не віднімала руки від моїх губ, а другу руку підвела, уважно прислухаючись.

— Яке мені діло, що її немає вдома! — чванливо сказала Роза Дартль. — Я її зовсім не знаю. Я прийшла побачити вас.

— Мене? — відповів ніжний голос.

Почувши його, я затремтів усім тілом. Бо то був голос Ем'лі.

— Так, — відповіла міс Дартль. — Я прийшла подивитися на вас. То й що? Вам не соромно показувати обличчя, яке наробило стільки лиха?

Рішуча невблаганна ненависть, холодна гострота і придушений гнів, які звучали в її голосі, були такі виразні, що я немов бачив її перед своїми очима в яскравому освітленні. Я бачив палаючі чорні очі і спустошену пристрасною постать, я бачив шрам, що блідою смугою тремтів, коли вона говорила.

— Я прийшла подивитися, — сказала вона, — на забавку Джеймса Стірфорса, на дівча, яке втекло з ним і стало улюбленим об'єктом пліток голоти в її рідній місцевості; на нахабну, зухвалу, досвідчену подругу людей, подібних до Джеймса Стірфорса. Я хочу знати, на що схожа така штучка.

Ми почули шарудіння, немов бідолашна дівчина, на яку сипався цей глум, підбігла до дверей, і немов та, що говорила, миттю заступила їй шлях. Далі на секунду все затихло.

Міс Дартль заговорила знову, зціпивши зуби і тупнувши ногою.

— Лишайтеся тут! — сказала вона. — Або я знеславлю вас на цілий будинок, на цілу вулицю. Якщо ви спробуєте втекти від мене, то я спиню вас. За волосся спиню і підйму проти вас не лише людей, а й усе каміння цього будинку.

Не знаю, що відповіла Ем'лі — така боязка і нерозбірлива була її відповідь. Знову запанувала тиша. Я не знав, що робити, бо хоч дуже хотів перервати це побачення, але відчував, що не маю права з'явитися на очі бідолашній дівчині; один тільки містер Пеготті мусив побачити і захистити її. Коли ж він нарешті прийде? — нетерпляче думав я.

— Ну що ж! — сказала Роза Дартль, презирливо засміявшись. — Я побачила її нарешті! Який же він нікчемний, що міг упійматися на такий гачок, як оця ніжна брехлива скромність, ця смиренно опущена голівка.

— О, заради бога, змилюйтеся! — скрикнула Ем'лі. — Хто б ви не були, але ви знаєте мою нещасну долю, і заради бога милосердного, пожалйте мене, коли ви хочете, щоб і вас пожаліли!

— Щоб мене жаліли? — з люттю повторила Роза. — Що є спільного між нами, на вашу думку?

— Нічого, крім нашої статі, — сказала Ем'лі, зайшовшись сльозами.

— Що й казати, — відповіла Роза Дартль, — велика схожість! І це каже така безсоромна особа, що коли в серці моему були тепер якісь почуття до вас, крім гніву і зневаги, то й вони прохолонули б. Нашої статі! Ви робите честь нашій статі!

— Я заслужила на це, — плакала Ем'лі, — але це жахливо! Милостива, милостива леді, подумайте, скільки я страждаю і якої зазнала біди! О, Марто, повернись! О, дім мій, рідний мій дім!

Міс Дартль сіла на стілець перед дверима і опустила очі вниз, немовби Ем'лі плазувала на землі перед нею. Тепер я міг розгледіти її тремтячу губу і жорстокі очі, які нерухомо, з виразом несамовитої радості, дивилися в одну точку.

— Слухайте, що я скажу! — скрикнула вона. — Прибережіть ваші витівки для ваших жертв. Чи ви сподіваєтеся зворушити мене своїми сльозами? Не більше могли б ви мене причарувати вашими усмішками, ви, запродана рабіня!

— О, пожалйте мене хоч трохи! — скрикнула Ем'лі. — Згляньтесь хоч трохи наді мною, або я збожеволю і вмру.

— Це було б не великою карою, — сказала Роза Дартль, — за ваші злочини. Чи знаєте ви, що наробили? Чи думали ви колись про дім, який спустошили?

— О, чи минула хоч одна ніч або один день, коли я не думала про це? — заридала Ем'лі.

Тепер я міг бачити її: вона стояла на колінах, відкинувши голову назад, підвівши вгору бліде обличчя, розпачливо заломивши руки, і волосся розсіпалося по її плечах.

— Чи була хоч одна хвилина, наяву чи уві сні, коли б цей дім не стояв переді мною такий самий, яким я назавжди покинула його в ті нещасливі дні! О,

дім мій, рідний мій дім! О, любий, любий дядю, коли б ти міг знати, яких мук завдасть мені твоя любов з першої хвилини мого падіння, ти б намагався сховати це почуття, хоч як це важко не було б тобі; ти б розгнівався на мене хоч раз у житті, щоб мені було легше зносити свою ганьбу! Нема, нема для мене жодної втіхи на землі, бо всі вони занадто любили мене!

Вона впала ниць перед владною постаттю, що сиділа на стільці, і з жестом благання хотіла схопити край її вбрання.

Роза Дартль сиділа, дивлячись на Ем'лі, нерухомо, немов вилита з бронзи. Її губи були щільно стиснуті; здавалось, — я пишу про те, чому щиро вірю, — вона стримувалася, щоб не вдарити ногою прекрасну постать, яка стояла перед нею навколішках. Я виразно бачив горду леді, і здавалось мені, що вся сила її характеру зосереджується в цьому холодному виразі... Невже ніколи не прийде містер Пеготті?

— Який жалюгідний гонор у цих мерзенних хробаків! — скрикнула Роза, коли настільки вгамувалося гнівне кипіння в її душі, що вона могла заговорити. — Рідний дім! Невже ви уявляєте собі, що я завдаю собі клопоту думати про ваш дім? Невже ви гадаєте, що можете завдати цьому вертепові шкоди, якої не можна було б гарненько компенсувати грішми? Рідний дім! Вас продав цей ваш дім, як продає він усе, чим торгують ці люди!

— О, тільки не це! — скрикнула Ем'лі. — Кажіть про мене, що хочете, але не поширюйте мою ганьбу на людей, так само благородних, як і ви. Адже ви леді, то майте хоч трохи поваги до них, якщо не маєте жалю до мене.

— Я кажу, — мовила міс Дартль, не удостоюючи увагою це благання і відсмикуючи своє вбрання від дотику Ем'лі, немов від зараженої проказою, — про його дім, той дім, де я сама живу. Ось вам, — вела вона далі, з презирливим сміхом простягаючи руку і поглядаючи згори вниз на простерту долі дівчину, — ось вам гідна причина сварки між леді-матір'ю і джентльменом-сином; причина горя в домі, де її не прийняли б навіть наймичкою мити посуд; причина гніву, каяття і докорів! Цей бруд припливу, підібраний на узбережжі для забавки на годину, а потім викинутий назад на своє місце.

— Ні, ні! — зойкнула Ем'лі, заломивши руки. — Коли він уперше став на моему шляху, — о, коли б не займався цей жахливий день наді мною, коли б він зустрів краще мою труну! — я була вихована в правилах честі, як ви і всяка інша леді. І я була нареченою доброго чоловіка, гідного одружитися з вами або з усякою іншою леді. Якщо ви самі живете в його домі і знаєте його, то вам відомо, мабуть, який вплив може він мати на слабку честолюбну дівчину. Я не виправдовую себе, але я знаю добре, і він також знає, або дізнається про це перед смертю, коли схвильоване сумління потривожить його останні години... дізнається, що він вжив усе своє вміння, щоб обдурити мене, і що я вірила йому, покладалася на нього і любила його.

Роза Дартль скочила зі стільця, відстрибнула назад і розмахнулася рукою з такою несамовитою люттю, що я майже ладен був кинутися між ними. Але удар її повис у повітрі. Міс Дартль задихалася, лютувала, тремтіла з голови до ніг і погляд її, спрямований на беззахисну жертву, являв крайню міру огиди, зневаги й ненависті. Ніколи ще не бачив я такого і ніколи й не побачу.

— Ви любили його?.. Ви? — скрикнула вона, стиснувши кулаки і тремтячи, немовби їй не вистачало лише зброї, щоб заколотити ненависну.

Емлі зникла з моїх очей. Відповіді не було.

— І ви смієте говорити це мені, — додала міс Дартль, — своїми безсоромними губами? Чому не січуть різками цих істот? Якби це було в моїй владі, я наказала б засікти до смерті це дівчисько!

І вона зробила б це, я не маю сумніву. Не було на світі катування, на яке не наважилася б Роза Дартль, принаймні в цю хвилину, коли погляд її палав нестримною люттю. Цей зловісний вогонь вгасав помалу, дуже помалу; на решті вона засміялась і вказала рукою на Емлі, немовби вона була зразком ганьби для богів і людей.

— Вона любила! — глумилась міс Дартль. — Це падло ще запевнятиме мене, що він залицявся до неї! Ха-ха! Як вони брешуть, ці продажні тварюки.

Її глузування були ще гірші, ніж неприхований гнів. Якби довелося мені обирати, то я охочіше згодився б бути предметом несамовитої люті міс Дартль. Втім, цей саркастичний порив тривав не більше хвилини; вона перемогла себе, хоч не без внутрішньої боротьби, і знову сказала якомога спокійніше:

— Я прийшла сюди, — о, чисте джерело кохання! — щоб побачити, як я і сказала вам на початку, що ви за штучка. Я задовольнила свою цікавість. Прийшла я також сказати вам, щоб ви з усією швидкістю розшукали цей ваш дім і сховалися серед тих пречудових людей, які чекають на вас, і яких утішать ваші гроші. Коли все минеться, ви зможете знову вірити, покладатися на когось і любити. Я вважала вас розбитою іграшкою, яка набридла, дешевою прикрасою, яка втратила свій блиск і викинута геть. Але ось виявилось, що ви чисте золото, справжня леді, покривджена невинність, з чистою душею, сповненою любові і щирості, — ви так схоже виглядаєте, і це збігається з вашою історією. Я маю вам ще дещо сказати. Слухайте уважно, бо що я кажу, те й роблю! Чуєте ви мене, ніжна фее? Що я кажу, те й роблю!

Гнів знову опанував її на хвилину; обличчя її скривилося, немов від спазму, але за мить знову посміхнулось.

— Сховайтесь, — вела вона далі, — якщо не вдома, то десь в іншому місці. Сховайтесь десь, де вас не зможуть відшукати, знайдіть собі притулок у якомусь жалюгідному житті... або ще краще, у якійсь жалюгідній смерті. Дивуюсь я, як це ваше любляче серце досі не розбилось, або як це ви не знайшли засобу заспокоїти його! Чула я іноді про такі засоби. Гадаю, їх легко відшукати.

Приглушене ридання Емлі перервало її розмову. Роза Дартль спинилась і прислухалася до звуків плачу, немовби він музикою бринів їй.

— У мене, можливо, досить дивна натура, — вела далі Роза Дартль, — але я не можу дихати повітрям, яким дихаєте ви. На мій погляд, таке повітря нездорове. Тому я хочу очистити його. Я хочу провітрити його від вас. Якщо ви залишитеся тут жити до завтра, я роздзвоню про вашу історію і про вашу вдачу на сходах цього будинку. Кажали мені, що в цьому будинку є чесні жінки; і шкода, що таке яскраве світло, як ви, мусить лишатися невідомим серед них. Якщо, покинувши це місце, ви захочете в цій столиці шукати собі притулку як чесна жінка, то будьте певні, що я всюди і завжди знайду спосіб зірвати з вас маску. У цьому мені пощастить, бо допоможе мені джентльмен, який не так давно домагався честі бути вашим чоловіком.

Невже містер Пеготті ніколи, ніколи не прийде? Чи довго мені ще терпіти це? Чи довго я зможу терпіти це?

— О, лихо мені, о, лихо мені! — скрикнула бідолашна Ем'лі таким тоном, який міг би, здавалося, зворушити найжорстокіше серце, але не було й найменшого співчуття в посмішці Рози Дартль. — Що мені робити, що робити?

— Що вам робити? — відповіла Роза Дартль. — Жити щасливо спогадами. Присвятить усе своє існування спогадам про ніжність Джеймса Стірфорса — він хотів віддати вас за свого лакея, чи не так? — або почуттям подяки до достойної істоти, яка ладна була прийняти вас у подарунок з рук свого шляхетного пана. Чи, може, вас не задовольнять горді спогади, свідомість ваших власних чеснот, які привели вас до високого становища в очах усіх людей? Тоді вийдіть за вашого доброго нареченого і будьте щасливі його співчуттям. Якщо й це не допоможе — умріть. Є смітники і помийниці для таких смертей і для такого розпачу — знайдіть собі такий смітник і летіть на небо!

Я почув віддалені кроки на сходах. Я впізнав цю ходу. То був він, хвалити бога!

Роза повільно відійшла від дверей і зникла з моїх очей.

— Але зважте! — додала Роза повільно і твердо, відчиняючи інші двері, щоб піти геть. — Я маю підстави ненавидіти вас і вирішила, що коли ви не зумієте втекти від моїх рук, то я вас вижену або зірву з вас маску порядної дівчини. Ось що я вам мала сказати; а що я кажу, те я і роблю!

Кроки на сходах наближались, ось вони зовсім близько, хтось пройшов повз Розу Дартль, коли вона причинила двері, хтось вдерся в кімнату.

— Дядю!

Жахливий зойк пролунав разом з цим словом. Я спинився на секунду і зазирнув у кімнату; містер Пеготті тримав у обіймах свою зомлілу племінницю. Кілька секунд дивився він їй в обличчя, потім нахилився поцілувати її — о, як ніжно! — і прикрив обличчя Ем'лі своєю хустинкою.

— Мастері Деві, — сказав він тихим тремтячим голосом, коли ми увійшли в кімнату. — Дякую моему отцеві небесному, що мрія моя збулася. Щиро дякую йому, що він привів мене своїми незбагненими шляхами до мого серденька!

По цій мові він схопив її на руки; прикрите хустинкою обличчя лежало в нього на грудях; нерухому і непритомну, поніс він її сходами вниз.

ХІІІ. ПОЧАТОК ДОВШОЇ ПОДОРОЖІ

Вранці наступного дня я гуляв у саду з моєю бабусею (вона тепер дозволяла собі мало інших прогулянок, бо дуже була занята доглядом за моєю милою Дорою), коли мені сказали, що містер Пеготті бажає поговорити зі мною. Його самого я зустрів на півдорозі, в саду, коли пішов до воріт. Містер Пеготті ще здалеку зняв капелюх, як він завжди робив, бачачи мою бабусю, до якої він відчував глибоку пошану. Я вже розповів їй все, що трапалося напередодні. Ні слова не кажучи, вона привітно підійшла до містера Пеготті, потиснула йому руку і поляскала його по плечу. Це було зроблено так виразно, що й не

треба було нічого говорити. Містер Пеготті зрозумів мою бабусю так само, як коли б вона сказала йому тисячу слів.

– Піду тепер, Троте, – промовила моя бабуся, – подивлюся, що там робить Маленька квіточка; вона, мабуть, незабаром прокинеться.

– Це ви не тому йдете, що я прийшов, мем? – сказав містер Пеготті. – Якщо тільки сьогодні я не здурів від радощів, то мені здається, що це через мене ви збираєтеся залишити нас.

– Ви маєте щось розповісти, мій добрий друже, – відповіла бабуся, – і краще обійдетесь без мене.

– З вашого дозволу, мем, – сказав містер Пеготті, – коли вам не нудно від мого базікання, то я був би вам дуже вдячний, якби ви залишились тут.

– Справді? – спитала бабуся, якій властива була небагатослівна добродушність. – Тоді я, звичайно, залишуся.

Вона взяла містера Пеготті під руку і пішла з ним до зеленої альтанки, що стояла в кінці саду; там вона сіла на лавку, а я поруч із нею. Було досить місця сидіти і містерові Пеготті, але він визнав за краще стояти, спершись рукою на садовий столик. Коли він стояв, уп'явши очі в свій капелюх і збираючись почати свою розповідь, я не міг не відзначити собі, яку міць і твердість духу виявляла його жилава рука, і як пасувала вона до його відкритого чола і металево-сивого волосся.

– Учора ввечері, – почав містер Пеготті, підвівши на нас очі, – я відніс мою милу дитину до свого помешкання, де давно вже чекав на неї, де все для неї було вже готове. Години минули, доки вона цілком отямилась, і тоді впала навколішки до моїх ніг і щиро розповіла мені про все, ніби молитву читаючи. Ви мені вірите, що як почув я її голос – який він був веселий і грайливий колись! – і побачив її, принижену, впокорену, то рана розкрилась у моєму серці, хоч і сповнене воно було подяки.

Він обтер рукавом обличчя, не ховаючи сліз, і відкашлявся, щоб говорити виразніше.

– «Та не довго було мені тяжко на душі: адже ж вона знайшлася!» – думав я собі. Варто було мені тільки згадати, що знайшлась, і все минулося. Не знаю, правду кажучи, чому це я згадую тепер. Хвилину тому я не думав ні слова говорити про це, але якось зірвалося воно з язика.

– Ви – самовіддана душа, – сказала моя бабуся, – ви будете винагородженні за це.

Містер Пеготті, на обличчі якого миготіли тіні зеленого листя, здивовано схилив голову до моєї бабусі, немовби дякуючи їй за добру думку, і знову підхопив втрачену нитку розповіді:

– Коли моя Емлі втекла, – сказав він, на хвилину запалившись гнівом, – з того дому, де тримав її в ув'язненні той строкатий змії, якого мастер Деві бачив... (він правдиво розповів про все, і хай бог прокляне його) – то втекла вона вночі. Темна була ніч, самі тільки зорі блищали на небі. Вона майже зовсім збожеволіла. Вона бігла край берега моря, гадаючи, ніби тут наш старий човен; і гукала нам, щоб ми відвернули обличчя, бо вона наближається. Вона сама чула свої зойки, ніби то хтось інший кричав; вона порізала собі ноги об гостре каміння і скелі, але нічого не відчувала, ніби сама була скелею. Далі і далі бігла вона, і вогонь палахкотів перед її очима, буря ревла в її вухах.

І раптом — тобто, розумієте, їй так здалося, що раптом... — настав день, вогкий і вітряний, і вона лежала за купою каміння на березі, і якась жінка розмовляла з нею своєю мовою тамтешнього краю і запитувала, що з нею скоїлося?

Він бачив усе, що розповідав. Картина вимальовувалася перед ним так живо, що я й сам немов починав бачити її на власні очі. Але я не вмю передати його розповідь так сильно і яскраво, як це ввижалось йому. І тепер, довгий час потому, коли пишу це, я уявляю собі ті сцени не інакше як особистий їх свідок, — так глибоко врізалися вони мені в мозок.

— В очах у моєї Ем'лі помутилося... Тільки згодом вона краще вдивилась у цю жінку, — вів далі містер Пеготті, — і впізнала в ній одну з тих, з якими не раз розмовляла на березі. Бо хоч і далеко забігла вона тієї ночі, але вона і раніше багато подорожувала там пішки, в човнах і в екіпажі, і знала весь той прибережний край на цілі десятки миль. Не було ще своїх дітей у тієї жінки, бо вона нещодавно заміж вийшла, але вона мала незабаром народити дитинку, і хай мої молитви дійдуть до неба, щоб на все життя було в неї саме щастя, честь і втіха! Хай буде в неї така дитина, щоб любила і шанувала її на старість і допомогою була б їй до останньої години, хай вона буде їй янголом-охоронцем і в земному житті, і в небесному.

— Амінь! — додала моя бабуся.

— Вона була трохи несмілива і соромлива, — говорив містер Пеготті, — і сиділа за своїм веретенем чи ще якоюсь роботою, коли Ем'лі, бувало, розмовляла з дітьми. Але Ем'лі звернула увагу на неї і заговорила з нею, а та жінка сама любила діток, отож вони швидко заприятелювали. Потім вона завжди дарувала Ем'лі квіти, коли Ем'лі бувала в їхній місцевості. То саме вона тепер і запитувала, що таке скоїлось. Ем'лі розповіла їй, а вона... взяла її додому. Справді, взяла її до себе додому. Додому! — повторив містер Пеготті, затуляючи обличчя.

Він був більше зворушений цим добрим вчинком, ніж будь-чим іншим від тієї ночі, коли Ем'лі втекла. Ми з бабусею не наважувалися турбувати його.

— Ви розумієте, що хатинка їхня маленька, — почав він знову, — але там знайшлося місце для Ем'лі... чоловік був на морі... і вона тримала цю справу в таємниці і вмовила сусідів (їх небагато було) тримати це також у таємниці. Ем'лі захворіла на люту гарячку, і ось що мені дуже дивно (може, це не так дивно для людей учених): мова тієї країни вивітрилася з її голови, і вона могла тільки своєю рідною розмовляти, і ніхто її не розумів. Вона пригадує, ніби їй це снилося, що лежала вона там, безперестанку розмовляючи своєю мовою, і все здавалось їй, що наш старий човен стоїть за найближчим мисом, і вона їх благала, щоб послали туди сказати, що вона вмирає, та принесли б їй хоч слово пробачення, хоч би одне тільки слово. Майже весь час їй здавалось... що той, про якого я оце говорив, стежить за нею через вікно, іноді ввижалось їй, що той, хто довів її до цього, стоїть у кімнаті... і вона кричала, щоб добра жінка не віддавала її, а водночас знала, що її не розуміють, і тремтіла від жаху, що ось зараз її схоплять і відвезуть. А перед очима все палахкотів вогонь, і у вухах ревіла буря; і не було для неї ні вчора, ні сьогодні, ні завтра; все, що колись було з нею в житті чи могло бути, і все, чого ніколи не було і ніколи не могло бути, — все це без пуття товклося навколо неї, і нічого не було ясного чи привітного, а все ж таки вона співала і сміялася з цього. Як довго це

тривало, я не знаю, але потім настав сон; і в цьому сні іноді в неї з'являлася неймовірна сила, а потім вона ставала слабкою, як крихітна дитинка.

Тут він спинився, ніби хотів перепочити від усіх цих страхіть; помовчавши кілька секунд, він продовжував:

— Був ясний день, коли вона прокинулася; і так було тихо, що жодного звуку не чути було на березі, крім плюскоту синього моря, що не знає припливів. Спочатку їй здалося, ніби вона вдома, у неділю вранці; але виноградне листя біля вікна і пагорби вдалині — це не нагадувало батьківщину і суперечило її думкам. Потім увійшла її приятелька і сіла біля ліжка — і тоді Ем'лі зрозуміла, що старого човна немає на березі за найближчим мисом, що дім наш далеко; і вона зрозуміла, де вона і чому опинилася тут, і зайшлася плачем на грудях тієї доброї жінки, де тепер, сподіваюся, лежить немовля, звеселяючи матір своїми оцненнями.

Він не міг без сліз згадати про ту добру подругу Ем'лі. Марно намагався він стриматися. Сльози знову полилися з очей, коли він заочно благословляв її.

— Це дало моїй Ем'лі відраду, — провадив він з хвилюванням, якого я не міг не поділяти (що ж до моєї бабусі, то вона плакала від усього серця). — Це трохи втішило Ем'лі, і вона почала видужувати. Але мова тієї країни зовсім зникла з її пам'яті, і вона мусила розмовляти на мигах. Отак воно й пішло. День у день ставало їй краще, поволі, але певно; і вона пробувала вивчати назви простих речей — здавалось їй, ніби ніколи в житті не чула вона цих назв — аж ось увечері якось сиділа вона біля вікна і дивилася на дівчинку, що гралася на березі. І раптом ця дитинка простягла до неї руки і говорить таке, як на англійську перекласти, то буде: «Рибальська дочко, ось тобі мушля!» Треба вам сказати, що вони спочатку почали називати її «прекрасна дама», як це повелось у цьому краю, але вона навчила їх натомість звати її «рибальська дочка». І каже раптом дитинка: «Рибальська дочко, ось тобі мушля!» І тут Ем'лі зрозуміла її і відповіла, заплакавши, і все знову згадала.

— Коли Ем'лі одужала, — сказав містер Пеготті після нової невеличкої паузи, — вона почала шукати нагоди попроситися з доброю жінкою і вирушити на батьківщину. Чоловік тієї жінки на той час повернувся додому; і вони посадили її на купецький корабель, який відпливав до Ліворно, а звідти до Франції. Було в неї трохи грошей, але добрі люди менше малого взяли за все, що для неї зробили. А самі ж вони були такі бідні! Та я щасливий за них: те, що вони зробили, збережеться там, де ні іржа, ні міль нічого не з'їдять, де злодії нічого не вкрадуть. Це, мастере Деві, міцніше за усі скарби на світі! Ем'лі дісталася Франції і стала служити різним леді — мандрівницям у готелі в якомусь портовому місті. І ось одного дня туди раптом знову з'являється цей змій. Хай краще він мені ніколи не трапляється — не знаю вже, що б я з ним зробив! Щойно вона побачила його, а він ще не встиг її помітити, жах і божевілля знову охопили її, і вона втекла від самого повітря, яким він дихав. Вона прибула до Англії і зійшла на берег у Дуврі.

— Не знаю напевно, — сказав містер Пеготті, — коли в неї вперше защемило серце, але всю дорогу до Англії вона мріяла повернутися до свого рідного дому. Щойно прибула вона до Англії, то зразу й зібралася до Ярмута, а далі злякалася, що її не пробачать, боялася, що всі знущатимуться з неї, боялася,

що хтось із нас помер через неї, багато чого боялася вона; і це спинило її на шляху. «Дядю, дядю», — казала вона мені, — «гнітив мене страх, що я негідна зробити те, чого просило моє змучене серце, і це був найстрашніший жах. Я повернулася з дороги, а серцем молилася, щоб дозволено мені було хоч би вночі підповзти до старого порогу, поцілувати його, покласти на нього свою грішну голову... і тут щоб знайшли мене мертво!» Вона прийшла, — містер Пеготті понизив голос до сповненого жахом шепоту, — до Лондона. Вона... яка ніколи в житті не бачила цього міста... сама... без копійки... Молода... така гарненька... прийшла до Лондона. Майже в ту хвилину, як вона прибула сюди, вона знайшла (як їй здавалося) доброго друга — поважну жінку, яка говорила їй про працю, про шитво, бралася добути їй багато роботи, пропонувала їй притулок у себе і на ранок обіцяла їй розвідати потайки про мене та про всіх наших. Коли моя дитина, — сказав він уголос, з силою подяки, яка прийняла його з голови до ніг, — коли моя дитина стояла вже на порозі безодні, глибшої, ніж я можу собі уявити, тоді Марта, чесно виконавши свою обіцянку, врятувала її.

Я не міг стримати радісного вигуку.

— Мастерє Деві! — сказав він, потискаючи мою руку своєю міцною рукою. — Це ви перший нагадали мені про неї. Дякую, сер, вона дотримала свого слова. Вона мала гіркий досвід і знала, чого треба стерегтись і що робити. Вона зробила це. Бог навертав її. Вона прийшла, бліда і захекана, коли Ем'лі спала. Вона сказала їй: «Прокидайся! Тут тобі загрожує біда, гірша за смерть. Ходімо зі мною!» Мешканці того будинку хотіли були спинити їх, але легше було б їм спинити море. «Відійдіть від мене, — сказала вона, — я дух, який відведе її від розкритої могили!» Вона розповіла Ем'лі, що бачила мене і знає, що я пробачив їй та люблю її. Вона похапцем загорнула її в свою сукню, взяла її, слабку і тремтячу, під руку. Вона й уваги не звернула на те, що ті люди говорили. Вона пройшла повз них з моєю дитиною, лише про неї піклуючись, і вивела її серед нічного мороку з цього чорного вертепу!

— Вона оберігала мою Ем'лі, — казав містер Пеготті, відпустивши мою руку і поклавши свою на схвильоване серце, — вона ходила за нею до другого вечора, коли та марила, а потім вийшла шукати мене і шукати вас, мастерє Деві. Ем'лі вона не сказала, куди пішла, щоб бідолашна не налякалась і не надумала сховатись. Як та жорстока жінка довідалася, що вона там, — не знаю. Може статися, що той злий демон, про якого я говорив уже кілька разів, випадково побачив її на вулиці та простежив до воріт, а може бути й те, що він довідався про її адресу від тієї жінки. Це, мабуть, вірогідніше. Але мене це не дуже цікавить. Моя дитина знайдена.

— Цілу ніч, — вів далі містер Пеготті, — були ми разом — Ем'лі та я. Небагато встигла вона розповісти мені і словами, і сльозами; ще менше я сам встиг надивитися на її любе обличчя, яке біля мого вогнища стало обличчям жінки. Але цілу ніч вона обіймала руками мою шийку; і голова її лежала ось тут... і ми добре знаємо, що знову зможемо завжди довіряти одне одному.

Він замовк, і рука його цілком спокійно лежала на столі, але було в ній стільки рішучості, що вона могла б перемогти левів.

— У мене була світла думка, Троте, — сказала моя бабуся, витираючи очі, — стати хресною матір'ю твоєї сестри Бетсі Тротвуд, яка розчарувала мене; але

після цього ніщо, здається, мене так не втішило б, як хрестити дитину тієї доброї неаполітанки.

Містер Пеготті кивнув головою на знак того, що розуміє почуття моєї бабусі, але він не наважився висловити свої міркування з цього приводу. Ми всі сиділи мовчки, захоплені кожен власними думками. Бабуся витирала очі і то судомно схлипувала, то сміялась і називала себе дурепною. Нарешті я заговорив:

— Ви вже все вирішили, — звернувся я до містера Пеготті, — щодо майбутнього, добрий друже? Про це навряд чи треба й запитувати.

— Цілком вирішив, мастере Деві, — відповів він, — я вже й Ем'лі про це розповів. Є багато інших країн, далеко звідси. Наше майбутнє життя там, за морем.

— Вони хочуть емігрувати разом, бабуся, — пояснив я.

— Так! — підтвердив містер Пеготті з усмішкою, сповненою надії. — Ніхто не зможе нічого закидати моїй бідолашній дівчині в Австралії. Ми почнемо там нове життя.

Я спитав, чи він уже визначив собі час від'їзду.

— Я побував у доках сьогодні вранці, сер, — відказав він. — Розвідав про кораблі. Тижнів через шість або місяців за два від'їздить туди один корабель. Я бачив його, був на борту. Ним і відпливаємо.

— Зовсім самі? — спитав я.

— Атож, мастере Деві, — відповів він. — Моя сестра, бачте, вона так любить вас і всіх ваших і так звикла думати лише про свою батьківщину, що навряд чи буде добре забрати її. До того, є ще людина, доручена її піклуванню, мастере Деві, а цього ми не повинні забувати.

— Бідолашний Гем, — сказав я.

— Моя сестриця доглядає за його господарством, мем, і він, бачте, її дуже любить, — пояснив містер Пеготті моїй бабусі. — Він іноді сідає біля неї і спокійно розмовляє, коли здається, що він і вуст не може розтулити. Бідолашний! — додав містер Пеготті, похитуючи головою. — Не так багато залишилося йому близьких на цьому світі; не можна віднімати те, що він має.

— А місіс Геммідж? — спитав я.

— Ну, скажу вам, я про це вже і так і так міркував, — відповів містер Пеготті, але збентеженість його зникала, поки він говорив. — Багато міркував я про місіс Геммідж. Бачте, коли місіс Геммідж починає згадувати старого, то вона буває зовсім не тим, що зветься приємною співрозмовницею. Між нами кажучи... тобто перед вами, мастере Деві... і перед вами, мем... коли місіс Геммідж починає рюмсати, то тим, хто не знав її старого, вона може здатися сварливою. Ну, я таки знав старого і знав, чого він був вартий, то я й розумію її; але, бачите, воно не всім іншим відоме, зрозуміла річ, ні!

Ми з бабусяю підтвердили його думку.

— Крім того, — вів далі містер Пеготті, — сестра моя може подумати... я не кажу, що таки подумає, але може... що місіс Геммідж завдаватиме їй інколи клопоту. Тому я не маю наміру зводити з ними місіс Геммідж; я їй вже доберу перебування, де сама вона зможе рибалити (перебування на його діалекті означало дім, а рибалити — хазяйнувати). Для цього я перед від'їздом думаю призначити їй пенсію, щоб на прожиття вистачало. Вона — боже створіння.

Само собою, не можна припустити, щоб вона під старість, самотна і нещасна, блукала по морях та по лісах і пустелях нового і далекого краю. Так от що я придумав для неї.

Він не забув нікого. Він дбав про потреби й бажання кожного, крім своїх власних.

— Ем'лі, — розповідав він, — буде при мені. Бідолашна, їй потрібні спокій і тиша, доки ми зовсім не зберемось у нашу мандрівку. Вона лагодитиме той одяг, що його треба нам приготувати; і я сподіваюся, що страждання здадуться їй давно минулими, коли вона знову буде біля свого суворого, але люблячого дядька.

Бабуся кивнула, підтверджуючи цю надію, і цей схвильований жест завдав великої приємності містерові Пеготті.

— Ще одна річ, мастере Деві, — сказав Пеготті, засунувши руку в бокову кишеню і з насупленим виглядом витягаючи пакетик, що його я вже бачив, — тут ті банкноти — п'ятдесят фунтів і десять. До цього я хочу прикласти і ті гроші, з якими вона пішла. Я про них її запитував, не сказавши для чого. Я не майстер рахувати. Чи не будете ви ласкаві подивитись, як воно?

Він подав мені свої арифметичні викладки на клаптику паперу і стежив за мною, доки я переглядав рахунок. А рахунок цей був цілком правильний.

— Дякую, мастере Деві, — сказав він, беручи папірець назад. — Ці гроші, якщо дозволите, я перед від'їздом загорну в пакет з написом для нього і вкладу в другий, з написом для його матері, і не більше вжию слів, ніж ось з вами, напишу, що ми собою не торгуємо, і що ми, мовляв, уже поїхали геть і назад цих грошей не візьмемо.

Я відповів, що, на мою думку, так і слід зробити, а коли він вважає це правильним, то вже напевно так і треба.

— Я сказав, що в мене є ще тільки одна справа, а їх було дві, — мовив він з сумною усмішкою, згорнувши пакет і сховавши його в кишеню. — Як виходив я сьогодні вранці з двору, то не знав, чи мушу я сам піти і розповісти Гемові, як це у нас все добре скінчилось. Тож я й написав листа і віддав на пошту. У цьому листі я йому розповів, як все сталось. Розповів також, що завтра приїду, аби залагодити всі наші дрібні справи, і, мабуть, назавжди попроситися з Ярмутом.

— І ви бажаєте, щоб я поїхав з вами? — сказав я, бачачи, що він не все висловив.

— Якби ви могли зробити мені цю велику ласку, мастере Деві, — відповів він. — Я знаю, він би трохи втішився, побачивши вас.

Моя маленька Дора була в гарному настрої і дуже хотіла, щоб я поїхав, — це було встановлено при поданні справи на її розгляд; отже, я дав містерові Пеготті слово скласти йому компанію. Наступного ранку ми сіли в ярмутський диліжанс і знову помандрували старим шляхом.

Увечері ми йшли вже по добре знайомій мені вулиці, і містер Пеготті, незважаючи на всі мої заперечення, ніс мій дорожній мішок. Я зазирнув до крамниці Омера і Джорема і побачив мого давнього приятеля містера Омера з люлькою в зубах. Мені не хотілося бути присутнім при першій зустрічі містера Пеготті з його сестрою і Гемом, тому я вирішив попросити містера Омера дати мені ненадовго притулок у себе.

– Що поробляє містер Омер? Давненько не бачилися! – сказав я, входячи до крамниці.

Він розвіяв перед собою хмару диму, щоб краще розглянути, хто ввійшов, і з радістю впізнав мене.

– Треба було б підвестися, сер, щоб подякувати вам за таку честь, як цей візит, – сказав він, – але кінцівки мої трохи попсувалися, мене з місця на місце на колесах перекочують. За винятком цих кінцівок і важкого дихання, я почувуюся так добре, як тільки можна, нічого бога гнівити.

Я поздоровив його з гарним виглядом і добрим настроєм і тут помітив, що крісло справді стояло на колесах.

– Дотепний винахід, правда? – спитав він, стежачи за моїм поглядом. – Посувається легше за пір'їнку, і їздити так спокійно, наче в диліжансі. Отакечки справи йдуть. Моя маленька Мінні... моя внучка, знаєте, Мінніна дочка... які вже там в малятка сили, а штовхне рученятками – і мій екіпаж весело котиться, куди заманеться, аж дивитися люблю! І вже, скажу я вам, напрочуд зручний стілець для того, хто любить спокійно покурити люльку.

Ніколи я не бачив такого старого, що вмів би так обертати все на краще і в усьому знаходити веселу сторону, як містер Омер. У цю хвилину він сяяв так, немов його крісло, астма і параліч ніг були лише різними частинами одного прегарного винаходу, який полягав у новому способі зручно покурювати люльку.

– У цьому кріслі я значно краще і більше бачу світ, ніж будь-коли раніше, – сказав містер Омер, – можу вас запевнити. Ви здивуєтеся, коли побачите безліч людей, які за день заходять до мене, щоб слівцем перекинутись; авжеж, здивуєтесь! І в газетах удвічі більше ніж колись пишуть, відколи я оселився у цьому кріслі. А взагалі, щодо читання, ой, лишенько, скільки я тепер поглинаю! Та знаєте, це й зрозуміло. Частенько думаю, що коли б я осліп або оглух, то що б я тоді робив? А ноги – то дурниця. Що воно таке – ноги? Поки я користувався ними, вони мені лише дихати заважали, а тепер, коли надумаю погуляти по вулиці чи на узбережжі, то варто тільки гукнути Діка, молодшого учня Джорема, і катаюся собі у власному екіпажі, як той лондонський лорд-мер!

Він мало не задихнувся від сміху.

– Боже всемогутній! – вів далі містер Омер, знову беручись до люльки. – Треба сприймати світ таким, який він є. Ось воно, до всього в житті звикати треба. У Джорема справи йдуть добре, чудово йдуть!

– Дуже радий це чути, – сказав я.

– Я знав, що ви зрадієте, – зауважив містер Омер. – А Джорем і Мінні – наче двоє голуб'ят. Чого ж ще може людина бажати? Яке після цього мають значення ноги?

Ця велична зневага до власних ніг була надзвичайно кумедна й приємна; мені ніколи не траплялося нічого подібного.

– А від того часу, як я взагалі заходився читати, ви, містере Копперфілд, взялися писати книжки, сер? – сказав містер Омер, оглядаючи мене з захопленням і подивом. – Яка ж пречудова річ, ваша книжка! Які прекрасні в ній вислови! Я прочитав у ній кожне слово... кожне слово! А щоб закуняти – так зовсім ні!

Я засміявся і висловив своє авторське задоволення, а проте, мушу визнати, що таке зіставлення книги зі снодійним засобом здалося мені гідним уваги.

— Даю вам слово честі, сер, — вів далі містер Омер, — що коли я покладу цю книжку на стіл і гляну на неї отак зовні, на три частини, на кожную окремо... раз, два, три... то я хтозна як пишаюся, згадуючи, що я теж колись удостоївся честі мати стосунок до вашої родини. І, боже мій, багато минуло часу, правда? У Блендерстоні... гарненьке маленьке замовлення поклали поруч із великим замовленням. І ви тоді самі були зовсім крихіткою, боже мій, боже мій!

Я змінив тему розмови, заговоривши про Ем'лі. Запевнивши містера Омера, що я не забув, як він цікавиться нею і як ніжно завжди він поводився з нею, я в загальних рисах розповів, як за допомогою Марти вона повернулася до свого дядька. Я знав, що старий з цього радітиме. Він дуже уважно слухав і після закінчення розповіді щиро сказав:

— Я щасливий це почути, сер! Це — найкраща з усіх останніх новин. Господи, господи! А що ж тепер буде з тією нещасною молодою жінкою, Мартою?

— Ви порушили питання, про яке я з учорашнього дня думаю, — відповів я, — але на яке я все ще не можу вам дати жодної відповіді, містере Омер. Містер Пеготті ще не говорив про це, а мені ніяково нагадати. А втім, я певний, що він не забув про Марту. Він не забуває нічого, що стосується самовідданості й добра.

— Бо, знаєте, — сказав містер Омер, поновлюючи свою мову там, де я її перервав, — я бажав би брати участь у всьому, що буде зроблено для Марти. Розраховуйте на мене в усьому і дайте мені знати. Я ніколи не хотів вірити, щоб ця дівчина могла бути зовсім непутящою, і радий, що не помилився. Зрадіє і моя дочка Мінні. Молоді жінки бувають упертими і завзятими в деяких речах... мати її така сама була... але серця у них ніжні. Мінні на Марту хіба що про людське око нападає. Чому вона вважає за потрібне робити це про людське око, я вже не знаю. Але все це тільки зовні, їй-бо! Потайки вона готова всяке добро зробити. Так ви дивіться, розраховуйте на мене в усьому, що ви знаєте за потрібне. Зробіть мені цю ласку. І дайте мені знати, коли щось можна буде вдіяти. Їй-бо, — вів далі містер Омер, — коли поживе людина стільки і доходить до того місця, де немов вертається до свого початку, коли бачиш, що хоч і приємно жити, але доведеться покататись і в іншій колясочці, то треба радіти і радіти, коли можна зробити якесь добре діло. А людині потрібна безліч речей. Я не про себе кажу, сер, а воно так взагалі виходить, адже ж ми, власне, з гори йдемо, в якому б не були віці, бо час, бачте, ніколи не спляється ні на хвилину. Так треба ж повсякчас добро творити і радіти йому, певна річ.

Він вибив попіл з люльки і поклав її на полицку, яка спеціально для цього була припасована до спинки крісла.

— Ось, приміром, кузен Ем'лі, що за нього вона мала заміж вийти, — знову заговорив містер Омер, злегка потираючи руки, — молодець, не гірший від найкращого парубка в Ярмуті! Він інколи заходить до мене ввечері побалакати годинку чи почитати мені щось. Це я теж називаю благодіянням. Все його життя — благодіяння.

— Я тепер маю намір відвідати його, — зазначив я.

— Справді? — промовив містер Омер. — Скажіть йому, що я почуваюся добре і вітаю його. Мінні і Джорем на вечірці. Вони так само, як і я, раді були б побачити вас, якби тільки були вдома. Мінні взагалі не хотіла йти, бачите, «заради батька», як вона каже. Так я присягнувся, що коли вона не піде, то я з шостої години ляжу спати. І внаслідок цього, — містер Омер разом з кріслом загойдався від радості, що йому вдалася ця хитрість, — вона з Джоремом тепер на вечірці!

Я потиснув йому руку і побажав доброї ночі.

— Ще півхвилинки, сер, — сказав містер Омер. — Якщо ви підете, не побачивши мого слоника, то значить, ви найкращого не побачите. Ви ніколи ще не бачили такого! Мінні!

Дзвінкий голосок десь нагорі відгукнувся: «Я йду, діду!», і до крамниці вбігла гарненька дівчинка з довгими білявими кучерями.

— Це мій слоник, сер, — сказав містер Омер, пестячи дитину. — Сіамська порода, сер. Ну, слоніку!

Слоник відчинив двері з крамниці до задньої кімнати, і я побачив, що ця кімната з деякого часу перетворена на спальню для містера Омера, якого важенько було тягати нагору; потім вона схилила свій гарненький лобик і розсипала довгі кучері по ручці крісла містера Омера.

— Слон завжди нахилиє голову вперед, ви знаєте, сер, — сказав містер Омер, підморгуючи, — коли нападає на якусь річ. Слоніку, раз! два! три!

За цією командою слоник з дивовижною для такої крихітки спритністю повернув навкруги крісло разом з містером Омером і рвучко вкотив його в задню кімнату, не зачепивши дверної рами; містер Омер неймовірно тішився цією церемонією і оглядався на мене з таким виразом, ніби це було триумфальним завершенням усіх трудів його життя.

Погулявши ще трохи містом, я пішов до Гемового будинку. Пеготті зовсім переселилася туди, а свій будинок віддала в оренду наступникові містера Баркіса у візницькій справі. А він добре заплатив їй і за екіпаж, і за коня. Здається, та сама флегматична шкапа, на якій їздив містер Баркіс, досі ще була в роботі.

Я знайшов Пеготті в чистесенькій кухні у товаристві місіс Геммідж, яку сам містер Пеготті привів зі старого човна. Навряд чи хтось інший спроможний був би змусити її залишити цей пост. Він, очевидно, уже все розповів їй. І Пеготті, і місіс Геммідж тримали кінці фартухів біля очей. Гем щойно вийшов, щоб «зробити коло по берегу». Незабаром він повернувся і дуже зрадів, побачивши мене; та взагалі, думаю, що їм усім полегшало, коли я прийшов. Ми майже весело гомоніли і про те, як містер Пеготті збагатіє в новому краї, і про різні дива, які він почне змальовувати нам у своїх листах. Ми не згадували імені Ем'лі, але досить часто натякали на неї. Гем тримався бадьоріше за всіх.

Проте Пеготті, проводжаючи мене зі свічкою до комірчини, де на столі була приготовлена для мене книжка про крокодилів, плачучи, розповіла, що він усе такий же. Вона гадала, що серце його розбите, хоч він і сповнений мужності та ніжності, і працює старанніше й краще, ніж будь-який інший корабельний майстер на всіх доках у тутешній місцевості. Бувають години ввечері, — казала вона, — що він почне розмовляти про старе життя

у будинку-човні; і тоді він згадує про Ем'лі, як про дитинку. Але ніколи не згадує про неї, як про жінку.

На обличчі його я читав, що йому хочеться поговорити зі мною віч-на-віч. Тому я вирішив наступного дня трапитися йому на дорозі, коли він повертатиметься з роботи. Обміркувавши це, я заснув. Цієї ночі, вперше після довгого часу, зняли свічку з віконця у старому човні. Містер Пеготті гойдався там у своєму гамаку, і вітер по-старому бурмотів над його головою.

Весь наступний день він був зайнятий, роблячи розпорядження щодо свого рибальського човна і снастей, пакував і відсилав до Лондона всі дрібні господарські речі, які здавалися придатними йому самому, і залишав ті, які потрібні були для місця Геммідж. Вона цілий день не полишала його. У мене було сумне бажання ще раз подивитися на це миле старе місце, і ми домовилися, що я ввечері зйдуся з ними там. Але я влаштував справи так, щоб спочатку побачитися з Гемом.

Було легко знайти його, бо я знав, де він працює. Я зустрів його на пустинних пісках і пішов з ним назад, щоб він мав нагоду поговорити зі мною, якщо справді хотів цього.

Вираз його обличчя не обдурив мене. Ми не довго пройшли разом, як він, не дивлячись на мене, спитав:

– Мастере Деві, ви бачили її?

– Тільки якусь хвилину, коли вона була непритомна, – тихо відповів я.

Ми пройшли ще кілька кроків, і він сказав:

– Мастере Деві, ви ще побачите її, як ви думаєте?

– Це було б, мабуть, занадто боляче для неї, – сказав я.

– Я теж думав про це, – відповів він. – Так воно і було б, сер, так воно і було б.

– Але ж, Геме, – обережно сказав я, – якщо вам треба щось написати до неї на той випадок, коли не можна буде сказати, якщо ви хотіли б щось передати їй через мене, то я вважатиму це священним дорученням.

– У цьому я вам вірю. Дякую, сер, ви дуже ласкаві. Я гадаю, що хотів би їй одну річ сказати чи написати.

– Що саме?

Ми мовчки пройшли кілька кроків, а потім він сказав:

– Воно не те, щоб я їй прощав... не зовсім те, воно більше; я хотів би попросити її пробачити мені, бо я надокучав їй моєю любов'ю, іноді я думав, що якби не взяв я з неї обіцянки вийти заміж за мене, то як другові, вона мені довірилася б і розповіла, що тривожить її душу, порадилася б зі мною, і я міг би врятувати її.

Я потиснув йому руку.

– Це й усе?

– Є ще одна річ, – відповів він, – якщо тільки я зможу це висловити, мастере Деві.

Ми знову пішли мовчки і йшли довше, ніж досі. Він не плакав, коли робив перерви, які я позначаю крапками. Він тільки збирався з думками, щоб виразніше висловитись.

– Я любив її... і люблю пам'ять про неї... занадто глибоко... отже, я не можу сказати їй, що я тепер чоловік щасливий. Я міг би бути щасливим, хіба лише

тоді... коли б забув її зовсім. А я боюся, що не витримаю, коли їй хтось скаже, що я справді забув її. Але якби ви... така вчена людина... якби ви змогли сказати їй щось таке, чим би змусили її гадати, що я не дуже глибоко страждаю, і що я все ще люблю її, все ще за нею сумую; щось таке, щоб вона бачила, що життя мені ще не зовсім остогидло, і що я все ще сподіваюся побачити її без сорому там, де грішникам відпускають гріхи і де втомлені відпочивають... щось таке, що б полегшило її бідолашну душу, і все ж таки не наводило б її на думку, ніби я колись можу одружитись, і ніби хтось іще може стати мені тим, чим була вона... Так я попросив би вас сказати їй це... і сказати, що я за неї молюся... за неї, що була мені така дорога!

Я знову потиснув його мужню руку і сказав, що виконаю його доручення, щойно зможу.

— Спасибі, сер — відповів він. — Ви дуже добрі, що пішли мені назустріч, ви були дуже добрі, що втішали дядю, розмовляли з ним увесь цей час. Мاستере Деві, я дуже добре розумію, що хоч тітка поїде до Лондона раніше, ніж вони відпливуть, і вони ще побачаться, а все-таки мені вже дядю не бачити. Я це напевне знаю. Ми цього не кажемо один одному, але так воно буде і так буде краще. В останній раз, як ви його побачите... в найостанніший раз... ви передайте йому ще привіт і щиру подяку від сироти, якому він завжди був милішим за рідного батька.

Це я також обіцяв свято виконати.

— Ще раз дякую, сер, — сказав він, міцно потискаючи мені руку. — Я знаю, куди ви збираєтесь іти. На добраніч!

Він злегка махнув рукою, ніби хотів сказати, що не може бачити того місця, і пішов назад. Дивлячись йому услід, коли він у місячному промінні йшов через пустир, я бачив, як він кілька разів обертався обличчям до сріблястої смуги на морі, і йшов далі і далі, доки нарешті сам не почав здаватися далеко тінню.

Двері човна-будинку були розчинені, коли я наблизився. Увійшовши, я побачив, що всі меблі винесені, крім старої скрині, на якій з кошиком у руках сиділа місіс Геммідж і дивилася на містера Пеготті. Він сперся ліктем на грубу полицю каміна і дивився на жаринки, що догорали в каміні, але побачивши мене, бадьоро підвів голову і весело заговорив:

— Прийшли, як обіцяли, щоб попрощатися зі старим човном, мастере Деві? — промовив він, підіймаючи свічку. — Досить порожньо тепер, правда ж?

— Справді, ви не марнували часу, — відказав я.

— Атож, ми не байдикували, сер! Місіс Геммідж працювала, неначе... та вже не знаю, хто так працював би, як місіс Геммідж! — сказав містер Пеготті, поглядаючи на неї і марно вигадуючи досить похвальне порівняння.

Місіс Геммідж схилилася на свій кошик і нічого не сказала.

— Це та сама скриня, на якій ви, бувало, сиділи з Ем'лі, — прошепотів мені містер Пеготті. — Я її потім візьму з собою. А тут ваша колишня спаленька, подивіться, мастере Деві!.. Погожа сьогодні ніч, кращої бути й не може.

Справді, вітер був несильний, але віяв чимсь сумним; він неначе знав, що старий моряк покидає свою оселю, і скиглив так жалісно, що наганяв журбу. Все вже винесли з човна, навіть маленьке дзеркальце з облямівкою з мушель.

Я згадував, як лежав тут, коли трапилася перша велика зміна в моєму житті. Згадував я блакитнооку дитину, яка зачарувала мене. Згадував Стірфорса, і мені здалося, ніби він тут, близько, ніби ось-ось зустріну я його за рогом.

— Мабуть, багато часу мине, доки човен знайде нових мешканців, — сказав містер Пеготті тихим голосом. — Усі тепер вважають це житло нещасливим.

— Він належить комусь із сусідів? — спитав я.

— Одному щогловому майстрові. Там, у місті, — відповів містер Пеготті. — Сьогодні ввечері я віддам йому ключ.

Ми зазирнули до другої комірчини і повернулися до місіс Геммідж, яка все ще сиділа на скрині. Та містер Пеготті попросив її підвестися, бо він уже поставив свічку на камін і хотів підняти скриню, щоб витягти її за двері, перш ніж загасити свічку.

— Даніелю, — сказала місіс Геммідж, раптом залишивши свій кошик і повиснувши на руці у Пеготті, — мій любий Даніелю, ось останні слова, які я скажу в цьому будинку: мене ти не повинен залишати! І не думай мене залишити, Даніелю! О, не думай про це!

Містер Пеготті здивовано поглядав то на місіс Геммідж, то на мене, то знову на неї, немов прокинувшись від сну.

— Не думай, милий Даніелю, не думай! — гарячково говорила місіс Геммідж. — Візьми мене з собою, Даніелю, візьми мене з собою і з Ем'лі! Я буду вашою служницею, терплячою і вірною. Якщо є раби в тих краях, куди ви їдете, то я буду вашою невільницею і буду щаслива, але не залишай мене, Даніелю, бо ти такий добрий і милий!

— Добра моя душа, — сказав містер Пеготті, похитуючи головою, — ти не знаєш, який то далекий шлях, і яке там буде важке життя.

— Ні, я знаю, Даніелю! Я можу собі уявити! — волала місіс Геммідж. — Але ось мої останні слова під цим дахом: я ляжу тут і помру, якщо мене не візьмуть з собою. Я можу копати землю, Даніелю, я можу працювати! Я можу терпіти важке життя. Я можу тепер любити й терпіти... більше, ніж ти гадаєш, Даніелю, якщо тільки захочеш випробувати мене. Я не торкнуся до пенсії, коли б навіть я вмирала в злиднях, Даніелю Пеготті; але з тобою і з Ем'лі я на край світу піду, якщо лише ви мені дозволите. Я знаю, чому; я знаю, ти думаєш, що я, самотна і всіма забута, буду скиглити, але, серденько моє, любий мій, тепер я вже не така! Я не дарма так довго сиділа тут і вартувала, і думала про свої поневіряння; не без користі просиділа. Мастере Деві, скажіть хоч слово за мене! Я знаю його звички і Ем'ліні звички також, мені знайоме їхнє лихо, і я зможу іноді втішити їх і за них попрацювати. Даніелю, добрий Даніелю, дозволь мені поїхати з тобою!

Місіс Геммідж схопила його руку й поцілувала її з незграбним захватом і любов'ю, з незграбною, але щирою відданістю і подякою, на які він заслуговував.

Ми витягли скриню, загасили свічку, замкнули двері ззовні і покинули зчинений човен-будиночок, що вирізьблювався темною плямою серед хмарної ночі. Наступного ранку, коли ми поверталися до Лондона на імперіалі дилжанса, місіс Геммідж і її кошик займали одне з задніх місць, і місіс Геммідж була щаслива.

XIV. Я СТАЮ СВІДКОМ ГРІЗНОГО ВИБУХУ

Коли до часу, що його так таємниче призначив нам містер Мікоубер, лишалося тільки двадцять чотири години, ми з бабусею почали радитись, як нам слід вчинити, бо їй дуже не хотілося залишати Дору. Ах, як легко мені було тепер носити Дору вгору і вниз сходами!

Незважаючи на вимогу містера Мікоубера, щоб моя бабуся неодмінно була свідком обіцяної ним події, ми були схильні влаштувати справу так, щоб міс Бетсі лишалася вдома, а ми з містером Діком були її представниками. Так ми вже й вирішили, але Дора порушила весь наш план, заявивши, що ніколи не пробачить ані собі, ані своєму поганому хлопчиськові, якщо бабуся залишиться вдома з будь-якого приводу.

— Я не буду розмовляти з вами, — сказала Дора моїй бабці, струшуючи своїми кучерями. — Я буду докучати вам. Я накажу Джіпові гавкати на вас цілий день. Я буду переконана, що ви справді сварлива стара, якщо ви не поїдете.

— Тсс, Квіточко, — засміялась моя бабуся, — ти знаєш, що не можеш обійтись без мене.

— Ні, могу! — заперечувала Дора. — Ви мені зовсім не потрібні. Хіба ви для мене бігаєте цілий день угору і вниз сходами? Хіба ви сидите біля мене й розповідаєте мені казки про Доді, як він бігав у подертих черевиках... ах, який то був бідолашний, кучий хлопчисько! Ви ніколи не робите мені нічого приємного, адже ж правда, не робите, мила бабуся?

Дора похапцем поцілувала бабуся і вибачливо додала:

— О, звичайно, ви робите! То я лише жартую. А все-таки, бабуся, послушайте, — додала Дора, пригортаючись до неї, — ви мусите поїхати. Я вам надокучатиму, аж доки не поставлю на своєму. Моему поганому хлопчиськові я влаштую таке життя, якщо він не змусить вас поїхати! Я робитиму вам такі неприємності!.. І Джіп також! Ви потім довіку шкодуватимете, що не поїхали, якщо не поїдете тепер. Крім того, — додала Дора, відгорнувши волосся і здивовано поглядаючи то на мене, то на бабуся, — чому б вам не поїхати обом? Хіба я така серйозно хвора?

— Що це за питання? Отакої, — скрикнула моя бабуся.

— Які вигадки! — додав я.

— Так. Я знаю, що я дурненька дитина, — сказала Дора, поглядаючи то на мене, то на бабуся, і, повернувшись до мене на канапі, вона склала бутончиком свій маленький ротик, щоб поцілувати мене, — а все-таки, ви повинні їхати вдвох, інакше я не повірю вам, а тоді я... плакатиму.

Я бачив з обличчя моєї бабусі, що вона вже готова поступитись, і Дора також це помітила та збадьорилась.

— Ви повернетесь і привезете стільки новин, що принаймні тиждень знадобиться, аби все розповісти й розтлумачити мені! — сказала Дора. — Бо я знаю, що не скоро зрозумію, коли є там щось ділове. А, напевно, там є щось ділове. А коли ще доведеться щось вираховувати, то я вже не знаю, коли впроваюсь, а мій поганий хлопчисько весь час буде ходити з кислотою фізіономією. Ось вам! Тепер ви поїдете, правда ж? Адже вас тільки одну ніч не буде, а без вас мене Джіп захищатиме. Доді перед від'їздом віднесе мене нагору, і я до

вашого повернення не зйду. А для Агнес я вам дам страшенно лайливого листа, бо вона ніколи не приїздить до нас.

Ми погодилися без усяких подальших нарад, що нам обом треба їхати, і що Дора – маленька шахрайка, яка тільки вдає хвору, аби з нею панькалися. Вона була дуже рада і весела. Увечері ми вчотириох, тобто моя бабуся, містер Дік, Тредльс і я, поїхали в дуврській поштової кареті до Кентербері.

У готелі, де містер Мікоубер просив чекати на нього, і до якого ми не без труднощів дісталися серед ночі, я знайшов листа, який повідомляв, що містер Мікоубер приїде вранці рівно о пів на десяту. Після цього ми, тремтячи від холоду, пішли до вказаних нам ліжок через різні вузькі коридори, які так смерділи жирним супом і стайнею, ніби цілі століття купалися в цій суміші.

Увесь ранок блукав я милими старими тихими вулицями і знову походжав під тінню урочистих склепінь і церков. Гайвороння кружляло навколо башт собору, і самі башти, здіймаючись над знайомою місцевістю, порізаною струмками і річками, стояли в світлому ранковому повітрі так спокійно, ніби на землі зовсім не було явища, яке ми називаємо змінами. І все-таки дзвони тоскно калатали мені про зміни в усьому. Вони говорили мені про власну їхню старість, про молодість моєї милої Дори і про безліч людей, які жили, кохали і померли, коли ці самі дзвони, так само, як і тепер, перетікали в гудіння іржавої зброї Чорного принца*, що й досі висить у Кентерберійському соборі, і розчинялись у глибоких хвилях минулого, мов кола на воді.

З рогу я глянув на старий будинок, але не підійшов до нього, щоб мене не помітили і щоб не попсувати план, якому я повинен був сприяти. Ранкове грайливе сонце золотило покрівлі і ґратчасті вікна, і кілька променів колишнього миру, здавалося, торкнулися мого серця.

Щось із годину гуляв я околицями, і тільки тоді повернувся на головну вулицю, яка тим часом уже скинула з себе нічний спокій. Між людьми, які метушилися в крамниці, я побачив свого давнього ворога, м'ясника, що за цей час дожився до рантових чобіт і немовляти, а також власної крамниці. Він няньчив немовля і здавався миролюбним членом суспільства.

Сідаючи снідати, ми всі були сповнені турбот і нетерпіння. З наближенням призначеного часу наш неспокій зростав. Нарешті ми припинили вдавати, ніби захоплені сніданком, який спочатку був поставлений для всіх нас, за винятком містера Діка, тільки для форми; натомість моя бабуся стала походжала кімнатою; Тредльс сів на канапу і нібито читав газету, хоч видно було, що очі його шукали когось на стелі. Я дивився у вікно, щоб вчасно повідомити про прибуття містера Мікоубера. Мені не довго довелося вартувати; щойно почав годинник бити пів на десяту, як він з'явився на вулиці.

– Ось він іде, – сказав я, – і не в своєму юридичному вбранні!

Бабуся зав'язала стрічки чіпця, в якому вийшла снідати, щільніше загорнулася в шаль, немовби готувалася бути рішучою та невблаганною. Тредльс також войовничо застібнув сюртук на всі гудзики. Містер Дік від цих дивних приготувань зовсім розгубився, проте визнав за потрібне зробити за нашим прикладом: він обома руками якнайнижче насунув капелюх на вуха і негайно знову зняв його, щоб привітати містера Мікоубера.

* Едвард Вудсток, відомий як Чорний принц – 1330–1376 рр., старший син короля Англії Едварда III, принц Уельський, видатний командувач Сторічної війни.

– Джентльмени і мем, – сказав містер Мікоубер. – Доброго ранку. Мій любий сер, – звернувся він до містера Діка, який міцно потиснув йому руку, – ви надзвичайно добрі.

– Чи ви снідали? – спитав містер Дік. – З'їжте котлетку!

– Нізачо в світі, мій добрий сер! – скрикнув містер Мікоубер, спиняючи його на шляху до дзвінка. – Апетит і я, містере Діксон, давно вже розлучилися один з одним.

Містер Діксон так зрадів своєму новому імені і відчув себе зобов'язаним містерові Мікоуберу за нього, що знову міцно потиснув йому руку і засміявся, як дитина.

– Діку, – сказала моя бабуся, – увага!

Містер Дік зашарівся і опанував себе.

– Ну, сер, – промовила бабуся, натягаючи рукавички. – Ми готові на гору Везувій чи куди вам заманеться.

– Мем, – відповів містер Мікоубер, – я впевнений, ви незабаром будете свідком вибуху. Містере Тредльс, ви, мабуть, дозволите мені зазначити тут, що ми з вами діяли погоджено?

– Це безперечний факт, Копперфілде, – сказав Тредльс, на якого я глянув здивовано. – Містер Мікоубер радився зі мною щодо своїх намірів, і я намагався дати йому найкращі поради, які тільки міг.

– Якщо я не помиляюся, містере Тредльс, – вів далі містер Мікоубер, – то предметом мого наміру є надзвичайно важливе викриття.

– Надзвичайно важливе, – підтвердив Тредльс.

– Мабуть, за таких обставин, мем і джентльмени, – сказав містер Мікоубер, – ви зробите мені ласку на хвилину віддатися під керівництво людини, яка є не що інше, як уламок корабельної катастрофи, викинутий хвилями морськими на берег людства, але все ж таки є вашим співбратом, позбавленим тільки свого первісного вигляду внаслідок багатьох згубних особистих помилок і непереборної сили обставин?

– Ми цілком покладаємося на вас, містере Мікоубер, – сказав я, – і будемо робити все, що вам завгодно.

– Містере Копперфілд, – відповів на це містер Мікоубер, – ваша довіра в даному разі не зазнає помилки. Я хотів би попросити дозволу піти звідси на п'ять хвилин раніше за вас, а потім прийняти всіх присутніх у конторі Вікфілда і Гіпа, де я служу клерком, з візитом до міс Вікфілд.

Ми з бабусею глянули на Тредльса, і той кивнув на знак згоди.

– Більше нічого, – зазначив містер Мікоубер, – не маю я сказати нині.

По цій мові він, на мое здивування, урочисто вклонився нам усім і зник. Поведінка його взагалі була надзвичайно стримана, а обличчя надзвичайно бліде.

Тредльс тільки усміхнувся і похитав головою (на якій сторч стояло волосся), коли я допитливо глянув на нього. Тоді я вдався до останнього заходу: витяг годинника і почав відраховувати призначені п'ять хвилин. Бабуся тримала свого годинника в руках з тією самою метою. Коли умовлений строк минув, Тредльс подав моїй бабці руку, і ми всі пішли до старого будинку, не вимовивши дорогою жодного слова.

Ми знайшли містера Мікоубера за письмовим столом у конторі, на нижньому поверсі маленької башти, де він щось старанно писав чи старанно вдавав, ніби пише. Велика конторська лінійка була в нього засунута за жилет і стирчала звідти на фут або більше, являючи собою щось подібне до нового жабо.

Мені здалося, що від мене чекають промов, і я почав:

— Як ваше здоров'я, містере Мікоубер?

— Містере Копперфілд, — поважно відповів Мікоубер, — сподіваюся, що бачу вас у доброму здоров'ї!

— Чи вдома міс Вікфілд? — спитав я.

— Містер Вікфілд хворий, він лежить в ліжку, сер, слабкий на ревматичну пропасницю, — відповів він. — Але міс Вікфілд, безперечно, буде рада побачити давніх друзів. Чи не бажаєте увійти, сер?

Він пішов попереду нас до ідальні — першої кімнати, куди завітав я в цьому будинку — і, широко відчинивши двері колишнього кабінету містера Вікфілда, доповів дзвінким голосом:

— Міс Тротвуд, містер Девід Копперфілд, містер Томас Тредльс і містер Діксон!

Я не бачив Урії Гіпа від того знаменного ляпаса. Наш візит, очевидно, вразив його несподіванкою, тим більше, що він дивувався і нас самих. Він не ворухнувся бровами, бо не було чим ворухнути, але він нахмурився до того, що майже зовсім заплющив свої оченята, похапливі рухи кощавої руки по підборіддю викривали збентеження і здивування. Я встиг помітити це, глянувши через плече моєї бабусі в той момент, коли ми переступали поріг, а вже через секунду він був таким же приниженим підлабузником, як і завжди.

— Щиро скажу, — скрикнув він, — це найнесподіваніша радість! Побачити, так би мовити, всіх друзів з парафії собору Святого Павла разом — це такий бенкет для очей, що кращого й увияти собі не можна! Містере Копперфілд, сподіваюся, ви в доброму здоров'ї... і... якщо смію так покійно висловитися... приязні до людини, яка, щоб там не було, завжди лишалася вашим другом? Місіс Копперфілд, сподіваюсь, одужує? Ми нещодавно з превеликим жалем, запевняю вас, чули сумні звістки про її стан.

Мені соромно було дозволити йому взяти мою руку, але я не знав, що ще робити.

— Речі змінилися у цій конторі, міс Тротвуд, від того часу, як я був смиреним клерком і тримав вашого поні, — сказав Урія, удавано посміхаючись. — Але я зовсім не змінився, міс Тротвуд.

— Авжеж, сер, — відказала моя бабуся, — правду вам сказати, я гадаю, що ви лишилися вірний тому, що обіцяли замолоду; якщо це зробить вам приємність, можу підтвердити.

— Спасибі, міс Тротвуд, — сказав Урія, вигинаючись і кривляючись, — за вашу милостиву думку! Мікоубере, скажіть, щоб доповіли про прибуття гостей міс Агнес... і матусі. Матуся неймовірно зрадіє, побачивши таке товариство! — додав він, присуваючи нам стільці.

— Ви не зайняті, містере Гіп? — спитав Тредльс, випадково зустрівши хитрий погляд Урії, коли той прагнув разом і довідатися, чого ми хочемо, і приховати свої думки.

— Ні, містере Тредльс, — відповів Урія, сідаючи на своє звичайне місце в конторі і затискуючи свої кощаві руки між кощавими колінками. — Не настільки, наскільки можна було б бажати. Але адвокати, акули і п'явки не легко задовольняються, ви знаєте! А втім, у нас з Мікоубером руки повні роботи, бо містер Вікфілд уже майже ні на яку працю не здатен, сер. Але це не тільки обов'язок, але й приємність працювати для нього. Ви, здається, не дуже близько знайомі з містером Вікфілдом, Тредльсе? Якщо не помиляюсь, я тільки один раз мав честь бачитися з вами?

— Ні, я не був близько знайомий з містером Вікфілдом, — відповів Тредльс, — інакше я, мабуть, давно відвідав би вас, містере Гіп.

У тоні цієї відповіді було щось таке, що змусило Урію ще раз придивитися до гостя, і він зиркнув на нього понурими і зловісними очима. Але побачивши Тредльса, його добродушне обличчя, невимушену поведінку і волосся, яке стояло сторч, він відкинув усілякі підозри і, скривившись усім тілом, а особливо довгою шиєю, сміливо відповів:

— Я дуже шкодую про це, містере Тредльс. Ви б захоплювалися містером Вікфілдом так само, як і всі ми. Його маленькі слабкості змусили б вас тільки більше любити його. Але, якщо ви хочете почути красномовну хвалу моему компаньйонові, то я вам вкажу на Копперфілда. Ця сім'я — його улюблена тема.

Поява Агнес, яку привів містер Мікоубер, перешкодила мені відхилити цей комплімент, якби я навіть хотів це зробити. Агнес, здалося мені, не так досконало володіла собою, як завжди, і помітно було, що вона зазнала тривоги і лиха. Але її сердечна ласка та спокійна краса сяяли від цього ще більше.

Я бачив, як Урія стежив за нею, коли вона вітала нас; у цю хвилину він здався мені бридким і бунтівливим демоном, який спостерігає за добрим духом. Тим часом Мікоубер зробив Тредльсу якийсь знак, і Тредльс непомітно для нас усіх, крім мене, вийшов з кімнати.

— Більше вам нема чого чекати, Мікоубере, — сказав Урія.

Але містер Мікоубер стояв біля дверей і, поклавши руки на лінійку за пазухою, цілком недвозначно вимірював очима одного зі своїх ближніх, і цей ближній був його наймачем.

— Чому ви ще чекаєте? — спитав Урія. — Мікоубере! Хіба ви не чули, що я вам наказав не чекати далі?

— Чув! — відповів Мікоубер, не рухаючись з місця.

— То чому ж ви чекаєте? — спитав Урія.

— Тому, що... коротко кажучи, я так хочу! — вибухнув містер Мікоубер.

Щоки Урії вкрились нездоровою блідістю, крізь яку ледь-ледь проступали нерівні червоні плями. Він пильно глянув на Мікоубера, і кожен мускул його обличчя уривчасто і швидко здригався.

— Ви недбала людина, як відомо цілому світові, — сказав він, намагаючись усміхнутись. — Я дуже побоююся, що ви незабаром змусите мене дати вам відставку. Ідіть геть! Я згодом побалакаю з вами.

— Якщо є негідник на цій землі, — скрикнув містер Мікоубер, раптом запалюючись несамовитою люттю, — з яким я вже занадто багато балакав, то ім'я його — Гіп.

Урія підскаочив, немов його вдарили чи вкололи, і, поволі озираючи нас з найпонуришим і найлютішим виразом, на який лише здатне було його обличчя, тихим голосом сказав:

— Ого! Так це змова! Ви змовились зійтися тут! Ви інтригуєте разом з моїм клерком... правда ж, Копперфілде? Гаразд. То бережіться! У вас з цього нічого не вийде. Ми ж таки з вами знаємо один одного. Любові між нами нема. Ви завжди були панком з голодним шлунком, від першого дня приходу до цього дому. Вам заздро, що я йду вгору, чи не так? Але всі підступи проти мене — дурниці; я вам влаштую таку контратаку! Мікоубере, геть звідси! Я зараз вийду поговорити з вами.

— Містере Мікоубер, — сказав я, — дивіться, як цей тип раптом змінився, і не в тому тільки, що він цілком несподівано сказав трохи правди. Це дає мені певність, що він від нас не втече. Чиніть з ним так, як він на це заслуговує.

— Ви — непогана банда, слово честі! — промовив Урія тим самим глухим тоном, помалу вкриваючись липким потом, що його він стирав довгою кощавою рукою. — Ви підкупили мого брудного клерка — такого самого покидька, яким і ви самі були, Копперфілде, поки не змилостивилася над вами одна особа — і змушуєте його паплюжити мене наклепами! Міс Тротвуд, вам краще зупинити це, інакше я зупиню вашого чоловіка швидше, ніж вам може сподобатися. Погодьтеся, не дуже приємно буде залучати до своїх справ історію такої поважної леді! Міс Вікфілд, якщо ви хоч трохи любите свого батька, то краще вам не приєднуватися до цієї зграї. Я занашу Урія, якщо ви не послухаєте мене. Ну, виходьте тепер! Дехто з вас у мене в руках. Обдумайте двічі, доки я вас не загребу. Обдумайте двічі ви, Мікоубере, якщо не хочете бути розчавленим. Я раджу вам забратися звідси і чекати, поки моя ласка буде поговорити з вами, ви, блазню! Є ще час для відступу. Де матуся? — спитав він раптом, помітивши відсутність Тредльса і тривожно схопившись за шнурок дзвінка. — Що й казати, чудова історія, і це в моєму власному домі!

— Місіс Гіп тут, сер, — сказав Тредльс, повертаючись з цією гідною матір'ю гідного сина. — Я дозволив собі познайомитися з нею.

— Хто ви такий, щоб знайомитися з нею? — скрикнув Урія. — І чого вам тут треба?

— Я — агент і друг містера Вікфілда, сер, — сказав Тредльс сухим і спокійним тоном ділової людини. — І в моїй кишені лежить законне доручення діяти за нього на свій розсуд у всіх його справах.

— Старий осел допився до гарячки, — сказав Урія, обличчя якого стало ще бридкішим, — це ви в нього виманили по-шахрайському!

— У нього багато чого виманили по-шахрайському, я це знаю, — спокійно відказав Тредльс, — і ви це теж знаєте, містере Гіп. Ми, з вашого дозволу, попросимо містера Мікоубера викласти цю справу.

— Уріе! — зойкнула місіс Гіп з тривожним жестом.

— Притримайте язика, мамо! — відповів він. — Менше слів — більше діла.

— Але ж, мій Уріе...

— Притримайте язика, мамо! Я сам упораюся.

Хоч я давно вже знав, що його почтивість удавана і все його смиренство низьке й фальшиве, та все одно не розумів, чого сягало лицемірство Гіпа,

допоки не побачив, з якою нахабністю він скинув свою маску, щойно зрозумів її даремність; його злість, безсоромність і ненависть, люте задоволення, з яким він навіть у цю хвилину радів лихові, що його заповдіяв, хоч і сам був у розпачі, що вже не зможе перехитрувати нас, – все це дивувало навіть мене, хоч я давно знав і ненавидів його від усього серця.

Я нічого не скажу про погляд, який він кинув на мене і потім на кожного з нас по черзі; я завжди розумів, що він ненавидить мене, і пам'ятав про сліди моїх пальців на його щоці. Але коли його погляд упав на Агнес, і коли я помітив гнів, з яким він усвідомлював, що влада його над нею скінчилася, коли я побачив виразний прояв огидних пристрастей, які спонукали його зазіхати на дівчину, чеснот якої він зовсім нездатний був оцінити, – тоді я жахнувся від самої думки, що вона хоч одну годину могла прожити перед очима такого чоловіка.

Потерши підборіддя і подивившись на нас паскудними очима через свої кощаві лапи, Урія звернувся до мене ще раз, напівплаксиво та напівглузливо:

– Так ви вважаєте за можливе виправдати це, Копперфілде? Ви – такий гордий своєю честю і всякими подібними речами! Ви виправдуєте таємний напад на мій дім та інтриги з моїм власним клерком? Не дивно, якби це зробив я; адже ж я не видаю себе за зразок чеснот... хоч я ніколи не тинявся вуличним волоцюгою, на відміну від вас, як розповідає Мікоубер... але ви! Ви не соромитесь робити це! Ви зовсім не думаєте про клопіт, який накличете на себе всякими змовами? Дуже добре, побачимо! Містере, як там вас звати, ви, здається, збиралися доручити Мікоуберові відповідати на якесь запитання? Ось ваш оракул! Чому ж ви не наказуєте йому говорити? Він вивчив свій урок, я бачу.

Помітивши, що його промова не справила жодного враження ні на мене, ні на будь-кого з нас, він сів на край столу, засунув руки в кишені, перекинув ногу на ногу і став чекати, що буде далі.

Досі я з превеликими труднощами стримував бурхливий запал містера Мікоубера, який не раз переривав слова Урії одним складом «шах... шах...», не встигаючи вимовити другий склад слова «шахрай». Тепер же він вихопив з-за пазухи лінійку, яка мала, очевидно, служити за знаряддя захисту, добув з кишені аркуш паперу, складений по-канцелярському, поважно переглянув його зміст, немов захоплюючись художністю свого стилю, і почав читати:

– «Дорога міс Тротвуд і джентльмени»...

– Помилуй боже цього чоловіка! – прошепотіла бабуся. – Він витрачав би на листи цілі купи паперу, навіть коли б це було державним злочином!

Містер Мікоубер не чув цього і вів далі:

– «Виходячи перед вами з тим, щоб обвинуватити й викрити, очевидно, найбільш неперевершеного з мерзотників, які будь-коли існували... (тут Мікоубер, не підводячи очей, вказав на Урію Гіпа лінійкою, немов чарівною паличкою), я прошу не звертати уваги на мене самого. Від дитячої колиски буди жертвою фінансових зобов'язань, що їх я виконувати був неспроможний, я завжди лишався іграшкою цих принизливих для мене обставин. Сором, злидні, розпач і божевілля, нарізно і всі разом, були мені супутниками на життєвому шляху».

Насолода, з якою містер Мікоубер змальовував себе як жертву гідних жалю обставин, дорівнювала хіба що гордому усвідомленню авторства і самовдоволенню, з яким він супроводжував похитуванням голови всяку фразу, що, на його думку, була сильно і гарно сформульована.

— «Коли сором, злидні, розпач і божевілля дійшли для мене найвищого свого ступеня, вступив я до контори, чи, як сказали б наші сусіди-галли, до бюро під фірмою або ж прозванням Вікфілд і... Гіп, хоч ця контора насправді керована одним... Гіпом. Гіп, і тільки Гіп — пружина цієї машини. Гіп, і тільки Гіп — шахрай і крутій».

Урія при цих словах більше посинів, ніж зблід; він кинувся на містера Мікоубера, щоб вихопити листа і подерти його на шматки. Але містер Мікоубер зі справді дивовижною вправністю або щастям вдарив його лінійкою по простягнутих пальцях і знешкодив його праву руку. Вона зігнулася, наче зламана. Удар ляснув, немов по дереву.

— Хай тебе чорт візьме! — скрикнув Урія, звиваючись на цей раз від болю. — Я ще з тобою розквітаюся!

— Підійди до мене знову, ти... ти... ти... Гіпе огидний! — репетував містер Мікоубер. — І якщо в тебе голова людини, а не чорта, то я її розтрощу. Підходь, підходь!

Здається, я ніколи не бачив нічого смішнішого, — я усвідомлював це навіть у той момент, — ніж містер Мікоубер в ту хвилину, коли він вимахував своєю лінійкою, наче драгунською шаблею, і кричав: «Підходь!», поки ми з Тредльсом затримували його в кутку, звідки він знову й знову вистрибував.

Його ворог щось бурмотів сам собі і, трохи розім'явши поранену руку, повільно стягнув з шиї хустинку і перев'язав її, охопив лівою рукою і знову сів на стіл, понуро дивлячись униз.

Містер Мікоубер, трохи охолонувши, почав читати далі свій лист:

— «Умови, на яких я увійшов до контори на службу... Гіпа (він перед цим іменем щоразу спинявся і потім вимовляв його з особливо виразним наголосом), не перевищували нікчемної платні у двадцять два шилінги шість пенсів на тиждень. Решта була поставлена в залежність від міри моїх заслуг у справах контори, інакше кажучи, від ницості моєї натури, від корисливості моїх спонукань, від бідності моєї сім'ї і в цілому від моральної, або, краще сказати, від антиморальної схожості між мною і... Гіпом. Чи треба говорити, що я незабаром побачив себе поставленим перед необхідністю вдаватися до... Гіпа по грошові позики для прогонування місис Мікоубер і нашої нещасливої, але великої сім'ї? Чи треба говорити, що ця необхідність була передбачена... Гіпом... що ці позики забезпечувалися борговими листами, борговими актами та зобов'язаннями, згідно з законними постановами нашої країни, і що я, отже, був облупований сіттю, яку... Гіп помалу сплітав мені на згубу?»

Відрада, що її містерові Мікоуберу давав його епістолярний стиль у змалюванні цього нещасливого збігу обставин, здавалося, надміру винагороджувала його за весь жах і весь смуток, яких тільки могла завдати йому дійсність. Він вів далі:

— «Ось тоді... Гіп... почав виявляти до мене саме стільки довіри, скільки треба було для виконання його пекельного плану. Ось тоді я й почав, якщо мені дозволено буде висловитись по-шекспірівському, танути, нидіти, мучитися

болом. Я побачив, що моїх послуг повсякчас потребують саме там, де йдеться про фальшування, або де хочуть обдурити певну особу, яку я називатиму містером В. Цього містера В. обдурювали всіма можливими способами, хоча мерзотник... Гіп... увесь цей час зовні висловлював безоглядну відданість цьому покривдженому джентльменові. Це було вже досить погано, але, як каже данський принц-філософ, тими словами, які є розкішною прикрасою Єлизаветинської ери, — найгірше попереду».

Містер Мікоубер так захопився щасливим заокругленням своєї фрази цитатою, що, вдаючи, ніби загубив крапку, зробив невимовну приємність собі і нам прослухати це місце ще раз.

— «Я не маю наміру, — вів він далі, — в межах цього документа входить в приватні подробиці списку різноманітних шахрайств нижчого сорту, які були вчинені на шкоду особі, названій містером В., — шахрайств, що на них я виявляв мовчазну згоду, — такий список мною виготовлений окремо. В моїй внутрішній боротьбі між платнею і позбавленням платні, хлібом і позбавленням хліба, існуванням і не-існуванням, перемогу отримала нагода викрити і роз'яснити значні паскудства, безсоромно вчинені... Гіпом... на шкоду містерові В. Спонукуваний тим чутливим порадником у душі моїй, що зветься совістю, і не менш зворушливою вказівкою у зовнішньому світі, яку я назву міс А., я підійшов до важкої праці болючих розшуків, які тепер, скільки мені відомо, обіймають період часу понад дванадцять місяців».

Він перечитав це місце, немовби воно було виписане з парламентського акту, і, здавалося, черпав дивовижну насолоду зі звуків власних слів.

— «Мої звинувачення проти... Гіпа, — читав він далі, глянувши на ворога і про всяк випадок поправивши лінійку під пахвою, — такі...»

Ми всі, здається, зачали подих. Я певен, що Урія не дихав зовсім.

— По-перше, — читав Мікоубер, — коли розум і пам'ять містера В. з причин, які нема потреби тут наводити, послабшали і розладналися... Гіп... зіпсував і заплутав усі справи контори. Коли містер В. найменше був здатний вдаватися до справ контори... Гіп неодмінно йому щось підсовував. У таких випадках... Гіп здобував підпис містера В. на важливих документах, що їх він умів змалювати як неважливі, або просто підкладав їх. Так, приміром, він спонукав містера В. дати йому... такі повноваження розпоряджатися довіреною конторі сумою в дванадцять тисяч шістсот чотирнадцять фунтів дев'ять шилінгів і шість пенсів і вжити її на сплату вже сплачених вимог або вимог за неіснуючими зобов'язаннями і на поповнення належних іншим вкладникам сум, яких нібито не вистачало. Цим актам він завжди надавав такого вигляду, ніби причина їх полягає у власних нечесних намірах містера В., і начебто вони є наслідком власних безладних і несумлінних дій містера В., і водночас користувався ними, як засобами допікати йому і гнути його під свою владу.

— Це ви повинні будете довести, Копперфілде! — скрикнув Урія, загрозливо похитуючи головою. — Всьому свій час!

— Спитайте... Гіпа, містере Тредльс, — сказав містер Мікоубер, обриваючи читання, — хто жив у його будинку після нього? Будь ласка, спитайте.

— Цей самий блазень, він і тепер там мешкає, — зневажливо відказав Урія.

— Спитайте... Гіпа... чи мав він у цьому будинку записну книжку? — вів далі містер Мікоубер. — Будь ласка, спитайте.

Кошала лапа Урії раптом перестала скребти підборіддя.

— Або спитайте його, — додав містер Мікоубер, — чи спалював він там колись щось подібне? Якщо він скаже, що спалював, і спитає, де попіл, то вкажіть йому на Вілкінса Мікоубера, і він почує дещо не зовсім приємне!

Урочистий тріумф, з яким Мікоубер полегшив свою душу цими словами, неймовірно стривожив місіс Гіп. Вона схвилювано заверещала:

— Уріє, Уріє! Будь покірний і попроси поблажливості, мій любий!

— Мамо! — відповів він. — Чи ти замовкнеш? Ти злякалась і не тямши, що верзеш. Будь покірний! — повторив він крізь зуби, позираючи на мене. — Я своєю покірністю давно вже зробив покірними багатьох з них.

Містер Мікоубер, елегантним рухом опустивши підборіддя в краватку, читав далі:

— «По-друге, у багатьох випадках Гіп, за моїми довідками та переконанням...»

— Ну, цим ви небагато доведете, — пробурмотів Урія, збадьорившись. — Мамо, мовчи!

— Ми подбаємо надати дещо, чим доведемо чимало і переконаємо навіть вас, сер, дуже скоро! — відповів містер Мікоубер.

«По-друге, у багатьох випадках Гіп, за моїми довідками та переконанням, при різних грошових надходженнях систематично підробляв підпис містера В. у книжках і документах; між іншим, вчинив таке фальшування, що його я можу підтвердити належними доказами. А саме таким нижчезазначеним чином, тобто...»

Містер Мікоубер знову тішився набором слів, звичайно, смішним і непотрібним, але властивим не лише йому. Я впродовж свого життя у багатьох помічав цю схильність до непотрібних слів. Це здається мені загальним правилом у всіх урочистих випадках, і на цьому заснований зміст усіх судових паперів, присяг і подібних речей. Читаючи або проголошуючи їх, люди начебто особливо тішаються, коли натраплять на ряд гучних слів, що відбивають одну і ту саму думку, як приміром — «хочу, вимагаю і бажаю», або: «залишаю, заповідаю і відказую» і так далі. Давні анафеми всі побудовані були на цьому принципі. Ми говоримо про тиранію слів, але ми самі, наче тирани, катуємо їх, ми радіємо, що в нас є запас зайвих слів, які можна вжити в урочистих випадках, і нам здається, що це надає більш вагомому значенню, ще й звучить краще. Як значення лівреї нашого слуги мало турбує нас, аби лише вона блищала і впадала в очі, так і значення та потрібність слів у нас — здебільшого справа другорядна, аби ми могли вихвалитися ними; й існують люди, які від надмірного вихвалання лівреями заплутуються в борги; існують рабовласники, у яких збирається занадто багато рабів, і раби повстають. Так само, здається мені, я міг би назвати одну націю, яка накликає і ще накличе на себе безліч неприємностей єдино від того, що вживає занадто багато слів.

Містер Мікоубер читав далі, майже облизуючись:

— «...а саме таким нижчезазначеним чином, тобто: містер В. перебував у стані дуже розладнаного здоров'я, і виявлялося ймовірним та вірогідним, що смерть його може спричинитися до деяких викриттів і до скинення влади... Гіпа... над сім'єю В., — як я, Вілкінс Мікоубер, що підписуюсь нижче, гадаю (якщо тільки дочірня любов його спадкоємиці не буде таємно спонукувана

не допустити законного розгляду конторських справ обох компаньйонів), зазначений... Гіп... визнав за потрібне мати в запасі боргове зобов'язання на вищезгадану суму в дванадцять тисяч шістсот чотирнадцять фунтів дев'ять шилінгів і шість пенсів з процентами, у якому сказано, ніби ця сума позичена... містерові В., щоб врятувати його від ганьби, хоч така сума насправді ніколи не існувала і не була ні позичена, ні отримана. Підпис на цьому акті, що його нібито склав містер В. і засвідчив Вілкінс Мікоубер, підроблений... Гіпом. У моєму розпорядженні записна книжка, де є багато зразків таких підробок підпису містера В. Ці зразки де-не-де пошкоджені вогнем, але їх ще можна прочитати. Документа такого я ніколи не засвідчував. А сам документ нині також у мене».

Урія схопився з місця, витяг з кишені зв'язку ключів, відімкнув у столі шуфляду, але потім передумав, і, не зазирнувши в неї, знову обернувся до нас.

– Документ у мене, – повторив містер Мікоубер, урочисто оглянувши всіх нас, – тобто сьогодні вранці, коли все було написано, він був у мене, але потім я передав його містерові Тредльсу.

– Це абсолютна правда, – підтвердив Тредльс.

– Уріє, Уріє! – кричала матуся. – Будь смиренним і спробуй домовитися з ними! Я знаю, мій син буде смиренним, джентльмени, якщо тільки ви дасте йому час подумати! Містере Копперфілд, ви ж напевно знаєте, що він завжди був смиренним, сер!

Цікаво було бачити, як мати все ще трималася за стару вигадку, що її син давно вже відкинув, як непотрібну.

– Мамо! – сказав він, нетерпляче кусаючи хустинку, якою була загорнута його рука. – Краще б ти взяла заряджену рушницю і вистрелила в мене.

– Але ж я люблю тебе, Уріє! – скрикнула Айсіс Гіп.

І я не маю сумніву, що то була правда, і що Урія також любив свою матір, хоч яким дивним це здається; щоправда, обоє вони були варті одне одного.

– Я не можу знести, – вела вона далі, – що ти викликаєш цих джентльменів на боротьбу і лише більше піддаєш себе небезпеці. Я від самого початку сказала цьому джентльменові, коли він мені нагорі оголосив, що все викрило... я сказала йому, що поручуся за тебе, що ти будеш смиренним і даси обіцянку виправитись. О, гляньте, джентльмени, яка смиренна я, і не дивіться на нього!

– Досить, мамо! Ось Копперфілд, – сказав Урія, гнівно вказуючи кошавим пальцем на мене, як на головного винуватця, на якому зосереджувалась уся його злість, і який зовсім не намагався роз'яснити йому справжній стан речей. – Ось Копперфілд дав би тобі сто фунтів, щоб ти розплескала навіть менше того, що вже розплескала безкоштовно.

– Що ж робити, Уріє? – кричала його мати. – Я не можу бачити, як ти через свою гордість стрімголов кидаєшся в провалля. Краще будь смиренним, яким завжди був.

Урія якусь хвилину помовчав, кусаючи хустинку на руці, потім понуро глянув на мене і сказав:

– Ну, що там у вас іще? Якщо є щось – викладайте. Чого ви так дивитесь на мене?

Містер Мікоубер знову взявся за листа. Він був радий повернутися до процедури, яка давала йому стільки насолоди:

– «Трете, і останнє. Я тепер спроможний довести... Гіповими фальшивими книжками і... Гіповими справжніми нотатками, які починаються в його напіспаленій записній книжці, чого я, звичайно, ще не міг розуміти, коли її в день нашого переїзду до нинішньої квартири моя дружина місіс Мікоубер випадково знайшла в ящику з попелом... Я можу довести, що всі слабкості, хиби, чесноти, навіть батьківська любов і почуття честі бідолашного обдуреного і всіляко пограбованого містера В. кілька років поспіль скеровувалися лише на те, щоб сприяти фінансовому підвищенню зажерливого, користолюбного і підступного... Гіпа, що єдиною і виключною метою цього... Гіпа, крім грошлюбства, було – цілком захопити в свої руки містера В. і його дочку; я вже не кажу нічого про зазіхання його на міс А., що останній його вчинок, три місяці тому зроблений, полягав у доведенні містера В. до складання акту, за яким він поступається для... Гіпа половиною прав на контору і, крім того, віддає йому все рухоме майно в будинку під заставу певного щорічного утримання, яке... Гіп зобов'язувався акуратно сплачувати по третинах, – що всі ці витівки, разом з фальшивими повідомленнями про хід справ для залякування, розпочаті в такий час, коли містер В., вдавшись до деяких необміркованих спекуляцій, справді потребував грошей і не міг цілком бездоганно керувати капіталами, за які на ньому лежала законна і моральна відповідальність перед довірителями, що вони, ці витівки, були продовжувані фальшивими позиками під неймовірні відсотки, за посередництвом... Гіпа, який позичав містерові В. його ж власні гроші, що були по-шахрайському приховані і, під різними зловмисними приводами, витрачені не за призначенням. Отже, таким чином, різноманітними безсовісними хитрощами і крутійствами дедалі міцніше заплутувалася сітка, через яку бідолашний містер В. вже не бачив світу. Гадаючи, що за дверима його будинку стоять уже банкрутство, неплатоспроможність і позбавлення всякої надії та чесного імені, містер В. поклав усі свої сподівання на потвору в образі бридкої людини... (містер Мікоубер вимовив цей новий зворот з особливим ефектом), – на потвору, яка зуміла зробитися необхідною і через це підготувала загибель свого благодійника. Все це я беруся довести, і, мабуть, доведу ще значно більше».

Я пошепки сказав кілька слів Агнес, яка стояла біля мене, проливаючи сльози журби і радості... і слухачі заворушилися, неначе містер Мікоубер уже закінчив. Але він з глибокою самоповагою сказав: «Почтиво прошу пробачити», і з дивною сумішшю глибокого смутку та радісного захоплення читав далі:

– «Я закінчив. Мені лишається тільки підтвердити ці обвинувачення доказами і потім, разом з переслідуваною злим сузір'ям сім'єю, навіки покинути країну, де ми, очевидно, зайві. Це незабаром буде виконано. Не без підстав можна гадати, що нашому немовляті, як найніжнішому членові сім'ї, першому судилося віддати богові душу через брак харчування, і що за ним підуть близнята. Хай буде так! Щодо мене особисто, то моє паломництво до Кентербері вже завдало тяжкого удару моему організмові; ув'язнення до боргової тюрми після цивільного процесу і голод завершать справу. Я вірю, що праця та ризик цих досліджень, – коли найменші висновки повільно складалися

у пазли під тиском важких обставин, при гнітючих побоюваннях позбавлення хліба, в будь-який час дня та ночі, під пильним невисипучим оком людини, яку слід було б називати демоном, — у час моїх злиднів доведених до кінця, пролле кілька життєдайних росинок на моє погребальне вогнище. Більшого я не вимагаю. Я задоволений, якщо хоч з деякою справедливістю скажуть про мене, як було колись сказано про мужнього і славетного морського героя (втім, я аж ніяк не наважуюся порівняти себе з ним), що все це зробив я не заради винагороди або користюлства, а виключно

для Англії, вітчизни і краси.

Маю честь лишатися і т. д. і т. д.

Вілкінс Мікоубер».

Дуже зворушений і водночас украй задоволений, містер Мікоубер згорнув папір і, низько вклонившись, доручив його свої бабусі, як річ, що її вона, можливо, бажає зберегти.

У кімнаті, де все це відбувалося, стояв залізний сейф, який я помітив ще в перший свій візит. Ключ стирчав у замку. Урію, здавалося, миттю охопили підозри. Він глянув на містера Мікоубера, підійшов до сейфа і з гуркотом відчинив двері. Сейф був порожній.

— Де книжки? — з жахом скрикнув він. — Якийсь злодій украв книжки!

Містер Мікоубер вдарив себе лінійкою в груди.

— Я це зробив, коли, як і завжди, сьогодні вранці взяв у вас ключ. Але сьогодні я взяв ключ трохи раніше.

— Не турбуйтеся, — сказав Тредльс, — книжки в мене. Я вже згадував про уповноваження, за яким я зберігатиму їх як слід.

— То ви приймаєте крадені речі? — скрикнув Урія.

— За таких обставин, — відповів Тредльс, — приймаю.

Та як же здивувався я, коли моя бабуся, яка весь час зберігала глибоку мовчанку, раптом кинулася на Урію і схопила його обома руками за комірці!

— Ти знаєш, чого мені треба від тебе? — скрикнула вона.

— Сорочки для божевільної, — відповів він.

— Ні! Моїх грошей! — гукнула моя бабуся. — Агнес, серце моє, поки я гадала, що ваш батько розтратив їх, я ані слівцем не хотіла обмовитися про те, що вони віддані були сюди, і я навіть Тротові, хай сам підтвердить, нічого не сказала. Але тепер, коли я знаю, що цей негідник повинен нести відповідальність, тепер я вимагаю моїх грошей! Троте, піди забори їх у нього!

Чи уявляла собі моя бабуся в цю хвилину, що її гроші лежать за комірцем в Урії? Цього я не можу сказати напевно, але вона так трусила його, ніби насправді бачила їх там. Я поспішив розборонити їх і запевнити її, що ми постараємося забрати в нього все, що він незаконно привласнив. Почувши ці запевнення і поміркувавши, бабуся моя заспокоїлась. Але загалом, її зовсім не вивела з рівноваги ця сцена (чого не можна було сказати про її чепець), і бабуся спокійно сіла знову на своє місце.

Тим часом місіс Гіп, плачучи, благала свого сина бути смиренним, ставала навколішки по черзі перед кожним із нас і обіцяла безліч найнеймовірніших речей. Нарешті Урія посадив її на стілець і, тримаючи за руку, злісно глянув на мене і сказав:

– Чого ж ви тепер хочете?

– Я вам скажу, що тепер необхідно, – сказав Тредльс.

– Хіба в цього Копперфілда нема язика? – прогарчав Урія. – Я дорого заплатив би, якби ви, не збрехавши, сказали, що язик у нього відрізаний.

– Мій Урія стане смиренним! – волала його мати. – Не слухайте, що він каже, добрі джентльмени!

– Ось що тепер необхідно, – сказав Тредльс. – Насамперед ви повинні мені в цю ж хвилину віддати акт про вступ ваш у товариство, разом з борговим зобов'язанням на рухоме майно.

– Припустімо, що в мене нема цього акту, – сказав Урія.

– Але він у вас є, – відказав Тредльс, – і тому, бачите, ми цього припускаємо не хочемо.

Мушу визнати, що в цьому випадку я вперше віддав належне світлій голіві і твердому, терплячому, практичному розумові мого колишнього шкільного товариша.

– Потім, – вів далі Тредльс, – ви повинні приготуватися віддати до останнього пенса все, що захопило ваше зажерливе грабіжництво. Всі книжки, всі папери в справах контори повинні зберігатись у нас, а так само і всі ваші книжки, рахунки і нотатки. Одним словом, все, що тут є.

– Хіба це необхідно? Я щось не певен! – сказав Урія. – Мені потрібний час, щоб обміркувати це.

– Безперечно, – відповів Тредльс. – Але тим часом, поки справа влаштується на наше задоволення, ми ці речі затримаємо в себе і попросимо вас... коротко кажучи, змусимо вас... сидіти у вашій кімнаті і не зв'язуватися ні з ким.

– Цього я не зроблю! – сказав Урія, вилаявшись.

– Мейдстонська тюрма – безпечніше місце, – зазначив Тредльс, – і хоч закон, можливо, повільніше задовольнить нас і, можливо, не з такою повнотою, як це можете зробити ви, але нема ніякого сумніву, що він покарає вас. Боже мій! Ви знаєте це не гірше за мене! Копперфілде, чи не будеш ти ласкавий піти до Гільдгола і привести пару поліцаїв?

Тут місіс Гіп знову зарепетувала і впала навколішки перед Агнес, благуачи її заступитись, і голосно кричала, що вона дуже смиренна, і що все правда, і якщо він не погодиться, то вона сама зробить усе, чого ми вимагаємо, і навіть значно більше. Вона мало не збожеволіла від страху за свого улюбленця. Спитати, що він зробив би, якби мав хоч трохи мужності, означало б спитати, що зробив би бридкий пес, якби мав душу тигра. Він був боягузом з голови до п'ят і виявляв тут усю свою нікчемну душу в понурості і смертельному переляку.

– Стоп! – гаркнув він і обтер обличчя рукою. – Мамо, не ревіть! Гаразд, хай візьмуть контракт. Піди, принеси.

– Чи не допоможете ви їй, містере Дік? – сказав Тредльс. – Будь ласка.

Пишаючись дорученням і розуміючи всю його вагу, містер Дік супроводив стару, як вівчарка супроводжувала б вівцю. Але місіс Гіп завдала йому небагато клопоту: вона незабаром повернулася і принесла не лише контракт, але й шкатулку, де він зберігався, і де ми знайшли розрахункову книгу та різні папери, які згодом стали нам в пригоді.

— Гаразд, — сказав Тредльс. — Тепер, містере Гіп, ви можете йти, щоб обміркувати своє становище. Особливу увагу зверніть на те, що... я оголошую вам це від імені всіх присутніх... вам лишається тільки один спосіб, що його я вже мав честь пояснити вам, і це необхідно виконати без зволікань.

Урія, не підводячи очей і тримаючи руку на підборідді, прослизнув до дверей і, спинившись на порозі, сказав:

— Копперфілде, я завжди ненавидів вас. Ви завжди порушували мій спокій, ви завжди були проти мене.

— Здається, я вже пояснив вам якось раніше, — сказав я, — що ви, через свою зажерливість і підступність, завжди були проти цілого світу. Вам, мабуть, корисно буде на майбутнє запам'ятати собі, що досі на світі ще не було зажерливості і підступності, які не переходили б через край і не занепащали б себе самих. Це так само певно, як смерть.

— Або так само певно, як те, чого вчили нас у школі (у тій самій школі, де я набув так багато смиренності): від дев'ятої до одинадцятої години, що праця — прокляття, а з одинадцятої години до першої нам тлумачили, що праця — благословення, і радість, і гідність, і казна-що, га? — сказав він, байдужо посміхаючись. — Ви проповідуєте так само послідовно, як і вони. До чого призвела мене смиренність? А проте без неї, гадаю, я не встиг би обкрутити мого джентльмена-компаньйона. Мікоубере, старий дурню, з тобою я ще розквітаюся!

Містер Мікоубер поглядав на нього і на його простягнутий палець з верховин гордої величності, поки Урія не зник за дверима, а потім він звернувся до мене з пропозицією «бути свідком відновлення взаємної довіри між ним і місис Мікоубер». Після цього він і всю компанію запросив на це зворушливе видовище.

— Завіса, яка довгий час була між місис Мікоубер і мною, тепер упала, — сказав містер Мікоубер, — мої діти і винуватець їхнього народження знову можуть зійтись на рівних умовах.

Ми всі були дуже вдячні йому і всі бажали показати це, наскільки дозволяля справи і хвилювання кожного. Отже, ми, мабуть, пішли б усі, якби Агнес не треба було повернутись до батька, що досі був дуже хворий, і якби не треба було ще комусь лишитися наглядати за Гіпом. Цю останню справу взяв на себе Тредльс, а моя бабуся, містер Дік і я пішли до оселі містера Мікоубера. Поспішно прощаючись з милою дівчиною, якій я мусив стільки завдячувати, я згадав, від якого страхіття вона, можливо, врятована сьогодні, і відчув глибоку вдячність за поневіряння дитячих днів, що спричинилися до мого знайомства з містером Мікоубером.

Дім його був неподалік. Двері відчинялися з вулиці прямо у вітальню, і містер Мікоубер пройшов туди з властивою тільки йому швидкістю, тому ми миттю опинилися серед цієї милої сім'ї.

— Еммо, життя моє! — скрикнув містер Мікоубер, кидаючись в обійми місис Мікоубер.

Місис Мікоубер зойкнула і схопила містера Мікоубера в обійми. Міс Мікоубер, яка колихала невинне дитя, про яке згадувалося в останньому листі місис Мікоубер до мене, була глибоко зворушена. Дитя задригало руками і ногами. Близнята виявили свою радість різними недоречними, але невинними

вчинками. Містер Мікоубер, характер якого, здавалося, зіпсувався через ранні розчарування, і вигляд якого став насуплений, цього разу віддався найніжнішим почуттям і почав схлипувати.

— Еммо! — сказав містер Мікоубер. — Хмара зникла з мого чола. Взаємна довіра, яка колись так довго зберігалася між нами, відновлена тепер, щоб більше не перериватися. А тепер ласкаво просимо, бідність! — скрикнув містер Мікоубер і зайшовся сльозами. — Ласкаво просимо, злидні, ласкаво просимо, безпритульність, ласкаво просимо, голод, лахміття, буря і жебрацтво! Взаємна довіра підтримуватиме нас до кінця наших днів!

З цими вигуками містер Мікоубер посадив місіс Мікоубер на крісло і почав по черзі обіймати всіх членів своєї сім'ї, вітаючи силу-силенну майбутніх неприємностей, на які члени його сім'ї, скільки я можу судити, дивилися не зовсім привітно. Містер Мікоубер закликав дружину і дітей вийти на кентерберійські вулиці і співати хором, бо нічого іншого їм не лишається.

Але місіс Мікоубер, переможена силою хвилювань, знепритомніла; отже, перш ніж вважати хор укомплектованим, належало привести її до тями. Про це подбали моя бабуся і містер Мікоубер. Потім бабуся моя відрекомендувалась, і місіс Мікоубер впізнала мене.

— Вибачте, любий містере Копперфілд, — сказала бідолашна леді, простягаючи мені руку, — але в мене сил небагато, а ліквідація останнього непорозуміння між містером Мікоубером і мною спочатку справила на мене занадто сильне враження.

— Це всі ваші діти, мем? — спитала моя бабуся.

— Більше поки що нема, — відповіла місіс Мікоубер.

— Та, боже мій, я не про це питаю, мем! — сказала моя бабуся. — Я запитую, чи всі вони ваші?

— Мем, — відповів містер Мікоубер, — у цьому немає сумніву.

— А цей, найстарший молодий джентльмен, — спитала моя бабуся, замислившись, — до якої діяльності готується?

— Переселяючись сюди, — сказав містер Мікоубер, — я сподівався віддати Вілкінса на службу до церкви, тобто, точніше кажучи, до хору. Але не було вакансії для тенора в величному соборі, завдяки якому це місто користується такою заслуженою славою, і... одним словом, він набув звички співати в трактирах, а не в храмах.

— Але принаймні наміри в нього найкращі, — сказала місіс Мікоубер, ніжно глянувши на свого первістка.

— Я смію сказати, люба моя, — зазначив містер Мікоубер, — що його наміри навіть надзвичайно гарні, але тільки досі ще не бачу я, з якого кінця він почне їх виконувати.

Мастер Мікоубер знову набрав свого звичайного понурого вигляду і трохи запально спитав, що йому накажуть робити? Хіба він народився теслярем або малярем? Може, скажуть, що він народився птахом? Може, йому слід піти на сусідню вулицю і відкрити аптеку? Може, йому побігти до найближчого суду і заявити себе адвокатом? Може, йому силою вдертися на оперну сцену і з боєм здобути успіх? Хіба він може щось зробити, коли його нічого не вчили?

Моя бабуся з хвилину поміркувала і сказала:

– Містере Мікоубер, я дивуюся, що ви ніколи не подумували про еміграцію.
– Мем, – відказав містер Мікоубер, – це було мрією моєї юності і безплідним бажанням зрілих років.

Я цілком певен, до речі, що він за все життя ще жодного разу не подумав про це.

– Так, так! – сказала бабуся, глянувши на мене. – А було б дуже добре і для вас, і для вашої сім'ї, містере і місіс Мікоубер, якби ви вирішили емігрувати тепер.

– Капітал, мем, капітал! – сумно зауважив містер Мікоубер.

– Це головна, можна навіть сказати, єдина перепона, мій любий містере Копперфілд, – підтвердила його дружина.

– Капітал! – скрикнула моя бабуся. – Але ви робите нам велику послугу, або, краще сказати, вже зробили велику послугу, бо у вогні, який ви роздмухали, відкриється, мабуть, багато чого. Хіба ж ми за це не можемо знайти вам капітал?

– Я не міг би прийняти його в подарунок, – з запалом сказав містер Мікоубер, – але якби можливо було б добути достатню суму у вигляді позики, процентів за п'ять і під мою особисту відповідальність, приміром, під вексель на дванадцять, вісімнадцять чи двадцять чотири місяці, щоб я мав час, поки справи обернуться на краще...

– Чи можливо це, запитуйте ви? – скрикнула моя бабуся. – Можливо, повинно, буде зроблено на тих умовах, які ви самі запропонуєте, вам треба тільки слово сказати! Обміркуйте це вдвох. Ось Деві знає деяких людей, що збираються незабаром вирушити до Австралії. Якщо ви вирішите переселитися, то чому б вам не поїхати на тому ж кораблі? Ви можете стати в пригоді їм, а вони – вам. Обміркуйте це, містере і місіс Мікоубер. Поміркуйте якийсь час і добре зважте.

– Я хотіла б спитати тільки про одне, люб'язна леді, – сказала місіс Мікоубер. – Клімат там, сподіваюся, здоровий?

– Найкращий у світі, – відповіла моя бабуся.

– У такому разі, – вела далі місіс Мікоубер, – у мене виникає ще одне питання. Хотіла б я знати, чи такі обставини в тому краї, щоб людина з талантами містера Мікоубера могла сподіватися на деяке підвищення в суспільстві? Я вже не кажу про місце губернатора або щось подібне, але чи знайдеться там принаймні нагода для розвитку його талантів, щоб вони потім власними силами могли поширитися далі?

– Ніде не може бути кращої нагоди, – відповіла моя бабуся, – для людини порядної і працюючої.

– Для людини порядної, – повторила місіс Мікоубер діловито, – і працюючої. Справедливо. Ясно, що саме Австралія є найкращою сферою для діяльності містера Мікоубера.

– Я глибоко переконаний, шановна леді, – сказав містер Мікоубер, – що за даних обставин то є край, єдиний край саме для мене і для моєї сім'ї, і що справи підуть на краще на тому березі. Це невелика віддаль, порівняно кажу чи; і хоч ваша ласкава пропозиція заслуговує на обговорення, але запевняю вас, що це тільки формальність.

Чи забуду я колись, як він миттю віддався сангвінічним мріям про майбутнє багатство, і як місіс Мікоубер незабаром почала розмову про звички кенгуру? Чи можу я згадати колись про кентерберійську вулицю в базарний день і не згадати водночас про Мікоубера, як він, проводжаючи нас назад, всіма своїми уривчастими суворими манерами виявляв звички тимчасового відвідувача нашого краю, а на волів, які проходили повз нас, дивився очима австралійського фермера?

XV. ЩЕ ОДИН ПОГЛЯД НА ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

Я мушу спинитися ще раз. О, моя дитинко-дружино, ось проходить серед юрби, що метушиться в моїй пам'яті, одна постать, спокійна й мирна. Вона в своїй невинній любові й дитячій красі говорить: зупинись і згадай про мене, повернись і подивися на Маленьку квітку, що в'яне й хилиться до землі!

І я роблю це. Все інше затьмарюється і зникає вдалині. Я знову з Дорою в нашому котеджі. Не знаю, як довго вона хворіла. Я так звик до цього, що не можу вирахувати часу. Він недовгий, якщо лічити на тижні або місяці, але якщо вимірювати моїми переживаннями та стражданнями, то був довгий і тяжкий час.

Мені перестали казати: «Почекайте ще кілька днів». Помалу я почав побоюватися, що вже не засяє день, коли я знову побачу мою дитинку-дружину, яка бігає у сонячному світлі зі своїм старим другом Джіпом.

Він якось відразу дуже постарів. Можливо, він у своїй господині не бачить уже того, що робило його молодшим. Так чи так, але він нидіє, дивиться кволо, лапи його слабкі, і моя бабуся сумує, що він більше не нападає, а тихо підповзає до неї і ніжно лиже їй руку, коли вона сідає біля ліжка Дори.

Дора лежить і посміхається нам, вона прекрасна і не вимовляє жодного нетерплячого слова, жодної скарги. Вона каже, що ми дуже добрі до неї, що вона бачить, як її милий уважний хлопчик мучиться, як моя бабуся сну не знає, все вартує, все турбується і метушиться. Іноді маленькі птахоподібні леді, тіточки, приходять відвідати її, і тоді ми балакаємо про день нашого весілля і про всю ту щасливу пору.

Що за дивний спокій, що за нерухомість, здається, запанувала в моєму житті і взагалі в усьому житті нашого дому і за дверима, коли я сиджу в мирній, затіненій, охайній кімнаті, а блакитні очі моєї дитинки-дружини звернені до мене, а її пальчики обвивають мою руку. Багато, багато годин просидів я так, але тільки три епізоди найсвіжіше збереглися в моїй пам'яті.

Ранок. Дора, причепурена руками моєї бабусі, показує мені, як її прекрасні кучері все ще вмійють звиватися кільцями на подушці, і які вони довгі та блискучі, і як вона любить носити їх легко згорнутими в сітці.

— Не тому, що я досі пишаюся ними, хлопчисько ти мій, — каже вона, коли я всміхаюсь, — а тому, що ти ж колись вважав їх гарними, ще й тому, що коли я вперше почала думати про тебе, я глянула в дзеркало і спитала себе: чи радий ти будеш мати локон цього волосся? О, який у тебе був нерозумний вигляд, Доді, коли я подарувала тобі той локон!

– Це було того дня, коли ти малювала квіти, які я подарував тобі, Доро, і коли я сказав тобі, як сильно тебе люблю.

– Ах, але тоді мені не хотілося розповідати тобі, – каже Дора, – як я плакала над ними, сама не знаю чому. Коли я знову зможу бігати, як раніше, ми підемо подивитися на ті місця, де ми були такі дурненькі, правда ж, Доді? І погуляємо знову по старих місцях. І не забудемо бідолашного тата.

– Так, неодмінно побуваємо там і знову проживемо кілька щасливих днів. Отже, тобі треба поспішати одужати, серденько!

– О, я незабаром одужаю! Мені вже настільки краще, що ти й увити не можеш!

Вечір. Я сиджу на тому самому стільці, біля того самого ліжка, і те саме обличчя обернуло до мене. Ми мовчимо, й усмішка грає на її обличчі. Я припинив носити мою легку ношу вгору і вниз по сходах. Вона лежить тут цілий день.

– Доді!

– Люба моя Доро?

– Ти назвеш безглуздим те, що я тобі скажу... після того, що ти розповідав зараз про хворобу містера Вікфілда. Я хочу бачити Агнес. Мені дуже треба побачити її.

– Я напишу їй, моя мила.

– Напишеш?

– Негайно.

– Який добрий, милий хлопчик! Доді, візьми мене на руки. Справді, серденько, це не примха. Це не нерозумна витівка. Мені треба, дуже треба побачити її!

– Я певен цього. Варто мені тільки сказати їй, і вона, безперечно, приїде.

– Тобі дуже нудно, коли ти тепер буваєш унизу, правда ж? – шепоче Дора, обійнявши мою шию.

– Як же це може бути інакше, любове моя, коли я бачу твоє порожнє крісло?

– Мое порожнє крісло! – вона на деякий час мовчки горнеться до мене. – І тобі справді не вистачає мене, Доді? – питає вона, підіймаючи до мене очі і ясно всміхаючись. – Навіть мене дурненької, нерозумної?

– Серце моє, кого ж іще на землі могло б мені не вистачати більше!

– О, милий мій! Я така щаслива, хоч і така сумна...

Вона ближче пригортається до мене й міцно обіймає. Вона сміється і ридає, а потім заспокоюється і стає зовсім щасливою.

– Я зовсім щаслива, – каже вона. – Тільки передай від мене щирий привіт Агнес і скажи їй, що мені дуже, дуже, дуже треба побачити її, більше мені нічого не лишається бажати.

– Крім того, щоб одужати, Доро.

– Ах, Доді! Іноді я думаю... ти знаєш, я завжди була дурненькою дитинкою... що цього вже ніколи не станеться.

– Не кажи такого! Доро, серце моє любе, не думай про це!

– Не буду, якщо зможу, Доді. Але я дуже щаслива, хоч мій любий хлопчик так сумує на самоті, перед порожнім кріслом своєї дитинки-дружини.

Ніч. Я все ще біля неї. Агнес приїхала, пробула з нами цілий день і вечір. Вона, моя бабуся і я сиділи з Дорою зранку. Ми не багато говорили, але Дора була дуже задоволена і весела. Тепер ми самі.

Чи знаю я, що моя дитинка-дружина невдовзі залишить мене? Мені сказали про це. Мені не сказали нічого нового, але навряд чи я душею усвідомлював цю істину. Я не можу зрозуміти цього. Сьогодні я кілька разів виходив, щоб плакати. Я намагався скоритися своїй долі і втішитись, але розум мій ніяк не міг усвідомити, що кінець неминуче прийде. Я тримаю її руку в своїй і тримаю її душу в своїй, я бачу її любов до мене, таку живу в усій своїй силі. Я не можу відвернути бліду й несталу надію, що доля змилюється над нею.

— Я хочу сказати тобі щось, Доді. Я хочу сказати тобі те, що вже кілька разів збиралася сказати. Ти не розгніваєшся?

— Розгніваюся, серденько?

— Адже ж я не знаю, що ти подумаєш, або що ти вже, може, й думав іноді. Може, тобі самому це іноді вже спадало на думку. Доді, милий, боюся, я була занадто молода!

Я кладу голову на подушку біля неї, і вона дивиться мені в очі і говорить дуже тихо. Помалу я починаю відчувати, що вона говорить про себе в минулому часі, і серце моє боляче стискається.

— Боюся, милий, що я була занадто молода. Я кажу не лише про роки, але про досвід, про розум, про все. Я була такою дурненькою маленькою істотою. Боюся, що краще було б, якби ми любили одне одного, наче хлопчик і дівчинка, а потім забули б. Мені здається, я непридатна була стати дружиною.

Я намагаюся придушити сльози і відповісти.

— О, Доро, мила! Може, це тому, що з мене був поганий чоловік?

— Не знаю, — і вона по-старому тріпнула кучерями. — Може й так. Але якби я була придатніша до одруження, то, може, і з тебе зробила б серйозного чоловіка. І крім того, в тебе багато розуму, а в мене його ніколи не було.

— Ми були дуже щасливі, моя ніжна Доро!

— Я була дуже щаслива, дуже! Але якби ми прожили довго, моему милomu хлопчикові надокучила б його дитинка-дружина. Вона дедалі менше була б гідною подругою йому. Він дедалі більше почав би усвідомлювати, чого бракує в його домі. А вона вже не змогла б змінитися. То краще так, як вийшло.

— О, Доро! Мила, любя, не кажи мені такого! Кожне твоє слово здається мені докором.

— Ні, ані півслова докору! — відповідає вона, цілючи мене. — О, мій любий, ти ніколи не заслуговував докору. Я занадто любила тебе, щоб докоряти, і, щиро кажучи, це було моєю найбільшою заслугою, та ще трохи те, що я була гарненька... або що ти вважав мене такою. Там дуже порожньо внизу, Доді?

— Дуже! Дуже!

— Не плач. Моє крісло там?

— На своєму старому місці.

— О, як мій бідолашний хлопчик плаче! Тихіше, тихіше! А тепер пообіцяй мені щось. Мені треба поговорити з Агнес. Коли зійдеш униз, скажи Агнес, хай прийде до мене; і доки я говоритиму з нею, нікого не пускай до нас,

навіть бабусю. Я хочу поговорити з Агнес віч-на-віч. Мені треба поговорити з Агнес зовсім наодинці.

Я обіцяю негайно все виконати, але, прийнятий горем, не можу відійти від неї.

— Я сказала, що краще так, як воно вийшло, — шепоче вона, тримаючи мене в обіймах. — О, Доді, через кілька років ти не міг би любити свою дитинку-дружину так, як тепер любиш! Через кілька років вона так змучила б і розчарувала тебе, що ти, можливо, неспроможний був би і впововину так любити її. Я знаю, я була занадто молода і дурненька. Так воно значно краще.

Агнес сидить внизу, коли я вхожу до вітальні, і я передаю їй доручення. Вона зникає, залишаючи мене самого з Джіпом.

Його китайська пагода стоїть біля каміна; Джіп лежить на своєму фланелевому ліжечку і, скиглячи, намагається заснути. Ясний місяць високо пливе в чистому небі. Я дивлюся в глибину ночі, сльози швидко ллються з моїх очей, і моє неспокійне серце болить тяжко-тяжко.

Я сідаю біля вогню, згадуючи про всі таємні почуття, які я плекав від часу одруження. Я згадую кожну дрібницю, що трапилася між мною і Дорою, і розумію істину, що з дрібниць складається все життя. І весь час з моря моїх спогадів виринає образ милої дитини, в тому вигляді, як я знав її раніше, прикрашений моєю юною любов'ю, прикрашений всім, на що багата така любов. Невже насправді було б краще, якби ми любили одне одного, наче хлопчик і дівчинка, а потім забули б? Неспокійне серце, відповідай!

Не знаю, як минає час. Раптом мене пробуджує старий приятель моєї дитинки-дружини. Він неспокійно виповзає зі своєї будки, дивиться на мене, підходить до дверей і скиглить, щоб його пустили нагору.

— Сьогодні не можна, Джіпе. Сьогодні не можна!

Він дуже повільно повертається до мене, лише мені руку і підіймає каламутні очі до мого обличчя.

— О, Джіпе! А що, як ніколи вже не можна буде?

Він лягає біля моїх ніг, простягається, ніби хоче заснути, і, жалісно простогнавши, вмирає.

— О, Агнес! Гляньте-но, гляньте сюди!

...Я бачу це обличчя, сповнене жалю і журби, цей дощ сліз, цей жахливий погляд німого горя, ця урочиста рука, підведена до неба!

— Агнес?

Все скінчилося. Морок перед моїми очима; і на деякий час все довколишнє зникає з моєї пам'яті.

XVI. ФІНАНСОВІ ОПЕРАЦІЇ МІСТЕРА МІКОУБЕРА

Було б невчасно тепер докладно розбирати стан моєї душі під тим тягарем журби. Мені тоді здавалося, що майбутнє відгороджене від мене кам'яним муром, що енергія та діяльність мого життя добігають кінця, що я не зможу знайти порятунку ніде, крім труни. Але ця думка прийшла до мене не з першим ударом горя. Вона розвинулася поволі. Якби події, про які я тепер почну розповідати, не звузилися навколо мене, не відволікли мене спочатку,

а потім не поглинули повністю, то дуже можливо, що я досяг би цього стану журби значно раніше. Але перш ніж я встиг цілком усвідомити своє лихо, був час, коли я гадав, ніби найжорстокіші страждання минули, і коли серце моє могло втішатися, спиняючись на згадках про всі невинні і прекрасні картини ніжної історії, завершеної назавжди.

Навіть і тепер не можу точно визначити, коли мені вперше запропонували поїхати за кордон, і як трапилось, що мене вмовили шукати душевного спокою в подорожі, у зміні місць. Дух Агнес в цю годину смутку такою мірою проймав усі наші думки, розмови і справи, що, здається мені, я можу цей проєкт приписати їй впливові. Але вплив її був такий непомітний, що я тепер більше нічого не знаю.

І тоді, звичайно, спадало мені на думку, що недарма я колись в уяві своїй сполучив її образ з вітражем у соборі, і що це було священним передбаченням всього того, чим вона потім була для мене в годину тяжких випробувань. З тієї незабутньої хвилини, коли вона стала переді мною з піднесеною рукою, вона, наче добрий геній, жила в моєму спорожнілому домі. Коли в ньому з'явився янгол смерті, моя дитинка-дружина — це розповіли мені згодом, коли я спроможний був слухати — заснула на її грудях, усміхаючись. Спам'ятавшись, я побачив її сльози, я почув її слова, сповнені надії і миру, і ніжне її обличчя схилялося наді мною, ніби з чистих небесних країв, і втішало моє неспокійне серце, полегшуючи його біль.

Розповідатиму далі.

Я збирався їхати за кордон. Це здавалося давно вже вирішеним між нами. Коли земля прикрила все, що лишилося від моєї дитинки-дружини, я чекав тільки на від'їзд емігрантів і на те, що Мікоубер називав «остаточним розтрощенням Гіпа».

На пропозицію Тредльса, який у цей тяжкий час виявив себе найвідданішим другом, ми, тобто моя бабуся, Агнес і я, повернулися до Кентербері. Як було умовлено, ми пішли прямо до будинку Мікоубера; то там, то в будинку містера Вікфілда Тредльс ретельно працював від самого часу нашої вибухової зустрічі.

Відолашна місіс Мікоубер, побачивши мене в чорному вбранні, дуже розчулилась. У серці її зберігалось досить добрих почуттів, які не були заглушені навіть багаторічними поневіряннями.

— Ну, містере і місіс Мікоубер, — таке було перше привітання моєї бабусі, щойно ми посідали. — Скажіть, будь ласка, чи обміркували ви мою пропозицію емігрувати?

— Шановна леді, — відповів містер Мікоубер, — висновок, до якого місіс Мікоубер, ваш покірний слуга і, смію додати, наші діти, спільно і поодиноці, прийшли, я гадаю, може бути висловлений запозиченими в одного прекрасного поета словами: «Наш човен — біля берега, наш корабель — у морі».

— Це добре, — сказала бабуся. — Я передбачаю безліч добрих наслідків від вашого розумного рішення.

— Мем, ви робите нам багато честі, — відказав містер Мікоубер, і, розгорнувши якийсь папір, вів далі. — Звертаючи увагу на фінансову допомогу, яка дала б нам змогу вирушити на нашому вутлому човнику в океан нових справ, я ще раз розглянув і зважив це важливе питання і насмілюся просити вашого

дозволу запропонувати вам власноруч мною підписаний вексель, складений, зрозуміла річ, на підставі законів і парламентських актів, на гербовому папері, з усіма законними забезпеченнями і гарантіями, які стосуються подібних боргових зобов'язань на вісімнадцять, двадцять чотири і тридцять місяців. Спочатку я пропонував був дванадцять, вісімнадцять і двадцять чотири місяці, але боюся, що такі строки не будуть достатніми доки... доки справи не обернуться на краще. Може статися, – вів далі Мікоубер, озираючи кімнату, ніби вона була кількома сотнями акрів добре обробленої землі, – може статися, що до першого строку сплати ми не встигнемо зібрати врожаю, або що навіть весь перший засів буде невдалим. Робоча сила, мабуть, буває іноді дорогою в тій частині наших колоніальних володінь, де нам судилося боротися з незайманою цілиною.

– Влаштовуйте це, як вам потрібно, – сказала бабуся.

– Мем! – відповів він. – Ми з місис Мікоубер глибоко відчуваємо, з якою безмежною добротою ставляться до нас наші друзі і благодійники. Щодо мене, єдине моє бажання – бути справді діловою і цілком точною людиною. Розкриваючи тепер, як воно є насправді, цілком нову сторінку мого життя, відступаючи, як ми тепер відступаємо, щоб зробити стрибок неймовірного розмаху, я вважаю, що заради усвідомлення власної гідності мені надзвичайно важливо, а заради прикладу синові моему – необхідно, щоб ця угода була вчинена, як між людиною і людиною.

Не знаю, чи надавав містер Мікоубер якогось змісту цьому реченню, і взагалі маю сумніви, щоб воно могло мати якийсь певний зміст, але йому, очевидно, було дуже приємно вимовити це, і він, самовдоволено кахикнувши, повторив: «Як між людиною і людиною».

– Я пропоную вексель, – вів далі містер Мікоубер, – бо ця дуже зручна для торговельного світу річ – появою якої, я гадаю, ми зобов'язані євреям, що вміють до чорта добре давати собі з нею раду – можна передавати до третіх рук. Але, якщо вам загодно буде зажадати боргового листа чи іншого зобов'язання, то я щасливий буду дати вам всякі інші забезпечення. Як між людиною і людиною!

Бабуся моя зазначила, що коли обидві сторони згодні на все, то, безперечно, неважко буде розв'язати це питання. Містер Мікоубер був такої самої думки.

– Щодо наших господарських приготувань, мем, – вів далі містер Мікоубер, сповнений деякої пихи, – до зустрічі з долею, яка судилася нам тепер, то я попрошу дозволу сказати про них кілька слів. Моя старша донька щоранку о п'ятій годині ходить до одного сусіднього закладу, щоб засвоїти процес – якщо це можна назвати процесом – доїння корів. Моїм молодшим дітям наказано спостерігати, з усією можливою в теперішніх обставинах точністю, звички свиней і свійської птиці, яка утримується в найбідніших кварталах цього міста; від справи цієї, між нами кажучи, вони вже трохи постраждали, будучи кілька разів перекинуті в болото цими нерозумними тваринами. Я сам на минулому тижні присвятив трохи уваги вправам у випіканні хліба, а син мій, Вілкінс, ходив гуляти з паличкою, і, готуючись до скотарства, вправлявся в умінні пасти худобу, щойно траплялася нагода випросити на це

дозволу в чабанів-наймитів, що, з жалем мушу сказати, ставалося нечасто, бо цей грубий народ здебільшого лайками спонукав його піти геть.

— Все це дуже добре, — мовила моя бабуся, — і я не маю сумніву, що місіс Мікоубер також розгорнула велику діяльність?

— Ласкава леді, — відповіла місіс Мікоубер, набираючи ділового вигляду, — я сміливо визнаю, що мало готувалася до тих речей, які безпосередньо пов'язані з рільництвом або скотарством, хоч і дуже добре усвідомлюю, що й те, й інше неодмінно захопить всю мою увагу, щойно ми пристанемо до чужого берега. Весь час, який мені залишався від домашніх обов'язків, я присвятила досить докладному листуванню з членами моєї сім'ї, бо визнаю, мій любий містере Копперфілде (до кого б не зверталася місіс Мікоубер, вона щоразу закінчувала зверненням до мене, мабуть, за старою звичкою), мені здається, настав час, коли слід забути минуле, коли мої родичі повинні простягти містерові Мікоуберу руку, а містер Мікоубер, в свою чергу, повинен простягти руку моїм родичам; словом, коли лев повинен лягти біля ягняти, то і моя сім'я повинна примиритися з містером Мікоубером.

Я сказав, що й мені так здається.

— У такому принаймні світлі я розглядаю цю справу, мій любий містере Копперфілд, — вела далі місіс Мікоубер. — Коли я жила ще вдома, у тата і мами, і коли обговорювали якусь обставину в нашому обмеженому колі, тато завжди запитував: «У якому світлі Емма розглядає це питання?» Я знаю, що тато занадто високо цинив мене, а все ж таки про таку обставину, як крижана холодність, що завжди існувала між моїми родичами і містером Мікоубером, я конче повинна була скласти собі власну думку, хоч би вона й здавалася помилковою.

— Без сумніву. Безперечно, ви повинні мати свою думку, — сказала моя бабуся.

— Саме так! — підтвердила місіс Мікоубер. — Я можу помилятися у моїх висновках, дуже ймовірно, що я помиляюся, але моє особисте враження таке, що провалля між моїми родичами і містером Мікоубером виникло, мабуть, від побоювань моїх родичів, що містер Мікоубер може прагнути якоїсь фінансової допомоги. Я не можу звільнитися від думки, — вела далі місіс Мікоубер з дуже проникливим виглядом, — що є члени моєї сім'ї, які побоювалися, що містер Мікоубер проситиме їхніх імен... не на хрещення наших дітей, а для підписів під векселями.

Глибокодумний погляд, з яким місіс Мікоубер оголосила про це відкриття, ніби ніхто досі не міг ніколи про це й подумати, очевидно, трохи здивував мою бабуся. Вона коротко відповіла:

— Ну, мем, взагалі кажучи, я не дивувалася б, коли б воно так і було.

— Містер Мікоубер готується тепер скинути фінансові кайдани, які так довго сковували його, — сказала місіс Мікоубер. — Він збирається почати нове життя в країні, де є достатній простір для його талантів, і це, на мою думку, надзвичайно важливо; таланти містера Мікоубера вимагають широкого простору. І мені здається, що моїм родичам слід відзначити цю нагоду, приїхавши до нас на прощання. Я хотіла б, щоб мої родичі з приводу цього побачення влаштували бенкет своїм коштом; і щоб на цьому бенкеті хтось із

найповажніших моїх родичів запропонував тост за здоров'я і процвітання містера Мікоубера; тут містер Мікоубер мав би нагоду викласти свої погляди.

— Мила моя, — трохи запально сказав містер Мікоубер. — Краще мені виразно сказати, нарешті, що якби я мав змогу викласти мої погляди перед тими зборами, то, мабуть, ці погляди здалися б їм трохи образливими, бо я гадаю, що твоя сім'я загалом є зібранням безсовісних снобів, а кожен з них окремо — невіглас і грубіян.

— Ні, Мікоубере, — сказала місіс Мікоубер, похитуючи головою. — Ти ніколи не розумів їх, а вони ніколи не розуміли тебе.

Мікоубер кашлянув.

— Вони ніколи не розуміли тебе, Мікоубере, — повторила його дружина. — Вони, можливо, не здатні зрозуміти тебе. Коли так, то це нещастя для них самих. Я можу тільки пошкодувати про їхнє нещастя.

— Я надзвичайно шкодую, моя любя Еммо, — сказав містер Мікоубер з каяттям, — що допустився висловів, які хоч здалека могли б скидатися на міцні. Я хотів тільки сказати, що можу поїхати звідси, не чекаючи на прибуття твоїх родичів, які... ну, коротко кажучи, побажали б мені щасливої дороги, холодно знизавши плечима. І взагалі, я волів би залишити Англію з властивою мені самому швидкою рішучістю і не чекати на прискорення з того боку. А проте ти можеш бути певна, моя любя, що коли вони вдостоять відповіддю твоєї послання, — а судячи зі взаємного нашого досвіду, це малоімовірно, — то я аж ніяк не збираюся йти наперекір твоїм бажанням.

Коли ця справа влаштувалася так мирно, містер Мікоубер подав руку місіс Мікоубер і, глянувши на купу паперів, які лежали перед Тредльсом на столі, сказав, що залишає нас, і зробив це з превеликими церемоніями.

— Мій любий Копперфілде, — промовив Тредльс, відкинувшись на спинку крісла і поглядаючи на мене з любов'ю, від якої в нього очі червоніли і волосся на голові набувало різних незвичайних напрямків, — я не прошу пробачення, що обтяжую тебе справами, бо знаю — ти зацікавлений цим, і, крім того, справи, можливо, трохи розважать тебе. Я сподіваюся, хлопче, що ти здатний слухати нас?

— Я цілком спокійний, — сказав я, помовчавши. — Нам усім насамперед слід подумати про бабусю. Ти знаєш, скільки вона для нас зробила?

— Звичайно, звичайно, — відповів Тредльс. — Хто ж таке забуде?

— Але це ще не все! — вів я далі. — За останні два тижні щось нове турбує її. Вона їздила щодня до Лондона і назад. Часто вона рано-вранці вирушала і поверталася тільки ввечері. Вчора, напередодні цієї поїздки, вона повернулася додому майже опівночі. Ти знаєш, як вона піклується про інших. Вона не хоче мені сказати, що з нею трапилось.

Бабуся, коли я говорив, сиділа бліда та нерухома; нарешті кілька сльозинок пробігло її зморшкуватими щоками, і вона поклала свою руку на мою.

— Нічого, Троте, нічого! Цього не буде більше. Ти незабаром про все довідаєшся. Тепер візьмімося краще до справ Агнес.

— Я мушу віддати належне містерові Мікоуберу, — почав Тредльс. — Хоч він, мабуть, для себе працював не занадто багато, проте він невтомний, коли працює для інших. Я за ціле життя своє не бачив такої людини. Якщо він завжди такий, то, судячи з його діяльності, йому тепер приблизно біля двох сотень

років. Ти не можеш уявити собі, з яким запалом він брався за справу, з яким азартом удень і вночі рився в паперах і розрахункових книгах, не кажучи вже про безліч листів, які він писав мені звідси до будинку Вікфілда, а іноді навіть просто через стіл, коли сидів навпроти мене, і було б значно легше поговорити.

— Листи! — скрикнула моя бабуся. — Гадаю, він навіть сни бачить у листах.

— А містер Дік також наробив дива! — вів далі Тредльс. — Позбувшись обов'язку стерегти Урію Гіпа, якого він так пильнував, що краще й не можна, він присвятив себе містерові Вікфілду, і справді, його прагнення бути нам корисним і його дієве сприяння в розшуках, списуванні, подаванні та організації книг і паперів — все це, можна сказати, нас самих захочувало до праці.

— Дік — видатна людина! — вигукнула моя бабуся. — Я це завжди казала! Троте, ти знаєш це!

— Я радий сказати, міс Вікфілд, — продовжував Тредльс, з великою обережністю і великою серйозністю водночас, — що під час вашої відсутності містерові Вікфілду значно покращало. Звільнившись від злого демона, який довго тримав його в пазурах, і від болючих побоювань, які пригнічували його, він став зовсім іншою людиною. Подеколи навіть повертається його здатність напружувати пам'ять і зосереджувати думки на одному предметі; отже, він у багатьох випадках був нам дуже корисним у розбиранні справ, які без нього, через свою заплутаність, лишилися б зовсім нез'ясованими. Але моя справа тепер викласти результати — між іншим, досить важливі — а не балакати про всі помічені мною добрі обставини, інакше я ніколи не закінчу.

Його невимушені манери і приємна простота ясно виявляли, що він усе це говорить тільки для того, щоб підбадьорити нас і дати Агнес змогу спокійно слухати про справи її батька. І все-таки це було дуже приємно.

— Отже, подивимося, — сказав Тредльс, розглядаючи папери на столі. — Підрахувавши фонди і привівши до певного ладу справи, — спершу, значну кількість тих, що були заплутані несвідомо, потім стільки ж, якщо не більше, тих, що були навмисно заплутані та фальсифіковані, — ми вважаємо безсумнівним, що містер Вікфілд міг би завершити справи і розрахуватися з інвесторами без жодних нестач.

— О, слава богу! — від усього серця скрикнула Агнес.

— Але, звичайно, — сказав Тредльс, — залишок, що його можна було б використати на прожиття (я при цьому розраховую, що самий будинок буде проданий), складає таку невелику суму... ледве чи кілька сотень фунтів стерлінгів... Отже, краще було б вирішити, чи не може він продовжити керування конторою, яку він так довго утримував. Його друзі можуть тільки радити йому; ви знаєте, тепер він вільний чинити на свій розсуд. Ви самі, міс Вікфілд... Копперфілд... я...

— Я це обміркувала, Тротвуде, — сказала Агнес, глянувши на мене, — і я відчуваю, що цього не повинно бути, цього не треба робити навіть за порадою друга, якому я така вдячна.

— Я не кажу, що раджу так чинити, — зазначив Тредльс. — Я тільки визнав за потрібне звернути увагу на це питання, не більше.

— Дуже рада чути це, — спокійно відповіла Агнес. — Такі слова дають мені надію і майже певність, що ми мислимо однаково. Любий містере Тредльс

і любий Тротвуде, тато знову вільний, і його честь збережено – чого ж мені ще бажати? Я завжди мріяла, що побачу його колись звільненим від турбот, які сковують його, і тоді, присвятивши йому життя, я сподіваюся хоча б частково віддячити йому за любов і піклування. Це давно вже було вершиною моїх надій. Після його звільнення від усіх зобов'язань і відповідальності, перше моє щастя – взяти наше майбутнє на себе.

– Але чи обміркували ви, як це зробити, Агнес?

– Я часто думала про це. Я не боюся, любий Троте. Я певна успіху. Так багато людей знають мене тут і доброї думки про мене, що я певна. Можете вірити мені. У нас небагато потреб. Якщо я сама винайму наш милий старий будинок і відкрию школу, я буду корисна і щаслива.

Спокійна ясність її звучного голосу нагадала мені спочатку милий старий будинок, потім моє власне спорожніле житло, і серце моє так переповнилося почуттями, що я не міг і слова мовити. Тредльс кілька хвилин удавав, ніби шукає щось серед паперів.

– Далі, міс Тротвуд, – сказав Тредльс, – ваше майно.

– Ну, сер, – зітхнула моя бабуся. – Про це я вам скажу одне: якщо його нема – я це зможу стерпіти, якщо знайдете – буду рада одержати його назад.

– Ваших грошей, коли не помиляюся, було вісім тисяч фунтів стерлінгів у державних паперах? – спитав Тредльс.

– Правильно! – відповіла бабуся.

– Я можу звітувати тільки за п'ять, – сказав Тредльс трохи збентежено.

– Тисяч, ви хочете сказати, – надзвичайно спокійно перепитала бабуся, – чи фунтів?

– П'ять тисяч фунтів, – сказав Тредльс.

– Саме стільки там і було, – відповіла моя бабуся. – Три тисячі я взяла. Одну я внесла за тебе в Докторську палату, мій любий Троте, а ті дві – у мене. Позбувшись головного капіталу, я вирішила не говорити про цю суму і приберегти її на чорний день. Я хотіла подивитись, як ти вийдеш зі скрути, Троте; і ти вийшов благородно – наполегливо, настійно, самовіддано. Так само й Дік. Не говоріть зі мною, бо мої нерви збуджені.

Ніхто б цього не подумав, побачивши міс Бетсі, що сиділа прямо, склавши руки; але вона завжди вміло володіла собою.

– Тоді я щиро радий оголосити, – скрикнув Тредльс, сяючи, – що ми врятували всі гроші!

– Не вітайте мене ніхто! – вигукнула моя бабуся. – Як це ви зробили, сер?

– Ви гадали, що містер Вікфілд невміло порядкував вашим капіталом? – спитав Тредльс.

– Авжеж, гадала, – відповіла бабуся. – І тому легко заспокоїлася з цього приводу. Агнес, ані слова!

– Ваші державні папери справді продані, – сказав Тредльс, – за повноваженням, зміцненим вашим підписом. Можна й не говорити, хто продавав і на чие ім'я. Згодом цей негідник умовив містера Вікфілда і довів брехливими цифрами, що гроші ці витрачені на покриття інших недоліків та різних нестач, які необхідно було приховати від світу. Містер Вікфілд у руках цього грабіжника був уже таким слабким, що сплачував вам проценти на суми,

що, як він знав, уже не існували; отже, він, на жаль, сам ставав співучасником фальшування.

— І врешті-решт весь сором узяв на себе, — додала моя бабуся. — Він написав мені божевільного листа, в якому звинувачував себе в грабунку та в нечуйній підлості. На це я одного ранку приїхала до нього, зажадала свічку, спалила листа і сказала, що як він колись спроможний буде справедливо розплатитися зі мною, то хай розплатиться, коли ж ні, то заради своєї доньки хай, принаймні, не говорить про це... Якщо хтось почне розмовляти зі мною, я негайно піду з цього дому!

Ми всі мовчали. Агнес затулила обличчя руками.

— Гаразд, мій любий друже, — знову заговорила моя бабуся. — Ви таки насправді витягли в нього ці гроші?

— Справа в тому, — відповів Тредльс, — що містер Мікоубер атакував його з усіх боків і на всяку витівку тримав напоготові новий доказ; отже, він уже не міг ніяк вислизнути. Варте уваги те, що Урія Гіп захопив ці гроші не стільки зі своєї ненажерливої жадібності, скільки з ненависті до Копперфілда. У цьому я абсолютно переконаний. Він сам заявив мені про це відверто і з неймовірним нахабством. Він сказав навіть, що сам охоче витратив би всю суму, аби завдати шкоди Копперфілду.

— Га! — вигукнула бабуся, насупивши брови і глянувши на Агнес. — А що він тепер поробляє?

— Не знаю. Він поїхав звідси, — сказав Тредльс, — зі своєю матір'ю, яка весь час тут зойкала, благала нас і, між іншим, зізнавалася. Вони поїхали одним з лондонських нічних диліжансів, і я нічого більше не знаю про Гіпа, крім того, що на прощання його злість проти мене дійшла останньої межі. Здавалося, він вважав, що мусить завдячувати мені не менше, ніж містерові Мікоуберу; за це я йому подякував, як за комплімент.

— Ти гадаєш, що в нього є гроші, Тредльсе? — спитав я.

— Авжеж, я так гадаю, — відповів Тредльс, похитуючи головою. — У той чи інший спосіб він, певно, захопив собі чималеньку суму. Але ти, мабуть, зрозумієш, Копперфілде, що гроші ніколи не стримають цю людину від підлих вчинків. Він такий безсоромний лицемір, що яку б мету не мав перед очима, неодмінно піде до неї підлими шляхами. Так він винагороджує себе за маску смиренності, яку постійно носить. Плазуючи по землі до тієї чи іншої низької мети, він завжди буде перебільшувати перепони на шляху до неї та ненавидіти і підозрювати будь-кого, винного чи невинного, хто стане між ним і його метою. Так його підлість за найменшої нагоди, або зовсім без нагоди, щохвилини піднімається на рівень вище. Варто тільки розглянути його тутешню історію, щоб зрозуміти це.

— Він — найпідліша потвора, — сказала моя бабуся.

— Не знаю, як це воно виходить! — замислено зазначив Тредльс. — Деякі люди можуть бути дуже підлими, коли як слід візьмуться до цього.

— А тепер щодо Мікоубера, — сказала бабуся.

— Справді, — бадьоро відповів Тредльс, — я мушу ще раз віддати належне містерові Мікоуберу. Якби він не був такий працюючий і наполегливий, ми ніколи не могли б сподіватися досягти чогось, вартого уваги. І я гадаю, ми повинні зважити, що містер Мікоубер діяв справедливо заради самої

справедливості, особливо коли згадаємо, чого міг би він домогтися від Гіпа за своє мовчання.

– Я теж так думаю, – сказав я.

– Ну, що б ви йому дали? – спитала моя бабуся.

– О! Перш ніж дійдемо до цього, – трохи збентежено сказав Тредльс, – я боюся, що мусив обійти увагою (бо я не міг одразу охопити все) два пункти в цій важкій і з усіх поглядів незаконній справі... тут від початку до кінця все незаконно. Перше – боргові листи, що їх містер Мікоубер дав Гіпові під аванси.

– Гарзд! Їх треба сплатити, – сказала бабуся.

– Так-то воно так, але я не знаю, коли вони будуть подані до сплати і де вони, – зазначив Тредльс, широко розкриваючи очі, – і передбачаю, що містера Мікоубера до від'їзду безнастанно будуть хапати і арештовувати.

– То й треба буде безнастанно звільняти його з-під арешту, – сказала моя бабуся. – Скільки він заборгував усього?

– Містер Мікоубер записав ці операції... він називає їх операціями... з превеликими формальностями до своєї прибутково-видаткової книги, – відповів Тредльс, усміхаючись, – і він каже, що сума становить сто три фунти п'ять шилінгів.

– Ну, що ми йому дамо, включаючи цю суму? – спитала бабуся. – Агнес, люба моя, про розподіл цих витрат ми з вами можемо поговорити пізніше. Скільки ж йому дати? П'ятсот фунтів?

Тут ми з Тредльсом разом втрутилися. Ми порекомендували видати Мікоуберові невеличку суму грошей і сплачувати борги у міру надходження позовів. Запропонували купити для всієї сім'ї проїзні квитки, спорядження та ще дати їм сто фунтів; і зробити це в такий спосіб, щоб цілком серйозно погодитися на пропозицію містера Мікоубера повернути позику, бо для нього буде здоровіше вважати себе відповідальним. До цього я додав також, що поясню містерові Пеготті, на якого можна покластися, особливості характеру і біографію містера Мікоубера; містерові Пеготті треба також доручити видати йому ще сотню фунтів, коли він визнає це за потрібне. Далі я запропонував зацікавити містера Мікоубера містером Пеготті і розповісти йому з історії старого моряка стільки, скільки треба і пристойно; таким чином я гадав, що вони для загальної користі заприятелюють. Всі палко підтримали ці пропозиції, і я можу додати тут, що головні особи, яких наш план стосувався, також незабаром палко підтримали його.

Бачачи, що Тредльс знову несміливо поглядає на мою бабуся, я нагадав йому, що він упустив ще один пункт.

– Ти й твоя бабуся пробачите мені, Копперфілде, якщо я торкнуся болючої теми? На жаль, я мушу це зробити, – сказав Тредльс, вагаючись. – Мені здається потрібним нагадати вам про це. У день, коли містер Мікоубер виступив зі своїм незабутнім викриттям, Урія Гіп загрозово натякнув на... на чоловіка твоєї бабусі.

Бабуся, сидячи цілком прямо і зовні спокійна, кивнула на знак згоди.

– Мабуть, – зазначив Тредльс, – то була тільки безпідставна погроза?

– Ні, – відказала бабуся.

– Справді була... вибачте мені... така особа, і навіть перебувала в його владі? – нерішуче спитав Тредльс.

– Так, мій добрий друже, – сказала моя бабуся.

У Тредльса помітно видовжилось обличчя; він почав пояснювати, що сам неспроможний підійти до цього предмету; що цю галузь справи спіткала доля боргових листів містера Мікоубера; що ми вже випустили Урію Гіпа з рук, і що той чоловік, якщо зможе, без сумніву, намагатиметься зробити лихо чи неприємність кожному з нас.

Бабуся моя лишалася спокійною, тільки пара сльозинок скотилася по її щоках.

– Ви маєте цілковиту рацію, – сказала вона. – Дуже розумно було б згадати про це.

– Чи можу я... або Копперфілд... зробити що-небудь? – тихо спитав Тредльс.

– Нічого, – сказала бабуся. – Дуже вдячна вам, Троте, мій любий, але не варто непокоїтись. Покличте назад до нас містера і місіс Мікоубер. І ніхто не смійте говорити зі мною.

По цій мові вона розгладила згортки своєї сукні та знову випрямилася у кріслі, звернувши погляд до дверей.

– Ну, містере і місіс Мікоубер, – сказала моя бабуся, коли вони ввійшли. – Ми тут обговорили питання вашої еміграції і просимо пробачення, що так довго змусили вас чекати; тепер я вам скажу, що ми вам пропонуємо.

Вона виклала наші пропозиції, на безмежну радість усієї сім'ї (діти також усі були тут), і у містера Мікоубера так швидко прокинулись давні звички до широкої арени вексельних операцій, що він у ту ж мить вискочив на вулицю і побіг, несамовито радіючи, купити гербовий папір для своїх розписок. Але радість його була несподівано підкошена: через п'ять хвилин він повернувся у супроводі поліція, в потоках сліз розповідаючи нам, що все загинуло. Ми вже були підготовлені до такої події, яка, безперечно, була наслідком старань Урії Гіпа, і тут-таки сплатили гроші. Ще через п'ять хвилин містер Мікоубер сидів уже за столом, складаючи на гербовому папері вексель і виявляючи неймовірну втіху, яку могла дати йому тільки така операція або готування пуншу. Справді, величне видовище являв собою він, коли сидів за гербовим папером, торкався його з захватом справжнього художника, позирив на нього збоку, робив собі нотатки про дати і суми в своїй книжці і після закінчення акту дивився на нього з глибокою свідомістю його високої вартості.

– Найкраще, що ви можете зробити, сер, якщо ви дозволите мені дати вам пораду, – сказала моя бабуся, деякий час мовчки спостерігаючи його, – це надалі зовсім відмовитися від таких справ.

– Мем, – відповів містер Мікоубер, – я маю намір записати таку урочисту присягу на незайманому аркуші майбутнього. Місіс Мікоубер засвідчить це. Я сподіваюсь, – урочисто додав містер Мікоубер, – що мій син Вілкінс назавжди збереже в своїй душі думку, що незрівнянно краще йому покласти свою руку у вогонь, ніж доторкнутися до зміїв, які отруїли кров його нещасного батька.

Глибоко зворушений, містер Мікоубер миттю змінив захват на розпач, глянув на зміїв з понурою огидою (хоч і не встиг цілком підкорити захват), згорнув зміїв і поклав їх у кишеню.

Цим закінчилися події того вечора. Ми були втомлені турботами і працею, бабуся та я збиралися повернутися до Лондона вранці. Умовилися, що Мікоубери поїдуть слідом за нами, завершивши продаж майна. Справи містера Вікфілда мали бути якнайшвидше приведені до ладу під керівництвом Тредльса; а Агнес тим часом збиралася також приїхати до Лондона. Ми провели ніч у старому будинку, який, звільнений від присутності Гіпів, здавався очищеним від хвороби; я лежав у моїй старій кімнаті, як мандрівник, що повернувся додому після корабельної катастрофи.

Наступного дня ми поїхали додому — до бабусі, а не до мене — і коли ми з нею лишилися самі, як в старі часи, перед тим, як піти спати, вона сказала:

— Троте, ти справді хочеш знати, що в мене було на серці останнім часом?

— Звичайно хоч, бабусю. Я ніколи не почувався таким безпорадним, як тепер, бо не можу розділити вашого горя або турбот.

— У тебе свого горя було досить, дитя моє, — лагідно відповіла моя бабуся, — не треба було додавати до цього і моє маленьке лихо. Не було в мене інших причин, Троте, приховувати будь-що від тебе.

— Я це добре знаю, — сказав я. — Але тепер розкажіть мені.

— Чи не поїдеш ти зі мною недалеко завтра вранці? — спитала бабуся.

— Звичайно, поїду.

— О дев'ятій, — мовила вона. — Тоді я розповім тобі, мій любий.

Отже, о дев'ятій ми виїхали в маленькому екіпажі до Лондона. Довго їхали ми вулицями, доки не прибули до одного з великих госпіталів. Біля під'їзду стояв простий катафалк. Візник впізнав бабусю і за помахом її руки поволі рушив уперед; ми поїхали слідом.

— Тепер ти розумієш, Троте, — сказала моя бабуся. — Його вже нема.

— Він помер у госпіталі?

— Так.

Нерухомо сиділа вона біля мене, але знову я помітив сльози на її обличчі.

— Він уже був там раніше, — сказала бабуся згодом. — Він хворів довго... багато років... нещасний, надломлений чоловік. Коли він усвідомив своє становище під час цієї останньої хвороби, він попросив послати за мною. Він тоді сумував, дуже сумував.

— Ви поїхали до нього, бабусю, я знаю.

— Поїхала. Часто потім бувала з ним.

— Він помер уночі перед нашою поїздкою до Кентербері? — спитав я.

Бабуся кивнула головою.

— Ніхто не може зашкодити йому тепер, — сказала вона. — Не варто було непокоїтися.

Ми виїхали за місто, до кладовища біля Горнсі.

— Краще тут, ніж на вулицях, — сказала моя бабуся. — Він тут і народився.

Ми вийшли з карети і пішли слідом за простою труною до кутка, який я добре пам'ятаю. Там прочитали молитви і віддали тіло землі.

— Тридцять шість років тому, саме в цей день, мій любий, — сказала моя бабуся, коли ми поверталися до карети, — я вийшла заміж. Хай бог простить нас усіх!

Ми мовчки зайняли свої місця; і так вона довго сиділа поруч зі мною, тримаючи мене за руку. Нарешті вона заплакала й сказала:

– Він був красень, коли я виходила за нього, Троте... і як же він жахливо змінився!

Це тривало недовго. Сльози полегшили її душу, і вона незабаром заспокоїлась і навіть збадьорилася. Нерви її трохи розладналися, сказала вона, інакше вона не дозволила б собі розпуститися. Хай бог простить нас усіх!

Так проїхали ми до її маленького котеджу в Гайгеті, де знайшли коротку записку, що прибула ранковою поштою від містера Мікоубера:

«Кентербері, п'ятниця.

Милостива леді і Копперфілде!

Блаженна земля обітована, яка ще так нещодавно вабила мене за далеким горизонтом, знову оповита темними туманами і назавжди схована від очей призначеного долею бідолахи, приреченого на загибель.

Знову був виданий наказ (високого суду його величності у королівській палаті Вестмінстера), і знову в справі Гіпа проти Мікоубера, і відповідач у цій справі є жертвою шерифа, що має повноваження виконувати правосуддя в цій окрузі.

День лихий, лиха година!

Бачиши – йде ворожа сила,

Горде військо обступило.

Ждуть кайдани й рабство нас!

Зважаючи на це і на швидкий кінець (бо душевні страждання можна терпіти тільки до певної межі, і відчуваю, цієї межі я вже досяг), життєвий шлях мій скінчився. Благословляю вас, благословляю вас! Можливо, якийсь майбутній подорожній, спонукуваний не тільки цікавістю, але, сподіваймося, і співчуттям, відвідає місця, призначені для боржників цього міста, і тоді, звичайно, він не без таємного трепету в серці спостерігатиме на мурі накреслені іржавим цвяхом скромні ініціали В. М.

Р. С. Я знову розкриваю цього листа, щоб повідомити вас, що наш спільний друг, містер Томас Тредльс (який досі не залишив нас і здоров'я якого в чудовому стані), сплатив борг і судові витрати від благородного імені міс Трєтвуд; і я сам, і сім'я моя сповнені найвищого земного блаженства».

XVII. БУРЯ

Тепер я наближаюся до події в моєму житті – такої незгладимої, такої жахливої і зв'язаної безліччю різноманітних ниток з усім, про що розповідав я на цих сторінках, що від самого початку моєї розповіді подія ця здавалася мені величезною баштою серед рівнини, і що далі, то більше зростала вона, кидаючи свою загрозливу тінь навіть на дрібні пригоди мого дитинства.

Роки минули після цієї події, а вона все ще ввижалася мені уві сні. Я сплювався, такий стривожений, ніби буря все ще лютувала у моїй спокійній кімнаті серед тихої ночі. Я й тепер бачу її уві сні, хоч не так часто. Між цією подією і всяким бурхливим вітром чи навіть найлегшою згадкою про морський берег існує в душі моїй такий нерозривний зв'язок, що міцнішого я не знаю. Ясно бачу я все, що трапилось тоді, та спробую виразно це змалювати. Я не пригадую, але бачу це перед очима; знову проходить все переді мною.

Швидко наближався час, коли мав відпливти корабель з емігрантами. Моя стара нянька приїхала до Лондона, і серце в неї мало не розірвалося при першій зустрічі зі мною. Я постійно був з нею, з братом її та Мікоуберами, але Емлі я не бачив жодного разу.

Якось увечері, зовсім незадовго до від'їзду, ми були самі з Пеготті та її братом. Наша розмова торкнулася Гема. Пеготті розповіла нам, як ніжно попросився він з нею, як мужньо і спокійно тримався, особливо останнім часом, коли, на її думку, він страждав найбільше. Розповідати про це добра душа ніколи не втомлювалась, а наша цікавість, коли ми слухали численні приклади з його життя, була така ж величезна, як і натхнення оповідачки.

Ми з бабусею на той час звільнили обидва котеджі в Гайгеті: я збирався їхати за кордон, а вона мала повернутися до свого будинку в Дуврі. Ми мали тимчасове помешкання в Ковент-Гардені. Ідучи до цієї квартири після вечірньої розмови і згадуючи наше останнє побачення з Гемом у Ярмуті, я раптом завагався у намірі залишити Емлі листа під час останнього прощання з містером Пеготті на кораблі і подумав, що краще буде написати їй негайно. Мені спало на думку, що, одержавши мого листа, вона може захотіти надіслати через мене прощальне слово своєму бідолашному нареченому. Я мусив дати їй цю можливість.

Тому перш ніж лягти спати, я сів писати листа. Я розповів їй, що бачився з ним, і що він просив мене переказати їй те, що було вже в своєму місці написано на цих сторінках. Я точно повторив його слова. Я не визнав за потрібне додавати щось від себе, коли навіть мав на це право. Його глибока вірність і душевна доброта не потребували прикрас ані від мене, ані від будь-кого іншого. Додавши до цього коротеньку записку до містера Пеготті з проханням передати їй, я поклав листа у передпокої для відправки і вдошита ліг у ліжко.

Я був більш слабким, аніж мені здавалося; і, заснувши не раніше сходу сонця, наступного дня довго пролежав у ліжку. Мене розбудила мовчазна присутність бабусі біля мого ліжка. Я уві сні відчув її; і здається мені, всі ми іноді відчуваємо такі речі.

— Троте, мій любий, — сказала вона, коли я розплющив очі. — Я не наважувалася потривожити тебе. Містер Пеготті тут. Чи може він увійти?

Я попросив покликати його.

— Мастере Деві, — сказав він, потиснувши мені руку, — я віддав Емлі вашого листа, сер, і вона от що написала; ще просила мене, щоб ви прочитали це, і якщо не знайдете тут нічого образливого, то чи не будете такі ласкаві передати.

— Ви читали? — спитав я.

Він сумно кивнув головою. Я розкрив листа і прочитав:

«Мені передали твоє доручення. О, що можу я написати, чим віддячити тобі за твою благословенну доброту до мене?»

Всі слова твої склала я в своєму серці. Там триматиму я їх до самої смерті. Вони колють, мов голки, але вони і втішають мене.

Я молилася над ними, о, я молилася так довго! Коли спостерігаю я таких людей, як ти, як дядя, то думаю, що і бог такий, і з плачем закликаю його.

*Прощай назавжди! Мій любий, мій друже, прощай назавжди в цьому світі!
В іншому світі, якщо мене простять, я, може, прокинуся дитиною і прийду
до тебе. Дякую тобі і благословляю. Прощай навіки!»*

Такий був цей лист, залитий сльозами.

— Чи можу я сказати їй, що ви не бачите в цьому нічого образливого і що ви передасте листа, мастере Деві? — спитав містер Пеготті, коли я дочитав.

— Без сумніву, — сказав я, — але я думаю..

— Що, мастере Деві?

— Я думаю, — сказав я, — що знову поїду до Ярмута. Є ще досить часу, я встигну з'їздити туди і повернутися до відплиття корабля. Він і його самотність у мене з голови не виходять. Передати йому тепер цього, написаного її рукою, листа і дати вам змогу в хвилину від'їзду сказати їй, що він одержав звістку від неї, буде відрадою для них обох. Я урочисто взяв на себе доручення цього доброго хлопця і бажаю його виконати якнайкраще. Ця поїздка мене зовсім не потурбує. Спокою мені нема, краще мені буде поїхати. Виїду сьогодні ввечері.

Хоч містер Пеготті й намагався відвернути мене від цього наміру, я бачив, що це йому дуже до душі. На моє прохання він пішов до контори диліжансів і взяв мені квитка. Ввечері я знову поїхав дорогою, якою їздив за найрізноманітніших обставин.

— Чи не здається вам, — спитав я кучера на першій же станції за Лондоном, — що небо дуже дивне? Не пригадую, щоб бачив колись таке.

— Я теж ніколи не бачив такого, — відповів той. — Це ураган, сер. Буде лихо на морі, здається мені, і чекати недовго.

По небу мчала похмура суміш безладних хмар, де-не-де перетята смугами такого кольору, яким буває забарвлений дим від вогкого палива. Хмари нагромаджувалися в найдивовижніші брили, і розколини між ними були більші, ніж найглибші провалля на землі; і в ці розколини стрімголов кидався очманілий місяць, немовби пройнятий жахом перед таким порушенням усіх законів природи. Вітер дув цілий день; а тепер він міцнішав і грізно ревів. Минула ще година, вітер посилювався, небо затьмарилося, насувалася буря.

Настала ніч, хмари зімкнулися і щільно закрили все небо, запанувала глибока темрява, а ураган ревів усе лютіше й лютіше. Дедалі зростав він, аж доки наші коні вже майже неспроможні були йти проти вітру. Багато разів у найтемнішу пору ночі (був пізній вересень, коли ночі вже довгі) коні поверталися або ставали, наче вкопані; щохвилини могли ми чекати, що карета перекинеться. Гнаний вітром шалений дощ сік нас, наче сталевим пруттям, і тоді ми, неспроможні посуватися далі, шукали собі хоч якийсь захисток під деревами або під мурами.

Наставав день, а вітер дедалі міцнішав. Я бував у Ярмуті, коли моряки говорили, що гуркоче, наче з великих гармат, але ніколи не бачив я нічого подібного, нічого, що хоч трохи б нагадувало це. Ми прибули до Іпсвіча дуже пізно, бо від'їхавши за десять миль від Лондона, нам доводилося брати з боєм кожен дюйм шляху. Там знайшли ми юрбу народу на ринковому майдані; люди зіскочили з ліжок уночі від страху, що вітер зірве димарі і дахи. Дехто з жителів, зібравшись у дворі заїзду, де ми міняли коней, розповів нам, що з дзвіниці зірвало велику свинцеву покрівлю і завалило сусідню вулицю, інші

розповідали про селян, що прибули з сусідніх сіл і бачили, як вітер виривав величезні дерева і гнав по шляхах і полях цілі скирти сіна. А буря не вщухала, вона дедалі міцнішала.

Коли ми почали пробиратися далі, ближче до моря, звідки насувався цей могутній страшний вітер, міць його ставала дедалі жакливішою. Ми ще не бачили моря, а піна його вже була на наших губах, і солоний дощ падав на нас. Вода на кілька миль затопила низовинні околиці Ярмута, і кожна калюжа вкрита була пінявими гребінцями. Коли ж відкрилося перед нами море, то вали на обрії надималися горами над виром безодні та здавалися ніби іншим берегом, з баштами і будівлями. Коли ми, нарешті, дісталися до міста, люди вийшли з дверей, схилившись, притримуючи руками капелюхи на скуповженому волоссі; вони дивувались, як це пошта пройшла крізь таку ніч.

Я спинився в старому готелі та пішов подивитися на море. Я спотикався на вулицях, закиданих піском і водоростями, вкритих морською піною; я жакхався дахів, що падали навколо мене; на роздоріжжях хапався я за зустрічних людей. Підійшовши до берега, побачив я не лише моряків, але половину мешканців міста. Всі ховалися за будівлями і визирали з-за кутків. Дехто хоробрий іноді наважувався виходити, щоб подивитися в далечінь моря, але не міг вистояти і зигзагом йшов назад, гнаний вітром.

Приєднавшись до цих груп, я побачив засмучених жінок, чоловіки яких виїхали рибалити. Напевно, човни їхні розбилися раніше, ніж могли знайти собі десь безпечне місце. Сиві моряки похитували головами, поглядаючи то на море, то на небо, і шепочучи щось один одному; власники суден схвилювано на щось чекали; діти збилися до купи і допитливо вдивлялися в обличчя дорослих; навіть відважні матроси були збентежені — ховаючись у прихистках, вони дивились у підзорні труби на море, немовби пильнуючи ворога.

Мене вразило це моторошне море, коли я наважився глянути на нього через бурління сліпучого вітру, каміння й піску посеред жакливого шуму. Коли високі водяні мури, ревучи, насувались і, піднявшись на неймовірну височінь, розбивалися на бризки, то здавалося, ніби найменший з них може поглинути ціле місто. Коли хвилі, хрипко стогнучи, відступали назад, то здавалося, що вони виривають глибокі печери в березі, немов бажаючи закласти міні під землю. Коли білоголові вали гриміли і розколювалися, не встигши досягти землі, то кожна розбита частка їх, ніби пройнята всією люттю колишнього цілого, мчала до інших, щоб разом скласти нову потвору. Рухливі гори хвилями перетворювалися на долини, схилами яких іноді пролітав самотній буревісник, і знову надималися горами; маси води дрижали і струшували берег тяжким ревом; і щойно хвилі набирали однієї форми, як миттю бунтівливо змінювали і форму, і місце, стикаючись з сусідніми горами води; примарний берег на горизонті, зі своїми баштами і будівлями, підіймався і падав; хмари мчали швидко й часто; здавалося, всю природу роздирало і вивертало.

Не знаходячи Гема серед юрби, яку зібрала ця незабутня буря (її ще досі пам'ятають там, як найбільшу на цьому березі), я подався до його дому. Двері були замкнені; ніхто не відгукнувся на мій стукіт. Тоді я завулками пробрався до верфі, де він працював. Там я довідався, що він пішов до Лоустофта полагодити якийсь пошкоджений корабель і повернеться завтра вранці. За ним, як за досвідченим майстром, часто надсилали здалеку.

Я повернувся до готелю, умився, змінив вбрання і спробував заснути, але марно. Була вже п'ята година дня. Не просидів я й п'яти хвилин перед камином у загальній кімнаті, як слуга прийшов підкинути дров у вогонь і, попросивши пробачення, розповів, як у двох милях від берега потонули два невеличкі кораблі з усім екіпажем, як бачили багато інших кораблів, що відчайдушно намагалися триматися далі від берега. Помилуй боже їх і всіх нещасних мореплавців, сказав він, коли й ця ніч буде така, як і минула!

Я був у дуже пригніченому душевному стані, почувався самотнім і тривожився відсутністю Гема, хоч і не розумів, чому. Нещодавні події вразили мене сильніше, ніж я гадав; бурхливий вітер оглушив мене. Думки і спогади мої були збурені; я втратив здатність розуміти час і віддаль, і, мабуть, не здивувався б, якби, вийшовши на вулицю, зустрів когось, хто в цю хвилину мав би бути в Лондоні. Мій розум опанувала якась дивна неухважність, але разом з тим ця місцевість пробуджувала в мені безліч живих і яскравих спогадів.

У цьому стані понуре повідомлення слуги про загиблі кораблі відразу, мимо волі моєї, пов'язалося з тривожною думкою про Гема. Мене мучило темне передчуття, що він з Лоустофта повертатиметься морем і загине. Цей страх настільки посилювався, що я вирішив перед обідом ще раз піти до верфі та спитати хазяїна, чи вважає він ймовірним, що Гем повертатиметься морем. Якщо він дав би мені хоч найменшу підставу до таких думок, я поїхав би до Лоустофта і не дав би йому зробити це.

Я поспішно замовив обід і пішов до доків. Недарма поспішав я. Хазяїн з ліхтарем у руці вже замикав ворота. Він голосно засміявся, коли я поставив йому своє питання, та заспокоїв мене: жоден чоловік у здоровому глузді та навіть жоден божевільний не відійде від берега в такий шторм, а тим більше – Гем Пеготті, природжений моряк.

Хоч я і сам це розумів, але, навіть зазнаючи сорому, я не міг не спитати. Я повернувся до готелю. Вітер посилювався, якщо взагалі міг посилитися такий вітер. Життя і ревіння, стукотіння дверей і віконниць, гуркіт у димарях, тремтіння самого будинку, що був мені прихистком, величний бунт моря – все було ще жахливішим, ніж уранці. Але тепер ще і темрява панувала навколо та насичувала бурю новими страхіттями, справжніми і уявними.

Я не міг їсти, не міг спокійно сидіти, не міг нічого робити. Щось у моїй душі відгукувалося на зовнішню бурю, вивертало глибини моєї пам'яті і каламутило їх. А проте посеред усієї цієї гонитви і боротьби моїх думок, що виривали разом з гримучим морем, бентежні думки про Гема не залишали мене.

Я майже не торкнувся обіду, але спробував підживитися чаркою чи двома вина. Марно. Я задрімав біля каміна, але весь час усвідомлював і гуркіт стихії, і місце, де я перебував. Але обидва затьмарилися тінню нового і незбагненого жаху; і коли я прокинувся, – або скорше, коли я звільнився від пут латаргії, що прив'язували мене до крісла, – все тіло моє затремтіло від безпідставного, незрозумілого страху.

Я походжав кімнатою, намагався читати стару газету, прислухався до зловісних шумів, придивлявся до облич, сцен і постатей у вогні каміна. Нарешті одноманітне стукотіння настінного годинника так набридло мені, що я вирішив лягти в ліжко.

Втішно було почути такої ночі, що кілька слуг у готелі погоджуються не спати до ранку. Я був надзвичайно стомлений, але щойно ліг, уся втома і сон раптом зникли, і ніби якимись чарами я відчув себе цілком бадьорим, голова моя прояснилася.

Кілька годин пролежав я там, прислухаючись до вітру і хвиль; іноді здавалося мені, що я виразно чую крики на морі, іноді лунали в моїх вухах постріли сигнальних гармат; іноді здавалося мені, що будинки падають. Кілька разів я вставав, щоб подивитись у вікно, але бачив у шибках тільки відбиток мерехтливої свічки, що її я не наважувався загасити, та ще моє власне змучене обличчя дивилося на мене з чорної порожнечі.

Врешті-решт неспокій мій досяг такого ступеня, що я похапцем одягнувся і зійшов униз. У великій кухні, де зі стелі звисали окости шинки і вінки цибулі, слуги скупчились у різних позах біля великого столу, який навмисно був відсунутий від пічки ближче до дверей. Одна гарненька дівчинка, яка затикала собі вуха фартушком, скрикнула, коли я увійшов, прийнявши мене за примару. Інші, хоробріші, зраділи збільшенню товариства. Один зі слуг, продовжуючи перервану розмову, звернувся до мене з запитанням: чи згодний я, що душі загиблих на морі в цю бурю витають над хвилями?

Там лишався я десь зо дві години. Одного разу я відімкнув двері і глянув на спорожнілу вулицю. Пісок, водорості і бризки піни мчали повз будинок, і я мусив покликати когось на допомогу, щоб подолати пориви вітру і зачинити двері.

Похмуро і порожньо було в моїй самотній кімнаті, коли я повернувся нагору; але я вже справді втомився і, знову діставшись ліжка, впав — наче з башти в провалля — у глибини сну. Хоч мені ввижались уві сні інші місця та інші сцени, весь час я чув подуви вітру. Нарешті навіть цей слабкий зв'язок з дійсністю перервався, і я з двома любими друзями, не знаю з якими, присутній був при облозі якогось міста серед грому канонади.

Гуркіт гармат був такий гучний і безперервний, що мені ніяк не вдавалося почути щось дуже важливе, аж доки я не зробив велике зусилля і не прокинувся. Було світло — восьма чи дев'ята година; шторм гримів. Хтось стукав і гукав біля моїх дверей.

— У чому річ? — скрикнув я.

— Корабельна катастрофа! Біля самого берега!

Я скочив із ліжка і спитав, який корабель.

— Шхуна з Іспанії чи з Португалії, вантажена фруктами і вином. Поспішайте, сер, якщо хочете побачити її! На березі гадають, що кожної хвилини вона може розбитися на шматки.

Схвильовано кричачи, слуга побіг далі по коридору; я якнайшвидше одягнувся і вибіг на вулицю.

Безліч людей була вже там, всі бігли в одному напрямку — до берега. Я побіг тим самим шляхом, випередив багатьох і незабаром опинився перед диким морем.

Тим часом вітер, можливо, трохи послабшав, але це було не дуже помітно; так само, як непомітним було б мовчання десятка гармат у канонаді з кількох сотень, що снилася мені. Але море, яке вирувало цілу ніч, здавалося мені ще жажливішим, ніж раніше. Хвилі все ще були надміру роздутими потворами;

вали здіймалися на неймовірну височінь, кидалися один на одного, борсалися, розбивали один іншого, котилися далі, наче неблаганні духи. Моторошне це було видовище! Важко було почути будь-що, крім вітру і шуму. У стурбованій юрбі, ледве посуваючись уперед проти вітру, пильно вдивлявся я в далечінь, шукаючи корабель, але не бачив нічого, крім запінених верхівок величезних хвиль. Якийсь напіводягнений моряк, стоячи коло мене, вказав своєю головою рукою (на ній була наколота стріла, що вказувала в тому ж напрямі) ліворуч. Тоді, о велике небо, я побачив корабель біля самого берега!

Одна щогла була надламана в шести чи восьми футах вище палуби і впала набік, заплутавшись у безладі вітрил і снастей; і всі ці уламки під час швидкого й безперервного гойдання хльостали по бортах корабля, немов бажаччи вхопитися за нього. Матроси намагалися підрубати ці уламки. Коли корабель повернувся до нас носом, стрибаючи з хвилі на хвилю, ми ясно побачили, як вони працювали сокирами; і серед них найактивніше працював якийсь енергійний чоловік з довгим кучерявим волоссям. Раптом з берега пролунав зойк, чутний навіть серед ревіння шторму – море, перекочуючись через корабель, відірвало частину борту і знесло у вируючий прибій людей, снасті, діжки, дошки, поруччя, наче купу іграшок.

Друга щогла ще трималась, і шматки вітрил та сплутаних снастей швидко й сильно тріпотіли. «Корабель сів на мілину, – хрипко пояснив мені на вухо той самий моряк, – потім знявся і знову сів». Я зрозумів тільки те, що тепер судно має розколотися на дві частини. Гойдання і поштовхи були такі міцні, що справді жоден людський витвір не міг витримати їх. Матрос ще говорив, коли на березі знову почувся крик жаху; на щоглі висіли над безоднею четверо людей, хапаючись за залишки снастей; і вище за всіх тримався енергійний чоловік з кучерявим волоссям.

На шхуні був дзвін, і поки корабель метався, наче загнаний звір, то повертаючись до нас усією поверхнею палуби, то перекидаючись на інший бік і показуючи кіль, дзвін також гойдався, і вітер доносив до нас його жалібні звуки. Знову зник корабель з наших очей, і знову підвівся над хвилями. Двох людей не стало. Відчай на березі зростав. Чоловіки стогнали і заломлювали руки; жінки пронизливо кричали, відвертали обличчя і, мов навіжені, бігли назад і вперед вздовж берега, закликаючи на допомогу, яку неможливо було надати.

Я опинився серед цих людей і благав кількох знайомих матросів не дати двом чоловікам, що залишилися на щоглі, загинути на наших очах.

Я мало що міг почути, а з почутого зрозуміти, і не знаю, яким чином матроси пояснили мені, що за годину перед цим спущений був рятувальний човен, але нічого не можна було зробити, бо ніхто не наважувався на відчайдушний подвиг – кинутись уплав на канаті, щоб дістатися корабля. Раптом я помітив, що люди на березі знову захвилювалися, і, розштовхуючи всіх, наперед вийшов Гем.

Я підбіг до нього, збираючись, здається, повторити те саме прохання. Та хоч який я був стривожений цим жахливим і незнаним для мене раніше видовищем, але рішучий вираз обличчя Гема і його погляд на море – саме такий погляд, як у той ранок, коли втекла Емлі, – раптом змусили мене схамінутись і зрозуміти, яка небезпека загрожує йому. Я вхопився за нього обома

руками і почав благати тих самих матросів не слухати його, не допускати до самогубства, не давати йому кинутись у море!

Знову крик пролунав на березі, і, глянувши на корабель, ми побачили, що обривок вітрила жорстоко хльостав того з матросів, що тримався внизу, збив його нарешті і, немовби святкуючи перемогу, замайорів навколо енергійної людини, що лишилася сама на щоглі.

Перед таким видовищем і перед рішучістю спокійного відважного чоловіка, який уже встиг повести за собою половину присутніх людей, благання мої були такі ж безсилі, як і спроби вгамувати бурю.

— Мстере Деві, — сказав він, бадьоро потискаючи обидві мої руки, — якщо мій час настав, то він настав. Якщо ні, то я ще почекаю. Хай береже бог вас усіх! Хлопці, допоможіть! Я йду!

Мене обережно відштовхнули вбік і там тримали за руки, намагаючись, скільки я міг зрозуміти у своєму розпачі, пояснити мені, що Гем так чи інакше вирішив кинутись уплав, і що я можу тільки зашкодити тим, хто з берега повинен допомогти йому. Не знаю, що я відповідав, що вони мені на це казали; але я бачив, як на березі заметушились, як люди прибігли з канатом та кабестаном і з усіх боків оточили Гема. Потім я побачив його самого, в моряцькій куртці і штанях; один канат тримав він у руці чи обернув навколо зап'ястя, а другим оперезався. Один з цих канатів, згорнутий у кільце, матроси тримали так, щоб відпустити скільки буде треба.

Навіть своїми недосвідченими очима міг я бачити, що корабель кожної хвилини може розбитися на друзки. Бачив я, що він уже розколюється посередині, і що життя самотньої людини на щоглі висіло на волосинці. Але все ще тримався цей чоловік за життя. На ньому був незвичайний червоний берет — подібний до матроського, але яскравішого кольору. Подеколи він махав цим капелюхом, а тим часом дошки, що стояли між ним і загибеллю, вже тріщали і вигиналися то в той, то в інший бік, і корабельний дзвін уже правив панахиду по ньому. Я і тепер бачу, як він розмахує своїм капелюхом. Мені здавалось, я збожеволів від розпачу, бо не знаю чому, але чимсь нагадував він мені друга, милого колись.

Гем стояв один. Перед ним була буря, за ним юрба, що затамувала подих. Він дивився в море. Ось велика хвиля, відстрибнувши від берега, помчала назад. Він озирнувся на тих, що тримали канат, кинувся слідом за хвилею і почав відважну боротьбу, здіймаючись на гребенях хвиль, падаючи в провалля і зникаючи серед піни. Потім його відкинуло назад, і похапцем його витягли на берег.

Він був поранений; я здалека бачив кров на його обличчі, але він на це не звертав уваги. Він, здавалось, поспішно наказував дати йому більше волі, — так принаймні вирішив я з його жестів, — і знову кинувся в море.

Він пробивався до корабля, здіймаючись на гори, падаючи в долини, зникаючи в бризках піни, гойдаючись на хвилях то назад до берега, то вперед до корабля, борючись уперто і хоробро. Відстань була мала, але міць хвиль і вітру робила цю боротьбу смертельною. Нарешті він наблизився до корабля. Він був уже так близько, що ще один його могутній порив — і він схопився б за борт. Та ось високий зелений грізний вал насунувся, глянув через шхуну на берег, схопив її в могутні обійми, і шхуна зникла!

Коли я прибіг до того місця, звідки тягли канат, на морі гойдалося кілька уламків, ніби розбилася лише велика діжка. Збентеження було на обличчях усіх глядачів. Його витягли з води і поклали до моїх ніг... неприємного... мертвого. Його віднесли до найближчого дому; ніхто вже не затримував мене, я не відходив від нього і разом з іншими випробував усі засоби повернути його до життя; але великий вал забив його до смерті, його благородне серце заспокоїлося назавжди.

Я ще сидів біля ліжка, коли вже не було ніякої надії, коли все було випробувано і закінчено. Раптом один рибалка, що знав мене і Ем'лі ще дітьми, підійшов до дверей і прошепотів моє ім'я.

— Сер, — сказав він, і сльози побігли по його засмаглому обличчю, а бліді губи тремтіли, — чи не підете ви зі мною?

У погляді його я знов побачив свій неусвідомлений спогад. Вражений жахом, я схопив його за руку і спитав:

— До берега прибило чиєсь тіло?

— Так, — відповів він.

— Чи я знаю потопельника?

Він не відповів нічого.

Але він повів мене на берег. І на тому самому місці, де вона і я, двоє дітей, шукали мушлі... на тому самому місці, де тепер розкидані були уламки старого будинку-човна, зруйнованого бурею минулої ночі... серед руїн дому, якому він завдав такого лиха... я побачив його — він лежав, підклавши руку під голову, в тій самій позі, в якій я часто бачив його у шкільній спальні.

XVIII. ДВІ РАНИ — СВИЖА І СТАРА

Не було потреби, Стірфорсе, казати в годину нашої останньої розмови, коли я не міг навіть уявити, що вона стане годиною прощання... не було потреби казати: «Пам'ятай про мене тільки найкраще!» Я робив це завжди, і чи міг я робити інакше тепер, коли переді мною було таке видовище!

Чоловіки принесли ноші, поклали його на них, відкрили його корабельним прапором, підняли і понесли неживе тіло до будинку. Всі люди, що несли його, знали його раніше, ходили з ним у море, бачили його веселим і відважним. Вони несли його через дике ревіння бурі, зберігаючи урочисте мовчання серед довколишнього грому, і принесли його до хати, де вже оселилася смерть.

Але, опустивши ноші на ґанок, вони глянули один на одного, потім на мене, і шепіт пройшов між ними. Я зрозумів їх. Вони відчували, що не годиться класти його в тій самій кімнаті.

Ми пішли до міста і віднесли нашу ношу до готелю. Щойно спромігся я зібратися з думками, то послав по Джорема і попросив його приготувати екіпаж, яким би я зміг тієї ж ночі доставити його в Лондон. Я розумів, що на мені самому лежить піклування про тіло і важкий обов'язок підготувати його матір прийняти його; і я вирішив виконати цей обов'язок так вірно, як тільки міг.

Я обрав ніч для цієї подорожі, щоб менше було допитливих очей при від'їзді з міста. Та хоч я майже опівночі виїхав з двору, там все одно на мене чекало

багато людей. На вулицях і на шосе зустрів я також чимало допитливих, але нарешті тільки чорна ніч і поле оточили мене і прах моєї юної дружби.

У ніжний осінній день, в обідню годину, коли земля пахла зів'ялим листям і сонце оживляло прекрасні жовті, червоні і коричневі барви дерев, прибув я до Гайгета. Я пішки пройшов останні милі, обмірковуючи в дорозі план своїх дій; возові, який їхав за мною цілу ніч, я наказав спинитись і чекати на подальші розпорядження.

Будинок був такий, яким я бачив його востаннє. Жодна штора не була піднята, жодних ознак життя не було на похмурому брукованому дворі та вкритій листям стежці, що вела до нерухомих дверей. Вітер зовсім ушух, і ніщо не ворухилося.

Спочатку в мене не вистачало сили подзвонити біля воріт, а коли я подзвонив, то мені здалося, ніби моя звістка вже висловлена цим дзвоном. Маленька покоївка вийшла з ключем у руках і, пильно глянувши на мене, сказала:

– Прошу пробачення, сер. Ви хворі?

– Я був дуже стривожений і тепер утомився.

– Щось трапилось, сер?.. Містер Джеймс?..

– Тихіше, – сказав я. – Так, щось трапилось, і я маю повідомити про це місіс Стірфорс. Чи вдома вона?

Дівчина злякано відповіла, що її пані тепер дуже рідко виїздить; вона сидить у своїй кімнаті; вона нікого не приймає, але мене прийме. Її пані нагорі, – сказала вона, – міс Дартль з нею. Що треба їй переказати?

Я попросив її нічим не виявляти свого хвилювання, віднести мою картку і сказати, що я чекаю, а сам сів у залі. Колишній затишок зник з цієї зали, віконниці були напівзачинені. На арфі не грали багато, багато днів. Висів там його портрет ще хлопчиком. Стояла скринька, в якій мати зберігала його листи. Я запитував себе: чи й тепер читає вона їх, чи ще колись читатиме їх?

У будинку було так тихо, що я чув легку ходу дівчини сходами. Вона прийшла з відповіддю, що місіс Стірфорс нездужає і не може зійти вниз, але якщо мене не образить запрошення прийти до її кімнати, то вона буде рада бачити мене. За кілька секунд я стояв перед нею.

Вона сиділа в його кімнаті, а не в своїй. Я зрозумів, звичайно, що спогади про нього спонукали її переселитися сюди; саме тому й оточували її різні речі, що колись служили йому для ігор і вправ. Однак вона зустріла мене муркотінням про те, що перейшла до цієї кімнати, бо своя стала їй незручна через неміч, і відхиляла своїм величним виглядом будь-які підозри справжніх причин.

Біля її крісла, як і зазвичай, стояла Роза Дартль. З першого погляду її чорних очей я зрозумів, що вона здогадується про лиху звістку. Миттю вималювався шрам на її губі. Вона відступила на один крок за спинку крісла, щоб сховатися від очей місіс Стірфорс, і пронизувала мене пильним поглядом, якого ніщо не могло ні відвернути, ні злякати.

– Я зі скорботою помічаю, що ви в жалобі, сер, – сказала місіс Стірфорс.

– Мене спіткало нещастя, я – вдівець, – відповів я.

– Ви занадто молоді, щоб зазнавати такої втрати, – мовила вона. – Мені сумно чути це. Мені сумно чути це. Сподіваюся, що час утішить вас.

— Я сподіваюся, що час, — сказав я, глянувши на неї, — втішить нас усіх. Люба місіс Стірфорс, ми всі повинні покладатися на це, коли нас вражає найтяжче горе.

Моя поведінка і сльози на моїх очах стривожили її. Весь хід її думок, здавалося, спинився і змінив напрям.

Я намагався повернути собі владу над голосом, коли вимовляв його ім'я, але голос мій затремтів. Вона раз чи два глухо повторила це ім'я. Потім з уданим спокоєм звернулася до мене.

— Мін син хворий?

— Дуже хворий.

— Ви бачили його?

— Бачив.

— Ви помирились?

Я не міг сказати «так», я не міг сказати «ні». Вона злегка повернула голову до того місця, де стояла біля її ліктя Роза Дартль, і в цю хвилину, ледве ворухнувши губами, я прошепотів Розі: «Помер!»

Я поспішив зустріти погляд Місіс Стірфорс, щоб вона не оглянулася вдруге і не прочитала на обличчі Розі те, так виразно написано, до чого ще була не досить підготовлена; але я бачив, як Роза Дартль у пориві жаху і розпачу заломила руки, а потім притиснула їх до обличчя.

Прекрасна леді — така схожа, о, така схожа на нього! — пильно глянула на мене і приклала руку до лоба. Я просив її заспокоїтись і підготуватися вислухати те, що маю сказати їй, але краще було б мені просити її плакати, бо вона сиділа, наче кам'яна.

— Коли я востаннє був тут, — пролепетав я, — міс Дартль розповідала мені, що він блукає по морях. Минула ніч була жакливою на морі. Якщо він був на морі тієї ночі, і поблизу небезпечного берега, як кажуть... і якщо корабель, що його бачили там, був справді тим кораблем...

— Розо! — сказала місіс Стірфорс. — Підійдіть до мене!

Вона підійшла, але не виявляла ні жалю, ні співчуття. Очі її палали. Спинившись перед його матір'ю, вона моторошно зареготала.

— Ну, — сказала вона, — чи тепер ваша гордість задоволена, ви, божевільна? Чи він тепер спокутав провину перед вами... своїм життям? Чи ви чуєте?.. Своїм життям!

Місіс Стірфорс, нерухома, закостеніла, відкинувшись на спинку крісла, тільки стогнала і дико дивилася на міс Дартль.

— Так, так! — гукала Роза, несамовито б'ючи себе в груди. — Дивіться на мене! Стогніть і зойкайте, і дивіться на мене! Дивіться сюди! — вказала вона на свій шрам. — На справу рук вашого померлого сина!

До самого серця проймали мене стогони матері. Ці стогони були одноманітні. Приглушені і болючі. Раз у раз вона безсило хитала головою, але обличчя її не змінювало свого виразу. Губи її не ворушилися, зуби були стиснуті, ніби щелепи її були замкнені, а обличчя завмерло від болю.

— Чи пригадуєте ви, коли він зробив це? — вела далі міс Дартль. — Чи пригадуєте ви, коли він — спадкоємець вашої натури, розпещений вашою гордістю, — пристрастю, — зробив це і спотворив мене на все життя? Гляньте на

мене, тавровану до самої смерті його високим гнівом; стогніть і плачте про те, що ви зробили з нього!

– Міс Дартль, – благав я. – Заради бога...

– Я буду говорити, – скрикнула вона, блиснувши на мене своїми палаючими очима. – Замовкніть, ви! Дивіться на мене, кажу вам, горда мати гордого криводушного сина! Стогніть про те, що ви породили його, стогніть про те, що ви розпестили його, стогніть про свою втрату, стогніть про мою!

Вона стиснула кулаки, і вся її худорлява, виснажена постать тремтіла, ніби пристрасть дюйм за дюймом знищувала її.

– Ви, розгнівані його свавіллям! – кричала вона. – Ви, ображені його гордістю! Ви, що вже сивоволоса чинили опір обом цим якостям, хоч і самі передали їх йому, коли від народився! Ви, що від колиски виховували з нього те, чим він став, і придушували те, чим мусив би бути! Чи ви тепер винагороджені за роки ваших турбот?

– О, міс Дартль, посоромтеся! Це жорстоко!

– Кажу вам, – відгукнулася вона, – я буду говорити з нею. Жодна влада на землі не спинить мене, поки я стою тут! Чи я не мовчала всі ці роки, чи не маю права говорити тепер? Я любила його більше, ніж ви! – гордо обернулася вона до місіс Стірфорс. – Я вміла любити його, не вимагаючи подяки. Якби я була його дружиною, я могла б бути рабою його примх за одне ніжне слово на рік. Так, я була здатна на це. Кому краще за мене знати це? Ви були вибагливі, горді, дріб'язкові і себелюбні. Моя любов була б самовідданою, я б мала право ногами розтоптати ваше жалюгідне схлипування!

Блиснувши очима, вона вдарила ногою об підлогу, немовби справді щось лежало перед нею.

– Дивіться сюди! – вела вона далі, ще раз нещадно вдаривши себе по шраму на губі. – Коли він краще почав розуміти, що накоїв, то розкався у своєму вчинку! Тоді я співала для нього, розмовляла з ним і брала найжвавішу участь в усьому, що сам він говорив або робив. Натхненна полум'ям пристрасті, я намагалася набути і засвоїти всі ті знання, що так цікавили його; і я причарувала його. Коли він був юний і щирий, він любив мене. Так, він любив мене! Тоді часто, відштовхнувши вас небалим словом, він пригортав мене до свого серця!

Вона сказала це з глузливою гордістю, в якомусь розпачливому божевіллі (бо це було не менше ніж божевілля), але водночас ніби ясно пригадуючи колишню кращу пору кохання, що знову запалила іскри її найніжніших почуттів.

– Потім, – вела вона далі, – мене понизили до іграшки, що я й могла б передбачити, якби не була засліплена його хлоп'ячою ніжністю. Я стала лялькою, якою можна було погратися годинку, а потім кинути і знову підняти, наче тимчасову забавку. Коли йому надокучило, мені теж надокучило. Коли його вдавана любов згасла, я не хотіла вже приваблювати його, хоч і могла б це зробити, і не захотіла б вийти заміж за нього тому лише, що він мусив би одружитися зі мною. Ми розійшлися, не кажучи ні слова. Мабуть, ви бачили це і не сумували з цього приводу. Відтоді я між вами обома стала застарілим, непотрібним домашнім предметом, річчю без очей, без вух, без почуттів, без спогадів. Стогнете? Стогніть про те, що ви зробили з нього, а не про любов

свою. Кажу вам, що був час, коли я любила його більше, ніж ви могли б його любити за все своє життя!

Палаючими гнівними очима дивилася вона в нерухоме обличчя матері, і безупинний стогін зовсім не пом'якшував її, вона стояла, мов перед статуєю.

— Міс Дартль, — сказав я, — якщо ви такі жорстокі, що не співчуваєте цій враженій горем матері...

— А хто співчуває мені? — різко відповіла вона. — Вона це посяла. То хай стогне, що тепер їй доводиться збирати такий врожай!

— Якщо його помилки... — почав був я.

— Помилки? — скрикнула вона, раптом заридавши. — Хто сміє ганьбити його? У нього була душа, варта мільйонів тих душ, що їх він удостоював своєю дружбою!

— Ніхто не міг би любити його краще, ніхто не міг би цінувати його більше ніж я, — була моя відповідь. — Я хочу тільки сказати, що коли ви не маєте співчуття до його матері, і коли його помилки гіркі для вас...

— Це брехня! — скрикнула вона, рвучи свої чорні кучері. — Я любила його!

— ...якщо його помилки, — вів я далі, — не можуть зникнути з вашої пам'яті у таку годину, то гляньте на цю жінку, як на сторонню, як на жінку, що її ніколи не бачили, і надайте їй хоч якусь допомогу.

Увесь цей час місіс Стірфорс лишалась у тому самому нерухомому стані, і здавалося, ніщо не може зрушити її. Наче заковані, дивилася вона перед собою, раз у раз стогнала, мов німа, і безпорадно похитувала головою, але жодних інших ознак життя вона не виявляла. Міс Дартль раптом впала навколішки перед нею і почала розстібати їй сукню.

— Будьте ви прокляті! — сказала вона, озираючись на мене з гнівом і журбою. — То була лиха година, коли ви вперше прийшли сюди! Будьте ви прокляті! Йдіть геть!

Я вже вийшов був з кімнати, але ще раз повернувся і подзвонив, щоб скликати слуг. Міс Дартль обійняла безживну постать, все ще стоячи навколішки, плакала над нею, цілувала її, кликала її, колихала на грудях, мов дитину, і випробувала всі можливі способи пробудити заснулі почуття. Не боячись більше лишити їх самих, я мовчки пішов і послав до них слуг.

Надвечір я повернувся, і ми поклали його в кімнату матері. Вона, як мені сказали, була в тому ж стані. Міс Дартль не залишала її ні на хвилину; були запрошені лікарі, випробувані різні засоби, але вона лежала, мов статуя, тільки раз у раз глухо стогнала.

Я пройшов по всьому цьому будинку журби і завісив вікна. Вікна тієї кімнати, де він лежав, я завісив останніми. Я підвів його холодну й немов свинцеву руку та приклав її до свого серця, і весь світ здався мені заглибленим у смерть і мовчання, порушувані лише стогоном його матері.

XIX. ЕМІГРАНТИ

Ще одну справу належало мені зробити, перш ніж віддатися своїм почуттям. Я повинен був приховати жахливу подію від тих, хто від'їздив, і вирядити їх за океан у щасливому незнанні. Не можна було гаяти часу.

Тієї ж ночі я побачився з містером Мікоубером і доручив йому стояти між містером Пеготті та звісткою про недавню катастрофу. Він охоче взяв-ся перехоплювати всі газети, через які містер Пеготті міг би довідатися про це.

— Якщо ця звістка дійде до нього, — сказав містер Мікоубер, б'ючи себе в груди, — то вона мусить спочатку перейти через це тіло!

Мушу зазначити, що містер Мікоубер, готуючись до нового життя, набрав якогось дуже сміливого контрабандистського вигляду, хоч і не зовсім агресивного, але готового до всякої рішучої оборони. Його можна було прийняти за сина пустелі, який давно звик жити поза межами цивілізації і збирався повернутися до своїх рідних хащів.

Серед інших речей, які він купив собі, був костюм з клейонки і солон'яний низький капелюх з водостійким покриттям. У цьому грубому одязі, з матроською величезною трубою під пахвою, якимось особливо мружачи очі і поглядаючи на небо, ніби чекаючи на негоду, він значно більше скидався на моряка, ніж містер Пеготті. Вся його сім'я, якщо можна так висловитись, озброїлася до боротьби. Місіс Мікоубер обрала найгірший і найменший зі своїх капелюшків, щільно підв'язала його на підборідді і огорнулася шаллю, зав'язавши її міцним вузлом на талії — саме так, як мене причепурила бабуся, коли я вперше з'явився до неї напіводягнений. Міс Мікоубер також приготувалася до бурі та нічого зайвого на себе не начепила. Мастера Мікоубера ледве видно було з-за найподертішої матроської сорочки, яку я будь-коли бачив, а близнята, мов консерви, стирчали у водонепроникних коробках. У містера Мікоубера і в його старшого сина рукава були трохи засукані, ніби вони чекали тільки першої команди, щоб кинутися до роботи і заспівати «Гей-йо, взялись!».

Такими ми з Тредльсом знайшли їх увечері на дерев'яних містках пристані, звідки вони стежили за переправою свого майна на корабель. Я розповів Тредльсові про страшну подію, і вона дуже вразила його. Але я міг бути певний, що він збереже таємницю, і він для того й прийшов, щоб допомогти мені в цьому. Саме тут відвів я містера Мікоубера вбік і взяв з нього слово оберігати містера Пеготті.

Сім'я Мікоуберів розташувалась у маленькій брудній ветхій таверні, що в той час стояла біля самої пристані, і деякі кімнати якої звисали над річкою, наче балкони. Сім'я емігрантів збуджувала деяку цікавість у Генгерфорді та його околицях і привертала багато спостерігачів, тому ми раді були нарешті сховатися в кімнаті. То була одна з тих дерев'яних кімнат, де під підлогою текла річка. Бабуся моя і Агнес були вже там, працююито готуючи деякі речі з дитячого одягу. Пеготті мовчки допомагала їм, і перед нею на столі я побачив знайому робочу скриньку, рулетку і недогарок, які вже так багато встигли пережити.

Нелегко було відповідати на її розпитування, і ще важче було прошепотити містерові Пеготті, коли містер Мікоубер привів його, що я віддав листа, і що все гаразд. Але я виконав і те, й інше, і зробив старих щасливими. Якщо на мені й помітні були сліди того, що я відчував, то в мене ж і свого лиха було досить. Отже, ніхто не міг би нічого запідозрити.

— А коли корабель відпливає, містере Мікоубер? — спитала моя бабуся.

Містер Мікоубер визнав, очевидно, за потрібне помалу підготувати до рішучої звістки чи то мою бабусю, чи то свою дружину. Він відповів, що скоріше, ніж він гадав учора.

— Ви, мабуть, на човні довідалися про це? — спитала бабуся.

— Саме так, мем, — відповів він.

— Гарзд, — сказала моя бабуся. — Отже, він відпливає...

— Мем, — відповів він, — мене повідомили, що ми неодмінно повинні бути на борту завтра до сьомої години ранку.

— Ого! — сказала моя бабуся. — Це рано. Чи так воно має бути у мореплавців, містере Пеготті?

— Так, мем. Ми з відпливом спустимося по річці. Якби мастер Деві і моя сестра завтра по обіді приїхали до Гревсенда, вони б ще раз могли попрощатися з нами.

— І ми це неодмінно зробимо, — сказав я.

— А до того часу і аж поки ми не вийдемо в море, — зауважив містер Мікоубер, багатозначно глянувши на мене, — ми з містером Пеготті будемо постійно вартувати вдвох біля нашого майна. Еммо, любове моя, — вів далі містер Мікоубер, велично відкашлюючись, — мій друг містер Томас Тредльс був такий милий, що прошепотів мені прохання дати йому привілей подбати про матеріали, необхідні для створення помірної порції того напою, який у розумі нашому невід'ємно пов'язаний зі староанглійським ростбіфом, одним словом, пуншу. За звичайних обставин я посоромився б просити у міс Тротвуд і міс Вікфілд поблажливості щодо цього, але...

— Я від себе можу тільки сказати, — перервала його мову бабуся, — що з великою приємністю вип'ю за щастя і здоров'я ваше, містере Мікоубер.

— І я теж! — мовила Агнес, посміхнувшись.

Містер Мікоубер негайно вирушив до бару, де він почувався як вдома; незабаром він повернувся з великим паруючим глечиком. Я не міг не помітити, що він очистив лимони власним складаним ножем, і ніж цей, як і личило ножеві жителя незайманих хащів, був майже у фут завдовжки. Закінчивши операцію над лимонами, він поважно витер ножики об рукав своєї куртки. Тут я помітив, що і місіс Мікоубер, і два старші члени сім'ї були озброєні такими ж грізними інструментами, а в дітей у кожного висіла своя дерев'яна ложка на міцному мотузку через плече. Містер Мікоубер щосили призивчаювався жити на морі і в диких лісах. Замість того, щоб подати пунш дружині і старшим дітям у склянках, що їх стояла у кімнаті ціла таця, він налив їм і собі у досить бридкі бляшані кухлі. І ніколи я не бачив, щоб він пив з такою насолодою, як у той вечір, коли під кінець міг покласти свій посуд у кишеню.

— Ми назавжди відмовляємося від усіх розкошів старої вітчизни, — самовдоволено сказав містер Мікоубер. — Мешканці первісних лісів не можуть, звичайно, зазіхати на витончені насолоди країни свободи.

Тут увійшов хлопець і оголосив, що містера Мікоубера чекають унизу.

— Я передчуваю, — сказала місіс Мікоубер, поставивши свій кухоль, — що це хтось з моїх родичів!

— Якщо так, моя мила, — зазначив містер Мікоубер, який завжди миттю запалювався, коли починалася розмова на цю тему, — то твій родич — хто

б це не був, він, вона чи воно – змусив нас чекати досить значний час, тож, мабуть, цей родич буде ласкавий тепер почекати, коли мені буде зручно прийняти його.

– Мікоубере, – тихо сказала його дружина. – У такий час, як тепер...

– Не слід помічати всі дрібні образи, – підхопив містер Мікоубер словами Шекспіра і підвівся. – Еммо, каюсь, я винен!

– Втрачала на цьому моя сім'я, – зазначила його дружина, – а не ти, Мікоубере. Якщо мої родичі тепер помітили, що саме втрачали вони через свою власну колишню поведінку, і тепер хочуть тобі простягнути руку дружби, то не відштовхуй їх.

– Мила моя, – сказав він, – хай буде так!

– Якщо не заради них, то заради мене, Мікоубере, – додала його дружина.

– Еммо, – відповів він, – такий погляд на це питання в теперішню хвилину не викликає в мене заперечень. Я тепер не можу змусити себе кинути твоїм родичам на шию, але твій родич, який чекає на мене внизу, в жодному разі не побачить свого теплового почуття замороженим моєю холодністю.

Містер Мікоубер вийшов і досить довго не повертався, тож місіс Мікоубер почала вже побоюватися, чи не виникла якась суперечка між ним і її родичем. Нарешті той самий хлопець знову з'явився і подав мені писану олівцем записку, істотний зміст якої складали слова: «Гіп проти Мікоубера». З цього документа я довідався, що містер Мікоубер, знову заарештований, перебував «в остаточному пароксизмі розпачу і благав мене прислати його ніж і бляшаний кухоль, які ще можуть стати йому в пригоді у в'язниці на останньому короткому відрізку його життєвого шляху». Нарешті, він благав нас про останній акт дружби – відвідати його бідолашну сім'ю в богадільні і потім забути, що така жалюгідна істота, як він, будь-коли існувала.

Зрозуміло, я відповів на цю записку тим, що пішов за хлопчиком униз і заплатив гроші. Там містер Мікоубер сидів у кутку, насуплено поглядаючи на полицю, що полонив його. Звільнений знову, він захоплено обійняв мене і не проминув нагоди зробити в своїй записній книжці належну нотатку про цю операцію: пам'ятаю, що він палко заперечався зі мною з приводу півпенса, який я пропустив, визначаючи суму.

Ця багатозначна записна книжка нагадала йому іншу операцію. Повернувшись нагору до кімнати, він попросив пробачення за свою відсутність через обставини, від людської волі незалежні, і витяг із записної книжки великий згорнутий аркуш паперу, цілком вкритий дбайливо вирахованими цифрами. Тільки глянувши на ці цифри, я сміливо міг сказати, що за ціле життя своє не бачив ще в жодного школяра стільки арифметичних завдань. То були розрахунки складних процентів на суму, яку він називав «основна сума позики у сорок один фунт, десять шилінгів, одинадцять з половиною пенсів» за всі можливі і гадані періоди часу. Дбайливо розглянувши розрахунки та зваживши на свої кошти, він дійшов висновку, що треба обрати ту суму, яка являє собою підсумок зі складними процентами на два роки шість місяців і чотирнадцять днів від цього дня. На цю суму він виготовив каліграфічно написаний вексель, що його, наче повноцінне забезпечення боргу (як між людиною і людиною), урочисто вручив Тредльсу.

– Мене все ще не залишає передчуття, – сказала місіс Мікоубер, замислено хитаючи головою, – що мої родичі прибудуть на борт до нашого остаточного відплиття.

Містер Мікоубер, очевидно, теж мав свої передчуття щодо цього, але він впустив їх у свій бляшаний кухоль і проковтнув разом з пуншем.

– Якщо ви в дорозі знайдете якусь нагоду відправляти листи, місіс Мікоубер, – сказала моя бабуся, – то будьте ласкаві надіслати нам звістку про себе.

– Люба моя міс Тротвуд, – відповіла та, – я буду неймовірно щаслива з однієї тільки думки, що хтось чекає на звістки про нас. Я писатиму за всякої нагоди. Містер Копперфілд, я певна, як давній і близький друг, також не заперечуватиме проти повідомлень від особи, яка знала його ще тоді, коли близнята мої були несвідомими крихітками.

Я просив її неодмінно писати, щойно трапиться нагода.

– Та нагод буде багато, – зазначив містер Мікоубер, – океан у ці часи вкритий цілим флотом, і ми не можемо не зустріти безлічі кораблів. Це ж лише переїзд на інший берег, – додав містер Мікоубер, бавлячись своєю підзорною трубою, – просто на інший берег. Не така вже віддаль, як думають.

Я тепер згадую, як це дивно та разом з тим напрочуд в душі містера Мікоубера: він говорив про від'їзд з Лондона до Кентербері, немов про подорож на край світу, а про подорож з Англії до Австралії він говорить, немов про прогулянку через канал.

– У дорозі на дозвіллі я намагатимусь розважати їх цікавими історіями, а пісні мого сина Вілкінса, я певний, лунатимуть біля вогнища корабельної кухні. Коли місіс Мікоубер стане на ноги після морської хвороби, – сподіваюся, що в цьому вислові немає ніякої умовної непристойності, – то вона, мабуть, зобразить «Маленького моряка». Морські свинки і дельфіни, гадаю, часто гратимуть під нашим бугшпритом, і з корми та з бакборта можна буде бачити багато цікавого. Коротко кажучи, – додав містер Мікоубер зі своєю давньою елегантністю, – дорога вийде, мабуть, така захоплююча, що ми будемо надзвичайно здивовані, коли матрос з такою насолодою, ніби вже завершив мандрівку і витримав у адміралтействі повний іспит на першорядного моряка.

По цій мові він вихилив бляшаний кухлик з такою насолодою, ніби вже завершив мандрівку і витримав у адміралтействі повний іспит на першорядного моряка.

– У мене є ще надія, мій любий містере Копперфілд, – сказала місіс Мікоубер, – що ми, можливо, знову будемо жити на старій батьківщині в особі членів нашої сім'ї. Не гнівайся, Мікоубере! Я тепер маю на увазі не мою сім'ю, а дітей наших дітей. Які б міцні не були паростки, – сказала місіс Мікоубер, похитуючи головою, – та не можу забути я дерева-батька, і якщо рід наш дійде багатства і пошани, то я б воліла, щоб це багатство лилося в скарбниці Британії.

– Люба моя, – промовив містер Мікоубер, – Британія мусить скоритися своїй долі. Я повинен сказати, що вона ніколи не зробила багато для мене, і що мої бажання трохи розбіжні з твоїми.

– Мікоубере, – заперечувала місіс Мікоубер, – зараз ти кажеш не те, що слід. Ти виїздиш, Мікоубере, у цей далекий край, щоб зміцнити, а не послабити зв'язок з Альбіоном.

– Цей зв'язок, моя мила, – відповів містер Мікоубер, – повторюю тобі, не тишив мене настільки, щоб я міг відчувати особливе бажання вступати вдру-ге у союз.

– Мікоубере, – заперечила місіс Мікоубер, – тут, я знову повторюю, ти помиляєшся. Ти не знаєш, як багато ти можеш зробити, Мікоубере. І це, навіть у теперішньому твоєму починанні, зміцнить зв'язок між тобою і Альбіоном.

Містер Мікоубер сидів, піднявши брови вгору, наполовину погоджував-ся та наполовину заперечував думки своєї дружини, але ясно відчував її передбачення.

– Мій любий містере Копперфілд. – сказала місіс Мікоубер, – я хочу, щоб містер Мікоубер усвідомив своє становище. Мені здається надзвичайно важливим, щоб містер Мікоубер від тієї хвилини, як зійде на корабель, цілком усвідомлював своє становище. Ваше давнє знайомство зі мною, мій любий містере Копперфілд, мабуть, показало вам, що я не така схильна до оптимізму, як містер Мікоубер. Мій темперамент, якщо смію так висловитися, переважно практичний. Я знаю, що перед нами тривала подорож. Я знаю, що вона спричиниться до багатьох незручностей і важких випробувань, Я не можу заплющити очі перед такими фактами. Але я також знаю, що таке містер Мікоубер. Я знаю приховані сили містера Мікоубера. І саме тому я вважаю життєво важливим, щоб містер Мікоубер усвідомлював своє становище.

– Любове моя, – сказав він, – може, ти дозволиш мені зазначити, що я, ма-буть, і в цю хвилину трохи усвідомлюю своє становище.

– Я думаю – ні, Мікоубере, – заперечила вона. – Не зовсім. Мій любий містере Копперфілд, становище містера Мікоубера не звичайне. Містер Мікоубер вирушає до далекого краю виключно з тією метою, щоб його вперше зрозуміли й оцінили. Я хочу, щоб містер Мікоубер став на ніс цього судна і твердим голосом сказав: «Я прийшов завоювати цю країну. Чи є у вас знаки пошани? Чи є у вас багатства? Чи є у вас досить прибуткові посади? Подавайте їх сюди. Вони – мої!»

Містер Мікоубер всіх нас окинув поглядом і, здавалося, гадав, що в цій думці є добра частка правди.

– Я хотіла б, щоб містер Мікоубер, якщо можна так висловитися, – доводи-ла місіс Мікоубер, – сам був, подібно до Юлія Цезаря, паном свого щастя. Ось, мій любий містере Копперфілд, яким мені здається його справжнє становище. Я хотіла б, щоб від першої хвилини нашої подорожі містер Мікоубер сто-яв на носі цього судна і говорив: «Досить зволікань, досить розчарувань, до-сить обмежених коштів! То було в старому краї. Тепер – новий. Давайте сюди всі відшкодування. Давайте їх сюди!»

Містер Мікоубер рішуче схрестив руки, ніби він справді уже стояв над бугшпритом.

– І коли він зробить це, – вела далі місіс Мікоубер, – коли він усвідомить своє становище, то чи не вправі я буду сказати, що містер Мікоубер зміцнить, а не послабить свій зв'язок з Британією? Хто зможе сказати мені, що видатний характер, який завоює собі становище на тій півкулі, не матиме впливу на свою вітчизну? Чи можу я мати сумніви, що містер Мікоубер, піднявши скіпетр таланту і влади в Австралії, нічого не означатиме в Англії? Я лише

жінка, але я не гідна була б ні себе самої, ні мого тата, якщо б завинила в таких безглузвих сумнівах.

Переконання місіс Мікоубер в незаперечності цих доводів додало її тону такої моральної височини, якої я не чув за все своє життя.

— Ось чому, — вела далі місіс Мікоубер, — я хочу, щоб у майбутньому ми знову могли жити на вітчизняній землі. Містер Мікоубер може бути... я навіть не можу приховати від себе, що він неодмінно буде... сторінкою історії, і тоді треба, щоб він мав представників у країні, яка дала йому життя, але не дала йому роботи!

— Любове моя, — зазначив містер Мікоубер, — я не можу не бути зворушений твоїм коханням. Я завжди схильний віддавати належне твоєму здоровому глузду. Що буде, то буде. Боронь боже, щоб я заздро приховував від моєї рідної країни хоч якусь частку багатств, які можуть нагромадити наші нащадки!

— Оце добре, — сказала моя бабуся, кивнувши містерові Пеготті. — І я п'ю за всіх вас, і хай завжди будуть з вами добробут та успіх!

Містер Пеготті спустив на підлогу близнят, які сиділи на його колінах, щоб разом з містером і місіс Мікоубер відповісти на цей тост. І коли він і Мікоубери широко, по-товариському потиснули руки, і його засмагле обличчя засяяло усмішкою, я відчув, що куди б він не подався, всюди він проторує собі шлях, здобуде добре ім'я, і всюди любитимуть його.

Навіть дітям дали кожному своєю ложкою зачерпнути з казана містера Мікоубера, щоб випити за наше здоров'я. Після цього моя бабуся та Агнес підвелись і попрощалися з емігрантами. То було сумне прощання. Всі плакали; діти до останньої хвилини чіплялися за Агнес; і ми залишили бідолашну місіс Мікоубер дуже розчулену, всю в сльозах, з тьмяною свічкою, від якої кімната над рікою зовні мала скидатися на ветхий маяк.

Наступного ранку я прийшов подивитися, чи відпливли вони. Вони вирушили шлюпою ще о п'ятій годині. Дивно, яку прогалину лишають по собі такі від'їзди; хоч у думках моїх емігранти і ця ветха таверна з дерев'яними східцями могли пов'язуватися тільки з учорашнього вечора, але вже і таверна, і східці здавалися мені спорожнілими після від'їзду моїх друзів.

Після обіду ми з моєю старою нянькою вирушили до Гревсенда. Корабель стояв на річці, оточений безліччю човнів; дув погожий вітер; сигнал відплиття вже майорів на щоглі. Я негайно винайняв човен і, прoderшись через флотилію, ми причалили до корабля і піднялися на борт.

Містер Пеготті чекав на палубі. Він розповів мені, що містера Мікоубера оце щойно знову заарештували (цього разу востаннє) за позовом Гіпа, і що Пеготті, згідно з нашим дорученням, заплатив гроші, які я негайно йому повернув. Потім він повів нас униз, до міжпалубних пасажирів, і там розвіялись останні мої побоювання, що до нього могла дійти звістка про нещастя. Містер Мікоубер, вийшовши з темряви, дружньо і водночас поблажливо взяв містера Пеготті під руку і заявив мені, що з позаминулого вечора вони майже ні на хвилину не розлучалися.

Переді мною розгорнулося таке дивне видовище, що, спочатку оточений темрявою, я майже нічого не міг зрозуміти; але помалу очі мої звикли до тьмяного освітлення, і мені здалося, ніби я знаходжуся в якійсь картині

Остаде*. Між великими стовпами, вантами і реями корабля, між нарами для емігрантів, скринями, клунками, діжками і купами різноманітного багажу, де-не-де освітлюваними мерехтливими ліхтарями і блідим денним світлом, що проходило через розчинені люки, юрмилися групи людей, які знайомилися, прощалися, розводили теревені, сміялися, плакали, їли й пили. Дехто вже встиг заволодіти відведеним їм тісним приміщенням; вони по-господарському розташувалися і посадили дітей на стільці та на маленькі крісла; інші, не знаходячи собі місця, сумно вешталися з кутка в куток. Тут, у тісному проміжку між двома палубами, збилися до купи всякі люди — від немовлят, які мали ледве тиждень чи два віку, до згорблених старих, яким, здавалося, лишилося тільки тиждень чи два життя; від плугатарів, які буквально відвозили землю Англії на своїх підшовах, до ковалів, що забирали з собою на шкірі зразки англійської сажі та кіптяви. Люди різного віку та ремесел зібралися тут.

Коли я придивився, мені здалося, що під одним з відчинених люків сидить Ем'лі, а біля неї — один з близнят Мікоубера. Ця група тому привабила мою особливу увагу, що жінку, схожу на Ем'лі, поцілувала на прощання інша і, тихо пробираючись у юрбі, пішла до виходу; ця інша жінка нагадала мені... Агнес! Але в тисняві та в збентеженні моїх думок я відразу загубив її з очей. Тим часом відвідувачам почали нагадувати, що слід залишити корабель. Тут я помітив, що моя нянька гірко плаче, сидючи на якійсь скрині, і що місіс Геммідж з якоюсь іншою молодого жінкою в чорному одязі клопітливо влаштовують речі містера Пеготті.

— Чи не скажете ще чого, мастере Деві? — спитав містер Пеготті. — Чи не забули ми чогось перед прощанням?

— Одне лишень! — сказав я. — Марту.

Він торкнув за плече ту молоду жінку, яка метушилася біля місіс Геммідж, і — Марта обернулася до мене.

— Хай небо благословить вас, добрий чоловіче! — скрикнув я. — Ви береже її з собою!

Марта відповіла замість нього, зайшовшись сльозами. Я теж не міг нічого більше сказати і лише міцно потиснув йому руку. Але я, мабуть, ніколи не любив і не поважав жодного чоловіка так, як старого Пеготті.

Корабель швидко звільнявся від відвідувачів. Переді мною було ще найважче завдання. Я переказав містерові Пеготті те, що благородна душа доручила мені переказати йому на прощання. Це глибоко зворушило старого. Але ще глибше був зворушений я, коли він у відповідь доручив мені безліч ніжних слів любові і співчуття для передачі тому, хто вже не міг їх почути.

Час розлуки настав. Я обійняв старого, взяв під руку свою няньку і поспішив з корабля. На палубі я попрощався з бідолашною місіс Мікоубер. Вона й тут відчайдушно виглядала своїх родичів, і останні її слова до мене були, що вона ніколи не покине містера Мікоубера.

Ми спустилися в човен і на деякій віддалі спинилися, щоб подивитись, як знімається з якоря корабель. Спокійно заходило променисте сонце. Корабель стояв між нами і багряною смугою неба. Кожна рея, кожна снасть палахкотіла

* Адріан Ван Остаде — видатний голландський художник XVII сторіччя, один з попередників Рембрандта; уславився картинами на побутові теми.

жаром. Ніколи потім уже я не бачив видовища, такого прекрасного і водночас такого сумного, але й такого сповненого надій, як цей пишний корабель на тихій воді, на бортах якого юрмився народ; і люди на хвилину мовчки по-знімали головні убори.

Запанувала мовчанка, але всього лише на хвилину. Щойно вітер напнув вітрила і корабель рушив уперед, з човнів пролунало трикратне «ура», і крик цей був підхоплений на кораблі, і лунав знову і знову. Серце в мене защеміло, коли почув я ці звуки, коли люди замахали капелюхами, хустинками, і я побачив її.

Вона стояла, тремтячи, притулившись до плеча свого дяді. Він швидко вказав рукою на нас, і вона побачила нас, послала мені останнє «прощай». Так, Ем'лі, прекрасна і розбита! Тримайся за нього з усією довірою, що на неї здатне твоє понівечене серце, бо він тримався за тебе усією міццю своєї великої любові!

Залиті рожевим саявом, стояли вони на високій палубі, тримаючись одне за одного, і урочисто пропливли повз нас. Ніч упала на кентські пагорби, коли ми дісталися берега... темна ніч упала на моє серце.

XX. ВІДСУТНІСТЬ

Довга й похмура ніч оточила мене – ніч, сповнена примар безлічі надій, безлічі милих спогадів, безлічі помилок, безлічі неминучих образів журби і жалю.

Я виїздив з Англії, не розуміючи, якого тяжкого удару зазнав. Я залишив усіх, хто мені був милий, і поїхав за кордон; і гадав я, що вже пережив своє горе, що воно вже минулося. Так людина на полі бою дістає смертельну рану і сама ледве усвідомлює, що її поранено. Залишений тепер на самоті зі своїм недосвідченим серцем, я не усвідомлював, якою жорстокою і болючою була моя рана.

Розуміння цього прийшло до мене не швидко, але поволі, крапля за краплею. Щогодини поглиблювалось і поширювалось почуття порожнечі, з яким я виїхав за кордон. Спочатку то було гнітюче відчуття втрати і смутку, не більше. Непомітними кроками перейшло воно у безнадійну свідомість, що я втратив усе – любов, дружбу, захоплення; що все було розбито – моя перша віра, моя перша ніжність, весь повітряний замок мого життя. І лишилися хіба що зруйнований пустир і згарище, яке лежало довкола мене, скільки око сягало, до темного горизонту.

Може, горе мое було егоїстичне. Але я не знав цього тоді. Я сумував за своєю дитинкою-дружиною, яка такою молодю залишила квітучий світ. Я сумував за тим, хто міг здобути любов і захоплення тисяч людей, так само, як здавна завоював він мою любов. Я сумував за розбитим серцем, яке заспокоїлось у бурхливому морі; я сумував за жалюгідними залишками простого будинку, де колись, ще дитиною, прислухався до подувів нічного вітру.

Я втратив, врешті-решт, усяку надію подолати цю безвихідну журбу. Я блукав з місця на місце, повсюди несучи за собою свій тягар. Тепер я відчував усю його вагу, я згинався під цим тягарем і вирішив у душі, що ніколи не буде для мене полегшення.

Коли цей розпач дійшов найвищого ступеня, я вирішив, що маю вмерти. Іноді мені здавалося, що найкраще було б померти на батьківщині, тоді я повертав назад на своєму шляху, щоб скоріше дійти до рідних кордонів. Іноді я прагнув мчати якомога далі, шукаючи сам не знаю чого і намагаючись залишити позаду сам не знаю що.

Я неспроможний простежити одну по одній всі важкі фази болісної журби. Бувають сни, що їх можна лише невиразно змалювати; і оглядаючись тепер назад, на той час мого життя, я згадую його, як сон. Бачу, як проходжу через нові чужі міста, палаци, храми, повз картини, фортеці, мавзолеї, фантастичні вулиці, повз скарбниці мистецтва і пам'ятники історії – так мав би ходити сновидя; повсюди несучи свій гнітючий тягар і ледве усвідомлюю все, що проходить перед моїми очима, нечулий до всього, крім злої журби. Ніч упала на моє недосвідчене серце. Хвала небу, ця ніч минулася, довгі, сумні, потворні сни зникли, і зоря зайнялася на небокраї!

Багато місяців я подорожував з цією темною хмарою на душі. Якісь невиразні причини, струшуючи мій затуманений розум, заважали мені повернутися на батьківщину, і я продовжував свої блукання. Іноді, гнаний неспокоєм, я мчав з місця на місце, не спиняючись ніде; іноді я довго затримувався в якомусь одному пункті. Та де б я не був, що б не робив, не було в мене жодної мети, жодного певного наміру.

Я прибув до Швейцарії. Я добрався туди з Італії одним з великих альпійських шляхів і потім мандрував з провідником гірськими стежками. Може, й говорили щось ці пустелі моему серцю, але я не розумів нічого. Я знайшов піднесеність і враження в жахливих верховинах і проваллях, ревучих потоках, громадді криги та снігу; але й все те ще нічого не навчило мене.

Якось увечері, перед заходом сонця, я спускався в долину, в якій хотів спинитись. Ідучи покрученою стежкою на схилі гори, я побачив її, осяяну сонцем, далеко внизу, і в грудях моїх уперше прокинулося забуте почуття спокою й краси. Пригадую, як ураз я спинився і відчув, що журба моя стала іншою, що вона не гнітить мене, не сповнює мене розпачем, пригадую, я став майже сподіватися, що якась краща зміна може ще відбутися в моїй душі.

Я спустився в долину, коли вечірнє сонце сяяло на далеких снігових верховинах, що оточували долину, наче вічні хмари. В рясно-зеленій ущелині розкинулося маленьке село, а над цією ніжною зеленню стояли ліси темних сосен, захищаючи село від снігів. Ще далі, за нескінченними грядками скелястих уламків, височіла сива круча, блискучий лід і де-не-де рівні зелені пасовища, а все разом завершено було снігом. Подекуди на схилах, наче дрібні, ледве помітні цятки, вимальовувалися самотні дерев'яні халупки, які поруч з такою величчю здавалися дитячими іграшками. Іграшкою здавалося і саме село в долині, іграшкою здавався дерев'яний місток через швидкий потік, де вода пробивалася крізь розбиті скелі і ревла поміж дерев. У спокійному повітрі лунав далекий спів – голоси чабанів, але світла вечірня хмарка пливла узгір'ям, і я майже готовий був повірити, що спів лунає звідти, що то неземна музика. І раптом у цьому спокої велика природа заговорила зі мною; душа моя пом'якшала, я схилив утомлену голову на траву і заплакав так, як ніколи ще не плакав після смерті Дори.

Я знайшов пакет з листами, що надійшли сюди за кілька хвилин до мого прибуття. Я вийшов з села, щоб прочитати їх, доки мені готували вечерю, інші пакети не знайшли мене за кордоном, і я довго не одержував листів. Сам я після від'їзду з Англії писав дуже нечасто, повідомляючи лише кількома рядками, що я здоровий і прибув до іншого місця; писати докладніше в мене не вистачало ні мужності, ні бажання.

Пакет був у моїй руці. Я розкрив його і прочитав лист Агнес.

Вона була щаслива і корисна для ближніх; справи її процвітали, як вона і сподівалась. Ось і все, що розповіла вона мені про себе. Решта була про мене.

Вона не давала мені порад; вона не нагадувала мені про обов'язки; вона лише писала мені, з властивою їй щирістю і проникливістю, чого сподівається від мене. Вона знає, — писала вона, — що натура, подібна до моєї, зможе обернути на краще душевний смуток. Вона знала, що всі випробування спричиняться тільки до зміцнення і покращення моїх почуттів. Вона була певна, що моє горе збудує ще твердішу і вищу підпору для всіх найблагодорніших прагнень мого життя. Вона, така горда моєю славою і проїнята надією на подальший мій успіх, знала добре, що я неослабно працюватиму на обраному шляху. Їй було відомо, — вела вона далі, — що журба не може бути слабкістю, а повинна стати силою і могутністю в такій людині, як я. Якщо гіркий досвід дитячих днів моїх зробив мене тим, ким я був досі, то тим більше вона сподівається, що теперішнє велике лихо неминуче зміцнить мене, і я стану ще кращим. Навчений сам, я тим легше і тим успішніше зможу навчати інших. Вона доручала мене богові, який закликав до вічного спокою мою юну дружину, і, керована ніжною сестринською любов'ю, думками своїми супроводила мене повсюди. Горда тим, що я зробив, вона нескінченно більше готова була пишатися тим, що мені належало ще зробити.

Я поклав листа собі на груди і згадав, яким я був лише годину тому. Голоси співаків завмерли, мирна вечірня хмара потемніла, збліднули всі барви долини, золотавий сніг на гірських верховинах став далекою частиною нічного неба. Але я зрозумів, що ніч зникла з моєї душі, що всі її тіні розвіялись, і не було імені для тієї любові, яку від цієї хвилини відчув я до єдиної в світі жінки.

Я перечитав її лист багато разів. Я написав їй перед тим, як лягти спати. Я пояснив їй, як бракує мені тепер її допомоги. Без неї я ніколи не був би і не міг би бути тим, чим вона вважала мене. Тільки вона запалювала мене на всякий подвиг, і я спробую піти за її вказівками.

Я справді спробував. Через три місяці мала відбутися річниця моєї журби. Доки не мине цей строк, я вирішив не складати жодних планів. Увесь цей час прожив я в тій долині та її околицях.

Три місяці минули. Я вирішив продовжити на невизначений термін моє перебування за кордоном, тимчасово оселившись в Швейцарії, яка стала мені милою завдяки спогадам того вечора, і взятися за перо та працювати.

Я смиренно скорився вказівкам Агнес і шукав утіхи в природі — і не марно. У душі моїй знову пробудилися людські інтереси, що давно стали мені чужими. Незабаром я набув у долині майже стільки друзів, скільки в Ярмуті. Узимку я переселився до Женеві; і коли навесні знову повернувся сюди,

привітання добрих людей звучали для мене, наче рідні, хоча слова їхні були не англійські.

Я працював від зорі до зорі, терпляче і старанно. Я написав повість, засновану частково на досвіді власного життя, відіслав її до Тредльса, і той влаштував її видання на вигідних для мене умовах. Я діставав звістки про мою зростаючу славу від туристів, з якими зустрічався випадково. Після короткого відпочинку, я знову з колишньою старанністю і наполегливістю взявся до нової повісті, ідея якої дуже захопила мене. Мірою того, як я заглиблювався в цю працю, енергія моя зростала, і я докладав усіх сил, щоб використати її якнайкраще. Це був мій третій белетристичний твір. Не написавши його й до половини, я спинився і подумав, що час повертатися додому.

Вже здавна, незважаючи на велику розумову роботу, я привичаївся до суворих фізичних вправ. Здоров'я моє дуже занепало, коли я залишав Англію, але тепер я одужав цілком. Я багато бачив. Побував у багатьох країнах і, сподіваюся, збільшив запас своїх знань.

Говорячи про цю подорож, я згадав тут усе, що треба згадати, за одним лише винятком; я зробив цей виняток без усякого наміру приховати будь-що зі своїх думок, бо ця розповідь, як я вже зазначав в іншому місці, є моя письменська пам'ять. Я хотів якомога довше тримати осторонь найтаємніше прагнення моєї душі. Переходжу тепер до цього. Проникаючи в таємниці мого власного серця, я не можу точно визначити, коли я вперше почав думати, що мої ранні і світлі надії могли б спинитися на Агнес. Не можу сказати, в який період журби вперше спало мені на думку, що, затуманений недостиглими мріями юнацьких років, я сам відкинув від себе скарб її любові. Можливо, я чув шепіт цієї віддаленої думки, коли страждав від втрати чогось або від бажання мати щось недосяжне. Але ця думка знову виникла в моїй голові у вигляді нового докору і нового жалю, коли я лишився у світі такий самотній і сумний.

Коли б в той час я був у товаристві Агнес, то, мабуть, під впливом розпачу, я зрадив би цю таємницю. Саме цього я несвідомо побоювався, коли вперше не захотів повертатися до Англії. Втратити хоч найменшу частку її сестринської любові було б для мене нестерпно, але водночас, викривши свою таємницю, я спорудив би непереборну перешкоду між нами, і колишня відвертість, природно, вже не могла б існувати між мною і Агнес.

Я не міг забути, що її почуття до мене виникло від мого власного вільного вибору. Якщо вона колись любила мене іншою любов'ю — іноді мені здавалося, що був час, коли таке почуття могло б виникнути в її серці — то я сам відштовхнув цю любов. Ще від того часу, коли ми обоє були дітьми, я звик вважати її віддаленою від моїх нестримних ілюзій. Перша пристрасть моя, ніжна і палка, звернулася на іншу. Я не зробив того, що міг зробити, і якщо Агнес лишилася для мене сестрою, то це було моє власне бажання, підтримане її благородним серцем.

На початку зміни, яка відбувалася в мені, коли я намагався дійти кращого розуміння самого себе і стати кращою людиною, я дивився крізь невідомі випробування у той час, коли я б зміг сподіватися виправити помилки минулого і щасливо одружитися з нею. Але час ішов, ця туманна перспектива затьмарювалася і нарешті зникла. Якщо Агнес колись любила мене, то

я тим більше мусив би шанувати її недоторканність, згадуючи всі таємниці, які я розкрив їй, моє недосвідчене серце, яке вона бачила наскрізь, її жертву, щоб залишатися моїм другом і сестрою, перемогу, яку вона отримала. А якщо вона ніколи не любила мене, то чи міг я сподіватися, що вона полюбить мене тепер?

Я завжди відчував свою слабкість у порівнянні з її мужністю і вірністю, а тепер я відчував це дедалі більше. Ким би не могли ми стати одне для одного, якби я раніше був гідним її, ми ними не стали. Час минув. Я заслужив на те, щоб її втратити.

Багато страждав я в цій боротьбі, яка сповнювала мою душу горем і муками сумління; але я вважав за обов'язок чесної і благородної людини назавжди віддалити від себе думку звернутися до милої дівчини тепер, коли зів'яли мої надії; адже ж я сам легковажно відвернувся від неї, коли надії мої були свіжі та яскраві. З кожною думкою про Агнес я неминуче це усвідомлював. Тепер я вже не робив жодних спроб приховати від самого себе, що любив її, що був відданий їй усім серцем; але я переконав себе, що тепер уже занадто пізно, і не можна порушити зв'язок, який здавна існує між нами.

Багато і часто думав я про натяки Дори на те, що могло б трапитися в пізніші роки, якими доля так і не випробувала нас. Я зрозумів, що іноді речі, які ніколи не відбуваються, стають для нас за своїми наслідками не менш реальними, ніж здійснені вчинки. Ті роки, про які вона говорила, здійснилися для мене і навчили мене — вони би прийшли, може, трохи згодом, хоч ми й розлучилися ще за часів нашої безтурботної пристрасті. Те, що могло б трапитися між мною і Агнес, і що все ж таки не трапилось, я намагався обернути на справжній засіб для виправлення своїх помилок і хиб, і вживав усіх заходів, щоб зробити себе здатним до більшої самовідданості, до більшої рішучості, до глибшого розуміння самого себе. Отже, міркуючи про те, що могло би бути, я дійшов висновку, що цього не буде ніколи.

Такі вагання сповнювали мою душу від часу мого від'їзду до повернення додому, протягом трьох років. Три роки минуло після відплиття емігрантського корабля; і ось у ту саму вечірню годину, в тому самому місці стояв я на палубі поштового судна, яке привезло мене на батьківщину; стояв і дивився на рожеву воду, де віддзеркалювався корабель.

Три роки. Швидко минули вони. Мила моя вітчизна, мила моя Агнес... але вона не моя... вона ніколи не буде моєю. Могла вона бути моєю, але час той минув.

XXI. ПОВЕРНЕННЯ

Я прибув до Лондона в холодний осінній вечір. Було темно, йшов дощ, і за одну хвилину я побачив більше туману і бруду, ніж бачив у Швейцарії впродовж цілого року. Довго довелося мені йти, доки знайшов я візника; і хоч навіть фасади будинків, що дивилися на залиті водою канави, здавалися мені давніми друзями, але я не міг не визнати, що друзі ці дуже брудні.

Я часто помічав, як помічали, мабуть, й інші, що від'їзд зі знайомого місця служить, очевидно, сигналом для змін у цьому місці. Виглядаючи з вікна

карети, я помітив, що один старий будинок на добре знайомій мені вулиці, який стояв ціле сторіччя неторканий рукою маляра, шпалерника чи каменяра, був за моєї відсутності знесений. Сусідня вулиця, уславлена своїми шкідливими випарами і різними незручностями, була висушена, очищена і значно розширена. Я не уявляв, що собор Святого Павла може так постаріти.

До деяких змін у долі моїх друзів я був уже підготований. Бабуся моя давно вже оселилася знову в Дуврі, а Тредльс майже одразу після мого від'їзду розпочав невеличку адвокатську практику. Він жив тепер у Грейському кварталі та в останніх своїх листах розповідав мені, що має деякі сподівання незабаром з'єднатися з наймилішою дівчиною в світі.

Мене чекали додому перед Різдвом, але ніхто з моїх друзів не думав, що я повернуся так рано. Я навмисно не повідомив їх, щоб звеселити приємною несподіванкою. Але був настільки вередливий, що відчув прикрість і розчарування, бо ніхто не зустрів мене, і, самотній та мовчазний, з грюкотом покотився через туманні вулиці.

Знайомі крамниці з їхніми веселими вогниками трохи розвіяли мій смуток; і мій настрій цілком покращав, щойно я вийшов з карети в Грейському кварталі перед кав'ярнею. Вона нагадала мені спочатку той, такий інший час, коли я вперше зупинився у «Золотому хресті», а потім – всі зміни, які відбулися відтоді; та воно й природно.

– Чи не знаєте ви, де тут живе містер Тредльс? – спитав я слугу, гріючись біля каміна в кав'ярні.

– У домі Гольборнської палати, сер. Номер два.

– Містер Тредльс набуває, очевидно, репутації між юристами? – спитав я.

– Мабуть, так, сер, – відказав слуга. – Очевидно, набуває, сер, але сам я про це нічого не знаю.

Цей слуга, середнього віку, худорлявий, звернувся по довідку до іншого слуги, який користувався більшим авторитетом. То був огрядний, кремезний старий з подвійним підборіддям, у чорних панталонах і панчохах. Він вийшов з-за загородки, яка нагадувала лаву церковного сторожа і стояла в кінці кав'ярні. Сидячи за цією загородкою, старий слуга міг тішитися товариством каси, адресної книги, списку адвокатів та інших книжок і паперів.

– Містер Тредльс, – сказав худорлявий слуга, – той, що живе в номері другому?

Огрядний слуга відсторонив свого худорлявого товариша і поважно звернувся до мене:

– Я запитував, – сказав я, – чи зростає серед адвокатів репутація містера Тредльса, який живе в другому номері.

– Ніколи не чув цього імені, – відповів слуга солідним хрипким голосом.

Я відчув сильне бажання заступитися за Тредльса.

– Він, напевно, ще молодий чоловік? – сказав величний слуга, суворо поглядаючи на мене. – Скільки часу служить він у цих місцях?

– Не більше трьох років, – відповів я.

Слуга, який, очевидно, прожив за подобою лави церковного сторожа не менше сорока років, не захотів удаватися до подробиць такої нікчемної теми; він спитав, що приготувати мені на обід.

Я зрозумів, що я знову в Англії. Доля Тредльса мене дуже турбувала. Здавалося, нема для нього жодної надії. Я смиренно замовив собі риби, порцію біфштекса і спинився перед каміном, розмірковуючи про перспективи мого друга.

Провівши очима головного слугу, я мимоволі подумав, як важко в цьому саду було зростати Квіточці. Повітря тут було якесь урочисте, похмуре, старовинне, крохмальне, неприступне. Я оглянув кімнату, підлогу якої посипали піском так само, без сумніву, як і в ті часи, коли величний слуга був ще хлопчиком... якщо він взагалі був колись хлопчиком, що здавалося цілком неймовірним. Глянув на блискучі столи, де в спокійних глибинах старовинного червоного дерева відбивалася моя власна постать; на лампи, начищені до нестерпного блиску; на затишні зелені завіси з найчистішими мідними прутиками; на два величезні каміни, де яскраво палало вугілля; на ряди графінів, що немов пишалися безліччю старого портвейну; і обидва – Англія та юриспруденція – здалися мені міцною фортецею, яку важкенько було б узяти штурмом. Я пішов до спальні змінити своє мокре вбрання, і тут ще більше переконався у ґрунтовності своїх вражень. Простір старовинної кімнати, спорудженої, пригадую, над самісінькими арками при вході, неосяжне ліжко на чотирьох стовпах і невблаганна поважність масивних шаф – усе це, здавалося, скупчилося, щоб разом суворо супитися на щастя доброго друга мого Тредльса і всякого іншого зухвалого юнака. Я пішов знову до їдальні, де мені приготували обід. Навіть і тут повільний комфорт трапези і урочиста тиша (гостей не було, бо довгі канікули ще не скінчилися) промовляли проти зухвалості Тредльса і скромного його бажання запастися шматком хліба на двадцять майбутніх років.

Нічого подібного я не бачив від часу свого від'їзду, і всі мої надії щодо друга розвіялися. Головний слуга розквітався зі мною остаточно. Він уже не наближався до мене і звернув усю свою шанобливу увагу на старого джентльмена в довгих гетрах, зустріти якого наче сама вийшла з льоху пінта витриманого старого портвейну, хоч він її не замовляв. Молодший слуга прошепотів мені на вухо, що цей старий джентльмен був нотаріусом у відставці, що він мешкав у Грейському кварталі та назбирав протягом багаторічної практики величезну купу грошей, яку він мав намір заповісти доньці своєї пралі. Ходили також чутки, що у нього в бюро зберігся масивний столовий сервіз, весь почорнілий від тривалого лежання, хоч ніхто зі смертних не бачив у його квартирі більше однієї ложки і виделки. Від цього моменту я вважав уже свого друга остаточно загиблим і вирішив у душі, що немає для нього й найменшої надії.

Проте, нетерпляче бажаючи побачити свого любого старого приятеля, я пообідав нашвидку (це не дуже підвищило мене в очах головного слуги) і поспішно вийшов чорним ходом. Знайти будинок номер два було не складно, напис на дверях оголошував, що містер Тредльс мешкає в апартаментах на горішньому поверсі. Отже, мені треба було зійти нагору. Я йшов старими ветхими сходами, слабо освітленими на майданчику кожного поверху маленьким каганцем, що вмирав у барлозі брудного скла.

І коли я почав йти від одного поверху до іншого, мені раптом здалося, що десь нагорі я почув приймний сміх; і то був сміх не адвоката і не прокурора,

і не адвокатського чи прокурорського клерка; ясно було, що то сміються дві чи три дівчинки. Я хотів спинитися та прислухатися, але тут моя нога загрузла в дірці, замість якої мала бути дошка, на сходах вельмишановного домовласницького товариства Грейського кварталу; я впав з деяким шумом, і коли підвівся, довкола панувала цілковита тиша.

Посуваючись далі з більшими заходами обережності, я щасливо завершив подорож, і серце моє забилося дужче, коли на відчинених дверях я прочитав «Тредльс». Я постукав. Зсередини почулося голосне шарудіння, але нічого більше. Тому я постукав знову.

Цього разу до мене вийшов маленький хлопець з гострими рисами, схожий почати на слугу, почати на клерка. Він дуже захекався, але поглядав на мене войовниче, немов закликаючи мене довести щось юридичним порядком.

– Чи в себе містер Тредльс? – спитав я.

– Так, сер, але він зайнятий.

– Мені треба бачити його.

Після хвилинного вагання гострий хлопець наважився впустити мене. Відчинивши двері з цією метою трохи ширше, він завів мене спочатку до маленької комори, що була за приймальню, а потім до маленької вітальні, де за письмовим столом, закиданим паперами, сидів мій давній друг, що також захекався від напруженої діяльності.

– Святий боже! – скрикнув Тредльс, глянувши на мене. – Та це ж Копперфілд!

І він кинувся в мої міцні обійми.

– Усе гаразд, мій любий Тредльсе?

– Усе гаразд, мій любий, любий Копперфілде, і лише добрі новини!

– Мій любий хлопче! – сказав Тредльс, схвильовано скуйовджуючи волосся, хоч це було зовсім зайвою операцією. – Любий мій Копперфілде, мій давно втрачений і довгоочікуваний друже, яка це для мене радість бачити тебе! Який ти засмаглий! Який я радий! Честю і життям запевняю, любий мій Копперфілде, що я ніколи ще так не радів, ніколи!

Я також був неспроможний висловити свої почуття. Спочатку я просто не міг говорити.

– Мій любий хлопче! – кричав Тредльс. – Якої слави ти здобув! Мій славетний Копперфілде! Ах, боже ж мій, коли ти приїхав, звідки ти приїхав, що ти поробляв?

І не чекаючи відповіді на жодне з цих запитань, Тредльс посадив мене в крісло перед каміном. Потім, несамовито розгрібаючи вугілля однією рукою, він почав другою здирати з мене краватку, явно думаючи, що то було пальто. Коли я остаточно усівся в кріслі, Тредльс, не випускаючи коцюби, схопив мене знову в свої обійми, і я обійняв його. Обидва ми плакали, сміялись і міцно потискали руки один одному.

– Подумати лишень, – сказав Тредльс, – що ти повернувся додому раніше, ніж ми гадали, хлопче мій любий! А все ж таки не був на церемонії!

– На якій церемонії, мій любий Тредльсе?

– Ах, помилуй боже, – скрикнув Тредльс, за старою звичкою широко розплющуючи очі. – Хіба ж ти не отримав мого останнього листа?

– Звичайно, не отримав, якщо там йшлося про якусь церемонію.

– Ото диво, мій любий Копперфілде, – сказав Тредльс, скуйовдивши своє волосся, а потім поклавши обидві руки мені на коліна, – я ж одружився!

– Одружився? – радісно скрикнув я.

– Та це вже, як бог святий. І вінчав нас із Софі преподобний Горацій, у Девонширі. Та чого там, мій любий хлопчику! Вона стоїть тут за гардиною! Глянь сюди!

На моє здивування, наймиліша дівчина в світі вийшла в ту ж мить, сміючись і зашарівшись, із своєї засідки. Я тут-таки на місці не міг не заявити, що навряд чи світ будь-коли бачив більш привітну, щасливу, веселу, радісну молодлицю. Я поцілував її, як давню знайому, і від усього серця привітав молодих.

– Хто б міг подумати, що ми побачимося знову за таких щасливих обставин? – вигукнув Тредльс. – Ти неймовірно засмаглий, мій любий Копперфілде, помилуй боже мою душу, який я щасливий!

– І я також, – сказав я.

– А я так вже напевно, – мовила Софі, червоніючи і сміючись.

– Ми всі такі щасливі, що далі й нема куди, – сказав Тредльс. – Навіть дівчата щасливі. Та боже ж мій, маю визнати, я забув про них!

– Забув? – перепитав я.

– Про дівчат забув! – пояснив Тредльс. – Про сестер Софі. Вони гостюють у нас. Вони нещодавно приїхали подивитися Лондон. Правду кажучи, коли... то це ти заgrimів на сходах, Копперфілде?

– Так, – відповів я, сміючись.

– Ну ось, коли ти заgrimів на сходах, я саме розважався з дівчатами. Правду кажучи, ми грали в лови. Гра чудова, але не зовсім пристойна для вестмінстерських юристів, а надто, коли приходять до них клієнти. Тому вони всі розбіглися по кутках і тепер, без сумніву, підслуховують нас, – сказав Тредльс, зазирнувши у протилежні двері.

– Шкода, – сказав я, зареготавши знову, – що я спричинився до такої втечі.

– Шкодувати тут нема чого, – весело заперечив Тредльс, – ти не сказав би цього, якби бачив, як вони побігли, коли ти постукав у двері, і знов прибігли, щоб підібрати гребінці, бо вони повилітали у них із зачісок. Прямо-таки навіжені дівчата, Копперфілде, запевняю тебе. Голубонько, чи не покличеш ти сюди дівчат?

Софі випурхнула в сусідню кімнату, де, як ми почули, її прийняли з захопленням і дружнім сміхом.

– Чудова музика, Копперфілде, чи не так? – сказав Тредльс. – Дуже приємна для слуху. Це прямо-таки оживляє ці старі кімнати. Нічого не може бути приємнішого для бідолашного хлопця, який жив самотньо все своє життя, розумієш. Це чарівно. Бідолашні! Вони зазнали великої втрати, розлучившись із Софі, яка, запевняю тебе, була, є і буде наймилішою дівчиною в світі! Я й сказати тобі не можу, який я задоволений, що вони зуміли зберегти самовладання після такої жорстокої втрати. Дівчаче товариство – чудова річ, Копперфілде. Може, це не професійно, але дуже чудово.

Я помітив, що він трохи завагався, і зрозумів, що він боявся своєю щирою радістю завдати мені болю, тож я поспішив висловити своє повне задоволення і заспокоїв свого доброго друга.

— Ну, що тут поробиш! — почав знову Тредльс. — Адже ж, якщо казати всю правду, любий мій Копперфілде, то мушу зазначити, що наш господарський устрій також певною мірою не відповідає справам солідного адвоката. Навіть присутність тут Софі може виявитися несполучною з моїми юридичними обов'язками. А другої квартири у нас нема... Та все це дурниці. Ми пливемо у відкрите море в легкому човнику і приготувалися заздалегідь хоробро зустріти всяку бурю і негоду, а Софі дивовижна господиня. Ти будеш просто вражений, коли довідаєшся, як розташувались у нас дівчата. Я й сам майже не розумію, як це влаштувалось.

— А скільки у вас цих юних леді? — спитав я.

— Старша, та, що красуня, гостює тут, — сказав Тредльс, принизивши голос до тихого довірливого шепотіння. — Її звать Кароліною. Сара також тут, — ця дівчина, як я тобі казав, страждає якоюсь хворобою у хребті, а втім, здоров'я її тепер задовільне. Дві молодші сестри, що їх Софі виховувала, також у нас. І Луїза тут.

— Нічого собі! — скрикнув я.

— Так! — погодився Тредльс. — Але всіх їх у нас... тобто кімнат... тільки три. Та Софі надає всьому неймовірного ладу, і дівчата сплять з великим комфортом. Три — в тій кімнаті, — сказав Тредльс, вказуючи пальцем на підлогу, — а дві — ось там.

Я мимоволі озирнувся, бажаючи знати, де ж містяться самі містер і місіс Тредльс. Тредльс зрозумів мене.

— Нічого, — сказав він. — Я ж уже тобі казав, що ми підготувалися хоробро зустрічати всяку бурю. Минулого тижня ми спорудили для себе ліжко отут на підлозі. Але знайшли ми кімнатку на горіщі, під дахом, чудесна кімнатка, ти сам побачиш. Софі, щоб зробити мені сюрприз, власноруч обклеїла її шпалерами, і тепер ми влаштували там свою спальню. Вона схожа на циганський намет. З неї розгортається чудовий краєвид.

— Одним словом, мій любий Тредльсе, ти нарешті щасливо одружився. Я дуже радий.

— Дякую, мій любий Копперфілде, — сказав Тредльс, знову потискаючи мені руку. — Так, я щасливий, як тільки може бути щаслива людина. Ось це, бачиш, твій давній приятель, — вів він далі, вказуючи на горщик для квітів і підставку, — а ось і столик з мармуровою покриткою. Всі інші меблі дуже прості і зручні, як ти вже помітив. Що ж до срібла, помилуй боже! У нас поки що нема навіть жодної чайної ложечки.

— Усе, звичайно, ви придбаєте згодом?

— Безперечно. Все придбаємо у свій час. А втім, і тепер, як ти, мабуть, здогадуєшся, сурогат чайних ложок у нас повинен бути, бо ми ж чимсь розмішуємо свій чай. Але ми вживаємо для цієї мети британський метал.

— Тим яскравіше виблискуватиме срібло, коли ви його придбаєте.

— Саме це ми й говоримо! — скрикнув Тредльс. — Бачиш, мій любий Копперфілде, — зашепотів він, — коли я виграв процес Джайпса проти Вікзеля, моя юридична репутація зміцніла деякою мірою, і я міг розраховувати на певні засоби для існування. З цією метою я вирушив до Девоншира і поговорив серйозно на самоті з преподобним Горацієм. Я наполягав на тому факті, що Софі... а вона, скажу тобі, Копперфілде, є наймилішою дівчиною у світі.

— Я цілком певний цього, — підтримав я.

— І це правда, чистісінька правда, — доводив Тредльс. — Але, здається, я трохи відступаю від теми. Я щось говорив про преподобного отця Горація?

— Ти казав, що наполягав на тому факті, що...

— Правильно. На тому факті, що Софі і я заручені вже давно, і що Софі, з дозволу своїх батьків, згодна хоч зараз з'єднати свою долю з моєю... коротко кажучи, — сказав Тредльс з властивою йому щирою усмішкою, — дарма, що в нашому господарстві британський метал буде тимчасово відігравати найголовнішу роль. Дуже добре. Тоді я запропонував отцеві Горацію... а він пречудовий священик, Копперфілде, і слід йому було б стати єпископом або принаймні хоч заробляти собі на прожиття без злиднів... ось я і запропонував йому, що коли я, приміром, зможу заробити на рік до двохсот п'ятдесяти фунтів і побачу перспективу наступного року заробити стільки ж, а може, ще більше, і матиму змогу умеблювати з достатнім комфортом дві-три кімнати, то чому б, запитую, мені не можна було б без усяких зволікань одружитися з Софі? Потім я насміввся нагадати, що ми обоє досить багато років терпіли, і що люблячі батьки ніяк не повинні чинити перепон щастю своєї доньки тому лише, що вона занадто корисна вдома... Чи не так, Копперфілде?

— Безперечно, цілком справедливо.

— Я радий, що ти погоджуєшся зі мною. Мушу визнати, що всі батьки в таких випадках, так само як і брати, сестри і так далі, стають великими егоїстами, хоч я не маю жодного наміру звинувачувати в цьому преподобного Горація. Добре. Я додав також, що готовий завжди приносити користь їхній родині; і якщо я проб'юся в світі, і щось трапиться з ним... я натякаю на отця Горація...

— Я розумію, — сказав я.

— ...або з місіс Крулер... то я готовий від щирого серця заступити місце батька для дівчат. На це він виголосив дивовижну проповідь, найсприятливішу і найприємнішу для мене. Він навіть сам взявся домогтися згоди місіс Крулер. Стара на виїшла історія! З ніг кинулося в груди і звідти прямо в голову.

— Що кинулося?

— Горе шановної місіс Крулер! — глибокодумно відповів Тредльс. — І взагалі всі її почуття. Я вже говорив тобі, Копперфілде, що дружина преподобного Горація має від природи дуже чутливу душу, але вона здавна втратила змогу ворушити ногами. Всяке враження здебільшого відбивається в неї на ногах, але цього разу горе кинулось у груди і звідти в голову, так що весь її організм був неймовірно струшений. А проте спільними силами вдалось її заспокоїти, і вчора минуло шість тижнів після нашого весілля. Ти не можеш собі уявити, Копперфілде, якою потворою я відчув себе, коли всі члени сім'ї зарепетували і попадали непритомними в різних напрямках. Місіс Крулер не хотіла мене бачити перед від'їздом після весілля, не хотіла пробачити мені, що я позбавив її коханої дитини. А втім, вона премила істота, і ми цілком помирилися. Не далі, як сьогодні вранці, я отримав від неї найприхильнішого листа.

— І одним словом, мій любий друже, — зробив я висновок, — ти втішаєшся щастям, яке цілком заслужив.

— О! Це ти кажеш упереджено, — засміявся Тредльс, — а втім, справді, моему становищу можна заздрити. Я старанно працюю і жадібно читаю всякі

юридичні книжки. Щоранку я встаю о п'ятій годині і без церемоній беруся до справи. Вдень я ховаю дівчат, проте ввечері досхочу веселюся з ними. І запевняю тебе, мені дуже шкода, що вони від'їздять додому у вівторок: це буде саме за день до початку наших осінніх засідань. Але ось і дівчата! – сказав Тредльс, раптом перериваючи відверту розмову і підвищивши голос. – Знайтеся. Містер Копперфілд, міс Кароліна, міс Сара... міс Люїза... Маргарита і Люсі.

То був справжній букет троянд: такі здорові і свіжі були ці дівчата. Міс Кароліна була серед них найблискучіша, але в променистих очах Софі було стільки привітності, ширості та любові, що вона перевершувала блискучу красу сестри, і я переконався, що мій друг зробив правильний вибір. Ми всі посідали навколо каміна. Гострий хлопець, який захекався, як з'ясувалося, поспішно нагромаджуючи на стіл ділові папери, тепер знову очистив від них стіл і поставив натомість чайний сервіз. Після цього хлопець пішов на нічний відпочинок, гучно причинивши за собою вхідні двері. Місис Тредльс, очі якої випромінювали почуття хатнього затишку і комфорту, налила нам по чашці чаю, а потім, сівши біля каміна, спокійно заходилася готувати сухарики з маслом.

Намазуючи маслом сухарики, вона розповіла, що бачилася з Агнес. Вони з «Томом» поїхали до Кента у шлюбну подорож, і там вона побачилася також з моєю бабусею. Агнес і бабуса були тоді цілком здорові. Весь час вони тільки й знали, що говорили про мене. «Том» ніколи не випускав мене зі своїх думок, як запевняла місис Тредльс, за весь час мого перебування за кордоном. «Том» був для неї верховним авторитетом у всьому. «Том» був, очевидно, ідолом її життя, непорушним на своєму п'єдесталі. Що б там не було, вона завжди віритиме в «Тома» і любитиме його всім серцем.

Мене дуже розважала пошана, якою вона і Тредльс оточували «красуню». Не думаю, щоб таке поводження з прекрасною міс Кароліною здавалося мені цілком розумним, але все ж таки це було дуже приємно і дуже відповідає їхньому характерові. Якщо, приміром, Тредльс колись і відчував нестачу срібних ложок, що мали бути придбані в майбутньому, то, без сумніву, лише в тому разі, коли він подавав «красуні» чашку чаю. Якщо його лагідна дружина могла перед кимсь із гордістю підняти свою гарненьку голівку, то тільки через те, що вона – сестра «красуні». На деякі, хоч і дуже слабкі прояви примхливої вдачі, помічені мною в «красуні», Тредльс і його дружина дивились, очевидно, як на законне право, що його вона здобула від народження завдяки своїм дивовижним талантам. Вона була для них тим самим, що matka для робочих бджіл, і подружжя вважало за приємний обов'язок коритися такій володарці.

А втім, їхня готовість до послуг і цілковита самовідданість захоплювали мене. Вони пишалися усіма цими дівчатами і незаперечно корились усім їхнім примхам. Якщо до Тредльса його любя жінка зверталась один раз за вечір з проханням принести щось сюди або віднести туди, або підняти нагору, або спустити вниз, то кожна з її сестриць зверталася до нього з подібними дорученнями принаймні дванадцять разів упродовж однієї години. Так само не могли вони обійтись і без Софі. Коли в когось розсипалися кучері, то одна тільки Софі могла привести їх до ладу. Коли якась сестриця забувала мелодію

тієї чи іншої пісні, то одна тільки Софі могла її наспівати. Коли хтось із них забував назву якоїсь місцевості в Девонширі, то тільки Софі могла її пригадати. Треба про щось написати додому – Софі напише цього листа завтра вранці, перед чаєм. У сестриці обірвалася шовкова нитка, коли вона в'язала гаманець – хто ж, як не Софі, наверне плетіння на правильний шлях. Одним словом, дівчата панували в цьому місці безумовно, і не могло бути для них слуг старанніших і вірніших, ніж Тредльс і Софі. Скількох дітей Софі виховала за своє життя, я не можу точно визначити, але не підлягало сумніву, що вона знала всі дитячі пісні, складені колись англійською. У цьому, мабуть, і полягала найбільша привабливість місця Тредльс. Чистим, звучним, сріблястим голосом проспівала вона за цей вечір не менше як дюжину найрізноманітніших арій, одну за одною, що її сестри замовляли кожна свою, при чому «красуня» командувала, звичайно, після всіх. Я був цілком зачарований. Найкраще було те, що зі всіма цими вимогами і примхами дівчата плекали велику ніжність і пошану і до Тредльса, і до Софі. Коли я почав прощатись і Тредльс зібрався проводити мене до готелю, поцілунки ринули на нього зливою, і я переконався, що нема в світі іншої кошлатої голови, яка користувалася б такою щирою пошаною і любов'ю.

Ми розлучилися з Тредльсом у загальній залі, і коли він пішов, я довго з величезною насолодою думав про всю ту сцену. Здавалося, ніби я раптом побачив тисячу троянд, що розквітли на горішніх поверхах цієї поважної будівлі, присвяченої вивченню британських законів. Присутність девонширських дівчат серед курних канцелярських крамниць, чай і сухарики, ігри та дитячі пісні в цій туманній атмосфері пергаменту і сургучу, червоних стрічок, чорних конвертів, чорнила, тонкого і товстого паперу, юридичних рапортів, позовів, резолюцій, оголошень, векселів, грошових рахунків була приємною до неможливості, наче я бачив сон, у якому вся відома султанська родина вступила до колегії адвокатів і ще взяла із собою до Грейської палати птаха, що говорить, дерево, що співає, і воду, що живить. У кожному разі, коли я пішов від Тредльса та повернувся до кав'ярні, виявилось, що мої думки про Тредльса значно змінилися. Я почав думати, що він далеко піде, незважаючи на всіх британських слуг і метрдотелів.

Присунувши стілець до одного з камінів кав'ярні, я від міркування про Тредльса перейшов до споглядання примхливих малюнків вугілля, що догорало в каміні; швидко зникали візерунки, змінюючи один одного, і я почав думати про найголовніші повороти долі та розлуки мого власного життя. Камінів, опалюваних вугіллям, я не бачив рівно три роки, відколи виїхав з Англії. На європейському материку я часто спостерігав, як поліно, кинуте у вогонь, обертається помалу на сивий попіл, і це завжди нагадувало мені мої власні вмерлі надії.

Я міркував тепер з сумом, але без розпачу, про свою минулу долю, і міг без страху дивитися в майбутнє. Дім, у найкращому розумінні цього слова, не існував більше для мене. Ту, що могла б запалитися найніжнішою любов'ю, я привчив бути моєю сестрою. Вона вийде заміж; інший замість мене заявить права на її ніжність, і ніколи не довідається вона про ту любов, яку плекало до неї моє серце. Це буде гідною карою за мою нерозважливу пристрасність. Що посіяв, те й зберу.

Але чи справді серце моє, випробуване в такому горі, тепер уже досить досвідчене, і чи можу я спокійно терпіти свою долю? Шукаючи відповіді на це запитання, я спинився очима на постаті, яка ніби вийшла з вогню, разом із моїми ранніми спогадами.

Маленький містер Чілліп, лікар, якому я був вдячний за деякі значні послуги, описані в першому розділі цієї розповіді, сидів у протилежному кутку і читав газету. Багато літ і зим промчало над головою містера Чілліпа, але виглядав він тепер, як і завжди, маленьким, тихим, лагідним і боязким чоловіком. Я певний був, що милий лікар зовсім не змінився від тієї самої ночі, коли сидів у нашій вітальні, чекаючи на моє народження.

Містер Чілліп залишив Блендерстон шість чи сім років тому, і я ніколи не бачив його відтоді. Він мирно сидів і читав газету, схиливши голову набік і сьорбаючи раз у раз тепленький глінтвейн. В усій його постаті було стільки ласки, що він ладен був, здавалося, просити пробачення у самої газети за те, що турбує її своїм читанням.

Я підійшов до нього і сказав:

— Як ваше здоров'я, містере Чілліп?

Дуже схвильований цим несподіваним запитанням з вуст незнайомої людини, він поволі, спиняючись після кожного речення, почав відповідати.

— Дякую вам, сер. Ви дуже добрі. Дякую вам, сер. Сподіваюся, що ви також здорові?

— Ви не пригадуєте мене?

— Та знаєте, сер, — відповів містер Чілліп, лагідно посміхаючись, похитуючи головою і уважно вдивляючись в моє обличчя, — у мене непевне враження, ніби риси вашого обличчя мені знайомі, сер, але я ніяк не можу пригадати вашого імені.

— А все ж таки ви знали це ім'я раніше, ніж я знав його сам.

— Та невже? Отже, ви хочете сказати, сер, що я мав честь, за обов'язком свого фаху, бути дійовою особою, коли... коли...

— Саме так.

— Ах, боже мій!.. А ви таки дуже змінилися відтоді, чи не так, сер?

— Дуже ймовірно.

— У такому разі, сер, — зазначив містер Чілліп, — ви, сподіваюся, вибачите мені, якщо я наважуся спитати, як ваше прізвище?

Коли я назвав себе, містер Чілліп страшенно розхвилювався і палко почав трусити мою руку, що було ознакою його неймовірного захоплення, тому що зазвичай він простягав свою руку, наче маленьку кухонну лопатку, на дюйм чи два від стегна, і відчував неймовірні муки, коли хтось хапався за неї. Навіть тепер, відразу після дружнього потиску, він поспішив схвати свою руку в кишеню і начебто зрадів, що вона лишилась у нього ціла.

— Ах, боже мій! — вигукнув містер Чілліп, схиливши знову голову набік і оглядаючи мене. — Невже це ви, містере Копперфілд? Це дивовижно! Гадаю, сер, я мав би вас впізнати, якби мені вистачило сміливості пильніше глянути на вас. Ви дуже схожі на вашого бідолашного батька, сер.

— Я ніколи не мав щастя бачити свого батька, — зазначив я.

— Це так, сер, — сказав зворушений містер Чілліп. — І неможливо не шкодувати про це, а надто тепер. Ми, сер, живемо в провінції, але й до нас долітають

звістки про вашу славу. Мабуть, у вас тут могутнє збудження, сер? – вказав містер Чілліп, вдаряючи себе вказівним пальцем по чолу. – Мабуть, це важка праця, сер?

– У якій провінції ви живете тепер? – спитав я, сідаючи біля нього.

– Я оселився в кількох милях від міста Сент-Едмондс, сер, – відповів містер Чілліп. – Дружина моя дістала тут у спадщину маленький маєток, сер, за заповітом свого померлого батька, а я придбав-таки маленьку практику, що нею й користуюся з задовільним успіхом, як вам, можливо, приємно буде почути. Дочка моя тепер уже дуже виросла, сер, – сказав містер Чілліп, кивнувши ще раз своєю маленькою головою. – Мати її на минулому тижні мусила випустити дві згортки в її вбраннях; так біжить час, містере Копперфілд!

Спинившись думками на скороминчості часу, маленький лікар рефлексивно підніс до своїх губ порожній бокал. Я запропонував йому наповнити його знову, сказавши, що сам при такій приємній нагоді вип'ю з ним один чи два келихи.

– Та знаєте, сер, – повільно відповів містер Чілліп, – це буде трохи проти моїх звичок; але не можу відмовити собі в приємності поговорити з вами, сер. Здається, ніби тільки вчора я мав за честь лікувати вас від кору. Ви чудесно виплуталися з тієї кризи, сер!

Я подякував за комплімент і замовив два бокали гарячого глінтвейну, який нам подали негайно.

– Цілком надзвичайний бенкет, – зазначив містер Чілліп, розмішуючи напій, – але я не можу протистояти такому дивному випадку. У вас немає сім'ї, сер?

Я похитав головою.

– Я знаю, сер, що ви нещодавно зазнали тяжкої втрати, – сказав містер Чілліп, – я чув про це від сестри вашого вітчима. Особа з рішучим характером, чи не так, сер?

– Так, характер у неї досить рішучий, – погодився я. – А де ви її бачили, містере Чілліп?

– Хіба ж ви не знаєте, сер, – відповів містер Чілліп з найлагіднішою по-смішкою, – що ваш вітчим знову став моїм сусідом?

– Ні, не знаю.

– Але він мій сусід, сер. Він одружився з молоденькою дівчиною з нашої провінції, яка має гарний маєток, бідолашна. А мозок ваш, я думаю, перебуває в постійній напрузі, сер? Чи праця ваша не втомлює вас? – сказав містер Чілліп, поглядаючи на мене, як здивований шпак.

Я ухилився від відповіді на це запитання і повернувся знову до Мердстонів.

– Мені відомо, що мій вітчим одружився вдруге. А ви маєте практику в його сім'ї? – спитав я.

– Не зовсім постійну, сер. А втім, мене запрошують досить часто, – відповів він. – Френолог звернув би пильну увагу на надзвичайно міцний розвиток органу твердості в містера Мердстона і в його сестри, сер.

Я відповів таким виразним поглядом, що містер Чілліп, підбадьорений цим і глінтвейном, кілька разів енергійно похитав головою і задумливо вигукнув:

– Ах, боже мій! Ми ж пам'ятаємо давні часи, містере Копперфілд!
– Брат і сестра не відступили від своїх колишніх правил, чи не так? – спитав я.

– Бачте, сер, – відповів містер Чілліп, – людина медицини, буваючи в багатьох сім'ях, повинна не мати ні очей, ні вух ні для чого, крім того, що стосується її фаху. А все ж таки, мушу визнати, що це жорстокі люди. Скажу більше: жорстокість їхня сягає не лише на тутешнє, але й на потойбічне життя.

– Те життя влаштується, очевидно, без усякого сприяння з їхнього боку, містере Чілліп. Значно цікавіше знати, що поробляють вони в теперішньому житті.

Містер Чілліп похитав головою, розмішав глінтвейн і сьорбнув.

– Вона була чарівна жінка, сер! – жалісно зазначив він.

– Теперішня місіс Мердстон?

– Справді, чарівна жінка, сер, – повторив містер Чілліп, – така мила, як тільки може бути! Місіс Чілліп переконана, що її розумові сили остаточно зломлені були після вступу в цей нещасний шлюб, і тепер вона ходить, як божевільна. Така думка моєї дружини. А дами, – несміливо зазначив містер Чілліп, – надзвичайно спостережливі в цих справах, сер.

– Треба гадати, що вона мала вкритися їхньою огидною пліснявою і зламатися, хай небо захистить її! – сказав я. – І напевно так і сталося.

– Спочатку, сер, були між ними жакливі суперечки, але тепер, смію вас запевнити, бідолашна боїться власної тіні. Чи повірите ви мені, якщо я вам по секрету скажу, що коли сестра з'явилася на допомогу братові, вони просто довели бідолашну до стану ідіотизму?

Я сказав, що в це легко повірити.

– І якщо вже ми з вами говоримо так одверто, – вів далі містер Чілліп, підкріпившись новим ковтком глінтвейну, – то я можу сказати вам по секрету, що мати її вмерла з горя, коли переконалася у нещасті своєї дочки. Хто знає, всі ці душевні страждання зведуть, очевидно, у передчасну труну і саму місіс Мердстон. А була вона до свого одруження превесела дівчинка з міцним організмом. Сили її розчавлені тягарем цієї тиранії. Чоловік і невістка стали для неї тепер справжніми тюремними вартовими. Це зазначила мені місіс Чілліп на минулому тижні. А дами, запевняю вас, сер, у цих справах винятково спостережливі!

– І він продовжує, мабуть, все ще прикидатися побожною людиною? – спитав я. – Мені навіть соромно поєднувати цей епітет з ім'ям містера Мердстона.

– Ви повторюєте, сер, одне з найдивовижніших зауважень місіс Чілліп, – сказав містер Чілліп, причому очі його почервоніли від незвичного вжитку такої кількості міцного напою. – Місіс Чілліп наелектризувала мене, так би мовити, коли оголосила, що містер Мердстон удає з себе ікону і називає себе божественною натурою. Я просто остовпів і витріщив очі, коли місіс Чілліп сказала мені це, – поволі мовив маленький чоловічок. – У ту хвилину ви звалили б мене на землю найлегшим дотиком пера до моєї спини. Дами дуже спостережливі, сер, чи не так?

– У них дуже розвинена інтуїція, – сказав я на його превелику радість.

— Я дуже щасливий дістати таку підтримку своєї думки, сер, — відповів він. — Не часто наважуюсь я ставити не медичний діагноз, запевняю вас. Містер Мердстон іноді виголошує прилюдні проповіді і кажуть... одним словом, сер, місіс Чілліп каже... що жорстокіший він буває, то несамовітші стають його проповіді.

— Я вважаю, що місіс Чілліп має цілковиту рацію, — промовив я.

— Це ще не все, — вів далі підбадьорений чоловічок. — Місіс Чілліп сказала також, що релігія для цих людей є тільки проявом їхнього поганого настрою і гніву. І знаєте, мушу визнати, сер, — продовжував він, лагідно схиливши голову набік, — що я не знаходжу в Євангелії жодних виправдань для поведінки містера і міс Мердстон.

— Я теж ніколи не знаходив їх там.

— А тим часом, сер, — говорив містер Чілліп, — мушу зазначити, що їх дуже не люблять у нашому краї. А вони без усяких докорів сумління прирікають на вічні муки всіх, хто лише насмілюється не любити їх. Таких приречених багато тепер у нашій провінції, і кількість їх щодня зростає. Але місіс Чілліп справедливо зазначає, що Мердстони самі приречені на постійну кару, бо, уникаючи людського товариства, вони змушені годуватися власними серцями; а треба визнати, що серця їхні — отруйна їжа. А тепер, сер, щодо власного вашого мозку... вибачте, але я дуже цікавлюсь цим. Мабуть, ви піддаєте його великому роздратуванню, сер?

Але власний мозок містера Чілліпа був досить роздратований великими порціями глінтвейну, і мені неважко було відвернути увагу лікаря від цієї теми до його власних справ, що про них він і почав базікати безупинно протягом тридцяти наступних хвилин нашої розмови. Серед інших новин я довідався, що містер Чілліп з'явився на цей раз до Грейського кварталу з тією метою, щоб узяти участь в експертизі розумових здібностей одного свого пацієнта, який розладнав собі мозок непомірним вживанням алкоголю.

— І в таких випадках, сер, — сказав він, — я буваю надзвичайно нервовий. Я не можу терпіти так званих крутих заходів щодо пацієнтів. Це мене робить зовсім, так би мовити, нелюдямим. Знаєте, що я довго не міг опам'ятатися після поведінки тієї грізної леді, з якою ми разом чекали вночі на ваше народження, містере Копперфілд?

Я відповів йому, що завтра рано-вранці їду до тієї самої грізної леді, і що вона — одна з найніжніших і найдобриших жінок, у чому переконався б і сам містер Чілліп, коли б познайомився з нею краще. Але його налякала вже сама тільки думка про можливість будь-коли зустрітися з цією особою. Він перепитав з блідою посмішкою: «Невже це правда, сер? Чи це можливо?» — і майже відразу після цього наказав подати свічку і негайно вирушив до своєї спальні, немовби не вважав себе в безпеці у будь-якому іншому місці. Він стояв досить міцно на ногах, але я певний, що його лагідний пульс робив два чи три зайві удари на хвилину, бо такої тривоги він не зазнавав з того самого часу, коли моя бабуся, розчарувавшись, замахнулася на нього своїм капелюшком.

Відчуваючи велику втому, я також пішов спати; це вже було опівночі. Наступний день провів я у дуврському диліжансі; здоровий і неушкоджений ввійшов я до старої вітальні міс Бетсі, де вона, озброєна тепер окулярами,

сиділа за чаєм. Бабуся, містер Дік і моя мила стара Пеготті зустріли мене з розкритими обіймами і радісними сльозами. Коли, після перших вигуків, розмова наша набрала спокійного тону, я розповів бабусі про свою зустріч з містером Чілліпом і про страшні спогади, що їх він досі зберігає про неї; це зробило їй невимовну приємність. Вона і Пеготті довго з цього приводу розмовляли про другого чоловіка моєї бідолашної матері і про його сестру, «цю жінку, яка вбиває», що їй ані за які кари та ні за які муки на світі бабуся моя не згодилася б подарувати інше ім'я, прізвище або характеристику.

XXII. АГНЕС

Залишившись наодинці, ми з бабусяю заговорилися до пізньої ночі. Я довідався, що емігранти надсилали на батьківщину листи, сповнені радісних сподівань. Містер Мікоубер справді переказав кілька невеличких грошових сум у рахунок тих «фінансових зобов'язань», що їх він оформлював так діловито, як між людиною і людиною. Дженет, поступивши на службу до моєї бабусі після повернення її до Дувра, остаточно покінчила з відреченням від чоловіків, уклавши шлюбний союз із успішним власником таверни. Бабуся також поставила хрест на цьому принципі та всіляко сприяла молодим людям і навіть сама присутня була на їхньому весіллі. Про все це, щоправда, я вже частково знав з листів, отриманих за кордоном. Містера Діка, звичайно, ми також не забули. Бабуся моя повідомила мене, що він якнайстаранніше переписує все, що трапляється йому під руку, і завдяки такій праці спромігся відсунути на достатню віддаль короля Карла Першого; і яка для неї велика втіха та винагорода, що містер Дік живе вільним та щасливим життям, замість того, аби замкненим монотонно коротати свій вік, і що ніхто крім неї не знає і не може знати, що за людина містер Дік.

— А коли, Троте, — сказала моя бабуся, злегка поплескуючи мене по руці своєю долонею, — ти збираєшся поїхати до Кентербері?

— Я винайму коня і поїду верхи завтра вранці, бабуся, якщо тільки ви не хочете проїхатися зі мною разом.

— Ні! — з властивою їй гостротою відповіла бабуся. — Я вже краще лишатимуся на місці.

— Тоді я поїду верхи, — сказав я. — Я б і сьогодні не зміг без зупинки проїхати через Кентербері, якби їхав до будь-кого іншого, а не до вас.

Їй дуже сподобались ці слова, але вона відповіла:

— Чого там, Троте, мої старі кістки почекали б і до завтра.

І вона знову легенько поплескала по моїй руці, а я замислено задивився у вогонь.

Замислено, бо не міг я опинитися знову тут, так близько від Агнес, і не відчувати знову тих докорів і жалю, що так довго мучили мене. То були не жорстокі докори, бо вони навчили мене того, про що я не міг довідатися, коли молоді життя все лежало переді мною; а все-таки то були докори. Мені здалося, ніби бабуся знову говорить: «Ах, Троте! Сліпий, сліпий, сліпий!» І цього разу я краще зрозумів її.

Ми обоє мовчали кілька хвилин. Підвівши очі, я помітив, що вона все ще пильно спостерігає за мною. Мені здалося навіть, що вона стежить за ходом моїх думок.

— Ти побачиш, що батько її — вже сивий старий, — сказала моя бабуся, — хоч він щодо всього іншого став кращою людиною, виправився. Тепер він уже не вимірює всі людські прагнення, радості і лиха однією вузькою лінійкою. Повір мені, дитинко, що такі речі дають наслідки, і, буває, непоправні, перш ніж устигнеш їх виміряти будь-якою лінійкою.

— Я з вами цілком згодний, — сказав я.

— Ти побачиш, що Агнес така сама добра, така прекрасна, така розумна, безкорислива, як і раніше, як і завжди. Якби я знала вищу хвалу, Троте, то хвала ця належала б їй.

Не було для неї вищої хвали; не було для мене сильнішого докору. О, як далеко я збочив з прямого шляху!

— Якщо вона навчає юних дівчат бути такими, як вона сама, — сказала моя бабуся, і сльози навернулись їй на очі, — то небо знає, що життя її не минеться марно. Бути корисною іншим і щасливою — ось її мета. Так вона сама сказала. Та хіба ж може вона бути інакшою, ніж корисною і щасливою!

— Чи є в Агнес якийсь... — я думав уголос, але не наважився до кінця висловити свою думку.

— Що? Га? Якийсь хто? — різко перепитала моя бабуся.

— Якийсь наречений, — сказав я.

— Дюжина! — скрикнула моя бабуся з якоюсь гнівною гордістю. — Вона могла б вийти заміж двадцять разів, мій любий, поки ти мандрував за кордоном.

— Безперечно, — сказав я. — Безперечно. Але чи є в неї якийсь наречений, що був би гідний її? Агнес не може звернути уваги на абикого.

Бабуся деякий час сиділа мовчки, замислено спершись підборіддям на руку. Повільно підвівши погляд на мене, вона сказала:

— Я підозрюю, що в неї є щира прихильність, Троте.

— Взаємна? — спитав я.

— Троте, — поважно відповіла моя бабуся, — я не можу сказати. Я не мала ніякого права говорити навіть те, що сказала. Агнес не довірила мені цієї таємниці, але я підозрюю.

Її пильний і збентежений погляд (вона навіть здригнулася) переконав мене більше, ніж будь-коли, що вона справді стежила за ходом моїх недавніх думок. Я підбив підсумок усім рішенням, зробленим мною в ці довгі дні і ночі, і всім хвилюванням мого серця.

— Якщо це так, — почав я, — і сподіваюся, що це справді так...

— Я зовсім не знаю, чи це саме так, — коротко сказала моя бабуся. — Ти не повинен покладатися на мої підозри. Ти мусиш тримати їх в секреті. Можливо, вони дуже безпідставні. Я не маю права говорити.

— Якщо це так, — повторив я, — то Агнес розповість мені, коли сама визнає це за потрібне. Сестра, якій я довіряю так багато, бабуся, не завагається довіритися мені.

Повільно відвернула моя бабуся свій погляд від мене і замислено затулила рукою очі. Потім вона поклала другу свою руку мені на плече, і так ми

вдвох просиділи, зазираючи думками в минуле й не промовивши більше ні слова, аж доки не розійшлися по своїх спальнях.

Рано-вранці я виїхав у місто, що було ареною подій моїх дитячих днів. Не можу сказати, щоб я був цілком щасливий думкою, що мені вдалося здобути перемогу над самим собою. Не скажу й того, що щастя моє збільшувалося перспективою швидкого побачення.

Незабаром я проїхав знайомий шлях і ступив на спокійні вулиці, де кожен камінь був сторінкою дитячого щоденника. Пішки підійшов я до старого будинку і відступив від нього знову, бо серце моє забилося надто швидко. Я повернув назад і зазирнув крізь вікно у маленьку кімнатку в кутку, де раніше сиділи за конторськими книжками спочатку Урія Гіп, а потім містер Мікоубер; з цієї кімнати зробили тепер маленьку вітальню і не було в ній слідів колишньої контори. Щодо іншого, то старий будинок, чистий і охайний, був таким самим, яким я бачив його вперше. На мій стукіт вийшла нова служниця, яку я попросив доповісти міс Вікфілд, що її бажає бачити джентльмен, який повернувся з закордону з дорученнями від її друга. Мене провели старими сходами до вітальні, яка цілком зберегла свій колишній вигляд. Книжки, що їх ми, бувало, читали з Агнес, лежали на своїх полицях, і маленька конторка, за якою колись я вчив вечорами свої уроки, стояла в тому самому старому кутку. Всі маленькі зміни, вчинені тут вторгненням Гіпів, були скасовані, і все знову було по-старому, як у давноминулі щасливі часи.

Я став біля вікна і дивився через старовинну вулицю на протилежні будинки, пригадував, як вогкими вечорами спостерігав їх, як міркував про людей, що бачив у вікнах, доки жінки цокали по бруківці дерев'яними черевиками, а нудний дощ падав косими струменями, лився з ринв і розтікався по дорозі. Знову відновилося в мені почуття, з яким я стежив за волоцюгами, коли вони приходили в цьому дощовому присмерку до міста, і торби на кінцях палиць гойдалися за їхніми спинами. Як і тоді, вечір був насичений запахом вогкої землі, мокрого листа і шипшини, і здавалося мені, що я чую навіть ті самі звуки, які лунали в моїх вухах під час моїх власних втомних блукань.

Відчинилися маленькі двері у вкритій дубом стіні, я здригнувся і обернувся. Прекрасні ясні очі подружки мого дитинства зустрілися з моїми. Вона спинилася, притиснула руку до грудей, і я схопив її в обійми.

— Агнес! Люба моя дівчинко! Я занадто несподівано з'явився перед вами?

— Ні, ні! Я така рада бачити вас, Тротвуде!

— Мила Агнес, ви й не повірите, який я щасливий, що бачу вас знову!

Я притулив її до свого серця і деякий час ми обоє мовчали. Незабаром ми посідали поруч, її янгольське обличчя обернулося до мене з тією щирою привітністю, про яку я мріяв цілі роки.

Вона була така незмінна, вона була така прекрасна, вона була така добра, і я так багато чим мусив завдячувати їй, така дорога була вона мені, що я не міг знайти слів для своїх почуттів. Я намагався благословити її, намагався дякувати їй, намагався висловити їй (як я це часто робив у своїх листах), який вплив мала вона на мене, але всі мої зусилля були марні. Моя любов і радість були німі.

Зі своєю звичайною лагідністю заспокоїла вона мої хвилювання; згадала час нашої розлуки; заговорила зі мною про Емлі, яку вона колись потайки

відвідувала багато разів; ніжно заговорила зі мною про могилу Дори. Кервана бездоганним інстинктом свого благородного серця, вона торкалася струн моєї пам'яті так тендітно й гармонійно, що жодна з них не застогнала. Я слухав звуки сумної віддаленої музики і не хотів відвертати від себе спогадів, що пробуджувалися. Та й як таке могло бути, коли ця мелодія викликала насамперед образ милої моєї сестри, найкращого янгола мого життя?

— А ви, Агнес? — сказав я згодом. — Розкажіть мені про себе. Ви майже нічого не писали мені про своє власне життя впродовж усього цього часу.

— Що ж мені розповідати? — мовила вона з променистою усмішкою. — Тато здоровий. Ви бачите нас тут, спокійно живемо ми у нашому власному будинку, наші турботи скінчилися, наш дім повернений нам — знаючи це, милий Тротвуде, ви знаєте все.

— Все, Агнес? — спитав я.

Вона глянула на мене, і деяке здивування майнуло на її обличчі.

— І нічого більше, сестро? — наполягав я.

Яскравий рум'янець, який щойно зник з її обличчя, повернувся знову і знову зник. Вона посміхнулася, трохи сумно, як мені здалося, і похитала головою.

Мені хотілося повернути її на ту думку, на яку натякала моя бабуся, бо хоч боляче було мені від викриття такої таємниці, але я мусив приборкати своє серце і виконати свій обов'язок щодо Агнес. Але помітивши, що їй ніяково, я змінив тему розмови.

— Вам доводиться багато працювати, люба Агнес?

— У моїй школі? — спитала вона, знову обернувши на мене спокійний ясний погляд.

— Так. Важенько чи ні?

— Праця така приємна, — відповіла вона, — що було б невдячно навіть називати її працею.

— Добрі справи ніколи не обтяжують вас, — сказав я.

Рум'янець знову з'явився на її обличчі і зник, і ще раз, коли вона схилила голову, я помітив ту саму сумну усмішку.

— Ви побачитеся з татом, — весело сказала Агнес, — і перебудете день із нами? Може, ви й переночуєте у вашій кімнаті? Ми завжди звемо її вашою.

Цього я не міг зробити, бо обіцяв бабусі повернутися вночі, але я радо погодився лишитись на цілий день.

— Мені доведеться відлучитися на деякий час, — промовила Агнес, — але тут ви знайдете старі книжки, Тротвуде, і старі ноти.

— Навіть старі квіти тут! — сказав я, озираючись. — Або принаймні такі, як і колись.

— Мені було приємно, — відповідала Агнес, усміхаючись, — поки ви були за кордоном, тримати всі речі в старому ладу, як під час нашого дитинства. Бо здається мені, що тоді ми були дуже щасливі.

— Небо знає, які ми були щасливі! — сказав я.

— І для мене була приємним співрозмовником кожна дрібниця, що нагадувала мені про мого названого брата, — продовжувала Агнес, ласкаво поглядаючи на мене. — Навіть це, — вона показала маленьку в'язку ключів, що все ще висіла біля її корсажа, — здається, дзеленчить на старий мотив.

Вона знову всміхнулась і вийшла в ті самі двері, через які ввійшла.

Я повинен був тепер побожно оберегати цю сестринську прихильність. То було все, що я сам залишив собі, і то був скарб. Якщо б я дозволив собі хоч раз схитнути підвалини дружньої довіри, яка виникла від тривалої звички, я втратив би цей скарб неминуче і незворотно. Думка ця тепер глибоко вкоренилась у моєму серці. Що більше я любив Агнес, то більше намагався не забувати про це.

Я пройшовся вулицею та ще раз побачив свого давнього суперника м'ясника, який був тепер констеблем, і в крамниці якого висіла дубинка — символ його влади. Я подивився на поле бою, де відбулась сутичка між нами, згадав про міс Шеферд і про старшу міс Ларкінс, про всі кохання, прихильності і ворожнечі тих часів. Ніщо не пережило цього часу, крім Агнес; а вона, моя незмінна зоря, сяjala дедалі яскравіше.

Коли я повернувся, містер Вікфілд щойно прийшов зі свого саду, що був за кілька миль від міста. Туди ходив він тепер працювати майже щодня. Містер Вікфілд був саме таким, яким змалювала його моя бабуся. Обідати ми сіли з півдюжиною маленьких дівчат. Господар дому здавався мені тінню свого прекрасного портрета, що висів тут на стіні.

Спокій і мир запанували знову в старовинному будинку. Коли обід закінчився, ми пішли у вітальню нагору, бо містер Вікфілд не пив більше вина зовсім, а мені теж не хотілось. Агнес та її маленькі вихованки співали, грали і займалися рукоділлям. Після чаю діти залишили нас; ми сиділи втрьох і розмовляли про старі часи.

— Моя роль у цих минулих днях, — сказав містер Вікфілд, похитуючи своєю сивою головою, — була такого роду, що я повинен шкодувати про неї... глибоко шкодувати і глибоко каятись, Тротвуде, ви це добре знаєте. Але я не хотів би закреслити це минуле, якби це й було в моїй владі.

Я охоче міг повірити цим словам, глянувши на обличчя, що було біля старого.

— Разом з цим я мусив би закреслити, — казав він далі, — таке терпіння й самовідданість, таку вірність, таку дитячу любов, що їх я не можу забути... ні! Скоріше я забуду самого себе.

— Я розумію вас, сер, — тихо мовив я. — Я поважаю ваші почуття, як і завжди поважав їх.

— Але ніхто не знає, навіть і ви не знаєте, — відповів він, — як багато вона зробила, як багато вона терпіла, як твердо вона боролася. Мила Агнес!

Агнес благально поклала руку йому на плече, щоб спинити його, і обличчя її дуже-дуже зблідло.

— Гаразд, гаразд! — сказав він із зітханням, оминаючи, як я потім зрозумів, ще деякі випробування, що вона пережила або ще має пережити, пов'язані з бабусиними натяками. — Гаразд. Я ніколи не говорив вам, Тротвуде, про її матір. Може, говорив вам хтось інший?

— Ніхто й ніколи, сер.

— Історія недовга... хоч страждання були довгі. Вона вийшла за мене проти волі свого батька, і він зрікся її. Вона просила його помилувати її, перш ніж моя Агнес з'явилася на світ. Він був дуже суворий чоловік, а мати її вже давно лежала в могилі. Він відштовхнув її, він розбив її серце.

Агнес схилилася йому на плече і обійняла рукою його шию.

— Серце її було ніжне, сповнене любові, — вів він далі, — і воно розбилося. Я знав її ніжну натуру дуже добре. Ніхто не знав її так, як я. Вона глибоко любила мене, але ніколи не була щаслива. Вона завжди таємно страждала від цього горя. Остання відмова невблаганного батька (вона зверталася до нього багато разів) остаточно зруйнувала її слабе здоров'я. Вона зів'яла і вмерла. Вона залишила мені Агнес, якій було тоді два тижні, і сиве волосся, з яким ви пригадуєте мене від першого побачення.

Він поцілував Агнес у щоку.

— Моя любов до милої дитини була, звичайно, немічна, бо моя душа страждала тоді. Більше нічого не скажу про це. Я не про себе говорю, Тротвуде, а про її матір і про неї саму. Якщо я довіряю вам цей вузол мого життя, ви зможете його розплутати, я знаю, і зрозумієте, чому я став такий, яким ви знали мене в ті давноминулі дні. Про якості Агнес нема потреби говорити; в її характері я завжди читав історію її бідолашної матері. Розповідь ця стала в пригоді тепер, коли ми всі троє знову зібралися вкупі після таких великих змін. Я все сказав.

Тепер на мене ще більше враження справляли схилена голова старого і янгольське обличчя його дочки. Якби треба було мені означити особливими рисами цей вечір, то я мусив би намалювати цю картину.

За кілька хвилин Агнес тихо підійшла до фортепіано і зіграла нам кілька старих арій, що їх ми часто слухали в цьому місці.

— Чи не збираєтеся ви знову податися за кордон? — спитала Агнес, коли я став біля неї.

— А як би хотіла моя сестра?

— Сподіваюся, що ви не поїдете.

— Тоді в мене й не може бути такого наміру, Агнес.

— Гадаю, вам не слід цього робити, Тротвуде, якщо ви запитуєте мене, — лагідно сказала вона. — Ваша репутація і успіх зростають і збільшують вам можливість чинити добро; і якби я могла чекати на мого брата, — підвела вона на мене свій погляд, — то, мабуть, час чекати не може.

— Таким, який я тепер, зробили мене ви, Агнес. Вам це краще знати.

— Я зробила вас, Тротвуде?

— Так. Агнес, дівчинко моя, — сказав я, схилиючись над її головою. — Сьогодні, коли ми зустрілись, я намагався розповісти вам про те, що постійно жило в моїх думках, відколи Дора померла. Пригадуєте, як ви тоді ввійшли до нашої кімнати... показуючи рукою на небо, Агнес?

— О, Тротвуде! — відповіла вона зі сльозами на очах. — Вона була така ніжна, така довірлива, така юна. Чи могу я забути це?

— Часто потім думав я, що такою, як тоді, сестро моя, ви були для мене завжди. Завжди показуючи на небо, Агнес, завжди скеровуючи мене на щось краще, завжди наvertsаючи мене на високі справи!

Вона лише похитала головою; крізь її сльози майнула та сама сумна спокійна усмішка.

— І я такий вдячний вам за це, Агнес, що нема назви для цієї щирої прихильності мого серця. Я хочу, щоб ви зрозуміли, але не знаю, як це сказати вам, що все своє життя дивитимуся на вас, і ви будете вести мене, як провели

через минулу темряву. Що б не трапилось, які б нові зв'язки не зав'язали ви, що б не змінилось у нашій долі, але я завжди дивитимуся на вас, любитиму вас, як люблю тепер, як завжди любив. Ви завжди будете моєю втіхою і відрадою. До смерті своєї, мила сестро, завжди бачитиму я вас перед собою, з рукою, що вказує на небо.

Вона взяла мене за руку і промовила, що пишається мною і моїми словами, хоча я занадто високо ціню її. Потім вона продовжувала грати, не відводячи від мене очей.

— А знаєте, Агнес, — сказав я, — те, що я вислухав сьогодні, складає ніби частину того самого почуття, з яким я дивився на вас, коли вперше побачив, і коли потім я сидів біля вас, готуючи уроки.

— Ви знали, що в мене нема матері, — відповіла вона, усміхнувшись, — і не дивно, що ви прихильно ставилися до мене.

— Більше ніж це, Агнес. Я ніби був знайомий з історією, яку розповів оце ваш батько, і знав, що ви поширюєте навколо себе якийсь ніжний і благотворний вплив, якого словами не змалюєш. В інших на вашому місці переважала б журба (тепер я це добре розумію), але ви не журилися.

Вона продовжувала грати і дивитися на мене.

— Ви будете сміятися над цими моїми думками, Агнес?

— Ні.

— А якщо я скажу вам, що навіть тоді я був певний: ви встоїте проти всякої біди і ніколи до кінця свого життя не зміните своїх почуттів... ви будете сміятися над такою думкою?

— О, ні! О, ні!

Тінь журби майнула по її обличчю і миттю зникла. Вона продовжувала грати і дивитися на мене зі своєю спокійною усмішкою.

Їдучи назад темної ночі, коли вітер віяв навколо мене, наче неспокійна пам'ять, я згадав про нашу розмову і почав побоюватися, що Агнес нещаслива. Я сам був нещасливий, але намагався примиритися зі своєю долею. Згадуючи про Агнес, яка вказує рукою на небо, я думав про це таємниче небо, де я зможу любити її незнаючо на землі любов'ю і розповісти їй, яку боротьбу провів я в самому собі, коли любив її тут.

XXIII. МЕНІ ПОКАЗУЮТЬ ДВОХ ЦІКАВИХ ГРІШНИКІВ

На деякий час — принаймні поки не закінчу своєї книги, що займе у мене кілька місяців, — я вирішив оселитися в будинку моєї бабусі у Дуврі; і там, сидючи біля вікна, що з нього я колись спостерігав місяць над морем, я спокійно працював.

Лишаючись вірним намірові лише тоді посилатися на власні твори, коли вони мають якесь відношення до подій мого життя, я не стану говорити про прагнення, радощі, побоювання і перемоги, якими супроводжується творчість. Я казав уже, що присвятив себе цій творчості з усією щирістю і з усією енергією, на яку здатна була душа моя. Якщо написані мною книжки мають якусь цінність, то вони самі говорять за себе. Якщо ні, то я даремно писав, і решта нікого не може цікавити.

Якось я поїхав до Лондона, щоб трохи розважитись у столичній метушні і порадитися з Тредльсом в одному діловому питанні. Він під час моєї відсутності займався моїми справами пречудово, і мій матеріальний добробут процвітав. Моя популярність стала приносити мені безліч листів від зовсім незнайомих людей, здебільшого таких, на які надзвичайно важко відповідати. Тоді я попросив Тредльса виставити моє ім'я на його дверях. Туди невтомний листоноша того району віддавав цілі мішки листів на моє ім'я, і там я подеколи працював над цією кореспонденцією, наче той міністр внутрішніх справ, хіба що без утримання.

Серед цієї кореспонденції я часто надбирав дуже люб'язні пропозиції від різних дрібних адвокатів, що завжди нишпорять навколо Докторської палати. Пропозиції здебільшого полягали в тому, чи не завгодно мені зробити всі залежні від мене розпорядження для отримання звання проктора і чи не завгодно дозволити під моїм ім'ям практикувати певній особі, яка зобов'язується сплачувати мені певний процент від прибутку. Я відхилив ці пропозиції, бо таких темних практикантів і без того було багато, а палату я і так вважав закладом досить поганим, щоб ще псувати її своїми зусиллями.

Дівчатка вже поїхали додому, коли моє ім'я розквітло на дверях Тредльса, а різкий хлопець цілий день удавав, ніби ніколи нічого не чув про Софі, яка сиділа, замкнувшись у задній кімнатці, і між роботою поглядала на клаптик саду з криницею. Там я завжди і знаходив цю веселу господарку, і коли не чути було чужих кроків на сходах, вона часто наспівувала свої девонширські балади і своєю музикою пом'якшувала різкого хлопця в його кабінеті.

Спочатку я дивувався, що Софі так багато пише щось у свій зошит, а при моїй появі завжди похапцем закриває його та ховає в шухлядку. Але таємниця незабаром розкрилась. Якось Тредльс (він щойно повернувся мокрими вулицями з суду додому) витяг зі своєї конторки папірець і спитав мене, що я думаю про цей почерк.

— О, не треба, Томе! — скрикнула Софія, яка в цей час гріла його туфлі перед каміном.

— Серденько, — весело відповів Тредльс, — чому ні? Що ти скажеш про цей почерк, Копперфілде?

— Дуже чіткий і правильний, — сказав я, — мені здається, що я ніколи не бачив твердішої руки.

— Не скидається на жіночу руку, чи не так? — спитав Тредльс.

— На жіночу? — повторив я. — Не вигадуй, жіноча рука скоріше б збудувала дім, ніж написала так!

Тредльс несамовито зареготав і повідомив мене, що то був почерк Софі; Софі заявила, що незабаром він потребуватиме клерка, і вона сама має намір зайняти цю посаду; що вона тренувалася писати зі зразка; що вона може написати за годину... не пам'ятаю скільки аркушів. Софі була дуже збентежена, що мені це розповідають, і сказала, що якби Тома зробили суддею, то він не так швидко б оголосив про її письмові вправи. Том відповів, що це неправда, і що за будь-яких обставин він однаково пишався б таким клерком.

— Яка ж вона мила і чарівна жінка, любий мій Тредльсе! — сказав я, коли Софі, сміючись, вийшла.

– Мій любий Копперфілде, – відповів Тредльс. – Без усяких винятків, вона наймиліша дівчина. Як вона хазяйнує, яка вона охайна, як знає господарство, яка ошадлива, як любить порядок, яка вона весела, Копперфілде!

– Справді, ти маєш підстави вихваляти її, – відказав я. – Тобі пощастило. Я думаю, ви одне одного робите найщасливішими людьми в світі.

– Напевно, ми такі найщасливіші люди, – заявив Тредльс, – я наполягаю на цьому в кожному випадку. Та боже мій, коли я дивлюсь, як вона вдосвіта встає і виходить на ринок, перш ніж клерки прийдуть на роботу, незважаючи ні на яку погоду, влаштовує блискучі обіди з найпростіших речей, готує пудинги і пироги, все в такому порядку тримає, і сама така чепурна і гарненька, уночі зі мною сидить, хоч як довго я працюю, і завжди така ніжна, завжди так підбадьорює мене... і все це заради мене! Йй-бо, мені іноді не віриться, Копперфілде!

Він був ніжний навіть щодо туфель, які вона йому зігріла, і, взувши їх, з насолодою простяг ноги на ґрати каміна.

– Іноді прямо не віриться, – повторив Тредльс. – А наші забавки! Боже мій, вони не пов'язані з великими витратами, а все ж такі чудові. Коли ми сидимо тут удома ввечері та замкнемо зовнішні двері, і спустимо ці завіси – вона сама їх зробила – то хіба може бути десь затишніше місце? Коли погода хороша і ми підемо погуляти ввечері, то вулиці так і струмлять під нами від радості! Ми зазираємо в блискучі вітрини ювелірних крамниць; і я показую Софі, якого саме із зміїв з діамантовими очима подарував би я їй, коли б міг купити; а Софі показує мені, який золотий механічний годинник з емаллю і коштовним камінням придбала б вона для мене, коли б могла; і ми обираємо срібні ложки і виделки для м'яса та для риби, ножі для масла, щипці для цукру і все, що ми придбали б, якби могли; і, слово честі, йдемо ми звідти, ніби справді все це купили! Потім, коли ми йдемо через пишні майдани, то обираємо якийсь великий будинок і міркуємо, що непогано буде винайняти його, коли мене зроблять суддею. І ми розподіляємо його – оця кімната нам, оці кімнати для дівчат, і так далі, аж доки, нарешті, на спільне задоволення не вирішимо, що це може трапитись або не трапитись, зважаючи на обставини. Іноді ми йдемо за півціни на галерею театру, де, на мою думку, навіть за саме повітря не шкода грошей, і тішимося від усїєї душі. Софі вірить кожному слову в п'єсі, і я також. А йдучи додому, іноді купимо собі чогось смачного у кондитера, або маленького омара в рибній крамниці, приносимо додому, влаштовуємо розкішну вечерю і розмовляємо собі про те, що бачили. Ну а відома річ, Копперфілде, що якби я був лорд-канцлером, то ми собі цього не могли б дозволити.

«Ким би ти не був, мій любий Тредльсе, – подумав я, – ти завжди дозволятимеш собі відрадіні і милі речі».

– Між іншим, – сказав я вголос, – мабуть, тепер ти зовсім не малюєш скелетів?

– Та як тобі сказати, – відповів Тредльс, сміючись і червоніючи, – я не можу рішуче довести протилежне, мій любий Копперфілде, бо ще нещодавно, сидячи на одній з задніх лав у цивільному суді і бавлячись пером, я надував перевірити, чи зберіг це вміння. І я боюся, що такі лишився скелет... у перуці... на краю стола в цій вельмишановній установі!

Коли ми обидва насміялися досхочу, Тредльс раптом глянув на вогонь каміна і промовив, ніби все прощаючи:

– Старий Крікль!..

– У мене тут є лист від цього старого... мерзотника, – сказав я. Ніколи не бував я менше схильний пробачити йому побої, що їх зазнав від нього Тредльс, як саме в ті хвилини, коли бачив, що Тредльс сам ладен пробачити йому.

– Від нашого директора Крікля? – вигукнув Тредльс. – Та ні!

– Він також перебуває в числі тих осіб, яких приваблює тепер моя квіту-ча слава й успіх, – сказав я, розбираючи листи, – і які раптом усвідомлюють, що завжди були дуже прихильні до мене. Він тепер уже не директор. Він залишив школу і зробився районним суддею в Мідльсексі.

Я думав, що Тредльс здивується, почувши таку новину, але він зовсім не здивувався.

– Як ти гадаєш, яким чином Крікль спромігся зайняти пост судді у Мідльсексі? – спитав я.

– О боже мій! – відповів Тредльс. – Нелегко буде відповісти на це запитання. Можливо, він голосував за когось або позичив гроші комусь, або купив щось для когось, або іншу послугу зробив комусь, а може, вигідно продав щось для когось, який знав когось, хто умовив губернатора провінції призначити його на цю посаду.

– У будь-якому разі, він на посаді, – зазначив я. – І він пише мені, що буде щасливий показати мені єдино правильну систему тюремної дисципліни, єдино правильний шлях, що ним можна довести злочинців до щиросердного і незмінного каяття... система ця, як тобі відомо, полягає в самотньому ув'язненні. Що ти на це скажеш?

– Про систему? – спитав Тредльс, набираючи поважного вигляду.

– Ні. Про те, щоб я прийняв запрошення і взяв би тебе з собою?

– Я не заперечую, – сказав Тредльс.

– Тоді я так йому і напишу. Ти пригадуєш (не кажучи вже про поведження з нами), як цей самий Крікль вигнав за двері свого власного сина і як мучив свою дружину і дочку?

– Чудово пам'ятаю, – сказав Тредльс.

– І все ж таки, коли прочитаєш його листа, то побачиш, що він найніжніше ставиться до в'язнів, засуджених за всі можливі і неможливі бридкі вчинки. Крім цих людей, його любов, здається, ні на кого більше не поширюється.

Тредльс знизав плечима і зовсім не здивувався. Та я й не чекав, щоб він дивувався, бо й сам частенько в житті зустрічав такі карикатури. Ми домовилися про час нашого візиту, і я того ж вечора написав містерові Кріклю.

У призначений день – здається, це було вже на другий день, а втім, це байдуже – ми з Тредльсом вирушили до в'язниці, що перебувала під владою і опікою містера Крікля. То була величезна міцна будівля, споруджена з чималенькими витратами. Коли ми наближалися до воріт, я не міг утриматися від думки, який галас зчинився б у країні, якби якийсь божевільний запропонував витратити половину грошей, що їх коштувала тюрма, на збудування технічної школи для молоді або на притулок для заслужених старих працівників.

У конторі, яка могла б правити за перший поверх вавилонської вежі – так масивно була вона збудована – нас відрекомендували колишньому нашому директорові, якого оточували два чи три заклопотані клерки і кілька відвідувачів; він прийняв мене, наче людина, що в минулі роки виховувала мій розум і серце й завжди ніжно любила мене. Коли я відрекомендував Тредльса, містер Крікль таким самим чином, хоч і слабшою мірою, висловив, що він завжди був керівником, вихователем і другом Тредльса. Наш вельмишановний учитель чимало постарів, і зовнішній його вигляд не поліпшився. Обличчя його було таке ж вогняно-червоне, хіба що маленькі очі ще глибше запали. Рідкі, на вигляд вогкуваті, сиві патли, що з ними завжди були пов'язані в мене спогади про нього, майже зовсім зникли; і товсті жили на його лисій голові від цього зовсім не здавалися приємнішими.

Після досить тривалої розмови з цими джентльменами, з якої слід було зробити висновок, що, по щирості, нічого в світі не заслуговувало такої прискіпливої уваги, як найвищий добробут в'язнів, і що поза тюремними дверима на всій землі зовсім нічого робити, ми почали наш огляд. Був тоді саме обідній час, і ми, насамперед, вирушили до великої кухні, де слуги з точністю годинникового механізму відмірювали і окремо розподіляли порції, що їх належало віднести кожному в'язневі до його камери. Я пошепки зауважив Тредльсові, що мене дивує, як це нікого не бентежить різкий контраст цих ситних і добірних страв з обідами не те що жебраків, але солдатів, матросів, чорноробів, безлічі чесних працьовитих людей, що з них навіть одному з п'ятисот навряд чи будь-коли пощастить так добре пообідати. Але я довідався, що «система» вимагає високого рівня життя і, якщо коротко, щоб раз та назавжди покінчити з цією системою, я дізнався, що в цьому питанні, як і в будь-якому іншому, «система» знищує всі сумніви і впорядковує всі розбіжності. Ніхто, здавалось, і гадки не мав, що крім цієї системи можна було б взяти до уваги ще деякі інші системи.

Проходячи блискучими коридорами, я спитав у містера Крікля і його друзів, що, власне, вважають головною перевагою цієї універсальної системи. Мені пояснили, що вона полягає в цілковитій ізоляції в'язнів, аби ніхто з них не знав про існування іншого, і в доведенні в'язнів до того здорового стану духу, наслідком якого буде шире каяття.

Ми пішли відвідувати людей в їхніх камерах, проходили коридорами, куди їх викликали, і дізнались, як вони ходять молитися та інше, що нам розповідали, і мені закралася думка, що вони мали б досить багато знати один про одного і мають цілком задовільну систему сполучення. У той час, коли я пишу ці рядки, мої підозри, здається, вже доведені, але було б занадто явною недоброзичливістю до системи, коли б я наважився натякнути тоді на такий сумнів, і тому я звернув усі свої зусилля на розшуки каяття.

Тут мною також оволоділи справедливі побоювання. У способах каяття я знайшов таку ж загальну форму, як і в покроях жилетів і фраків у вітринах кравців. Я чув безліч сповідей, які суттєво дуже мало різнились одна від одної і, що здалося мені надто підозрілим, вони мало відрізнялися навіть у словах. Я бачив безліч лисиць, які зрікалися цілих виноградних плантацій, але жодної такої, що я повірив би в її зречення хоча б однієї лози. Більше того, я побачив, що ті в'язні, які найенергійніше сповідалися, привертали до себе

найбільшу зацікавленість; їхня химерність, марнославство, азарт і схильність до обману (що в багатьох з них була безмірною, як показували їхні історії) заохочували їх до сповідань, і всі були задоволені.

Блукаючи по коридорах і камерах, я кілька разів чув про двадцять сьомий номер, який був улюбленцем тюремників і зразком для в'язнів; тому я вирішив відкласти свій висновок про заклад, доки не побачу двадцять сьомого. Номер двадцять восьмий, як мені сказали, також дуже блискуча зірка, і все його нещастя полягає в тому, що його сяйво трохи затьмарюється променистим блиском номера двадцять сьомого. Я так багато чого наслухався про номер двадцять сьомий, про його побожні промови і про його дивовижні листи до матері, яку він також намагався повернути на шлях істини, що я не міг дочекатися хвилини, коли побачу його.

Мені довелося досить довго тамувати свою нетерплячість, бо номер двадцять сьомий зберігали для кінцевого ефекту. Але, нарешті, ми підійшли до дверей його камери; і містер Крікль, зазирнувши у «віконечко», сповістив нас, що номер двадцять сьомий читає книгу псалмів.

Миттю сім чи вісім голів обложили «віконечко» – всі хотіли бачити, як номер двадцять сьомий читає книгу псалмів. Щоб виправити незручність і дати нам змогу побачити номери двадцять сьомого у всій його сердечній чистоті, містер Крікль наказав відімкнути двері камери і запросити його у коридор. Уявіть собі, кого ми з Тредльсом побачили в особі цього знаменитого двадцять сьомого? Не кого іншого, як Урію Гіпа!

Він впізнав нас одразу і, виходячи з камери, сказав з властивою йому гримасою:

– Як ваше здоров'я, містере Копперфілд? Як ваше здоров'я, містере Тредльс?

Ця сцена здивувала всю присутню компанію. Мені навіть здалося, що всі були зачудовані, як це номер двадцять сьомий без найменшої гордості вдостоє нас своєю увагою.

– Ну, двадцять сьомий, – сказав містер Крікль, співчутливо і водночас захоплено поглядаючи на в'язня. – Як ви почуваетесь сьогодні?

– Я дуже смиренний, сер! – відповів Урія Гіп.

– Ви завжди такий, двадцять сьомий, – сказав містер Крікль.

Тут інший джентльмен надзвичайно заклопотано спитав:

– Чи вам тут цілком зручно?

– Так, дякую вам, сер, – сказав Урія Гіп, обернувшись у той бік. – Значно зручніше, ніж було поза цими стінами. Я бачу тепер свої помилки, сер. Це саме й робить моє перебування тут зручним.

Багато джентльменів дуже розчулились, і один із них, протиснувшись уперед, зворушено спитав:

– Як подобається вам м'ясо?

– Дякую, сер, – відповів Урія, обертаючись до того, хто запитав. – Вчора воно було твердішим, ніж можна було б бажати, але мій обов'язок терпіти. Я наробив помилок, джентльмени, – вів далі Урія, з ніжною посмішкою озируючись навколо. – І я повинен без скарг терпіти наслідки.

Присутні забурмотіли – почасти від приємності при вигляді небесного стану душі номера двадцять сьомого, почасти від обурення на економа,

який дав підставу до скарги (що її містер Крікль негайно ж відзначив у своїй записній книжці). Коли все заспокоїлося, номер двадцять сьомий стояв між нами, ніби відчуваючи себе першим і найважливішим експонатом у славетному музеї. Щоб нас, новаків, одразу залити і засліпити променистим сяйвом, віддали наказ випустити і номер двадцять восьмий.

Я вже був такою мірою пройнятий здивуванням, що лише трохи більше здивувався, коли вийшов містер Літтимер, читаючи повчальну книжку.

— Двадцять восьмий, — сказав джентльмен в окулярах, який досі ні слова не зронив, — минуло тижня, мій хлопче, ви скаржилися на какао. Яке воно у вас тепер?

— Дякую вам, сер, — відповів містер Літтимер, — тепер його краще готують. Якщо мені дозволено було б сказати, сер, то здається, що молоко, на якому його варять, не зовсім чисте. Але я дуже добре знаю, сер, що в Лондоні молоко завжди підробляють, і що в чистому вигляді його дуже важко дістати.

Мені здавалося, що джентльмен в окулярах вихваляється номером двадцять восьмим, як урочистим конем, у змаганні з містером Кріклем і його номером двадцять сьомим. Кожен з них мав свого власного протеже.

— Який стан вашого духу, двадцять восьмий? — питав джентльмен в окулярах.

— Дякую вам, сер, — відповів містер Літтимер. — Я бачу тепер свої помилки, сер. Я дуже тривожуся, коли згадую про гріхи моїх колишніх товаришів, сер, але вірю, що вони їх спокутують.

— Але самі ви відчуваєте себе щасливим? — спитав джентльмен в окулярах, заохочуючи його кивком голови.

— Дуже вдячний вам, сер, — відповів містер Літтимер. — Я цілком щасливий.

— Чи немає у вас на серці ще якогось бажання? — спитав джентльмен в окулярах. — Якщо є, то висловіть його, двадцять восьмий.

— Сер! — сказав містер Літтимер, не підводячи очей. — Якщо я не помиляюся, то серед присутніх тут є один джентльмен, якого я знав ще в своєму колишньому житті. Може, буде корисним для цього джентльмена дізнатися, сер, що я приписую всі мої колишні помилки тій обставині, що я провадив несвідоме життя на службі в молодих людей і дозволив їм затягти мене до слабкостей і гріхів, протистояти яким у мене не вистачало сили. Я сподіваюся, що цей джентльмен зрозуміє пересторогу, сер, і не прогнівається на мою сміливість. Я говорю заради його користі. Я усвідомлюю свої власні колишні помилки. Я сподіваюся, що він також спокутує всі гріхи і злочини, в яких він брав участь.

Я помітив, що багато з присутніх прикрили очі руками, немов у церкві.

— Це робить вам честь, двадцять восьмий, — сказав джентльмен в окулярах. — Цього я й міг чекати від вас. Чи маєте ви ще щось сказати?

— Сер, — відповів містер Літтимер, трохи підіймаючи брови, але не розплющуючи очей, — була одна молода жінка, яка ступила на шлях розпусти; я намагався врятувати її, але мені не пощастило. Я прошу цього джентльмена, якщо він може, сповістити цю молоду жінку від мого імені, що я прощаю їй її погане поведження зі мною і закликаю її до спокути. Чи не буде він такий ласкавий передати це?

— Я не маю жодного сумніву, двадцять восьмий, — відповів джентльмен в окулярах, — що джентльмен, якого стосується ваша мова, подібно до всіх нас, глибоко відчуває справедливість ваших слів. Ми не будемо більше за-тримувати вас.

— Дякую вам, сер, — сказав містер Літтімер. — Джентльмени, я бажаю вам усім доброго дня і сподіваюся, що ви й сім'ї ваші також побачать свої гріхи і спокутують їх.

По цій мові номер двадцять восьмий залишив нас, обмінявшись з Урією таким поглядом, з якого можна було зробити висновок, що вони вже знайшли зручний спосіб спілкування. Коли двері за ним зачинилися, присутні заговорили, що номер двадцять восьмий — найреспектабельніша людина і чудовий зразок в'язня.

— Ну, двадцять сьомий, — сказав містер Крікль, виходячи знову на авансцену з протеже. — Чи не можемо ми щось зробити для вас? Висловіть своє бажання.

— Я смиренно попросив би, сер, — відповів Урія, підвівши своє підле обличчя, — дозволу знову написати моїй матері.

— Це вам, безперечно, буде дозволено, — сказав містер Крікль.

— Дякую вам, сер. Я боюсь за матір. Мені здається, що вона не зовсім здорова.

Хтось необережно спитав, на що вона хвора. Але інші джентльмени, обурені такою нечемністю, зашепотіли:

— Тихіше!

— Вона хвора духом, — відповів Урія, скрививши шию в той бік, звідки почувся голос. — Я хотів би, щоб матуся моя домоглася такого стану духу, в якому перебуваю я. Ніколи не домігся б я цього стану, якби мене не привели сюди. Я хотів би, щоб і матуся була тут. Для кожного було б краще, якби його заарештували і привели сюди.

Цей висновок надзвичайно сподобався присутнім. Він, очевидно, задовольнив їх більше, ніж усе попереднє.

— Перш ніж я прийшов сюди, — вів далі Урія, глянувши на нас так, ніби хотів знищити все довколишнє, коли б міг, — я заплутався в помилках, але тепер я усвідомив їх. За цими мурами безліч гріхів. Матуся моя також має свою частку гріхів. Повсюди, за винятком цього притулку, все — гріх.

— Ви тепер цілком змінилися? — спитав містер Крікль.

— О, так, звичайно, сер! — сказав цей розкаяний грішник, що подавав такі блискучі надії.

— Ви не звернули б з благочестивого шляху, якби вийшли на волю? — спитав ще хтось.

— О, безперечно, ні, сер!

— Гаразд! — сказав містер Крікль. — Це дуже втішно. Ви зверталися до містера Копперфілда, двадцять сьомий. Чи хочете ви ще щось сказати йому?

— Ви знали мене набагато раніше, ніж я потрапив сюди і змінився, містере Копперфілд, — сказав Урія, глянувши на мене; і навіть на його обличчі я ніколи не бачив більш бридкого виразу. — Ви знали мене, коли, незважаючи на свої помилки, я був смиренным серед гордих і лагідним серед гнівних... Ви

самі були розгнівані на мене, містере Копперфілд... Одного разу ви вдарили мене в обличчя, ви знаєте.

Загальне співчуття. Кілька обурених поглядів.

— Але я прощаю вам, містере Копперфілд, — сказав Урія, своїм всепрощеним блюзнірськи і жахливо порівнюючи себе... я й не наважуюсь написати, з ким. — Я прощаю всім. Не пасувало б мені тепер плекати якусь ненависть. Я щиро прощаю вам і сподіваюся, що ви надалі приборкаєте свої пристрасті. Сподіваюся, що містер В. спокутує, що спокутують міс В. і вся ця грішна орда. Тяжке випробування спіткало вас, і сподіваюся, що воно буде вам корисним, але ще краще було б, якби ви потрапили сюди. Для містера В. краще потрапити сюди, і для міс В. також. Найкраще бажання, яке я можу висловити вам, містере Копперфілд, і всім вам, джентльмени, це щоб ви всі були заарештовані і приведені сюди. Коли я думаю про свої колишні помилки і про моє теперішнє становище, то я певний, що це було б найкращим для вас усіх. Мені шкода всіх, хто ще не приведений сюди.

Він прослизнув назад до своєї камери, супроводжуваний хвалебним хором; і ми з Тредльсом відчули велике полегшення, коли двері замкнулися за ним.

У цьому каятті була така характерна риса, що я мало не спитав, за що взагалі потрапили ці люди сюди. Але, очевидно, про це вони визнавали за краще не говорити. Я звернувся до одного з двох наглядачів, які, судячи з їхніх облич, досить добре розуміли, чого була варта вся ця комедія.

— Чи знаєте ви, — спитав я, коли ми йшли коридором, — у якій мерзенності полягала остання «помилка» номера двадцять сьомого?

Наглядач відповів, що то була історія з банком.

— Він хотів обдурити англійський банк?

— Так, сер. Обман, фальшування і шахрайство. Були там замішані й інші люди. Він підбурив інших. То була детально продумана змова на велику суму. Вирок — заслання на все життя. Двадцять сьомий був найхитрішою пташкою в усій зграї та мало не викутився, але йому це не вдалося. Банк ледве спроміг насипати йому солі на хвіст.

— А чи відомий вам злочин двадцять восьмого?

— Двадцять восьмий, — відповів мій співрозмовник, говорячи пошепки і озираючись, щоб Крикль та інші джентльмени не почули незаконного осуду невинних жертв, — двадцять восьмий, також засуджений на заслання, поступив на службу і пограбував свого молодого хазяїна на двісті п'ятдесят фунтів стерлінгів грішми і коштовними речами вночі перед від'їздом за кордон. Я особливо добре пам'ятаю цю справу, бо його спіймала карлиця.

— Хто?

— Маленька жінка. Забув, як її звати.

— Може, Маучер?

— Саме вона. Він уже був сховався від переслідування і готувався втекти до Америки в білявій перуці і наліплених бакенбардах, змінивши піку так, що ви зроду не впізнали б його. Але ця маленька жінка була тоді в Соутгемптоні, зустріла його на вулиці, миттю впізнала своїм гострим оком, кинулася йому під ноги, щоб звалити, і вчепилася в нього, наче люта смерть.

— Браво, міс Маучер! — скрикнув я.

– Ви це неодмінно сказали б, коли б побачили, як вона стояла на стільці у ложі свідків на процесі, – вів далі мій новий приятель. – Він подряпав їй усе обличчя і топтав її ногами, звірюка, коли вона вчепилася в нього; але вона його не відпускала, аж доки не побачила його під замком. Вона так учепилася, що поліцаї змушені були взяти обох разом. Свідчення вона давала так весело, що судді високо похвалили її, а публіка урочисто провела її додому. Вона сказала суддям, що так добре знає цього негідника, що спіймала б його однією рукою, якби він навіть був Самсоном. І напевно, вона це зробила б.

Я також був певний цього і тому відчув глибоку пошану до міс Маучер.

Ми оглянули вже все, що заслуговувало уваги у цьому закладі. Даремно було б тлумачити такій людині, як безцінний містер Крікль, що двадцять сьомий і двадцять восьмий – запеклі і незмінні шахраї, що вони лишилися такими, якими були завжди, що ці лицеміри ладні в такому місці вихвалитися своєю спокутою, що вони знають, яку користь можуть дістати з усього цього, коли їх відправлять за кордони батьківщини; одним словом, що все це – марна праця над порожньою і прогнилою справою. Ми лишили цих панів їхній системі і самим собі та пішли додому, сповнені здивування.

– А може, воно й добре, Тредльсе? – сказав я. – Коли на хворій шкапі як слід поїздять, то тим скорше заїздять її до смерті.

– Сподіваюся, – відповів Тредльс.

XXIV. СВІТЛО ОСЯЮЄ МІЙ ШЛЯХ

Наближалось Різдво, і я вже жив на батьківщині щось зо два місяці. З Агнес я бачився дуже часто. Хоч і голосно лунала навколо мене загальна пісня хвали та заохочувала мене до нових планів і прагнень, але найуважніше прислухався я до тихих похвал Агнес.

Принаймні раз на тиждень, а іноді й частіше, я їздив до Кентербері і проводив там вечір. Повертався я додому здебільшого вночі; журба і смуток мої завжди посилювалися, коли я прощався з Агнес, але краще мені було їздити верхи полями, ніж сидіти самотньо в кімнаті і безплідно побиватися над своєю долею. Багато сумних ночей провів я в таких поїздках, пожвавлюючи в своїй пам'яті тяжкі думки, які сповнювали мене під час моїх тривалих мандрів.

Але правильніше буде сказати, що я лише прислухався до відлуння цих думок. Вони промовляли до мене немовби здалека. Коли я читав Агнес свої рукописи, коли я стежив за її уважним обличчям, зворушував її до посмішок або до сліз і чув, як серйозно говорить вона про тіні того уявного світу, в якому я жив, – тоді я думав, якою могла б стати моя доля... Але я тільки думав про це; так само після одруження з Дорою думав я, якою хотів би бачити свою дружину.

Агнес любила мене тією любов'ю, яку я міг би потурбувати лише через себелюбство та жагу і втратити назавжди. Я дозрів до висновку, що сам збудував свою долю та отримав те, чого бажало моє серце, тому не маю права дорікати чи скаржитися. Мій обов'язок перед Агнес полягав у тому, щоб знаходити компроміс між своїми почуттями та своїми висновками. Але я любив

її, і згодом для мене стало навіть певною втіхою уявляти собі той далекий день, коли я зможу, не червоніючи, відкрити їй свої почуття; коли все буде скінчено; коли я зможу сказати: «Агнес, так було, коли я повернувся на батьківщину; а тепер я старий і ніколи відтоді не любив я нікого іншого».

Вона не виявила переді мною ні найменшої зміни в собі. Чим була вона завжди для мене, тим самим лишилась і тепер.

Між бабусею і мною від самого вечора мого повернення встановилися з цього приводу якісь особливі стосунки, що їх я не можу описати як замовчування чи уникання цієї теми — хоч кожний із нас розумів, що вона займає думки іншого теж, але ми не перетворювали ці думки у слова. Коли ввечері, за давнім звичаєм, ми сиділи перед каміном, ми часто вдавалися до такого непорушного мовчання, але так природно і невимушено, наче ми щиро промовляли вголос. Я був переконаний, що вона частково прочитала мої думки в той самий вечір і чудово розуміє, чому я їх не виголошую.

Аж ось настало Різдво, а Агнес все ще нічого не розповіла мені про свої почуття. Думки мої почала гнітити підозра, що вона розуміє справжній стан мого духу та побоюється образити відвертою розповіддю. Якщо це так, то жертва моя даремна, і я не виконав свого найпершого обов'язку щодо неї. Мені треба було переконатися, чи справедливі мої підозри. І якщо справді існувала між нами така перепона, то я вирішив одразу твердою рукою розбити її.

З багатьох причин я маю пам'ятати цей день. То був холодний, суворий зимовий день. Кілька годин тому падав сніг і тепер він лежав, неглибокий, але зміцнений морозом, на землі. На просторі моря за моїм вікном дмухав жорстокий північний вітер. Я згадував, як вирував він у Швейцарії в гірських снігових пустелях, неприступних тоді для людської ноги, і я запитував себе, де почувався б я самотнішим — у тих похмурих місцях чи в пустинному океані.

— Їдеш сьогодні, Троте? — спитала моя бабуся, просуваючи голову в двері.

— Так, — сказав я, — їду до Кентербері. В таку погоду добре поїздити верхи.

— Сподіваюся, що й кінь твій теж такої думки, — зазначила бабуся, — але тепер він повисив голову і вуха, стоячи перед хвірткою. І здається мені, що стайня подобається йому більше.

Бабуся моя, мушу зазначити, допустила мого коня на заповідну землю, але ні трохи не пом'якшала щодо ослів.

— Незабаром він збадьориться, — сказав я.

— У будь-якому разі, поїздка буде корисна для його хазяїна, — зауважила бабуся, поглядаючи на папери на моєму столі. — Ах, дитя моє, забагато годин проводиш ти тут! Ніколи я не думала, читаючи книжки, що їх так важко писати.

— Читати їх іноді ще важче, — відказав я. — Щодо писання, то воно має свої принади, бабусю.

— Ага! Розумію! — сказала моя бабуся. — Пиха, любов до слави, симпатія і всяке таке, мабуть? Гаразд, іди собі своїм шляхом.

Бабуся погладила мене по плечу і сіла в моє крісло. Я став поруч із нею та сказав:

— Чи знаєте ви ще щось про щирі прихильність Агнес?

Вона пильно подивилася в моє обличчя і тільки згодом відповіла:

– Думаю, що знаю, Троте.

– Чи підтверджуються ваші здогади? – спитав я далі.

– Думаю, що так, Троте.

Вона знову пильно подивилася на мене, чи то з сумнівом, чи то зі співчуттям, чи то з підозрою, тому я зібрав усі свої сили, щоб показати їй цілком веселе обличчя.

– Більше того, Троте... – почала моя бабуся.

– Так?

– Я думаю, що Агнес виходить заміж.

– Хай бог благословить її! – сказав я весело.

– Хай бог благословить її, – повторила моя бабуся, – і чоловіка її також!

Я підтримав це побажання, попрощався з бабусею, легко збіг сходами, скочив на коня і помчав геть. Тепер я вже остаточно вирішив виконати свій план.

Як добре пам'ятаю я цю зимову поїздку! Замерзлі крижинки, зняті вітром зі стеблинок трави, вогнем пекли мені обличчя; важкий тупіт кінських копит вибивав ритмічну мелодію по землі; ґрунт лежав, наче закам'янілий, сніг віхтями мчав по крейдяних ямах; пар здіймався з коней, що спинилися на пагорбку, тягнучи фургон із сіном, і мелодійно калатали дзвіночки; білі схили і улоговини лежали проти темного неба, немов накреслені на величезній аспідній дошці.

Я знайшов Агнес саму. Дівчатка вже роз'їхалися по домівках, і вона сиділа сама перед камином і читала. Побачивши мене, вона відклала книжку. Після звичайних привітань Агнес взяла свій робочий кошик і сіла в амбразури старовинного вікна.

Я влаштувався біля неї на підвіконні, і ми почали розмову про мою літературну працю, про те, що я встиг зробити після свого попереднього візиту. Агнес була дуже весела і, сміючись, пророкувала, що я незабаром стану занадто славетним, і зі мною не можна буде говорити про звичайні речі.

– Тому я користуюся теперішнім часом, як бачите, – сказала Агнес, – і розмовляю з вами, поки мені можна.

Коли я дивився на її прекрасне обличчя, вона підвела від роботи свої милі ясні очі і помітила, що я пильно стежу за нею.

– Ви дуже замислені сьогодні, Троте.

– Сказати вам, Агнес, про що я думаю? Я, власне, за тим і приїхав.

Вона відклала свою роботу, як робила це завжди, коли ми збиралися розмовляти серйозно; тепер вся її увага належала тільки мені.

– Мила моя Агнес, чи маєте ви сумнів у моїй щирості з вами?

– Ні! – відповіла вона, здивовано глянувши на мене.

– Чи думаєте ви, що я перестав для вас бути тим, чим був завжди?

– Ні! – відповіла вона так само.

– Чи пам'ятаєте ви, що після повернення на батьківщину я намагався висловити, як я завдячую вам і які ніжні почуття плекаю до вас, мила Агнес?

– Я пам'ятаю це, – тихо сказала вона, – дуже добре пам'ятаю.

– У вас є таємниця! – сказав я. – Розділіть її зі мною, Агнес.

Вона опустила очі і тремтіла.

— Є людина, якій ви присвятили скорб своєї любові, і я навряд чи міг не дізнатись про це, навіть якби й не почув... Дивно, що я почув про це не з ваших уст, Агнес. Не приховуйте від мене того, що так близько стосується вашого щастя. Якщо ви можете покластися на мене, — звичайно можете, ви самі так сказали, — то дозвольте мені бути вашим другом, вашим братом, у цій справі насамперед.

Агнес глянула на мене благально, майже з докором, і підвелася з вікна, поспішно зробила кілька кроків по кімнаті, ніби не знаючи, куди йти, затулила обличчя руками і зайшлася такими гіркими сльозами, що вони вразили мене в самісіньке серце.

А проте ці сльози щось пробудили в мені, ніби передчуття з'явилося в моему серці. Не знаю чому, її сльози здалися мені близькими до її усмішки, незмінної в моїй пам'яті, сумної та спокійної, і запалили в мені скоріше надію, ніж страх або смуток.

— Агнес! Сестро! Люба моя! Що я наробив?

— Я піду звідси, Троте. Я нездужаю. Я не тямлюсь. Я поговорю з вами згодом... іншим разом. Я напишу вам. Не говоріть зі мною тепер. Не треба! Не треба!

Я намагався згадати, що вона казала мені під час нашої минулої зустрічі про її любов, яка не потребує винагороди. Мені здавалось, я зможу тоді все зрозуміти.

— Агнес, я не можу бачити вас у такому горі і думати, що я спричинився до нього! Дівчинко моя мила, миліша для мене за все в житті, якщо ви нещасливі, то дозвольте мені поділити ваше нещастя. Якщо ви потребуєте допомоги чи поради, то дозвольте мені спробувати допомогти вам. Якщо у вас справді тягар на серці, то дозвольте мені спробувати полегшити його. Для кого ж я живу тепер, Агнес, коли не для вас?

— О, згляньтесь наді мною! Я не тямлюсь! Іншим разом! — ось і все, що міг я розібрати кризь її ридання.

Чи то була егоїстична помилка, що звертала мене з обраного шляху? Чи то був паросток надії, яку я не наважувався зрозуміти?

— Ні, я мушу сказати ще дещо! Я не можу так залишити вас. Заради неба, Агнес! Невже після всіх цих років, після всього, що відбулося за цей час, залишиться ще місце для непорозумінь між нами? Я мушу говорити відверто. Якщо вас бентежить думка, що я заздритиму щастю іншого, що я не зможу віддати вас під захист милого вам обранця, що я в своєму віддаленому місці не зможу бути спокійним свідком вашої радості, обличте цю думку, бо я не заслуговую на неї. Я страждаю не зовсім даремно. Ви навчали мене не зовсім даремно. У моїх почуттях до вас немає ані домішки егоїзму.

Тепер вона була спокійна. За кілька секунд, обернувши до мене своє бліде обличчя, вона сказала тихим і уривчастим, але цілком ясним голосом:

— Ваша чиста дружба до мене, Тротвуде, — справді, я не маю сумніву в ній — зобов'язує мене сказати вам, що ви помилилися. Більше я нічого не можу сказати. Якщо протягом цих років мені іноді й потрібні були допомога і порада, то вони самі з'являлися до мене. Якщо я іноді бувала нещаслива, то це почуття вже минуло. Якщо й був у мене тягар на серці, то тепер він полегшав. Якщо є в мене якась таємниця, то вона... не нова і... не те, що ви думаєте. Я не

можу ані розкрити її, ані розділити. Вона довго була моєю і мусить залишитися тільки моєю.

– Агнес! Спиніться! На хвилину!

Вона хотіла піти, але я затримав її. Я обійняв її стан. «Впродовж цих років!» «Не нова таємниця!» Нові думки й надії кружляли в моїй голові, а барви мого життя змінювалися.

– Мила моя Агнес! Агнес, яку я так шаную... яку я так безмежно люблю! Коли я приїхав сюди сьогодні, я думав, що ніщо не зможе вирвати з мене це визнання. Я думав, що зможу тримати його в своїх грудях все наше життя, поки ми обоє не постаріємо. Але, Агнес, якщо я дійсно маю будь-яку надію, що зможу назвати вас чимсь більшим, ніж сестрою, чимсь зовсім іншим, ніж сестрою...

Сльози швидко заструмили по її щоках, але вони були не схожі на ті, що їх вона щойно проливала, в них сяяла моя надія.

– Агнес! Мій вірний керівник, моя найліпша підтримка! Якби в той час, коли ми тут зростали разом, ви більше звертали уваги на себе, і менше – на мене, то, може, я ніколи в своїй нестримній фантазії не відійшов би від вас. Але ви були занадто кращі за мене і стали мені необхідною в кожній хлоп'ячій моїй надії, в кожному розчаруванні. Довіритися вам, покладатися на вас в усьому стало моєю другою натурою і ця натура тимчасово заступила першу, – ту, що любила вас! Я сам не бачив, як люблю вас.

Вона все ще ридала, але вже не від журби, а від радості. Вона пригорнулася до мене так, як ніколи раніше, як ніколи не міг я мріяти про це.

– Коли я любив Дору – палко любив, Агнес, ви це знаєте...

– Так! – скрикнула вона. – Я щаслива знати це!

– Коли я любив її... навіть тоді любов моя була б неповною без вашого схвалення. Але ви схвалювали, і я був щасливий. А коли втратив її, Агнес, чим би я став без вас?

Ще міцніше стиснув я її в своїх обіймах, ще ближче пригорнув до серця, тремтяча рука її лежала на моєму плечі, милі очі її сяяли крізь сльози.

– Я поїхав за кордон, мила Агнес, люблячи вас. Я лишався там, люблячи вас. Я повернувся на батьківщину, люблячи вас.

І тепер я спробував пояснити їй свою внутрішню боротьбу і висновок, до якого я дійшов тоді. Я намагався щиро і широко розкрити свою душу перед нею. Я намагався донести до неї, як сподівався, що дійшов найкращого для неї та для себе рішення, як підкорився йому, як лишався вірним йому щоразу, коли приїздив до неї, навіть сьогодні. Якщо вона дійсно любила мене (я казав їй) тією любов'ю, яка дозволила б їй стати моєю дружиною, вона могла б погодитися на це, але не тому, що я заслуговував її, а тільки тому, що любов моя до неї, зміцніла в боротьбі і дозріла серед хвилювань, була справжньою і щирою. О, Агнес, з твоїх ясных очей в цю хвилину дивився на мене дух моєї дитинки-дружини і казав, що все гаразд, і через тебе приводив він мене до ніжних спогадів про Квітку, яка зів'яла в повній красі!

– Я така щаслива, Гроте... серце моє сповнене блаженства... але є ще одна річ, яку я мушу тобі сказати...

– Серденько, що?

Вона поклатла свої ніжні руки мені на плечі і спокійно глянула мені в очі.

- Ти ще не здогадуєшся, про що я хочу сказати?
- Я тепер боюся вгадувати. Скажи мені, моя мила.
- Я любила тебе все своє життя!

О, ми були щасливі, ми були такі щасливі! Ми плакали не про минулі страждання (яких вона зазнала більше ніж я), через які прийшли ми до цієї радості; ми плакали від щастя, що вже ніколи більше не розлучимось.

Цього зимового вечора ми разом гуляли полями, і благословенний спокій наших душ, здавалося, поширювався і на морозне повітря. Ранні зірки засяяли, а ми все ще гуляли і, милуючись ними, хвалили бога, який привів нас до цього миру.

Ми стояли разом біля того самого старомодного вікна вночі, місяць сяяв, спокійні очі Агнес звернуті були до місяця, я стежив за її поглядом. Довгі милі важкого шляху розкрилися тоді переді мною, і побачив я обірваного, втомленого хлопчика, занедбаного і безпритульного, який дійшов до того, що може тепер назвати своїм серце, що б'ється поруч!

Наступного дня перед обідом ми з'явилися до моєї бабусі. Вона була в моєму кабінеті, як сказала Пеготті, гордістю якої було тримати в чистоті й охайності всі мої речі. Бабуся, озброєна окулярами, сиділа біля каміна.

– Боже милий! – сказала вона, придивляючись крізь сутінки. – Кого це ти привіз?

– Агнес, – сказав я.

Ми умовилися нічого спочатку не розповідати, а тому моя бабуся була досить збентежена. Коли я сказав «Агнес», вона глянула на мене очима, сповненими надії, але не помітила в мені жодної зміни й у розпачі скинула окуляри та почала ними потирати собі ніс.

Проте вона за своїм звичаєм щиро привітала Агнес, і незабаром ми опинилися внизу, в освітленій їдальні, за обідом. Два чи три рази бабуся одягала окуляри, щоб знову пильно глянути на мене, але щоразу вона знову скидала їх, розчарувавшись, і терла ними собі ніс. Містер Дік був дуже збентежений цими зловісними ознаками, бо знав, що це нічого доброго не віщує.

– До речі, бабуся, – сказав я після обіду, – я розмовляв з Агнес про те, на що ви натякали.

– У такому разі, Троте, – мовила моя бабуся, спалахнувши, – ти вчинив зле і порушив свою обіцянку.

– Але ж ви не гніваєтеся, бабуся? Напевно, ви не станете гніватися, коли довідаєтеся, що Агнес щаслива в своїй любові.

– Нісенітниця! – сказала моя бабуся.

Вона була така роздратована, що я вирішив краще відразу покласти цьому край. Обійнявши Агнес, я підвів її до спинки крісла, де сиділа бабуся, і ми вдвох схилилися над нею. Бабуся моя, сплеснувши руками і подивившись на нас крізь окуляри, негайно впала в істерику – перший і єдиний раз за все моє знайомство з нею.

На істерику прибігла Пеготті. Отямившись, бабуся миттю підскочила до Пеготті і, називаючи її старою дурепою, стиснула з усією міццю, на яку була здатна. Після цього вона схопила в обійми містера Діка (який дуже пишався цим, але був неймовірно здивований) і вже після цього розповіла їм, у чому річ. Всі ми були цілком щасливі.

Я так і не міг довідатися від бабусі, з якою метою вона вела зі мною останню таємничу розмову. Можливо, вона обдурила мене навмисно, але могло бути й так, що вона сама помилялася щодо моїх думок.

— Ну й що ж! Я сказала, що Агнес виходить заміж. Ти краще за інших знаєш, наскільки я була права.

Більше нічого не міг я домогтися від неї.

За два тижні ми одружилися. Тредльс і Софі, доктор і місіс Стронг були єдиними гостями на нашому скромному весіллі. Ми залишили їх сповненими радості і вдвох поїхали додому. В обіймах своїх я тримав джерело моїх нахвнень, центр мене самого і зміст мого життя, мою рідну, мою дружину, любов моя до якої була тверда, як скеля.

— Милий мій, — сказала Агнес. — Тепер, коли я можу так назвати тебе, я мушу розповісти тобі ще одну річ.

— Я слухаю тебе, кохана моя!

— Це пов'язано з тим вечором, коли вмерла Дора. Вона послала тебе за мною?

— Так.

— Вона сказала, що заповідає мені щось. Чи можеш ти здогадатися, що саме?

Здавалося мені, що я здогадуюсь. Я міцніше пригорнув до себе дружину мою, яка так давно любила мене.

— Вона сказала, що звертається до мене з останнім проханням і лишає мені свою останню волю.

— І то було...

— Щоб тільки я зайняла це вільне місце.

І Агнес схилила голову мені на груди і заплакала, і я заплакав разом з нею, хоч ми й були такі щасливі.

XXV. ГІСТЬ

Все, що я хотів розповісти, вже майже закінчено, але є ще один випадок, незабутній для мене; я часто згадую його з захватом; і без цього епізоду одна з ниток у витканому мною павутинні лишилася би висіти в повітрі.

Слава і добробут мої зростали, сімейні радощі мої були безмежні, і я прожив у шлюбі десять щасливих років. Одного весняного вечора ми з Агнес сиділи біля каміна в нашому лондонському будинку, а троє наших дітей грались у цій кімнаті, коли мені сказали, що якийсь незнайомиць бажає бачити мене.

Його спитали, чи він прийшов у справах, але він відповів, що ні. Він прийшов, щоб мати задоволення побачитися зі мною, і прийшов здалека. Був він старий, як сказав мій слуга, і скидався на фермера.

Це здалося моїм дітям загадковим. До того ж це нагадувало їм початок улюбленої казки, яку розповідала їм Агнес — у казці цій з'являлася стара зла чарівниця в плащі, яка ненавиділа всіх. Отже, малята перелякались. Один з наших хлопчиків сховав голову на колінах у матері, маленька Агнес (наша старша дитина) залишила замість себе ляльку на кріслі, а сама сховалася

біля вікна за гардинами і раз у раз виставляла звідти свої золоті кучері, три-вожно вичікуючи, що буде далі.

– Проведіть його сюди, – сказав я.

Незабаром з'явився, затримавшись у темних дверях, кремезний сивий старий. Маленька Агнес зацікавилася його виглядом і вибігла йому назустріч, а я не встиг як слід розглянути його обличчя, коли дружина моя скочила з місця і радісно скрикнула, що це містер Пеготті!

То справді був містер Пеготті. Він був тепер старий, але рум'яний, бадьорий і міцний. Коли скінчилася радісна метушня, він сів перед каміном, посадив собі на коліна дітей, і я дивився на його обличчя у відблисках вогню. Він здавався мені таким дужим і міцним, і водночас таким гарним, яким я його ніколи раніше не бачив.

– Мастереве Деві, – сказав він, і це давнє ім'я знайомим голосом так приємно пролунало для мого слуху. – Мастереве Деві, в щасливу годину бачу я вас ще раз, з вірною вашою дружиною.

– Справді щаслива година, старий друже! – сказав я. – А оці красунчики, – сказав містер Пеготті, – справжнісінькі квіточки! А пам'ятаєте, мастереве Деві, ви були не вищі за найменшого з них, коли я вперше побачив вас. Тоді й Ем'лі була не більшою, і наш бідолашний хлопець був-таки справді хлопчиком.

– Час змінив мене більше ніж вас, – сказав я. – Але цим пустунам час іти спати. Жоден будинок в Англії, крім цього, не заслужив честі дати вам притулок, тому скажіть мені, куди послати по ваш багаж (цікаво знати, чи є серед ваших речей стара чорна торбинка, що так багато подорожувала?), і тоді, за склянкою ярмутського грогу, ми побалакаємо про те, що сталося за ці десять років.

– Ви приїхали самі? – спитала Агнес.

– Так, леді, – сказав він, цілуючи їй руку. – Сам-один.

Ми посадили його між нами і не знали, як ще краще приголубити; прислухаючись до його знайомого голосу, я уявляв собі, що старий усе ще продовжує свої довгі мандрі, шукаючи свою милу племінницю.

– Багатенько води переплив, – сказав містер Пеготті, – а лишатися зможу всього кілька тижнів. Але вода (а особливо солоня) не новина для мене; і в щасливий час я прибув до вас... Та це ж вірші, – зауважив містер Пеготті, сам здивувавшись. – А я ж таки й не збирався віршувати.

– Невже ви так швидко збираєтесь їхати назад, за тисячі миль? – спитала Агнес.

– Так, леді, – відповів він. – Я це перед від'їздом обіцяв Ем'лі. Бачте, я не молодію з роками, і коли б не вирушив тепер у цей далекий шлях, то, мабуть, ніколи б мені не пощастило цього зробити. А я завжди мав думку, що мушу поїхати і подивитися на мастера Деві та на вас саму, як ви квітнете і які ви щасливі. Бо скоро я вже буду занадто старий.

Він дивився на нас, ніби ніяк не міг наситити нами свої очі. Агнес, сміючись, відгорнула кілька сивих пасом його волосся, щоб він міг краще розглянути нас.

– А тепер розкажіть нам, – попросив я, – усе про ваше життя-буття.

– Про наше життя-буття, мастереве Деві, – відповів він, – розповідати недовго. Йшло в нас усе гаразд і щастило нам дуже. В усьому нам щастило. Працювали ми такі добре, і спочатку, звичайно, жилося нам важенько, але

в усьому нам щастило. Овечок розвели, рогату худобу, і за що б ми не бралися, все у нас ішло, як по писаному. Мабуть, якесь благословення було над нами, – сказав містер Пеготті, побожно схилиючи голову, – і справи наші процвітали. Успіхів чекати було недовго. Учора не вийшло, то вийде сьогодні. А коли не сьогодні, то вийде завтра.

– А як Ем'лі? – спитали Агнес і я в один голос.

– Після того, леді, як ви її залишили, Ем'лі спочатку сумувала і журилася дуже, але щоразу біля нашого намету в лісі згадувала вас у своїх вечірніх молитвах. З вами, мастере Деві, якщо пригадаєте, ми попросилися на сході сонця. Це дуже добре й розумно, що ви приховали від нас ту жахливу таємницю. Ем'лі навряд чи пережила б її, коли б дізналася... Та що й казати, журилася вона, бідолашна, жахливо, аж серце розривалося, дивлячись на неї. Але були на борту бідні люди, які захворіли, і вона доглядала їх. Були й діти в нашій компанії, і за ними теж вона ходила. Отож вона працювала і робила деякі діла, і це допомогло їй.

– Коли ж вона вперше почула про це нещастя? – спитав я.

– Цю таємницю я приховував від неї щось із рік, – сказав містер Пеготті. – Жили ми тоді в самотньому місці, але серед прегарних дерев, і троянди вкривали нашу хатину аж до стріхи. Аж ось, коли працював я на полі, прийшов до нас мандрівник з нашого англійського Норфолка чи Суффолка, не пригадую точно. І, звичайно, ми запросили його до себе, почастиували й привітали його, як слід. Так уже повелось у нашій колонії. Була в нього з собою якась стара газета, де надруковано було про бурю. Ось як Ем'лі довідалася про це. Коли я ввечері повернувся додому, вона вже знала все.

Він принизив голос на цих словах, і обличчя його пройнялося добре знайомим мені виразом суворої побожності.

– І це дуже вплинуло на неї? – спитали ми.

– Аякже, і надовго, – сказав він, похитуючи головою, – може, й до теперішньої години вона цим мучиться. Але думаю, що самотність була корисна для неї. Їй довелося багато діла мати з курми і всякими такими речами, а в клопоті, знаєте, горе пом'якшується. Не знаю, – сказав він замислено, – якби ви тепер могли побачити мою Ем'лі, мастере Деві, то, може, ви і не впізнали б її.

– Хіба вона так змінилася? – спитав я.

– Не можу сказати, я бачу її щодня і не можу сказати; а все ж таки іноді мені здається, що воно справді так. Тоненька постать, – сказав містер Пеготті, поглядаючи на вугілля в каміні, – худорляве обличчя, м'які сумні блакитні очі, запалі щоки, гарна голівонька трохи схилилася, спокійний голос і неміливі рухи – ось яка тепер Ем'лі.

Ми мовчки дивилися на нього, коли він сидів, споглядаючи вогонь.

– Дехто гадає, – вів він далі, – що в неї була нещасна любов, а дехто – що в неї помер наречений. Ніхто не знає, як воно справді було. Вона могла б вийти заміж хтозна скільки разів. «Але, дядю, – каже вона мені, – про це нема чого й гадати». Зі мною вона завжди весела, але з іншими мовчазна. Охоче піде будь-куди, якщо треба навчити дитину чи хворого доглянути, чи молодій дівчині допомогти перед весіллям. Вона багато весіль улаштувала, але ніколи не була на жодному. Терпляча вона завжди й дядька свого теж любить завжди. Старі й малі люблять її, і кожен звертається до неї по пораді. Така тепер Ем'лі.

Він провів рукою по обличчю і з напівпридушеним зітханням відвернув очі від каміна.

– А Марта все ще з вами? – спитав я.

– Марта, – відповів він, – вийшла заміж, мастере Деві, на другий рік після нашого прибуття. Молодий чоловік, робітник на фермі, проїздив якимось повз нас на ринок – це у нас поїздка у п'ятсот миль туди й назад. Марта йому сподобалась, і він одразу посватався (бачите, жінок у наших краях дуже мало) та запросив оселитися вдвох у буші*. Вона попросила мене розповісти йому всю її історію. Я розповів. Вони одружились і живуть тепер у далекому хуторі, за кілька сотень миль від усіх голосів, крім їхніх власних та співочих пташок.

– А місіс Геммідж? – спитав я.

То була, очевидно, найвеселіша струна в серці містера Пеготті, бо він раптом зайшовся гучним реготом і почав невтомно потирати руками ноги, як це завжди робив у веселих випадках у давно зруйнованому човні.

– Та чи ж ви повірите, – сказав він, – їй-бо, знайшовся такий, що посватався до неї! Якщо корабельний кухар, зробившись фермером, мастере Деві, не посватався до місіс Геммідж, то хай мене грім поб'є... пробачте на слові!

Ніколи я не бачив, щоб Агнес так сміялася. Цей несподіваний захват містера Пеготті так розважив її, що вона ніяк не могла припинити сміятись. І що більше вона сміялася, то більше сміявся я, і то гучніше реготав містер Пеготті, невтомно потираючи коліна.

– А що ж відповіла місіс Геммідж? – спитав я, коли трохи опанував себе.

– Та ви мені не повірите, – відповів містер Пеготті. – Замість того, щоб сказати: «Спасибі, дуже вам вдячна, я не збираюся змінювати своє становище в цю пору життя», – замість цього місіс Геммідж схопила відро та насунула його на голову тому корабельному кухареві, і він кричав гвалт, доки я не прибіг і не врятував його!

Містер Пеготті знову гучно зареготав, і ми з Агнес підтримали його.

– Але мушу сказати дещо на користь цієї доброї старенької, – почав знову містер Пеготті, обтираючи піт з обличчя. – Вона цілком дотрималася своєї обіцянки, і навіть більше. У цілому світі тепер не відшукаєш жінки слухнянішої, добрішої, чеснішої і великодушнішої за місіс Геммідж. Жодного разу тепер не бачив я, щоб вона була самотньою і всіма покинутою. Навіть тоді не журилася місіс Геммідж, коли ми щойно приїхали до колонії, і нас зустріли, як новаків. І запевняю вас, жодного разу не згадала вона свого старого від тієї хвилини, як ми залишили Англію.

– Ну й останнім за чергою, але не за значенням, згадаймо про містера Мікоубера, – сказав я. – Він розплатився тут з усіма своїми боргами... Навіть сплатив вексель Тредльса, пам'ятаєш, Агнес?... І тому ми можемо вважати, що справи його йдуть непогано. Але які останні новини про нього?

Містер Пеготті, посміхнувшись, засунув руку у бокову кишеню і витяг звідти невеличкий паперовий згорток, з якого з превеликою обережністю вийняв аркуш досить кумедної газетки.

* Від англ. bush – «чагарник»: малозаселені місцевості в Австралії та Новій Зеландії, де селились емігранти та займалися сільським господарством.

– Треба вам сказати, мастере Деві, – почав він, – тепер ми вже залишили буш, бо збагатіли; тепер ми оселилися в порту Мідлбей Гарбор – це те, що ми звемо містом.

– А містер Мікоубер жив у буші поблизу вас? – спитав я.

– Авжеж, – сказав містер Пеготті, – і працював він дуже охоче. Ніколи не зустрічав я джентльмена, який би з більшою охотою працював. Бачив я, як його лиса голова аж сяє на сонці, мастере Деві, і дивувався, як це вона не розтопиться. А тепер він суддя.

– Суддя? Та що ви кажете? – вигукнув я.

Містер Пеготті вказав на одну статтю в газеті, і я вголос прочитав такі рядки, надруковані в «Порт Мідлбей Таймс»:

«Публічний обід на честь нашого видатного співбрата-колоніста і співгромадянина, Вілкінса Мікоубера, есквайра, окружного судді порту Мідлбей, відбувся вчора у великій кімнаті готелю, що була цілком повна. Обчислено, що за одним столом сиділо не менше сорока семи персон, за винятком осіб, які стояли в коридорі і на східцях. Окраса, витонченість, добірність порту Мідлбей зібралася, щоб віддати шану джентльменові, обдарованому найвищими талантами і популярному між усіма нашими колоніями. Доктор Мелл (директор колоніальної гімназії порту Мідлбей) головував, і праворуч від нього сидів сам славетний гість. Коли зняли скатертину і проспівали “Non Nobis” (треба зазначити, що цей гімн був виконаний прекрасно, і ми спроможні були окремо виділити дзвоноподібний голос обдарованого аматора, Вілкінса Мікоубера, есквайра, молодшого), були проголошені та захоплено сприйняті звичайні лояльні і патріотичні тости. Доктор Мелл у перейнятій чуттям промові оголосив перший тост: “За нашого видатного гостя, окрасу нашого міста! Хай ніколи не залишить він нас, хай його успіх між нами дійде такого процвітання, щоб ніколи не хотілося йому залишати нас для кращих перспектив!” Громоподібні “ура”, що вкрили цей тост, перевершують усякі слова. Знову і знову здіймались і падали голоси наших громадян, наче хвилі океану. Нарешті все замовкло, і Вілкінс Мікоубер, есквайр, склав перед публікою подяку. Теперішній відносно недосконалий стан ресурсів нашої редакції не дає нам ніякої змоги стежити за оратором через усі періоди його витонченого і пишного прикрашеного виступу. Досить зазначити, що то був шедевр красномовності; а ті місця, де він докладно досліджував джерела своєї успішної кар’єри і застерігав наймолодшу частину аудиторії від підводного каміння у вигляді принадних фінансових зобов’язань, що їх не можна згодом ліквідувати, – ті місця його промови спричинилися до сліз на очах наймужніших з присутніх. Об’єктами наступних тостів були: доктор Мелл; місіс Мікоубер (яка граціозним жестом подякувала публіці, сидячи біля бокових дверей, де зібралися найпрекрасніші зірки, які водночас спостерігали і прикрашали цю урочисту сцену); місіс Ріджер Безз (у дівочтві – міс Мікоубер); місіс Мелл; Вілкінс Мікоубер, есквайр, молодший (який насмішив збори дотепним зауваженням, що, не відчувачи себе спроможним віддячити публіці промовою, він зробить це, з дозволу присутніх, у формі пісні); всі члени сім’ї місіс Мікоубер (добре знаної, як це не треба ї нагадувати, у метрополії) і т. д., і т. д., і т. д. На завершення свята всі столи зникли, ніби за помахом чарівної палички,

і зал очистили для танців. Серед прихильників Терпсіхори, які розважалися до першого променя сонця, Вілкінс Мікоубер, есквайр, молодший і мила й гарна міс Елена, четверта дочка доктора Мелла, були особливо прекрасні».

Я замислився над прізвищем містера Мелла і був дуже радий, що впізнав у ньому того самого бідолашного вчителя, якого колись вигнали з закладу мідльсекського судді. Але тут містер Пеготті вказав на іншу частину газети, і погляд мій зупинився на моєму власному прізвищі. Я прочитав таке:

«Девідові Копперфілду, есквайру, славетному письменникові.

Дорогий сер!

Роки минули від того часу, коли я мав приємність споглядати риси обличчя, що тепер знайоме уяві значної частини цивілізованого світу.

Але, дорогий сер, хоч я й віддалений (силою обставин, які не залежали від моєї волі) від персонального товариства друга і співрозмовника моєї юності, але я не припиняв думками стежити за його орлиним льотом. Не було для мене перешкод, хоч моря ревуть між нами (Бернс), для участі в інтелектуальних бенкетах, які він пропонує нам.

Індивідуум, якого ми з вами взаємно шануємо, від'їздить з цього міста; користаюся цією нагодою, дорогий сер, щоб публічно подякувати вам від свого імені і, насмілюся додати, від імені всіх мешканців порту Мідлбей, що вміють цінити високі насолоди, які дарує ваше мистецтво.

Продовжуйте, дорогий сер! Ви не невідомі тут. Ви не знецінені. Хоч ми й віддалені, але ми сповнені дружніх почуттів, симпатій і, смію додати, захоплення. Продовжуйте, дорогий сер, ширяйте над хмарами! Мешканці порту Мідлбей завжди будуть стежити за вашим льотом з радістю, з гордістю і з готовністю допомогти.

Серед очей, підведених до вас з цієї частини земної кулі, завжди пильнуватиме

невсипуще око,

яке належить

Вілкінсові Мікоуберу, судді».

Проглянувши весь зміст газети, я побачив, що містер Мікоубер був старанним і поважним кореспондентом цього видання. У цьому ж номері був надрукований його другий лист щодо збудування мосту, і тут-таки містилось оголошення, що скоро виходить другим виданням повне зібрання всіх листів його в одному томі, зі значними доповненнями. І, якщо я не помиляюсь, передова стаття також належала його перу.

Довго і багато ми розмовляли вечорами про містера Мікоубера, поки гостював у нас містер Пеготті. Він жив у нашому домі щось із місяць. Його сестра і моя бабуся приїхали до Лондона, щоб побачитися з ним. Агнес і я попросилися з ним на борту корабля, і це було, мабуть, останнє наше з ним прощання в цьому світі.

Але перед його від'їздом ми з ним завітали до Ярмута подивитися на маленьку мармурову плиту, яку я поставив на кладовищі на могилі Гема. Переписуючи на його прохання простий могильний напис, я помітив, що містер Пеготті нахилився, зірвав трави з могили і взяв трохи землі.

— Для Ем'лі, — сказав він, кладучи ці реліквії в кишеню. — Я обіцяв, мастере Деві.

XXVI. ОСТАННІЙ ПОГЛЯД НА ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

От і добігає кінця розповідь про моє життя. Я оглядаюся ще раз, востаннє, перш ніж згорнути ці аркуші.

Я бачу себе поруч з Агнес на життєвому шляху. Я бачу наших дітей і наших друзів навколо нас; і я чую гамір багатьох голосів, небайдужих до мене.

Які обличчя найяскравіше виступають переді мною у мінливій юрбі? Ось вони, всі обертаються до мене, коли я запитую про це свої думки.

Ось моя бабуся, в товстих окулярах, старенька, років за вісімдесят, але все ще не згорблена. І в зимову погоду спокійнісінько прогулюється вона миль шість.

Завжди поряд із нею – Пеготті, моя добра стара нянька, також в окулярах. Вечорами вона працює, сідаючи біля самісінької лампи; але ніколи не сяде вона за роботу без воскового недогарка, рулетки в будиночку і робочої скриньки з зображенням собору Святого Павла на кришці.

Щоки і руки Пеготті, такі пружні та червоні в минулі дні мого дитинства, коли я дивувався, чому птахи не клюють їх замість яблук, тепер вкрилися зморшками; а очі її, які колись затемнювали все її обличчя, тепер трохи вицвіли (хоча вони все ще виблискують). Зате її грубий вказівний палець, що колись нагадував мені кишенькову тертушку для мускатних горіхів, лишився незмінним, і коли моя молодша дитина, переходячи нерівними кроками від моєї бабусі до старої нянї, силкується спіймати цей палець, я ясно уявляю собі нашу маленьку блендерстонську вітальню, де я вчився ходити. Бабуся моя тепер винагороджена за своє давнє розчарування. Вона – хресна мати Бетсі Тротвуд, яка справді живе на цьому світі; і Дора (наступна по черзі наша дочка) каже, що бабуся занадто пестить її сестру.

Щось величезне лежить у Пеготті в кишені. Це не що інше, як книжка про крокодилів; вона тепер стала досить ветхою; аркуші подерті і підшиті в багатьох місцях; але Пеготті показує її дітям, як коштовну реліквію. Цікаво спостерігати, як моє власне дитяче обличчя витріщає на мене оченята з-за цих страшних пригод крокодила, і сам я при цьому пригадую свого давнього знайомого, Брукса із Шеффільда.

Серед моїх дітей, у цей літній канікулярний час, бачу я старого, що робить величезних зміїв і стежить за їхнім польотом у повітрі з захопленням, що його жодними словами не передати. Він із захватом вітає мене і шепоче, киваючи головою і підморгуючи:

– Тротвуде, ви будете раді почути, що я закінчу мемуари, коли в мене не буде інших справ, і що ваша бабуся – найдивовижніша жінка в світі, сер!

Хто ця згорблена леді, як спирається на палицю? На її обличчі ще помітні сліди колишньої пихи і краси, змішані з ознаками роздратованого, розладнаного розуму. Вона – в саду, і біля неї стоїть смаглява худорлява зів'яла жінка з білим шрамом на губі. Послухаймо, що вони кажуть.

– Розо, я забула прізвище цього джентльмена.

Роза схиляється над нею і називає:

– Містер Копперфілд.

– Я рада бачити вас, сер. З жалем помічаю, що ви в жалобі. Сподіваюся, час утішить вас.

Нетерпляча супутниця дорікає їй, нагадує, що я не в жалобі, радить їй подивитися ще раз, намагається підвести її.

– Ви бачили мого сина, сер, – говорить старша леді. – Чи ви помирилися?

Вона пильно поглядає на мене, притискує руку до чола і стогне. Раптом вона скрикує жакливим голосом.

– Розо, підійдіть до мене! Він помер!

Роза стає навколішки біля її ніг, і то пестить її, то лає її, то люто скрикує: «Я любила його краще, ніж ви!», то намагається заспокоїти її, наче хвору дитину. Так я залишаю їх; так я завжди зустрічаю їх; так проводять вони весь свій час, рік за роком.

Що це за корабель пливе з Індії, і що це за англійська леді, заміжня за сварливим старим шотландським Крезом* з величезними обвислими вухами? Невже це Джулія Мілз?

Справді, це Джулія Мілз, гнівлива і прекрасна. Темношкірий чоловік приносить їй візитні картки і листи на золотому блюді. Жінка мідного кольору, у полотняному вбранні, з барвистою хустинкою на голові, подає їй сніданок у пишній будуар. Але Джулія Мілз не пише тепер щоденника, не співає па-нахид по кохання; безнастанно свариться вона зі старим шотландським Крезом – подобою жовтого ведмеда з вичиненою шкірою. Джулія втопає в грошах по самісіньке горло, вона говорить і думає тільки про золото. Мені вона більше подобалася в пустелі Сахарі.

А може, це і є пустеля Сахара? Бо хоч у Джулії розкішний будинок, великосвітські гості і пишні обіди щодня, але я не бачу зелених паростків навколо неї; нічого, що могло б дати плоди чи квіти. Бачу я, що Джулія називає «товариством»; постійний гість її – містер Джек Мелдон, він приходить зі своєї купленої посади, глузує з руки, що дала йому цю посаду, і розмовляє зі мною про доктора, як про таку чарівну античну руїну. Але якщо товариством назвати таких порожніх джентльменів і леді, Джуліє, і якщо аристократизм означає явну байдужість до всього, що може поліпшити людство, то тоді, мабуть, ми загубились у цій пустелі Сахарі, і краще нам скоріше забратися звідси!

А ось і доктор, наш незмінний добрий друг; він працює над своїм словником (десь біля літери Д) і щасливий своїм домом і дружиною. Там і Старий Солдат, але вплив її значно менший, аніж за давноминулих часів.

У своїх апартаментах в Темплі, заклопотаний, зустрічає мене мій любий старий Тредльс. Волосся його (там, де нема лисини) стало ще більш бунтівним від постійного тиску перуки. Стіл його завалений товстими пачками паперів; озираючись, я кажу:

– Якби Софі була тепер твоїм клерком, Тредльсе, їй би довелося багато попрацювати.

– Маєш рацію, мій любий Копперфілде. А все-таки, то були пречудові дні, у Гольборнському суді! Хіба не так?

– Коли вона передвіщала, що ти будеш суддею? Але ж про це не говорило ціле місто.

– В усякому разі, – каже Тредльс, – якщо я колись буду суддею...

– Та обличч, ти знаєш, що будеш.

* Багатій. Croesus – останній король Лідії (зараз регіон Туреччини), 560-546 до н.е., відомий великим багатством.

— Гарзд, мій любий Копперфілде. Коли я буду суддею, я буду розповідати, як передвіщав це.

Ми йдемо плече до плеча. У Тредльса сімейний обід. Святкують день народження Софі; дорогою Тредльс розповідає про добробут, яким він тішиться.

— Мені справді пощастило, мій любий Копперфілде, зробити все, що лежало в мене на душі. Ось преподобний отець Горацій отримує тепер чотириста п'ятдесят фунтів річного прибутку. Два наші сини дістають найкращу освіту і славляться за найкращих учнів і взагалі чудових хлопців. Троє з дівчат дуже вдало вийшли заміж; інші троє живуть з нами; а ще три хазяйнують у будинку отця Горація після смерті місіс Крулер. І всі щасливі.

— За винятком...

— За винятком красуні, — каже Тредльс. — Так. Таке лихо, що їй спало на думку вийти заміж за такого негідника. Але він їй замилив очі. А втім, тепер вона спокійно живе в нашому домі, і ми спекалися його. Може, пощастить нам збадьорити її знову.

Будинок Тредльса — це один з тих будинків — або принаймні подібний до них — що їх вони з Софі розглядали під час своїх вечірніх прогулянок. То великий будинок, але Тредльс тримає свої папери в своїй туалетній кімнаті по сусідству з черевиками. Він і Софі притулились у горішніх кімнатах, віддавши найкращі спальні для красуні та дівчат. Нема в цілому будинку порожнього місця; я не здатний полічити дівчат, які з того чи іншого приводу завжди перебувають тут. Ось і тепер, коли ми сходимо на ганок, ціла юрба їх вибігає з дверей і осипає Тредльса нескінченними поцілунками, доки йому не спирає подих. Бідолашна красуня-вдова оселилась у нього навечно з маленькою дочкою. За обіднім столом у день народження Софі сидять три заміжні сестри зі своїми трьома чоловіками, та ще один з братів одного з чоловіків, та ще кузен іншого чоловіка, та ще сестра іншого чоловіка, яка, здається мені, заручена з тим кузеном. Тредльс, такий простий і добродушний друг мій, як і завжди, сидить у кінці величезного столу, наче справжній патріарх; а з протилежного кінця Софі променисто посміхається йому. Між ними — привітний простір, який виблискує тепер, безперечно, не британським металом.

Тепер, коли я завершую свою працю, придушуючи бажання затриматися ще на цих сторінках, всі ці обличчя зникають у тумані. Але над ними й за ними сяє одне обличчя, немов небесне світло. І це обличчя залишається.

Я обертаю голову і бачу його поруч зі мною, прекрасне і ясне. Моя лампа горить слабо, і я писав до глибокої ночі; але мила супутниця, без якої я був би ніщо, сидить тут, біля мене.

О, Агнес! О, душа моя, хай буде твоє обличчя біля мене, коли я справді завершу своє життя; коли справжні люди і речі затьмаряться перед моїми очима, наче тіні, що їх я тепер залишаю, хай все ще будеш ти біля мене, вказуючи рукою на небо!